बृहत्संस्कृताभिधान

दशम खण्ड ।

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्य्येण

सङ्कलितम् ।

तेनैव संस्कृतम्

१८३२ सम्वत्सरे मुद्रितम् ।

VACHASPATYA

COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

IN TWENTY PARTS—PART X

COMPILED BY

খ:

PROFESSOR TARANATHA TARKAVACHASPATI

CALCUTTA:

PRINTED AT THE SARSAWATI PRESS.

उरःसन्धानकरणं हृंहणं स्वरबोधनम्। अश्विभ्यां निर्म्मितं सिद्धं कुष्माण्डकरसायनम्। खण्डामलकमानानुसारात् कुष्माण्डकद्रवात्। पात्रं पाकाय दातव्यं यावान् यात्र रसो भवेत्। अत्रापि मुद्रया पाको निस्त्वचं निष्कुलीकृतम्”।

कुष्माण्डखण्ड पुंन० चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे

“पञ्चाशतूकं पलं स्विन्नं कुष्माण्डात् प्रस्थमाज्यतः। पात्र्यं पलशतं खण्डवासाक्वाथाढके पचेत्। मुस्ताधात्री शुभाभार्गीत्रिसुगन्धैश्च कार्षिकैः। ऐलेयविश्वधन्याकमरिचैश्च पलांशकैः। पिप्पलीकुडवञ्चैव मधुमानीं प्रदापयेत्। कासं श्वासं क्षयं हिक्कां रक्तपित्तं हलीमकम्। हृद्रोगमम्लपित्तञ्च पीनसञ्च व्यपोहति”।

कुस श्लेषे दि० प० सक० सेट्। कुस्यति इरित् अकुसत्—अकोसीत् चुकोस। कुसलः

कुसल न० कुस—कलच्। १मङ्गले २तद्वति त्रि० अमरटीका

कुसित पु० कुस—इत नि० गुणाभावः। १जनपदे उणादिकोषः। २वृद्धिजीविनि त्रि० तस्य पत्नी ङीप् ऐदादेशः। कुसितायी तत्पत्न्यां स्त्री सि०कौ०। कु+सि बन्धने क्त। ३ईषद्बद्धे त्रि०।

कुसिद त्रि० कुस—इद नि० न गुणः। १वृद्ध्यर्थं धनप्रयोगे २वृद्धिजीविनि त्रि०। तस्य पत्नी ङीप् ऐदन्तादेशः। कुसिदायी तत्पत्न्यां स्त्री सि० कौ०

कुसिन्ध न० कबन्धे। “या वैताः श्रियः एतानि तानि पशुशीर्षाण्यथ यानि तानि कुसिन्धान्येतास्ताः पञ्च चितयः” शत० ब्रा० ७,५,२,१, “कुसिन्धानि कबन्धानि” भा०। “याभ्यां कुसिन्धं सुदृढं बबन्ध”। “तद्देवः कुसिन्धे अध्यादधौ” अथ० १०,२,३,५, [राजनि०।

कुसिम्बी स्त्री कुशिम्बी+पृषो०। शिम्बग्राम् (सिम)

कुसीद त्रि०कुस—ईद नि० न गुणः “कुसेरुम्भोमेदेता” उणा० सूत्रे ईतीयप्रत्ययः सुखादिर्दीर्घादिश्चेति वृत्तिकारकृरदत्तादयः। १वृद्ध्यर्थं धनप्रयोगे (सुदखाओया) २पुनर्ग्राह्यत्वेन प्रयुक्ते धनविशेषे। तत्स्वरूपं नारदेनोक्तं यथा “स्थानलाभनिमित्तं यद्दानग्रहणमिष्यते। तत् कुसीदमिति प्रोक्तं तेन वृत्तिः कुसीदिनाम्” अस्यार्थः स्थानं मूलधनाऽवस्थानम् लाभो वृद्धिः दानग्रहणपदे कर्मणि ल्युटा साध्ये तेन मूलधनाऽवस्थाने सत्येव यो लाभस्तदर्थं यद्दानं धनिकेन दीयमानं मूलधनम् अधमर्णेन च ग्रहणं तथास्वीकृत्य गृह्यमाणं यत् तदृणमिति अवश्यापाकरणीयत्वरूपगुणयोगाद् गौणप्रयोगः। अतएव वाणिज्यार्थंप्रयुक्तस्य न ऋणत्वम् इति मिश्राः। तस्यानयथार्थमाह बृहस्पतिः “कृतात् कृतात् सीदतश्चैव निर्विशङ्कैः प्रगृह्यते। चतुर्गुणं चाष्टगुणं कुसीदाख्यमतः स्मृतम्” इति अस्यार्थः कुत्सितात् सीदतश्चाधमर्णात् सकलधनं यत् गृह्यते निर्विशङ्कैरुत्तमर्णैः चतुर्गुणं वेति वाकारोऽनास्थायाम् तेन द्विगुणादिलाभः इति। कुसीदे विशेषो गारुडे २१५ अध्याये उक्तः यथा “कुसीदकृषिवाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयंकृतम्। आपत्काले स्वयं कुर्वन् नैनसा युज्यते द्विजः। बहुधा वर्त्तनोपाया ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः। सर्वेषामपि चैवैषां कुसीदमधिकं विदुः। अनावृष्ट्या राजभयान्मूषिकाद्यैरुपद्रवैः। कृष्यादिके भवेद्बाधा सा कुसीदे न विद्यते। शुक्लपक्षे तथा कृष्णे रजन्यां दिवसेऽपि वा। उष्णे वर्षति शीते वा वर्द्धनं न निवर्त्तते। देशं गतानां या वृद्धिर्नानापण्योपजीविनाम्। कुसीदं सर्वतः सम्यक् संस्थितस्यैव जायते। लब्धलाभः पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव पूजयेत्। ते तृप्तास्तस्य तद्दोषं शमयन्ति न संशयः। वणिक् कुसीदी दद्यात्तु वस्त्रं गां काञ्चनादिकम्। कृषीवलोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि च। पण्येभ्यो विंशतिं दत्त्वा पशुस्वर्णादिकं शतम्। पादेनायस्य पारक्यं कुर्यात् सञ्चयमात्मवान्। अर्द्धेन चात्मभरणं नित्यनैमित्तिकान्वितम्। पादञ्च प्रार्थमानस्य मूलभूतं विवर्द्धयेत्। विद्याशिल्पं भृतिः सेवा गोरक्षा विपणिः कृषिः। वृत्तिर्भैक्ष्यं कुसीदञ्च दश जीवनहेतवः”। तस्य विप्रादिभिः स्वयंकर्त्तव्यता निर्णीता आह्नि० त० तत्र गौतमः

“कृषिगोरक्षवाणिज्ये अस्वयंकृते कुसीदञ्चेति” कुसीदस्य पृथगुपादानं स्वयंकृतस्याभ्यनुज्ञानार्थं कुसीदं वृद्धिकर्म प्रदेशान्तरेऽभिधानादिति कल्पतरुः। बृहस्पतिः “कुसीदकृषिवाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयंकृतम्। आपत्काले स्वयं कुर्वन् नैनसा युज्यते द्विजः। लब्धलाभः पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव भोजयेत्। ते तृप्तास्तस्य तं दोषं शमयन्ति न संशयः। वणिक् कुसीदी दद्यात्तु वस्त्रगोकाञ्चनादिकम्। कृषीवलोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि च। पण्येभ्यो विंशकं दत्त्वा पशुस्वर्णादिकं शतम्। वणिक् कुसीददोषः स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूजनात्। राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं देवतानाञ्च विंश-

कम् । त्रिंशद्भागस्तु विप्राणां कृषिं कृत्वा न दोषभाक्"। वृद्धिभेदः कुसीदादानशब्दे १४१६ पृ० उक्तः । २तद्वति त्रि० तस्य पत्नी ङीप् ऐङ् च मुग्धबोधः । कुसीदायी वृद्ध्याजीविपत्न्याम् । पाणिन्यादिमते कुसितकुसिदशब्दाभ्यां ह्रस्वमध्याभ्यामेव ङीप् ऐङ् इति भेदः । कुसीदं वृद्ध्यर्थद्रव्यं प्रयच्छति ठन्ठचौ । कुसीदिक वृद्ध्यर्थधनदायिनि त्रि० स्त्रियामुभयत्र षित्त्वात् ङीप् । स्वार्थे क । कुसीदक, तत्रार्थे अस्त्यर्थे इनि । कुसीदिन् वृद्ध्यर्थं धनप्रयोक्तरि उत्तमर्णे त्रि० स्त्रियां ङीप्

कुसीदवृद्धि स्त्री कुसीदरूपा वृद्धिः । कुसीदरूपायां वृद्धौ (सुद) "कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहृता" या० स्मृतिः । ब०व्री० । कुसीदरूपवृद्धियुक्ते त्रि०

कुसुम न० कुष—उम नि० गुणाभावः । १पुष्पे, "कुसुमसन्ततिसन्ततसङ्गिभिः" माघः । "कुसुमायोजितकार्मुकोमधुः" कुमा० । "विपिनविहारे कुसुमविचित्रा" छन्दोम० । २फले, ३स्त्रीरजसि, "यदा नार्याः पितुर्गेहे कुसुमस्तनसम्भवः" ज्यो० ४नेत्ररोगभेदे च मेदिनिः । पञ्चमात्रस्तावे । ऽ ॥ इति ५प्रभेदे । फलकुसुमविशेषाणां द्रव्यान्तरसुलभत्वादिसूचकत्वं वृ० स० २९अ० दर्शितं यथा

"फलकुसुमसम्प्रवृद्धिं वनस्पतीनां विलोक्य विज्ञेयम् । सुलभत्वं द्रव्याणां निष्पत्तिश्चापि सस्यानाम् । शालेन कलमशाली रक्ताशोकेन रक्तशालिश्च । पाण्डूकः क्षीरिकया नीलाशोकेन सूकरकः । न्यग्रोधेन तु यवकस्तिन्दुकवृद्ध्या च षष्टिको भवति । अश्वत्थेन ज्ञेया निष्पत्तिः सर्वसस्यानाम् । जम्बूभिस्तिलमाषाः शिरीषवृद्ध्या च कङ्गुनिष्पत्तिः । गोधूमाश्च मधूकैर्यववृद्धिः सप्तपर्णेन । अतिमुक्तककुन्दाभ्यां कर्पासं सर्षपान् वदेदसनैः । बदरीभिश्च कुलत्थांश्चिरविल्वेनादिशेन्मुद्गान् । अतसी वेतसपुष्पैः पलाशकुसुमैश्च कोद्रवा ज्ञेयाः । तिलकेन शङ्खमौक्तिकरजतान्यथ चेङ्गुदेन शणः । करिणश्च हस्तिकर्णैरादेश्या वाजिनोऽश्वकर्णेन । गावश्च पाटलाभिः कदलीभिरजाविकं भवति । चम्पककुसुमैः कनकं विद्रुमसम्पच्च बन्धुजीवेन । कुरवकवृद्ध्या वज्रं वैदूर्यं नन्दिकावर्तैः । विन्द्याच्च सिन्धुवारेण मौक्तिकं कुङ्कुमं कुसुम्भेन । रक्तोत्पलेन राजा मन्त्री नीलोत्पलेनोक्तः । श्रेष्ठी सुवर्णपुष्पैः पद्मैर्विप्राः पुरोहिताः कुमुदैः । सौगन्धिकेन बलपतिरर्केण हिरण्यपरिवृद्धिः । आम्रैः क्षेमं भल्लातकैर्भयं पीलुभिस्तथारोग्यम् । खदिरशमीभ्यां दुर्भिक्षमर्जुनैः शोभना वृष्टिः । पिचुमर्दनागकुसुमैः सुभिक्षमथ मारुतः कपित्थेन । निचुलेनावृष्टिभयं व्याधिभयं भवति कुटजेन । दूर्वाकुशकुसुमाभ्यां विक्षुवृद्धिश्च कोविदारेण । श्यामालताभिवृद्ध्या बन्धक्यो वृद्धिमायान्ति"।

कुसुमविशेषप्रकाशने दोहदभेदः । "सनूपुररवेण स्त्रीचरणेनाभिताडनम् । दोहदं यदशोकस्य ततः पुष्पोद्गमोभवेत् । बकुलो मुखशीधुसिक्तः । आलोकितः कुरवकः कुरुते विकाशमालोडितस्तिलक उत्कलिको विभाति" कुमा० टी० मल्लि० । तदस्य संजातं तार० इतच् । कुसुमित संजातकुसुमे त्रि० ।

कुसुमकार्म्मुक पु० कुसुमं कार्मुकमस्य । कन्दर्पे "कुसुमकार्म्मुककार्मुकसंहितेत्यादि माघः । कुसुमचापादयोप्यत्र पु० । "कुसुमचापमतेजयदंशुभिः" माघः ।

कुसुमपञ्चक न० कुसुमानां पञ्चकम् । कामदेवबाणरूपे अरविन्दादिपञ्चके "मनसिशयमहास्त्रमन्यथाऽसौ न कुसुमपञ्चकमप्यलं विसोढुम्" माघः । कुसुमबाणशब्दे विवृतिः ।

कुसुमपुर न०(पाटना) इति ख्याते पाटलिपुत्रे नगरे "ततः पितृवनपरिसरादुपक्रान्ते कुसुमपुरात् कुमारे मलयकेतौ" "चाणक्यहतकेन आहूयाभिहिताः कुसुमपुरवासिनः" इति च मुद्राराक्ष० । कुसुमनगर पुष्पपुरादयोऽप्यत्र न० । अल्लोपे कुसुमसप्यत्र ।

कुसुममध्य पु० कुसुमं मध्ये फलमध्ये यस्य । (चालता) वृक्षभेदे । शब्दच०

कुसुममय त्रि० कुसुमात्मकं कुसुमप्रचुरं वा कुसुम+मयट् । १पुष्पमये २पुष्पप्रचुरे च स्त्रियां ङीप् ।

कुसुमबाण पु० कुसुमानि अरविन्दादीनि पञ्च पुष्पाणि बाणाः यस्य । कन्दर्पे । "अरविन्दमशोकञ्च चूतञ्च नवमल्लिका । नीलोत्पलञ्च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः" माघव्या० मल्लि० धृतवाक्यम् कुसुमशरादयोऽप्यत्र पु० ।

कुसुमविचित्रा स्त्री "नयसहिता न्यौ कुसुमविचित्रा" वृ०र० उक्ते १द्वादशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे । कुसुमैर्विचित्रः । २पुष्पैर्विचित्रे त्रि० । "विपिनविहारे कुसुमविचित्रा" (मुरारिमूर्त्तिः) छन्दोमञ्जरी ।

कुसुमाकर पु० ६त० । वसन्ते ऋतौ । "मासानां मार्गशीर्षोऽस्मि ऋतूनां कुसुमाकरः" गीता । पुष्पाकरादयोऽप्यत्र पु० ।

कुसुमागम पु० कुसुमानामागमोऽत्र । वसन्ते ऋतौ

कुसुमाञ्जन न० कुसुमाकारमञ्जनं शाक० । पैत्तलमलजाते पुष्पाकारे अञ्जनभेदे अमरः ।

कुसुमाञ्जलि पु० कुसुमपूर्णोऽञ्जलिः। १पुष्पपूर्णेऽञ्जलौ कुसुमानामञ्जलिरिव। उदयनाचार्य्यप्रणीते पञ्चस्तवकात्मके परमात्मनिरूपके ग्रन्थभेदे "इत्येष नीतिकुसुमाञ्जलिरुज्ज्वलश्रीः" इति तद्ग्रन्थोपसंहारे न्यायप्रसूनाञ्जलिरित्युपक्रमे च कीर्त्तनात् तस्य न्यायकुसुमाञ्जलिनामत्वेऽपि देवदत्तस्य पूर्व्वपदलोपे दत्तपदवाच्यतावत् पूर्व्वपदलोपेन तन्नामता लोकप्रसिद्धेति। पुष्पाञ्जल्यादयोऽप्यत्र पु०

कुसुमात्मक न० कुसुममेवात्मा स्वरूपं यस्य कप्। १कुङ्कुमे हारा०। तस्य सर्व्वात्मनैव पुष्पाकारत्वात्तथात्वम्।

कुसुमाधिप पु० कुसुमेषु कुसुमप्रधानेषु वृक्षेषु अधिपः श्रेष्ठः सुगन्धित्वात्। चम्पकवृक्षे शब्दर०।

कुसुमाधिराज् पु० कुसुमेषु अधिराजते सुगन्धित्वात् राज–क्विप्। चम्पके त्रिका०।

कुसुमायुध पु० कुसुमानि आयुधान्यस्य। कामदेवे "कुसुमायुधपत्नि! दुर्लभः" "तव प्रसादात् कुसुमायुधोऽपि" कुमा० पुष्पायुधकुसुमास्त्रादयोऽप्यत्र पु०

कुसुमाल पु० कोः पृथिव्याः सुमालः सम्बन्धनभेदोऽस्य। चौरे हारा०। तस्य भूमिसन्धिकारित्वेन तत्सम्बन्धित्वात् तथात्वम्।

कुसुमासव न० कुसुमस्य तद्रसस्यासवम्। १ पौष्पे मधुनि, तज्जाते, २ मद्ये च राजनि०। आसवशब्दे विवृतिः।

कुसुमेषु पु० कुसुमानि इषवोऽस्य। कामदेवे अमरः कुसुमबाणशब्दे विवृतिः।

कुसुमोच्चय पु० कुसुमानामुच्चयः समूहो यत्र। १ कानने। [६त०। २ पुष्पसमूहे।

कुसुम्भ पु० कुस–उम्भ नि० गुणाभावः। (कुसुम) पुष्पप्रधाने वृक्षे अमरः। पुष्पादितद्रव्यपरत्वे न०। "कुसुम्भं नालिकाशाकं वृन्ताकं पोतिकां तथा। भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विजः" लिखित०उशनाः। "कुसुम्भं वातलं कृच्छ्रं रक्तपित्तकफापहम्" भावप्र०। "कटुर्विपाके कटुकः कफघ्नो विदाहिभावादहितः कुसुम्भः" सुश्रु०। तस्य तैलगुणाः "कुसुम्भतैलमत्युष्णं गुरु स्वादु विदाहि च। चक्षुर्भ्यामहितं बल्यं रक्तपित्तकफप्रदम्" भावप्र०। सुश्रुते तु तत्तैलगुणाः सामान्यत उक्ता यथा 'निम्बातसीकुसुम्भमूलकजीमूतकवृक्षककृतवेधनार्ककम्पिल्लकहस्तिकर्णपृथ्वीकापीलुकरञ्जेङ्गुदीशिग्रुसर्षपसुवर्चलाविडङ्गज्योतिष्मतीफलतैलानि तीक्ष्णानि लघून्युष्णवीर्य्याणि कटूनि कटुविपाकानि सराण्यनिलकफकृमिकुष्ठप्रमेहशिरोरोगहराणि चेति"। "कुसुम्भशाकस्य सप्त" (त्रिफलासवः) सुश्रुते तस्यानुपानमुक्तम्। २कमण्डलौ अमरः। "क्लृप्तकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान्" मनुः। ३ स्वर्णे न० मेदि०।

कुसुम्भराग पु० ६त०। कुसुम्भस्य तत्पुष्पस्य रागः, कुसुम्भस्येव रागः इति वा। कुसुम्भ पुष्पस्य १क्वाथजरागे २दम्पत्योः रागभेदे च। स च मा०द ३प० दर्शितः यथा "नीलीकुसुम्भमञ्जिष्ठाः पूर्वरागोऽपि च त्रिधा। न चातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतम्। तन्नीलीरागमाख्याति यथा श्रीरामसीतयोः। कुसुम्भरागं तं प्राहुर्यदपैति च शोभते। मञ्जिष्ठारागमाहुस्तं यन्नापैत्यतिशोभते"।

कुसुम्भबीज न० ६त०। (बरडा) पाश्चात्यभाषाप्रसिद्धे वरटाख्ये बीजे। यस्य तैलं कुसुम्भतैलम्।

कुसुरुविन्दु पु० ऋषिभेदे तेन "आजिघ्र कलशम्" इत्यादि मन्त्रो दृष्टः। यजु० ८।४२ वेददी० दृश्यः।

कुसू पु० कुस–कू। गण्डूपदे (कोँचो) हेमच०।

कुसूल पु० कुस बा० ऊलच्। कुशूलशब्दार्थे भरतः।

कुसृति स्त्री कुत्सिता सृतिः सृ–गतौ भावे क्तिन्। १शाठ्ये अमरः २ इन्द्रजाले हेमच०। कुत्सिता सृतिराचारोऽस्य। ३दुर्वृत्ते त्रि० "कामादकी कुसृतयः खलयोनयश्च" भाग० ८।२३।

कुस्तुभ पु० कुं पृथिवीं स्तुभ्नोति स्तुन्भ मूल० क। १विष्णौ भरतः। २समुद्रे च शब्दचि०। तस्येदम् अण्। कौस्तुभ मणिभेदे तस्य विष्णुकान्तत्वात् समुद्रोत्पन्नत्वाच्च तथात्वम्। कौस्तुभशब्दे विवृतिः।

कुस्तुम्बरी स्त्री० कुत्सिता तुम्बरी पृषो०। धन्याके भरतः।

कुस्तुम्बुरु न० कुत्सितं तुम्बरु तुवि–अर्द्दने बा० उरु। जातित्वे सुट्। धन्याके सि० कौ०।

कुस्त्री स्त्री कुगतिस०। कुत्सितायां स्त्रियाम्। तस्या भावः कर्म वा युवा० अण्। कौस्त्र तद्भावे तत्कर्म्मणि च न०।

कुस्म बुद्धिपूर्व्वकदर्शने चुरा० आत्म० सक० ईषद्धास्ये अक० सेट्। कुस्मयते अचुकुस्मत भ्रूमध्य इत्येके।

कुह विस्मापने अद० आत्म० सक० सेट्। कुहयते अचुकुहत, कुहयां बभूव आस चक्रे कुहकम् कुहनम्।

कुह अव्य० किम्+छन्दसि ह किमः कुः। कस्मिन्नित्यर्थे "दस्रा दृच्छन्ति कुह सन्ति वीरम" ऋ० ?।??।५। "स्वं यमि कुह चित्सधः" ऋ० ?।५।६।८। छन्दस्ये-

वास्य प्रयोगः न लोके । कुहयति विस्माययति ऐश्वर्य्येण कुह– अच् । २कुवेरे पु० हेमच० । ३विस्मापके त्रि० ।

कुहक न० कुह–वा० कन् । १इन्द्रजाले असद्वस्तुनः सत्त्वेन बोधके व्यापारभेदे । "द्रव्यैरपचरैश्चित्रैस्तस्य भिन्दन्ति नित्यं कुहकोद्यतैश्च" भा० व० २११अ० । "धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि" भाग० १,१,१, २वञ्चनायां स्त्री क्षिपका० नेत्त्वम् । इन्द्रजालं च माया च कुहका वापि भीषणा" भा०उ० ५४६१ श्लो० । ३नागभेदे पु० । "ततोऽधस्तान्महातले काद्रवेयाणां सर्पाणां नैकशिरसां क्रोधवशोनाम गणः कुहकतक्षककालियसुषेणादिप्रधाना महाभोगवन्तः" भाग० ५।२४। २६। "द्विजोपसृष्टः कुहकतक्षको वा (मां) दशत्वलं गायत विष्णुगाथाः" भाग० १।१९।१४। परीक्षिदुक्तिः

कुहकस्वन पुंस्त्री० कुहकः विस्मापकः स्वनोऽस्य । कुक्कुटविहगे हेमच० स्त्रियां ङीष् । [ङीष् ।

कुहकस्वर पुंस्त्री कुहकस्वनवत् । कुक्कुटे हारा० स्त्रियां

कुहक्क पु०"द्रुतद्वयं लघुद्वयं ताले कुहक्कसंज्ञके" इति सङ्गीतदामोदरोक्ते तालभेदे ।

कुहन न० ईषत् प्रयत्नेन हन्यते हन–कर्म्मणि वा अप् । १मृद्भाण्डे २काचपात्रे च मेदि० तयोरीषत्प्रयत्नेन हन्यमानत्वात्तथात्वम् कुत्सितमाचारेण हन्ति हन–अच् । ३ईर्ष्यालौ त्रि० मेदि० । कुं पृथ्वीं हन्ति हन–अच् । ४मूषिके ५सर्पे च पुंस्त्री स्त्रियां ङीष् ।

कुहना स्त्री कुह–युच् । १दम्भचर्य्यायां मेदि० २लोभात् मिथ्येर्य्यापथकल्पनायाम् अमरः (दम्भेन कृतध्यानमौनादौ भानुदीक्षितः) भावे ल्युट् विस्मायने न० स्वार्थे क अत इत्त्वम् । कुहनिका तत्रार्थे शब्दरत्ना० ।

कुहर पु० कुं हरति हृ–अच् कुह–विस्मायने क तं राति रा–क वा । १नागभेदे मेदि० । २गह्वरे ३छिद्रे न० मेदि० "तैः किं मत्तकरीन्द्रकुम्भकुहरे नारोपणीयाः कराः" प्रसन्नरा० । ४कर्णे ५कण्ठशब्दे ६गले ७समीपे च न० अजयपालः ।

कुहरित न० कुहरयति कण्ठशब्दं करोति कुहर+तत्करोति णिच्–भावे क्त । १पिकालापे मेदि०२रतध्वनौ च मेदि० ३शब्दमात्रे विश्वः

कुहलि पु० कु+हलि–इन् । १पूगपुष्पिकायां (पान्) त्रिका०

कुहा स्त्री कुह–क । १कुज्झटिकायाम् २कटुक्यां च (कट्की) शब्दच० ।

कुहु स्त्री कुह–बा० कु । कुहूशब्दार्थे हेमच० । "कोकिलानां कुहुरवैः सुखैः श्रुतिमनोहरैः" भा० आनु० ७२४ श्लो० । कुहकुहायते कुहुशब्दे वक्ष्यमाण भारतवाक्यम् कुहु+डाच् इति कुहुकुहायते ।

कुहू स्त्री कुह–ऊ । नष्टेन्दुकलायाममावास्यायाम् । "द्वे ह वा अमावास्ये या पूर्व्वाऽमावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूरिति" श्रुतिः । अस्यार्थमाह कालमा० व्यासः "दृष्टचन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहूर्मता" स्मृत्यन्तरे "तिथिक्षये सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहूर्मता । कालत्वेऽपि कुहूर्व्वा वेदवेदाङ्गवेदिभिः" । तत्र श्राद्धाधिकारिभेदमाह तत्रैव जावालिः "अपराह्णद्वयाव्यापी यदि दर्शस्तिथिक्षये । आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्न्यादेः कुहूर्मता" । आदिशब्दात् स्त्रीशूद्रयोरपि ग्रहणम् यथाह तत्रैव लोगाक्षिः "सिनीवाली द्विजैः कार्य्या साग्निकैः पितृकर्म्मणि । स्त्रीभिः शूद्रैः कुहूः कार्य्या तथा चानग्निकैर्द्विजैः"। अत्र विशेषादिःकालमाधवीयादौ ज्ञेयः । २तदधिष्ठातृ्यां देवपत्न्याम् "सिनीवाली कुहूरिति देवपत्न्याविति" नैरुक्ताः । सा च अङ्गिरसः सुता यथाह भाग० ४,१,३६. "श्रद्धा त्वङ्गिरसः पत्नी चतस्रोऽसूत कन्यकाः । सिनीवाली कुहूराका चतुर्थ्यनुमतिस्तथा" भा०व०११७अ० तु अन्या अपि तत्कन्या आह यथा "देवी भानुमती नाम प्रथमाङ्गिरसः सुता । भूतानामेव सर्व्वेषां यस्यां रागस्तदाऽभवत् । रागाद्रागेति यामाहुर्द्वितीयाङ्गिरसः सुता । यां कपर्दिसुतामाहुर्द्दृश्यादृश्येति देहिनः । तनुत्वात् सा सिनीवाली तृतीयाङ्गिरसः सुता । पश्यत्यर्चिष्मती भाभिर्हविर्भिश्च हविष्मती । षष्ठीमङ्गिरसः कन्यां पुण्यामाहुर्महिष्मतीम् । महामखेष्वाङ्गिरसीदीप्तिमत्सु महामती । महामतीति विख्याता सप्तमी कथ्यते सुता । यां तु दृष्ट्वा भगवतीं जनः कुहुकुहायते । एकानंशेति तामाहुः कुहूमङ्गिरसः सुताम् ।" विवृतमेतत् नीलकण्ठेन

"भानुमती सूर्य्ययुक्ता दिवसाभिमानिनीत्यर्थः । रात्रिमाह भूतानामिति सुषुप्तिकालत्वेन अममायकत्वात्सर्व्वेषां रागोऽभवत् रागात् रागहेतुत्वात् सन्ध्याद्वये रागोपेतत्वाद्वा । कपर्दिनो रुद्रस्य सुतामिव सुतां चन्द्रकलां ललाटे धृतत्वात् दृश्यादृश्यरूपां तत्र हेतुः तनुत्वादिति तेन सूक्ष्मचन्द्रयुक्तत्वं लक्ष्यते चतुर्दशीयुक्तामावास्या सिनीवाली "या पूर्व्वामावास्या सा सिनीवाली योत्तरा

सा कुहूरिति" श्रुतेः। अर्चिष्मती पूर्णचन्द्रोपेता शुक्ल-पौर्णमासी यस्यां भाभिर्ज्ज्योत्स्नाभिरात्रावपि पश्यति रूपादिकमिति शेषः। सा चतुर्थी यस्यां हविर्भिर्देवता इज्यन्ते सा हविष्मती। प्रतिपद्युक्ता पौर्णमासी राका नाम पञ्चमी। पुरुषां प्रतारहां सिनीवालीं नाम चतुर्दशीयुक्तां पौर्णमासीम् अनुमतीं नाम "या पूर्वा पौर्णमासी साऽनुमतिर्योत्तरा सा राकेति" श्रुतेः। शुक्लाममावास्यामाह महामस्विति सोमयागादिषु दीप्तिमती अमावास्यायां हि दीक्षाकर्तुर्वर्धमानचन्द्रोऽपि दृश्यते पौर्णमास्यान्तु क्षीयमाणः अतो दीप्तिमतसु दिनेषु मध्ये महामतीत्युच्यते। यतोऽत्र महान् महस्वान् वा अन्तर्हितो विद्यतेऽस्यामिति योगात् पूर्वपदस्याकारोन्तादेश आर्षः। कुहुकुहायते विस्मितो भवति एका कला अंशा अल्पांशवती अलवणा यवागूरिति वदत्यार्थे नञ्। "योत्तरा सा कुहूरिति" श्रुतेः प्रतिपद्युक्ता अमावास्या कुहूरिति प्रसिद्धम्।"

"कुहूं देवीं सुकृतं विद्मना" अथ०७४७।१। "कुहूर्देवानाममृतस्य पत्नी" अथ०७४७।२। "तं सिनी च कुहूश्चैव द्युतिः पुष्टिः प्रतापसु:। कीर्त्तिर्धृतिश्च लक्ष्मीश्च नव देव्यः सिषेविरे" हरि०वं० २५ अ०। "असमये मतिरुन्मिषति ध्रुवं, करगतैव गता यदियं कुहूः" "कुहू हताऽऽह्वयत चन्द्रवैरिणी" नैषधम्

२कोकिलशब्दे तस्य शब्देन विज्ञायकत्वात्तथात्वम्। "कुहूरिति कुहूरवध्वनिभियाऽपतन्मूर्च्छिता" "त्वमपि चन्द्रविरोधिकुहूरवः" उद्भटः।

कुहूकण्ठ पुंस्त्री कुहूरिति शब्दः कण्ठे यस्य। कोकिले। शब्दरत्ना० स्त्रियां ङीष्।

कुहूमुख पुंस्त्री कुहूरिति शब्दोमुखे यस्य। कोकिले त्रिका० स्त्रियां ङीष्। ६त०। प्रतिपद्युक्तामावास्याया मुखे न०।

कुहूरव पुंस्त्री कुहूरिति रवो यस्य, १कोकिले। कुहूशब्दादयोऽप्यत्र राजनि०स्त्रियां ङीष्। कर्म०।२कुहूरूपे शब्दे पु०।

कुहूल न० कुह—ऊलक्। सशल्यभूमिच्छिद्रे जटाध०

कुहेडी(ली) स्त्री ईषत् हेडति वेष्टते नेत्रसञ्चारोऽत्र हेड-वेष्टे इन् ङीप्। कुज्झटिकायां शब्दमाला डस्य वा लः। कुहेलीत्यप्यत्र त्रिका० स्वार्थे क। कुहेडि(लि) काऽपि तत्रार्थे।

कुहान न० कुह—भावे ल्युट् कुत्सितम०। कुत्सितशब्दे "प्रत्यूषस्य कुहानैर्नैश्यं मूर्च्छमिच्छतः" भाग०१,१३,१४,

कू आर्त्तस्वरे तुदा०अक०सेट् कुटादि। कुवते अकुविष्ट चुकुवे।

कू शब्दे क्र्यादि० उभ० अक० सेट् प्वादि०। कुनाति कुनीते अकवीत् अकविष्ट। कुकाव चुकुवे। प्रनिकुनाति

कू स्त्री कू—क्विप्। पिशाच्याम् शब्दमा०।

कूकुद पु० कू शब्दे भावे क्विप् तस्याः कीर्त्तेः कुं भूमिं ददाति दा—क। "सत्कृतालङ्कृतां कन्यां योददाति स कूकुदः" इत्युक्ते कन्यादातरि अमरः। कुकुदशब्दे विवृतिः

कूच पु० कु—चट् दीर्घश्च। १स्तने टित्त्वात् ङीप। कूची २तूलिकायां चित्रलेखनसाधनद्रव्ये स्त्री उणादि०। स्वार्थे क। कूचिकाप्यत्र स्त्री।

कूचवार पु० कूचं स्तनोत्पन्न देशे ह—आधारे घञ्। १ग्राम-भेदे ततः सोऽभिजनोऽस्य ढक्। कौचवार्य्यः पित्रादिक्रमेण तत्र वासिनि। २ऋषिभेदे पु० तस्यापत्यं विदा० अञ्। कौचवार तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप्।

कूज अव्यक्तशब्दे भ्वा० प० अक० सेट्। कूजति अकूजीत्। "कूजन्तं रामरामेति मधुरं मधुराक्षरम्" रामा० "पुंस्कोकिलोयन्मधुरं चुकूज" कुमा० "चुकूज कूले कलहंसमण्डली" नैष० "कूजितं राजहंसेन नेदं नूपुरशिञ्जितम्" विक्र०। "समोऽकूजने" पा०।

कूजित न० कूज—क्त। १पक्षिशब्दे २अव्यक्तशब्दे च "मधुकरनिकरकरम्बितकूजितकुञ्जकुटीरे" इति जयदेवः।

कूट अपवादे दानाभावे च चुरा०आत्म०सक०सेट्। कूटयते अचुकूटत्—त। कूटयां—बभूव आस चकार चक्रे।

कूट दाहे मन्त्रणे प्रच्छादने च अद० चुरा० उभय० सक०सेट्। कूटयति ते अचुकूटत्—त। कूटयां बभूव आस चकार चक्रे

कूट पु० कूट—अच् यथायथं कर्म्मादौ घञ् वा। १अगस्त्यमुनौ शब्दरत्ना०। २गृहे पुंस्त्री शब्दरत्ना० ३निश्चले राशौ (ढेरी) "अन्नकूटाश्च दृश्यन्ते बहवः पर्वतोपमाः" रामा०। ४लौहमुद्गरे ५दम्भे ६मायायाम् "नैव धर्म्मो न तत्राक्षं नार्ज्जवेन मनौजसा। कपटकूटमधिष्ठाय कृतं दुर्योधनेन वै" भा० व०१२६६। ७पर्वतशृङ्गे चित्रकूटः त्रिकूटः। "शृङ्गाणामिव कूटानि धातुरक्तानि शेरते" भा०आ०१८अ०। ८तुच्छे ९हलावयवभेदे फालाधारे १०यन्त्रभेदे (फाँद) "वागुराभिश्च पाशैश्च कूटैश्च विविधैस्तथा" रामा०। ११असत्ये कृत्रिमे च पुंन० मेदि०। "तुलामानप्रमाणानां कूटस्थापकस्य च" मनुः। १२कैतवे "वाचः कूटन्तु देवर्षेः स्वयं विमृश्य धिया" भाग०६,५,१०, १३तद्वति त्रि० "मन्त्रोद्योऽभिनस्य च कूटस्थधारैराष्ट्रेण प्रेषणा

पाण्डवान् प्रति" भा०आ०१अ०। "न कूटैरायुधैर्हन्यात् युध्यमानो रणे रिपून्" मनुः। १४भग्नशृङ्गे पु० हेम०। अयथार्थस्य वस्तुनः स्वरूपप्रच्छादनेन १५अयथार्थवस्तुप्रकाशने "ब्रह्मासुरप्रमवधीन्मरुद्दे कूटे युक्तं मुसलं लुब्धकस्य" भा० मौ० ११अ०। १६पुरद्वारि शब्दचि० "इयं कूटे मनुष्येन्द्र! गहना महती शमी" भा०वि०१५४श्लो०। १७अयमाले "किरीटकूटोज्ज्वलितम् शृङ्गारं दीप्तकुण्डलम्" रामा०। "वज्रकूटाङ्गनिपातवेग विशीर्णकुक्षिः" भाग० २,११२९, १८मिथ्याभूते त्रि० "द्विगुणा वाऽन्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः" या०स्मृ०। १९निश्चले त्रि० कूटस्थः।

कूटक पु० कूट—ण्वुल्। १सुरानामगन्धद्रव्ये शब्दमा० २कवर्यां त्रिका० ३फाले न० अमरः। कूट—संज्ञायां कन् ४पर्व्वतभेदे पु०। "त्रिकूटऋषभः कूटकः क्रौञ्चः सह्यः" इत्यादि भा०५,१९,१७,

कूटकृत् त्रि० कूटं करोति कृ—क्विप्। १कृत्रिममानादिकारके २कितवे च तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च" मनुः ३कायस्थे पु० ४शिवे पु० त्रिका०। [राजनि०

कूटज पु० कूटाज्जायते जन—ड। कुटज वृक्षे (कुडची)

कूटकार्षापण पु० कर्म्म०। मिथ्याभूतरौप्यादिमुद्रायाम्

कूटपूर्व्व पु० हस्तिनां त्रिदोषजे ज्वरे त्रिका०।

कूटपालक पु० कूटं कृत्स्नोमं पालयति पालि—ण्वुल्। १कुलाले अभेदोपचारात् तत्साधने २कलशादिपाकस्थाने (पोयान)

कूटयन्त्र न० कर्म्म०। (फान्द) आमिषादिद्रव्यम् दत्त्वा मृगादि बन्धनार्थे यन्त्रभेदे अमरः।

कूटशाल्मलि नि० कर्म्म०। १शाल्मलिभेदे अम०। २कृष्णशाल्मलौ। "कूटशाल्मलिकस्तिक्तः कफवातज्वरप्रणुत्। भेदोघ्नः प्लीहजठरयकृद्गुल्मविषापहः। भूतानाहविबन्धास्रमेदःशूलकफापहः" भावप्र० तद्गुणा उक्ताः।

कूटसंक्रान्ति स्त्री कूटा मिथ्याभूता तद्दिवसस्नानाद्यनङ्गत्वात् संक्रान्तिः। "अर्द्धरात्रे व्यतीते तु यदा संक्रमते रविः। सा ज्ञेया कूटसंक्रान्तिर्मुनिभिः परिकीर्त्तिता" ज्यो० उक्ते रवेरर्द्धरात्रोपरि राश्यन्तरसञ्चारे तस्याः कूटत्वञ्च तद्दिने स्नानदानाद्यनङ्गत्वात्। यथा "अर्द्धरात्रे व्यतीते तु संक्रान्तिर्यदहर्भवेत्। पूर्व्वं व्रतादिकं कुर्यात् परेद्युः स्नानदानयोः" भुजबलभीमः। "परदिवसीयस्नानाद्यर्थं पूर्व्वदिने उपवासः कार्य्य इत्यर्थः" ए०का०त०रघु०।

कूटसाक्षिन् त्रि० कर्म्म०। मिथ्याभिधायिनि साक्षिणि "न ददाति तु यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः। स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि" या०स्मृ०। तस्य भावः ष्यञ्। कौटसाक्ष्य मिथ्यासाक्ष्यदाने। तच्चोपपातकं "कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः" इति मनुनोपपातकमध्ये तस्य गणितत्वात्

कूटस्थ त्रि० कूटोऽयोघनवत् निश्चलं यथा तथा वा तिष्ठति स्था-क। १एकरूपतया सर्व्वकालस्थायिनि परिणामादिशून्ये "अधिष्ठानतया देहद्वयावच्छिन्नचेतनः। कूटवन्निर्विकारत्वात् स्थितः कूटस्थ इष्यते" इत्युक्तलक्षणे २परमात्मनि पु०। ३व्याघ्रनखाख्ये गन्धद्रव्ये न० राजनि०।

कूटागार न० कर्म्म०। १रूपागारे, २चन्द्रशालिकायाम्, च(चिलाघर) ३क्रीडागृहे च त्रिका०

कूटायुस् कूटमायुरस्य। गुग्गुलुवृक्षे त्रिका०।

कूटायुध न० कर्म्म०। अन्तर्गुप्तनिहितशल्ये वहिःकाष्ठादिमये अस्त्रभेदे शब्दचि०

कूटार्थभाषा स्त्री कूटार्थस्य कल्पितार्थस्य भाषा कथा। प्रबन्धकल्पनारूपायां कथायाम् शब्दरत्ना०। भाषइनि। कूटार्थभाषिन् कल्पितार्थकथके स्त्रियां ङीप्

कूड घनीभावे अक० भक्षणे सक० पर० तुदादि०सेट्। कूडति अकूडीत्। चुकूड। प्रतिकूडति

कूड्य न० कूड—ण्यत्। कुड्यशब्दार्थे शब्दरत्ना०।

कूण आभाषे मन्त्रणे च अद०चुरा०उभ० सक० सेट्। कूणयति—ते अचुकूणत् त। कूणयाम्—बभूव आस चकार चक्रे। [कूणितम् कूणिः प्रतिकूणयति

कूण सङ्कोचे चुरा० आत्म०अक० सेट्। कूणयते अचूकुणत।

कूणि त्रि० कूण—इन्। रोगादिना सङ्कुचितनखरादौ जने

कूणिका स्त्री कूण—ण्वुल्। वीणामध्यस्थसंयमशलाकायां हेमच०

कूदर पुंस्त्री "ब्राह्मण्यां क्षत्रवीर्य्येण ऋतोः प्रथमवासरे। कुत्सिते चोदरे जातः कूदरस्तेन कीर्त्तितः" ब्रह्मवै० उक्ते १जातिभेदे स्त्रियां ङीप् "तदशौचं विप्रतुल्यं पतितोऽहा तु दोषतः। सद्यःकोटकसंसर्गादधमो जगतीतले"

कूद्दाल पु० कुद्दाल+पृषो०। उद्दालवृक्षे रमानाथः।

कू(कु)प दौर्बल्ये अद० चुरा० उभ० अक० सेट्। कू(कु)पयति—ते अचुकू(कु)पत् त। कू(कु)पयां बभूव आस चकार चक्रे।

कूप पु० ईषत् आपो यत्र अच् समा०, कुवन्ति मण्डूका अस्मिन् कु—पक् दीर्घश्च वा। १खनामस्थाने

जलाधारे, अमरः तल्लक्षणं भावप्र० उक्तं यथा। "भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृतिः। बद्धोऽबद्धः स कूपः स्यात् तदम्भः कौपमुच्यते। कौपं पयोयदि स्वादु त्रिदोषघ्नं हितं लघु। तत् क्षारं कफवातघ्नं दीपनं पित्तकृत् परम्"। कूपस्येदम् अण्। कौप तत्सम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्। "प्रायेणास्य भिषोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति" सा०द०। कूपादिकरणफलादिकम् जलाश०त० "सेतुबन्धरता ये च तीर्थशौचरताश्च ये। तडागकूपकर्त्तारो मुच्यन्ते ते तृषाभयात्" आदित्य पु०। "अथ कूपकर्त्तुस्तत्प्रवृत्ते पानीये दुष्कृतार्द्धं विनश्यति" विष्णुः। तत्प्रवृत्ते कृतकूपादुत्थिते। "तडागकूपकर्त्तारस्तथा कन्याप्रदायिनः। छत्रोपानहदातारस्ते नराः स्वर्गगामिनः" विष्णु ध०। "यो वापीमथ वा कूपं देशे तोयविवर्ज्जिते। खानयेत् स दिवं याति बिन्दौ बिन्दौ शतं समाः" नन्दि पु० "कूपारामतडागेषु देवतायतनेषु च। पुनः संस्कार कर्त्ता च लभते मौलिकं फलम्" विष्णुः "संस्कारविधौ "अजले जलमुत्पाद्य इति वचनात् जलशून्यदेशखनन एव प्रतिष्ठा न तु पङ्कोद्धारमात्रे। "प्रासादेऽप्येवमेव स्यात् कूपवापीषु गम्यते" जलाश० त० धृत वचनात् तत्र वास्तुयागः कार्य्यः। तज्जलस्य "शीतकाले भवेदुष्णं ग्रीष्मकाले सुशीतलम्। वसन्ते तु प्रशस्तं स्यात् कालभेदात् गुणत्रयम्" राजवल्लभः "प्रेक्षादि० चतुरर्थ्याम् इनि। कूपिन् तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप्। २गर्त्ते उणादिकोषः।

कूपक पु० कूपे गर्त्ते कायति कै—क। १नौकायाम् गुणाकर्षणायन्त्ररूपे दण्डे (मास्तुल) २नदीमध्यस्थवृक्षे ३तथाभूतपर्वते च उणा०। कूप+स्वार्थे क। ४कूपे गर्त्ते मेदि०। ५तैलादिस्नेहाधारपात्रभेदे (कुपा) ६कुकुन्दरे ७उदपाने ८चितायाश्च मेदि०। ततः प्रेक्षादि० चतुरर्थ्याम् इनि। कूपकिन् तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप्।

कूपकच्छप पु० कूपे एवान्यत्र सञ्चारशून्यः कच्छप इव भावेसमि० स०। अल्पविषयाभिज्ञतया निन्दनीये कूपमण्डूकप्रभृतयः शब्दा अप्यत्र। युक्तारो०० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "यद्यसौ कूपमण्डूकि! तवैतावति कः क्षयः" भट्टिः।

कूपखा त्रि०कूपं खनति खन—वेदे विट् ङा च। कूपखनके।

कूपज पु० कूपइव जायते जन—ड। रोमकूपे शब्दचि०

कूपदृ अव्य० कूप—दृ—बा० ऋदि। प्रश्ने प्रशंसायाञ्च मनो०

कूपाङ्ग(ङ्ग) पु० कूपाकारोङ्गश्चिह्नं कूपाकारमङ्गं वास्मिन्। रोमाञ्चे शब्दरत्ना०।

कूपार पु० कुं पृथिवीं पिपर्ति परयति अण् पूर्व्वदीर्घः। समुद्रे अमरटीका पृषो० कुपारोऽप्यत्र।

कूपी स्त्री कूप—इन् ङीप्। (कुपी) स्नेहपात्रभेदे शब्दचि०

कूप्य त्रि० कूपे भवादि यत्। कूपभवादौ। "शन्नः समुद्रिया आपः शमनः सन्तु कूप्याः" स्नानमन्त्रः। "कूप्याः" कात्या० १५,४,३०,

कूम न० कोः पृथ्व्याउका कान्तिः यतः। सरोवरे जटाधरः।

कूमनस् त्रि० कुत्सितं मनोऽस्य "क्वचि तुनुघेत्यादिना" पा० क्वचि पूर्व्वदीर्घः। कुत्सितमनस्के। लोके तु ह्रस्वादिः कुमना इत्येव

कूर पुंन० वेञ—भावे क्विप् ऊः कौ भूमौ ऊवं वयनं लाति ला—क लस्य रः। अन्ने हलायुधः

कूर्च पुंन०कूर्च्यते कुर—चट् नि०दीर्घः। १भ्रुवोर्मध्ये स्थिते लोमोच्चये, अमरः २श्मश्रुणि, ३कैतवे, मेदि०४दम्भे ५मयूरपुच्छे ६कुशमुष्टौ ७अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यस्योपरिभागे दर्शीर्षे, शब्दचि०८आसनभेदे, तन्त्रोक्ते १०बीजभेदे (हुम्) च। कूर्च्चबीजन्तु हूमित्येव। "ईशानः सेन्दुवामश्रवणपरिगतो बीजमन्यन्महेशि! द्वन्द्वं ते मन्दचेता यदि जपति जनो वारमेकं कदाचित्" इति कर्पूरस्तवे तदुद्धारः। "वर्गाद्यं वह्निसंस्थं विधुरतियलितं तत्त्रयं कूर्च्चयुग्मम्" तत्रैव। भैरवतन्त्रे "कालीबीजद्वयं देवि! दीर्घं हुङ्कारमेव च। त्र्यक्षरी सा महाविद्या चामुण्डा कालिका स्मृता"। ११कठिने त्रि०। १२विकत्थने हेमच०। १३मलापकर्षणार्थे (कुँचि) ख्याते पदार्थे "ततः समर्पयेत् कूर्च्चं सुशीरादिविनिर्म्मितम्। मलापकर्षणाद्यर्थं श्रीमन्मूर्त्त्युद्भवान्वितः" "उशीरकूर्च्चकं दत्त्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते। दत्त्वा गोबालजं कूर्च्चं सर्व्वान् तापान् व्यपोहति। दत्त्वा चामरकं कूर्च्चं श्रियमाप्नोत्यनुत्तमाम्" नरसिं० पु०। तृणासनभेदे "किं स्त्रुचं परित्यज्य कूर्च्चं न्यमार्क्षीः" शत०ब्रा० "तद्यत् स्त्रुचं परित्यज्य कूर्च्चे न्यक्ता संपम्" शत०ब्रा०११.२,५,२,कुशानाञ्च कूर्च्चमध्वर्य्यवे संस्कुर्वन्ति" सांख्या०श्रौ०सू० "स्तम्बश्च कूर्च्चश्च चोदर्थाः" भा० आश्व० २०८२श्लो० स्वार्थेक। तत्रार्थे "स्त्रुचा वा दत्तधारत कूर्च्चकेनापनयेत्" सुश्रु० अस्यार्थे इनि। कूर्च्चिन्

स्वच्छपाकारयुक्ते त्रि० । "कूर्चकिनोऽभ्यन्तरतपरिष्टाद्वा" सुश्रु०चूडा० तच कूर्चलः । श्मश्रुयुक्ते त्रि० । १४पञ्चगव्ये तच्छब्दे विवृतिः

कूर्चशिरस् न० ६त० । पादस्कन्धे (गुडमुडा) "बाहुमर्माणि तु क्षिप्रतलहृदयकूर्चकूर्चशिरोमणिबन्धेन्द्रवस्तिकूर्पराणि" सुश्रु० ।

कूर्चशीर्ष न० कूर्चं श्मश्रु तद्वच्छीर्षमस्य वा कप् । १नारिकेले शब्दच०। २जीवके अष्टवर्गान्तर्गते ओषधिभेदे राजनि०।

कूर्चशेखर पु०कूर्चं श्मश्रु इव शेखरमस्य। नारिकेले राजनि०

कूर्चामुख पु०विश्वामित्रवंशजे ऋषिभेदे । "लीलाढ्यो नारदश्चैव तथा कूर्चामुखः स्मृतः"भा०आनु०४अ०। तद्वंशोक्तौ

कूर्चिका स्त्री कूर्चस्तदाकारोऽस्त्यस्याः ठन् । क्षीरविकृतिभेदे सा च द्विविधा दधिकूर्चिका तक्रकूर्चिका च ।"दध्ना सह च यत् पक्वं क्षीरं सा दधिकूर्चिका । तक्रेण पक्वं यत् क्षीरं सा भवेत् तक्रकूर्चिका" भरतः । "दधितक्रकूर्चिकामस्तुसौवीरकेत्यादि" । "ग्राहिणी वातला रूक्षा दुर्जरा तक्रकूर्चिका । तक्रात्मघुतरोमण्डः कूर्चिका दधितक्रजः" सुश्रुते तद्गुणा उक्ताः। "कूर्चिका विकृता भक्ष्या गुरवो नातिपित्तलाः । विदाहोत्युक्तो यजमना रूक्षा दृष्टि प्रदूषणा" सुश्रु० ।

कूर्द क्रीडायां कुर्दवत् ।

कूर्दन न० कूर्द—भावे ल्युट् खेलायाम् (कोँदा) अमरः

कूर्दनी स्त्री कूर्द्यतेऽत्र आधारे ल्युट् ङीप् । चैत्रपूर्णिमायां त्रिका० । तत्र हि जनाः कूर्दनोत्सवं कुर्व्वन्ति

कूर्प पु० कुरं पाति पा—क दीर्घः । भ्रुवोर्मध्ये हेमा०

कूर्पर पु० कुर्परवत् । तदर्थे ।

कूर्पास पु० कुर्पासवत् । तदर्थे । स्वार्थे क । तत्रार्थे

कूर्म पुंस्त्री०कुत्सितः कौ वा ऊर्म्मिर्वेगो यस्य पृषो०। १कच्छपे, अमरः स्त्रियां टाप् । तल्लक्षणं वृह०सं०६४अ०यथा "स्फटिकरजतवर्णो नीलराजीयचित्रः कलशसदृशमूर्तिश्चारुवंशश्च कूर्मः । अरुणसमवपुर्वा सर्षपाकारचित्रः सकलनृपमहत्त्वं मन्दिरस्थः करोति । अञ्जनभृङ्गश्यामवपुर्वा विन्दुविचित्रो व्यङ्गशरीरः । सर्पशिरा वा स्थूलगलो यः सोऽपि नृपाणां राष्ट्रविवृद्ध्यै । वैदूर्यत्विट् स्थूलकण्ठस्त्रिकोणो गूढच्छिद्रश्चारुवंशश्च शस्तः । क्रीडावाप्यां तोयपूर्णे मणौ वा कार्यः कूर्मो मङ्गलार्थं नरेन्द्रैः" ।

"उन्मीलने स्मृतः कूर्म्मो भिन्नाञ्जनसमप्रभः" शा०ति०टी० उक्ते २देहस्थे वायुभेदे । ३भगवदवतारभेदे कमठशब्दे १६८०पृ० विवृतिः । ४मुद्राभेदे तत्स्वरूपं तन्त्रसारे यथा "वामहस्तस्य तर्जन्यां दक्षिणस्य कनिष्ठया । तथा दक्षिणतर्जन्यां वामाङ्गुष्ठेन योजयेत् । उन्नतः दक्षिणाङ्गुष्ठः वामस्य मध्यमादिनः । अङ्गुलीः योजयेत् पृष्ठे दक्षिणस्य करस्य च । वामस्य पितृतीर्थेन मध्यमानामिके तथा । अधोमुखे च ते कुर्य्याद्दक्षिणस्य करस्य च । कूर्म्मपृष्ठसमं कुर्य्याद्दक्षपाणिञ्च सर्व्वतः । कूर्म्ममुद्रेयमाख्याता देवताध्यानकर्म्मणि" ।

कूर्म्मचक्र न० कूर्म्माकारं चक्रम् । १तन्त्रोक्ते ग्राह्यमन्त्रशुभादिसूचके कूर्म्माकारे चक्रभेदे । तत्स्वरूपादि रुद्रयामले उक्तं यथा

"कूर्म्मचक्रं प्रवक्ष्यामि शुभाशुभफलात्मकम् । यज्ज्ञात्वा सर्व्वशास्त्रार्थं जानाति पण्डितोत्तमः । अभेद्यं भेदकं चक्रं शृणुष्वादरपूर्व्वकम् । कूर्म्माकारं महाचक्रं चतुष्पादसमावृतम् । मुखे स्वरान्, दक्षपादे कवर्गं, वामपादके । चवर्गं, कीर्त्तितं पश्चात् अधःपादे टवर्गकम् । तदधस्तु तवर्गः स्यादुदरे च पवर्गकम् । यवान्तं हृदये प्रोक्तं शहान्तं पृष्ठमध्यके । लाङ्गूले शक्रबीजञ्च(लं) क्षकारं लिङ्गमध्यके । लिखित्वा गणयेन्मन्त्री चक्राकारं मनापहम् । स्वरे लाभः कवर्गे श्रीश्चवर्गश्च विवेकदः । टवर्गे राजपदवी तवर्गे धनवान् भवेत् । उदरे सर्व्वनाशः स्यात् हृदये बहुदुःखभाक् । पृष्ठे च सर्व्वसन्तापः लाङ्गूले मरणं ध्रुवम् । वैष्णवे पृष्ठदेशे तु दुःखञ्च वामपादके । विरुद्धद्वयलाभे तु न कुर्य्याच्चक्रचिन्तनम् । विरुद्धैके धर्म्मनाशो युग्मदोषे च मारणम् । यत्र देवाक्षरञ्चास्ति तत्र चेन्निजवर्णकम् । विरुद्धञ्च त्यजेच्चक्रमन्यमन्त्रं विचारयेत् । पृथक् होमे यदि भवेत् वर्णमाला महेश्वर ! । यदि तत्र सौख्यभावः स्यात् तत्र सौख्यं नापि वर्ज्जयेत् । विभिन्नगेहे दोषश्चेत् शुभमन्त्रञ्च संत्यजेत् । इति ते कथितं देव ! इष्टाइष्टफलप्रदम् । ये शोधयन्ति चक्रन्तु मन्त्रसिद्धिप्रदं शुभम्" ।

२जपाङ्गदेशभेदसूचके चक्रभेदे तत्स्वरूपं तन्त्रसारे उक्तं यथा "दीपस्थानं समाश्रित्य कृतं कर्म फलप्रदम् । दीप्यते पुरुषो यत्र दीपस्थानं तदुच्यते । चतुरस्रां भुवं भित्त्वा कोष्ठानां नवकं लिखेत् । पूर्व्वकोष्ठादि विलिखेत् सप्तवर्गाननुक्रमात् । तन्मध्ये मध्यकोष्ठे स्वरान् युग्मक्रमाल्लिखेत् । दिक्षु पूर्वादितो यत्र चेत्ता-

यवारसंस्थितिः । सुखं तत्तस्य जानीयात् हस्ताभयतः स्थितौ । कोष्ठे कुक्षी उभे पादौ द्वे शिष्टे पुच्छमीरितम् । क्रमेणानेन विभजेत् मध्यस्थमपि भागतः । मुखस्थो लभते सिद्धिं करस्थः स्वल्पजीवनः । उदासीनः कुक्षिसंस्थः पादस्थो दुःखमाप्नुयात् । पुच्छस्थः पीड्यते मन्त्री बन्धनोच्चाटनादिभिः । कूर्म्मचक्रमिदं प्रोक्तं मन्त्रिणां सिद्धिदायकम्" पिङ्गलायाम् "कूर्म्मचक्रमविज्ञाय यः कुर्य्याज्जपयज्ञकम् । तस्य यज्ञफलं नास्ति सर्व्वानर्थाय कल्पते" ।

२ज्योतिषोक्ते नक्षत्रभेदेन देशभेदानां शुभाशुभज्ञापके कूर्म्माकारे चक्रे च तच्चक्ररूपम् ज्यो० त० यथा
"प्राङ्मुखो भगवान् देवः कूर्म्मरूपी व्यवस्थितः । आक्रम्य भारतं वर्षं नवभेदं यथाक्रमम्" । तत्र नक्षत्रन्यासक्रमः "मध्यप्रागग्निवाम्यादि कृत्तिकादित्रयत्रयैः । क्रूरवेधयुतैस्तैस्तु पीड्यन्ते तन्निवासिनः" । तत्र वेधो यथा "पूर्व्वापरं भवेद्वेधो वेधश्चोत्तरदक्षिणे । ईशानराक्षसे वेधो वेध आग्नेयमारुते । तारात्रयान्वितं तत्र सौरिं यत्नेन चिन्तयेत्" । तत्र वेधादिजन्यदोषाः "अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः । स्वचक्रं परचक्रञ्च सन्ति ते सम्भवन्ति च । एवं देशगृहग्रामक्षेत्रनामर्क्षतो वदेत् । तथाच यत्र नक्षत्रे दिव्यपार्थिवनाभसाः । दृश्यन्ते सुमहोत्पाताः स्वां दिशं तत्र पीडयेत् । सौरिर्व्वक्राधिको दुष्टः, स्वल्पवीर्य्यः शुभावहः । यकदा पीडयेद्यत्र भानुजः कूर्म्मचक्रके । तत्र स्थाने महाविघ्नो जायते नात्र संशयः । दुष्टस्थाने गते चन्द्रे कर्त्तव्यं शान्तिपौष्टिकम् । तद्देशभेदाश्च कूर्म्मविभागशब्दे द्रष्टव्याः ।

कूर्म्मपुराणं, न०, कूर्म्मेण भाषितं पुराणम् । व्यासप्रणीतेषु अष्टादशसु महापुराणेषु पञ्चदशे पुराणे तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च वृहन्ना० दर्शिता यथा
"श्रीब्रह्मोवाच । शृणु वत्स ! मरीचे ! ऽद्य पुराणं कूर्म्मसंज्ञितम् । लक्ष्मीकल्पानुचरितं यत्र कूर्म्मवपुर्हरिः । धर्म्मार्थकाममोक्षाणां माहात्म्यञ्च पृथक् पृथक् । इन्द्रद्युम्नप्रसङ्गेन प्राहर्षिभ्यो दयाधिकम् । तत् सप्तदशसाहस्रं सचतुःसंहितं शुभम् । यत्र ब्राह्म्या (संहितया) पुरा प्रोक्ता धर्म्मा नानाविधा मुने ! । नानाकथाप्रसङ्गेन नृणां सद्गतिदायकाः" । तत्पूर्व्वभागे "तत्र पूर्व्वविभागे तु पुराणोपक्रमः पुरा । लक्ष्मीप्रद्युम्नसंवादः कूर्म्मर्षिगणसङ्कथा । वर्णाश्रमाचारकथा जगदुत्पत्तिकीर्त्तनम् । कालसङ्ख्या समासेन लयान्ते स्तवनं विभोः । ततः सङ्क्षेपतः सर्गः शाङ्करं चरितं तथा । सहस्रनाम पार्व्वत्या योगस्य च निरूपणम् । भृगुवंशसमाख्यानं ततः स्वायम्भुवस्य च । देवादीनां समुत्पत्तिर्दक्षयज्ञाहतिस्ततः । दक्षसृष्टिकथा पश्चात् कश्यपान्वयकीर्त्तनम् । आत्रेयवंशकथनं कृष्णस्य चरितं शुभम् । मार्कण्डकृष्णसंवादो व्यासपाण्डवसंकथा । युगधर्म्मानुकथनं व्यासजैमिनिकी कथा । वाराणस्याश्च माहात्म्यं प्रयागस्य ततः परम् । त्रैलोक्यवर्णनञ्चैव वेदशाखानिरूपणम्" तदुत्तरभागे "उत्तरेऽस्य विभागे तु पुरा गीतेश्वरी ततः । व्यासगीता ततः प्रोक्ता नानाधर्म्मप्रबोधिनी । नानाविधानां तीर्थानां माहात्म्यञ्च पृथक् ततः । नानाधर्म्मप्रकथनं १ब्राह्मीयं संहिता स्मृता । अतः परं २भागवती संहितार्थनिरूपणे । कथिता यत्र वर्णानां पृथग्वृत्तिरुदाहृता" । तदुत्तरभागे भगवत्याख्यद्वितीयसंहितायाः पञ्चसु पादेषु "पादेऽस्याः प्रथमे प्रोक्ता ब्राह्मणानां व्यवस्थितिः । सदाचारात्मिका वत्स ! भोगसौख्यविवर्द्धिनी । द्वितीये क्षत्रियाणान्तु वृत्तिः सम्यक् प्रकीर्त्तिता । यया त्वाश्रितया पापं विधूयेह व्रजेद्दिवम् । तृतीये वैश्यजातीनां वृत्तिरुक्ता चतुर्व्विधा । यया चरितया सम्यक् लभते गतिमुत्तमाम् । चतुर्थेऽस्यास्तथा पादे शूद्रवृत्तिरुदाहृता । यया सन्तुष्यति श्रीशो नृणां श्रेयोविवर्द्धनः । पञ्चमेऽस्यास्ततः पादे वृत्तिः सङ्करजन्मनाम् । यया चरितयाप्नोति भाविनीमुत्तमां जनिम् । इत्येषा पञ्चपाद्युक्ता द्वितीया संहिता मुने ! । तृतीयात्रोदिता ३सौरी नृणां कामविधायिनी । षोढा षट्कर्म्मसिद्धिं सा बोधयन्ती च कामिनाम् । चतुर्थी ४वैष्णवी नाम मोक्षदा परिकीर्त्तिता । चतुष्पदी द्विजादीनां साक्षात् ब्रह्मस्वरूपिणी । ताः क्रमात् षट्चतुर्द्विद्विसाहस्राः परिकीर्त्तिताः" । तत्फलश्रुतिः "एतत् कूर्म्मपुराणन्तु चतुर्व्वर्गफलप्रदम् । पठतां शृण्वतां नृणां सर्व्वोत्कृष्टगतिप्रदम् । लिखित्वैतत्तु यो भक्त्या हेमकूर्म्मसमन्वितम् । ब्राह्मणायायने दद्यात् स याति परमां गतिम्" । तच्च पुराणम् तामसं "मात्स्यं कौर्म्मं तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च । आग्नेयञ्च षडेतानि तामसानि निबोधत" पाद्मोत्तरख० ४२अ० ।

कूर्म्मविभाग, पुं, कूर्म्मस्य तद्रूप भगवद्देवस्य विभागोऽत्र ।

यराह मिहिरोक्ते नक्षत्रभेदेन देशविशेषाणां शुभाशुभबोधके चक्रभेदे स च वृ० सं० १४ अध्यायः। यथा

"नक्षत्रत्रयवर्गैराग्नेयाद्यैर्व्यवस्थितैर्नवधा। भारतवर्षे मध्यात् प्रागादि विभाजिता देशाः। १भद्रारिमेदमाण्डव्यशाल्वनीपोज्जिहानसङ्ख्याताः। मरुवत्सघोषयामुनसारस्वतमत्स्यमाध्यमिकाः। माथुरकोपज्योतिष धर्मारण्यानि शूरसेनाश्च। गौरग्रीवोद्देहिक पाण्डुगुडाश्वत्थपाञ्चालाः। साकेतकङ्ककुरुकालकोटिकुकुराश्च पारियात्रनगः। औदुम्बरकापिष्ठलगजाह्वयाश्चेति मध्यमिदम् ३।४।५। अथ २पूर्वस्यामञ्जनवृषभध्वजपद्ममाल्यवद्गिरयः। व्याघ्रमुखसुह्मकर्वटचान्द्रपुराः शूर्पकर्णाश्च। खसमगधशिबिरगिरिमिथिलसमतटोड्राश्ववदनदन्तुरकाः। प्राग्ज्योतिषलौहित्यक्षीरोदसमुद्रपुरुषादाः। उदयगिरिभद्रगौडकपौण्ड्रोत्कलकाशिमेकलाम्बष्ठाः। एकपदताम्रलिप्तककोशलका वर्धमानश्च ६।७।८। आग्नेय्यां ३दिशि कोशलकलिङ्गवङ्गोपवङ्गजठराङ्गाः। शौलिकविदर्भवत्साम्ध्रचेदिकाश्चोर्ध्वकण्ठाश्च। वृषनालिकेरचर्मद्वीपा विन्ध्यान्तवासिनस्त्रिपुरी। श्मश्रुधरहेमकूटव्यालग्रीवा महाग्रीवाः। किष्किन्धकण्टकस्थलनिषादराष्ट्राणि पुरिकदाशार्णाः। सह नग्नपर्णशवरैराश्लेषाद्ये ९।१०।११। त्रिके देशाः। अथ दक्षिणेन ४लङ्का कालाजिनसौरिकीर्णतालिकटाः। गिरिनगरमलयदर्दुरमहेन्द्रमालिन्द्यभरुकच्छाः। कङ्कटकङ्कणवनवासिशिविकफणिकारकोङ्कणाभीराः। आकरवेणावतकदशपुरगोनर्दकेरलकाः। कर्णाटमहाटविचित्रकूटनासिक्यकोल्लगिरिचोलाः। क्रौञ्चद्वीपजटाधरकावेर्यो रिष्यमूकश्च। वैदूर्यशङ्खमुक्तात्रिवारिचरधर्मपट्टनद्वीपाः। गणराज्यकृष्णवेल्लूरपिशिकशूर्पाद्रिकुसुमनगाः। तुम्बवनकार्मणेयकयाम्योदधितापसाश्रमा ऋषिकाः। काञ्चीमरुचीपट्टनचेर्यार्यकसिंहला ऋषभाः। बलदेवपट्टनं दण्डकावनतिमिङ्गिलाशना भद्राः। कच्छोऽथ कुञ्जरदरी सताम्रपर्णीति विज्ञेयाः १२।१३।१४। नैरृत्यां दिशि ५देशाः पह्लवकाम्बोजसिन्धुसौवीराः। वडवामुखारवाम्बष्ठकपिलनारीमुखानर्ताः। फेनगिरियवनमार्गरकर्णप्रावेयपारशवशूद्राः। बर्बरकिरातखण्डक्रव्यादाभीरचञ्चूकाः। हेमगिरिसिन्धुकालकरैवतकसुराष्ट्रबादरद्राविडाः। स्वात्याद्ये भत्रितये १५।१६।१७। ज्ञेयश्च महार्णवोऽत्रैव। अपरस्यां ६मणिमान् मेघवान् वनौघः क्षुरार्पणोऽस्तगिरिः। अपरान्तकशान्तिकहैहयप्रशस्ताद्रिवोक्काणाः। पञ्चनदरमठपारततारक्षितिजृङ्गवैश्यकनकशकाः। निर्मर्यादा म्लेच्छा ये पश्चिमदिक्स्थितास्ते च १८।१९।२०। दिशि ७पश्चिमोत्तरस्यां माण्डव्यतुखारतालहलमद्राः। अश्मककुलूतलहडस्त्रीराज्यनृसिंहवनखस्थाः। वेणुमती फल्गुलुका गुरुहा मरुकुच्चचर्मरङ्गाख्याः। एकविलोचनशूलिकदीर्घग्रीवास्यकेशाश्च २१।२२।२३। उत्तरतः ८कैलासो हिमवान्वसुमान् गिरिर्धनुष्मांश्च। क्रौञ्चो मेरुः कुरवस्तथोत्तराः क्षुद्रमीनाश्च। कैकयवसातियामुनभोगप्रस्थार्जुनायनाग्नीध्राः। आदर्शान्तर्द्वीपित्रिगर्ततुरगाननाश्वमुखाः। केशधरचिपिटनासिकदासेरकवाटधानशरधानाः। तक्षशिलापुष्कलावतकैलावतकण्ठधानाश्च। अम्बरमद्रकमालवपौरवकच्छारदण्डपिङ्गलकाः। माणहलहूणकोहलशीतकमाण्डव्यभूतपुराः। गान्धारयशोवतिहेमतालराजन्यखचरगव्याश्च। यौधेयदासमेयाः श्यामाकाः क्षेमधूर्ताश्च २४,२५,२६,। ऐशान्यां ९ मेरुकनष्टराज्यपशुपालकीरकाश्मीराः। अभिसारदरदतङ्गणकुलूतसैरिन्ध्रवनराष्ट्राः। ब्रह्मपुरदार्वडामरवनराज्यकिरातचीनकौणिन्दाः। भल्लापलोलजटासुर कुनठखसघोषकुचि(यि)काख्याः। एकचरणानुविश्वाः सुवर्णभूर्वसुवनं दिविष्ठाश्च। पौरवचीरनिवसनत्रिनेत्रमुञ्जाद्रिगन्धर्वाः २७।१।२। वर्गैराग्नेयाद्यैः क्रूरग्रहपीडितैः क्रमेण नृपाः। पाञ्चालो मागधिकः कालिङ्गश्च क्षयं यान्ति। आवन्त्योऽथानर्तो मृत्युं चायाति सिन्धुसौवीरः। राजा च हारहौरो मद्रेशोऽन्यश्च कौणिन्दः"।

कूर्मपृष्ठ न० कूर्मस्य पृष्ठमिव। १शरावे २अस्थानस्थे च पु० शब्दच०। ६त०। कूर्मस्य पृष्ठे न०

कूर्मराज पु० कूर्माणां राजा श्रेष्ठत्वात् टच् समा०,कूर्मरूपेण राजते राज—अच् वा। कूर्मरूपे भगवदवतारे जटा०। "पृथ्वि! स्थिरा भव भुजङ्गम! धारयैनां त्वं कूर्मराज! तदिदं द्वितयं दधीथाः" महना०। २कूर्माणां श्रेष्ठे च

कूल आवृतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। कूलति अकूलीत् चुकूल प्रतिकूलति कूलम्। "तासां प्राजमानो योनिमकूलयत्" टत० ब्रा० ४९।

कूल न० कूलति आवृणोति जलप्रवाहम् कूल—कच्। नद्यादेस्तीरे। "नदीकूलं यथा वृक्षः" मनुः "नदीवोभयकूलभाक्" रघुः। "चुकूज कूले कलहंसमण्डली" नैष०। कर्मणि घञर्थे क। २स्तूपे ३तडागे ४सैन्यपृष्ठे च त्रिकः

६अनिले "कूलायकूलेषु विलुप्य ते हुताः" नैष० । "कूलाय कूलेषु नीडान्तिकेषु" मल्लि० । बलादि० अस्त्यर्थे वा मतुप् मस्य वः । कूलवत् पक्षे इनिः कूलिन् । तद्युक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । ततः भूमा० सौवीरे सम्बन्धिन्यर्थे वुञ् । कौलक कूलसम्बन्धिनि सौवीरे त्रि० । [२स्तूपे मेदि० ।

कूलक न० कूल+ण्वुल् । १तीरे विश्वः । कूल+स्वार्थे क ।

कूलङ्कष त्रि० कूलं कषति व्याप्नोति कष—खश् मुम् च । कूलव्यापके । "कूलङ्कषौघाः सरितस्तथाऽपराः" माघः । "कूलङ्कषेव सिन्धुः प्रसन्नमम्भस्तटतरुञ्च" शकुन्तला ।

कूलवती स्त्री कूल+अस्त्यर्थे बलादि० मतुप् मस्य वः । ङीप् । नद्यां राजनि० ।

कूलचर त्रि० कूले नदीकूले चरति चर—ट । गजादिजन्तुषु । कूलचराश्च जन्तवः समांसगुणाः सुश्रुते दर्शिता यथा "तत्र गजगवयमहिषरुरुचमरसृमररोहिषवराहखड्गिगोकर्णकालपुच्छकोन्द्रन्यङ्कुरण्यगवयप्रभृतयः कूलचराः पशवः । वातपित्तहरा वृष्या मधुरा रसपाकयोः । शीतला बलिनः स्निग्धा मूत्रलाः कफवर्द्धनाः" ।

कूलन्धय त्रि० कूलं धयति धे—खश् मुम् च सुग्धबो० । कूलस्पर्शिनि वनादौ स्त्रियां ङीप् ।

कूलभू स्त्री ६त० । तीरभूमौ हेमच० । कूलभूमितीरभूम्यादयोऽपि "कावेरीतीरभूमीरुहभुजगवधूभुक्तमुक्तावशिष्टः । (वायुः) उद्भटः ।

कूलमुद्रुज त्रि० कूलमुद्रुजति उद्+रुज खश् मुम् च । कूलभेदके । "आसादितौ कथं भूतं न गजैः कूलमुद्रुजैः" भट्टिः । "नदीदपाः कद्रुमन्तः सरितां कूलमुद्रुजाः" रघुः

कूलमुद्वह त्रि० कूलमापूर्य्य वहति उद्+वह—खश् मुम् च । कूलमापूर्य्य वाहिनद्यादौ "उत्तीर्णौ वा कथं भीमाः सरितः कूलमुद्वहाः" भट्टिः ।

कूलहु(हू)ण्डक पु० कूले हुण्डते संघीभवति हुडि—संघे ण्वुल् पृषो० वा उलोपः । जलावर्त्ते त्रिका०

कूलास त्रि० कूलमस्यति क्षिपति अस—अण् । कूलक्षेपके ततः सङ्का० चतुरर्थ्याम् अण् । कौलास तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

कूलेचर त्रि० कूले चरति चर अलुक्स० । नद्यादेस्तीरचरेषु महिषादिपशुषु । ते च "चमरीवारणाद्याः । एते कूलेचराः प्रोक्ताः यतः कूले चरन्त्यपाम्" भावप्र० उक्ताः आदिपदात् कूलचरशब्दे सुश्रुतेनोक्ता ग्राह्याः । "कूलेचरा मरुत्पित्तहरा वृष्या बलावहाः । मधुराः शीतलाः स्निग्धा मूत्रलाः श्लेष्मवर्द्धनाः" तद्गुणा उक्ताः ।

कूल्य त्रि० कूले भवः यत् । १तीरभवे २रुद्रभेदे पु० "नमस्तीर्थ्याय च कूल्याय च" यजु० १६.४२. रुद्राध्यायः ।

कूवर पु० कू—शब्दे कुटादि—वरच् । १कुब्जके वृषभेदे (कुँजा) २कुब्जे त्रि० ३मनोहरे त्रि० शब्दच० ४युगन्धरे यत्र युगकाष्ठमासज्यते तत्र रथावयवभेदे पुंन० अमरः "वैदूर्य्यमणिकूवरम्" रामा० । "रथं चामितकूवरम्" भा० आनु० ४२६८श्लो० । "पादैः पुरः कूवरिणां विदारिताः" माघः । ५रथिकस्थाने गोयुक्तं रथमुपक्रम्य "पश्चात् कूवरबाहुमभिमृशेत्" गोभि०सू० । कूवरं रथिकस्थानम्" सं० त० रघुनन्दनः ।

६कम्बलाच्छादितरथे स्त्री ङषा० गौरा० ङीष् ।

कूवार पु० कुं तीरभुमिं वृणोति वृ—अण् उप०स० पृषो० दीर्घः । कूपारशब्दार्थे अमरटीका

कूश्म पु० हवनीयदेवभेदे ।"प्रदरान् पायुना कूश्मांश्छकपिण्डैः" यजु० २५.७ "कूश्मान् देवान् प्रीणयामि" वेददी० ।

कूष्माण्ड पु० ईषदूष्मा अण्डेषु वीजेष्वस्य । १कुष्माण्डशब्दार्थे २शिवपारिषद्भेदे हेमच० "अन्ये च ये प्रेतपिशाचभूतकूष्माण्डयादोमृगपक्ष्यधीशाः" भाग० २,६,४५ । ३ऋषिभेदे पु० "कूष्माण्डै राजपुत्रश्च त्यन्त स्वाहासमन्वितैः" या०स्मृ० । तद्दृष्टत्वात् "यद्देवा देवहेडनमित्याद्यासु ४ऋक्षु स्त्री ङीप् "त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा कूष्माण्डीभिर्घृतं शुचिः । सुरापः स्वर्णहारी च रुद्रजापी जलेस्थितः" याज्ञ०स्मृ० । "त्रिरात्रमुपोषितः कूष्माण्डीभिर्यद्देवादेवहेडनमित्याद्याभिः कूष्माण्डदृष्टाभिरनुष्टुब्भिर्मन्त्रलिङ्गदेवताभिर्ऋग्भिश्चत्वारिंशद्धृताहुतीर्हुत्वा शुचिर्भवेत् । तथा बौधायनेनाप्युक्तम् "अथ कूष्माण्डीभिर्जुहुयाद्योऽपूतमिवात्मानं मन्येत यदर्वाचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यते अयोनौ वा रेतः सिक्त्वा अन्यत्र स्वप्नादिति" । मिता० "सर्ववेदपवित्राणि वक्ष्याम्यहमतः परम् । येषां जपैश्च होमैश्च पूयन्ते नात्र संशयः । अघमर्षणं देवकृतः शुद्धवत्यस्तरत्समाः । कूष्माण्ड्यः पावमान्यश्च दुर्गासावित्र्यथैव च" मिताक्षरायां वशिष्ठस्मृः । स्वार्थे क । तत्रार्थे

कूष्माण्डवटिका स्त्री कुष्माण्डखण्डैर्मिश्रिता माषादि वटिका शा०त० । (कुमड़ावड़ी) ख्याते पदार्थे "कूष्माण्डवटिका सैया पूर्व्वोक्तवटिकागुणा । विशेषात् रक्तपित्तघ्नी लघ्वी च कथिता बुधैः" भावप्र० । पूर्व्वोक्तवटिका माषवटिका ।

कूष्माण्डी स्त्री ईषदूष्माऽण्डेषु यस्याः गौरा० ङीष् । १ओष-

धिभेदे २कर्कारौ ३दुर्गायाञ्च हेमच० । दुर्गायाश्च कूष्माण्डबलिप्रियत्वात्तथात्वम् । "कूष्माण्डी तु भवं लक्ष्मी कर्कोटः परिकीर्त्तिता" भावप्र० । चक्रविशेषे च

कूहा स्त्री ईषत् ऊह्यतेऽत्र ऊह-वितर्के आधारे घञर्थे क । कुज्झटिकायाम् शब्दरत्ना० ।

कृ कृतौ भ्वा० उभ० सक० अनिट् कविकल्प० । करति ते अकार्षीत् अकृत । चकार । भौवादिकस्यास्यापाणिनीयता

कृ कृतौ तना० उभ० सक० अनिट् । करोति कुरुते कुर्य्यात् । करोतु कुरु अकरोत् अकार्षीत् अकृत । चकार कर्त्ता करिष्यतिते क्रियात् कृषीष्ट । कर्म्मणि क्रियते अकारि अकारिषातामकारयिषाताम् । कारकः कर्त्ता कारी कुर्वन् कुर्व्वाणः चक्रिवान् चक्राणः । डु—कृत्रिमः कृतः कृतवान् करणं कृतिः क्रिया कृत्वा कृत्या प्रकृत्य । कृत्यं कार्य्यः कर्त्तव्यः करणीयः । णिचि कारयति ते अचीकरत्तसनि चिकीर्षति ते यङि चेक्रियते यङ्लुकि चरि(री)करीति चरि(री)कर्त्ति चर्करीति चर्कर्त्ति

"कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु" पा०

"एषु द्योत्येषु करोतेष्टः स्यात् । अतः कृकमीति सः । यशस्करी विद्या । श्राद्धकरः वचनकरः" सि० कौ०

"दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दीकिम्लिपिलिबिबलिभक्तिकर्त्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु" पा० ।

"एषु कृञष्टः स्यात् । अहेत्वादावपि । दिवाकरः विभाकरः निशाकरः कस्कादित्वात्सः । भास्करः बहुकरः बहुशब्दस्य वैपुल्यार्थे संख्यापेक्षया पृथग्ग्रहणम् लिपिलिबिशब्दौ पर्य्यायौ । संख्या-एककरः । द्विकरः । कस्कादित्वात्सः । अहस्करः । नित्यम् समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति षत्वम् । धनुष्करः । अरुष्करः । "किंयत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानमिति" वार्त्तिकम् किङ्करा । तत्करा । हेत्वादौ टस्बाधित्वा परत्वादच् । पुंयोगे ङीप् । किङ्करी । "कर्म्मणि भृतौ" पा०

"कर्म्मशब्द उपपदे करोतेष्टः स्यात् भृतौ । कर्म्मकरो भृतकः । कर्म्मकारोऽन्यः" सि० कौ०

"न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु"पा०।

"एषु कृञष्टो न । हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते । शब्दकार इत्यादि" । "स्तम्बशकृतोरिन्" पा०

"व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम्" वार्त्ति० । स्तम्बकरिर्व्रीहिः । शकृत्करिर्व्वत्सः । व्रीहिवत्सयोः किम् स्तम्बकारः । शकृत्कारः" । सि० कौ०

"सुकर्म्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः" पा० "स्वौ कर्म्मादिषु च कृञः क्विप् स्यात् । त्रिविधोऽत्र नियम इति काशिका । सुकृत् कर्म्मकृत् पापकृत् मन्त्रकृत् पुण्यकृत् । क्विबेवेति नियमात्कर्म्म कृतवानिति निष्ठा न । कृञ एवेति नियमान्मन्त्रमधीतवान्मन्त्राध्यायः अत्र न क्विप् । भूत एवेति नियमात् मन्त्रङ्करोति करिष्यति वेति विवक्षायाञ्च क्विप् । स्वादिष्वेवेति नियमाभावादन्यस्मिन्नप्युपपदे क्विप् । शास्त्रकृत् । भाष्यकृत्" । सि० कौ०

अधि+अधिकारे आरम्भे सक० अधिकरोति अधिकृत्य

अनु+सदृशीकरणे अनुकरोति । "शैलाधिपस्यानुचकार लक्ष्मीम्"

अप+अपकारे अनिष्टाचरणे अपकरोति "रिपौ सान्त्वमपक्रिया" माघः [प्राधान्येनापाक्रियते" कु०उ० भा०

अप+आ निवारणे सक० । अपाकरोति । "अयं प्रश्नः

आ+आकारे अवयवसंस्थाने आकृतिः आकारः

उद्+आ+उत्कालने सक० "उदाकरोति उत्कालयति "याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाचैताः सौम्योदज सोमश्रवाः ! इति ता होदाचकार" छा०उ० । "ताः ह उदाचकार उत्कालितवानाचार्य्यगृहम्" भा० ।

उप+उपकारे सक० उपकरोति "उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते" सा० द० । संस्कारे सक० सुट् च । उपस्करोति

उप+आ+आरम्भे उपाकरोति उपाकृत्य "श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा उपाकृत्य यथाविधि" मनुः पश्वादिसंस्कारे च उपाकर्म्मशब्दे दृश्य० ।

दुर्—दुष्टाचरणे दुष्कृतं दुष्कृतिः ।

नि+पराभवे सक० निकरोति (पराभवति) नीकरः

निस्+निर्+शुद्धौ अक० निष्करोति निष्कृतिः (शुद्धिः)

निर् आ+निवारणे सक० निराकरोति "निराकरिष्णू वर्ज्जिष्णू वर्त्तिष्णू परितोरणम्" भट्टिः । "निराकरिष्णोर्वृजिनादृतेऽपि" रघुः

परा+निराकरणे सक० । पराकरोति [परिष्करोति

परि+परिष्कारे सतोगुणान्तराधाने भूषणे च सक० सुट् च

प्र+प्रस्तावे सक० प्रकरोति प्रकृत्य । आरम्भे च "प्रकृतजपविधीनामास्पदं कल्पितन्दम्" माघः ।

प्रति+प्रतिकारे अनिष्टनिवारणे प्रतिकूलाचरणे च सक० प्रतिकरोति प्रतीकारः प्रतिक्रिया ।

वि+विभागे विकरोति "स त्रेधात्मानं व्यकुरुत" छा० उ० । "व्यकुरुत व्यभजत्"भा० । विकारे (अन्यथास्थितस्य वस्तुनोऽन्यथाभावे) अक०आ० वायुर्विकुरुते" सि० कौ० ।

वि+आ+प्रकाशने व्याकरोति "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" श्रुतिः। व्याख्याने व्याकृतम्। पाणिन्याद्युक्तशब्दसाधुत्वाधायकसंस्कारभेदे च "शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चितिः" वेदाङ्गोक्तौ "व्यक्तिव्यञ्जनीया वा जातिः कापीह सा श्रुता" भर्त्तृहरिः।

वि+प्र+उपद्रवे सक॰ विप्रकरोति "तस्मिन् विप्रकृताः काले" कुमा॰। "कमपरमवशं न विप्रकुर्युः" कुमा॰।

सम्+संस्कारे सतोगुणान्तराधाने सक॰ सुट् च। संस्करोति पात्रम्।

सम्+परि उप+भूषणे अर्थे सुट्। संस्करोति परिष्करोति उपस्करोति अलङ्करोतीत्यर्थः। तत्पूर्व्वकाः समवायेऽर्थे च अक॰ सुट् संस्करोति उपस्करोति परिस्करोति संघीभवतीत्यर्थः उप+सतोगुणान्तराधाने विकारे आकाङ्क्षितवाक्यस्य पूरणे च सुट्। उपस्कृतं भुङ्क्ते विकृतं भुङ्क्ते। उपस्कृतं ब्रूते वाक्यमध्याहृत्य ब्रूते" सि॰कौ॰।

अथ मतभेदेन कृञोऽर्थो निरूप्यते तत्र वैयाकरणाः तस्य यत्नार्थकतानिराकरणेन व्यापारार्थकतामाहुः यथा वै॰ भू॰ सारे

"व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया। कृञोऽकर्म्मकतापत्तेर्न हि यत्नोऽर्थ इष्यते" मू॰।

"पचति पाकमुत्पादयति पाकानुकूला भावना तादृश्युत्पादनेत्यादिविवरणाद्ध्रियमाणस्यापि तद्वाचकतेति भावः। व्यापारपदं फूत्कारादीनामयत्नानामपि फूत्कारत्वादिरूपेण वाच्यतां ध्वनयितुमुक्तम्। अतएव पचतीत्यत्राधःसन्तापनत्वफूत्कारत्वचूल्युपरिधारणत्वयत्नत्वादिभिर्बोधः सर्वसिद्धः। नचैवमेषां शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवापत्त्या कृतित्वमेव तदवच्छेदकं वाच्यम् रथो गच्छति जानातीत्यादौ च व्यापारत्वादिप्रकारकबोधो लक्षणयेति नैयायिकरीतिः साध्वी, शक्यतावच्छेदकत्वस्यापि लक्ष्यतावच्छेदकत्ववद्गुरुणि सम्भवात् तयोर्वैषम्ये बीजाभावात्। नच पचति पाकं करोतीति यत्नार्थकरोतिना विवरणाद्यत्न एवाख्यातार्थ इति वाच्यम्। रथो गमनं करोति बीजादिना अङ्कुरः कृत इति दर्शनात् कृञो यत्नार्थकताया असिद्धेः। किञ्च भावनाया अवाच्यत्वे घटं भावयतीत्यत्रेव घटो भवतीत्यत्रापि द्वितीया स्यात् नचात्र घटस्य कर्त्तृत्वेन तत्संज्ञया कर्म्मसंज्ञाया बाधान्न द्वितीयेति वाच्यम् अनुगतकर्त्तृत्वस्य त्वन्मते दुर्व्वचत्वेन घटस्याकर्त्तृत्वात्। कृत्याश्रयत्वस्य कारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्य वा घटादावभावात्। धात्वर्थानुकूलव्यापाराश्रयत्वस्य च कारकमात्रातिव्यापकत्वात्। अपि च भावनाया अवाच्यत्वे धातूनां सकर्म्मकत्वाकर्म्मकत्वविभाग उच्छिन्नः स्यात्। स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वं स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं वा सकर्मकत्वं भावनाया वाच्यत्वमन्तरेणासम्भवि। अन्यतमत्वं तत्त्वमिति चेन्न एकस्यैवार्थभेदेनाकर्मकत्वसकर्मकत्वदर्शनात् तदेतदभिसन्धायाह कृञ इति। अयं भावः व्यापारावाच्यत्वपक्षे फलमात्रमर्थ इति फलितम्। तथा च करोतीत्यादौ यत्नप्रतीतेस्तन्मात्रं वाच्यमभ्युपेयम्। तथा च यतो प्रयत्न इतिवत् फलस्थानीययत्नवाचकत्वाविशेषादकर्मकतापत्तिः उक्तरीत्या दुर्वारेति। तथा च नहि यत्नः इत्यत्र फलस्थानीयत्वेनेति शेषः कृञः इति धातुमात्रोपलक्षणं सर्वेषामप्यकर्म्मकता सकर्मकता वा न स्यादिति भावः। अथ वा व्यापारो भावना इत्यर्द्धेन व्यापारस्य वाच्यत्वं प्रसाध्य फलांशस्यापि तत्साधयन् नैयायिकाभ्युपगतं जानातिकृञादेः केवलज्ञानयत्नादिक्रियामात्रवाचित्वं दूषयति कृञः इति। अयं भावः फलांशस्यावाच्यत्वे व्यापार एव धात्वर्थः स्यात्। तथा च स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वादिरूपसकर्मकत्वोच्छेदापत्तिः। नच कृञादौ सकर्म्मकत्वव्यवहारो भाक्त इति नैयायिकोक्तं युक्तम् व्यवहारस्य भाक्तत्वेऽपि कर्मणि लकारासम्भवात्। न हि तीरे गङ्गापदस्य भाक्तत्वेऽपि तेन स्नानादिकार्यं कर्त्तुं शक्यम्। एवञ्च नहि यत्न इत्यत्र यत्नमात्रमित्यर्थः"। अतएवाह।

"किन्तूत्पादनमेवातः कर्म्मवत्स्यात् यगाद्यपि।
कर्मकर्त्तर्य्यन्यथा तु न भवेत् तद्दृशेरिव" मू॰।

"उत्पादनम् उत्पत्तिरूपफलसहितं यत्नादि कृञर्थ इत्यर्थः। फलस्य वाच्यत्वे युक्त्यन्तरमाह अत इत्यादि। यतः कृञो यत्नमात्रार्थो नेष्यते अतः कर्मवत् स्यादिति पदेन 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः" इति (पा॰) सूत्रं लक्ष्यते। अयमर्थः यत एवास्योत्पादनार्थकता अतः पच्यते ओदनः स्वयमेवेतिवत् क्रियते घटः स्वयमेवेति यगादयोऽप्युपपद्यन्ते। अन्यथा यत्नस्य कर्मनिष्ठत्वाभावात्तन्न स्यात् दृशिवत्। यथा दृश्यते घटः स्वयमेवेति न, दर्शनस्य घटादिवृत्तित्वात्तथा यत्नस्यापीति, तथा प्रयोगादुपपत्तेरिति"।

नैयायिकास्तु व्यापारार्थकतानिराकरणेन यत्नार्थकतामाहुः यथा शब्दचिन्तामणौ

"आख्यातस्य यत्नवाचकत्वादचेतने रथो गच्छतीत्यादौ चाख्याते व्यापारलक्षणा। तथा ह्याख्यातस्य पचतीत्यादौ यत्नोवाच्यः पचति पाकं करोतीत्यादियत्नार्थककरोतिना सर्व्वाख्यातविवरणाद्वृद्धव्यवहारादिव बाधकं विना विवरणादपि व्युत्पत्तेः। द्वन्द्वादिसमासस्य विग्रहेण विवरणादपि विग्रहार्थे न शक्तिग्रहः अन्यलभ्यत्वात् किंकरोतीति यत्नप्रश्ने पचतीत्युत्तरस्य यत्नार्थत्वं विनानुपपत्तेरित्याचार्य्याः। अत्र वदन्ति—आख्यातस्य करोतेश्च न यत्नार्थकत्वं रथो गच्छति जानाति यतते निद्रातीत्यत्र धात्वर्थानुकूलयत्नाभावेऽप्याख्यातपदप्रयोगात् गमनं करोतीति करोतिना तत्राख्यातविवरणाच्च अत्र व्यापारस्य करोत्यर्थत्वे चेतनेऽपि तथा। न च तत्राख्यातकरोत्योर्गौणत्वं मुख्ये बाधकाभावात्। अतएव प्रश्नोत्तरयोर्न यत्नार्थत्वं किन्तु क्रियावाचकत्वमेव लभ्यः, तेन किं करोतीति क्रियामात्रप्रश्ने पचति गच्छतीति क्रियाविशेषेणोत्तरमपि समञ्जसम्भवति"। ततः परोग्रन्थः कर्त्तृशब्दे १७१७ दर्शितोदृश्यः। तत्परस्तु-"ननु प्रकृतेस्तदर्थत्वेऽपि प्रत्ययस्य न तदर्थत्वं दोषः एको द्वौ बहवः पचन्तीत्यत्रेव तत्सम्भवात्। यत्तु तत्र द्वितीयसंख्येच्छादिकल्पनावदिहापि द्वितीययत्नकल्पनमिति तन्न द्वितीययत्नेच्छादावेच्छायत्नाऽभावात्। वस्तुतस्तु प्रत्येकसामर्थ्याविभूतौ सम्भेदे उभयोपस्थितेरावश्यकत्वेन कल्प्यानन्यत्वेऽप्यदोषात् पाकाय यतेत पाकं कुर्य्यादित्यत्र लत्वर्थकाख्यातेऽपि तथैवान्वयादिति चेत् न एको द्वौ बहव इत्यत्र नामार्थस्य विभक्त्युपनीतसंख्यान्वयावगमायोग्यत्वात् जडादेर्यत्नसामर्थ्यानवधारणात् लिङः पचेतेत्यत्र कृतौ सामर्थ्यावधारणाच्च। अथायत्नार्थकधातुपराख्यातस्य यत्नार्थत्वं तेन यतत इति नानन्वयः अचेतने चाख्यातप्रयोगो गौण एव। न च वृत्त्यन्तरेणापि प्रयोगसम्भवे शक्तिकल्पना युक्ता। यद्वाऽनुकूलयत्ने प्रवृत्तं पदं तदेकदेशेऽनुकूलमात्रे प्रवर्त्तते विशुद्धिमात्रं पुरस्कृत्य ब्राह्मणे श्रोत्रियपदवत्। अचेतने तु मध्यमोत्तमपुरुषौ न भवत एव उपपदयोर्युष्मदस्मदोश्चेतनार्थत्वात्। भवतु वा गौण एव लोकस्यापर्यनुयोज्यत्वादिति चेत् न अचेतने आख्यातस्य मुख्यत्वे बाधकाभावेन गौणत्वाभावात् तस्मादाख्यातस्यानुकूलत्वेन व्यापारो वाच्यः" इति भाट्टाः। तेन चेतनाचेतनयोर्धात्वर्थानुकूलव्यापारस्य सत्त्वादाख्यातप्रयोगो मुख्य एव। पथि श्रमशयानेऽपि पचतीति स्यात् श्रमशान्तिद्वारा शयनस्य पाकानुकूलव्यापारत्वात् तव यत्नविशेषस्येवानुकूलव्यापारविशेषस्य वाच्यत्वात् अन्यथा यत्नवाच्यत्वेऽपि तण्डुलानुकूलयत्नवति पचतीति स्यात् एवमचेतनेऽपि करोतिनाख्यातविवरणात् करोत्यर्थोऽपि व्यापारविशेषः। कथन्तर्हि चैत्रःपचतीत्यत्र पाकानुकूलताप्रतीतिः आक्षेपादिति चेन्न आख्यातार्थेन व्यापारेण संख्यया वा यत्नानपेक्षणात् तयोः प्रयत्नं विनापि सत्त्वात् नापि कर्त्रा, द्रव्यमात्रस्य कर्त्तृत्वात् यत्नवतश्च कर्त्तृत्वे आख्यातेन तदभिधाने यत्नस्याप्यभिधानात्। नापि धात्वर्थमात्रेण, तस्य यत्नं विनापि सत्त्वात् नापि यत्नोधात्वर्थः क्रियायास्तत्फलस्य वा धातुवाच्यत्वात् अन्यथा पाक इत्यत्रापि यत्नानुभवप्रसङ्गादिति चेत् न धात्वर्थविशेषेण पाकादिना यत्नाक्षेपात् तस्य यत्नं विनानुपपत्तेः। अथ पचतीत्यत्र पाकयत्नवानिति विवरणात् यत्नार्थतेति चेत् तर्हि कर्त्रर्थतापि स्यात् न हि पाकयत्न इत्येव विवरणं पचतीत्यस्य, तत्पार्थ्यविवरणात् तत्राक्षेपेणापि निर्व्वहतीति चेत् तुल्यं यत्नेऽपि कथन्तर्हि रथो गच्छति, विद्यते व्योमेति भावनानुभवइति चेत् न कथञ्चित्, भावनाया धात्वर्थान्वयायोग्यत्वेन त्वयापि तत्र गौणत्वाभ्युपगमादिति। उच्यते। चैत्रः पचतीत्यत्र पाकानुकूलयत्नानुभवाबाधात्तत्र एवाख्यातार्थोलाघवात् नत्वनुकूलो व्यापारः यत्नत्वापेक्षया व्यापारत्वस्योपाधित्वेन गुरुत्वात् नचाचेतन आख्यातार्थे मुख्यत्वाय मनुगुणोव्यापार एवाख्यातवाच्यः मुख्यत्वसम्भवे त्यागायोगादिति वाच्यं शक्तिग्राहकेण लघुनि शक्तिपरिच्छेदात् अचेतने प्रयोगस्य वृत्त्यन्तरेणापि सम्भवात्। मुख्यत्वार्थं शक्तिकल्पने च वृत्त्यन्तरोच्छेदः। एतेन व्यापारवाचकस्याख्यातस्य यत्नसाध्यार्थकपपच्यादिधातूपसन्धानेन व्यापारविशेषयत्नोपस्थापनमिति निरस्तं लाघवेन यत्नस्यैव शक्यत्वात् ननु यत्नोनाख्यातार्थः पाकत्वेन पाकस्य यत्नसाध्यत्वानुमित्या यत्नलाभादित्युक्तमिति चेन्न चैत्रो यत्नं करोत्यतः पाकानुकूलवर्त्तमानयत्नवान् प्रतीयते। नच पाकस्य वर्त्तमानयत्नेन व्याप्तिरस्ति अतीतानागतयोर्व्यभिचारात्। न च धात्वर्थेनानुमिते यत्ने आख्यातेन वर्त्तमानतान्वयः सम्भवति यत्नस्यापदार्थत्वात् स्वार्थव्यापारस्य वर्त्तमानत्वबोधनेनाख्यातस्य पर्य्यवसि-

तत्वाच्च । अथ चैत्रः पाकानुकूलवर्त्तमानव्यापारवानिति शब्दबोधानन्तरं चैत्रः पाकानुकूलवर्त्तमानयत्नवान् चेतनत्वे सति पाकानुकूलवर्त्तमानव्यापारवत्त्वात् मैत्रवत् । अनुमानं विना च पाकयत्ने वर्त्तमानताभानमाख्यातस्य यत्ने शक्तिभ्रमादिति चेन्न यत्नाभावकालेऽपि तज्जन्यव्यापारस्य वर्त्तमानतया व्यभिचारात् किञ्च । व्यापारस्य वाच्यत्वं तल्लिङ्गकस्य वर्त्तमानयत्नानुमानमिति कल्पनाद्वयमपेक्ष्य यत्नवाच्यत्वे लाघवात् । नचाचेतने आख्यातस्य व्यापारवाचकत्वावधारणादेव कल्पनेति युक्तं गौणतया शक्तिभ्रमेण वा तत्राख्याताद्व्यापारावगमोपपत्तेः । यत्नविगमदशायां तज्जन्यव्यापारकाले पचतीत्यत्र वर्त्तमानव्यापाराभिधानमाख्यातेन लक्षणया । यथा रथोगच्छतीत्यत्र, अतोऽन्यलभ्यत्वान्न तदनुरोधेन व्यापारे शक्तिः । अन्यथा तत्रापि यत्नकाले पचतीति न स्यात् तस्मान्न लडाख्यातं यत्नवाचकं आख्यातत्वात् लिङाख्यातवत् तर्कश्चोक्त एव । एतेन फलानुकूलोव्यापारोधात्वर्थः आख्यातवाच्या संख्यैव तेन चैत्रः पचति रथो गच्छतीत्यत्र चैत्ररथयोर्धात्वर्थानुकूलव्यापारवत्त्वप्रतीते र्मुख्य एव प्रयोगः । पचतीत्यत्र यत्नलाभोधात्वर्थेनाक्षेपात् विक्लित्त्यनुकूलव्यापारस्य यत्नं विनानुपपत्तेरिति गुरुमतमपास्तं पचतीत्यत्र पाकानुकूलयत्नवर्त्तमानत्वस्याक्षेपादलाभेमाख्यातार्थत्वात्” । रत्नकोषकृतस्तु धात्वर्थो व्यापारः आख्यातार्थ उत्पादना सा चोत्पादकता सैव भावना पचतीत्यादावाख्यातस्य पाकमुत्पादयतीति विवरणात् धात्वर्थोत्पादकता च चेतनाचेतनयोरिति सर्व्वत्राख्यातप्रयोगो मुख्यएव । यतते जानातीत्यादावपि यत्नं ज्ञानमुत्पादयतीत्यर्थात् नतु व्यापारो यत्नोवाख्यातार्थः यतत इत्यादौ मुख्यत्वे सति गौणत्वस्यान्याय्यत्वात् आख्यातार्थविवरणकरोत्यर्थोऽप्युत्पादकतैव पाकं करोतीत्यादौ करोतीत्यस्योत्पादयतीति विवरणात् घटं करोतीत्यादौ कृञर्थ उत्पत्तिरेव गम्यते । अतएव किं करोतीति सामान्योत्पादनाप्रश्ने पचतीति पाकोत्पादनाविशेषेणोत्तरमात्रमपि समञ्जसम् । चैत्र उत्पादयतीत्यत्र धात्वर्थ एवोत्पादना चैत्रेणान्वेति आख्यातार्थोत्पादना त्वनन्वितैव उत्पत्तेरुत्पत्त्यभावात् । वस्तुतस्तूत्पादयतीत्यत्र धात्वर्थ एवोत्पादना अतोऽनुत्पादनार्थधातूत्तरवर्त्तिन आख्यातस्यानन्यलभ्यतयोत्पादना वाच्या” तन्मतञ्च शब्दचि॰ दूषितं विस्तरभयान्नाहृतम् ।

एवं दर्शितेषु मतेषु युक्तायुक्तत्वं सुधीभिर्भाव्यम् । ततः स्वार्थे—णिच् कारयति करोतीत्यर्थः । “दश वर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयदित्यादि” रामा॰

कृ बधे स्वादि उभ॰ सक॰ सेट् । कृणोति कृणुते अकार्षीत् अकृत । चकार । अस्य न इट् इड्विधौ तानादिकस्यैव ग्रहणात् ।

कृक पु॰ कृ—कक् । गले कण्ठे हेमच॰

कृकण पुंस्त्री इति कणति कण–शब्दे अच् । (कयार) १क्रकर पक्षिणि, अमरः स्त्रियां ङीष् । क्षुतकारके २देहस्थे वायुभेदे पाठान्तरम् शब्दार्थ॰ कारा॰।

कृकर पुंस्त्री इति शब्दं करोति । क्षुतकारके देहस्थे १वायौ । “कृकर(ण)स्तु क्षुते चैव जवाकुसुमसन्निभः” पदार्थादर्शे योगार्णवः । २शिवे त्रिका॰ ३कृकणविहगे शब्दरत्ना॰ ४चव्ये (चइ) ५करवीरवृक्षे च राजनि॰ । [राजनि॰

कृकला स्त्री कृकं कृकाकारं लाति ला—क । पिप्पल्याम्

कृकलास पुंस्त्री कृकं कण्ठं लासयति लस–णिच् अच् । सरटे (काँकलास) पर्य्याये अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । कृकलासस्यानिष्टसूचकत्वं तच्छान्तिश्च शान्तिशब्दे दृश्या त्रिका॰ तालव्यान्तः पाठः पृषो॰ । “ददृशुस्ते महाकायं कृकलासमवस्थितम्” । “समाहृत्योदपानस्य कृकलासः स्थितोमहान्” भा॰ आनु॰ ७०अ॰ । स्वार्थे क तत्रार्थे । स्त्रियां ङीष् । पृषो॰ कृकलासोऽप्यत्र अमरटीका ।

कृकवाकु पुंस्त्री कृकेण वक्ति वच- परिभाषणे ञुण् कुश्च । १कुक्कुटे अमरः । २मयूरे, ३सरटे च मेदिनी । “कृकवाकोर्ध्वनिमाकर्णय कल्ये” माघः । [त्रिका॰ ।

कृकवाकुध्वज पु॰ कृकवाकुर्मयूरः ध्वजोऽस्य । कार्त्तिकेय

कृकाट न॰ कृकं कण्ठमटति अण् उप॰ स॰ । घाटायाम् “इन्द्रः शिरोऽग्निर्ललाटं यमः कृकाटम्” अथ॰ ६,७,१,

कृकाटिका स्त्री कृकं कण्ठमटति अट—ण्वुल् टाप् कापि अत इत्त्वम् । ग्रीवायामुन्नतदेशे अमरः “जत्रूर्ध्वं मर्म्माणि चतस्रोधमन्योऽष्टौ मातृका द्वे कृकाटिके” । “जानुकूर्परसीमन्ताधिपतिगुल्फमणिबन्धकुकुन्दरावर्त्तकृकाटिकाश्चेति सान्धिमर्म्माणि । ‘कुकुन्दरे कक्षधरे विधुरे सकृकाटिके” इति च सुश्रु॰ । ‘शिरोग्रीवयोः सन्धाने कृकाटिके नाम तत्र चलमूर्द्धता” सुश्रुते तत्स्थानमुक्तम् । “कृकाटिकान्ते छिन्ने तु गच्छत्यपि समीरणे” सुश्रु॰ ।

कृच्छ्र पु॰न॰कृत—रक् कोऽन्तादेशः उणा॰ । १सान्तापनादिव्रते कृच्छ्रस्य नानाविधः मिता॰दर्शितः यथा

"गोमूत्रं गोमयं क्षीरन्दधि सर्पिः कुशोदकम् । जग्ध्वापरेऽह्न्युपवसेत् कृच्छ्रं सान्तपनञ्चरन्" या० । "पूर्व्वेद्युराहारान्तरपरित्यागेन गोमूत्रादीनि गव्यानि पञ्च द्रव्याणि कुशोदकसहितानि संयुज्य पीत्वा अपरेद्युरुपवसेदिति द्वैरात्रिकः सान्तपनः कृच्छ्रः सान्तपनञ्चोत्तरश्लोके पृथग्विधानादवगम्यते । कृच्छ्र इति चान्वर्थसंज्ञेयम् तपोरूपत्वेन क्लेशसाध्यत्वात् । गोमूत्रादीनाम्परिमाणं वक्ष्यते । यदा पुनः पूर्व्वेद्युरुपोष्यापरेद्युः समन्त्रकं संयुज्य समन्त्रकमेव पञ्चगव्यम्पीयते तदा ब्रह्मकूर्च्चं इत्याख्यायते यथाह पराशरः "गोमूत्रङ्गोमयं क्षीरन्दधि सर्पिः कुशोदकम् । निर्दिष्टम्पञ्चगव्यन्तु पवित्रं कायशोधनम् । गोमूत्रन्ताम्रवर्णायाः, श्वेतायाश्चापि गोमयम् । पयः काञ्चनवर्णाया, नीलायाश्च तथा दधि । घृतञ्च कृष्णवर्णायाः, सर्व्वं कापिलमेव वा । अलाभे सर्व्ववर्णानाम्पञ्चगव्येष्वयं विधिः । गोमूत्रमाषकास्त्वष्टौ गोमयस्य तु षोडश । क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नस्तु दश कीर्त्तिताः । गोमूत्रवद्घृतस्येष्टास्तदर्द्धन्तु कुशोदकम् । गायत्र्यादाय गोमूत्रं, गन्धद्वारेति गोमयम् । आप्यायस्वेति च क्षीरन्दधिक्राव्णेति वै दधि । तेजोऽसि शुक्रमित्याज्यन्देवस्य त्वा कुशोदकम् । पञ्चगव्यमृचा पूतं होमयेदग्निसन्निधौ । सप्तपत्रास्तु ये दर्भा अच्छिन्नाग्राः शुकत्विषः । एतैरुद्धृत्य होतव्यम्पञ्चगव्यं यथाविधि । इरावती इदं विष्णुर्मानस्तोके च शंवतीः । एताभिश्चैव होतव्यं हुतशेषं पिबेद्द्विजः । प्रणवेन समालोड्य प्रणवेनाभिमन्त्र्य च । प्रणवेन समुद्धृत्य पिबेत्तत् प्रणवेन तु । मध्यमेन पलाशस्य पद्मपत्रेण वा पिबेत् । स्वर्णपात्रेण रौप्येण ब्रह्मतीर्थेन वा पुनः । यत्त्वगस्थिगतम्पापं देहे तिष्ठति मानवे । ब्रह्मकूर्च्चोपवासस्तु दहत्यग्निरिवेन्धनमिति" । यदा त्वेतदेव विमिश्रितम्पञ्चगव्यं त्रिरात्रमभ्यस्यते तदा यतिसान्तपनसंज्ञां लभते "एतदेव त्र्यहाभ्यस्तं यतिसान्तपनं स्मृतमिति" शङ्खस्मरणात् । जाबालेन तु सप्ताहसाध्यं सान्तपनमुक्तम् "गोमूत्रङ्गोमयं क्षीरन्दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकैकं प्रत्यहम्पीत्वा त्वहोरात्रमभोजनम् । कृच्छ्रः सान्तपनो नाम सर्व्वपापप्रणाशनः" इति । एतयोश्च गुरुलघुकृच्छ्रयोः शक्त्याद्यपेक्षया व्यवस्था विज्ञेया । एवमुत्तरत्रापि व्यवस्था बोद्धव्या । महासान्तपनाख्यं कृच्छ्रमाह "पृथक् सान्तपनद्रव्यैः षडहः सोपवासकः । सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासान्तपनः स्मृतः" या० सप्ताहेनापवर्त्तितो महासान्तपनाख्यः कृच्छ्रो विज्ञेयः कथमित्यपेक्षायामुक्तम् पृथग्भूतैः षड्भिर्गोमूत्रादिभिरेकैकेनैकैकमहरतिवाहयेत्सप्तमञ्चोपवासेनेति । यमेन तु पञ्चदशाहसम्पाद्यो महासान्तपनोऽभिहितः "त्र्यहम्पिबेत्तु गोमूत्रन्त्र्यहं वै गोमयम्पिबेत् । त्र्यहन्दधि त्र्यहं क्षीरन्त्र्यहं सर्पिस्ततः शुचिः । महासान्तपनं ह्येतत्सर्व्वपापप्रणाशनमिति" । जाबालेन त्वेकविंशतिरात्रनिर्वर्त्त्यो महासान्तपन उक्तः । "षण्णामेकैकमेतेषां त्रिरात्रमुपयोजयेत् । त्र्यहञ्चोपवसेदन्त्यं महासान्तपनं विदुरिति" । यदा तु षण्णां सान्तपनद्रव्याणामेकैकस्य द्व्यहमुपयोगस्तदातिसान्तपनम् यथाह मनुः "एतान्येव तथा पेयान्येकैकन्तु द्व्यहं द्व्यहम् । अतिसान्तपनन्नाम श्वपाकमपि शोधयेदिति" । श्वपाकमपि शोधयेदित्यर्थवादः । इति महासान्तपनातिसान्तपने । पर्णकृच्छ्राख्यं व्रतमाह "पर्णोदुम्बरराजीवबिल्वपत्रकुशोदकैः । प्रत्येकम्प्रत्यहम्पीतैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः" या० । "पलाशोदुम्बरारविन्दश्रीवृक्षपर्णानामेकैकेन क्वथितमुदकम्प्रत्यहम्पिबेत् कुशोदकञ्चैकस्मिन्नहनीति पञ्चाहसाध्यः पर्णकृच्छ्रः । यदा तु पर्णादीनामेकीकृतानां क्वाथस्त्रिरात्रान्ते पीयते तदा पर्णकूर्च्चः यथाह यमः "एतान्येव समस्तानि त्रिरात्रोपोषितः शुचिः । क्वाथयित्वा पिबेदद्भिः पर्णकूर्च्चोऽभिधीयते" इति । यदा तु बिल्वादिफलानि प्रत्येकं क्वथितानि मासम्पीयन्ते तदा फलकृच्छ्रादिव्यपदेशं लभते यथाह मार्कण्डेयः "फलैर्मासेन कथितः फलकृच्छ्रो मनीषिभिः । श्रीकृच्छ्रः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्माक्षैरपरस्तथा । मासेनामलकैरेवं श्रीकृच्छ्रमपरं स्मृतम् । पत्रैर्मतः पत्रकृच्छ्रः पुष्पैस्तत्कृच्छ्र उच्यते । मूलकृच्छ्रः स्मृतो मूलैस्तोयकृच्छ्रो जलेन तु" इति पर्णकृच्छ्रमेकादशविधम् । अथ तप्तकृच्छ्रं व्रतमाह "तप्तक्षीरघृताम्बूनामेकैकं प्रत्यहम्पिबेत् । एकरात्रोपवासश्च तप्तकृच्छ्र उदाहृतः" या० । दुग्धसर्पिरुदकानान्तप्तानामेकैकम्प्रतिदिवसम्पीत्वापरेद्युरुपवसेदेवं दिवसचतुष्टयसम्पाद्यो महातप्तकृच्छ्रः । एभिरेव समस्तैः सोपवासैर्द्विरात्रसम्पाद्यः सान्तपनवत्तप्तकृच्छ्रः । मनुना तु द्वादशरात्रनिवर्त्त्योऽभिहितः "तप्तकृच्छ्रं चरन् विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् । प्रतित्र्यहम्पिबेदुष्णान् सकृत्स्नायी समाहितः" इति । क्षीरादिपरिमाणन्तु पराशरेणोक्तन्द्रष्टव्यम् "अपाम्पिबेत्तु त्रि-

पलं द्विपलन्तु पयः पिबेत् । पलमेकन्त्वपि सर्पिस्त्रिरात्रं चोष्णमारुतमिति" । त्रिरात्रं चोष्णमारुतमिति त्रिरात्रमाश्रपूरणमुष्णोदकवाष्पं पिबेदित्यर्थः । यदा तु शीतं क्षीरादि पीयते तदा शीतकृच्छ्रः "त्र्यहं शीतं पिबेत्तोयन्त्र्यहं शीतं पयः पिबेत् । त्र्यहं शीतं घृतम्पीत्वा वायुभक्षः परन्त्र्यहमिति" यमस्मरणात् । इति तप्तकृच्छ्रश्चतुर्विधः । पादकृच्छ्रमाह "एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्त्तितः" या० । एकभक्तेन सकृद्भोजनेन दिवैव, नक्तेनेति पृथगुपादानात् । अतश्च दिवैव एकवारमेव भोजनेनैकमहोरात्रमतिवाहयेदिति । तत्र दिवेति रात्रिव्युदासः एकवारमिति द्विवारादिव्युदासः । भोजनेनेत्यभोजनव्युदासः । एतच्च कृच्छ्रादीनां व्रतरूपत्वात् पुरुषार्थभोजनपर्य्युदासेन कृच्छ्राङ्गभूतभोजनं विधीयते । तथा चापस्तम्बः "त्र्यहमनक्ताश्यदिवाशी च ततस्त्र्यहम् । त्र्यहमयाचितव्रतस्त्र्यहं नाश्नाति किञ्चिदिति" । अत्र चानक्ताशीत्यनेन व्रते विहितणिनिप्रत्ययेन नक्तपर्य्युदासेन दिवाभोजननियमं दर्शयति । गौतमेनाप्येतदेव स्पष्टीकृतम् "हविष्यान् प्रातराशान् भक्त्वा तिस्रो रात्रीर्नाश्नीयादिति" । एवं नक्तभोजनविधावपि । न विद्यते याचितं यस्मिन् भोजने तदयाचितम् तेन कालविशेषानुपादानाद्दिवा रात्रौ वा सकृदित्येव तपोरूपत्वात् कृच्छ्राणां, द्वितीयभोजने तदनुपपत्तेः । अयाचितमिति न केवलं परकीयान्नयाचनप्रतिषेधोऽपि तु स्वीयमपि परिचारकभार्य्यादिभ्यो न याचितव्यम् प्रेषणाध्येषणयोः साधारणत्वाद्याच्ञायाः । अतः स्वगृहेऽपि भृत्यभार्य्यादयोऽनाज्ञप्ता एव यदि भोजनमुपकल्पन्ति तर्हि भोक्तव्यं नान्यथा । अमुनैवाभिप्रायेणोक्तं गौतमेन "अथापरत्र्यहं न कञ्चन याचेतेति" । अत्र च ग्राससंख्यानियमः पराशरेण दर्शितः "सायन्तु द्वादश ग्रासाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः । चतुर्विंशतिरायाच्याः परञ्चानशनं स्मृतमिति" । आपस्तम्बेन त्वन्यथोक्तम् "सायं द्वाविंशतिर्ग्रासाः प्रातः षड्विंशतिः स्मृताः । चतुर्विंशतिरायाच्याः परे निरशनास्त्रयः । कुक्कुटाण्डप्रमाणास्तु यथा वा संविशेन्मुखमिति" । अनयोश्च कल्पयोः शक्त्यपेक्षो विकल्पः । आपस्तम्बेन तु प्राजापत्यं चतुर्द्धा विभज्य चतुरः पादकृच्छ्रान् उक्त्वा वर्णानुरूपेण व्यवस्था कृता "त्र्यहं निरशनं पादः पादश्चायाचितं त्र्यहम् । सायं त्र्यहन्तथा पादः प्रातः पादस्तथा त्र्यहम् । प्रातः पादं चरेच्छूद्रः सायं वैश्ये तु दापयेत् । अयाचितन्तु राजन्ये त्रिरात्रं ब्राह्मणे स्मृतमिति" । यदा तु याचितोपवासात्मकत्र्यहद्वयानुष्ठानं तदार्द्धकृच्छ्रः सायव्यतिरिक्तापरत्र्यहत्रयानुष्ठानन्तु पादोनमिति विज्ञेयम् "सायंप्रातर्विनार्द्धः स्यात्पादोनं नक्तवर्जितमिति" तेनैवोक्तत्वात् । अर्द्धकृच्छ्रस्य प्रकारान्तरमपि तेनैव दर्शितम् "सायं प्रातस्तथैकैकन्दिनद्वयमयाचितम् । दिनद्वयञ्च नाश्नीयात्कृच्छ्रार्द्धं तद्विधीयते" प्राजापत्यकृच्छ्रमाह "यथा कथञ्चित्त्रिगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते" या० । अयमेव पादकृच्छ्रः । यथाकथञ्चिद्दण्डकलितवदावृत्त्या स्वस्थानविवृद्ध्या वा । तत्राप्यानुलोम्येन प्रातिलोम्येन वा । तथा वक्ष्यमाणजपादियुक्तं तद्रहितं वा त्रिरभ्यस्तः प्राजापत्योऽभिधीयते । तत्र दण्डकलितवदावृत्तिपक्षो वशिष्ठेन दर्शितः "अहः प्रातरहर्नक्तमहरेकमयाचितम् । अहः पराकन्तत्रैकमेवञ्चतुरहोऽपरः । अनुग्रहार्थं विप्राणां मनुर्द्धर्म्मभृतां वरः । बालवृद्धातुरेष्वेव शिशुकृच्छ्रमुवाच हेति" । आनुलोम्येन स्वस्थानविवृद्धिपक्षस्तु मनुना दर्शितः "त्र्यहं प्रातः त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम् । त्र्यहम्परञ्च नाश्नीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः" इति । प्रातिलोम्यावृत्तिस्तु वशिष्ठेन दर्शिता । "प्रतिलोमञ्चरेत्पृष्ठः कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरमिति" । जपादिरहितपक्षस्तु स्त्रीशूद्रविषयोऽङ्गिरसा दर्शितः "तस्माच्छूद्रं समासाद्य सदा धर्म्मपथे स्थितम् । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितमिति" । जपादियुक्तपक्षस्तु पारिशेष्याद्योग्यतया च त्रैवर्णिकविषयः स च गौतमेन दर्शितः । "अथातः कृच्छ्रान् व्याख्यास्यामो हविष्यान् प्रातराशान् भुक्त्वा तिस्रो रात्रीर्नाश्नीयादथापरन्त्र्यहं नक्तम्भुञ्जीताथापरन्त्र्यहं न कञ्चन याचेताथापरन्त्र्यहमुपवसेत्तिष्ठेदहनि रात्रावासीत क्षिप्रकामः सत्यं वदेदनार्य्यैर्न सम्भाषेत रौरवयौधाजपे नित्यं प्रयुञ्जीतानुसवनमुदकोपस्पर्शनमापोहिष्ठेति तिसृभिः पवित्रवतीभिर्मार्जयीत हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इत्यष्टाभिरथोदकतर्पणं नमोऽहमाय नमोमोहनाय नमोधन्वने तापसाय पुनर्वसवे नमः । मौञ्ज्यायोर्म्याय वसुविन्दाय सर्वविन्दाय नमः । पाराय सुपाराय महापाराय पारदाय पारपाराय पारयिष्णवे नमः । रुद्राय पशुपतये म-

कृते देवाय त्र्यम्बकायैकचराधिपतये हराय शर्वायेशानायोग्राय वज्रिणे घृणिने कपर्दिने नमः । सूर्यायादित्याय नमः । नीलग्रीवाय शितिकण्ठाय नमः । कृष्णाय पिङ्गलाय नमः । ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय वृद्धायेन्द्राय हरिकेशायोर्द्ध्वरेतसे नमः । सत्याय पावकाय पावकवर्णाय कामाय कामरूपिणे नमः । दीप्ताय दीप्तरूपिणे नमः । तीक्ष्णाय तीक्ष्णरूपिणे नमः । सौम्याय सुपुरुषाय महापुरुषाय मध्यमपुरुषायोत्तमपुरुषाय ब्रह्मचारिणे नमः । चन्द्रललाटाय कृत्तिवाससे नमः इति एतद्देवादित्योपस्थानमेता एवाज्याहुतयो द्वादशरात्रस्यान्ते चरुं श्रपयित्वैताभ्यो देवताभ्यो जुहुयादग्नये स्वाहा । सोमाय स्वाहा । अग्नीषोमाभ्यामिन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतयेऽग्नये स्विष्टकृत इति । अन्ते ब्राह्मणभोजनमिति" । तत्र "तिष्ठेदहनि रात्रावासीत क्षिप्रकामः" इत्यस्यायमर्थः यस्तु महतोऽप्येनसः क्षिप्रमेकेनैव कृच्छ्रेण शुच्येयमित्येवं कामयते असावहनि कर्माविरुद्धेषु कालेषु तिष्ठेद्रात्रावासीत । एवं रौरवयौधाजपसामजपौ नमो हनायेत्यादिभिस्तर्पणादित्योपस्थानादिकञ्च चरुश्रपणादिकञ्च योगीश्वराद्युक्तं क्षिप्रकामः कुर्वीत । अतश्च योगीश्वराद्युक्तप्राजापत्यद्वयस्थाने गौतमीयमनेकेतिकर्त्तव्यतासहितन्द्रष्टव्यम् । एवमन्यत्रापि च स्मृत्यन्तरतो विशेषान्तराण्यन्वेषणीयानि । अतिकृच्छ्रमाह "अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात्पाणिपूरान्नभोजनः" या० । एतद्धर्मक एव एकभक्तादिप्राजापत्यधर्मयुक्तोऽतिकृच्छ्रः स्यात् । इयांस्तु विशेषः आद्ये त्र्यहत्रये पाणिपूरणमात्रमन्नं भुञ्जीत न पुनर्द्वात्रिंशदादिग्रासान् । अत्र च ग्रासभोजनानुवादेन पाणिपूरान्नभोजनविधानादन्त्यत्र्यहेऽतिदेशप्राप्त उपवासोऽप्रतिपन्नश्च । अत्रापि पादशो व्यवस्था पूर्ववदेव द्रष्टव्या । यत्तु मनुनोक्तम् "एकैकं ग्रासमश्नीयात्त्र्यहाणि त्रीणि पूर्ववत् । त्र्यहं चोपवसेदन्त्यमतिकृच्छ्रं चरन् द्विजः" इति तत्पाणिपूरणपरिमितादल्पत्वाच्छक्तविषयम् । कृच्छ्रातिकृच्छ्रमाह "कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम्" या० एकविंशतिरात्रं पयसा वर्त्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्राख्यं व्रतं विज्ञेयम् । गौतमेन तु द्वादशरात्रमुदकेन वर्त्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्र उक्तः "अब्भक्षस्तृतीयः स कृच्छ्रातिकृच्छ्र" इति । अतश्च शक्त्यपेक्षयाऽनयोर्व्यवस्था । पराकमाह "द्वादशाहोपवासेन पराकः परिकीर्त्तितः" या० स्पष्टार्थोऽयमर्द्धश्लोकः । सौम्यकृच्छ्रमाह "पिण्याकाचामतक्राम्बुसक्तूनां प्रतिवासरम् । एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते" । पिण्याको निःसृततैलस्तिलस्तस्यौदननिस्रावोदश्विदुदकसक्तूनाञ्च पञ्चानामेकैकं प्रतिदिवसमुपभुज्य षष्ठेऽह्नि उपवसेदेवं सौम्याख्यः कृच्छ्रोऽभिधीयते । द्रव्यपरिमाणन्तु प्राणयात्रामात्रनिबन्धनमधिगन्तव्यम् । जाबालेन चतुरहव्यापी सौम्यकृच्छ्र उक्तः "पिण्याकं सक्तवस्तक्रञ्चतुर्थेऽहन्यभोजनम् । वासो वै दक्षिणां दद्यात्सौम्योऽयं कृच्छ्र उच्यते" इति । तुलापुरुषाख्यं कृच्छ्रमाह "एषान्त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाविधि । तुलापुरुष इत्येष ज्ञेयः पाञ्चदशाह्निकः" या० "एषां पिण्याकादीनामन्नानां क्रमेणैकैकस्य त्रिरात्राभ्यासेन पञ्चदशाहव्यापी तुलापुरुषाख्यः कृच्छ्रो वेदितव्यः । अत्र पाञ्चदशाह्निकत्वविधानादुपवासस्य निवृत्तिः । यमेन त्वेकविंशतिरात्रिकस्तुलापुरुष उक्तः "आचाममथ पिण्याकं तक्रञ्चोदकसक्तुकान् । त्र्यहन्त्र्यहम्प्रयुञ्जानो वायुभक्षस्त्र्यहद्वयम् । एकविंशतिरात्रस्तु तुलापुरुष उच्यते" इति । अत्र हारीताद्युक्तेतिकर्त्तव्यता ग्रन्थगौरवभयान्न लिख्यते" मिता० । चान्द्रायणकृच्छ्रस्तु चान्द्रायणशब्दे वक्ष्यते । २कष्टे दुःखे "अमन्त्रयत कृच्छ्रे च तस्याः सर्वः सभाजनः" रामा० । "महत् खलु कृच्छ्रमनुभूतं तत्रभवत्या" मालती० । ३कष्टसाधने ४कष्टयुक्ते च त्रि० अमरः "इत्यञ्च देशानतुलसञ्चराश्च; वनानि कृच्छ्राणि च कृच्छ्ररूपाः" भा० व०२४ अ० । "कृच्छ्रां प्राप स आपदम्" रामा० । ५कष्टसाध्ये त्रि० "अमन्त्रयित्वा सचिवैः योऽर्थं कृच्छ्रं त्वपचरेत्" रामा० । "अतोऽन्यथा त्वसाध्यः स्यात् कृच्छ्रोऽयं भिन्नलक्षणः" सुश्रु० । ६प्राजापत्यव्रते "विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने" मनुः । "तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेत्" मनुः । "एकवर्षे गवि हते कृच्छ्रपादो विधीयते । अबुद्धिपूर्वं पुंसः स्याद्द्विपादस्तु द्विहायने । त्रिहायणे त्रिपादस्तु प्राजापत्यमतः परम्" प्रा० त० वृद्धप्रचेताः । "चतुर्हायणादौ प्राजापत्यविधानात् कृच्छ्रपदं प्राजापत्यपरम्" प्रा० त० रघु० । ७पापे न० मेदि० ८मूत्रकृच्छ्ररोगे पु० राजनि० कृच्छ्रं वेदयते सुखा० क्यङ् पापचिकीर्षायाम् । कृच्छ्रायते पापं चिकीर्षति । सुखा० अस्त्यर्थे वा मतुप् मस्य वः । कृच्छ्रवत् पक्षे इनि । कृच्छ्रिन् तद्युक्ते त्रि० "सह कृच्छ्री बभूव" छा० उ० । स्त्रियां ङीप् । असत्यपरत्वे-

तमोहेतौ पञ्चमी कृच्छ्रान्मुक्तः सत्वपरत्वे तृतीया कृच्छ्रेण विशेषेण मुक्तः। एतत्पञ्चम्या अलुक्स०।

कृच्छ्रसान्तपन पु०न० सम्यक् तपनमत्र प्रज्ञाद्यण् कर्म्म०। व्रतभेदे कृच्छ्रशब्दे विवृतिः।

कृच्छ्रातिकृच्छ्र पु० कृच्छ्रादपि अतिकृच्छ्रः अतिकष्टसाध्यत्वात्। व्रतभेदे कृच्छ्रशब्दे विवृतिः। [तथात्वम्।

कृच्छ्रारि पु०६त०। विल्वभेदे राजनि०। कष्टनिवारकत्वात्तस्य

कृच्छ्रार्द्ध पु० व्रतभेदे कृच्छ्रशब्दे विवृतिः।

कृणाङ्ग पु० कृणाङ्ग+पृषो०। कृणाङ्गशब्दार्थे राजनि०।

कृणु पु० कृ-बा०नु णत्वम्। चित्रकरजातौ त्रिका०

कृत संशब्दे चुरा०उभ०सक० सेट्। कीर्त्तयति ते अचिकीर्त्तत् त कीर्त्तयां बभूव आस चकार चक्रे। कीर्त्तिः कीर्त्तनम् कीर्त्तितः कीर्त्तयन्। कीर्त्यते कीर्त्यमानः

कृत छेदे तुदा० पर० सक० सेट् मुचादि। कृन्तति अकर्त्तीत् कर्त्तिष्यति-कर्त्स्यति ईदित् कृत्तः कर्त्तिः। "न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत्। विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति" हितो०। प्रनिकृन्तति णिचि कर्त्तयति ते अचीकृतत्-त अचकर्त्तत्-त सनि। चिकर्त्तिषति "शिरोऽतिरागाद्गमं चिकीर्त्तिषुः" माघः। कर्त्तनं कर्त्तनी कृन्तनम्। [चकर्त्त

कृत वेष्टे रुधा० पर० सक० सेट्। कृणत्ति कृन्तः अकर्त्तीत्।

कृत् पु० करोति प्रातिपदिकसंज्ञां कृ-क्विप्। १प्रत्ययभेदे कृत्त्वं च धातुप्रकृतिकत्वे सति प्रातिपदिकसंज्ञानिमित्तप्रत्ययत्वम्। धातोरित्यधिकारेण तद्विधानात् धातुप्रकृतिकत्वम् "कृत्तद्धितसमासाश्चेति" पा० तस्य प्रातिपदिकसंज्ञात्वम्। अतएवोक्तमभियुक्तैः "उणाद्यन्तं कृदन्तञ्च तद्धितान्तं समासजम्। नामसंज्ञा भवेत्तेषां स्वाद्युत्पत्तिस्ततः परम्" तद्धितव्युदासाय धातुप्रकृतिकत्वविशेषणम् तिङ्व्युदासाय प्रातिपदिकसंज्ञानिमित्तत्वमिति "कर्त्तरि कृत्"पा०। "गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः" वार्त्ति०। "कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" महाभाष्यम् "सप्तम्याः कृति बहुलम्" पा०। २कर्त्तरि त्रि०

कृत त्रि० कृ+कर्म्मणि क्त। १सम्पादिते २जनिते ३अभ्यस्ते च। "कृतमोदनसक्त्वादि तण्डुलादि कृताकृतम्। व्रीह्यादि चाकृतं प्रोक्तमिति द्रव्यं त्रिधा बुधैः" कात्या० उक्ते ४ओदनादौ हविषि न०। "कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरु पातकम्" वेणीसं० ५विहिते त्रि०। ६फले न०। ७सत्ययुगे न० तन्मानाद्युक्तं मनुना "चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणान्तु कृतं युगम्। तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः"। तेन ४८०० दिव्यवर्षात्मकमानम् अत्रानुक्तं सू० सि० यथा "तद्द्वादशसहस्राणि चतुर्युगमुदाहृतम्। सूर्य्याब्दसङ्ख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः। सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम्। कृतादीनां व्यवस्थेयं धर्म्मपादव्यवस्थया युगस्य दशमो भागश्चतुस्त्रिद्व्येकसङ्गुणः। क्रमात् कृतयुगादीनां षष्ठांशः सन्ध्ययोः स्वकः"। ततश्च मानुषमानेन १७२८००० वर्षात्मकमानं। तदेतदुक्तं सि०शि० "खखाभ्रदन्तसागरैर्युगाग्नियुग्मभूगुणैः। क्रमेण सूर्य्यवत्सरैः कृतादयो युगाङ्घ्रयः। ससन्ध्यकातदंशकैर्निजार्क १२भागसंमितैः। युताश्च तद्युतौ युगं रदाब्धयोऽयुताहताः" मू० 'खखाऽभ्रदन्तसागरैरिति। रविवर्षाणां लक्षचतुष्टयेन द्वात्रिंशत्सहस्राधिकेन चतुर्गुणेन कृतं नाम प्रथमो युगचरणः १७२८०००। त्रिगुणेन त्रेतासंज्ञो द्वितीयो युगचरणः १२९६०००। द्विगुणेन द्वापराख्यस्तृतीयः ८६४०००। एकगुणेन कलिश्चतुर्थः ४३२०००। किंविशिष्टा एते युगचरणाः। ससन्ध्यकातदंशकैर्निजार्कभागसंमितैर्युताश्च। युगचरणप्रमाणस्य यो द्वादशांशस्तत्प्रमाणा तस्य चरणस्य सन्ध्या। सा चरणादौ भवति। तावांश्च सन्ध्यांशः। स चरणस्यान्ते। एवं ससन्ध्यासन्ध्यांशैः सह एते युगचरणाः कथिता इत्यर्थः। ततश्च कृतादौ सन्ध्यावर्षाणि १४४०००। कृतान्ते सन्ध्यांशः १४४०००। त्रेतादौ सन्ध्या १०८०००। त्रेतान्ते सन्ध्यांशः १०८०००। द्वापरादौ सन्ध्या ७२०००। द्वापरान्ते सन्ध्यांशः ७२०००, कलेरादौ ३६०००सन्ध्या तदन्ते ३६०००सन्ध्यांशः" प्रमि० "पदैश्चतुर्भिः सुकृतैः स्थिरीकृते कृतेऽमुना के न तपः प्रपेदिरे" नैष०। २२४ पृ० अयशब्ददर्शिते ९चतुरङ्कयुक्ते पाशकभेदे १०स्तोमभेदे च तत्त्वबोधा० ११पर्य्याप्ते त्रि० मेदि०। भावे क्त। १२क्रियायां न० कृतघ्नौ कटम् कृतघ्नशब्दे विवृतिः। १३दासभेदे पु० कृतदासशब्दे विवृतिः। १४चतुःसंख्यायां "युग्माग्नी कृतभूतानि" ति०त० निगमः। १५साधिते पक्वे त्रि० कृतान्नम्।

कृतक त्रि० कृतं करणं भावे क्त तत आगतः कन् कृतमेव स्वार्थे क कृन्तति स्वरूपं कृत-कुन् वा। १कृत्रिमे करणाज्जाते। कृत्रिमस्य स्वरूपाच्छादकत्वात् तथात्वम्। "यद्यत् कृतकं तदनित्यमिति न्यायः। "शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात्" मुक्ता० "एतेन विधिना कृत्स्नः कृतकेन

यथाऽनलः" भा० वि० २अ० । "आर्य्यरूपसमाचारं चरन्तं कृतके पथि" भा०आनु० २६०७ श्लो० "कच्चिच्च कृतकैर्दूतैरित्यादि" कच्चिदध्यायशब्दे दर्शितम् । "कृतकं कामिनि चुचुम्बे मृगाक्ष्या" माघः । २विड्लवणे न० अमरः ।

कृतकर्म्मन् त्रि० कृतं कर्म्म येन । १दक्षे चतुरे कार्य्यक्षमे हेम० । २कृतस्वकार्य्ये च "यावदस्तं न यात्येष कृतकर्म्मा दिवाकरः" रामा० । कर्त्तव्यताशून्ये ३परमेश्वरे पु० । "इन्द्रकर्म्मा महाकर्म्मा कृतकर्म्मा कृतागमः" विष्णु स० "कृतमेव न कर्त्तव्यं किञ्चित् कर्म्मास्य विद्यते धर्म्मात्मकं कर्म्म कृतं वा कृतकर्म्मा" भा० । कृतकार्य्यकृतकृत्यादयोऽप्यत्र त्रि० "समूहकार्य्य आयतान् कृतकार्य्यान् विसर्जयेत्" या०स्मृ० । "यथेष्टं गम्यतां तत्र कृतकार्य्योऽयं त्वया" भा०आनु०२८६२श्लो० । "कृतकृत्योविधिर्मन्ये न वर्द्धयति तस्य ताम्" माघः । ५कृष्णतयाद्विसक्ते संन्यासिनि । "ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः । नैवास्ति किञ्चित् कर्त्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित्" इत्युक्तेः तस्य समाप्तकृत्यत्वात्तथात्वम् "कृतकृत्यस्तु संन्यस्य स्वात्ममात्ररतिर्भवेत्" । अकृतकृत्योहि मृत्योर्बिभेति यथाह "प्रायेणाकृतकृत्यत्वान्मृत्योरुद्विजते जनः" इति ।

कृतकाल त्रि० कृतः कालः समयोयेन । १कृतावधौ शिष्यादौ । कर्म्म० । २कृते समये पु० "कृतशिल्पोऽपि निवसेत् कृतकालं गुरोर्गृहे" या० । कृतसमयादयोऽप्यत्र [च त्रिका० ।

कृतकोटि पु० कृता कोटिर्येन । १काश्यपमुनौ २उपवर्षमुनौ

कृतक्रिय त्रि० कृता क्रिया येन । कृतनित्यादिकार्य्ये "विप्रः शुध्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधम् । वैश्यः प्रतोदं रश्मीन् वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः" मनुः ।

कृतक्षण त्रि० कृतः क्षणः समयो येन । लब्धावकाशे । "तमुतङ्कः प्रत्युवाच कृतक्षण एवास्मि शीघ्रमिच्छामि यथोपपन्नमलमुपकृतम्" भा० आ० ३अ० । कृतसमयादयोऽप्यत्र

कृतघ्न त्रि० कृतं हन्ति हन–टक् । कृतोपकारस्यापकारके "शरणागतदीनस्त्रीहिंसकान् संवसेन्न तु । चीर्ण-व्रतानपि सदा कृतघ्नसहितानिमान्" या० स्मृ० "वालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्म्मतः । शरणागतहन्तॄंश्च स्त्रीहन्तॄंश्च न संवसेत्" मनुः

"कृतघ्नानाह स्कान्दपुराणम् "भर्तृपिण्डापहर्त्ता च मित्रपिण्डापहारकः । तस्मादृष्टं प्रीत्वा विद्यास्तु दक्षिणां न प्रयच्छति । पुत्रान् स्त्रियश्च योद्वेष्टि यश्चैतान् घातयेन्नरः । कृतस्य दोषं वदति सकामाच्च करोति यः । न स्मरेच्च कृतं यस्तु आत्ममान् यस्तु दूषयेत् । सर्वांस्तान्ऋषिभिः सार्द्धं कृतघ्नानब्रवीन्मनुः" "ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चौरे च गुरुतल्पगे । निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः" । "तस्मात् पित्रादिगुरोः कृतस्य सत्कर्म्मणः इति शेषः । सकामाच्च करोति उपकर्त्तॄनिति शेषः" प्रा० त० रघुनन्दनः ।

कृतघ्नोपाख्यान न० कृतघ्नविशेषस्योपाख्यानम् । भारतशान्तिपर्व्वान्तर्गते १६८ अध्यायमारभ्य १७२ अध्यायपर्य्यन्ते ग्रन्थे नाडीजङ्घशब्दे विवृतिः । "कुतः कृतघ्नस्य यशः कुतः स्थानं कुतः सुखम् । अश्रद्धेयः कृतघ्नोहि कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः । मित्रद्रोहो न कर्त्तव्यः पुरुषेण विशेषतः । मित्रध्रुक् नरकं घोरमनन्तं प्रतिपद्यते । कृतज्ञेन सदा भाव्यं मित्रकामेण चैवह । मित्राच्च लभते सर्व्वं मित्रात् पूजां लभेत च । मित्राद्भोगांश्च भुञ्जीत मित्रेणापत्सु मुच्यते । सत्कारैरुत्तमैर्मित्रं पूजयेत विचक्षणः । परित्याज्यो बुधैः पापः कृतघ्नो निरपत्रपः । मित्रद्रोही कुलाङ्गारः पापकर्म्मा नराधमः । एष धर्म्मभृतां श्रेष्ठ ! प्रोक्तः पापो मया तव । मित्रद्रोही कृतघ्नोवै किंभूयः श्रोतुमिच्छसि" । भा०शा०१७२अ०

कृतच्छिद्रा स्त्री कृतं छिद्रं यस्याम् । कोषातकीलतायाम् । राजनि० ।

कृतज्ञ त्रि० कृतं कृतोपकारं जानाति ज्ञा–क । १कृतोपकारज्ञातरि २तत्प्रत्युपकारके । "कृतज्ञेन सदा भाव्यम्" भा० शा० १७२ अ० । ३कुक्कुरे पु० मेदि० स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् टाप् । कृतं कार्य्यं जगत् जानाति ज्ञा–क, कृतं कार्य्यं ज्ञ आत्मा यस्य वा । ४ परमेश्वरे पु० "महर्षिः कपिलाचार्य्यः कृतज्ञोमेदिनीपतिः" विष्णु स० "कृतज्ञतामस्य वदन्ति सम्पदः" किरा० ।

कृतत्रा स्त्री कृतं त्रायते त्रै–क । त्रायमाणालतायां राजनि०

कृतदास पु० कर्म्म० । एतावत्कालं त्वद्दास इत्यभ्युपगमिते पञ्चदशदासान्तर्गते दासभेदे दासाश्च पञ्चदशविधाः मिता० दर्शिता यथा

"गृहजातस्तथा क्रीतोलब्धोदायादुपागतः । अनाकालभृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः । मोक्षितोमहतश्चर्णाद्युद्धप्राप्तः पणोजितः । तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः । भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाहृतः । विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः" या० ।

"गृहे दास्यां जातो गृहजातः१ क्रीतो मूल्येन२। लब्धः३ प्रतिग्रहादिना। दायादुपागतः पित्रादिदासः४। अन्नाकालभृतो दुर्भिक्षे योदासत्वाय मरणाद्रक्षितः५। आहितः स्वामिना धनग्रहणेनाधितां नीतः६। ऋणमोचनेन दासत्वमभ्युपगतः ऋणदासः७। युद्धप्राप्तः समरे विजित्य गृहीतः८। पणेजितः यद्यस्मिन् विवादे पराजितोऽहन्तदा त्वद्दासो भवामीति परिभाष्य जितः९। तवाहमित्युपगतः तवाहन्दास इति स्वयमुपगतः१०। प्रव्रज्यावसितः प्रव्रज्यातश्च्युतः११। कृतः एतावत्कालं त्वद्दास इत्यभ्युपगमितः१२। भक्तदासः सर्वकालमन्नार्थमेव दासत्वमभ्युपगम्य यः प्रविष्टः१३। वडवाहृतः वडवा गृहदासी तया हृतस्तल्लोभेन तामुद्वाह्य दासत्वेन प्रविष्टः१४। य आत्मानं विक्रीणीते स आत्मविक्रेता"१५। इत्येवम्पञ्चदश प्रकाराः"।

कृतधी त्रि० कृता सम्पादिता धीर्येन। शास्त्राभ्याससंस्कृतान्तःकरणे, स्थिरचित्ते, "कृतधीः किं प्रभाषेतेति" "कृतधीर्मुनिरुच्यते" गीता।

कृतध्वज पु० नृपभेदे "कुशध्वजस्तस्य पुत्रस्ततो धर्म्मध्वजोऽन्वयः धर्म्मध्वजस्य द्वौ पुत्रौ कृतध्वजमितध्वजौ" भाग० ९.१०,१२. [व्यासनिपुणे अमरः।

कृतपुङ्ख पु० कृतः अभ्यस्तः पुङ्खः तद्युक्तोवाणो येन। शरा-

कृतपूर्व्विन् त्रि० कृतं पूर्व्वमनेन "सपूर्व्वाच्च" पा० इनि। कृतपूर्व्वी कर्म्मके तद्बोधप्रकारः सरलायामस्माभिनिर्रूपितो यथा "कृतपूर्व्वी कटं भुक्तपूर्व्वी ओदनमित्यादिमहाभाष्यकारप्रयोगा दृश्यन्ते तत्र च कृतं पूर्व्वमनेनेति विग्रहे "सह सुपा" इति पा०समासे पूर्व्वादिनिरितोनेरनुवृत्तिमता "सपूर्व्वाच्चेति" पा० सूत्रेण इनिर्विहितः तत्र यदि कृतमिति कर्म्मणि क्तः स्यात् तदा तस्य कटादिकर्म्मरूपविशेषणतया सापेक्षत्वेन पूर्व्वादिपदेन समासो न स्यात् एकत्र विशेषणतयोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणतयान्वयायोगात् न इनिसम्भवः। भाष्यप्रामाण्याच्च तत्र इत्थौ सत्यामेषा रीतिराकलनीया तथाहि प्रथमं कर्म्माविवक्षयाऽकर्म्मकत्वेन भावे क्तप्रत्यये विहिते तदन्तेन पूर्व्वस्य "सह सुपेति" पा०समासे कृते तत्पूर्व्वकात् पूर्व्वशब्दादिनिप्रत्ययो भवति। पश्चाच्च कर्त्तृकृतक्रियायाः कर्म्माकाङ्क्षायां कटादिकर्म्मणोऽन्वयः एतदेव हरिणा दर्शितं यथा "अकर्म्मकत्वे सत्येव क्तान्ते भावाभिधायिनि। पश्चात् क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्म्मणा। अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्म्मभिः। क्रिया सम्बध्यते तद्वत् कृतपूर्व्वादिषु स्थितेति"। गमनकर्त्तृवाचकगतादिमध्यपातिनी गमनक्रिया कर्त्तृविशेषणत्वेनोपस्थिता यथा अविग्रहा अनुबोधा तथा कृतपूर्व्वकर्त्तृबोधककृतपूर्व्विमध्यपातिन्यपीति तदर्थः"।

कृतप्रणाश पु० कृतयोः पुण्यापुण्ययोर्भोगमन्तरेण प्रणाशो नाशः। कृतनाशे दोषभेदे। स च दोषविशेषः कृतप्रणाशाकृताभ्यागमौ दोषौ जीवस्यानित्यत्वे प्रसक्तौ" शा० सू० भा० दर्शितौ [स्त्री राजनि०

कृतफल न० कृतं फलमस्य। १कक्कोले २कोलशिम्ब्यां टाप्

कृतब्रह्मन् त्रि० कृतं ब्रह्म स्तोत्रं येन। कृतस्तोत्रे "यन्वहन्नुप्रतः कृतब्रह्मा" ऋ० २,२५,१,

कृतम् अव्य० कृत—बा० कमु। अलमर्थे, निषेधे च।

कृतमाल पु०कृता माला अस्य। १आरग्वधे, (सोन्दाल)२कर्णिकारे च अमरः। ३कर्णिकारवृक्षे४नदीभेदे स्त्री राजनि०। ५कृतमाल्ये मालाकरे त्रि०।

कृतमुख त्रि० कृतं संस्कृतं मुखं यस्य। पण्डिते अमरः

कृतरथ पु० १निमिवंश्ये नृपभेदे "मेरोः प्रतीपस्तस्माच्च जातः कृतरथो यतः" भाग० ९,१२,१, स्लो०। २सम्पादितरथे रथकारे त्रि०

कृतलक्षण त्रि० कृतानि लक्षणान्यस्य। १गुणैः ख्याते अमरः। २कृतचिह्ने च "ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेते त्याज्याः कृतलक्षणाः" मनुः।

कृतवर्म्मन् पु० कृतवीर्य्यभ्रातरि कनकनृपात्मजे। "कनकस्य तु दायादाश्चत्वारो लोकविश्रुताः। कृतवीर्य्यः कृतौजाश्च कृतवर्म्मा तथैवच। कृताग्निस्तु चतुर्थोऽभूत् कृतवीर्य्यादथार्जुनः" हरिवं ३३अ०। यदुवंश्ये २क्षत्रियभेदे "समीपुत्रः प्रतिक्षत्रः प्रतिक्षत्रस्य चात्मजः। स्वयंभोजः. स्वयंभोजाद् हृदिकः संबभूव ह। तस्य पुत्रा बभूवुर्हि सर्व्वे भीमपराक्रमाः। कृतवर्म्माग्रजस्तेषां शतधन्वा तु मध्यमः" हरि०वं०३९अ०"रामे भारं समासज्य युयुधाने च वीर्य्यवान्। अक्रूरं विपृथौ चापि गदे च कृतवर्म्मणि" हरिवं०१;२अ० [त्रिका०

कृतविद्य त्रि० कृता अभ्यस्ता विद्या येन। अभ्यस्तविद्ये

कृतवीर्य्य पु० कृतं वीर्य्यमनेन। १चन्द्रवंश्ये कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुनजनके नृपभेदे। "कनकस्य तु दायादाश्चत्वारो लोकविश्रुताः। कृतवीर्य्यः कृतौजाश्च कृतवर्म्मा तथैव च। कृताग्निस्तु चतुर्थोऽभूत् कृतवीर्य्यादथार्ज्जुनः" हरिवं०

२१अ० तस्यापत्यम् अण्। कार्त्तवीर्य्ये तदपत्ये कार्त्तवीर्य्यशब्दे विवृतिः “गर्भस्य सम्भवतः पूर्व्वं शिरः सम्भवतीत्याह शौनकः शिरोमूलत्वाद्देहेन्द्रियाणां, हृदयमिति कृतवीर्य्यः बुद्धेर्मनसश्च स्थानत्वात्” सुश्रुतः। २वीर्य्यान्विते त्रि०।

कृतवेतन त्रि० कृतं वेतनं यस्य। “योयावत् कुरुते कार्य्यं तावत्तस्य तु वेतनम्” या० उक्तरीत्या कृतभृतिके दासे। “प्रमाददुष्टनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः” या०स्मृ०

कृतवेदिन् त्रि० कृतं वेत्ति विद्–णिनि। कृतोपकारस्योपकारके स्त्रियां ङीप् [रत्नमा०

कृतवेध(क) पु० कृतो वेधोऽस्य वा कप्। श्वेतकोषातक्यां

कृतवेधना स्त्री कृतं वेधनं यस्याः। कोषातकीलतयाम् राजनि० [शिष्योऽपि नियसेत् कृतकालं गुरोर्गृहे” या०

कृतशिल्प पु० कृतमभ्यस्तं शिल्पं येन। अभ्यस्तशिल्पे “कृत-

कृतश्रम त्रि० कृतः श्रमो येन। महोत्साहान्विते। “पौराणिकः पुराणे कृतश्रमः” भा० आ० ८५श्लो०। २धर्म्मराजसभ्ये ऋषिभेदे ‘चलीवाकः शिलीवाकः सत्यपालः कृतश्रमः’, भा० स० ४अ० यमसभ्योक्तौ

कृतसंज्ञ त्रि० कृता संज्ञा संकेतो यस्मै। कृतसङ्केते दासादौ “गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान् कृतसंज्ञान् समन्ततः” मनुः २कृतचैतन्ये “नरेणाकृतसंज्ञेन विशुद्धेनान्तरात्मना” भा० आश्व०५अ०। कृतसंकेतादयोऽप्यत्र “नामसमेतं कृतसङ्केतम्” जयदेवः

कृतसापत्निका स्त्री कृतं सापत्न्यं यस्याः कप् टापि अत इत्त्वे यलोपः। अध्यूढायां स्त्रियां यस्या विवाहात् पश्चात् तत्पतिना विवाहान्तरं कृतं तस्याम् अमरः

कृतस्वर पु० कृतः स्वरः शब्द उपतापो वा येन यत्र वा। स्वर्णोत्पत्तिस्थाने स्वर्णाकरे कार्त्तस्वरः २कृतशब्दे त्रि०

कृतहस्त त्रि० कृतः अभ्यस्तः हस्तो बाणादित्यागमोक्षणलाघवरूपा हस्तशिक्षा येन। सुशिक्षितशरविद्ये जने अमरः “अप्राप्तांश्चैव तान् (शरान्) पार्थश्चिच्छेद कृतहस्तवत्” भा०वि०१९७६श्लो०“अप्राप्तांश्चैव तान् शरान् चिच्छेद कृतहस्तवद्” हरिवं०१९३०५श्लो०

कृताकृत न० कृतं कार्य्यञ्च अकृतं कारणं च समा० द्व०। १कार्य्यकारणयोः। “क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्” पा० कर्म्म०। कृते अकृते च २होमादौ। ऋत्विग्भेदस्य ब्रह्मणः कृताकृतावेक्षणाय होमादौ वरणम् क्रियते इति याज्ञिकसम्प्रदायः। ३कृतशब्दोक्ते कात्यायनपरिभाषिते तण्डुलादौ कार्य्यकारणरूपे ४परमेश्वरे पु० “लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षः धर्म्माध्यक्षः कृताकृतः” विष्णुसं० “कृतस्य कार्य्यरूपेण, अकृतस्य कारणरूपेणेति कृताकृतः” भा०। भावे क्त कृतं करणम् अकृतमकरणं द्वन्द्व०। ५करणाकरणयोः न० द्विव०। “नैनं कृताकृते तपतः” शत० ब्रा०१४।७।२।२७। कृतञ्चाकृतञ्च। ६किञ्चित्कृते किञ्चिदकृते च “कृताकृतञ्च कनकं हस्तिनश्चाचलोपमाः” भा०आनु० ५३अ० “कृताकृतांस्तण्डुलांश्च पललौदनमेव च” या० स्मृ०

कृतागम पु० कृत आगमोऽनेन। १परमेश्वरे वेदशास्त्रकर्तृत्वात्तस्य तथात्वम्। “कृतकर्म्मा कृतागमः” विष्णुसं० कृतो वेदात्मकआगमोयेनेति कृतागमः “अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदश्च” इति श्रुतेः” भा० “कामः कान्तः कृतागमः” विष्णुसं०

कृताग्नि पु० कृतवीर्य्यानुजभ्रातरि। कृतवीर्य्यशब्दे विवृतिः

कृताङ्क पु० कृतसंख्यकश्चतुःसंख्यकोऽङ्कोयत्र। चतुःसंख्यान्विते पाशकभेदे [लुब्धे २संपुटीकृतहस्ते त्रि० धरणिः

कृताञ्जलि पु० कृतोऽञ्जलिरिव पत्रसङ्कोचो येन। १लज्जा-

कृतात्मन् पु० कृतः शिक्षितः संस्कृतो वा आत्माऽन्तःकरणं यस्य। १शिक्षितचित्ते, २शुद्धान्तःकरणे च। “गृहे गृहवतां नित्यमागच्छन्ति कृतात्मनाम्” “उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः” मनुः “पर्य्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु इहैव सर्व्वे प्रविलीयन्ति कामाः”

कृतात्यय पु० कृतस्य कर्म्मजन्यभोगस्यात्ययोऽवसानम्। भोगं विना कृतकर्म्मनाशे ‘कृतात्ययेऽनुशयवान्” शा०सू०

कृतानुकृत न० कृतस्यानुकृतमनुकरणम्। कृतप्रतिकृतौ कृतताडनादेस्ताडने “तौ जघ्नतुस्तदान्योन्यं कृतानुकृतकारिणौ” रामा० “कृतानुकारकृतप्रतिकृत्यादयोऽप्यत्र

कृतान्त पु० कृतः अन्तो विपर्य्ययनाशो–निश्चयो विषयपरिच्छेदो वा येन। १सिद्धान्ते। “कृतो नाशो येन। २दैवमात्रे ३पापे ४यमे च। ५पूर्व्वदेहजन्ये फलोन्मुखे ६दैवे अमरः ७शनौ ८तद्वारे च शब्दचि० “कृतान्तकुजयोर्वारे यस्य जन्मदिनं भवेत्” ति०त० ज्यो० ९यमदैवत्ये भरणीनक्षत्रे लक्षितलक्षणया १०द्वित्वसंख्यायाञ्च

कृतान्तजनक पु०६त०। सूर्य्ये हेमच० कृतान्तो जनकोयस्याः कालागुरुणि रेणुकागन्धद्रव्ये स्त्री शब्दच०

कृतान्न न० कृतं पक्वं तदन्नञ्च। लड्डुकादौ पक्वान्ने,‘कृतान्नमुदकं स्त्रियः” इति भाषिभाष्ये स्मृतिः। पाद्यान्य

भाषानामकाः कृतान्नभेदास्तत्साधनप्रकाराश्च भावप्र० दर्शिता यथा

"अथ कृतान्नवर्गः तत्रान्नानां साधनप्रकारः सिद्धानां गुणाश्च तत्र परिभाषा। समवायिनि हेतौ ये मुनिभिर्भाषिता गुणाः। कार्य्येऽपि तेऽखिला ज्ञेयाः परिभाषेति भाषिता। क्वचित्तु संस्कारभेदेन गुणभेदो भवेत्ततः। भक्तं लघु पुराणस्य शालेस्तच्चिपिटो गुरुः। क्वचिद्योगप्रभावेन गुणान्तरमपेक्षते। कदन्नं गुरु सर्पिश्च लघून्नं मुहितं भवेत्।

अथ भक्तस्य नामानि साधनं गुणाश्च। भक्तमन्नं तथान्धश्च क्वचित् कूरश्च कीर्त्तितम्। ओदनोऽस्त्री स्त्रियां भिस्सा-टोदिवः पुंसि भाषितः। सुधौतास्तण्डुलाः स्फीतास्तोये पञ्चगुणे पचेत्। तद्भक्तं प्रस्रुतं चोष्णं विशदं गुणवन्मतम्। भक्तं वह्निकरं पथ्यं तर्पणं रोचनं लघु। अधौतमप्रस्रुतं शीतं गुर्वरुच्यं कफप्रदम्।

अथ (दालि)। दलितन्तु शमीधान्यं दालिर्दाली स्त्रियामुभे। दाली तु सलिले सिद्धा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः। संयुक्ता सूपनाम्नी स्यात् कथ्यन्ते तद्गुणा अथ। सूपो विष्टम्भको रूक्षः शीतस्तु स विशेषतः। निस्तुषो भृष्टसंसिद्धः लाघवं सुतरां व्रजेत्।

अथ (खिचड़ी)। तण्डुला दालिसंमिश्रा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः। संयुक्ता सलिले सिद्धा कृशरा कथिता बुधैः। कृशरा शुक्रला बल्या गुरुः पित्तकफप्रदा। दुर्जरा बुद्धिविष्टम्भमलमूत्रकरी स्मृता।

अथ तापहरी (ताताहरीति) लोके। घृतं हरिद्रासंयुक्तं भाषजाञ्च भर्ज्जयेद्घटीम्। तण्डुलांश्चापि निर्धौतान् सद्यैव परिभर्ज्जयेत्। सिद्धियोग्यं जलं तत्र प्रक्षिप्य क्रमतः पचेत्। लवणार्द्रकहिङ्गूनि मात्रया तत्र निःक्षिपेत्। एषा सिद्धिः समानज्ञा प्रोक्ता तापहरी बुधैः। एषा तापहरी बल्या हृद्या श्लेष्माणमाहरेत्। बृंहणी तर्पणी रुच्या गुर्वी पित्तहरी स्मृता।

अथ क्षीरिका। पायसः परमान्नं स्यात् क्षीरिकापि तदुच्यते। शुद्धेऽर्द्धपक्वे दुग्धे तु घृताक्तांस्तण्डुलान् पचेत्। ते सिद्धा क्षीरिका ख्याता रुसिताज्ययुतोत्तमा। क्षीरिका दुर्जरा प्रोक्ता बृंहणी बलवर्द्धिनी। नालिकेरस्यान्नकृद्य च्छिन्नं पयसि गोः क्षिपेत्। सितागव्याज्यसंयुक्तं तत्पचेन्मृदुनाऽग्निना। नारीकेलोद्भवा क्षीरी स्निग्धा शीतातितुष्टिदा। गुर्वी सुमधुरा हृद्या रक्तपित्तानिलापहा।

अथ (सेवइ)। समितां वर्त्तिकां कृत्वा सूक्ष्मां तु यवसन्निभाम्। शुष्का क्षीरेण संसाध्या भोज्या घृतसितान्विता। सेविका तर्पणी बल्या गुर्वी पित्तानिलापहा। ग्राहिणी सन्धिकृद्रुच्या तां खादेन्नातिमात्रया।

अथ (मण्डा)। गोधूमा धवला धौताः कुट्टिताः शोषितास्ततः। प्रोक्षिता यन्त्रनिष्पिष्टाश्चालिताः समिताः (मयदा) स्मृताः। वारिणा कोमलां कृत्वा समितां साधु मर्द्दयेत्। हस्ततलनया तस्या लोप्त्रीं सम्यक् प्रसारयेत्। अधोमुखघटस्यैतत् विस्तृतं प्रक्षिपेद्बहिः। मृदुना वह्निना साध्यः सिद्धो मण्डक उच्यते। लोपत्री (लाइ)। दुग्धेन साज्यखण्डेन मण्डकं भक्षयेन्नरः। अथ वा सिद्धमांसेन सतक्रवटकेन वा। मण्डको बृंहणो हृद्यो बल्यो रुचिकरो भृशम्। पाकेऽपि मधुरो ग्राही लघुर्दोषत्रयापहः।

अथ (पोरी) कुत्रापि (दुनौरी) इति च। "कर्य्यात् समितयाऽतीव तन्वी पर्प्पटिका ततः। स्वेदयेत्तप्तके (ताओया) तान्तु पोलिकां जगदुर्बुधाः। तां खादेत् सर्पिकायुक्तां तस्या मण्डकवद्गुणाः।

अथ प्रसन्नापपूपी। समितां सर्पिषा भृष्टां शर्करां पयसि क्षिपेत्। तस्मिन् घनीकृते न्यस्येल्लवङ्गं मरिचादिकम्। लप्सिका बृंहणी हृद्या बल्या पित्तानिलापहा। स्निग्धा श्लेष्मकरी गुर्वी रोचनी तर्पणी परम्।

(रोटि)। शुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चित् पृष्टाश्च पोलिकाम्। तप्तके (ताओया)। स्वेदयेत् कृत्वा भूर्य्यङ्गारेऽपि तां पचेत्। सिद्धैषा रोटिका प्रोक्ता गुणं तस्याः प्रचक्ष्महे। रोटिका बलकृद्रुच्या बृंहणी धातुवर्द्धिनी। वातघ्नी कफकृद्गुर्वी दीप्ताग्नीनां प्रपूजिता।

अथ (लिट्टी) शुष्कगोधूमचूर्णन्तु साम्बु गाढं विमर्द्दयेत्। विधाय वटकाकारं निर्धूमेऽग्नौ शनैः पचेत्। अङ्गारकर्कटी ह्येषा बृंहणी शुक्रला लघुः। दीपनी कफकृद्बल्या पीनसश्वासकासजित्।

अथ (यवरोटी)। यवजा रोटिका रुच्या मधुरा विशदा लघुः। मलशुक्रानिलकरी बल्या हन्ति कफामयान्।

अथ माषरोटिका। माषाणां धान्यकोये स्थापितास्त्यक्तकञ्चुकाः। आतपे शोषिता यन्त्रे पिष्टास्ता धूमसी स्मृता। धूमसी रचिता चैव प्रोक्ता भर्ज्जरिका बुधैः। भर्ज्जरी कफपित्तघ्नी किञ्चिद्वातकरी स्मृता।

अथ चणकरोटिका। चणक्यारोटिका रूक्षा श्लेष्मपित्तानु-

ह्रदः । विष्टम्भिनी न चक्षुष्या तद्गुणा चातिशष्कुली” ।

अथ पिष्टिका । दालिः संस्थापिता तोये ततोऽपहृतकञ्चुका । शिलायां साधु सम्पिष्टा पिष्टिका कथिता बुधैः ।

अथ (वेठइ)। माषपिष्टिकया पूर्णगर्भा गोधूमचूर्णतः । रचिता रोटिका सैव प्रोक्ता वेटमिका बुधैः । भवेद्वेटमिका बल्या हृद्या रुच्याऽनिलापहा । अग्निसन्तर्पणी गुर्वी वृंहणी शुक्रला परम् । भिन्नमूत्रमला स्तन्यमेदःपित्तकफप्रदा । गुदकीलार्द्दितश्वासपङ्क्तिशूलानि नाशयेत् ।

अथ (पापर) धूमसी रचिता हिङ्गुहरिद्रालवणैर्युता । जीरकस्वर्जिकाभ्याञ्च तनूकृत्य च वेल्लिता । पर्प्पटास्ते सदाङ्गारभ्रष्टाः परमरोचकाः । दीपनाः पाचना रुच्या गुरवः किञ्चिदीरिताः । मौद्गाश्च तद्गुणाः प्रोक्ता विशेषाल्लघवो हिताः । चनकस्य गुणैर्युक्ताः पर्प्पटाश्चनकोद्भवाः । स्नेहभ्रष्टास्तु ते सर्वे भवेयुर्मध्यमा गुणैः ।

अथ (पूरी) । माषाणां पिष्टिका पूर्य्या लवणार्द्रकहिङ्गुभिः । तया पिष्टिकया पूर्णा समिताकृतपोलिका । ततस्तैलेन पक्वा सा पूरीका कथिता बुधैः । रुच्या स्वाद्वी गुरुः स्निग्धा बल्या पित्तास्रदूषिका । चक्षुस्तेजोहरी चोष्णा पाके वातविनाशिनी । तथैव घृतपक्वापि चक्षुष्या रक्तपित्तहृत् ।

अथ (बरा) । माषाणां पिष्टिका युक्ता लवणार्द्रकहिङ्गुभिः । कृत्वा विदध्याद्वटकास्तांस्तैलेषु पचेच्छनैः । विशुष्का वटका बल्या वृंहणी वीर्य्यवर्द्धनी । वातामयहरा रुच्या विशेषादर्द्दितापहा । विबन्धभेदिनी श्लेष्मकारिणोऽप्यग्निपूजिता। संचूर्ण्य निक्षिपेत्तक्रे भृष्टं जीरकहिङ्गुभिः । लवणं तत्र वटकान् सकलानपि मज्जयेत् । शुक्रलस्तत्र वटको बलकृद्रोचनो गुरुः । विबन्धहृद्विदाही च श्लेष्मलः पवनापहः । राज्यक्तपातिनो वान्यान् पाचनांस्तांस्तु भक्षयेत् राज्यक्ता (राइता) इति लोके ।

अथ (काञ्जीवरा) । मन्थनी नूतना धार्य्या कटुतैलेन लेपिता । निर्म्मलेनाम्बुनापूर्य्य तस्यां चूर्णं विनिःक्षिपेत् । राजिकाजीरलवणहिङ्गुशुण्ठीनिशाकृतम् । निःक्षिपेद्वटकांस्तत्र भाण्डस्यास्यञ्च मुद्रयेत् । ततो दिनत्रयादूर्द्ध्वमम्लाः स्युर्वटका ध्रुवम् । काञ्जिको वटको रुच्यो वातघ्नः श्लेष्मकारकः । शीतो दाहं शूलमजीर्णं हरते दृगामयेष्वहितः ।

(उरीदवडा) । अम्लिकां स्वेदयित्वा तु जलेन सह मर्द्दयेत् । तन्नीरे कृतसंस्कारे वटकान्मज्जयेज्जनः । अम्लिका वटकास्ते तु रुच्या वह्निप्रदीपनाः । वटकस्य गुणैः पूर्वैरेषोऽपि च समन्वितः ।

अथ (रुगवडा) मुद्गानां वटकास्तप्ते (तावोया) भर्जिता लघवो हिमाः । संस्कारजप्रभावेन त्रिदोषशमना हिताः ।

अथ (माषवडा) माषाणां पिष्टिका हिङ्गुलवणार्द्रकसंस्कृता । तया विरचिता वस्त्रे वटिकाः साधुशोषिताः । भर्जितास्तप्ततैलैस्ता अथवाम्बुप्रयोगतः । वटकस्य गुणैर्युक्ता ज्ञातव्या रुचिदा भृशम् ।

अथ (कोँहडावडी)। कूष्माण्डकवटी ज्ञेया पूर्वोक्तवटिकागुणाः। विशेषात्पित्तरक्तघ्नी लघ्वी च कथिता बुधैः ।

अथ (मुद्गवटी) मुद्गानां वटिका तद्वद्रचिता साधिता तथा । पथ्या रुच्या तथा लघ्वी मुद्गसूपगुणा स्मृता ।

(खरिकवच्छ)। माषपिष्टिकया लिप्तं नागवल्लीदलं महत्। तत्तु संस्वेदयेत् युक्त्या स्थाल्यामाच्छादकोपरि । ततो निष्काश्य तं खण्डन्ततस्तैलेन भर्जयेत् । खण्डं खण्डेन योग्यमिति यावत् । अलीकमत्स्य उक्तोऽयं प्रकारः पाकपण्डितैः । तं हन्ताकभटित्रेण वास्तूकेन च भक्षयेत् ।

अथ (कडी)। स्थाल्यां घृते वा तैले वा हरिद्राहिङ्गु भर्जयेत्। अवलेहनसंयुक्तं तक्रन्तत्रैव निःक्षिपेत्। एषा सिद्धा समरीचा कथिता कथिता बुधैः । अवलेहनम् । (आरहन) इति लोके । कथिता पाचनी रुच्या लघ्वी वह्निप्रदीपनी । कफानिलविबन्धघ्नी किञ्चित्पित्तप्रकोपिणी। अलीकमत्स्याः शुष्का वा किं वा कथितया पुनः। वृंहणा रोचना हृद्या बल्या वातगदापहाः । कोष्ठशुद्धिकराः शुक्राः किञ्चित्पित्तप्रकोपनाः । अर्द्दिते सहनुस्तम्भे विशेषेण हिताः स्मृताः ।

अथ (आदवरा)। मुद्गपिष्टाविरचितान् वटांस्तैलेन पाचितान् । हस्तेन चूर्णयेत्सम्यक् तस्मिंस्तूर्णं विनिःक्षिपेत् । भृष्टं हिङ्ग्वार्द्रकं सूक्ष्मं मरीचं जीरकं तथा । निम्बूरसं यवानीं च युक्त्या सर्वं विमिश्रयेत् । मुद्गपिष्टं पचेत्सम्यक् स्थाल्यामाच्छादकोपरि । तस्यास्तु गोलकं कुर्य्यात् तन्मध्ये पूरणं क्षिपेत् । तैले तान् गोलकान् पक्त्वा कथितायां निमज्जयेत् । गोलकाः पाचकाः प्रोक्तास्ते त्वार्द्रकैर्घटा अपि । मुद्गार्द्रकघटा रुच्याः लघवो बलकारकाः । दीपनास्तर्पणाः पथ्यास्त्रिषु दोषेषु पूजिताः ।

(पकौरी) दालयश्चनकानान्तु निस्तुषा यन्त्रपेषिताः । तच्चूर्णं वेषनं प्रोक्तं पाकशास्त्रविशारदैः । वटिका वेषनस्यापि कथितायां निमज्जिताः । रुच्या विष्टम्भजननी बल्या

पुष्टिकरी स्मृता । एवमन्येऽपि वेसनभवाः प्रकाराः खाण्डवखण्डप्रभृतयो बोद्धव्याः ।

अथ मांसस्य प्रकाराः । तत्र शुद्धमांसम् । (सुधमांस) इति लोके । पाकपात्रे घृतं दद्यात् तैलञ्च तदभावतः । तत्र हिङ्गु हरिद्रां च भर्जयेत्तदनन्तरम् । छागादेरस्थिरहितं मांसं तत्खण्डितं ध्रुवम् । धौतं निर्गालितं तस्मिन् घृते तद्भर्जयेच्छनैः । सिद्धियोग्यं जलं दत्त्वा लवणन्तु पचेत्ततः । सिद्धे जलेन सम्मथ्य वेशवारं परिक्षिपेत् । वेशवारः (वेशम) इति लोके । द्रव्याणि वेशवारस्य नागवल्लीदलानि च । तण्डुलाश्च लवङ्गानि मरीचानि समासतः । अनेन विधिना सिद्धं शुद्धमांसमिति स्मृतम् । शुद्धमांसं परं वृष्यं बल्यं रुच्यञ्च बृंहणम् । त्रिदोषशमनं श्रेष्ठं दीपनं धातुवर्द्धनात् ।

अथ सहार्द्रकम् (सहरमांस) इति लोके । छागादेर्मांसमूर्वादेः कृन्तितं खण्डितं पुनः । शुद्धमांसविधानेन पचेदेतत्सहार्द्रकम् । सहार्द्रकं गुणैरन्यैः शुद्धमांसगुणं स्मृतम् ।

अथ तक्रमांसम् (अखनी) पाकपात्रे घृतं दत्त्वा हरिद्रा हिङ्गु भर्जयेत् । छागादेः सकलस्यापि खण्डान्यपि च भर्जयेत् । सिद्धियोग्यं जलं दत्त्वा पचेन्मृदुतरं यथा । जीरकादियुते तक्रे मांसखण्डानि तारयेत् । तक्रमांसन्तु वातघ्नं लघु रुच्यं बलप्रदम् । कफघ्नं पित्तलं किञ्चित् सर्वाहारस्य पाचनम् ।

अथ हरीसा (आस) । पाकपात्रे तु हृतास्थिमांसखण्डानि निःक्षिपेत् । पानीयं प्रचुरं सर्पिः प्रभूतं हिङ्गु जीरकम् । हरिद्रामार्द्रकं शुण्ठीं लवणं मरिचानि च । तण्डुलांश्चापि गोधूमान् जम्बीराणां रसान् बहून् । यथा सर्वाणि वस्तूनि द्रुपक्वानि भवन्ति हि । तथा पचेत् स निपुणो बहुमांसस्थितिर्यथा । एषा हरीसा बलकृत् वातपित्तापहा गुरुः । शीतोष्णा शुक्रदा स्निग्धा सरा सन्धानकारिणी ।

तलितमांसम् । शुद्धमांसविधानेन मांसं सम्यक्प्रसाधितम् । पुनस्तदाज्ये सम्भृष्टं तलितं प्रोच्यते बुधैः । तलितं बलमेधाग्निमांसौजःशुक्रवृद्धिकृत् । तर्पणं लघु सुस्निग्धं रोचनं दृढताकरम् ।

अथ शूल्यम् (सोख) कालखण्डादिमांसानि स्थापितानि शलाकया । तैलं सलवणं दत्त्वा निर्धूमे दहने पचेत् । तत्तु शूल्यमिदं प्रोक्तं पाककर्मविचक्षणैः । शूल्यं पलं सुधातुल्यं रुच्यं वह्निकरं लघु । कफवातहरं बल्यं किञ्चित्पित्तकरं हि तत् । (इदमेव शूलाकृतं भट्टित्रमित्युच्यते)

मांसस्फाटिकम् । सिद्धमांसं तनूकृत्य कर्त्तितं स्वेदितं जले । लवङ्गहिङ्गुलवणमरिचार्द्रकसंयुतम् । एलाजीरकधन्याकनिम्बूरससमन्वितम् । घृते दुग्धे तद्भृष्टं मांसस्फाटिकोच्यते । मांसस्फाटकं रुच्यं बृंहणं बलकृद्गुरु । वातपित्तहरं वृष्यं कफघ्नं वीर्य्यवर्द्धनम् ।

अथ मांसरसः । सिद्धमांसरसो रुच्यः श्रमश्वासक्षयापहः । प्रीणनो वातपित्तघ्नः क्षीणानामल्परेतसाम् । विश्लिष्टभग्नसन्धीनां कृशानां शुद्धिकाङ्क्षिणाम् । स्मृत्योजोबलहीनानां ज्वरक्षीणक्षतोरसाम् । शस्यते स्वरहीनानां दृष्ट्यायुःश्रवणार्थिनाम् । प्रकाराः कथिताः सन्ति बहवो मांससम्भवाः । ग्रन्थविस्तारभीतेस्ते मया नात्र प्रकीर्त्तिताः । (ते च सुश्रुतोक्तगुणकथनानुपदं वक्ष्यन्ते)

शाकपाकविधिः । हिङ्गु जीरयुते तैले क्षिपेच्छाकं सुखण्डितम् । लवणं चाम्लचूर्णादि सिद्धे हिङ्गूदकं क्षिपेत् । इत्येवं सर्वशाकानां साधनोऽभिहितो विधिः ।

अथ मठकः (माठ) इति लोके । समितामर्द्दयेदन्यज्जलेनापि च सनयेत् । तस्यास्तु वटिकां कृत्वा पचेत्सर्पिषि नीरसम् । एलालवङ्गकर्पूरमरीचाद्यैरलङ्कृते । मज्जयित्वा सितापाके ततस्तञ्च समुद्धरेत् । अयं प्रकारः म[illegible] मठ इत्यभिधीयते । सनयेत् मर्द्दयेत् । मठस्तु बृंहणो वृष्यो बल्यः सुमधुरो गुरुः । पित्तानिलहरो रुच्यो दीप्ताग्नीनां सुपूजितः । समिताः शर्करासर्पिर्निर्मिता अपरेऽपि ये । प्रकारा अमुना तुल्यास्तेऽपि चैतद्गुणाः स्मृताः ।

अथ सम्यावः (पेराकी) पर्पट्यः साज्यसमिता निर्मिता घृतमर्जिताः । कुट्टिताश्चालिताः शुद्धशर्कराभिर्विमर्द्दिताः । तत्र चूर्णं क्षिपेदेलालवङ्गमरिचानि च । नालिकेलं कर्कारुबीजान्यनेकधा । घृताक्तसमिता पुष्टरोटिका रचिता ततः । तदन्तः पूरणं तस्याः कुर्य्यान्मुद्रां दृढां सुधीः । सर्पिषि प्रचुरे तान्तु सुपचेन्निपुणो जनः । प्रकारश्च प्रकारोऽयं सम्याव इति कीर्त्तितः ।

अथ कर्पूरनालिका । घृताढ्यया समितया लम्बं कृत्वा पुटं ततः । लवङ्गोल्वणकर्पूरयुतया सितयाऽन्वितम् । पचेदाज्येन सिद्धैषा ज्ञेया कर्पूरनालिका । सम्यावसदृशी ज्ञेया गुणैः कर्पूरनालिका ।

फेनिका (फेनी) समितायाः घृताढ्याया वर्त्तिं दीर्घां समाचरेत् । तान्तु सञ्चक्रिता दीर्घाः पीठस्योपरि धारयेत् ।

वेल्लयेद्वेल्लनेनैना यथैका पर्पटी भवेत् । ततश्छुरिकया तान्तु सलग्नामेव कर्त्तयेत् । ततस्तु वेल्लयेद्भूयः शट्टकेन च लेपयेत् । शालिचूर्णं घृतं तोयं मिश्रितं शट्टकं वदेत् । ततः संहृत्य तल्लोपलीं विदधीत पृथक् पृथक् । पुनस्तां वेल्लयेल्लोपलीं यथा स्यान्मण्डलाकृतिः । ततस्तां सुपचेदाज्ये भवेयुश्च पुटाः स्फुटाः । सुगन्धया शर्करया तदुद्धूलनमाचरेत् । सिद्धैषा फेनिका नाम्ना मण्डकेन समा गुणैः । ततः किञ्चिल्लघुरियं विशेषोऽयमुदाहृतः । वेल्लयेत् प्रसारयेत् वेल्लनम् (वेलन) इति लोके । पर्प्पटी रोटी । लोपली (लाइ) इति लोके ।

अथ शष्कुली(थोहाली) इति लोके । समितायाः घृताक्तायाः लोपलीं कृत्वा च वेल्लयेत्। आज्ये तां भर्जयेत्सिद्धां शष्कुली फेनिकागुणा

अथ मोदकः (लाड़ू) । इयावाया समितया कृत्वा सूत्राणि तानि तु । निपुणो भर्जयेदाज्ये खण्डपाकेन योजयेत् । युक्तेन मोदकान् कुर्य्यात् ते गुणैर्मण्डका यथा ।

अथ मुद्गमोदकः (मोतिचुरलाड़ू) । मुद्गानां धूमसीं सम्यक् घोलयेन्निर्मलाऽम्बुना । कटाहस्थघृतेऽच्छिद्रं झर्झरं स्थापयेत्ततः । धूमसीन्तु द्रवीभूतां प्रक्षिपेत् झर्झरोपरि । पतन्ति बिन्दवस्तस्मात् तान् सुपक्वान् समुद्धरेत् । सितापाकेन संयोज्य कुर्य्याद्धस्तेन मोदकान् । झर्झरं (झाझरा) इति लोके । लघुर्ग्राही त्रिदोषघ्नः स्वादुः शीतो रुचिप्रदः । चक्षुष्यो ज्वरहृद्बल्यस्तर्पणो मुद्गमोदकः ।

अथ सेवनमोदकः(सेओकालड़ूआ) । एवमेव प्रकारेण कार्य्याः सेवनमोदकाः । ते बल्या लघवः शीता किञ्चिद्वातकरास्तथा । विष्टम्भिनो ज्वरघ्नाश्च पित्तरक्तकफापहाः

दुग्धकूपिका । तण्डुलचूर्णसम्मिश्रितनवनीतेन शान्द्रपिष्टेन । दद्कूपिकां विदध्यात्ताञ्च पचेत्सर्पिषि सम्यक् । अथ तां परितमध्यां घनपयसा पूर्णगर्भाञ्च । शट्टकसंदितवदनां सर्पिषि सुपक्ववदनाञ्च । अथ पाकेऽखण्डपाके स्नापयेत् कर्पूरवासिते कुशलः । अथ दुग्धकूपिका सा बल्या पित्तानिलापहा कथिता । रुच्या शीता गुर्वी शुक्रकरी बृंहणी बल्या । विदधाति कायवह्निं दृष्टिं दूरप्रसारिणीं सुचिरम् ।

कुण्डलिनी (जिलेबी) नूतनं घटमानीय तस्यान्तः कुशलो जनः । प्रस्थार्द्धचूर्णदमानेन आम्लेन प्रलेपयेत् । द्विप्रस्थां समितां तत्र दध्यम्लं प्रस्थसम्मितम् । घृतमर्द्धशरावञ्च घोलयित्वा घटे क्षिपेत् । आतपे स्थापयेत्तावद्यावद्याति तदम्लताम् । ततस्तत्प्रक्षिपेत्पात्रे सच्छिद्रे भाजने तु तत् । परिभ्राम्य परिभ्राम्य तत्सन्तप्ते घृते क्षिपेत् । पुनः पुनस्तदावृत्त्या विदध्यान्मण्डलाकृतिम् । तां सुपक्वां घृतान्नीत्वा सितापाके तनुद्रवे । कर्पूरादि सुगन्धे च स्नापयित्वोद्धरेत्ततः । एषा कुण्डलिनी नाम्ना पुष्टिकान्तिबलप्रदा । धातुवृद्धिकरी वृष्या रुच्या च क्षिप्रतर्पणी ।

अथ पञ्चालपरिवेष्या रसाला । (शिखरिणी) आदौ माहिषमम्लमम्बुरहितं दध्नाढकं शर्करां शुभ्रां प्रस्थयुगोन्मितां शुचिपटे किञ्चिच्च किञ्चित् क्षिपेत् । दुग्धेनार्द्धघटेन रूपसयनवस्थालयां दृढं स्रावयेत् एलाबीजलवङ्गचन्द्रमरिचैर्योग्यैश्च तद्योजयेत् । भीमेन प्रियभोजनेन रचिता नाम्ना रसाला स्वयम् श्रीकृष्णेन पुरा पुनः पुनरियं प्रीत्या समास्वादिता । एषा येन वसन्तवर्जितदिने संसेव्यते नित्यशः तस्य स्यादतिवीर्य्यवृद्धिरनिशं सर्वेन्द्रियाणां बलम् । ग्रीष्मे तथा शरदि ये रविशोषिताङ्गाः ये च प्रमत्तवनिताहृरतातिखिन्नाः । ये चापि मार्गपरिसर्पणशीर्णगात्रास्तेषामियं वपुषि पोषणमाशु कुर्य्यात् । रसाला शुक्रला बल्या रोचनी वातपित्तजित् । दीपनी बृंहणी स्निग्धा मधुरा शिशिरा सरा । रक्तपित्तं तृषादाहं प्रतिश्यायं विनाशयेत् ।

अथ शर्करोदकम् (सरवत्) जलेन शीतलेनैव घोलिता शुभ्रशर्करा । एला लवङ्गकर्पूरमरिचैश्च समन्विता । शर्करोदकनाम्ना तत् प्रसिद्धं विदुषां मुखे । शर्करोदकमाख्यातं शुक्रलं शिशिरं सरम् । बल्यं रुच्यं लघु स्वादु वातपित्तप्रणाशनम् । मूर्च्छाच्छर्दितृषादाहज्वरशान्तिकरं परम् ।

अथ प्रपानकम् (पना) । तत्र आम्रफलप्रपानकम् । आम्रमामं जले स्विन्नं मर्द्दितं दृढपाणिना । सिताशीताम्बुसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितम् । प्रपानकमिदं श्रेष्ठं भीमसेनेन निर्म्मितम् । सद्यो रुचिकरं बल्यं शीघ्रमिन्द्रियतर्पणम् ।

अथाम्लिकाफलपानकम् । अम्लिकायाः फलं पक्वं मर्द्दयेत् वारिणा दृढम् । शर्करामरिचैर्मिश्रं लवङ्गेन्दुसुवासितम् । अम्लिकाफलसम्भूतं पानकं वातनाशनम् । पित्तश्लेष्मकरं किञ्चित् सुरुच्यं वह्निबोधनम् ।

निम्बूकफलपानकम् । भागैकं निम्बुजं तोयं षड्भागं शर्करोदकम् । लवङ्गमरिचैर्मिश्रं पानं पानकमुत्तमम् । निम्बूफलभवं पानमत्यम्लं वातनाशनम् । वह्निदीप्तिकरं रुच्यं समस्ताहारपाचकम् ।

धान्याकपानकम् । शिलायां साधु सम्पिष्टं धान्यकं वस्त्रगालितम् । शर्करोदकसंयुक्तं कर्पूरादिसुसंस्कृतम् । नूतने मृण्मये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ।

अथ काञ्जी । काञ्जीनिर्वटकावसरे लिखितः । काञ्जीकं रोचनं रुच्यं पाचनं वह्निदीपनम् । शूलाजीर्णविबन्धघ्नं कोष्ठशुद्धिकरं परम् । न भवेत् काञ्जिकं यत्र तत्र जालिः प्रदीयते ।

अथ जालिः । आम्रमाम्रातकफलं पिष्टं राजीकालवणान्वितम् । भृष्टहिङ्गुयुतं पूतं घोलितं जालिरुच्यते । जालिर्हरति जिह्वायाः कुण्ठत्वं कण्ठशोधनी । मन्दमन्दन्तु पीता सा रोचनी वह्निवर्द्धिनी ।

अथ तक्रम् । तुर्य्यांशेन जलेन संयुतमतिस्थूलं सदम्लं दधि प्रायो माहिषमम्बुकेन विमले मृद्भाजने घोलयेत् । भृष्टं हिङ्गु च जीरकञ्च लवणं राजीञ्च किञ्चिन्मिताम् पिष्टान्यत्र विनिक्षिपेद्भवति तत्तक्रं न कस्य प्रियम् । तक्रं रुचिकरं वह्निदीपनं पाचनं परम् । उदरे ये गदास्तेषां नाशनं तृप्तिकारकम् ।

अथ दुग्धम् । विदाहीन्यन्नपानानि यानि भुङ्क्ते हि मानवः । तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं भोजनान्ते पयः पिबेत् । दुग्धस्यापरे गुणा उक्ता एव दुग्धवर्गे ।

अथ सक्तवः । धान्यानि भ्राष्ट्रभृष्टानि यन्त्रपिष्टानि सक्तवः ।

तत्र यवसक्तवः । यवजाः सक्तवः शीता दीपना लघवः सराः । कफपित्तहरा रूक्षा लेखनाश्च प्रकीर्त्तिताः । ते पीता बलदा वृष्या वृंहणा भेदनास्तथा । तर्पणा मधुरा रुच्याः परिणामे बलावहाः । कफपित्तश्रमक्षुत्तृड्व्रणनेत्रामयापहाः । प्रशस्ता घर्मदाहाढ्यव्यायामार्त्तशरीरिणाम् ।

चणकयवसक्तवः । निस्तुषैश्चणकैर्भृष्टैस्तुर्य्यांशेन यवैः कृताः । सक्तवः शर्करासर्पिर्युक्ता ग्रीष्मेऽतिपूजिताः ।

शालिसक्तवः । सक्तवः शालिसम्भूता वह्निदा लघवो हिमाः । मधुरा ग्राहिणो रुच्याः पथ्याश्च बलशुक्रदाः । न भुक्त्वा न रदैश्छित्त्वा न निशायां न वा बहून् ।

न जलान्तरितान् तद्वत् सक्तूनद्यान्न केवलान् । पृथक् पानं पुनर्दानं सामिषं पयसा निशि । दन्तच्छेदनमुष्णञ्च सप्त सक्तुषु वर्जयेत् ।

अथ धाना(बहुरी) यवास्तु निस्तुषा भृष्टाः ख्याता धाना इति स्त्रियाम् । धानाः स्युर्दुर्ज्जरा रूक्षास्तृट्प्रदा गुरवश्च ताः । तथा मेहकफच्छर्दिनाशिन्यः सम्प्रकीर्त्तिताः ।

अथ लाजाः । येषां स्युस्तण्डुलास्तानि धान्यानि सतुषाणि च । भृष्टानि स्फुटितान्याहुर्लाजा इति मनीषिणः । लाजाः स्युर्मधुराः शीता लघवो दीपनाश्च ते । स्वल्पमूत्रमला रूक्षा बल्याः पित्तकफच्छिदः । छर्द्यतीसारदाहास्रमेहमेदस्तृषापहाः ।

अथ पृथुकाः(चिड़ुआ) । शालयः सतुषा आर्द्रा भृष्टा अस्फुटिताश्च ते । कुट्टिताश्चिपिटाः प्रोक्तास्ते ख्याताः पृथुका अपि । पृथुका गुरवो वातनाशनाः श्लेष्मला अपि । सक्षीरा वृंहणा वृष्या बल्या भिन्नमलाश्च ते ।

अथ होलकः (होरहा) । अर्द्धपक्वैः शमीधान्यैस्तृणभृष्टैश्च होलकः । होलकोऽल्पानिलो मेदःकफदोषत्रयापहः । भवेद्यो होलको यस्य स च तत्तद्गुणो भवेत् ।

अथ उम्बी । मञ्जरी त्वर्द्धपक्वा या यवगोधूमयोर्भवेत् । तृणानलेन संभृष्टा बुधैरुम्बीति सा स्मृता । (उमिया) इति लोके । उम्बी कफप्रदा बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा ।

अथ कुल्माषाः(घुघनी) अर्द्धस्विन्नास्तु गोधूमा अन्येऽपि चणकादयः । कुल्माषा इति कथ्यन्ते शब्दशास्त्रेषु पण्डितैः । कुल्माषा गुरवो रूक्षा वातला भिन्नवर्चसः ।

अथ पललम् (तिलकुट) पललन्तु समाख्यातं सैक्षवन्तिलपिष्टकम् । पललं मलकृद्वृष्यं वातघ्नं कफपित्तकृत् । वृंहणञ्च गुरु स्निग्धं मूत्राधिक्यनिवर्त्तकम् ।

अथ पिण्याकः (पीना) । तिलकिट्टन्तु पिण्याकस्तथा तिलखलः स्मृतः । पिण्याको लेखनो रूक्षो विष्टम्भी दृष्टिदूषणः ।

अथ (चाउर) तण्डुलो मेहजन्तुघ्नः स नवस्त्वतिदुर्ज्जरः" ।

अन्येऽपि कृतान्नप्रकाराः पाकशास्त्रे द्रष्टव्याः

कृतान्नविशेषगुणाश्च सुश्रुते दर्शिता यथा

"अतः परं प्रवक्ष्यामि कृतान्नगुणविस्तरम् । लाजमण्डो विशुद्धानां पथ्यः पाचनदीपनः । वातानुलोमनो हृद्यः पिप्पलीनागरायुतः । स्वेदाग्निजननी लघ्वी दीपनी वस्तिशोधनी । क्षुत्तृट्श्रमग्लानिहरी पेया वातानुलोमनी । विलेपी तर्पणी हृद्या ग्राहिणी बलवर्द्धनी । पथ्या स्वादुरसा लघ्वी दीपनी क्षुत्तृषापहा । हृद्या सन्तर्पणी वृष्या वृंहणी बलवर्द्धनी । शाकमांसफलैर्युक्ता यवाग्वम्लाश्च दुर्ज्जराः । सिक्थैर्विरहितो मण्डः, पेया सिक्थसमन्विता । विलेपी बहुसिक्था स्याद्यवागूर्विरलद्रवा । विष्टम्भी पायसो बल्यो मेदःकफकरो गुरुः । कफपित्तकरी बल्या कृशरानिलनाशनी । धौतस्तु विमलः शुद्धो मनोज्ञः सुरभिः समः । स्विन्नः सुप्रस्रुत-

स्तूप्यो विशदस्तोदको लघुः । अशीतोऽप्यनुतोऽस्विन्नः शीतश्चाप्यौदनो गुरुः । लघुः सुगन्धिः कफहा विज्ञेयो भृष्टतण्डुलः । स्नेहैर्मांसैः फलैः कन्दैर्वैदलाम्लैश्च संयुताः । गुरवो बृंहणा बल्या ये च क्षीरोपसाधिताः । सुस्विन्नो निस्तुषो भृष्ट ईषत्सूपो लघुर्हितः । स्विन्नं निःपीडितं शाकं हितं स्यात् स्नेहसंस्कृतम् । अस्विन्नं स्नेहरहितमपीडितमतोऽन्यथा । मांसं स्वभावतो वृष्यं स्नेहनं बलवर्द्धनम् । स्नेहगोरसधान्याम्लफलाम्लकटुकैः सह । सिद्धं मांसं हितं बल्यं रोचनं बृंहणं गुरु । तदेव गोरसादानं सुरभिद्रव्यसंस्कृतम् । विद्यात् पित्तकफोद्रेकि बलमांसाग्निवर्द्धनम् । परिशुष्कं स्थिरं स्निग्धं हर्षणं प्रीणनं गुरु । रोचनं बलमेधाग्निमांसौजःशुक्रवर्द्धनम् । तदेवोल्लुप्तं पिष्टत्वादुल्लुप्तमिति पाचकाः । परिशुष्कगुणैर्युक्तं वह्नेः पक्कमतो लघु । तदेव शूलिकाप्रोतमङ्गारे परिपाचितम् । ज्ञेयं गुरुतरं किञ्चित् प्रदिग्धं गुरुपाकतः । उल्लुप्तं भर्जितं पिष्टं प्रतप्तं कन्दुपाचितम् । परिशुष्कं प्रदग्धञ्च शूल्यं यच्चान्यदीदृशम् । मांसं यत्तैलसिद्धन्तु वीर्य्योष्णं पित्तकृद्गुरु । लघ्वग्निदीपनं हृद्यं रुच्यं दृष्टिप्रसादनम् । अनुष्णवीर्य्यं पित्तघ्नं मनोज्ञं घृतसाधितम् । प्रीणनः प्राणजननः श्वासकासक्षयापहः । वातपित्तश्रमहरो हृद्यो मांसरसः स्मृतः । स्मृत्योजःस्वरहीनानां ज्वरक्षीणक्षतोरसाम् । भग्नविश्लिष्टसन्धीनां कृशानामल्परेतसाम् । आप्यायनः संहननः शुक्रौजोबलवर्द्धनः । सदाडिमयुतो वृष्यः संस्कृतो दोषनाशनः । यन्मांसमुद्धृतरसं न तत् पुष्टिबलावहम् । विष्टम्भि दुर्जरं रूक्षं विरसं मारुतावहम् । दीप्ताग्नीनां सदा पथ्यः खानिकस्तु परं गुरुः । मांसं निरस्थि सुस्विन्नं पुनर्दृषदि पेषितम् । पिप्पलीशुण्ठिमरिचगुडसर्पिःसमन्वितम् । एकध्यं पाचयेत्सम्यक् वेशवार इति स्मृतः । वेशवारो गुरुः स्निग्धो बल्यो वातरुजापहः । प्रीणनः सर्वधातूनां विशेषान्मुखशोषिणाम् । तृट्तापहरः श्रेष्ठः सौरावः स्वादुशीतलः । कफघ्नो दीपनो हृद्यः शुद्धानां प्राणिनामपि । ज्ञेयः पथ्यतमश्चापि मुद्गयूषः कृताकृतः । स तु दाडिममृद्वीकायुक्तः स्याद्रागषाडवः । रुचिष्यो लघुपाकश्च दोषाणामविरोधकृत् । मसूरमुद्गगोधूमकुलत्थलवणैः कृतः । कफपित्ताविरोधी स्याद्वातव्याधौ च युज्यते । मृद्वीकादाडिमैर्युक्तः स एवोक्तोऽनिलार्द्दिते । रोचनो दीपनो हृद्यो लघुपाक्युपदिश्यते । पटोलनिम्बयूषौ तु कफमेदोविशोषिणौ । पित्तघ्नौ दीपनौ हृद्यौ कृमिकुष्ठज्वरापहौ । श्वासकासप्रतिश्यायप्रसेकारोचकज्वरान् । हन्ति मूलकयूषस्तु कफमेदोगलामयान् । कुलत्थयूषोऽनिलहा श्वासपीनसनाशनः । तूणीप्रतूणीकासार्शोगुल्मोदावर्त्तनाशनः । दाडिमामलकैर्यूषो हृद्यः संशमनो लघुः । प्राणाग्निजननो मूर्च्छामेदोघ्नः पित्तवातजित् । मुद्गामलकयूषस्तु ग्राही पित्तकफे हितः । यवकोलकुलत्थानां यूषः कण्ठ्योऽनिलापहः । सर्व्वधान्यकृतस्तद्वद्बृंहणः प्राणवर्द्धनः । खलकाम्बलिकौ हृद्यौ तथा वातकफे हितौ । बल्यः कफानिलौ हन्ति दाडिमाम्लोऽग्निदीपनः । दध्यम्लः कफकृद्बल्यः स्निग्धो वातहरो गुरुः । तक्राम्लपित्तकृत् प्रोक्तो विषरक्तप्रदूषणः । खडाः खडयवागूश्च षाडवाः पानकानि च । एवमादीनि चान्यानि क्रियन्ते वैद्यवाक्यतः । अस्नेहलवणं सर्व्वमकृतं कटुकैर्विना । विज्ञेयं लवणस्नेहकटुकैर्युक्तं कृतम् । अथ गोरसधान्याम्लफलाम्लैरन्वितञ्च यत् । यथोत्तरं लघु हितं संस्कृतासंस्कृतं रसे । दधिमस्त्वम्लसिद्धस्तु यूषः काम्बलिकः स्मृतः । तिलपिण्याकविकृतिः शुष्कशाकं विरूढकम् । सिण्डाकी च गुरूणि स्युः कफपित्तकराणि च । तद्वच्च वटकान्याहुर्विदाहीनि गुरूणि च । लघवो बृंहणा वृष्या हृद्या रोचनदीपनाः । तृष्णामूर्च्छाभ्रमच्छर्दिश्रमघ्ना रागषाडवाः । रसाला बृंहणी बल्या स्निग्धा वृष्या च रोचनी । स्नेहनं गुडसंयुक्तं हृद्यं दध्यनिलापहम् । सक्तवः सर्पिषाभ्यक्ताः शीतवारिपरिप्लुताः । नातिद्रवा नातिसान्द्रा मन्थ इत्युपदिश्यते । मन्थः सद्योबलकरः पिपासाश्रमनाशनः । साम्लस्नेहगुडो मूत्रकृच्छ्रोदावर्त्तनाशनः । शर्करेक्षुरसद्राक्षायुक्तः पित्तविकारनुत् । द्राक्षामधूकसंयुक्तः कफरोगनिवर्हणः । वर्गत्रयेणोपहितो मलदोषानुलोमनः । गौडमम्लमनम्लं वा पानकं गुरु मूत्रलम् । तदेव खण्डमृद्वीकाशर्करासहितं पुनः । साम्लं सतीक्ष्णं सुहिमं पानकं स्यान्निरत्ययम् । माद्वीकं तु श्रमहरं मूर्च्छादाहतृषापहम् । परूषकाणां कोलानां हृद्यं विष्टम्भि पानकम् । द्रव्यसंयोगसंस्कारं ज्ञात्वा मात्राञ्च सर्व्वतः । पानकानां यथायोगं गुरुलाघवमादिशेत्" ।

२ कृतं साधितमन्नं येन । साधितान्ने पाचके त्रि० ।

कृतायः पुं० कृतसंज्ञकोऽयः । द्यूतक्रीडाप्रसिद्धे चतुरङ्काङ्कित

पाशकभेदे "कृताये त्रेतादयस्तेऽन्तर्भवन्ति" अयशब्दे २२५ पृ० दर्शिते आनन्दगिरिः

कृतार्थ त्रि० कृतः अर्थः प्रयोजनं येन। कृतकार्य्ये। "श-रदः कृतार्थताम्" किरा० "कृतः कृतार्थोऽस्मि निबर्हितां-हसा" माघः

कृतालय त्रि० कृत आलयोयेन। १कृतवासे "यत्र ते दयिता भार्य्या तनयाश्च कृतालयाः" रामा०। २भेके पुंस्त्री० त्रिका०। स्त्रियां योपधत्वात् टाप्। [कर्म्मयुक्ते शब्दचि०।

कृतावदान त्रि० कृतमवदानं ख्यातकर्म्म येन। विख्यात

कृतावसक्थिक त्रि० कृताऽवसक्थिका येन। वस्त्रादिना जानुजङ्घापृष्ठबन्धयुक्ते "प्रौढ़पादोन कुर्व्वीत स्वाध्याय-पितृतर्पणम्। आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा। कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपादः सउच्यते" आ०त०कात्या० "कृतावसक्थिकः कृतपृष्ठजानुजङ्घाबन्धः" आ० त० रघु०

कृतास्त्र त्रि० कृतं शिक्षितमस्त्रं येन। शिक्षितास्त्रे। "येषां योद्धा सव्यसाची कृतास्त्रः" भा० य० ४अ०

कृति स्त्री कृ—क्तिन्। १पुरुषप्रयत्ने, २कर्त्तृव्यापारे, "इषा आतिस्तदायुष्मन्! कृतिर्यत्र न विद्यते" भा०व०१२४८३श्लो० ३विंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे "कृतिः प्रकृतिराकृतिः" वृ०र०। ३क्रियायाम् मेदि० "श्रीश्रीहर्षकवेः कृतिः कृतिमुदे तस्याभ्युदियादियम्" नैष०। ४नृपभेदे पु० "सप्ताश्वमेधा-नाहृत्य राजसूयं च पार्थिवः। कृतिर्नामाऽच्यवत् स्वर्गा-दसत्यवचनात् सकृत्" मार्क० पु०। स च जनकवंश्यः "बहुलाश्वोधृतेस्तस्य कृतिरस्य महावलः" भाग०९।१३।१६ मैथिलवंश्यनृपोक्तौ। कृ वधे—क्तिन्। ५हिंसायां मेदि० ६विंशतिसंख्यायाम् कृतिकरः। कृत—बा० करणे इक्। ७कर्त्तर्यां स्त्री "कृत्तेषु स्वादिव कृतिव संदधे" ऋ० १।१६४।२ "कृतिः कर्त्तनी" भा०

कृतिकर पु० कृतिसंख्यातुल्या विंशतिसंख्याः करा यस्य। रावणे शब्दमा०। तस्य विंशतिहस्तत्वात् तथात्वं कृति हस्तादयोऽप्यत्र पु०

कृतिन् त्रि० कृतमनेन कृत—इष्टा० इनि १कृतक्रिये कर्त्तरि अमरः, २पुण्यवति शब्दमा० "कृती श्रुती वृद्धमतेषु धीमान्" भट्टिः "न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान्" रघुः। "तवैव नामास्त्रगतिः कृती त्वम्" "यस्य चेतसि वर्त्तेथाः स तावत् कृतिनां वरः" कुमा० "कान्तवक्त्रसदृ-शाकृतिं कृती" माघः "कृतिः कृतिमुदे" कृतिशब्दे नैष०

कृतिरात पु० नृपभेदे "बहुलाश्वो धृतेस्तस्य कृतिरातो महा-वशः" भाग० ९।१३।१७ पाठान्तरम् [ध्यर्थनकृते" या०

कृते अव्य० कृ—क्विप् नि० एदन्तत्वम्। निमित्तार्थे "देयाति-

कृतेयुक पु० पौरवे नृपभेदे। "कृतेयुस्तस्य कक्षेयुः स्थण्डि-लेयुः कृतेयुकः" भाग०९।२०।३। रौद्राश्वस्य घृताच्यामप्सरसि उत्पन्नदशपुत्रोक्तौ

कृतोदक त्रि० कृतमुदकमुदककार्य्यं स्नानतर्पणादि येन। कृतस्नानादौ। "एवं कृतोदका भार्य्याः प्रवेक्ष्यन्ति गजाह्वयम्" भा० स० ७८ अ०

कृतौजस् पु० १कृतवीर्य्यभ्रातरि। कृतवीर्य्यशब्दे विवृतिः। कृतमोजोयेन। २कृततेजस्के कृतपराक्रमे त्रि०।

कृत्त त्रि० कृत+क्त। १छिन्ने, २वेष्टिते च हेम०

कृत्ति स्त्री कृत्यते कृत—कर्म्मणि—क्तिन्। १मृगादिचर्म्मणि कृत्तिवासाः। २त्वचि भूर्ज्जपत्रे ४कृत्तिकानक्षत्रे च मेदि० ५गृहे निरु०

कृत्तिका स्त्री कृन्तति उपतापात् कृत—तिकन् कित्। अश्वि-न्यादिषु तृतीये नक्षत्रे तस्याः क्षुरतुल्याकारत्वं षट्ता-रात्मकत्वञ्च अश्लेषाशब्दे ४९७पृ० दर्शितम् अन्ये तु शकटाकारत्वमाहुः। सा च २६० अंशात्मके राशिचक्रे २६।४० अंशकलोत्तरतः १३।२० अंशकलात्मिका मेष वृषोभयराशिघटिका। तथा च तस्या आद्यचरणः मेष-राशिघटकः अन्त्यचरणत्रयं वृषराशिघटकम्। अश्वि-न्यादयश्च सप्तविंशतिः दक्षसुता चन्द्रपत्न्यः। तत्र भरणी कृत्तिकाद्याः २।३।६।९।१०।१२।१६।२१।२६ संख्यकाः सपत्नीं रोहिणीं प्रति चन्द्रस्यातिशयानुरागदर्शनेन चन्द्र-स्य भर्त्सनां कृतवत्यः। ततः चन्द्रेण ताः प्रति शमना-प्रशस्ततादिशापदानं कालिकापु० २० अध्याये उक्तं तच्च कालिकापुराणशब्दे २०१४पृ० दृश्यम्। दक्षसुतानां च चेतनत्वात् कृत्तिकाभिः षड्भिः कार्त्तिकेयस्य पोषणा कृतं कार्त्तिकेयशब्दे विवृतिः। तस्या अग्निरधिष्ठातृ देवः सा च मिश्रगणान्तर्गता "मिश्रोऽग्निः सविशाखभः, शुभकराः सर्व्वे स्वकृत्ये गणाः" ज्यो०त०। कृत्तिकान-क्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अण् ङीप्, कार्त्तिकी साऽस्मिन् मासे पुनरण्। कार्त्तिक कार्तिक्या युक्ते चान्द्रे मासभेदे पु०

कृत्तिकाञ्जि पु० कृत्तिका शकटाकारा अञ्जिस्तिलकादि चिह्नमस्य। अश्वमेधीये शकटाकारतिलकचिह्नयुक्ते अश्व-भेदे "त्रिवृदेष एषोऽश्वः" इत्युपक्रमे "कृत्तिकाञ्जिः पुर-स्तात्" शत० ब्रा० ।१२।४ "शकृत्तिका शकटाकारा अञ्जिर्यस्य" भा०

कृत्तिकातनय पु० ६त० । कार्त्तिकेये तस्य यथा तथात्वं तथा कार्त्तिकेयशब्दे १८५६ पृ० उक्तम् । कृत्तिकापुत्रादयोऽप्यत्र पु०

कृत्तिकाभव पु० कृत्तिकायां नक्षत्रे भवः । चन्द्रे शब्दच०

कृत्तिवास पु० कृत्तिं गजासुरचर्म्म वस्ते वस–आच्छादने अण् उप०स० । महादेवे कृत्तिवासेश्वरः

कृत्तिवासस् पु० कृत्तिर्गजासुरचर्म्म वासोयस्य । महादेवे यथाच तस्य तद्वसनत्वं तथा काशी० ६८अ० वर्णितं यथा "कोलाहलो महानासीत् त्रात त्रातेति सर्वतः । महिषासुरपुत्रोऽसौ समायाति गजासुरः । प्रमथ्नन् प्रमथान् सर्वान् निजवीर्य्यमदोद्धतः । यत्र यत्र धरायां स चरणं प्रनिदधाति हि । अचलान् दोलयाचक्रे तत्र तत्रास्य भारतः । ऊरुवेगेन तरवः पतन्ति शिखरैः सह । तस्य दोर्दण्डवातेन चूर्णाः स्युश्च शिलोच्चयाः । यस्य मौलिजसंघर्षात् घना व्योम त्यजन्त्यलम् । नीलिमानं न चाद्यापि जहुस्तत्केशसङ्गजम् । यस्य निःश्वाससम्भारैरुत्तरङ्गा महाब्धयः । नाद्याप्यमन्दकल्लोला भवन्ति तिमिभिः सह । योजनानां सहस्राणि नव यस्य समुच्छ्रयः । तावानेव हि विस्तारस्तनोर्मायाविनोऽस्य हि । यन्नेत्रयोः पिङ्गलिमा तथा तरलिमा पुनः । विद्युता नोह्यते ऽद्यापि सोऽयमायाति सत्वरः । यां यां दिशं समभ्येति सोऽयं दुःसह दानवः । नाद्य शमीभवेदस्य साध्वसादिव दिग्भयम् । अमृतलब्धवरस्यायं तृणीकृतजगत्त्रयः । अवध्योऽहं भवामीति स्त्रीपुंभिः कामनिर्जितैः । ततस्त्रिशूलहेति स्तमायान्तं दैत्यपुङ्गवम् ! विज्ञायावध्यमन्येन शूलेनाभिजघान तम् । प्रोतस्तेन त्रिशूलेन स च दैत्यः गजासुरः । छत्रीकृतमिवात्मानं मन्यमानो जगौ हरम् । गजासुर उवाच । त्रिशूलपाणे ! देवेश ! जाने त्वां स्मरहारिणम् । तव हस्ते मम वधः श्रेयानेव पुरान्तक ! । किञ्चिद्विज्ञप्तुमिच्छामि अवधेहि ममेरितम् । सत्यं ब्रवीमि नासत्यं मृत्युञ्जय ! विचारय । त्वमेको जगतीवन्द्यो ! विश्वस्योपरि संस्थितः । अहं तदुपरिष्टाच्च स्थितोऽस्मीति जितं मया । धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि त्वत्त्रिशूलाग्रसंस्थितः । कालेन सर्व्वैर्मर्त्तव्यं श्रेयसे मृत्युरीदृशः । इति तस्य वचः श्रुत्वा देवदेवः कृपानिधिः । प्रोवाच प्रहसन् शम्भुर्हे दैत्योद्भव ! गजासुरम् । ईश्वर उवाच । गजासुर । प्रसन्नोऽस्मि महापौरुषशेवधे ! । स्वानुकूलं वरं ब्रूहि ददामि सुमतेऽसुर !। इत्याकर्ण्य स दैत्येन्द्रः प्रत्युवाच महेश्वरम् । गजासुर उवाच । यदि प्रसन्नोदिग्वासस्तदा नित्यं वसान मे । इमां कृत्तिं विरूपाक्ष ! त्वत्त्रिशूलाग्निपाविताम् । सुप्रमाणां सुखस्पर्शां रणाङ्गणपणीकृताम् । इष्टगन्धिः सदैवास्तु सदैवास्त्वतिकोमला । सदैव निर्म्मला चास्तु सदैवास्त्वतिमङ्गलम् । महातपानलज्वालां प्राप्यापि सुचिरं विभो ! । न दग्धा कृत्तिरेषा मे पुण्यगन्धनिधिस्ततः । यदि पुण्यवती नैषा मम कृत्तिर्दिगम्बर ! । तदा त्वदङ्गसङ्गोऽस्याः कथं जातो रणाङ्गणे । अन्यञ्च मे वरं देहि यदि तुष्टोऽसि शङ्कर ! । नामास्तु कृत्तिवासास्ते प्रारभ्याद्यतनं दिनम्" इत्यादि कृत्तिवासेश्वरशब्दे दृश्यम् ।

कृत्तिवासेश्वर न० काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे कृत्तिवासशब्दे दर्शितात् काशीख० वाक्यादुत्तरग्रन्थे तत्कथा यथा "इति तस्य वचः श्रुत्वा तथेत्युक्त्वा च शङ्करः । पुनः प्रोवाच तं दैत्यं भक्तिनिर्म्मलमानसम् । ईश्वर उवाच । शृणु पुण्यनिधे ! दैत्य ! वरमन्यं सुदुर्लभम् । अविमुक्ते महाक्षेत्रे त्यक्तकलेवर ! । इदं पुण्यशरीरं ते क्षेत्रेऽस्मिन् मुक्तिसाधने । मम लिङ्गं भवत्वत्र सर्वेषां मुक्तिदायकम् । कृत्तिवासेश्वरं नाम महापातकनाशनम् । सर्व्वेषामेव लिङ्गानां शिरोभूतमिदं वरम् । यावन्ति सन्ति लिङ्गानि वाराणस्यां महान्त्यपि । उत्तमं तावतामेतदुत्तमाङ्गवदुत्तमम् । मानवानां हितायात्र स्थास्येऽहं सपरिग्रहः । दृष्टेनानेन लिङ्गेन पूजितेन स्तुतेन च । कृतकृत्यो भवेन्मर्त्यः संसारं न विशेत् पुनः । रुद्राः पाशुपताः सिद्धा ऋषयस्तत्त्वचिन्तकाः । शान्ता दान्ता जितक्रोधा निर्द्वन्द्वा निष्परिग्रहाः । अविमुक्ते स्थिता ये तु मम भक्ता मुमुक्षवः । मानापमानयोस्तुल्याः समलोष्टाश्मकाञ्चनाः । कृत्तिवासेश्वरे लिङ्गे स्थास्येऽहं तदनुग्रहात् । दशकोटिसहस्राणि तीर्थानि प्रतिवासरम् । त्रिकालमागमिष्यन्ति कृत्तिवासे न संशयः । कलिद्वापरसम्भूता नराः कल्मषबुद्धयः । सदाचारविनिर्म्मुक्ताः सत्यशौचपराङ्मुखाः । मायया दम्भलोभाभ्यां मोहाहङ्कृतिसंयुताः । शूद्रान्नसेविनो विप्रा जिह्वालाम्पट्यलालसाः । सन्ध्यास्नानजपेज्यासु दूरीकृतमनोधियः । कृत्तिवासेश्वरं प्राप्य सर्व्वपापविवर्ज्जिताः । सुखेन मोक्षमेष्यन्ति यथा सुकृतिनस्तथा । कृत्तिवासेश्वरं लिङ्गं सेव्यं काश्यां ततोनरैः । जन्मान्तरसहस्रेषु मोक्षोऽन्यत्र सुदुर्लभः । कृत्तिवासेश्वरे लिङ्गे

लभ्यस्त्वेकेन जन्मना। पूर्व्वजन्मकृतं पापं तपोदानादिभिः शतैः। नश्येत्, सद्यो विनश्येत्तु कृत्तिवासेश्वरेक्षणात्। कृत्तिवासेश्वरं लिङ्गं येऽर्च्चयिष्यन्ति मानवाः। प्रविष्टास्ते शरीरे मे तेषां नास्ति पुनर्भवः। अधिकृत्य नियन्तव्यं जप्तव्यं शतरुद्रियम्। कृत्तिवासेश्वरो देवो द्रष्टव्यश्च पुनः पुनः। सप्तकोटिमहारुद्रैः सुजप्तैर्यत् फलं लभेत्। तत् फलं लभ्यते काश्यां पूजनात् कृत्तिवाससः। माघकृष्णचतुर्द्दश्यामुपोष्य निशि जागरात्। कृत्तिवासेशमभ्यर्च्च्य द्यः स यायात् परां गतिम्। शुक्लायां पञ्चदश्यां यश्चैत्र्यां कर्त्ता महोत्सवम्। कृत्तिवासेश्वरे लिङ्गे न स गर्भं प्रवेक्ष्यति। कथयित्वा तु देवेशस्तत्कृत्तिं परिदृश्य च। गजासुरस्य महतीं प्रावृणोत्तां दिगम्बरः। यत्र कृत्तीकृतो दैत्यः शूलमारोप्य भूतले!। तच्छूलपाटनाज्जातं तत्र कुण्डं महत्तरम्। तस्मिन् कुण्डे नरः स्नात्वा कृत्वा च पितृतर्पणम्। कृत्तिवासेश्वरं दृष्ट्वा कृतकृत्यतरोभवेत्"।।

कृत्नु त्रि॰ कृ—क्नु। कारौ शिल्पिनि उणा॰ "बहुकर्म्मकरे च। "कृणवा कृत्नो! अकृतम्" ऋ॰ ६।१८।१५। "कृत्नो! बहुलकर्म्मणां कर्त्तः" भा॰

कृत्य न॰ कृ—क्यप् तुक् च। १कार्य्ये, व्याकरणप्रसिद्धे पाणिन्यादिपरिभाषिते २तव्यादौ ण्यत्क्यप्तव्यानीयर्यत्केलिमाख्ये प्रत्यये। ३कर्त्तव्ये त्रि॰ हेमच॰ "कृतकृत्यो विधिर्मन्ये" माघः। ४विद्विष्टे त्रि॰। मेदि॰५धनादिभेद्ये त्रि॰ जटा॰ "कृत्याः" पा॰ "तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः" "कृत्यैरधिकार्थवचने" पा॰। "कृत्याः षट् ते समाख्याताः क्यप्ण्यतौ भावकर्म्मणोः। तव्यानीयावलन्तात् यत् केलिमः कर्म्मकर्त्तरि" सुपद्म॰। कृत्याः इत्यधिकारे तेषां विहितत्वात् तेषां तत्संज्ञत्वम्। कृत्यप्रत्ययस्तु धातुविशेषात् कर्म्मभावादौ विहितः। कृत्यञ्च वेदादिविहितावश्यकर्त्तव्याचारविशेषः। तदधिकारेणैव कालचिन्तामणिकृत्यतत्त्वकृत्यरत्नाकरादयोग्रन्थ विशेषाः प्रवृत्ताः

कृत्यविद् त्रि॰ कृत्यं कर्त्तव्यं वेत्ति विद—क्विप्। कार्य्यज्ञे विविज्ञे, "कृत्यविदित्युवाचेति" रघुः।

कृत्या स्त्री॰ कृ—क्यप् टाप्। १क्रियायां २अभिचारक्रियाजन्ये अभिचारोद्देश्यनाशके ३देवादिमूर्त्तिभेदे च सा च मैदिकाद्यभिचारक्रियाजन्या अदृष्टविशेषनिर्व्वर्त्या देवादिमूर्त्तिरूपतयोत्पद्य अभिचारोद्देश्यं पुरुषं निहत्य नश्यतीति अथर्ववेदे प्रसिद्धम्। "पञ्चकल्पमथर्व्वाणं कृत्याभिः परिबृंहितम्" भा॰शा॰२४४अ॰। कृत्याविशेषोत्पादनकथा भा॰ आनु॰ ९०अ॰ यथा

"इत्युक्तः स तु भृत्यैस्तैर्वृषादर्भिश्चुकोप ह। तेषां वै प्रतिकर्त्तुञ्च सर्व्वेषामगमद्गृहम्। स गत्वा ह्यवनीयेऽग्नौ तीव्रं नियममास्थितः। जुहाव संस्कृतैर्मन्त्रैरेकैकामाहुतिं नृपः। तस्मादग्नेः समुत्तस्थौ कृत्या लोकभयङ्करी। तस्या नाम वृषादर्भिर्यातुधानीत्यथाकरोत्। सा कृत्या कालरात्रीव कृताञ्जलिरुपस्थिता। वृषादर्भिं नरपतिं किङ्करोमीति साऽब्रवीत्। वृषादर्भिरुवाच। ऋषीणां गच्छ सप्तानामरुन्धत्यास्तथैव च। दासीभर्त्तुश्च दास्याश्च मनसा नाम धारय। ज्ञात्वा नामानि चैवैषां सर्व्वानेतान् विनाशय। विनष्टेषु तथा स्वैरं गच्छ यत्रेप्सितं तव। सा तथेति प्रतिश्रुत्य यातुधानीस्वरूपिणी। जगाम तद्वनं यत्र विचेरुस्ते महर्षयः"। "इन्द्रेण च सा नाशितेति तत्रैवान्ते उक्तम् यथा "रक्षणार्थञ्च सर्व्वेषां भवतामहमागतः। यातुधानी ह्यतिक्रूरा कृत्यैषा वो बधैषिणी। वृषादर्भिप्रयुक्तैषा निहता मे तपोधनाः!। दुष्टा हिंसादियं पापा युष्मान् प्रत्यग्निसम्भवा"।

कृत्या।निवारणोपायमन्त्राश्च अथ॰ ५,१२,१४, उक्ता यथा "सुपर्णस्त्वान्वविन्दत्सूकरस्त्वाखनन्न सा। दिप्सौषधे! त्वं दिप्सन्तमव कृत्याकृतं जहि। अव जहि यातुधानानव कृत्याकृतं जहि। अथो यो अस्मान्दिप्सति तमु त्वं जह्योषधे!। रिश्यस्येव परीशासं परिकृत्य परि त्वचः। कृत्यां कृत्याकृते देवा निष्कमिव प्रति मुञ्चत। पुनः कृत्यां कृत्याकृते हस्तगृह्य परा णय। समक्षमस्मा आ धेहि यथा कृत्याकृतं हनत्। कृत्याः सन्तु कृत्याकृते शपथः शपथीयते। सुखो रथ इव वर्ततां कृत्या कृत्याकृतं पुनः। यदि स्त्री यदि वा पुमान् कृत्यां चकार पाप्मने। तामु तस्मै नयामस्यश्वमिवाश्वाभिधान्या। यदि वासि देवकृता यदि वा पुरुषैः कृता। तं त्वा पुनर्णयामसीन्द्रेण सयुजा वयम्। अग्ने पृतनाषाट् पृतनाः सहस्व। पुनः कृत्यां कृत्याकृते प्रतिहरणेन हरामसि। कृतव्यधनि! विध्य तं यश्चकार तमिज्जहि। न त्वामचक्रुषे वयं बधाय सं शिशीमहि। पुत्र इव पितरं गच्छ स्वज इवाभिष्ठितो दश। बन्धमिवावक्रामी गच्छ कृत्ये! कृत्याकृतं पुनः। उदेणीव वारण्यभिस्कन्दं मृगीव। कृत्या कर्तारमृच्छतु। इष्वा ऋजीयः पततु द्यावापृथिवी तं प्रति। सा तं मृग-

मिव गृह्णातु कृत्या कृत्याकृतं पुनः। अग्निरिवैतु प्रतिकूलमनुकूलमिवोदकम्। सुखो रथ इव वर्त्ततां कृत्या कृत्याकृतं पुनः"।

सुश्रुते चान्यप्रकारोऽत्र सामान्यतो दर्शितः यथा "कृत्यानां प्रतिघातार्थं तथा रक्षोभयस्य च। रक्षाकर्म करिष्यामि ब्रह्मा तदनुमन्यताम्। नागाः पिशाचा गन्धर्व्वाः पितरो यक्षराक्षसाः। अभिद्रवन्ति ये ये त्वां ब्रह्माद्या घ्नन्तु तान् सदा। पृथिव्यामन्तरीक्षे च ये चरन्ति निशाचराः। दिक्षु वास्तुनिवासाश्च पान्तु त्वां ते नमस्कृताः। पान्तु त्वां मुनयो ब्राह्म्या दिव्या राजर्षयस्तथा। पर्व्वताश्चैव नद्यश्च सर्व्वाः सर्वेऽपि सागराः। अग्नीरक्षतु ते जिह्वां प्राणान् वायुस्तथैव च। सोमो व्यान, मपानं ते पर्जन्यः परिरक्षतु। उदानं विद्युतः पान्तु, समानं स्तनयित्नवः। बलमिन्द्रो बलपति, र्मनुर्मन्ये मतिं तथा। कामांस्ते पान्तु गन्धर्व्वाः, सत्त्वमिन्द्रोऽभिरक्षतु। प्रज्ञां ते वरुणो राजा, समुद्रो नाभिमण्डलम्। चक्षुः सूर्य्यो, दिशः श्रोत्रे, चन्द्रमाः पातु ते मनः। नक्षत्राणि सदा रूपं, छायां पान्तु निशास्तव। रेतस्त्वाप्याययन्त्वापो, रोमाण्योषधयस्तथा। आकाशं खानि ते पातु, देहं तव वसुन्धरा। वैश्वानरः शिरः पातु, विष्णुस्तव पराक्रमम्। पौरुषं पुरुषश्रेष्ठो, ब्रह्मात्मानं, ध्रुवो भ्रुवौ। एता देहे विशेषेण तव नित्या हि देवताः। एतास्त्वां सततं पान्तु दीर्घमायुरवाप्नुहि। स्वस्ति ते भगवान् ब्रह्मा स्वस्ति देवाश्च कुर्वताम्। स्वस्ति ते चन्द्रसूर्य्यौ च स्वस्ति नारदपर्वतौ। स्वस्त्यग्निश्चैव वायुश्च स्वस्ति देवाः सहेन्द्रगाः। पितामहकृता रक्षा स्वस्त्यायुर्वर्द्धतां तव। ईतयस्ते प्रशाम्यन्तु सदा भव गतव्यथः। इति स्वाहा। एतैर्वेदात्मकैर्मन्त्रैः कृत्याव्याधिविनाशनैः। मयैवं कृतरक्षस्त्वं दीर्घमायुरवाप्नुहि"।

"ततोऽसुरा एषु लोकेषु कृत्यां वलगान्निचख्नुरुतैवं चिद्देवानभिभवेमेति, "तद्वै देवा अस्पृण्वत। तएतैः कृत्यां वलगानुदक्खनन्,यदा वै कृत्यामुत्खनन्ति" "अत्र कश्चिद्द्विषन् भ्रातृव्यः कृत्यां वलगान्निखनति" इति च शत०ब्रा० ३.५,४,२,१. "यामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः। तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति न संशयः" मनुः।

कृत्याकृत्य न० द्वि०। द्वन्द्व० १कर्त्तव्याकर्त्तव्ययोः। सुश्रुतोक्ते २व्रणचिकित्साङ्गे कर्त्तव्याकर्त्तव्यविशेषे च ते च कृत्याकृत्ये सुश्रुतेन दर्शिते यथा "अथातः कृत्याकृत्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः। तत्र वयस्थानां दृढानां प्राणवतां सत्त्ववताञ्च सुचिकित्स्या व्रणा एकस्मिन् वा पुरुषे यत्रैतद्गुणचतुष्टयं तत्र सुखसाधनीयतमाः। तत्र वयस्थानां प्रत्यग्रधातुत्वादाशु व्रणारोहन्ति। दृढानां स्थिरबहुमांसत्वाच्छस्त्रमवचार्य्यमाणं सिरास्नाय्वादिविशेषान्न प्राप्नोति। प्राणवतां वेदनाभिघाताहारयन्त्रणादिभिर्न ग्लानिरुत्पद्यते। सत्त्ववतां दारुणैरपि क्रियाविशेषैर्न व्यथा भवति। तस्मादेतेषां सुखसाधनीयतमाः। तएव विपरीतगुणा कृच्छ्रसाध्याल्पप्राणभीरुषु द्रष्टव्याः। स्फिक्पायुप्रजननललाटगण्डौष्ठपृष्ठकर्णफलकोषोदरजत्रुमुखाभ्यन्तरसंस्थाः सुखरोपणीया व्रणाः। अक्षिदन्तनासापाङ्गश्रोत्रनाभिजठरसेवनीनितम्बपार्श्वकुक्षिवक्षःकक्षास्तनसन्धिभागगताः सफेनपूयरक्तानिलवाहिनोऽन्तःशल्याश्च दुश्चिकित्स्याः। अधोभागाश्चोर्द्ध्वभागनिर्वाहिनो रोमान्तोपनखमर्म्मजङ्घास्थिसंश्रिताश्च। भगन्दरमपि चान्तर्मुखं सेवनीकुटकास्थिसंश्रितम्।

भवति चात्र। कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम्। व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां चापि व्रणे व्रणाः। अवपाटिकानिरुद्धप्रकाशसन्निरुद्धगुदजठरग्रन्थ्यवतक्रिमयः प्रतिश्यायजाः कोष्ठजाश्च त्वग्दोषिणां प्रमेहिनां वा ये परिस्रुतेषु दृश्यन्ते शर्करासिकतामेहवातकुण्डलिकाष्ठीलादन्तशर्करोपकुशकण्ठशालूकनिष्कोषणदूषिताश्च दन्तवेष्टाविसर्पास्थिक्षतोरःक्षतव्रणग्रन्थिप्रभृतयश्च याप्याः। साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्याश्चासाध्यतां तथा। घ्नन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम्। यापनीयं विजानीयात् क्रिया धारयते तु यम्। क्रियायान्तु निवृत्तायां सद्य एव विनश्यति। प्राप्ता क्रिया धारयति याप्यव्याधितमातुरम्। प्रपतिष्यदिवागारं विष्कम्भः साधुयोजितः। अतऊर्द्धमसाध्यान् वक्ष्यामः। मांसपिण्डवदुद्गताः प्रस्राविणोऽन्तःपूयवेदनावन्तोऽश्वापानवदुत्तृतौष्ठाः। केचित्कठिना गोशृङ्गवदुन्नतरूढमांसप्ररोहाः। अपरे दुष्टरुधिरास्राविणस्तनुपिच्छिलास्राविणो वा मध्योन्नताः। केचिदवसन्नमुत्सन्नपर्य्यन्ताः। शणतूलवत्स्नायुजालवन्तो दुर्दर्शा वसामेदोमज्जमस्तुलुङ्गस्राविणश्च दोषसमुत्थाः। पीताऽसितमूत्रपुरीषवातवाहिनश्च कोष्ठस्थाः क्षीणमांसानाञ्च सर्व्वतोगतयश्चाप्यलुस्वा मांसबुद्बुदवन्तः सशब्दवातवाहिनश्च शिरःकण्ठस्थाः। क्षीणमांसानाञ्च पूयरक्तनिर्वाहिणोऽरोचकाविपाकका-

श्वासोपद्रवयुक्ताः। भिन्ने वा शिरःकपाले यत्र मस्तुलुङ्गदर्शनं त्रिदोषलिङ्गप्रादुर्भावः कासश्वासौ वा यत्रेति। भवन्ति चात्र। वसां मेदोऽथ मज्जानं मस्तुलुङ्गञ्च यः स्रवेत्। आगन्तुस्तु व्रणः सिध्येत् सिध्येद्दोषसम्भवः। स मर्म्मोपहिते देशे सिरास्नाय्वस्थिवर्जिते। विकारो योऽनुपर्य्येति तदसाध्यस्य लक्षणम्। क्रमेणोपचयं प्राप्य धातूननुगतः शनैः। न शक्यस्तमुन्मूलयितुं वृद्धो वृक्ष इवामयः। स स्थिरत्वान्महत्त्वाच्च धात्वनुक्रमणेन च। निहन्त्यौषधवीर्य्याणि मन्त्रान् दुष्टग्रहो यथा। अतो यो विपरीतः स्यात् सुखसाध्यः स उच्यते। अवद्धमूलः क्षुपको यद्वदुत्पाटने सुखः। त्रिभिर्दोषैरनाक्रान्तः श्यावौष्ठः पिडकीसमः। अवेदनो निरास्रावो व्रणः शुद्ध इहोच्यते। कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेदवर्जिताः। स्थिराश्चिपिटिकावन्तो रोहन्तीति तमादिशेत्। रूढवर्त्मानमग्रन्थिमशूनमरुजं व्रणम्। त्वक्सवर्णं समतलं सम्यग्रूढं विनिर्द्दिशेत्। दोषप्रकोपाद्व्यायामादभिघातादजीर्णतः। हर्षात् क्रोधाद्भयाद्वापि व्रणो रूढोऽपि दीर्य्यति"।

कृत्यादूषणी स्त्री कृत्या दूष्यतेऽनया दूषि-ल्युट् ङीप्। १ओषधिभेदे। "अथो बलासनाशनाः कृत्यादूषणीश्च यास्ता इहायान्त्वोषधीः" अथ० ८,७,१०, "अनयाऽहमोषध्या सर्वाः कृत्या अदूदुषम्" १०,१,४,। आङ्गिरसे २जङ्गिडे मणिभेदे पु०। "अङ्गिरा असि जङ्गिड! रक्षितासि जङ्गिड!" इत्युपक्रमे "कृत्यादूषिरयं मणिरथो अरातिदूषिः" अथ० २,४,५,६,

कृत्यादूषि पु० कृत्यां परकृताभिचारजां दूषयति दूषि-इन्। कृत्यानाशके जङ्गिडे मणिभेदे। "अरण्यादन्य आभृतः कृत्या अन्योरसेभ्यः। कृत्यादूषिरयं मणिरथो अरातिदूषिः" अथ० २,४,५,६,

कृत्रिम न० कृ-क्त्रि मप् च। १विड्लवणे, मेदि० २काचलवणे, ३तुरुष्कनामगन्धद्रव्ये, ४रसाञ्जने च राजनि०। ५सिह्लके पु० मेदि० ७क्रियया निष्पन्नमात्रे त्रि०। "सखा गरीयान् शत्रुश्च कृत्रिमस्तौ हि कार्य्यतः" "विक्रयाय कृत्रिमपत्रिपङ्क्तेः कपोतपालीषु निकेतनानाम्। मार्ज्जारमप्यायतनिश्चलाङ्गं यस्यां जनः कृत्रिममेव मेने" माघः। "कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्य्यसंप्रत्ययः" व्या०प०। द्वादशपुत्रमध्ये स्वयंकृते "सदृशं तु प्रकुर्य्याद्यं गुणदोषविचक्षणम्। पुत्रं पुत्रगुणोपेतं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः" इति मनूक्ते पुत्रभेदे पु०। सदृशं स्वजातीयं "सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः" उपसंहारात्। "कृत्रिमः स्यात् स्वयं कृतः" या०"। "कृत्रिमस्तु पुत्रः स्वयं पुत्रार्थिना धनक्षेत्रप्रदर्शनादिलोभनेनैव पुत्रीकृतः मातापितृविहीनस्तत्सद्भावे तत्परतन्त्रत्वात्" मिता०। कलौ तु "दत्तौरसेतरेषां च पुत्रत्वेन परिग्रहः" इति आदित्यपु० दत्तौरसभिन्नानां पुत्रताकरणनिषेधात् न तस्य कर्त्तव्यता एवञ्च "औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च" कलिधर्म्मप्रतिपादकपराशरवचने क्षेत्रजपदस्य औरसविशेषणत्वं कृत्रिमपदपदस्य च दत्तकविशेषणत्वं कल्पनीयमिति दत्तचन्द्रिका गौडदेशीयानां तथाचारश्च। पराशरवचनस्थकृत्रिमपदं न यौगिकं किन्तु पारिभाषिकस्वयंकृतविषयमेव अन्यथा दत्तकस्य कृत्रिमत्वविशेषणं व्यर्थं स्यात् अतः आदित्यपुराणवचनस्थदत्तपदस्य कृत्रिमोपलक्षणपरता युक्तेति कलौ कृत्रिमपुत्रस्यापि ग्राह्यतेति दत्तकमीमांसादयः। पाश्चात्यादिदेशेष्वस्य प्रचारः। अनयोर्युक्तत्वायुक्तत्वशङ्कावेऽपि आचारस्य बलवत्त्वाद्व्यवस्था। अयञ्च "औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च। गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादाबान्धवाश्च षट्" मनुना बन्धुदायहरत्वेनोक्तः। स्वार्थे क। तत्रार्थे। सिह्लके पु० जटाधरः,। तुरुष्कनामगन्धद्रव्ये राजनि०।

कृत्रिमधूप पु० कर्म्म०। नानासुगन्धिद्रव्यसंयोगजाते दशाङ्गषोडशाङ्गादौ धूपे अमरः।

कृत्रिमपुत्र पु० कर्म्म०। १कृत्रिमे पुत्रभेदे। कृत्रिमसुतादयोऽप्यत्र। स्वार्थे क। तत्रार्थे वस्त्रादिरचितपुत्तलिकायाञ्च। "सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च" कुमा०

कृत्वन् त्रि० कृ-क्वनिप् तुक् च। कर्त्तरि। "तदिन्द्राव आ भर येना दंसिष्ठ कृत्वने" ऋ०८,२५,२४, स्त्रियां ङीप् रश्चान्तादेशः। "महासिंहैः सहकृत्वरी श्रुतम्-यशःपटं गङ्गटचातुरीतुरी" नैष०।

कृत्वा अव्य० कृ-क्त्वा हिंसायां वा क्त्वा। १विधायेत्यर्थे "कृत्वाचकार्थे रुचिसंभ्रमम्" भट्टिः। २हिंसित्वेत्यर्थे च।

कृत्वी स्त्री व्यासपुत्रशुकदेवस्य १कन्यायाम्। "पराशरकुलोद्भूतः शुकोनाम महातपाः। भविष्यति युगे तस्मिन् (द्वापरे) महायोगी द्विजर्षभः। व्यासादरण्यां सम्भूतो

विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्। स तस्यां पितृकन्यायां (पुलस्त्यकन्यायाम्) पीवर्य्यां जनयिष्यति। कन्यां पुत्रांश्च चतुरो योगवर्म्मान् महाबलान्। कृष्णं गौरं प्रभुं शम्भुं कृत्वीं कन्यां तथैव च। ब्रह्मदत्तस्य जननीं महिषीं त्वणुहस्य च” हरिवं० १८अ०। “अणुहोनाम तस्यासीत् पुत्रः परमधार्म्मिकः। प्रादात् कन्यां शुक स्तस्मै कृत्वीं पूजितलक्षणाम्। सत्यशीलगुणोपेतां योग-धर्म्मरतां सदा” हरिवं० २३अ०

वेदे स्नात्व्यादि० आतईत्वम्। २कार्य्ये त्वर्थे च। “अपागू-हन्नमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वी” ऋ० १०।१७।२। “कृत्वी कृत्वा” भा० “जातवेदोऽपाह्वयानि सुरभीणि कृत्वी” १०।१५।१२। ३कर्म्मणि स्त्री० “निरु० “भ्रातरस्तु वः कृत्व्ये र्मस” ऋ० १।१६।१२। “कृत्व्या कर्म्मणा एनसि स्म” भा०

कृत्व्य त्रि० कृत्वीं कर्म्म अर्हति यत्। कर्म्मार्हे कर्म्मकारके “अत्यसेऽन्ये राजा न कृत्व्यः” ऋ० ६।२।८ “कृत्व्यः हविर्वहनादीनां कर्म्मणां कर्त्ता” भा०

कृत्म न० कृन्तति कृण्त्ति वा कृत–छेदने वेष्टने वा मः किच्च। जले २समुदाये ३पापे पु० सि० कौ०

कृत्स्न न० कृत–क्स्न। १सकले २जले ३कुक्षौ पु०। २अशेषे त्रि० मेदि० “तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत्” गीता। कृत्स्नस्य भावः ष्यञ्। कार्त्स्न्यम्। त्व० तल्। कृत्स्नता स्त्री त्व कृत्स्नत्व। न० साकल्ये। “कार्त्स्न्यायत्त्योः सम्पद्यमाने सातिः। जलसात् सम्पद्यते

कृदर पु० कृ–अरन् “जदरादयश्च” उणा० नि०। कुसूले अन्नकोष्ठे उज्ज्वल०। २दिग्गज्यत्तरे च न० निरु०। ३गृहे पु० निरु०।

कृधु त्रि० कृत–उन् बा० कित् पृषो०। ह्रस्वे निरु०। “यदस्या अंहुभेद्याः कृधु स्थूलमुपातसत्” यजु०२३,२८. “प्रमीणेन कृधुना तपासः” ऋ०४,५,१४, कृधुना ह्रस्वेन” भा० “मम स्वनात् कृधुकर्णो भयाते” ऋ०१०,२७,१३स्वार्थे क। तत्रार्थे। ततः अतिशायने इष्ठन् ऋतोरः। क्रधिष्ठ। ईयसुन्। क्रधीयस् अतिशयेनह्रस्वे त्रि० ईयसुनि स्त्रियां ङीप्। भावे इमनिच् क्रधिमन पु० अण् कार्ध्व न० ह्रस्वत्वे

कृन्तत्र न० कृत–क्त्रन् नुम् च। लाङ्गले सि०कौ०।

कृन्तन न० कृत–ल्युट् बा० नुम् च। १छेदने कर्त्तने “कृन्तनं नखकेशानां छेदनञ्च वनस्पतेः। श्राद्धशौचे न कर्त्तव्यं पठनं पाठनं तथा” नारदः। कर्त्तरि ल्यु नुम् च। २छेदके त्रि० करणे ल्युट्। बा० नुम् च। ३छेदनसाधने “नातः परं कर्म्मनिबन्धकृन्तनम्” भाग० ६,२,४, स्त्रियां ङीप्। नखनिकृन्तनी

कृन्तविचक्षणा स्त्री कृन्त (छिन्धि) विचक्षण! इत्युच्यते यस्यां क्रियायां मयू० स०। विचक्षणसम्बोधनककर्त्तनार्थ-निर्देशक्रियायाम्।

क्लृप कल्पने (सम्पत्तौ) भ्वा०आत्म०लुङि लुटि लृटि लृङि च उभ० इतादि अक० वेट्। अस्य ऋतः रकारस्थाने लः। कल्पते। अकल्पत्–अकल्पिष्ट–अक्लृप्त। कल्प्तासि कल्पितासे कल्प्स्यति कल्प्स्यते-कल्पिष्यते। कल्पितव्यः-कल्प्तव्यः कल्पनम् कल्पः। क्लृप्तः क्लृप्तिः। णिचि। कल्पयति ते अचकल्पत् त-अचीक्लृपत् त। कल्पितः कल्पना कल्पयिता। “क्लृपि सम्पद्यमाने” वार्त्ति०। एतद्योगे सम्पद्यमाने कर्त्तरि चतुर्थी। भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते। “कल्पवित् कल्पयामास वन्यामेवास्य संविधाम्” “क्लृप्तेन सोपानपथेन” रघुः। “बांधवसंप्रक्लृप्तम्” भट्टिः “प्रजापतिकल्पितयज्ञभागम्” कुमा०। छेदने च सक० “क्लृप्तकेशनखश्मश्रुः” मनुः “कल्पनं छेदनम्” कुल्लू०।

अनु+प्रथमविधानप्रतिनिधीकरणे सक० “शक्तः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पे प्रवर्त्तते” स्मृतिः।

अव+अवधारणे “अनवक्लृप्तावेव:” सि० कौ०।

आ+भूषणे सक० आकल्पः भूषा

वि+ कल्पि–संशये विकल्पयति संशेते इत्यर्थः।

सम्–कल्पि इदं करिष्यामीत्येवंरूपे मानसव्यापारभेदे। “कामः संकल्पोविचिकित्से त्यादि” श्रुतिः “मनसा संकल्पयति वाचाऽभिलपति” श्रुतिः। मानसकर्म्माभिलापने “संकल्पेन विना राजन्! यत्किञ्चित् कुरुते नरः” ति०त०।

क्लृप दौर्बल्ये कट० चुरा० उभ० अक० सेट्। कृपयति ते अचिकृपत् त[ल्पयति ते कल्पति अचकल्पअचीक्लृपत्–त अकल्पीत्।

कृप युतौ चित्रीकरणे वा चुरा० पक्षे भ्वा० पर० सेट्। क-

कृप पु० कृप–अच्। राजर्षिभेदे “यथा वशमं श्यावकं कृपमिन्द्र! प्राव:” ऋ० ८,३,१२, “वशमं श्यावकं कृपं चैतन्नामकांस्त्रीन् राजर्षीन्” यथा प्रावः” भा०। कृपा अस्त्यस्य पालनसाधनत्वेन अर्श० अच्। शरद्वतो गौतमस्य २पुत्रे ३तत्सुतायां स्त्री ङीप्। यथा च तयोरुत्पत्तिस्तन्नामता च तथा भा०आ०१३०अ०उक्तं यथा “कृपस्यापि मम ब्रह्मन्! सम्भवं वक्तुमर्हसि। शरस्तम्बात् कथं जज्ञे कथं वाऽस्त्राण्यवाप्तवान्। वैशम्पायन

उवाच । महर्षेर्गौतमस्यासीच्छरद्वान्नाम गौतमः । पुत्रः किल महाराज ! जातः सह शरैर्विभो ! । न तस्य वेदाध्ययने तथा बुद्धिरजायत । यथाऽस्य बुद्धिरभवद्धनुर्वेदे परन्तप ! । अधिजग्मुर्यथा वेदांस्तपसा ब्रह्मचारिणः । तथा स तपसोपेतः सर्व्वाण्यस्त्राण्यवाप ह । धनुर्वेदपरत्वाच्च तपसा विपुलेन च । भृशं सन्तापयामास देवराजं स गौतमः । ततो जानपदीं नाम देवकन्यां सुरेश्वरः । प्राहिणोत्तपसो विघ्नं कुरु तस्येति कौरव ! । सा हि गत्वाश्रमं तस्य रमणीयं शरद्वतः । धनुर्वाणधरं बाला लोभयामास गौतमम् । तामेकवसनां दृष्ट्वा गौतमोऽप्सरसं वने । लोकेऽप्रतिमसंस्थानां प्रोत्फुल्लनयनोऽभवत् । धनुश्च शरास्तस्य कराभ्यामपतद्भुवि । वेपथुश्चापि तां दृष्ट्वा शरीरे समजायत । स तु ज्ञानगरीयस्त्वात्तपसश्च समर्थनात् । अवतस्थे महाप्राज्ञो धैर्य्येण परमेण ह । यस्तस्य सहसा राजन्! विकारः समदृश्यत । तेन सुस्राव रेतोऽस्य स च तन्नावबुध्यत । धनुश्च सशरं त्यक्त्वा तथा कृष्णाजिनानि च । स विहायाश्रमन्तञ्च ताञ्चैवाप्सरसं मुनिः । जगाम रेतस्तत्तस्य शरस्तम्बे पपात च । शरस्तम्बे च पतितं द्विधा तदभवन्नृप ! । तस्याथ मिथुनं जज्ञे गौतमस्य शरद्वतः । मृगयाञ्चरतो राज्ञः शान्तनोस्तु यदृच्छया । कश्चित् सेनाचरोऽरण्ये मिथुनं तदपश्यत । धनुश्च सशरं दृष्ट्वा तथा कृष्णाजिनानि च । ज्ञात्वा द्विजस्य चापत्ये धनुर्वेदान्तगस्य ह । स राज्ञे दर्शयामास मिथुनं सशरं धनुः । स तदादाय मिथुनं राजा च कृपयान्वितः । आजगाम गृहानेव मम पुत्राविति ब्रुवन् । ततः संवर्द्धयामास संस्कारैश्चाप्ययोजयत् । प्रातीपेयो नरश्रेष्ठो मिथुनं गौतमस्य तत् । गौतमोऽपि ततोऽभ्येत्य धनुर्वेदपरोऽभवत् । कृपया यन्मया बालाविमौ संवर्द्धिताविति । तस्मात्तयोर्नाम चक्रे तदेव स महीपतिः । गोपितौ गौतमस्तत्र तपसा समविन्दत । आगत्य तस्मै गोत्रादि सर्वमाख्यातवांस्तदा । चतुर्विधं धनुर्वेदं शास्त्राणि विविधानि च । निखिलेनास्य तत्सर्वं गुह्यमाख्यातवांस्तदा । सोऽचिरेणैव कालेन परमाचार्य्यतां गतः । ततोऽधिजग्मुः सर्वे ते धनुर्वेदं महारथाः । धृतराष्ट्रात्मजाश्चैव पाण्डवाः सह यादवैः । वृष्णयश्च नृपाश्चान्ये नानादेशसमागताः" ।

"अहल्या कन्यका यस्यां शतानन्दस्तु गोतमात् । तस्य सत्यधृतिः पुत्रो धनुर्वेदविशारदः । शरद्वांस्तत्सुतो यस्य उर्वशीदर्शनात् किल । शरस्तम्बेऽपतद्रेतो मिथुनं तदभूत् शुभम् । तद्दृष्ट्वा कृपयाऽगृह्णाच्छान्तनुर्मृगयां चरन् । कृपः कुमारः कन्या च द्रोणपत्न्यभवत् कृपी" भाग० ९,२१, । स च रुद्रांशसम्भूतः यथाह "अस्य राजन् । कृपो नाम ब्रह्मर्षिरभवत् क्षितौ । रुद्राणान्तु गणाद्विद्धि संभूतमतिपौरुषम्" भा० आ० ६७अ० । स च चिरजीवी । "अश्वत्थामा बलिर्व्यासो हनूमांश्च विभीषणः । कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः" पुरा० । "ततो दीर्घायुषं व्यासं रामं द्रौणिं कृपं बलिम् । प्रह्लादञ्च हनूमन्तं विभीषणमथार्चयेत्" ति० त० गर्गः । ४कर्म्मणि च "यमासा कृपनीळं भासा केतुम् वर्द्धयन्ति" ऋ० १०,२०,२, "कृपनीळं कर्म्मस्थानम्" भा० ।

कृपण त्रि० कृप–क्युन् न लत्वम् । १अदातरि कदर्य्ये अमरः "कृपणेन समो दाता न कश्चिद्भुवि विद्यते । अनश्नन्नेव वित्तानि यत् परेभ्यः प्रयच्छति" व्यासः । "दातारं कृपणं मन्ये मृतोऽप्यर्थं न मुञ्चति" व्यासः । २मन्दे त्रि० मेदि० "कृपणाः फलहेतवः" गीता । ३महाव्यसनप्राप्ते दीने । "महद्धि व्यसनं प्राप्तो दीनः कृपण उच्यते" । रामा० । अभ्या० अभूततद्भावेऽर्थेऽस्य कृतादिभिः स० । कृपणकृतः । कृपणस्य भावः ष्यञ् । कार्पण्य दीनतायां न० "कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः" गीता । तल् । कृपणता स्त्री, त्व कृपणत्व न० तत्रार्थे । ४दैन्ये न० । "वक्तुं न स्वहस्तत्सके सकृपणं देहीति दीनं वचः" शान्तिश० । सुखा० वेदनायाम् क्यङ् । कृपणायते दैन्यमनुभवतीत्यर्थः । सुखा० अस्त्यर्थे इनि । कृपणिन् दैन्ययुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । ५क्रिमौ पु० मेदि० । कृतः पर्य्यायस्य वेदे नि० नलोपः । ६कृतपणे पणक्रीते दासादौ "एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात् प्रैति स कृपणः" वृ० उ० । "कृपणः पणक्रीत इव दासादिः" । भा० ।

कृपा स्त्री कृप-भिदा० अङ् "कृपेः संप्रसारणञ्च" गणसू० संप्र० । अनुग्रहेच्छायां प्रत्युपकारानपेक्षया परदुःखप्रहरणेच्छायाम् अमरः "मिथुने कृपार्त्ता" कुमा० ।

कृपाण पु० कृपां नुदति नुद–ड संज्ञायां णत्वम् । १खड्गे अमरः । गौरा० ङीप् । २कर्त्तर्य्याम् स्त्री अमरः । ३छुरिकायाम् स्त्री मेदि० । स्वार्थे क । कृपाणक । खड्गे पु० टाप् अत इत्वम् । कृपाणिका छुरिकायां स्त्री हेमच० ।

कृपाद्वैत पु० बौद्धभेदे हेम० । [कृपायुक्ते अमरः ।

कृपालु त्रि० कृपां लाति ला–आदाने मित० डु । दयालौ

कृपीट न० कृप—कीटन्। १उदरे २जले च मेदि०। ३वने ४इन्धने च शब्दरत्ना०। कृपीटयोनिः।

कृपीटपाल पु० कृपीटं पालयति पालि—अण् उप०स०। १समुद्रे। २कर्णनिपाते नौकाङ्गे काष्ठभेदे च मेदि० ३वायौ शब्दरत्ना०। तस्य उदरवनयोःपालकत्वात् तथात्वम्।

कृपीटयोनि पु०कृपीटस्य जलस्य योनिः कृपीटं काष्ठं योनिरस्य वा। वह्नौ अमरः“अग्नेरापः इति श्रुतेस्तस्य जलहेतुत्वात् काष्ठोद्भूतत्वाच्च तथात्वम्। तत्पुरुषे स्त्री इति भेदः

कृपीपति पु० ६त०। द्रोणाचार्य्ये शब्दमाला। तस्यास्तत्पतित्वकथा कृपशब्दे दृश्या। [कृपीतनयादयोऽप्यत्र

कृपीसुत पु० ६त०। भारतप्रसिद्धे अश्वत्थाम्नि त्रिका०

कृ(क्रि)मि पु० क्रम—इन् अतइत्त्वम्“भ्रमेः सम्प्रसारणञ्च” उ० इत्यतः सम्प्रसारणानुवृत्तौ सम्प्रया। १क्षुद्रजन्तुभेदे उज्ज्वल०। “लुम्पन्ति कीटकृमयः परितस्तथैते” नागार्ज्जनीये ऋकारयुक्तपाठः। २लाक्षायां ३कृमियुक्ते ४खरे गर्द्दभे च मेदि०। ५रोगभेदे पु०। तन्निदानादि सुश्रुते उक्तं यथा “अथातः कृमिरोगमध्यायं व्याख्यास्यामः। अजीर्णाध्यशनासात्म्यैर्विरुद्धमलिनाशनैः। अव्यायामदिवास्वप्नगुर्व्वतिस्निग्धशीतलैः। माषपिष्टान्नविदलविसशालूकपेरुकैः। पर्णशाकसुराशुक्तदधिक्षीरगुडेक्षुभिः। पललानूपपिशितपिन्याकपृथुकादिभिः। स्वाद्वम्लद्रवपानैश्च श्लेष्मा पित्तञ्च कुप्यति। कृमीन् बहुविधाकारान् करोति विविधाश्रयान्। आमपक्वाशयस्तेषां प्रसवः प्रायशः स्मृतः। विंशतेः कृमिजातीनां त्रिविधः सम्भवः स्मृतः। पुरीषकफरक्तानि तेषां वक्ष्यामि लक्षणम्। अजवा विजवाः किप्या चिप्याशगण्डूपदास्तथा। चूरवो द्विमुखाश्चैव सप्तैवैते पुरीषजाः। श्वेताः सूक्ष्मास्तुदन्त्येते गुदं प्रतिसरन्ति च। तेषामेवापरे पुच्छैः पृथवश्च भवन्ति हि। शूलाग्निमान्द्यपाण्डुत्वविष्टम्भबलसंक्षयाः। प्रसेकारुचिहृद्रोगविड्भेदास्तु पुरीषजैः। रक्ता गण्डूपदा दीर्घा गुदकण्डूनिपातिनः। शूलाटोपशकृद्भेदपक्तिनाशकराश्च ते। दर्भपुष्पाः१ महापुष्पाः२ प्रलूनाः३ चिपिटा४स्तथा। पिपीलिका५ दारणाश्च६ कफकोपसमुद्भवाः। रोमशा रोममूर्द्धानः सपुच्छाः श्यावमण्डलाः। रूढधान्याङ्कुराकाराः शुक्लास्ते तनवस्तथा। मज्जादा१ नेत्रलेढार२स्तालुश्रोत्रभुज३स्तथा। शिरोहृद्रोगवमथुप्रतिश्यायकराश्च ते। केशरोमनखादाश्च४ दन्तादाः५ किक्किशा६स्तथा। कुष्ठजाः परीसर्पा७ ज्ञेयाः शोणितसम्भवाः। ते सरक्ताश्च कृष्णाश्च स्निग्धाश्च पृथवस्तथा। रक्ताधिष्ठानजान् प्रायोविकारान् जनयन्ति ते। माषपिष्टान्नलवणगुडशाकैः पुरीषजाः। मांसमाषगुडक्षीरदधिशुक्तैः कफोद्भवाः। विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि। ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगः सदसंभ्रमः। भक्तद्वेषोऽतिसारश्च सञ्जातकृमिलक्षणम्। दृश्यास्त्रयोदशाद्यास्तु कृमीणां परिकीर्त्तिताः। केशादाद्यास्त्वदृश्यास्ते द्वावाद्यौ परिवर्जयेत्। एषामन्यतमं ज्ञात्वा जिघांसुः सिग्धमातुरम्”। “तुदन्त्यामत्वचं दंशा मशकामत्कुणादयः। रुदन्तं विगतज्ञानं क्रिमयः क्रिमिकं यथा”भाग०,३,३१,२८,

स्वार्थे क तत्रार्थे “ततो भक्षयतस्तस्य फलात् कृमिरभूदणुः। ह्रस्वकस्तु स मुनिः कृमिर्भो दशतामयम्”। “एवमुक्त्वा स राजेन्द्रो ग्रीवायां सन्निवेश्य तम्। कृमिकं प्राहसत्तूर्णं मुमूर्षुर्नष्टचेतनः” भा० आ० ४३अ०।

कृमिकण्टक न० कृमौ कृमिरोगे कण्टकमिव तन्नाशकत्वात्। १विडङ्गे २चित्राङ्गे (चिता) ३उदुम्बरे च मेदि० तेषां तन्नाशकत्वात् तथात्वम्।

कृमिकर पु० कृमिं करोति कृ—ताच्छील्यादौ ट च। कीटभेदे “कोष्ठागारी कृ(क्रि)मिकरोयश्च मण्डलपुच्छकः” सुश्रु० प्राणनाशनकीटोक्तौ

कृमिकर्ण(क) पु० कृमियुक्तः कर्णोऽत्र वा कप्। सुश्रुतोक्ते कर्णरोगभेदे। “यदा तु मूर्च्छन्त्यथवापि जन्तवः सृजन्त्यपत्यान्यथवापि मक्षिकाः। तदञ्जनत्वात् श्रवणो निरुच्यते भिषग्भिराद्यैः कृमिकर्णकस्तु सः”। “कृमिकर्णप्रतीनाहौ विद्रधिर्द्विविधस्तथा”। “कृमिकर्णकनाशार्थं कृमिघ्नं योजयेद्विधिम्” इति च सुश्रु०।

कृमिकोषोत्थ न० कृमेः कोषादुत्तिष्ठति उद्+स्था—क ५त०। कौषेये (रेशमी कापड) वस्त्रे अमरः।

कृमिग्रन्थि पु० सुश्रुतोक्ते सन्धिगतरोगभेदे। तल्लक्षणं यथा “अथातः सन्धिगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः पूयालसः सोपनाहः स्रावः पर्व्वणिकालजी। क्रि(कृ)मिग्रन्थिश्च विज्ञेया रोगाः सन्धिगता नवेति” विभज्य क्रि(कृ)मिग्रन्थिर्वर्त्मनः पक्ष्मणश्च कण्डूं कुर्युः कृमयः सन्धिजाताः”। सुश्रु०

कृमिघ्न पु० कृमिं हन्ति हन—ताच्छील्यादौ टक् “हन्तेरत्पूर्वस्य” पा०नियमात् न णत्वम्। १विडङ्गे अमरः २पलाण्डौ (पेयाज) ३कोलकन्दे ५पारिभद्रे (पालिदामाँदार) ६भल्लातके (भेला) च राजनि० तेषां कृमिघाति-

तथा तथात्वम् ७हरिद्रायां स्त्री० भावप्र० अजा० टाप् । ८विडङ्गे स्त्री० ङीप् राजनि०

कृमिज न० कृमिभिर्जन्यते कृमेर्जायते वा जन—ड । १अगुरुणि अमरः । २कृमिजातमात्रे त्रि० ३लाक्षायां स्त्री० राजनि०

कृमिजग्ध न० कृमिभिर्जग्धम् । उपचारात् तज्जाते अगुरुचन्दने राजनि०

कृमिजलज पु० कृमिरिव जलजः । कृमिशङ्खे राजनि०

कृमिण त्रि०कृमिरस्त्यस्य पामा० न णत्वम् । कृमियुक्ते

कृमिदन्तक पु० कृमियुक्तोदन्तोऽत्र । दन्तरोगभेदे “कृष्णच्छिद्रश्चलः स्रावी ससंरम्भो महारुजः । अनिमित्तरुजोवातात् स ज्ञेयः कृमिदन्तकः” तल्लक्षणम् “शौषिरो गलशालूकं कण्टका कृमिदन्तकः” क्षुद्ररोगगणनायाम् सुश्रु०

कृमिफल पु० कृमयः फलेऽस्य । उदुम्बरे शब्दचिन्ता०

कृमिभोजन पु० कृमिभिर्भुज्यतेऽत्र भुज—आधारे ल्युट् ६त० । नरकभेदे तामिस्रान्धतामिस्राद्युपक्रमे “अन्धकूपकृमिभोजन इत्यादिना विभज्य भाग०५।२६।२४ तत्स्वरूपादुक्तं यथा

“यस्त्विह वा असंविभज्याश्नाति यत् किञ्चनोपनमत निर्मितपञ्चयज्ञोवायसंस्तुतः स परत्र कृमिभोजने नरकाधमे निपतति । तत्र शतसहस्रयोजने कृमिकुण्डे कृमिभूतः स्वयं कृमिभिरेव भक्ष्यमाणः कृमिभोजनोयावत्तदप्रत्तान्नहुतादोऽनिर्वेशमात्मानं यातयते” । कृमिभक्षादयोऽप्यत्र विष्णु पु० तन्नामतयैव कीर्त्तनात्

कृमिमत् त्रि० कृमि+अस्त्यर्थे मतुप् मोपधत्वेऽपि यवादि० न मस्य वः । कृमियुक्ते स्त्रियां ङीप् ।

कृमिरिपु ६त०। विडङ्गे शब्दरत्ना० । कृमिशत्रुप्रभृतयोऽप्यत्र

कृमिल त्रि० कृमिं लाति ला—क । कृमियुक्ते बहुप्रसवायां स्त्रियां स्त्री० हेमच०

कृमिलाश्व पु० आजमीढवंश्ये नृपभेदे “आजमीढात्तु नीलिन्यां सुशान्तिरुदपद्यत । पुरुजातिः सुशान्तेश्च वाह्याश्वः पुरुजातितः । वाह्याश्वतनयाः पञ्च बभूवुरमरोपमाः । मुद्गलः सृञ्जयश्चैव राजा बृहदिषुस्तथा । यवीनरश्च विक्रान्तः कृमिलाश्वश्च पञ्चमः” हरिवं० ३२अ०

कृमिलोदर त्रि० कृमिं लाति ला—क तादृशमुदरमस्य । कृमियुक्तोदररोगभेदयुक्ते । “भुक्ताऽसंसृष्टसंसृष्टोजायते कृमिलोदरः” शाता० ।

कृमिवारिरुह पु०कृमिरिव वारिरुहः । कृमिशङ्खे राजनि०

कृमिवृक्ष पु० कृमिप्रधानो वृक्षः । कोशाम्रे भावप्रकाशः ।

कृमिशङ्ख पु० कृमिरिव शङ्खः । शङ्खभेदे राजनि०

कृमिशुक्ति स्त्री कृमिरिव शुक्तिः । जलशुक्तौ राजनि०

कृमिशैल पु० कृमीणां शैल इव । वल्मीके । कृमिपर्व्वतादयोऽप्यत्र पु० [वनमुद्गे राजनि० ।

कृमीलक पु० कृमीन् ईरयति जनयति ईर—ण्वुल् रस्य लः ।

कृमुक पु० क्रमुक+पृषो० । गुवाकवृक्षे तस्योत्पत्तिकथा शत० ब्रा०६।६।२।११

“सा कार्मुकी स्यात् । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या अस्पर्धन्त ते देवा अग्निमनीकं कृत्वा सुरानभ्यायं स्तस्यार्चिषः प्रगृहीतस्यासुरा अग्रं प्राहंस्तदस्यां प्रत्यतिष्ठत्स कृमुकोऽभवत्तस्मात् सस्वादु रसोहि तस्माद्‌ लोहितोर्चिर्हि स एषोऽग्निरेव यत् कृमुकोऽग्निमेवास्मिन् तन् सम्भूतिं दधाति” । कृमुकस्येयम् अण् ङीप् । कार्मुकी कृमुकसम्बन्धिन्यां समिधि स्त्री

कृव कृतौ हिंसे च इदित् स्वा० प० सक० सेट् ओ कृ इत्यादेशः । कृणोति—अकृणोत् अकृण्वीत् । इदित्त्वात् कृण्वन्ते इत्यत्र न नलोपः । [(तॉत) सि०कौ० ।

कृवि पु० करोत्यनेन कृ—वि किच्च । तन्तुवयनसाधनद्रव्ये तन्त्रे

कृश तनूकरणे दिवा० पर०सक० सेट् । कृश्यति इरित् अकृशत् अकर्शीत् । णिचि कर्शयति तं अचीकृशत्—त अचकर्शत्—त । कर्शयाम् बभूव आस चकार चक्रे । कृशः ।

कृश त्रि० कृश—क्त नि० । १अल्पे, २सूक्ष्मे च । “आकाशेशास्तु विज्ञेया बालवृद्धकृशातुराः” उपवासकृशं तन्तु” “कर्लयश्चैव सर्पश्च ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् । नावमन्येत वै भूयः कृशानपि कदाचन” मनुः “ब्राह्मणस्य हुरन्वेष ! कृशवृत्तेः कदाचन” भा० आनु० ६२अ० । सूक्ष्मे कृशोदरी । कृशस्य भावः इमनिच् क्रशिमन् तद्भावे पु० । ष्यञ् । कार्श्य न० । तल् । कृशता स्त्री, त्व ‘कृशत्व न० तद्भावे “त्वय्येयं कृशता कुतः” सा० द० । अतिशयेन कृशः इष्ठन् क्रशिष्ठ ईयसुन् क्रशीयस । अतिशयकृशे त्रि० ईयसी स्त्रियां ङीप् ।

कृशर पु० कृशमल्पमात्रां राति रा—क । “तिलतण्डुलसंमिश्रः कृशरः परिकीर्त्तितः” कृत्युक्ते १पक्वान्नभेदे हेमच०। (खिचड़ी)ख्याते २पक्वान्नभेदे स्त्री टाप् भावप्र० कृतावसङ्गे लवणादि इष्यम् । कृशरश्च शनैश्चराय ग्रहयज्ञे बलित्वेन देयः यथाह मत्स्यपुरा० “गुडौदनं रवेर्दद्यात् सोमाय घृतपायसम् । संयावकं कुजे दद्यात्

क्षीरान्नं सोमसूनवे। दध्योदनञ्च जीवाय शुक्राय च घृतौदनम्। शनैश्चराय कृशरमाजमांसञ्च राहवे। चित्रौदनञ्च केतुभ्यः सर्व्वं भक्ष्यैः समर्चयेत्”।

कृशला स्त्री कृशं कार्श्यं लाति ला–क टाप्। केशे शब्दच०

कृशशाख पु० कृशा शाखा यस्य। १पर्पटे (पापडी) राजनि० २सूक्ष्मशाखान्विते त्रि०।

कृशाङ्गी स्त्री कृशमङ्गं यस्याः ङीष्। १प्रियङ्गुवृक्षे शब्दचन्द्रिका २सूक्ष्माङ्गयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीष्।

कृशानु पु० कृश–आनुक्। १वह्नौ २चित्रकवृक्षे च अमरः। तस्य तन्नामकत्वात् “तस्मिन् कृशानुसाद्भूते” भट्टिः। ३सोमपालके। “उत कृशानोरस्तुर्मनसाह बिभ्युषा” ऋ० ९,७७,२, “कृशानोः सोमपालस्य” “कृशानुः सोमपालः सव्यस्य पदः” ऐत०ब्रा०३,२६,भा०। “कृशानुरस्ता मनसा भुरण्यन्” ऋ०४,२७,३, “कृशानुरेतन्नामकः सोमपालः” भा०। ४सव्यपार्श्वस्थरश्मिधारके च। “कृशानो! सव्यानायच्छ” ता०ब्रा० “कृशानुनाम सव्यपार्श्वस्थानां रश्मीनां धारयितेति” भा०। ततः मत्वर्थे गोषदा० वुन्। कृशानुक वह्नियुक्ते त्रि० तद्गणे कृशानुस्थाने कृशाकु इति वा पाठः कृशाकोऽस्य वह्निरित्यर्थः।

कृशानुरेतस् पु० कृशानौ पतितं रेतोऽस्य। १महादेवे अमरः। तस्य यथा वह्नौ तेजोनिषेकः तथा कालिकापु० ४७अ० उक्तं कालिकापु० शब्दे २०५५पृ० तत्कथामात्रं दर्शितं विस्तरस्तु कालिकापुराणे द्रष्टव्यः। ६त०। २वह्नेस्तेजसि न०।

कृशाश्व त्रि० कृशोऽश्वोऽस्य। १कृशाश्वस्वामिनि। तृणबिन्दुवंश्ये २राजर्षिभेदे पु०। “तत् पुत्रात् संयमादासीत् कृशाश्वः सहदेवजः। कृशाश्वात् सोमदत्तोऽभूत्” भाग०९,२,२२,श्लो०। ३दक्षजामातृभेदे पु० “कृशाश्वोऽर्च्चिषि भार्य्यायां धूमकेशमजीजनत्। धिषणायां वेदशिरं देवलं वयुनं मनुम्” भाग० ६,६,१८,श्लो०। रामा० तु दक्षनामिकयोर्द्वयकन्ययोः तद्भार्य्यात्वमुक्तं यथा

“सर्वाण्यस्त्राणि कृशाश्वस्य पुत्राः परमधार्म्मिकाः। कौशिकाय पुरा दत्ता यदा राज्यं प्रशासति। तेऽपि पुत्राः कृशाश्वस्य प्रजापतिसुतासुताः। नैकरूपा महावीर्य्या दीप्तिमन्तो जयावहाः। जया च सुप्रभा चैव दक्षकन्ये सुमध्यमे। ते सुवाते च शस्त्राणि शतं परमभास्वरम्। पञ्चाशतं सुतान् लेभे जया लब्धवरा वरान्। वधायासुरसैन्यानामप्रमेयानरूपिणः। सुप्रभाऽजनयच्चापि पुत्रान् पञ्चाशतं पुनः। संहारान्नाम दुर्धर्षान् दुराक्रामान् बलीयसः। तानि चास्त्राणि वेत्त्येष यथावत् कुशिकात्मजः। अपूर्वाणां च जनने शक्तो भूयश्च धर्म्मवित्”। “देवि एतानि सरहस्यानि जृम्भकास्त्राणि यानि भगवतः कृशाश्वात् कौशिकमृषिमुपसंक्रान्तानि तेन च ताडकावधे प्रसादीकृतान्यस्य” उत्तररामच०। “व्यश्वः साश्वः कृशाश्वश्च धर्म्मचिन्द्रश्च पार्थिवः” भा०स०८अ० यमसभ्योक्तौ “धौन्धुमारिर्दृढाश्वश्च” इत्युपक्रमे “संहताश्वो निकुम्भस्य पुत्रो रणविशारदः। अकृशाश्वकृशाश्वौ च संहताश्वस्य तौ नृप” हरिवं० १२अ० उक्ते धुन्धुमारवंश्ये ४नृपभेदे च। ततः तेन प्रोक्तमधीयते नटसूत्रम् इनि। कृशाश्विन् तत्प्रोक्तनटसूत्राध्यायिषु ब०व०। [रुकाणी) राजनि०।

कृशिका स्त्री कृशैव स्वार्थे क। आखुकर्णीलतायां (उन्दु-

कृष विलेखने आकर्षणे च तुदा० आ० सक० अनिट्। कृषते। अकृक्षत–अकृष्ट। चकृषे चकृषिषे। क्रष्टा कर्ष्टा क्रक्ष्यते। कर्षणम्। प्रतिकृषते।

कृष विलेखने आकर्षणे च भ्वा० पर० सक० अनिट्। कर्षति अक्राक्षीत्–अकार्क्षीत्–अकृक्षत्। चकर्ष चकर्षिथ चकृषिव। क्रष्टा कृष्यात् क्रक्ष्यति। कर्म्मणि कृष्यते अकर्षि अकृक्षाताम् अकृषाताम्। कृष्टः कर्षणीयः क्रष्टव्यः। क्रष्टा कर्षकः कर्षी कर्षन् कृष्यमाणः। क्रक्ष्यन् क्रक्ष्यमाणः। कृष्टः कृष्टिः कृष्ट्वा अनुकृष्य। कर्षः कर्षणम्।

अनु+पूर्वस्थितस्य पदादेः उत्तरवाक्ये योजनार्थे अनुसन्धाने अनुषङ्गे सक० अनुकर्षति। अनुकर्षशब्दे विवृतिः

अप+हीनताकरणे स्वकालात् पूर्व्वत्र काले करणे च सक० अपकर्षति अपकर्षसमीकरणम्। अपकृष्टः। अपकर्षशब्दे विवृतिः

अप+आ+निवर्त्तने सक०। “तमध्वरमपाकृष्ट निदेशात् स्वर्गिणः पितुः” रघुः।

अभि+आभिमुख्येन कर्षणे सक० अभिकर्षति।

अव+अधःस्थतया कर्षणे सक०। अवकर्षति

आ+विषयान्तरतोऽनयने सक०; आकर्षति

उद्+अतिशायने प्राधान्यप्रापणे स्वकालात् उत्तरकालकरणे आकर्षणे च सक०। उत्कर्षन्तीं च रशनां कृशायां मयि पतिष्यो” रामा०ल० २८,१४। उत्कर्षशब्दे विवृतिः

निस्+निर्+निस्सारणे निश्चये च सक०। निष्कर्षति “निष्क्रष्टुमर्थं चकमे कुबेरात्” रघुः। तदर्थं निष्कर्षः

प्र+अतिशयेन कर्षणे उत्कृष्टताधाने सक० प्रकर्षति प्रकृष्टः

प्रकर्षः प्राबल्यमनने अक० “इदं तु मम दीनस्य मनोभूयः प्रकर्षति” रामा० सु० १,१.

सम्+ सम्यक्कर्षणे सक० सङ्कर्षणम् । [समाकर्षी ।

सम्+आ+सम्यक्तया दूरपर्य्यन्तनयने सक० । समाकर्षति

कृषधातुर्न्याद्यपाठात् द्विकर्म्मकः । कर्षणञ्च भूमिसंयोजनेन बलेन देशान्तरसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः तेनास्य द्विव्यापारबोधकतया द्विकर्म्मकत्वम् । ग्राममजां कर्षति इत्यादौ अकथितञ्चेत्यादि पा० अजादेः कर्म्मत्वम् । अत्र प्रधाने कर्म्मण्येव वाच्ये लकारादयः । “प्रधाने नीहृष्यवहाम् भर्त्तृकर्त्र्युक्ते:। अजा ग्रामं कृष्यते। विलेखनस्य विदारणं तदर्थे न द्विकर्म्मकतेति भेदः

कृषक त्रि० कृष—क्वुन् । १कर्षके कृषिशब्दे उदा० । २फाले न० मेदि० । ३वृषे पु० हेम० ।

कृषर न० कृष-करन् । कृसरशब्दार्थे पृषो०कृसरोऽप्यत्र केचित्

कृषाण त्रि० कृष—बा० आनक् । कर्षके कृषिशब्दे उदा०

कृषि स्त्री कृष—इक् । शस्योत्पादनार्थं भूमिकर्षणरूपे वैश्यवृत्तिभेदे अमरः कृषिकर्म्मप्रकारादि कृषिपराशरे दर्शितं यथा तत्रादौ कृषिप्रशंसा “चतुर्व्वेदान्तगो विप्रः शास्त्रवादविशारदः ॥ अलक्ष्म्या गृह्यते सोऽपि प्रार्थनालाघवान्वितः । एकयैव पुनः कृष्या प्रार्थको नैव जायते । कृष्यान्वितो हि लोकेऽस्मिन् भूयादेकश्च भूपतिः । सुवर्णरौप्यमाणिक्यवसनैरपि पूरिताः । तथापि प्रार्थयन्त्येव कृषकान् भक्ततृष्णया । कण्ठे कर्णे च हस्ते च सुवर्णं यदि विद्यते । उपवासस्तथापि स्यादन्नाभावेन देहिनाम् । अन्नं प्राणा बलञ्चान्नमन्नं सर्व्वार्थसाधकम् । देवासुरमनुष्याश्च सर्व्वे चान्नोपजीविनः । अन्नन्तु धान्यसम्भूतं धान्यं कृष्या विना न च । तस्मात् सर्व्वं परित्यज्य कृषिं यत्नेन कारयेत् । कृषिधन्या कृषिर्मेध्या जन्तूनां जीवनं कृषिः । हिंसादिदोषयुक्तोऽपि मुच्यतेऽतिथिपूजनात् । तेनार्च्चितं जगत् सर्व्वमतिथिर्येन पूजितः । अर्च्चितास्तेन देवाश्च स एव पुरुषोत्तमः” ।

अथ कृषेः स्वयमवेक्षणोक्तिः “फलत्यवेक्षिता स्वर्णं, दैन्यं सैवानवेक्षिता । कृषिः कृषिपुराणज्ञ इत्युवाच पराशरः” । अथ चान्ये मुनयश्चाहुः “पितुरन्तःपुरं दद्यान्मातुर्दद्यान्महानसम् । गोषु चात्मसमं दद्यात् स्वयमेव कृषिं व्रजेत् । कृषिर्गावो वणिग्विद्याः स्त्रियो राजकुलानि च । क्षणेनायान्ति वैगुण्यं मनवेक्षणात् । समर्थेन कृषिः कार्य्या लोकानां हितकाम्यया असमर्थो हि कृषकः भिक्षामटति लोकयन् । गोहितः क्षेत्रगामी च कालज्ञो बीजतत्परः । वितन्द्रः सर्व्वशस्याढ्यः कृषको नावसीदति” ।

अथ वाहपोषणादिप्रकारः । “कृषिश्च तादृशी कार्य्या यथा वाहान्न पीडयेत् । वाहपीडार्जितं शस्यं गर्हितं सर्व्वकर्म्मसु । वाहपीडार्जितं शस्यं फलितञ्च चतुर्गुणम् । वाहनिश्वासविफलः कृषको निःस्वतां व्रजेत् । गुडकैर्यवसैर्भूमे स्तथान्यैरपि पोषणैः । वाहाः कृषिषु सीदन्ति सायं प्रातश्च चारणात्” ।

अथ गोशालाविधानम् । “गोशाला सुदृढा यस्य शुचिर्गोमयवर्जिता । तस्य वाहा विवर्द्धन्ते पोषणैरपि वर्जिताः । शकृन्मूत्रविलिप्ताङ्गा वाहा यत्र दिने दिने । निःसरन्ति गवां स्थानात् तत्र किं पोषणादिभिः । पञ्चहस्तायता शाला गवां वृद्धिकरी मता । सिंहस्थाने कृता सैव गोनाशं कुरुते ध्रुवम् । सिंहगेहेऽर्पितां चैव गोशालां कुरुते यदि । प्रमादान्मन्दबुद्धित्वात् गवां नाशो भवेत्तदा । तण्डुलानां जलञ्चैव तप्तमण्डं सपोदकम् । कार्पासास्थितुषञ्चैव गोस्थाने गोविनाशकृत् । सम्मार्ज्जनीञ्च मुषलमुच्छिष्टं गोनिकेतने । कृत्वा गोनाशमाप्नोति तथा तत्राजबन्धने । गोमूत्रजालकेनैव तत्रावस्करशोधनम् । कुर्व्वन्ति दन्तहैर्भिर्थस्तत्र का वाहवासना । विशन्ति गोमयस्यापि रविभौमशनेर्द्दिने । न कारयेत् भ्रमेणापि गोवृद्धिं यदि वाञ्छति । वारत्रयं परित्यज्य दद्यादन्येषु गोमयम् । विलग्नं यन्मिनेयु गवां हानिकरः स्मृतः । सम्मूत्रापीणि पङ्कानि च रजांसि च । न पतन्ति गवां यत्र तत्र लक्ष्मीः स्थिरा भवेत् । सन्ध्याकाले च गोस्थाने दीपो यत्र न दीयते । स्थानं तत् कमलाहीनं वीक्ष्य क्रन्दन्ति गोगणाः । हलमष्टगवं धर्म्यं षड्गवं व्यवसायिनाम् । चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवञ्च गवाशिनाम् । नित्यं दशहले लक्ष्मीर्नित्यं पञ्चहले धनम् । नित्यञ्च त्रिहले भक्तं नित्यमेकहले ऋणम् । आत्मपोषणमात्रन्तु द्विहलेन च सर्व्वदा । पितृदेवातिथीनाञ्च पुष्ट्यर्थं सोऽक्षमो भवेत् ।

अथ गोपर्व्वकथनम् “गोपूजां कार्त्तिके कुर्य्यात् लगुडप्रतिपत्तिथौ । वह्नौ श्यामलतां स्थाप्य लिखा तैलहरिद्रया । कुङ्कुमैश्चन्दनैश्चापि कृत्वा चाङ्गे विलेपनम् । उद्धृत्य लगुडं हस्ते गोपालाः कृतभूषणाः । ततो वाद्यैश्च

त्रयैव मण्डयित्वाऽम्बरादिभिः। भ्रामयेद्वृषं तस्य ग्रामे गोविप्रस्थानये। गवामङ्गे तदा दद्यात् कार्त्तिकप्रथमे दिने। तैलं हरिद्रया युक्तं मिलित्वा कुङ्कुमैः सह। तल्लोहादिकं तत्र गवामङ्गे प्रदापयेत्। छेदनञ्च प्रकुर्व्वीत लाङ्गूले कर्णकर्णयोः। सर्व्वा गोजातयः हृष्टा भवन्त्येतेन तद्गृहे। नानाव्याधिविनिर्म्मुक्ता वर्षमेकं न संशयः"।

अथ गवां यात्राप्रवेशकालादि। पूर्व्वात्रयं धनिष्ठा च इन्द्राग्निसौम्यवारुणाः। एते शुभप्रदा नित्यं गवां यात्राप्रवेशयोः। उत्तरात्रयरोहिण्यां सिनीवाली चतुर्द्दशी। पुष्यश्रवणहस्तेषु चित्रायामष्टमीषु च। गवां यात्रां न कुर्व्वीत प्रस्थानं वा प्रवेशनम्। पशवस्तत्र नश्यन्ति ये चान्ये तृणचारिणः। अर्क्कार्किकुजवारेषु गवां यात्राप्रवेशयोः। गमने गोविनाशः स्यात् प्रवेशे गृहिणो वधः"।

अथ गोमयकूटोद्धारः "माघे गोमयकूटन्तु संपूज्य श्रद्धयान्वितः। सारं शुभदिने प्राप्य कुद्दालैस्तोलयेत्ततः। रौद्रे संशोष्य तत् सर्व्वं कृत्वा गुण्डकरूपणम्। फाल्गुने प्रतिकेदारे गर्त्तं कृत्वा निधापयेत्। ततो वपनकाले तु कुर्य्यात् सारविमोचनम्। विना सारेण यद्धान्यं वर्द्धते न फलत्यपि"।

अथ हलसामग्रीकथनम् "ईषा युगो हलस्थाणुर्निर्य्योलस्तस्य पाशिका। अड्डचल्लश्च शौलश्च पच्चनी च हलाष्टकम्। पञ्चहस्ता भवेदीषा स्थाणुः पञ्चवितस्तिकः। सार्द्धहस्तस्तु निर्य्योलो युगः कर्णसमानकः। निर्य्योलपाशिका चैव अड्डचल्लस्तथैव च। द्वादशाङ्गुलमानो हि शौलोऽरत्निप्रमाणकः। सार्द्धद्वादशमुष्टिर्वा कार्य्या वा नवमुष्टिका। दृढा पञ्चनिका ज्ञेया लौहाग्रा वंशसम्भवा। आबन्धो मण्डलाकारः स्मृतः पञ्चदशाङ्गुलः। योक्त्रं हस्तचतुष्कञ्च रज्जुः पञ्चकरात्मिका। पञ्चाङ्गुलाधिको हस्तो हस्तो वा फालकः स्मृतः। अर्कस्य पत्रसदृशी पाशिका च नवाङ्गुला। एकविंशतिशल्यस्तु विद्धकः परिकीर्त्तितः। नवहस्ता तु मदिका(मइ)प्रशस्ता कृषिकर्म्मसु। इयं हि हलसामग्री पराशरमुनेर्म्मता। सुदृढा कर्षकैः कार्य्या शुभदा कृषिकर्म्मणि। अदृढा युज्यमाना सा सामग्री वाहनस्य च। विघ्नं पदे पदे कुर्य्यात् कर्षकाले न संशयः"।

अथ हलप्रसारणकालादि "अनलोत्तररोहिण्यां मृगमूलपुनर्व्वसौ। पुष्याश्रवणहस्तेषु कुर्य्याद्धलप्रसारणम्। हलप्रसारणं कार्य्यं कर्षकैः शस्यवृद्धये। शुक्रेन्दुजीववारेषु शशिजस्य विशेषतः। भौमार्कदिवसे चैव तथैव शनिवासरे। कृषिकर्म्मसमारम्भो राज्योपद्रवमादिशेत्। दशम्येकादशी चैव द्वितीया पञ्चमी तथा। त्रयोदशी तृतीया च सप्तमी च शुभावहा। शस्यक्षयः प्रतिपदि द्वादश्यां वधबन्धनम्। बहुविघ्नकरी षष्ठी कुहूः कृषकनाशिनी। हन्त्यष्टमी बलीवर्द्दान् नवमी शस्यघातिनी। चतुर्थी कीटजननी सर्व्वं हन्ति चतुर्द्दशी। वृषे मीने च कन्यायां युग्मे धनुषि वृश्चिके। एतेषु शुभलग्नेषु कुर्य्याद्धलप्रसारणम्। मेषलग्ने पशुं हन्यात् कर्कटे जलजात् भयम्। सिंहे चौरभयञ्चैव कुम्भे सर्पभयं तथा। मकरे शस्यनाशः स्यात् तुलायां प्राणसंशयः। तस्माल्लग्नं प्रयत्नेन कृष्यारम्भे विचारयेत्। शुभेऽर्क्के चन्द्रसंयुक्ते शुक्लयुग्मेन वाससा। शुक्लपुष्पैश्च गन्धैश्च पूजयित्वा यथाविधि। पृथिवीं हलसंयुक्तां पृथुञ्चैव प्रजापतिम्। अग्नेः प्रदक्षिणं कृत्वा भूरि दत्त्वा च दक्षिणाम्। फालाग्रं स्वर्णसंयुक्तं कृत्वा च मधुलेपनम्। अहेः क्रोड़े वामपार्श्वे कुर्य्याद्धलप्रसारणम्। स्मर्त्तव्यो वासवो व्यासः पृथूरामः पराशरः। सम्पूज्याग्निं द्विजं देवं कुर्य्याद्धलप्रसारणम्। कृष्णौ वृषौ हले स्थाप्यौ रक्तौ वा कृष्णलोहितौ। हस्तपार्श्वे तयोः स्थाप्यौ नवन्या च घृतेन च। उत्तराभिमुखो भूत्वा इन्द्रायार्घ्यं निवेदयेत्। शुक्लपुष्पसमायुक्तं दधिक्षीरसमन्वितम्। हृष्टपुष्टं कुरु देवेश! गृहाणार्घ्यं शचीपते!॥ निविष्टो विष्टरे भक्तः संस्थाप्य जानुनी क्षितौ। प्रणमेद्वासवं देवं मन्त्रेणानेन कर्षकः। वृषो भग्नकटिर्व्यङ्ग्यश्छिन्नलाङ्गूलकर्णकः। सर्व्वशुक्लस्तथा वर्ज्यः कृषकैर्हलकर्म्मणि। हलप्रसारणं कार्य्यं सौम्यगर्भैः प्रकर्षकैः। वक्ररेखा न कर्त्तव्या यथा प्राह पराशरः। एका तिस्रस्तथा पञ्च हलरेखाः प्रकीर्त्तिताः। एका जयकरी रेखा तृतीया चार्थसिद्धिदा। पञ्चमाख्या तु या रेखा बहुशस्यप्रदायिनी। हलप्रवाहकाले तु कूर्म्मस्तूत्पाटयेद्यदि। गृहिणी म्रियते तस्य तथा चाग्निभयं भवेत्। फालोत्पाटे च भङ्गे च देशत्यागो भवेद्ध्रुवम्। लाङ्गलो भिद्यते वापि प्रभुस्तस्य विनश्यति। ईषाभङ्गो भवेद्वापि कृषको जीवनाशनः। भ्रातृनाशो युगे भग्ने शौले च म्रियते सुतः। योक्त्रच्छेदे च रोगः स्यात् शस्यहानिश्च जायते। निपाते कर्षकस्यापि कष्टं स्यात् राजमन्दिरे। हलप्रवाहकाले तु सौरेयः प्रपतेद्यदि। ज्वरातिसाररोगेण कालुषो

म्रियते तदा । हले प्रवहमाने तु हलो भावन् यदि व्रजेत् । कृषिभङ्गो भवेत्तस्य पीड़ा चापि शरीरजा । हलप्रवाहमात्रन्तु गौरेको नर्द्दते यदि । नाशालीढ़' प्रकुर्व्वीत तदा शस्यं चतुर्गुणम् । प्रवाहात्कुन्नामात्रन्तु गौरेकः स्रवते यदि । अन्यस्य लेहनं कुर्य्यात् तदा शस्यं चतुर्गुणम् । हले प्रवहमाने तु शकन्मूत्रं यदा स्रवेत् । शस्यहानिः शकृत्पाते मूत्रे वन्या प्रजायते । हलप्रसारणं येन न कृतं मृगकुम्भयोः । कुतस्तस्य कृषाणस्य फलाशा कृषिकर्म्मणि । हलप्रसारणं नैवं कृत्वा यः कर्षणं चरेत् । केवलं बलदर्पेण स करोति कृषिं वृथा । स्वत् सुवर्णसमा माघे कुम्भे रजतसन्निभा । चैत्रे ताम्रसमा ख्याता धान्यतुल्या च माधवे । ज्यैष्ठे मृदेव विज्ञेया आषाढ़े कर्द्दमाहुया । निष्फला कर्कटे चैव हलैरुत्पाटिता तु या" । तथाच पराशरः । "हेमन्ते कृष्यते हेम । वसन्ते ताम्ररौप्यकम् । धान्यं निदाघकाले तु दारिद्र्यन्तु घनागमे" ।

अथ बीजस्थापनविधिः "माघे वा फाल्गुने वापि सर्व्वबीजसङ्ग्रहः । शोषयेदातपे सम्यक् नोत्कारे विनिधापयेत् । बीजस्य पुटिकां कृत्वा निधानं तत्र शोधयेत् । बीजं निधानसंमिश्रं फलहानिकरं परम् । एकरूपन्तु यद्बीजं फलं फलति निर्भरम् । एकरूपं प्रयत्नेन तस्माद्बीजं समाहरेत् । सुदृढं पुटकं बद्ध्वा तृणं छिन्द्यात् विनिर्गतम् । अच्छिन्नतृणके यस्मिन् कृषिः स्यात्तृणपूरिता । न वल्मीके न गोस्थाने न प्रसूतानिकेतने । न च वन्ध्यावति गेहे बीजस्थापनमाचरेत् । नोच्छिष्टः संस्पृशेद्बीजं न च नारी रजस्वला । न वन्ध्या गुर्व्विणी चैव न च सद्यःप्रसूतिका । घृतं तैलञ्च तक्रञ्च प्रदीपं लवणं तथा । बीजोपरि भ्रमेणापि कृषको नैव कारयेत्" । तथाच गार्ग्यः "दीपाग्निधूपसंस्पृष्टं दृष्ट्वा चोपहतञ्च यत् । वर्जनीयं सदा बीजं यद्गर्त्तेषु निर्वापितम् । शोषितं बीजसंमिश्रं भ्रान्त्या न निर्वपेत् क्वचित् । निधानं गुडसंमिश्रं तद्बीजं वन्ध्यतां व्रजेत् । कृषाणसार केदारहलवाहकादयः । सर्व्वे ते वन्ध्यतां यान्ति बीजे वन्ध्यत्वमागते । [illegible] विधिरेष प्रकीर्त्तितः । बीजे [illegible]" ।

अथ बीजवपनविधिः "[illegible] त्वमम् । आषाढ़े [illegible] श्रावणे चाधमाधमम् । रोपणञ्चैव बीजानां शुभो वपनतुल्यमम् । श्रावणे चाधमं प्रोक्तं भाद्रे चैवाधमाधमम् । उत्तरात्रयमूलेन्द्रमैत्रपैत्रेन्दुधातृषु । हस्तायामथ रेवत्यां बीजवापनमुत्तमम् । विष्णुर्व्वविशाखासु यमरौद्रानिलाहिषु । बीजानां वपनं कृत्वा बीजं प्राप्नोति मानवः । वपने रोपणे चैव वारयुग्मं विवर्जयेत् । मूषिकाणां भयं भौमे मन्दे शलभकीटयोः । न वापयेत्कृषी रिक्ते क्षीणे सोमे विशेषतः । एवं सम्यक् प्रयुञ्जानः शस्यवृद्धिमवाप्नुयात् । ज्यैष्ठान्ते त्रिदिनं चार्द्रमाषाढादौ तथैव च । वपनं सर्व्वशस्यानां फलार्थी कृषकस्त्यजेत्" । तथाच वराहः "वृषान्ते मिथुनादौ च त्रीण्यहानि रजस्वला । बीजं न वापयेत्तत्र जनः पापाद्विनश्यति । मृगशिरसि निवृत्ते रौद्रपादेऽम्बुवाची भवति ऋतुमती क्ष्मा भास्करे त्रीण्यहानि । यदि वपति कृषाणः क्षेत्रमासाद्य बीजं न भवति फललाभो दारुणस्तत्र कालः । हेमेन वारिणा सिक्तं बीजं शान्तमनाः शुचिः । इन्द्रं चित्ते समाधाय स्वयं मुष्टित्रयं वपेत् । कृत्वा धान्यस्य पुण्याहं कृषका हृष्टमानसाः । प्राङ्मुखाः कलसं कृत्वा पठेयुर्म्मन्त्रमुत्तमम् । ओं वसुधे ! हेमगर्भासि यज्ञभागफलप्रदे ! । वसुपुज्ये ! नमस्तुभ्यं वसुपूर्णास्तु मे कृषिः । रोपयिष्यामि धान्यानां हृद्बीजानि प्रातःप्रिये । सुस्था भवन्तु कृषका धनधान्यसमृद्धिभिः । वासवो नित्यवर्षी स्यान्नित्यवर्षास्तु तोयदाः । शस्यसम्पत्तयः सर्व्वाः सफलाः सन्तु नीरुजः । इति प्रणम्य वसुधां कृषकान् घृतपायसैः । भोजयित्वा स्पृष्टो भूरि निर्व्विघ्नां कुरुते कृषिम्" ।

अथ मदिकादानम् । "बीजस्य वपनं कृत्वा मदिकां तत्र दापयेत् । विना मदि(मइ)प्रदानेन शस्यजन्म न जायते" ।

अथ धान्यरोपणविधिः "वपनं रोपणञ्चैव बीजं स्याद्भयात्मकम् । वपनं गर्दनिर्मुक्तं रोपणं सगदं विदुः । न दृढरूपधान्यानां [illegible] न क्वापि [illegible] [illegible] [illegible]" ।

अथ [illegible] "आषाढ़े श्रावणे चैव धान्यमाकर्षयेद्बुधः । [illegible] यथा बीजं तथैव हि । भाद्रे च कर्षयेद्धान्यमष्टौ कृषितत्परः । भाद्रे चार्द्धफलप्राप्तिः फलाशा नैव चाश्विने । न विलम्बो धा-

न्यानां कुर्य्यात् कर्द्दमरोपणे । न च सारप्रदानन्तु तृण-मात्रन्तु शोधयेत्” ।

अथ धान्यनिस्तृणीकरणम् “निष्पन्नमपि यद्धान्यमकृत्वा तृणवर्जितम् । न सम्यक् फलमाप्नोति तृणक्षीणा कृषिर्भवेत् । कुलीरभाद्रयोर्म्मध्ये यद्धान्यं निस्तृणं भवेत् । तृणैरपि तु सम्पूर्णं तद्धान्यं द्विगुणं भवेत् । द्विवारमाश्विने मासि कृत्वा धान्यन्तु निस्तृणम् । अथ पार्श्वविभेदेन हि धान्यं फलति मायवत् । तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन निस्तृणां कारयेत् कृषिम् । निस्तृणा हि कृषाणानां कृषिः कामदुघा भवेत्” ।

अथ भाद्रे जलमोचनम् “नैरृत्यामें हि धान्यानां जलं भाद्रे विमोचयेत् । मूलमात्रन्तु संस्थाप्य कारयेज्जलमोक्षणम् । भाद्रे च जलसम्पूर्णं धान्यं विविधबाधकैः । प्रपीड़ितं कृषाणानां न धत्ते फलमुत्तमम्” ।

अथ धान्यव्याधिखण्डनमन्त्रः “ओँ सिद्धिः, गुरुपादेभ्यो नमः । स्वस्ति, हिमगिरिशिखरात् शङ्खकुन्देन्दुधवल-शिखरतटात् नन्दनवनसङ्काशात् परमेश्वरपरमभट्टारक महाराजाधिराजश्रीमद्रामभद्रपादा विजयिनं समुद्र-तटावस्थितनानादेशागतवानरकोटिलक्षप्रगण्यं खरतर-नखरातितीक्ष्णहस्तमुद्गलाङ्गूलं लीलागमनसमुद्गतया-तवेगावधूतपर्व्वतशतं परचक्रप्रमथनं पवनसुतं श्रीहनुम-न्तमाज्ञापयन्ति अमुकग्रामे अमुकगोत्रस्य श्रीमतोऽमुकस्य अखण्डक्षेत्रे राता भोम्बा उदा गाम्बिया भोम्बो गान्धी द्रोही पाण्डरमुखी महिषासुण्डी धूलिशङ्का मण्डूका इत्यादयः तालजङ्घाः चटकशुकमूकरमृगमहिषमूषिकव-राहपतङ्गादयः सर्व्वे शस्योपघातिनो यदि त्वदीयवचनेन न त्यजन्ति तदा तान् वज्रलाङ्गूलेन ताड़यिष्यसीति । ओँ क्रां श्रीं ह्रीं नमः” ।

मतान्तरे धान्यव्याधिखण्डनमन्त्रः “ओँ सिद्धिः, गुरुपादेभ्यो नमः । श्रीरामचन्द्रचरणेभ्यो नमः । स्वस्ति, हिम-गिरिशिखरात् शङ्खकुन्देन्दुधवलशिलातटात् नन्दनवन-सङ्काशात् परमेश्वरपरमभट्टारकमहाराजाधिराजश्री-मद्रामभद्रपादाः कुशलिनः समुद्रतटावस्थितनानादेशाग-तवानरकोटिलक्षप्रगण्यं खरतरनखरातितीक्ष्णहस्तमु-द्गलाङ्गूलं लीलागमनसमुद्गतयातवेगावधूतपर्व्वतशतं पर-चक्रप्रमथनं पवनसुतं श्रीमन्तं हनूमन्तमाज्ञापयन्त्यदः, अमुकग्रामे कनुकगोत्रस्य श्री अमुकस्य अखण्डक्षेत्रे भोम्बा--भोम्बी--पाण्डरमुखी-गान्धी-धूलिशङ्काद्यादिरोग-क्रमेण त्रिपुटी नाम राक्षसी सप्त पुत्रानादाय विविधविघ्नं समाचरन्त्यवतिष्ठते, इदं मदीयशासनलिखनमवगमय्य तां पापराक्षसीं सपुत्रबान्धवां वज्रदण्डाधिकलाङ्गूलदण्डैः खरतरनखरैश्च विदार्य्य दक्षिणसमुद्रे लवणाम्बुधौ खण्डशः प्रक्षिपेति, यद्यत्र त्वया क्षणमपि विलम्ब्यते तर्हि त्वं केशरिणा पित्रा पवनेन मात्रा चाञ्जनया शप्तव्योऽसीत्यन्यथा नाहं प्रभुर्न त्वं भृत्य इति ओँ ग्रां ग्रीं ग्रः” ।

इमं मन्त्रं बिल्वकण्टकेन कैतकीदले लिखित्वा कुक्कुटकेशेना-दित्यवारे क्षेत्रस्य शान्त्यां शस्यमध्ये मञ्जरीषु बन्धयेत् । पाटान्तरञ्च लिखित्वाऽलक्तकेनैतन्मन्त्रं शस्येषु बन्धयेत् । न व्याधिकीटहिंस्राणां भयं तत्र भवेत् क्वचित्” ।

अथ जलरक्षणम् । आश्विने कार्त्तिके चैव धान्यस्य जलर-क्षणम् । न कृतं येन मूर्खेण तस्य का शस्यवासना । यथा कुलार्थी कुरुते कान्तस्योपरिरक्षणम् । तथा संर-क्षयेत् वारि शरत्काले समागते ।

अथ कार्त्तिकसंक्रान्त्यां नलरोपणम् “घटप्रवेशसंक्रान्त्यां रोप-येत्तु नलं तथा । केदारैशानकोणे च सपत्रं कृषकः शुचिः । गन्धैः पुष्पैश्च धूपैश्च शुक्लवस्त्रैर्विशेषतः । पूजयित्वा नलं तत्र पूजयेद्धान्यरक्षकान् । दधिभक्तञ्च नैवेद्यं पायसञ्च विशेषतः । ततो दद्यात् प्रयत्नेन ताला-दिशस्यमेव च” । तत्र मन्त्रः । “बालकास्तरुणा वृद्धाः सन्ति ये धान्यरक्षकाः । ज्येष्ठाश्चापि कनिष्ठा वा सगदा निर्गदाश्च ये । आज्ञया भीमसेनस्य रामस्य च पृष्ठोपरि । ताड़िता नलदण्डेन सर्व्वे स्युः समपुष्पिताः । समपुष्पत्वमासाद्य फलन्त्वाशु च निर्भरम् । सुस्था भवन्तु कृषका धनधान्यसमन्विताः । रोपयित्वा नलं क्षेत्रे म-न्त्रेणानेन च क्रमात् । धान्यवृद्धिं परां प्राप्य नन्दन्ति कृषका जनाः । नलन्तु घटसंक्रान्त्यां क्षेत्रे नारोपयन्ति ये । विषमा बन्ध्यपुष्पाश्च तेषां स्युर्धान्यजातयः” ।

अथ मार्गे मुष्टिग्रहणम् । “ततो मार्गे तु सम्प्राप्ते केदारे शुभवासरे । धान्यस्य लवनं कुर्य्यात् सार्द्धमुष्टिद्वयं शुचिः । गन्धैः पुष्पैश्च धूपैश्च नैवेद्यैर्धान्यरक्षकान् । पूजयित्वा यथा-न्यायमैशाने लवनं चरेत् । ततस्तन्मस्तके कृत्वा सम्मुखं शीर्षकान्वितम् । न स्पृष्ट्वा कमपि क्वापि व्रजेन्मौनेन मन्दिरम् । सप्तपद्यां ततः पादं दत्त्वा सुस्थनिकेतने । प्रक्षिपेत् स्थापयेत्तत्तु पुष्पगन्धादिपूजितम् । न मुष्टिग्र-हणं कुर्य्यात् कदाचिद्घटपौषयोः । श्रेष्ठो मुष्टिग्रहो

मार्गे धनधान्यफलप्रदः। साद्धं कृष्टद्वयं मार्गे योऽश्चित्वा लवनञ्चरेत्। पदे पदे विफलता तस्य धान्यं कुतो गृहे। रौद्रे मघे तथा सौमग्रे पुष्ये हस्तानिलोत्तरे। धान्यच्छेदं प्रशंसन्ति मूलश्रवणयोरपि। व्यतीपाते च भद्रायां रिक्तायां वैधृतौ तथा। भौमार्किबुधवारेषु सुष्टिसंग्रहणं त्यजेत्"।

अथ मार्गे मेधिरोपणम् "कृत्वा तु खलकं मार्गे सम्यं गोमयलेपितम्। रोपणीया प्रयत्नेन तत्र मेधिः शुभेऽहनि। स्त्रीनाम्ना कृषकैः कार्य्या मेधिर्वृश्चिकभास्करे। मेधेगुणेन कृषकः शस्यवृद्धिमवाप्नुयात्। न्यग्रोधः सप्तपर्णो या गाम्भारी शाल्मलिस्तथा। औदुम्बरो विशेषेण अन्योवा क्षीरवांस्तरुः। वटादीनामभावे तु कार्य्या स्त्रीनामधारिका। वैजयन्तीयुता मेधिर्निस्वसर्पपरिच्छिता। धान्यकेशरसंयुक्ता तृणमर्कटकान्विता। चर्च्चिता गन्धपुष्पाभ्यां मेधिः शस्यसुखप्रदा। पौषे मेधिर्न चारोप्या क्रूराहे श्रवणे तथा। शस्यवृद्धिकरी मार्गे पौषे शस्यचयङ्करी। कपित्थविल्ववंशानां तृणराशां तथैव च। मेधिः कार्य्या नरैर्नैव यदीच्छेदात्मनः शुभम्"।

अथ पौषे पुष्यायात्राकथनम् "अखण्डिते ततो धान्ये पौषे मासि शुभे दिने। पुष्ययात्रां जनाः कुर्य्युरन्योन्यं क्षेत्रसन्निधौ। परमान्नञ्च तत्रैव व्यञ्जनैर्म्मत्स्यमांसजैः। निरामिषैस्तथा दिव्यैर्हिङ्गुमारीचसंयुतैः। दधिभिश्च तथा दुग्धैराज्यपायससम्मिश्रितैः। नानाफलैश्च मूलैश्च मिष्टपिष्टकविस्तरैः। एभिः सुढौकितं कृत्वा तदन्नं कदलीदले। भोजयेयुर्जनाः सर्वे यथावृद्धपुरःसराः। आचम्य च ततस्तत्र चन्दनैश्च चतुःसमैः। अन्योन्यं लेपनं कुर्य्युस्तैलैः पक्वैः सुगन्धिभिः। कर्पूरवासितं दिव्यं ताम्बूलं गन्धधूपितम्। भक्षयेयुः प्रपर्य्यायं परिधाय नवाम्बरम्। पुष्पैराभरणं कृत्वा नमस्कृत्य शचीपतिम्। गीतैर्वाद्यैश्च नृत्यैश्च कुर्य्युस्तत्र महोत्सवम्। ततस्तु हर्षिताः सर्वे मन्त्रं श्लोकचतुष्टयम्। हस्तसंपुटकं कृत्वा पठेयुर्वीक्ष्य भास्करम्। क्षेत्रे चाखण्डिते धान्ये तव देव! प्रसादतः। पुष्यन्तु मिलिताः सर्वे शस्यानि शुभकारकाः। मनसा कर्म्मणा वाचा ये चास्माकं विरोधिनः। ते सर्वे प्रशमं यान्तु पुष्ययात्राप्रभावतः। धान्यवृद्धिर्यशोवृद्धिः प्रवृद्धिः पुत्रदारयोः। राजसम्मानवृद्धिश्च गवां वृद्धिस्तथैव च। मन्त्रवाहनवृद्धिश्च लक्ष्मीवृद्धिरहर्निशम्। अस्माकमस्तु सततं यावत् पूर्णो न वत्सरः। ततः प्रमुदिताः सर्वे व्रजेयुः स्वनिकेतनम्। न भोजनं पुनः कुर्य्युस्तस्मिन्नहनि मानवाः। हिताय सर्वलोकानां पुष्ययात्रा मनोहरा। पुरा पराशरेणेयं कृता सर्वार्थसाधिनी। तस्मादियं प्रयत्नेन पुष्ययात्रा विधानतः। सर्वविघ्नप्रशान्त्यर्थं कार्य्या शस्यस्य वृद्धये। पुष्ययात्रां न कुर्वन्ति ये जना धनगर्विताः। न विघ्नोपशमस्तेषां कुतस्तद्वत्सरे सुखम्। पौषे मासि ततः कुर्य्याद्धान्यच्छेदं विचक्षणः। मर्द्दयित्वा यथायोग्यमाढकेन प्रमापयेत्। सुप्रमाप्य च तद्धान्यं यथालाभं प्रवञ्चयेत्। प्रमादेनापि पौषे तु व्ययं तस्य न कारयेत्। मापनं सर्वशस्यानां वामावर्त्तेन कीर्त्तितम्। धान्यानां दक्षिणावर्त्तं मापनं क्षयकारकम्। वामावर्त्तेन सुखदं धान्यवृद्धिकरं परम्"।

आढ़कलक्षणम् "द्वादशाङ्गुलकैर्म्मानैराढ़कः परिकीर्त्तितः। श्लेष्मातकाम्रपुन्नागकृतमाढ़कमुत्तमम्। कपित्थपर्कटीनिम्बजनितं दैन्यवर्द्धनम्"।

अथ धान्यस्थापनम्। "हस्ते स्वातौ च पुष्यायां रेवत्याञ्च प्रजापतौ। श्रवमूलोत्तरे सौम्ये मघायाञ्च पुनर्वसौ। जीवे सोमे भृगोर्वारे निधने क्रूरवर्जिते। मीनलग्ने शुभे ऋक्षे धान्यस्थापनमुत्तमम्"।

कृषिकर्त्तव्यतायां विशेषो वृहत्पराशरसं॰ दर्शितोयथा "अतःपरं गृहस्थस्य कर्माचारं कलौ युगे। धर्मं साधारणं शक्यञ्चातुर्वर्ण्यक्रमागतम्। युष्माकं सम्प्रवक्ष्यामि पाराशरप्रचोदितम्। षट्कर्मसहितोविप्रः कृषिवृत्तिं समाश्रयेत्। हीनाङ्गं व्याधिसंयुक्तं प्राणहीनञ्च दुर्बलम्। जुद्युक्तं तर्पितं बालमनड्वाहं न वाहयेत्। स्थिराङ्गं नीरुजं तृप्तं शान्तं षण्डविवर्जितम्। अष्टं समप्राणमनड्वाहं तु वाहयेत्। वाहयेद्दिवसस्यार्धं पश्चात् स्नानं समाचरेत्। कुशदर्भैः कृषिं कुर्य्यात्सर्वथा धेनुसंग्रहम्। बन्धनं पालनं रक्षा द्विजः कुर्य्यात्गृहे गवाम्। वत्साश्च यत्नतो रक्ष्या वर्धन्ते ते यथाक्रमम्। न दूरं तास्तु मोक्तव्याश्चरणाय कदाचन। दूरे गावश्चरन्त्यो यं न भवन्ति शुभायताः। प्रातरेव हि दोग्धव्या दुग्धाः सायं तथा गृही। दोग्धुर्विपर्य्यये नैव वर्द्धन्ते ताः कदाचन। अनादेयतृणं भुक्त्वा स्रवन्त्यनुदिनं पयः। तुष्टिकृद्देवतादीनां पूज्या गावः कथञ्च ताः। यस्याः शिरसि ब्रह्मास्ते स्कन्धदेशे शिवः स्मृतः। पृष्ठे विष्णुस्तथा तस्थौ श्रुतयश्चरणेषु तु। या अन्या देवताः काश्चित्तस्या लोमसु ताः स्थिताः। सर्वदेवमयी गौस्तु तुष्येत्तद्भक्तितो हरिः।

हरन्ति सर्व्वमात्मापं पयसा पोषयन्ति याः । प्रापयन्ति दिवं दत्ताः पूज्या गावः कथन्न ताः । यच्छफाहतभूमेस्तु उद्धृतः पांशुसंचयः । शोषयेत् पुरुषस्यैनो वन्द्या गावः कथन्न ताः । गलन्मूत्रं हि यस्यास्तु पितुः पुनाति पातकम् । किमपूज्यं हि तस्या गोरिति पाराशरोऽब्रवीत् । गौरवत्सा न दोग्धव्या नचैव गर्भसंस्थिनी । प्रसूता च दशाहार्व्वाग्दोग्धा चेन्नरकं व्रजेत् । दुर्ब्बला व्याधिसंयुक्ता पुष्पिता या हिवत्सभूः । सा साधुभिर्न दोग्धव्या वर्णिभिः सुखमीप्सुभिः । कुलान्ते पुष्पिता गावः कुलान्ते बहवः स्तनाः । कुलान्ते चलचित्ता स्त्री कुलान्ते बन्धुविग्रहः । एकत्र पृथिवी सर्व्वा सशैलवनकानना । तथा गौर्ज्यायसी साक्षादेकत्रोभयतोमुखी । यथोक्तविधिना यस्तु वर्णैः पाल्यास्तु पूजिताः । पालयेत् पूजयन्नेताः स प्रेत्येह च मोदते । दक्षिणाभिमुखा गाव उत्तराभिमुखा अपि । बन्धनीयास्तथैतास्तु न च प्राक्पश्चिमामुखाः । गोरूपशाजिशालायां सुतीक्ष्णं लोहदात्रकम् । स्थाप्यन्तु सर्व्वदा तस्यां गवि लुप्तविमोक्षणात् । गावो देयाः सदा रक्ष्याः पोष्याः पाल्याश्च सर्व्वदा । ताड़यन्ति च ये पापा ये चाकर्षन्ति ता नराः । नरके पच्यन्तेऽङ्गानि श्वासेन च प्रपीड़िताः । विसर्पन्तीं न दण्डेन पालकस्तां निवर्त्तयेत् । गच्छ गच्छेति तां ब्रूयान्मा भैरिति वारयेत् । संस्पृशन् गां नमस्कृत्य कुर्य्यात्तान्तु प्रदक्षिणम् । प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा । तृणोदकादिसंयुक्तं यः प्रदद्याद्गवाह्निकम् । सोऽश्वमेधसमं पुण्यं लभते नात्र संशयः । पृथिव्यां यानि तीर्थानि समुद्राश्च सरांसि च । गवां शृङ्गोदकस्नाने कलां नार्हन्ति षोड़शीम् । कुतस्तेषां हि पापानि येषां गृहमलङ्कृतम् । सततं बालवत्साभिर्गोभिः स्त्रीभिरिव स्वयम् । ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधा कृतम् । तिष्ठन्त्येकत्र मन्त्राणि हविरेकत्र तिष्ठति । गोभिर्यज्ञाः प्रवर्त्तन्ते गोभिर्देवाः प्रतिष्ठिताः । गोभिर्वेदाः समुत्कीर्णाः सषड़ङ्गपदक्रमाः । सौरभेयास्तु तस्याग्रे पृष्ठतोऽप्यस्य ताः स्थिताः । वसन्ति हृदये नित्यन्तासां मध्ये वसन्ति ये । ते पुण्यपुरुषाः कौशलं नाकेऽपि दुर्लभाश्च ते । शृङ्गमूले स्थितो ब्रह्मा शृङ्गमध्ये तु केशवः । शृङ्गाग्रे शङ्करं विद्यात्त्रयोदेवाः प्रतिष्ठिताः । शृङ्गाग्रे सर्व्वतीर्थानि स्थावराणि चराणि च । सर्व्वे देवाः स्थिता देहे सर्व्वदेवमयी हि गौः । ललाटाग्रे स्थिता देवी नासामध्ये तु षण्मुखः । कम्बलाश्वतरौ नागौ तत्कर्णौ तु व्यवस्थितौ । स्थितौ तस्याश्च सौरभ्याश्चक्षुषोः शशिभास्करौ । दन्तेषु वसवश्चाष्टौ जिह्वायां वरुणः स्थितः । सरस्वती च हुङ्कारे यमयक्षौ च गण्डयोः । ऋषयो रोमकूपेषु प्रस्रावे जाह्नवीजलम् । कालिन्दी गोमये तस्या अपरा देवतास्तथा । अष्टाविंशतिदेवानां कोट्यो लोमसु ताः स्थिताः । उदरे गार्हपत्योऽग्निर्हृदये दक्षिणस्तथा । मुखे चाहवनीयस्तु चावसथ्यस्तु च कुक्षिषु । एवं यो वर्त्तते गोषु ताडने क्रोधवर्जितः । महतीं श्रियमाप्नोति स्वर्गलोके महीयते । कुल्यं तस्या न लङ्घेत पतिगन्धं न वर्जयेत् । यावज्जिघ्रति तद्गन्धं तावत्पुण्यं प्रवर्द्धते । यो गां पयस्विनीं दद्यात्तरुणीं वत्ससंयुताम् । शिवस्यायतनं दत्तं दत्तन्तेन च विश्वकम् । उष्णा गौर्वैधसा सृष्टा नस्य ह्लादनाय च । तैरुत्पादितशस्येन सर्व्वमेतद्धि धार्य्यते । यश्चैतान् पालयेत् यत्नात् वर्द्धयेच्चैव यत्नतः । जगन्ति तेन सर्व्वाणि साक्षात् स्युः पालितानि च । यावद्गोपालने पुण्यमुक्तं पूर्व्वमनीषिभिः । उक्षणोऽपि पालने तेषां फलं दशगुणं भवेत् । जगदेतद्धृतं सर्व्वमनडुद्भिश्चराचरम् । वृष एष इतोरक्ष्यः पालनीयस्तु सर्व्वदा । धर्म्मोऽयं भूतले साक्षाद्ब्रह्मणा हितकारिणा । त्रैलोक्यधारणायालमज्ञानाञ्च प्रसूतये । अनादेयानि शस्यानि विध्वंसन्ति सकामतः । भ्रमिता भूतलं दूरकृत्वाणाङ्गो न पूजयेत् । उत्पादयन्ति शस्यानि मर्दयन्ति वहन्ति च । आनयन्ति दधीयःस्यकृत्वाणो वा कोऽधिको भुवि । स्कन्धेन दूराच्च वहन्ति भारमन्नादिकानां न च भक्षयन्ति । स्वीयेन जीवेन परस्य जीवं रक्षन्ति पुष्णन्ति विवर्द्धयन्ति । पुण्यास्तु गावो वसुधातले मां विभ्रत्यलं पृष्ठगगर्भभारम् । भारः पृथिव्या दशताड़िताया एकस्य चाप्यो ह्यपि साधुवाचः । एकेन दत्तेन वृषेण येन दत्ता भवेयुर्द्दश सौरभेयाः । दाने ह्यपीयं धरणी समा नो तस्माद्वृषात् पूजितमस्ति नान्यत् । उत्पाद्य शस्यानि तृणाङ्कुरान्ति तदेव भूयः सकलं वहन्ति । न भारखिन्नाः प्रवदन्ति किञ्चिदहोऽधपाद्धार्यति जीवलोकः । तृतीयेऽह्नि चतुर्थे वा यद्देयोक्षा दृढोभवेत् । तदा नस्या न भेत्तव्या नैव प्राग्दुर्बलस्य च । नासावेधनकालन्तु स्वादिरं वाथ शैंशपम् । द्वादशाङ्गुलकद्वार्य्यन्तज्मैस्त्रीं च समे च वा । शालां द्विपानां वृषगोहयानां तां याम्यदिग्द्वारवतीं विदध्यात् । सौम्यां ककुब्द्वारवतीं ह्यधोभान्ते-

र्वां शमिच्छन् हितमात्मनश्च । गावो वृषो वा हयहस्तिनो वा अन्येऽपि सर्वे पशवो द्विजेन्द्राः । याम्यानना नैव तु उत्तरादिक्प्रत्यंशकाले खलु बन्धनीयाः । शालाप्रवेशे वृषगोपशूनां राज्ञोऽपि दन्ताद्वयकुञ्जराणाम् । होमञ्च सम्यग्विधिशास्त्रयुक्तं कुर्य्याद्विधिज्ञो द्विजपूजनञ्च । लाङ्गलं तत् प्रवक्ष्यामि यत्काष्ठं रत्नमाणतः । हलीशायास्तथा मानं प्रतोदस्य युगस्य च । चत्वारिंशत्तथाष्टावङ्गुलानि कुहः (कुलः) स्मृतः । अथाशमोऽङ्गुलैर्मान्यो हलीशावेधतश्च यः । षोडशैव तु तस्याधः षड्विंशति रथोपरि । वेधस्तथा च कर्त्तव्यः प्रमाणेन षडङ्गुलः । अष्टाङ्गुलान्तरस्तस्य वेधादूर्द्ध्वं प्रकल्पयेत् । ग्रीवा दशाङ्गुला चोर्द्ध्वं हस्तपाशो ततः स्मृतः । अङ्गुलैश्चाष्टभिस्तत् स्याद्वेधः स्यात् प्रतिहारकः । तस्यावस्ताद्यङ्गुल्यादि स वेधश्चतुरङ्गुलः । प्रतिहारी शुभा कार्य्या तद्वेधश्च्चाङ्गुलो भवेत् । पञ्चाङ्गुलान्तरस्तस्याः सीरस्येति विभाजनम् । पृष्ठत्वं शिरसोधार्य्यं हस्ततलप्रमाणकम् । अङ्गुलानि तथा चाष्टौ उरसः पृथुता स्मृता । बध्नं ह्रस्वः प्रतीहारी षड्विंशदङ्गुला भवेत् । सुतीक्ष्णा लोहपाल्यस्य उक्ता दामादिदारुकत् । न सीरं सीरवृक्षस्य न विल्वपिचुमर्दयोः । इत्यादीनां हि कर्षणो न नन्दति चिरं गृही । प्राङ्गुला सप्तहस्ता तु हलीशा विदुषां मता । तस्याः(ईशायाः)वेधः सपर्णायाः कार्य्यो नववितस्तिभिः । प्रत्याग्रेण तत्कुर्य्यात् कीलितौ तौ प्रकीर्त्तितौ । प्रमादतस्तु ताः कुर्वन् सशस्यो नश्यते गृही । नीचोच्चसमानेन तज्ज्ञास्तां प्रवदन्ति हि । चतुर्हस्तं युगं कार्य्यं स्कन्धस्थानेऽर्द्धचन्द्रवत् । मेषशृङ्गाः कदम्बस्य शालधवद्रुमस्य च । सव्या (सापि)वेधाद्बहिः कार्य्या दशाङ्गुलप्रमाणिका । तन्माने च प्रवालौ च तदन्तरदशाङ्गुलम् । प्रतोदविषमग्रन्थि वैणवश्च चतुःकरः । तदग्रे तु प्रकर्त्तव्या यवाकारा तु लोहवत् । हीनातिरिक्तं कर्त्तव्यं नैव किञ्चित्प्रमाणतः । कुर्य्यादनड्वाहं दैन्यादैन्याद्वरकं व्रजेत् । यथाऽभीष्टं यथाशोभं वाहकस्य प्रमाणतः । भूमिश्च कर्षणायालं तज्ज्ञाः सर्वं वदन्ति हि । योजनं तु हलस्याथ प्रवक्ष्यामि यथा तथा । श्रवणचन्द्रसंयुक्ते पुण्येऽह्नि तद्विधीयते । यत्र दिने तु बुध्येत तत्र कार्य्यं विजानता । यत्र कृत्यं हितं चापि पुण्यं वा मनसि स्मरेत् । तत्र विद्वान् द्विजश्रेष्ठः पुण्येऽह्नि तद्विधीयते । माहात्म्याद्द्विजः कृत्वा यथोक्तविधिना गृही । द्रव्यकालानुसारेण कुर्वन्तो धर्म्मतः कृषिम् । प्रोक्षयन् मण्डलं पुष्पधूपदीपैः समर्च्चयेत् । इन्द्राय च तथाश्विभ्यां मरुद्भ्यश्च तथा द्विजः । कुर्य्यात् बलिहृतिं विद्वान् उदकसद्मयाय च । तथा कृषाद्ध्यै सीतायै अनुमत्यै तथा बलिम् । नमः स्वाहेति मन्त्रेण संशाङ्कस्यात्मनः शुभम् । दधिगन्धाक्षतैः पुष्पैः शमीपत्रैस्तिलैस्तथा । दद्याद्बलिं कृषाणाश्च तथाज्यपायसं ततः । संघृष्य सीरफालाग्रे हेम्ना वा राजतेन वा । प्रलिप्य मधुसर्पिभ्यां कुर्य्याच्चैव प्रदक्षिणम् । [illegible]र्मङ्गलं कुर्य्यात् कृत्वा सीरप्रवाहणम् । पुष्पं लाङ्गलकल्याणं कल्याणाय नमोऽस्त्विति । सीतायाः स्थापनं कुर्य्यात् पराशरमपि स्मरन् । सीतां युञ्जन्त इत्याद्यैर्मन्त्रैः सीरं प्रवाहयेत् । दधिदूर्वाक्षतैः पुष्पैः शमीपत्रैश्च पुण्यदैः । सीतां पूज्य यती भक्तैरक्तवस्त्रैर्विधानके । सप्त धान्यानि चादाय प्रोक्ष्य पूर्वमुखो हली । तानि दक्षोघणः क्षेत्रे किरन् भूमौ कृषेद्द्विजः । न यवैर्न तिलैर्हीनं द्विजः कुर्य्याच्च कर्षणम् । तद्विहीनन्तु कुर्वाणं न प्रशंसन्ति देवताः । तिलमात्रच्युतं तोयं दक्षिणस्याम्पतेद्यदि । तेन तृप्यन्ति पितरो यावत्तिलविक्रयः । विक्रीणीते तिलान् यस्तु तर्पयेत्सर्वदेवताः । विमुच्य पितरस्तन्तु प्रयान्तीव तिलैः सह । कृपाजलं यवस्तम्बपत्रेभ्यो भूतले पतत् । पयोदधिघृताद्यैस्तु तर्पयेत् सर्व्वदेवताः । देवपर्ज्जन्यभूसीरयोगात् कृषिः प्रजायते । व्यापारात् पुरुषस्यापि तस्मात्तत्रोद्यतो भवेत् । शालीन् सगणकार्पासं वार्त्ताकुप्रभृतीनि च । वापयेत्सर्व्वबीजानि सर्वथापी न सीदति । चन्द्रक्षये पतितविप्रो यो युनक्ति वृषान् क्वचित् । तत्पञ्चदशवर्षाणि त्यजन्ति पितरो हि तम् । चन्द्रक्षये द्विजो विद्वान् यो भुङ्क्ते तु परान्नम् । भोक्तुर्मासार्जितं पुण्यं भवेदन्नदस्य तत् । चन्द्रार्कयोस्तु संयोगे कुर्य्याद्यः स्त्रीनिषेवणम् । सरेतोभोजिनस्तस्य षण्मासं पितरोऽहिताः । चन्द्रक्षये च यः कुर्य्यात्तरुस्तबकनिकृन्तनम् । तत्पर्णसङ्ख्यया तस्य भवन्ति भ्रूणहत्यकाः । वनस्पतिगते सोमे योऽध्वानं व्रजेन्नरः । प्रभ्रष्टद्विजकर्म्माणं तं त्यजन्त्यमरादयः । वासांसीन्दुप्रणाशे यो रजकस्यान्तिकं क्षिपेत् । पिबन्ति पितरस्तस्य मासं वस्त्रजलन्तु तत् । सोमक्षये द्विजो याति यत्कालस्तु कृतायनम् । तदेव पितृपापाग्निदग्धो नरकमाविशेत् ।

अष्टमी कामभोगेन, षष्ठी तैलोपभोगतः। कृष्टस्तु दन्तकाष्ठेन क्षिनस्त्यासप्तमं कुलम्। चन्द्राग्रमतीतैः पुरुषस्तु दैवाद्यादगत्या यदि दन्तकाष्ठम्। नराधिराजैः संकृतस्तु तेन घातः क्षतः स्यात्सहदेवतानाम्। तत्राप्यवध्य विधानानि गावश्चैव द्रुमास्तथा। चरणाय विसृज्यन्ते आगतान्यपि भोजयेत्। य उत्पाद्येह शस्यानि सर्व्वाणि तृणचारिणः। जगत्सर्व्वं धृतं यैस्तु पच्यन्ते किन्नु ते द्रुमाः। येनैतेन सदन्तेन दन्तं गोदंशकम्भवेत्। यद्रूपेण स्थितो धर्म्मः पच्यन्ते किन्नु ते द्रुमाः। पाल्या हि यत्नतस्ते वै वाहनीया यथाविधि। स याति नरकं घोरं यो वाहयत्यपालयन्। नाधिकाङ्गो न हीनाङ्गः दुर्म्मिताङ्गो न दूषितः। वाहनीयो हि शूद्रेण वाहयन् क्षयमाप्नुयात्। वर्ज्जयेद्दुष्टदोषांश्च गावो वै दोहने नरः। पाल्या वै यत्नतः सर्व्वे पालयन् शुभमाप्नुयात्। अन्नार्थमेतानुत्पाद्य ससर्ज परमेश्वरः। अन्नेनाप्यायते सर्व्वं त्रैलोक्यं सचराचरम्। अग्निर्ज्वलति चान्नार्थं वाति चान्नाय मारुतः। गृह्णाति चाम्भांसि सूर्य्यो रसानन्नाय रश्मिभिः। अन्नं प्राणो बलं चान्नमन्नाज्जीवितमुच्यते। अन्नं सर्व्वस्य चाधारः सर्व्वमन्ने प्रतिष्ठितम्। सुरादीनां हि सर्व्वेषामन्नं बीजं परं स्थितम्। तस्मादन्नात्परं तत्त्वं न भूतं न भविष्यति। द्यौः पुमान्, धरणी नारी, अम्भोबीजन्त्विदमुद्यतम्। द्युधात्रीतोयसंयोगादन्नादीनां हि सम्भवः। आपो मूलं हि सर्व्वस्य सर्व्वमप्सु प्रतिष्ठितम्। अतोऽन्नतरसा आप आपः शुक्रं बलं महः। सर्व्वस्य बीजमापो वै सर्व्वमद्भिः समाहृतम्। सर्व्व आप्यायना ह्यापः आपो ज्येष्ठतरा स्मृतः। किञ्चित्कालं विनाऽन्नाज्जीवन्ति मनुजादयः। न जीवन्ति विना तास्तु तस्मादापोऽमृतं स्मृतम्। दत्तानि चाद्भिस्तस्मात् किं न दत्तं जिनो भवेत्। तत्पाद्येन सदत्तेन सर्व्वं दत्तं भवेदिह। अतोऽन्नार्थं भावेन कर्त्तव्यं कर्षणं द्विजः। यथोक्तेन विधानेन लाङ्गलादिप्रयोजनम्। सीते! सौम्ये! कुमारि! त्वं देवि! देवार्च्चिते! शिवे! सम्मता हि यथा सिद्धा यथा मे सिद्धिदा भव। मरुत्सूनोर्विना नाम्ना सीतायाः स्थापनं विना। विनाप्युत्सवरक्षार्थं सर्व्वं हरति राक्षसः। वापने लवने क्षेत्रे खले गन्धोपवाहने। एष एव विधिर्ज्ञेयो धान्यानाञ्च प्रवेशने। देवतायतनोद्यानवनिपातस्थानगोप्रजान्। सीमाश्मशानभूमिश्च स्वच्छायावृतिं तथा। भूमिं निखातयूपाश्च शयनस्थानमेव च। अन्यामपि हि चाशक्त्यां न कर्षेत् कृषिकृत् धराम्। नोपरां वाहयेद्भूमिं वल्मीककर्करीवृताम्। वाहयन्प्रमत्तश्च न नदीपुलिनं तथा। यद्यसौ वाहयेल्लोभात् द्वेषाद्वापि हि मानवः। क्षीयते सोऽचिरात्पापात् सपुत्रपशुबान्धवः। नरकं घोरतामिस्त्रं पापीयान् याति चैनसा। परकीयां योऽपहृत्य कृषिक्षेत्राद्धरेद्धराम्। सभूमिस्थेन पापेन ह्यनन्तनरकं पचेत्। न दूरं वाहयेत् क्षेत्रं नचैवात्यन्तिके तथा। वाहयन्न पथि क्षेत्रं वाहयन्दुःखभाग् भवेत्। क्षेत्रेष्वेवं वृतिं कुर्य्यात् यामुष्ट्रो नावलोकयेत्। न लङ्घयेत्पशुर्वां वा नाभीयाद्याश्च शूकरः। तन्त्वञ्च यत्नतः कार्य्यो मृगयुत्रासनाय च। अत्याप्युपद्रवं राजतस्करादिसमुद्भवम्। संरक्षेत्सर्वतो यत्नाद्वृत्यात् गृह्णात्यसौ करात्। कृषिकर्म्मानवस्त्वेवं मत्वा धर्म्मं कृषेद्बुधम्। अनवद्यां शुभां स्निग्धां जलावगाहनक्षमाम्। निम्नां हि वाहयेद्भूमिं यत्र विष्यन्दते जलम्। वाहयेत्तु जलाभ्यर्णं पूर्व्वे ससीकरस्थले। शारदस्वकैः स्थाने कलम्बं वापयेद्बली। अर्वाक्काले तु कार्पासं तदन्यत्र तु हैमनम्। वसन्तग्रीष्मकालीयमपूस्तु स्निग्धेषु तद्विदः। केदारेषु तथा शालीन् जलोपान्तेषु चेक्षवः। वृन्ताकशाकमूलानि कन्दानि च जलान्तिके। दृष्टिश्यामलपानीयक्षेत्रेषु च यवादिकान्। गोधूमांश्च मसूरांश्च खल्वान् खलु कुलत्थकाः। समक्षेत्रेषु चोप्यानि भूमीजीवान् विजानता। तिला बहुविधाश्चोप्या अतसीशणमेव च। स्वद्भुजं जगत्यां वापयेत्कर्षकश्वरः। संपश्येच्चरतः सर्व्वान् गोरुपादीन् स्वयङ्कृषी। चिन्तयेत्सर्वमात्मानं स्वयमेव कृषिं व्रजेत्। प्रथमं कृषिवाणिज्यं द्वितीयं योनिपोषणम्। तृतीयं विक्रयः प्रोक्तश्चतुर्थं राजसेवनम्। नर्त्तैर्विनिध्वने यस्याः श्रूयुर्दीपं मनीषिणः। तस्याः सोऽविचारेण किन्नु पापं क्षितेर्भवेत्। तृणैकच्छेदकालेन मोच्यते क्षयमायुषः। अवलङ्गकन्दनिर्घासादसङ्ख्यातमवेदयम्। यत्सेचनात् कीटवधस्तथा मक्कुणवधादपि। अंहः कृकलटिकानाञ्च तदंहः कृषिजीविनाम्। बधकानाञ्च यत्पापं यत्पापं मृगयोरपि। कदर्य्याणाञ्च तत्पापं तत्पापं कृषिजीविनाम्। पर्णानाञ्च गृहस्थानां कृषिहत्त्युपजीविनाम्। तदेतद्विशुद्ध्यर्थं प्राह सत्यवतीपतिः। द्वादशी नवमी वापि

सप्तमः पञ्चमोऽपि वा । धान्यभागः प्रदातव्यो देहिनः क्षेत्रिणा ध्रुवम् । अजयश्च्युतधर्मो च विप्रपतिः क्षेत्रभुग्भवेत् । एकैकांशापकर्षः स्याद्यावद्दशमसप्तमौ । ग्रामेशस्य नृपस्यापि धर्म्मिभिः कृषिजीविभिः । स च भागः प्रदातव्यो यतस्तौ कृषिभागिनौ । वृष्टौ तु स्वार्थमात्राशा देवोऽपि स्यात्तु दुर्गतः । एकैकांशाप कर्षः स्यात् यावद्दशमसप्तमौ । ब्राह्मणस्तु कृषिं कृत्वाहरेदिच्छया धनम् । न किञ्चित् कस्यचिद्दद्यात् स्वस्य प्रभुर्यतः । ब्रह्मा वै च भूतानां स्वानुकम्पस्सृजदादितः । तद्रक्षणाय बाहुभ्यामसृजत् क्षत्रियानपि । पशुपाल्या धनोत्पत्त्यै ऊरुभ्याञ्च तथा विशः । द्विजदास्याय पद्भ्यां शूद्रमकल्पयत् । यत्किञ्चिज्जगतीसंस्थं भूगेहाश्वगजादिकम् । न्यायेनेह विप्राणां ब्रह्मा स्वयमकल्पयत् । ब्राह्मणश्चैव राजा च द्वावप्येतौ धृतव्रतौ । न तयोरन्तरं किञ्चित्प्रजा धर्म्मेण रक्षयेत् । तस्माद्ब्राह्मणो दद्यात् कुर्वाणो धर्मतः कृषिम् । ग्रामेशस्य नृपस्यापि किञ्चिन्मात्रमसौ बलिम् । अथान्यत्सम्प्रवक्ष्यामि कृषिकर्म्मविधिकारणम् । संयुक्तः कर्षकोयेन स्वर्गलोकमवाप्नुयात् । सर्व्वसत्त्वोपकाराय सर्व्वत्र कृषिकर्म्मरः । कुर्य्यात् कृषिं प्रयत्नेन सर्वसत्त्वोपजीव्यकृत् । सर्व्वेषां स्थितिकारण्यास्य देवपितृभिः पुनः । मनुष्याणान्तु मोक्षाय कृषिं कुर्यात् कृषीवलः । वयांसि धान्यसत्त्वानि क्षुत्तृष्णातो विमोचयन् । विमुक्तः सर्व्वपापेभ्यः स्वर्लोकमवाप्नुयात् । चतुर्द्दिक्षु खले कुर्य्यात्प्राच्यामतिघनावृतिम् । सैकद्वारपिधानञ्च पश्चिमायाञ्च सर्व्वतः । खरोष्ट्राजोरण्यादींस्तु विशतस्तु निवारयेत् । सूकरान् श्वशृगालादिकाकोलूककपोतकान् । भिक्षुकं मोक्षणं कुर्य्यात् दानीयाभ्युक्षणाम्बुभिः । रक्षां च भस्मना कुर्य्याज्जलधाराभिरन्वहम् । त्रिसन्ध्यामर्च्चयेद्गीतां पराशरर्षिं स्मरन् । प्रेतभूतादिनामानि न वदेच्च तदग्रतः । स्तूतिकाष्टहयच्छत्र कर्त्तव्यं परिरक्षणम् । हरन्त्यरक्षितं यस्मात् रक्षांसि सर्व्वमेव हि । प्रशस्तोदिनपर्वाह्नो नापराह्णे न सन्ध्ययोः । धान्यस्थानं सदा कुर्य्यात्सीताप्रजनपूर्व्वकम् । यजेत खलभिक्षाभिः खलेरोहिण्यश्च हि । भक्त्या सर्व्वं प्रदत्तं हि तत्समस्तमिहाक्षयम् । खलयज्ञाः पक्षिणां वै ब्रह्मणा निर्म्मिताः पुरा । भागधेयमथो कृत्वा तां स्वस्त्रनीह मानिकाम् । यतस्तत्त्वादयो देवाः पितरः सोमपादयः । सनकादिमनुष्याश्च ये-चान्ये दक्षिणागताः । तानुद्दिश्य च विप्रेभ्यो दद्याच्च प्रथमं खले । विवाहे स्वनयने च संक्रान्तौ पर्व्वसु च । पुत्रे जाते व्यतीपाते दत्तं भवति चाक्षयम् । अन्येषामर्थिनां पश्चात्कारुकाणां पुनः पुनः । दीनानामप्यनाथानां कुष्ठिनां कृशरीरिणाम् । क्लीबान्धबधिरादीनां सर्व्वेषामपि दीयते । वर्णानां पतितानाञ्च युग्मभूतानि तर्पयेत् । चाण्डालानां श्वपाकानां मौष्यात्प्रयाचका ददत् । ये केचिदागतास्तत्र पूज्यास्ते विधिवद्द्विजाः । स्तोकशः सीरिभिः सर्व्वे वाग्भिर्मृष्टकर्मिभिः । दत्त्वा त्वन्तया याचा क्रमेणाथ विसर्ज्जयेत् । तत्कृत्वा स्वगृहं गच्छेच्छ्राद्धमभ्युदयं चरेत् । शरद्धेमन्तवसन्तनवान्नैः श्राद्धमाचरेत् । नाकृत्वा तत्तदश्नीयादश्नंस्तद्घमश्नुते । कृत्वा तूत्पाद्य धान्यानि खलयज्ञं समाप्य च । सर्व्वसत्त्वहितोद्युक्त इहामुत्र सुखी भवेत् । कृषेरन्योत्तमं धर्म्मं न लभेत् कृषितोऽन्यतः । न सुखं कृषितोऽन्यत्र यदि धर्म्मेण कर्षति । अवकृतत्वं निरन्नत्वं कृषितो नैव जायते । अनातिथ्यञ्च दुःखित्वं दुर्म्मनो न कदाचन । निर्धनत्वमसभ्यत्वं विद्यायुक्तस्य कर्हिचित् । अस्थानित्वमभाग्यत्वं न सुशीलस्य कर्हिचित् । वदन्ति कवयः केचित् कृष्यादीनां विशुद्धये । लाभस्यांशप्रदानञ्च सर्व्वेषां शुद्धिकृद्भवेत् । प्रतिग्रहचतुर्थांशं वाणिग्लाभं तृतीयकम् । कृषितो विंशतिञ्चैव ददतो नास्ति पातकम् । राज्ञो दत्त्वा च षड्भागं देवतानां च विंशकम् । त्रयस्त्रिंशञ्च विप्राणां कृषिकर्म्मा न लिप्यते । कृष्ट्वा समुत्पाद्य यवादिकानि धान्यानि भूयांसि, मखं विधाय । स्तम्बो वृष्टस्थोऽपि पराशरेण तस्यामयः कश्चिदथादि दोषः । देवा मनुष्याः पितरश्च सर्व्वे साध्याश्च यक्षाश्च सकिन्नराश्च । गावो द्विजेन्द्राः सह सर्व्वसत्त्वैः कृष्यां न तृप्तानि मनाग्दुरेति । यस्तदालोच्य कृषिं विदध्यात् लिप्येत पापैर्न स भूमये च । सीरेण नस्यापि विदारितापि स्याद्भूतधात्री वरदानदात्री । षट्कर्माणि कृषिं ये तु कुर्य्युर्ज्ञानविधिं द्विजाः । ते सुरादिवरप्राप्ताः स्वर्गलोकमवाप्नुयुः । षट्कर्मभिः कृषिः प्रोक्तो द्विजानां स्वकर्मिभिनाम्” ।

कृषिकार्य्यारम्भमुहूर्त्तो द० कृ० चि० पी०धा० दर्शितं यथा “मूलद्वीशमघाचरध्रुवमृदुक्षिप्रैर्विनार्कं शनिं पापैर्हीनबलैर्विधौ जलगृहे शुक्रे विधौ मांसले । लग्ने देवगुरौ कृषिप्रवहणं शस्तं न सिंहे घटे कर्काजैणघटे तनौ व्यय-

करं रिक्तासु पञ्चान्तथा । एतेषु श्रुतिशाक्रयादितिविशाखोडूनि भौमं विना बीजोप्तिर्गदिता शुभा त्वशुभतोऽष्टाश्वीन्दुरामेन्दवः । रामेन्द्वग्नियुगाब्धयश्च भकरायग्नौ हलेऽर्कोज्झिताङ्गाद्रामाष्टनवाष्टभानि मुनिभिः प्रोक्तान्यसन्त्यन्ति च" मू॰

"मूलविशाखामघाभिः चरध्रुवस्वदुक्षिप्रैश्च एकोनविंशतिनक्षत्रैर्हलप्रवहणं हलप्रवृत्तिं कुर्यात् यदाह नारदः "मृदुध्रुवक्षिप्रचरविशाखापितृभेषु च । हलप्रवाहं प्रथमं विदध्यान्मूलभे वृषैः" । विशेषमाह श्रीपतिः "मृदुध्रुवक्षिप्रचरेषु मूले मघाविशाखासहितेषु भेषु । हलप्रवाहं प्रथमं विदध्यान्नीरोगमुष्कान्वितसौरभेयैः" । नीरोगाः पीडारहिता मुष्का वृषणास्तैरन्विता ये सौरभेया वृषास्तैर्विदध्यादित्यर्थः । उक्तञ्चैतत् वृषाणां वृषणास्तु फलरूपा अतस्ताहृशैर्वृषैः कृतं कर्षणं सफलं स्यात् चूर्णितवृषणैर्वृषैः कृतं कर्षणं निष्फलमेव भवति । तथाऽर्कं सूर्यवारं शनिवारं विना अन्याम्यवारेषु चन्द्रमङ्गलबुधबृहस्पतिशुक्रवारेषु हलप्रवहणं शुभम् । उक्तञ्च व्यवहारतत्त्वे "पूर्वाद्रीशयमाग्निभेऽर्कयमयोरिक्तासु नेष्टा कृषिरिति" । अथ सामान्यतोलग्नशुद्धिः तत्र पापग्रहैर्हीनबलैर्निर्बलैरुपलक्षिते लग्ने विधौ चन्द्रे शुक्रे मांसले बलिनि पुष्टे उदित इत्यर्थः । तत्र विधौ चन्द्रे जलस्थे जलराशिस्थे सति देवगुरौ लग्नस्थे च सति हलप्रवहणं शुभम् । उक्तञ्च रत्नमालायाम् "शक्तिशालिनि सितेऽथ शीतगौ दुर्बलैरसितभौमभास्करैः । कार्म्मिते शशिनि वारिभोदये लग्नवर्त्तिनि गुरौ कृषिक्रिया" । कश्यपोऽपि "गुरौ लग्नगते शुक्रे बलिन्यापोदये विधौ । शस्ता कृषिक्रिया तत्र दुर्बलैः क्रूरखेचरैः" । अथ विशेषतो लग्नशुद्धिः तत्र सिंहे घटे कुम्भे कर्के अजे मेषे एषु मकरे घटे तुलायाम् एषु लग्नेषु कृषिकर्म न शस्तं यतस्तत्क्षयकरं पीडाकरं तथा रिक्तासु चतुर्थीनवमीचतुर्दशीषु षष्ठ्याञ्च क्षयकरं तथाशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थस्तेनाष्टम्यामपि न शस्तं कृषिकर्म । उक्तञ्च ज्योतिःसारसागरे "मेषलग्ने पशून् हन्ति कर्कटे जलजम्भयम् । सिंहे सस्यभयं ज्ञेयं तुलायां फलसंक्षयः । मकरे सस्यनाशः स्यात्कुम्भे चौरभयन्तथा । हन्त्यष्टमी बलीवर्दान् नवमी सस्यघातिनी । षष्ठी च कीटजननी पशून् हन्ति चतुर्दशी" । चतुर्थ्याम-पीदं फलं ध्येयम् । अथ बीजोप्तिमुहूर्त्तं फणिचक्रफलञ्चाह शार्दूलविक्रीडितेनाह एतैर्भ्विति । श्रुतिः श्रवणः वारुणं शततारका अदितिः पुनर्वसुः विशाखा प्रसिद्धा एतैरुडुभिर्नक्षत्रैर्विना तेषु पूर्वोक्तनक्षत्रेषु मूलमघाध्रुवमृदुक्षिप्रधनिष्ठास्वातीषु पञ्चदशनक्षत्रेषु बीजोप्तिर्बीजवपनं शुभम् । उक्तं च रत्नमालायाम् "हस्ताश्विपुष्योत्तररोहिणीषु चित्रानुराधामृगरेवतीषु । स्वातीधनिष्ठासु मघासु मूले बीजोप्तिरुत्कृष्टफला प्रदिष्टा" । वशिष्ठेनाप्येतावन्त्येव नक्षत्राण्युक्तानि "धातृद्वये कौणपपैत्रपुष्ये हस्तत्रये त्र्युत्तरमैत्रभेषु । पौष्णे धनिष्ठास्वथ वाश्विनीषु बीजोप्तिरुत्कृष्टफलप्रदा स्यादिति" । कौणपो मूलम् नारदेनाप्युक्तानि "मृदुध्रुवक्षिप्रभेषु पितृवायुवसूडुषु । समूलभेषु बीजोप्तिरत्युत्कृष्टफलप्रदा" । कश्यपेनापि वसुवायुभनैर्ऋत्यक्षिप्रध्रुवमृदूडुषु । सीतां सृत्वाथ बीजोप्तिरत्युत्कृष्टफलप्रदा" । अत्र मघा नोक्ता अत्र भौमो मङ्गलवारो निषिद्धः अर्थात् सूर्यचन्द्रबुधगुरुशुक्रशनीनां वारेषु बीजोप्तिःशुभा । नेष्टा कृषिरित्यतो नकारोऽत्रानुवर्त्तते तेन बीजोप्तिर्नेष्टेत्यर्थः । अत्र कालविशेषनिषेधो राजमार्त्तण्डे "रवौ रौद्राद्यपादस्थे भूमेः संजायते रजः । तस्माद्दिनत्रयं तत्र बीजवापं परित्यजेदिति । अथ बीजोप्तौ फणिचक्रमुच्यते । अशुभतो न छिद्यन्ते गावः किरणा यस्यासावंशुः यस्य स्वरूपाभावः । तस्य कुतस्तरां किरणाः तादृशोऽगूराहुस्तस्य भं नक्षत्रं तस्मादित्यर्थः राहुधिष्ठितनक्षत्रादष्टौ भानि असन्त्यसमीचीनानि, ततस्त्रीणि शुभानि, तत एकमशुभं ततस्त्रीणि शुभानि ततोऽप्येकमशुभं ततस्त्रीणि शुभानि ततोऽप्येकमशुभं ततस्त्रीणि शुभानि ततश्चत्वार्यशुभानि । एवं बीजोप्तौ चतुर्विंशति नक्षत्राणां शुभाशुभत्वमुक्तं उक्तञ्च नारदेन "भवेत्त्रितयं मूर्ध्नि धान्यनाशाय राहुभात् । गले त्रयं कज्जलाय वृद्धये द्वादशोदरे । निस्तण्डुलत्वं लाङ्गूले भचतुष्टयमीरितम् । नाशो बहिःपञ्चके स्याद्बीजोप्तावपि चिन्तयेदिति" । राहुर्यस्मिन् ऋक्षेऽस्ति तस्मान्नक्षत्रत्रयं मूर्ध्नि मस्तके स्यात्तद्धान्यनाशकरं भवति । ततस्त्रयं गले स्यात्तत् कज्जलाय श्यामिकासम्पादकं स्यात् । ततो द्वादश भानि बहिर्नक्षत्ररहितानि उदरे स्याद्यानि तानि धान्यवृद्धये स्युः ततो नक्षत्रचतुष्टयं पुच्छे निस्तण्डुलत्वकरं स्यात् ततोऽवशिष्टं बहिर्नक्षत्रपञ्चकं धान्यनाशकरं स्यात् । रत्न-

मालायामपि "मूर्ध्नि त्रीणि गले त्रयञ्च जठरे धिष्ण्यानि च द्वादश स्यात् पुच्छे च चतुष्टयं बहिरतोभानां स्थितं पञ्चकम्। एकैकं कज्जलमध्यवर्त्ति विरचिता निस्तण्डुलत्वं क्रमात् स्यादीतिभयं भयञ्च फणिभाद्बीजोप्तिकाले स्फुटम्"। अत्र केचित्। फणिभात् सूर्यनक्षत्रादितिव्याचख्युस्तत्र युक्तिः "सूर्यभादुरगःस्थाप्यः" इति स्वरोदयवाक्यैकवाक्यत्वात्, तत्र नारदवाक्ये राहुभादित्युक्तत्वात् "राहोर्धिष्ण्यात्समारभ्य धिष्ण्यत्रयमस्तु निष्फलमिति" काश्यपोक्तेश्च। "सूर्यभादुरगः स्थाप्यः" इति तु स्वरोदयवचनं बीजरोपणविषयम्। तत्र लग्नशुद्धिमाह वशिष्ठः "भवारिपसहजे पापैस्त्रिकोणकेन्द्रस्थितैश्च शुभैः। कथितेषु च धिष्ण्येष्वपि शुभलग्ने बीजवापनं कार्यमिति" अथ हलप्रवहणे चक्रमुच्यते हलेइति हले हलचक्रेऽर्कोज्झितात्सूर्यभुक्तानक्षत्रात्क्रमेण त्रीणि नक्षत्राणि असन्ति अशुभफलानि। ततोऽष्ट भानि सन्ति शुभफलदानि ततो नव भान्यसन्ति ततोऽष्टौ भानि सन्ति यथा सूर्ये आर्द्रायां भुक्तभं मृगः तत आरभ्य त्रीणि मृगार्द्रापुनर्वसुभान्यशुभानि। ततः पुष्याश्लेषामघापूर्वफाल्गुनीहस्तचित्रास्वातीनक्षत्राणि शुभानि। ततो विशाखानुराधाज्येष्ठामूलपूर्वाषाढोत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठानक्षत्राणि अशुभानि। ततः शततारकापूर्वभाद्रपदोत्तरभाद्रपदारेवत्यश्विनीभरणीकृत्तिकारोहिणीनक्षत्राणि शुभानि। एवमष्टाविंशतिर्भानि भवन्ति यदाह वशिष्ठः "अर्कगतागतसंस्थभत्रितयं नेष्टमुभयतस्त्वष्टम्। षोडश धिष्ण्यं नवकं शिष्टमनिष्टं च लाङ्गले चक्रे" इति। अर्केण गतं भुक्तम् आगतं भोग्यं संस्थमाक्रान्तम् एतद्भत्रितयं नेष्टं तत उभयतःषोडशधिष्ण्यं इष्टं यथा सूर्यभुक्तभात् प्राक्तनान्यष्टौ शुभानि सूर्यभोग्यभादग्रेतनानि शुभानि स्युरित्यर्थः। शिष्टमवशिष्टं मध्यगतनक्षत्रनवकमनिष्टम् एवमत्राप्यष्टाविंशतिर्भानि। नारदोऽपि "हलादौ वृषनाशाय भत्रयं सूर्यभुक्तभात्। अग्रे भत्रयं लक्ष्म्यै सौख्यं पार्श्वस्थपञ्चकम्। शूलत्रयेऽपि नवकं मरणायान्यपञ्चकम्। श्रियै पुच्छे त्रयं श्रेष्ठं स्याच्चक्रे लाङ्गले शुभम्" इति। अस्यार्थः हलप्रवहणसमये सूर्यभुक्तनक्षत्रान्नक्षत्रत्रयं वृषनाशाय स्यात्। तदग्रे नक्षत्रत्रयं लक्ष्म्यै स्यात् तदग्रे पार्श्वनक्षत्रपञ्चकं सौख्याय स्यात् तदग्रे शूलत्रयगतं नक्षत्रनवकं मरणाय स्यात् तदग्रेऽन्यत् पार्श्वस्थपञ्चकं श्रियै स्यात् तदग्रे पुच्छगतं नक्षत्रत्रयं श्रेष्ठं शुभफलमिति। अनेनापि प्रकारेण मृगादीनि तान्येवाशुभाशुभानि सम्भवन्ति। तत्र हलचक्राकृतिर्लिख्यते तत्र काश्यपः "त्रिस्त्रिरष्टसु नवस्वेषु सप्तस्वर्कविमुक्तभात्। हानिर्वृद्धिः कर्तृमृत्युर्लक्ष्मीश्चैव यथाक्रममिति, हलनक्षत्रोक्तान्तरमुक्तवान् अस्यायमर्थः अर्कविमुक्तभात्त्रिषु भेषु हानिः ततोऽष्टसु भेषु वृद्धिः ततो नवसु भेषु कर्त्तृनाशः, ततः सप्तसु भेषु लक्ष्मीप्राप्तिरिति यथाक्रमं फलं ज्ञेयम्। अत्र सप्तविंशतिनक्षत्रोक्तेरभिजिद्गणना नास्ति। नन्वत्र पञ्चनक्षत्रयोगे कोहेतुरित्यत आह तदन्तरगत इति तच्छब्देन हलोर्ध्वदण्डमूलोर्द्धदण्डावुच्येते तयोरन्तरगते मध्ये विद्यमाने पञ्चकपञ्चके श्रियै स्याद्यो नक्षत्रदशकमिति यावत् तस्मान्मध्यत्रितयं हलदण्डोर्ध्वभागे शुभफलदं लेख्यम्" पी॰धा॰

अत्र विशेषः ज्यो॰ त॰ तत्र

कूर्म्मचक्रशब्दे दर्शितात् ज्यो॰त॰ वाक्यात् परम्परा यथा "कूर्म्माङ्गस्थदेशानाह। "मध्ये सारस्वतामत्स्याः शूरसेनाः समाथुराः। पञ्चालशाल्वमाण्डव्यकुरुक्षेत्रगजाह्वयाः। मरुनैमिषविन्ध्याद्रिपाण्ड्यघोषाः सयामुनाः। काश्यवन्त्या प्रयागश्च गयावैदेहकादयः। प्राच्यां मागधशोणौ च वारेन्द्रीगौडराढकाः। वर्द्धमानतमोलिप्तप्राग्ज्योतिषोदयाद्रयः। आग्नेय्यामङ्गवङ्गोपवङ्गत्रिपुरकोशलाः। कलिङ्गौड्रान्ध्रकिष्किन्ध्याविदर्भशवरादयः। दक्षिणेऽवन्तिमाहेन्द्रमलया ऋष्यमूकका:। चित्रकूटमहारण्यकाञ्चीसिंहलकोङ्कणाः। कावेरी ताम्रपर्णी च लङ्कात्रिकूटकादयः। नैरृते द्रविडानर्त्तमहाराष्ट्राश्च रैवतः। जवनः पह्लवः सिन्धुः पारसिकादयो मताः। पश्चिमे हैहयास्ताद्रिम्लेच्छमगकादयः। वायव्ये गुर्ज्जराटश्च लाटजालन्धरादयः। उत्तरे चीननेपालहूनकैकेयमन्द्राः। गान्धारहिमवत्क्रौञ्चगन्धमादनमालवाः। कैलासमद्रकाश्मीरम्लेच्छदेशाः खसादयः। ऐशाने स्वर्णभौमश्च गङ्गाद्वारञ्च टङ्कनः। काश्मीरकलापुरकिरातादरटादयः"। देवलः। "सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रास्तथा प्रत्यन्तवासिनः। अङ्गवङ्गकलिङ्गोड्रान् गत्वा संस्कारमर्हति" तीर्थयात्राव्यतिरेकेणेति द्रष्टव्यमिति मिताक्षरा। व्यासः "उपरा बहुला भूमिः वल्मीकाकराकृताः। सर्वे वाणिजिकाश्चैव भविष्यन्ति कलौ युगे। शस्त्रानिष्पत्तिरफला तरुणा वृद्धशीलिनः। भविष्यत्यफलोत्कर्षः क्रोधश्च सफलोन्नताम्। पुरुषाल्पं बहुस्त्रीकं

तद्दशान्तस्य बन्धनम्" । तत्र ग्रामादिषु स्वनामफलम् । ज्योतिषे "अवर्गेऽष्टाविषुः के च, षट् चे, वेदाः टवर्गके । एवं ते सप्त, पे वर्गे, ये द्वयं, शे च वह्नयः । इत्यमष्टसु वर्गेषु याः संख्याः कथिताः क्रमात् । नाम्नि वर्णात् स्वराश्चैव प्रत्येकं तां प्रकल्पयेत् । एकीकृत्याष्टभिर्भक्ते शेषसंख्याध्वजादयः । ध्वजो धूम्रश्च सिंहः श्वा वृषभो रासभो गजः । ध्वाङ्क्षश्च क्रमतो ज्ञेयः फलं तत्र बलक्रमात् । ध्वाङ्क्षश्वधूम्रवृषभागजः सिंहो ध्वजः खरः । यथोत्तरबला एते ज्ञातव्याः स्वरपारगैः । प्रभौ शौचे पुरे देशे मित्रनारीष्टकेषु च । बलात् प्रायो भवेल्लाभो न लाभो बलवर्ज्जितात् । अ गरुड़ः क मार्ज्जारश्च सिंहः ट शुनीसुतः । त भुजङ्गः प आखुः स्यात् य वर्गे मः, श मेषकः । नामादिवर्णतोऽष्टौ या अष्टौ वर्गाः क्रमादमी । यद्वर्गभक्ष्यो यः प्रोक्तस्तस्मात्तस्य भवेत् क्षयः । ग्रामवर्गस्य ये भक्ष्यास्त्याज्यास्तद्ग्रामवासिनः । एवं दुर्गे रणे त्याज्या न कर्त्तव्या गृहाधिपाः । अवर्गाद्यष्टकं ज्ञेयं प्रागाद्यष्टदिशां क्रमात् । स्ववर्गात् पञ्चमे स्थाने सर्व्वभङ्गश्च जायते" । व्यासः "वनिमः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यश्च पञ्चमः । पञ्च यत्र न विद्यन्ते तत्र न दिवसं वसेत्" । मत्स्यपुराणे "फालकृष्टे तथा देशे सर्व्वबीजानि रोपयेत् । त्रिपञ्चसप्तरात्रेण यत्र रोहन्ति तान्यपि । ज्येष्ठा मध्या कनिष्ठा भूर्वर्ज्जनीयेतरा मता" ।

अथ लाङ्गलचक्रं स्वरोदये "लाङ्गलं दण्डिकायुग्मं योक्त्रद्वयसमन्वितम् । दण्डकादित्रिरेखाणि दिनेशाक्रान्तभादितः । दण्डका हलयूपानां द्विद्विस्थाने त्रिकं त्रिकम् । योक्त्रयोश्च त्रिकञ्चैव मध्ये पञ्चाग्रके द्वयम् । दण्डस्थे च गवां हानिर्यूपस्थे स्वामिनो भयम् । शेषैर्लाङ्गलयोक्त्रादौ क्षेत्रारम्भादिनर्क्षके" ।

अथ वीजोप्तिचक्रम् । "सूर्य्यभाद्भगणः स्थाप्यस्त्रिनाड्येकान्तरक्रमात् । मुखे त्रीणि गले त्रीणि भानि द्वादश तूदरे । पुच्छे चतुर्बहिः पञ्च दिनभाच्च फलं वदेत् । वदने शोचकं विद्यात् गलेऽङ्गारकस्तथा । उदरे धान्यवृद्धिः स्यात् पुच्छे धान्यक्षयो भवेत् । ईतिरोगभयं राज्ये चक्रे वीजोप्तसम्भवे" । सूर्य्यभात् सूर्य्यभुज्यमाननक्षत्रात् त्रिनाड्येकान्तरक्रमादिति यदाश्विन्यां रविस्तदा तामारभ्य गणयेत् । त्रिनाडीषु अश्विनीभरण्योः कृत्तिका दत्त्वा रोहिणी बहिः कार्य्या मृगार्द्रापुनर्व्वसूनि त्रिनाडीषु दत्त्वा पुष्योर्बहिः कार्य्यः एवं क्रमेणान्या ज्ञेयाः । शोचकं शस्यशून्यताम् । ईतय । "अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः । प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेते ईतयः स्मृताः" वीजोप्तिः वपनम् कारणमस्येति व्युत्पत्तिमाश्रित्य वीजरोपविषयमिति पी०धा० स्थितम् ।

"वृषचक्रं वृषाकारं सर्व्वावयवसंयुतम् । लिखित्वा विन्यसेद्भानि वृषनामर्क्षपूर्व्वकम् । मुखाद्यक्षिकर्णशीर्षेषु पृष्ठे स्कन्धे द्विकं द्विकम् । त्रीणि पृष्ठे द्वयं पुच्छेऽष्टौ पादे तूदरे त्रिकम् । हलप्रवाहवीजोप्तिप्रारम्भादिदिनर्क्षकम् । यदङ्गेषु स्थितं तस्मात्तद्वाच्यं सर्व्वं शुभाशुभम् । आस्ये हानिः सुखं नेत्रे कर्णे भिक्षाटनं तथा । शीर्षे धृतिस्तथा पृष्ठे सौख्यं स्कन्धे च मङ्गलम् । पृष्ठे कष्टं शुभं पुच्छे भ्रमः पादे सुखं हृदि । चन्द्रयोगादिदं प्रोक्तं वृषचक्रफलं बुधैः" ।

दीपिकायाम् "पूर्व्वात्रयाश्लेषफणिपित्र्यविशाखभेषु विष्णाष्टमीविगतचन्द्रतिथिं विहाय । द्व्यङ्गालिगोसमुदये विकुजार्किवारे शस्तेन्दुयोगकरणेषु हलप्रवाहः । हलप्रवाहवद्वीजवपनस्य विधिः स्मृतः । चित्रायाञ्च शुभे केन्द्रे स्थिरस्वमनुजोदये" । भीमपराक्रमे "वामे कृष्णं बलीवर्द्दं दक्षिणे लोहितं न्यसेत् । उत्तराभिमुखो भूत्वा कर्षकः कृषिमारभेत् । हले तु योजिते यत्र वामे वामं करोति गौः । तत्र स्याद्द्विगुणं शस्यमवश्यं गर्गभाषितम्" । ज्योतिश्चिन्तामणौ बलभद्रः "सुखदा प्रतिपच्चैव द्वितीया कार्य्यसाधिनी । आरोग्यदा तृतीया च चतुर्थी कीटक्लमदा । पञ्चमी श्रीप्रदा नूनं षष्ठी च कलहप्रिया । सप्तमी स्यानदा भोग्या हर्षं हन्ति तथाष्टमी । नवमी शस्यनाशाय दशमी भूतिदा सदा । एकादशी तथा कुर्य्याद्धनं धान्यं मनोरथम् । द्वादशी प्राणसन्देहा सर्व्वसिद्धा त्रयोदशी । चतुर्द्दशी पतिं हन्ति पञ्चदश्येव निष्फला । अमावास्याष्टमीं षष्ठीं रिक्तां च परिवर्जयेत् । सौरिभौमदिने चैव कृष्यारम्भे धनक्षयः । प्राजेशविष्णुतत्त्वेषु पित्र्यर्क्षोत्तरेषु च । अश्विनीवातपौष्णेषु मूलादितीन्दुभे तथा । वारे भानुजशुक्रे च जीवे शीतकरे तथा । लग्ने स्त्रीगोमीनयुग्मे च कृष्यारम्भं शुभं विदुः । ऐशान्यां पुष्पनैवेद्यैः क्षेत्रपालञ्च पूजयेत् । शालद्वारो हलधरः स्रग्भिश्च पूजितं हलम् । दध्याज्यमधुभिः श्रेष्ठं फालमग्रे प्रलेपितम् । कर्षं प्रावर्त्तयेत् प्राङ्मुखो धृतनेन ह-

वेन च । हस्ताश्विनिष्यचन्द्रेषु ब्रह्मेन्द्रविष्णुवारुणे । वायव्येन्द्राग्निभे चैव रोहिण्यामुत्तरासु च । वारे जीवज्ञशुक्रे च सोमे दिनकरे तथा । युग्मे युवतिगोमीने शस्तं स्याद्बीजवापनम् । राजमार्त्तण्डे "प्राजेशमश्विन्युत्तरादितिमघामार्त्तण्डतयाश्विनीपौष्णानुष्णमरीचयः शतभषास्वातिर्विशाखा तथा । जीवार्केन्दुसितेन्दुनन्दनदिने वारे स्थिरस्योदये शस्यानां वपने भवन्ति लवने शस्ते तिथौ रोपणे" । देवलः "गुरुसोमसूर्य्यशुक्राःश्रेष्ठाः सम्पत्कराः शुभाः । बुधार्कभूमिपुत्त्राश्च न भवन्ति फलप्रदाः । हन्ति मेषः पशून् सर्व्वान् स्वभावेनाथ वृश्चिकः । कर्कटे न भवेत् सौख्यं तुलायां न प्ररोहति । केशरी शस्यघाती स्यात् पार्थिवोपद्रवं धनुः । मकरे चैव कुम्भे च भयमेव विनिर्द्दिशेत् । गोस्त्रीमिथुनमीनेषु शस्यं सम्पद्यते महत् । प्रशस्ते चन्द्रतारे च शुचिः शुक्लेन वाससा । स्नात्वा गन्धैश्च पुष्पैश्च पूजयित्वा विधानतः । पृथ्वीञ्च चन्द्रसंयुक्तां पूजयित्वा प्रजापतिम् । अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य दीयते भूरिदक्षिणा । कृष्णौ वृषौ नियोक्तव्यौ नवनीतैर्घृतेन वा । सुवर्णाश्च तयोर्लिप्यात् फालाग्रं कनकैः स्पृशेत् । उत्तराभिमुखोभूत्वा क्षीरेणार्घ्यं प्रदापयेत् । ततः शुभकरः श्रीमान् कृषिकर्म्म समाचरेत् । वर्जयेद्भग्नशृङ्गञ्च खुरभग्नञ्च वर्जयेत् । विकलं छिन्नलाङ्गूलं कपिलं वृषभं तथा । हलप्रवाहणं कार्य्यं नीरुग्भिः कृषिकर्म्मकैः । हलादिभिर्दृढैः क्षेमं कुदृढैर्न शुभं वदेत् । वृषभा यदि सज्जन्ति तस्य विघ्नप्रदा भवेत्" । कृषिरिति शेषः । "तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन निर्व्विघ्नं कारयेत् सदा । एका जयकरी रेखा तृतीया चार्थदायिका । पञ्चमी या भवेद्रेखा बहुशस्यफला हि सा । अत ऊर्द्ध्वं न कर्त्तव्यं महादोषस्ततोभवेत् । संपूज्याग्निं द्विजं देवं कुर्य्याद्धलप्रवर्त्तनम् । हेमनिर्दृष्टं फालाग्रं छिन्नरेखां न कारयेत् । कर्त्तव्या वसवश्चेन्द्रः पृथुरामः सचन्द्रमाः । पराशरो बलभद्रः सर्व्वविघ्नप्रशान्तये । हले प्रवाह्यमाणे तु कूर्म्म उत्पद्यते यदि । गृहिणी म्रियते तस्य ततोऽग्नेश्च भयं भवेत् । लाङ्गलं भिद्यते चापि प्रभुस्तत्र विनश्यति । ईषाभङ्गो यदा कर्त्तुः संशयो जीवितस्य च । सुतनाशो युगाभङ्गे समीने म्रियते सुतः" । समीने योक्त्रबन्धनकाष्ठे । "योक्त्रच्छेदे तु व्याधिः शस्यहानिश्च जायते । हले प्रवाह्यमाणे तु गौरेकः प्रपतेद्यदि ।

प्रपतेत्क्रमात्तस्तु बन्धनं स प्रपद्यते । ज्वरातिसाररोगेण कृषिभङ्गं विनिर्द्दिशेत् । प्रवाह्यमानमात्रस्तु ततो गौः प्रपतेद् यदि । वत्सापीडेन भर्त्तुस्तदा शस्यं चतुर्गुणम् । हेमरौप्यविलिप्तस्य बीजस्योद्धृतः शुचिः । इन्द्रं चित्ते निधायाथ स्वयं मुष्टित्रयं वपेत् । कृत्वाथान्योन्यप्रोत्साहं कर्षकोहृष्टमानसः । प्राङ्मुखः कलसं गृह्य इमं मन्त्रमुदीरयेत् । त्वं वै वसुन्धरे सीते ! बहुपुष्पफलप्रदे ! । नमस्ते मे शुभं नित्यं कृषिं मेधां शुभे ! कुरु । रोहन्तु सर्व्वशस्यानि काले देवः प्रवर्षतु । कर्षकास्तु भवन्त्वग्र्या धान्येन च धनेन च स्वाहा" । कृत्यरत्नाकरे ब्रह्मपुराणम् "चैत्रे च कृष्णपञ्चम्यां काश्मीरा च रजस्वला । नित्यं भवति तस्मात्तां कृत्वा शैलमयीं स्त्रियम् । अभ्यङ्गस्नाननैवेद्यैः पूजयेच्च दिनत्रयम् । पुष्पालङ्कारधूपैश्च गोरसं वर्जयन्ति च" । काश्मीरा पृथ्वी । "अष्टम्याञ्च ततः स्नाप्य नारीभिरेव गृहे गृहे । सुस्नाताभिः प्रहृष्टाभिर्व्वीरपत्नीभिरेव च । अनन्तरं द्विजैः स्नाप्य सर्व्वौषधियुतैर्जलैः । गन्धैर्नानाविधैस्तथा रत्नैः फलैः सिद्धार्थकैस्तथा । स्नापयित्वा च तां देवीं गन्धमाल्यैश्च पूजयेत् । तस्मिन्दिने तु भृष्टन्तु प्राशितव्यं गृहे गृहे । अतःपरं स्नाता गर्भं गृह्णाति वसुमेदिनी" । तथा "ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च काश्यपः सुरभी गृहे । इन्द्रः प्रचेताः पर्जन्यः शेषचन्द्रार्कवह्नयः । बलदेवो हलं भूमिर्वृषभो रामलक्ष्मणौ । रक्षोघ्नौ जानकी सीता युगं गगनमेव च" सीता लाङ्गलपद्धतिः । युगं युगकाष्ठम् । "एते द्वाविंशतिः प्रोक्ता प्रजानां पतयः शुभाः । गोमङ्गले तु संपूज्याः कृष्यारम्भे महोत्सवे । अर्घ्यैः पुष्पैश्च धूपैश्च माल्यै रत्नैः पृथक्पृथक् । हलेन वाहयेद्भूमिं स्वयं स्नातः स्वलङ्कृतः" । तथा । "हत्वा बीजन्तु तत्रैव भोक्तव्यं बान्धवैः सह" । बीजवपनं प्राजापत्यतीर्थेन यथाह हारीतः "कनिष्ठायाः पश्चात् प्राजापत्यमावपनं होमतर्पणे प्राजापत्येन कुर्य्यात्" इति । होमतर्पणे लाजहोमसक्त्वादितर्पणे । राजमार्त्तण्डे पराशरः "नित्यं दशहले लक्ष्मीर्नित्यं पञ्चहले धनम् । नित्यञ्च त्रिहले भक्तं नित्यमेकहले ऋणम्" । "वैशाखे वपनं श्रेष्ठं मध्यमं रोहिणीरवौ । अतःपरन्तु वपनं न जातु श्रावणे शुभम्" । ज्योतिषे "पूर्व्वभाद्रपदा मूलं रोहिण्युत्तरफल्गुनी । विशाखा शतभिषा या ध-

न्यानां रोपणे वरा। सदोला रजनीं नीलीं पुत्रपित्रोर्वियुज्यते। स्वयं जाते पुनस्ते द्वे पालयन्नैव दुष्यति। आरामे गृहमध्ये वा मोहात् संप्रमावयन्। पराभवं रिपोर्याति असाधनधनक्षयम्। निशा नीली पलाशश्च चिञ्चा श्वेतापराजिता। कोविदारश्च सर्वत्र मर्त्तं निघ्नन्ति मङ्गलम्"। निशा हरिद्रा। कोविदारः कोरक्तकाञ्चनः। "हेमाम्भसा हरबीजं स्नातोमन्त्रेण रोपयेत्। वर्द्धेति सुनीतेति पुण्यदेति धरेति च। नमस्ते शुभगे! नित्यं द्रुमोऽयं वर्द्धतामिति। अरिष्टाशोकपुन्नागशकुलाश्च प्रियङ्गवः। माङ्गल्याः पूर्वमारामे रोपणीया गृहेषु च। अश्वत्थमेकं पिचुमर्दमेकं द्वौ चम्पकौ त्रीणि च केशराणि। तालाष्टकं श्रीफलसप्तकञ्च पञ्चाम्रवापी नरकं न पश्येत्"। दानरत्नाकरे देवीपुराणम् "ये च पापा दुराचाराः श्रीतरुच्छेदकारिणः। तेऽप्यवीच्यादिनरके पच्यन्ते ब्रह्मणोदिनम्। स्मृतास्ते जीव्यमानास्तु ब्रह्मघ्नाः कीर्त्तिता भुवि। तस्मिन् देशे भयं नित्यं राजानोन चिरायुषः। यच नन्द्यत्ययं शोको यत्र श्रीफलभेदिनः। श्रीतरुर्बिल्वः। "लिखित्वा लक्तकेनापि मन्त्रं शस्येषु बन्धयेत्। न व्याधिकीटहिंस्राणां भयं तत्र भवेत् क्वचित्। "सिद्धिः प्रचलतरङ्गतरलितस्फुतरसमीरणश्वनोद्वेगे श्रीमद्रामभद्रपादाः कुशलिनः समुद्रतटे नानाशतसहस्रवानराणां मध्ये खरनखरपशाद्र्लाङ्गूलं पवनसुतं वायुवेगं परचक्रप्रमथनं श्रीमद्धनूमन्तमाज्ञापयन्ति अमुकस्य ग्रामखण्डक्षेत्रे वाताभोग्याभोग्याश्चोरुतीपाखण्डरमुण्डीभूलीप्रङ्कारतत्पाकृशराङ्कुताफडिङ्गलावानरागरुडामडकमांक्षिपादिरोगम् खण्डयत क्षणमपि विलम्बं मा चरत यदि विलम्बं कारयत तदा युष्मान्घातखण्डं कारयामीति। घ्रां घ्रीं घ्रौं श्रीरामाय नमः"। इति मन्त्रेषु बन्धयेत्" "कृषेर्वृष्टिसमायोगात् दृश्यन्ते फलसिद्धयः" युं०त०पु०। वा ङीप् कृषीत्यप्यत्र। स्वार्थे क कृषिकाप्यत्र स्त्री। आधारे कि। भुवि २। "कृषिर्भूवाचकः शब्द" भा०। कृष्णशब्दे दृश्यम्

कृषिक पु० कृष–किकन्। फाले अम०। कर्षके त्रि०।

कृषिजीविन् त्रि० कृष्या जीवति जीव–णिनि। स्वयमस्वयं वा कृतया कृषिवृत्त्या जीविनि स्त्रियां ङीप्।

कृषिपराशर पु० कृषिकर्त्तव्यताविधायकपराशरमतानुसारिनिबन्धभेदे।

कृषीवल त्रि० कृषिरस्त्यस्य इत्तित्वेन वलच् दीर्घः। कर्षके कृषिजीविनि। "कच्चित्तुष्टाः कृषीवलाः" भा० स०५अ०

कृष्कर पु० अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्। शिवे त्रिकाण्डशेषः

कृष्ट त्रि० कृष–कर्म्मणि क्त। १कृतकर्षणे क्षेत्रादौ "कृष्टजातानामोषधीनां जातानां च स्वयं वने" मनुः कृष्टपच्यः भावे क्त। २कर्षणे न० "न प्रदाप्यः कृष्टफलं क्षेत्रमन्येन कारयेत्" या०। ततः दृढा० भावे इमनिच् ऋतोरः। क्रष्टिमन् कृष्टत्वे कर्षणे पु०

कृष्टपच्य त्रि० कृष्टे क्षेत्रे स्वयमेव पच्यते पच–कर्म्मकर्त्तरि क्यप्। कृष्टक्षेत्रे—स्वयमेव पच्यमाने धान्यादौ "न कृष्टपच्यमश्नीयादकृष्टञ्चाप्यकालतः" भाग० ७।१२।१७। वानप्रस्थधर्म्मोक्तौ। शुद्धकर्म्मणि तु यदेव "कृष्टपाक्य इति" सि० कौ०

कृष्टि पु० कृष–कर्त्तरि क्तिच् भावे क्तिन् वा। १पण्डिते अमरः २जनमात्रे निरु० "मानुषीणामेकः कृष्टीनामभवत् सहावा" ऋ० ६।१८।२ "विश्वानमन्न कृष्टयः" ऋ० ८।६।४। "कृष्टयः प्रजाः" भा० "कृष्टीनां विचर्षणिः" ऋ०६।४५।१६ ३कर्षणे स्त्री० त्रिका० ४आकर्षणे च

कृष्टोप्त त्रि० कृष्टे क्षेत्रे उप्तः। कृतकर्षणक्षेत्रे—कृतवपने ओषध्यादौ "वन्या ग्राम्याश्चेह तथा कृष्टोप्ताः पीताम्रयाः। अकण्टकाः कण्टकिनो गन्धरूपरसान्विताः" भा० आ० ९८अ०।

कृष्ण पु० कृष–नक्। भगवतोऽवतारभेदे वासुदेवे १देवकीनन्दने। "कृषिर्भूवाचकः शब्दः णश्च निर्वृतिवाचकः। तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्णइत्यभिधीयते" इत्युक्ते २परब्रह्मणि, ३वेदव्यासे, ४अर्ज्जुने मध्यमपाण्डवे च। कृष्णवर्णत्वात् ५कोकिले, विश्वः ६काके, मेदि० करमर्द्दके (करमचा) ७वृक्षे, शब्दर० ८नीले, वर्णे ९तद्वति त्रि० अमरः १०कालागुरुणि राजनि०। ११अशुभकर्म्मणि च न०। कृष्णकर्म्मा अमरः १२द्रौपद्यां, १३नीलीवृक्षे, १४पिप्पल्यां, १५द्राक्षायां, स्त्री मेदि० १६नीलपुनर्नवायाम्, १७कृष्णजीरके, १८गाम्भार्य्यां १९कटुकायाम्, २०सारिवाभेदे २१राजसर्षपे, राजनि० २२पर्पट्यां, भावप्र०। २३काकोल्यां, २४सोमराज्याञ्च स्त्री टाप् जटा०कृष्णवर्णत्वाच्च तासां तथात्वम् २५वनभेदे न० कृष्णवनशब्दे विवृतिः। २६नीलाञ्जने, २७लौहे, २८मरिचे च पु० जटाधरः। तत्र भगवदवतारविशेषः "अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे। अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देव-

कौस्तुभः" ब्रह्मपु० । वसु... च कश्यपादिती । तौ च वरुणस्य गोहरणात् ब्रह्मणः शापेन गोपालत्वमापतुः । यथाह हरिवं० ५६अ०

"इत्यम्बुपतिना प्रोक्तो वरुणेनाहमच्युत ! । गवां कारणतत्त्वज्ञः कश्यपे शापमुत्सृजम् । येनांशेन हृता गावः कश्यपेन महात्मना । स तेनांशेन जगतीं गत्वा गोपत्वमेष्यति । या च सा सुरभिर्नाम अदितिश्च सुरारणी । उभे ते तस्य वै भार्य्ये सह तेनैव यास्यतः । ताभ्यां सह स गोपत्वे कश्यपो भुवि रंस्यते । तदस्य कश्यपस्यांशस्तेजसा कश्यपोपमः । वसुदेव इति ख्यातो गोषु तिष्ठति भूतले । गिरिर्गोवर्द्धनो नाम मथुरायास्त्वदूरतः । तत्रासौ गोष्वभिरतः कंसस्य करदायकः । तस्य भार्य्याद्वयञ्चैव अदितिः सुरभिस्तथा । देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्य धीमतः । तत्रावतर लोकानां भवाय मधुसूदन ! । जयाशीर्वचनैस्त्वेते वर्द्धयन्ति दिवौकसः । आत्मानमात्मना हि त्वमवतार्य्य महीतले । देवकीं रोहिणीञ्चैव गर्भाभ्यां परितोषय । तत्र त्वं शिशुरेवादौ गोपालकृतलक्षणः । वर्द्धयस्व महाबाहो ! पुरा त्रैविक्रमे यथा ॥ छादयित्वात्मनात्मानं मायया गोपरूपया । गोपकन्यासहस्राणि रमयंश्चर मेदिनीम् । गाश्च ते रक्षिता विष्णो ! वनानि परिधावतः । वनमालापरिक्षिप्तं धन्या द्रक्ष्यन्ति ते वपुः । विष्णो ! पद्मपलाशाक्ष ! गोपालवसतिङ्गते । बाले त्वयि महाबाहो ! लोको बालत्वमेष्यति । त्वद्भक्ताः पुण्डरीकाक्ष ! तव चित्तवशानुगाः । गोषु गोपा भविष्यन्ति सहायाः सततन्तव । वने चारयतो गास्तु गोष्ठेषु परिधावतः । मज्जतो यमुनायान्तु रतिमाप्स्यन्ति ते भृशम् । जीवितं वसुदेवस्य भविष्यति सुजीवितम् । यस्त्वया तात इत्युक्तः स पुत्र इति वक्ष्यति । अथ वा कस्य पुत्रत्वं गच्छेथाः कश्यपादृते । का वा धारयितुं शक्ता विष्णो ! त्वामदितिं विना । योगेनात्मसमुत्थेन गच्छ त्वं विजयाय वै" इति विष्णुं प्रति ब्रह्मोक्तिः । ताभ्यां तस्योत्पत्तिकथा च तत्र ६०अ० यथा

"यदर्थं सप्त ते गर्भाः कंसेन विनिपातिताः । तन्तु गर्भं प्रयत्नेन ररक्षुस्तस्य रक्षिणः । स तत्र गर्भवसतौ वसत्यात्मेच्छया हरिः । समवत्त यशोदाऽपि गर्भं तदहरेव तु । विष्णोः शरीरजां निद्रां विष्णुनिर्देशकारिणीम् । गर्भकाले त्वसंपूर्णे अष्टमे मासि ते स्त्रियौ । देवकी च यशोदा च सुषुवाते समं तदा । यामेव रजनीं विष्णुर्जज्ञे वृष्णिकुले प्रभुः । तामेव रजनीं कन्या यशोदाऽपि व्यजायत । नन्दगोपस्य भार्य्यैका वसुदेवस्य चापरा । तुल्यकालं हि गर्भिण्यौ यशोदा देवकी तथा । देवक्यजनयद्विष्णुं यशोदा तान्तु कन्यकाम् । मुहूर्त्तेऽभिजिते प्राप्ते सार्द्धरात्रे विभूषिते । सागराः समकम्पन्त चेलुश्च धरणीधराः । जज्वलुश्चाग्नयः शान्ता जायमाने जनार्द्दने । शिवाः संप्रववुर्वाताः प्रशान्तमभवद्रजः । ज्योतींषि व्यप्रकाशन्त जायमाने जनार्द्दने । अभिजिन्नाम नक्षत्रं जयन्ती नाम शर्व्वरी । मुहूर्त्तो विजयो नाम यत्र जातो जनार्द्दनः । अव्यक्तः शाश्वतः कृष्णो हरिर्नारायणः प्रभुः । जायते भगवांस्तत्र नयनैर्मोहयन् जगत्" । ततोऽनतिदूरे

"वसुदेवस्तु तं रात्रौ जातं पुत्रमधोक्षजम् । श्रीवत्सलक्षणं दृष्ट्वा युतं दिव्यैश्च लक्षणैः । उवाच वसुदेवस्तं रूपं संहर वै प्रभो ! । भीतोऽहं देव ! कंसस्य तस्मादेवं वदाम्यहम् । मम पुत्त्रा हतास्तेन तव ज्येष्ठाऽम्बुजेक्षण ! । वैशम्पायन उवाच । वसुदेववचः श्रुत्वा रूपं संहरदच्युतः । अनुज्ञाप्य पितृत्वेन नन्दगोपगृहं नय । वसुदेवस्तु संगृह्य दारकं क्षिप्रमेव च । यशोदाया गृहं रात्रौ विवेश सुतवत्सलः । यशोदायास्त्वविज्ञातस्तत्र निक्षिप्य दारकम् । गृहीत्वा दारिकां ताञ्च देवकीशयने न्यसत् । परिवर्त्ते कृते ताभ्यां गर्भाभ्यां भयविक्लवः । वसुदेवः कृतार्थो वै निर्जगाम निवेशनात्" ।

यथा रूपेण तस्याविर्भावस्तथा रूपं भाग०१०स्क०३अ०वर्णितम्

"देवक्यां देवरूपिण्यां विष्णुः सर्वगुहाशयः । आविरासीद्यथा प्राच्यां दिशीन्दुरिव पुष्कलः । तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणं चतुर्भुजं शङ्खगदाद्युदायुधम् । श्रीवत्सलक्ष्मं गलशोभिकौस्तुभं पीताम्बरं सान्द्रपयोदसौभगम् । महार्हवैदूर्य्यकिरीटकुण्डलत्विषा परिष्वक्तसहस्रकुन्तलम् । उद्दामकाञ्च्यङ्गदकङ्कणादिभिर्विरोचमानं वसुदेव ऐक्षत । स विस्मयोत्फुल्लविलोचनो हरिं सुतं विलोक्यानकदुन्दुभिस्तदा । कृष्णावतारोत्सवसम्भ्रमोऽस्पृशन्मुदा द्विजेभ्योऽयुतमाप्लुतो गवाम्" । इत्यादिनोक्तं वर्णयित्वा

"जन्म ते मय्यसौ पापो मा विद्यान्मधुसूदन ! । समुद्विजे भवद्धेतोः कंसादहमधीरधीः । उपसंहर विश्वात्मन्नदो रूपमलौकिकम् । शङ्खचक्रगदापद्मश्रिया जुष्टं चतुर्भुजम् । विश्वं यदेतत् स्वतनौ निशान्ते यथावकाशं पुरुषः परो भवान् । बिभर्त्ति, सोऽयं मम गर्भगो...

दृष्टो न्लोकरः विडम्बनं तत्”। इत्थं देवक्याः प्रार्थने तां सान्त्वयित्वा तस्य प्राकृतरूपधारणं तत्रैवोक्तं यथा “इत्युक्त्वा तां हरिस्तूष्णीं भगवानात्ममायया। पित्रोः संपश्यतोरेव बभूव प्राकृतः शिशुः।” एवञ्च चतुर्भुजरूपेणोत्पन्नत्वेऽपि प्राकृतरूपत्वोक्त्या तस्मादनन्तरं द्विभुजत्वमिति वैष्णवा मन्यन्ते। गीतायान्तु “तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो! भव विश्वमूर्त्ते!” इति भारतयुद्धकाले तस्य चतुर्भुजत्वकीर्त्तनात् चतुर्भुजत्वमेवासीत् शङ्खचक्राद्यायुधशून्यत्वेन प्राकृतत्वमिति तु युक्तमुत्पश्यामः। तस्येदानीं जन्मसमयोनिरूप्यते शागुक्तब्रह्मपु० कलौ जातत्वाभिधानात् कलियुगएवास्य प्रादुर्भावः। यदि च एकैकमन्वन्तरे बहवः कलयः सम्भवन्ति तथापि वर्त्तमानवैवस्वतमन्वन्तरे अष्टाविंशतितमे महायुगे यः कलिस्तत्रैवाभिभूतः। तत्रापि ज्योतिर्निबन्धे “उच्चस्थाः शशिभौमचान्द्रिशनयो लग्नं वृषोलाभगो जीवः सिंहतुलालिषु क्रमवशात् पूषोशनोराहवः। नैशाथः समयोऽष्टमी बुधदिनं ब्राह्मर्क्षमत्र क्षणे श्रीकृष्णाभिधमम्बुजेक्षणमभूदाविः परं ब्रह्म तत्” ग्रहाणां विशेषराशिस्थानकाले तज्जन्माभिधानोक्तेः तादृशसमयस्य च कलेः ६४७वर्षेषु गतेषु सम्भवः कलौ ततः पश्चात् तादृशसमयासम्भवात्। राजतरङ्गिण्यां च “शतेषु षट्सु सार्द्धेषु त्र्यधिकेषु च भूतले। कलेर्गतेषु वर्षाणामभवन् कुरुपाण्डवाः” इत्यनेन कलेः ६५३ वर्षेषु गतेषु तत्समकालीनयोः कुरुपाण्डवयोरुत्पत्तिकथना अतस्तस्यापि तत्कालोत्पत्तिकत्वम्।

तदवतारचरितं च हरिवं० ४२अ० वर्णितं यथा

“अपरः केशवस्यायं प्रादुर्भावो महात्मनः। विख्यातो माथुरे कल्पे सर्व्वलोकहिताय वै। यत्र शाल्वञ्च मैन्दञ्च कंसं द्विविदमेव च। अरिष्टं वृषभं केशिं पूतनां दैत्यदारिकाम्। नागं कुवलयापीडं चानूरं मुष्टिकं तथा। दैत्यान्मानुषदेहस्थान् सूदयामास वीर्य्यवान्। छिन्नं बाहुसहस्रञ्च बाणस्याद्भुतकर्म्मणः। नरकश्च हतः संख्ये यवनश्च महाबलः। हृतानि च महीपानां सर्व्वरत्नानि तेजसा। दुराचाराश्च निहताः पार्थिवा च महीतले”।

तस्य च कृष्णनामता गर्गेण तथा नामकरणात् यथाह भाग०१०,८।८ “आसन् वर्णास्त्रयोह्यस्य गृह्णतोऽनुयुगं तनूः। शुक्लोरक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः” इति अपीतः श्याम इत्यर्थः भाग० ११अ० युगावतारे द्वापरे श्याममूर्त्तित्वोक्तेः यथा “कृते शुक्लश्चतुर्बाहुर्जटिलो वल्कलाम्बरः। कृष्णाजिनोपवीताक्षान् बिभ्रद्दण्डकमण्डलू। त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्बाहुस्त्रिमेखलः। हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मा स्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः। द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः। श्रीवत्सादिभिरङ्कैश्च लक्षणैरुपलक्षितः। नानातन्त्रविधानेन कलावपि यथा शृणु। कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदः। यज्ञैः संकीर्त्तनप्रायैर्यजन्तीह सुमेधसः”। अस्य तन्नामनिर्वचनं च भा० उ० ६८अ०

“कृषिर्भूवाचकः शब्दोणश्च निर्वृतिवाचकः। विष्णुस्तद्भावयोगाच्च कृष्णोभवति सात्वतः”

कल्पभेदेऽपि वैवस्वतमनोरष्टाविंशतितमे युगे युगे तस्याभिर्भावः अतएव छा०उ०कल्पभेदादिप्रायेणैव “तद्धैतत् घोर आङ्गिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्त्वोवाच” इत्युक्तम्। वस्तुतस्तस्य भगवदवतारात् भिन्नत्वमेव तस्य घोराङ्गिरसशिष्यत्वोक्तेः परमेश्वरस्य तथात्वासम्भवात्। अतस्तन्नाम्नि २८अपरस्मिन्नेव कृष्णशब्दस्य वृत्तिः। “कृष्णेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्त्तते। भस्मीभवन्ति राजेन्द्र! महापातककोटयः” पुरा०। अर्ज्जुनस्य तन्नामनिर्वचनं भा० वि०४४अ०। “कृष्ण इत्येव दशमं नाम चक्रे पिता मम। कृष्णावदातस्य सतः प्रियत्वात् बालकस्य” च। व्यासस्य कार्ष्ण्यात्तथात्वम् “योव्यस्य वेदांश्चतुरस्तपसा भगवानृषिः। लोके व्यासत्वमापेदे कार्ष्ण्यात् कृष्णत्वमेव च” भा० आ०१०५अ०। कृष्णस्येदम् अण् कार्ष्ण तत्सम्बन्धिनि त्रि० “कार्ष्णं वेदमिमं विद्वान् श्रावयित्वार्थमश्नुते” भा०आ०१अ०उक्तेः। अपत्ये तु इञ्। कार्ष्णि तदपत्ये पुंस्त्री। चन्द्रह्रासकरप्रथमादिपञ्चदशकलाक्रियारूपे प्रतिपदादिदर्शान्तात्मकपञ्चदशतिथ्यात्मके २०कालभेदे अर्द्धमासे “चन्द्रहासकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः” ति०त०पद्म०। इन्दुकलाक्षयप्रकारः इन्दुशब्दे ६११पृ० उक्तः। तदुपलक्षिते २१पितृयाने “शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते। एकया यात्यनावृत्तिमन्यया वर्त्तते पुनः” गीता। पितृयाणे च यथा कृष्णपक्षसंबन्धस्तथा आतिवाहिकशब्दे ६५१पृ० दर्शितम्। “धूमोरात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम्” गीता। कृष्णपक्षाभिमानिनि पितृयानस्थे कर्म्मिणामतिवाहके ईश्वरनियोजिते २२देवभेदे आतिवाहिकशब्द

विवृतिः। २३द्यूताद्युपार्जिते धने न० कृष्णधनशब्दे अर्थशब्दे च विवृतिः। कृष्णस्य भावः ष्यञ्। कार्ष्ण्य तद्भावे न० "कार्ष्ण्यञ्चैतत् कृष्णत्वमेव च" भा०आ० १०५ अ०। इमनिच्। कृष्णिमन् तद्भावे पु० "कृष्णिमानं दधानेन"। तल्, कृष्णता स्त्री, त्व कृष्णत्व, न०, कृष्णवर्णे। "कृष्णाऽपि शुद्धेरधिकं विधातृभिः" माघः। "अभिहत्य मरुच्छ्वसान् कृष्णमेघस्तिरोदधे" रघुः। २४नेत्रगतेऽंशभेदे अक्षिशब्दे विवृतिः। २५कृष्णसारमृगे पुंस्त्री० "एषः कृष्णः स कीर्त्तितः" छन्दो०प०। कृष्णाजिनम्

कृष्णक पु० कृष्णप्रकारः स्थूला० कन्। १कृष्णसर्पे अनुकम्पितं कृष्णाजिनम् कन् अजिनान्तत्वादुत्तरपदलोपः। अनुकम्पिते २कृष्णाजिने न०

कृष्णकन्द न० कृष्णः कन्दोऽस्य। रक्तोत्पले त्रिका०

कृष्णकर्कटक पुंस्त्री नित्यकर्म०। कर्कटभेदे सुश्रुतः। "कूर्म्मकुम्भीरकर्कटकृष्णकर्कटशिशुमारप्रभृतयः पादिनः" सुश्रुते पादिजलचरोक्तौ

कृष्णकर्म्मन् न० कर्म०। १हिंसादिनिषिद्धकर्म्मणि। व०म०। २तद्युक्ते पापाचारिणि त्रि० अमरः ३व्रणस्य कृष्णतासम्पादके क्रियाभेदे स च सुश्रुतेन दर्शितो यथा "अथ व्रणस्योपक्रमाणामवलीकनोपक्रमे "दारुणकर्म क्षारकर्म्माग्निकर्म्म कृष्णकर्म्म पाण्डुकर्म्म" इत्याद्युक्त्वा। "दुरूढत्वात्तु शुक्लानां कृष्णकर्म्म हितं पुनः इति" तस्योपयोगो दर्शितः। कृष्णेऽर्पितं कृष्णार्पितं कर्म्म०। ४परमेश्वरार्पिते कर्म्मणि न०।व०ब०। ४तद्युक्ते त्रि० स्त्रियां वा ङाप्।

कृष्णकलि पु० कृष्ण इव चूडाला कलिः कलिकाऽस्य। स्वनामख्याते पुष्पप्रधाने वृक्षे। [स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

कृष्णकाक पुंस्त्री नित्यकर्म०। (दाँडकाक) काकभेदे त्रिका०

कृष्णकापोती स्त्री ओषधिभेदे सुश्रु०। "अथौषधीव्याख्यास्यामः" इत्युपक्रमे "श्वेतकापोती कृष्णकापोती" इत्यादिना विभज्य तदुपयोगप्रकारोदर्शितो यथा। "गोनसाजगरी-कृष्णकापोतीनां सनखमुष्टि खण्डयित्वा क्षीरेण विपाच्याभिसाव्य" इत्याद्युक्तं सुश्रु० तस्या लक्षणमोषधिशब्दे १५६३ पृ० उक्तम्।

कृष्णकाय पुंस्त्री कृष्णःकायोऽस्य महिषे शब्दचि०। जातित्वेऽपि योपधत्वात् स्त्रियां न ङीप् किन्तु टाप्।

कृष्णकाष्ठ न० कृष्णं काष्ठमस्य। कालागुरुणि राजनि०

कृष्णकोहल पु० कृष्णकस्य कृष्णकर्म्मणः ऊहं वितर्कं लाति ला—क। द्यूतकारिणि त्रिका०।

कृष्णगङ्गा स्त्री नित्य०। कृष्णवेण्वायां नदीभेदे राजनि०।

कृष्णगतरोग पु० नेत्रावयवभेदकृष्णगतरोगभेदे। तद्विज्ञानादि सुश्रुते उक्तं यथा।

"अथातः कृष्णगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। यत्सव्रणं शुक्रमथाव्रणं वा पाकात्ययश्चाप्यजका तथैव। चत्वार एतेऽभिहिताः विकाराः कृष्णाश्रयाः संग्रहतः पुरस्तात्। निमग्नरूपं हि भवेत्तु कृष्णे सूच्येव विद्धं प्रतिभाति यद्वै। स्रावं स्रवेदुष्णमतीव रुक् च तत्सव्रणं शुक्रमुदाहरन्ति। दृष्टेः समीपे न भवेत्तु यत्तु न चावगाढं न च संस्रवेद्धि। अवेदनावन्न च युग्मशुक्रं तत्सिद्धिमाप्नोति कदाचिदेव। सितं यदा भात्यसितप्रदेशे स्यन्दात्मकं नातिरुगश्रुयुक्तम्। विहायसीवाच्छदलानुकारि तदव्रणं साध्यतमं वदन्ति। गम्भीरजातं बहलञ्च शुक्रं चिरोत्थितञ्चापि वदन्ति कृच्छ्रम्। विच्छिन्नमध्यं पिशिताचितं वा चलं सिरासक्तमदृष्टिकृच्च। द्वित्वग्गतं लोहितमन्ततश्च चिरोत्थितञ्चापि विवर्ज्जनीयम्। उष्णाश्रुपातः पिडका च कृष्णे यस्मिन् भवेन्मुद्गनिभञ्च शुक्रम्। तदप्यसाध्यं प्रवदन्ति केचिदन्यच्च यत्तित्तिरिपक्षतुल्यम्। संछाद्यते श्वेतनिभेन सर्वं दोषेण यस्यासितमण्डलन्तु। अजापुरीषप्रतिमो रुजावान् सलोहितो लोहितपिच्छिलाश्रुः। विदार्य्य कृष्णं प्रचयोऽभ्युपैति तच्चाजकाजातमिति व्यवस्येत्"।

कृष्णगति पु० कृष्णा गतिर्गतिस्थानमस्य। कृष्णवर्त्मनि वह्नौ तस्य गमनस्थानस्य तद्धूम्या कृष्णत्वात्तस्य तथात्वम्। "वहते स तदा गर्भः कक्षे कृष्णगतिर्यथा" भा० आनु० ८५ अ०।

कृष्णगन्ध पु० कृष्ण उग्रो गन्धोऽस्य। शोभाञ्जनवृक्षे राजनि०

कृष्णगर्भ पु० कृष्णवर्णो गर्भोऽस्य। कट्फले राजनि०।

कृष्णगिरि पु० नित्यकर्म०। नीलगिरौ

कृष्णगोधा कृष्णः गोधेव। कीटभेदे। "सूचीमुखः कृष्णगोधा यश्च काषायवासिकः" सुश्रु० कीटशब्दे विवृतिः।

कृष्णग्रीव त्रि० कृष्णा ग्रीवा यस्य। कृष्णवर्णग्रीवे "कृष्णग्रीव आग्नेयः" यजु० २४,२, "कृष्णग्रीवः शितिकक्षोऽञ्जिसक्थस्त ऐन्द्राग्नाः" इत्यादि अश्वमेधीयपशुविशेषोक्तौ। "श्वेताङ्गोऽञ्चितपर्य्यन्तः कृष्णग्रीवस्तडिद्युतः। त्रियक्षो परिवोभातुः सन्ध्यारागमथाम्बुमान्" हरि० १२५ अ०। २नीलकण्ठे महादेवे पु०।

कृष्णचञ्चुक पु० कृष्णा चञ्चुरस्य कप्। चणके राजनि०।

कृष्णचन्दन न० कृष्णप्रियं चन्दनम् शा० त०। हरिचन्दने श्वेतचन्दने शब्दचि० [माह्लादकत्वात्तथात्वम्।

कृष्णचन्द्र पु० कृष्णश्चन्द्र इव। वासुदेवे तस्य चन्द्रवत् भक्ताना

कृष्णचर पु० कृष्णस्य भूतपूर्व्वः चरट्। भूतपूर्व्वकृष्णसम्बन्धिनि शब्दादौ

कृष्णचूड़ा स्त्री कृष्णस्य चूड़ा इव चूड़ाऽस्य। स्वनामख्याते पुष्पवृक्षे। स्वार्थे क अत इत्वम् ।तत्रार्थे राजनि०।

कृष्णचूडिका स्त्री कृष्णा चूडाऽग्रं यस्याः कप् अत इत्वम्। गुञ्जायां राजनि०। [राजनि०।

कृष्णचूर्ण न०कृष्णं तद्वर्णं चूर्णम्। लौहमले (मोछार गु)

कृष्णजटा स्त्री कृष्णा जटा यस्याः। जटामांस्याम् रत्नमा०

कृष्णजीरक पु० नित्यकर्म्म०। कालवर्णजीरके (कालजीरे) अमरः "कटुष्णः कफशोथघ्नो जीर्णज्वरविनाशनः। चक्षुष्यो रुचिकृद्ग्राही कृष्णजीरक ईरितः" राजनि०

कृष्णतण्डुला स्त्री कृष्णस्तण्डुलोयस्याः। कर्णस्फोटलतायां राजनि०। [शब्दमा०।

कृष्णताम्र न० "यशोर्श्वेन" पा० कर्म्म०। गोशीर्षचन्दने

कृष्णतार पुंस्त्री कृष्णतारत्वच्छति क्र—अण् उप०स०। १कृष्णसारमृगे२हरिणमात्रेचराजनि०।स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कृष्णत्रिवृता स्त्री नित्यकर्म्म०। (कालतेओडी) त्रिवृताभेदे जटा०। [भ्रमरीवृक्षे स्त्री राजनि० टाप्।

कृष्णदन्त त्रि० कृष्णा दन्तायस्य। १कालवर्णदन्तयुक्ते २का-

कृष्णदेह पुंस्त्री कृष्णोदेहोऽस्य।१भ्रमरे सारस्वतः स्त्रियांङीष् २कालवर्णदेहान्विते त्रि०। कर्म्म०। कालवर्णे ३देहे पु०

कृष्णद्वैपायन पु० द्वीपे यमुनाद्वीपे भवः फक् द्वीपोऽयनं जन्मभूमिरस्य प्रज्ञाद्यण् कर्म्म०। वेदव्यासे तस्य यमुनाद्वीपोत्पत्तिकथा भा०आ० १०५अ०।

"धर्म्मयुक्तस्य धर्म्मार्थं पितुरासीत्तरी मम। सा कदाचिदहं तत्र गता प्रथमयौवना। अथ धर्म्मविदां श्रेष्ठः परमर्षिः पराशरः। आजगाम तरीं धीमांस्तरिष्यन् यमुनां नदीम्। स तार्य्यमाणो यमुनां मामुपेत्याब्रवीत्तदा। सान्त्वपूर्व्वं मुनिश्रेष्ठः कामार्त्तो मधुरं वचः। तमहं शापभीता च पितुर्भीता च भारत!। वरैरसुलभैरुक्ता न प्रत्याख्यातुमुत्सहे। अभिभूय स मां बालां तेजसा वशमानयत्। तमसा (कुज्झटिकया) लोकमावृत्य नौगतामेव भारत!। मत्स्यगन्धो महानासीत्पुरा मम जुगुप्सितः। तमपास्य शुभं गन्धमिमं प्रादात् स मे मुनिः। ततो मामाह स मुनिर्गर्भमुत्सृज्य मामकम्। द्वीपेऽस्या एव सरितः कन्यैव त्वं भविष्यसि। पाराशर्य्यो महायोगी स बभूव महानृषिः। कन्यापुत्रो मम पुरा द्वैपायन इति श्रुतः। योव्यस्य वेदांश्चतुरस्तपसा भगवानृषिः। लोके व्यासत्वमापेदे कार्ष्ण्यात् कृष्णत्वमेव च। सत्यवादी शमपरस्तपस्वी दग्धकिल्विषः। सद्योत्पन्नः स तु महान् सह पित्रा ततो गतः"। "श्रुत्वा तु सर्पसत्राय दीक्षितं जनमेजयम्। अभ्यगच्छदृषिर्विद्वान् कृष्णद्वैपायनस्तदा। जनयामास यं काली शक्तेः पुत्रात्पराशरात्। कन्यैव यमुनाद्वीपे पाण्डवानां पितामहम्। जातमात्रश्च यः सद्य इष्टं देहमवीवृधत्। वेदांश्चाधिजगे साङ्गान् सेतिहासान्महायशाः। यन्नैति तपसा कश्चिन्न वेदाध्ययनेन च। न व्रतैर्नोपवासैश्च न प्रसूत्या न मन्युना। विव्यासैकं चतुर्द्धा यो वेदं वेदविदांवरः। परावरज्ञो ब्रह्मर्षिः कविः सत्यव्रतः शुचिः। यः पाण्डुं धृतराष्ट्रञ्च विदुरं चाप्यजीजनत्। शान्तनोः सन्ततिं तन्वन् पुण्यकीर्त्तिर्महायशाः"।

"मातुर्नियोगाद्धर्म्मात्मा गाङ्गेयस्य च धीमतः। क्षेत्रे विचित्रवीर्य्यस्य कृष्णद्वैपायनः पुरा। त्रीनग्नीनिव कौरव्यान् जनयामास वीर्य्यवान्। उत्पाद्य धृतराष्ट्रञ्च पाण्डुं विदुरमेव च। जगाम तपसे धीमान् पुनरेवाश्रमं प्रति"। "कृष्णद्वैपायनाज्जज्ञे धृतराष्ट्रो जनेश्वरः। विचित्रवीर्य्यक्षेत्रे च पाण्डुश्चैव महाबलः। धर्म्मार्थकुशलो धीमान्मेधावी धूतकल्मषः। विदुरः शूद्रयोनौ तु जज्ञे द्वैपायनादपि"। भारते नानास्थाने

"कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं विभुम्। कोह्यन्यः पुण्डरीकाक्षात् महाभारतकृत् भवेत्" विष्णुपु०। तस्य विष्णोरवतारत्वकथा भाग० "ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्यां पराशरात्। चक्रे वेदतरोः शाखा द्वापरे सोऽल्पमेधसः"। अवतारशब्दे ४२२पृ० विवृतिः। कृष्णेति द्वैपायनेति च तस्य नामद्वयम् कर्म्म० क्वचिदेकनामताऽपि। "द्वैपायनेन कृष्णेन नगरे वारणावते" भा०स०७६अ०। "कार्ष्ण्यात् कृष्णत्वमेव च" "कार्ष्णं वेदमिमं कृत्वा" इति च व्यस्तप्रयोगः। "तमहमरागमकृष्णं कृष्णद्वैपायनं वन्दे" वेणीस०। प्रागुक्तभारते च समस्तप्रयोगः

कृष्णधत्त(धूस्तू)र पु० कर्म्म०। (कनकधुतरा) वृक्षभेदे। "सितनीलकृष्णलोहितपीतप्रसवाश्च सन्ति धत्तूराः। सामान्यगुणोपेतास्तेषु गुणाढ्यस्तु कृष्णकुसुमः स्यात्" राजनि०। धत्तूरशब्दे तत्सामान्यगुणा भावप्र०उक्ता यथा

"अम्लूरो मदवर्णाग्निवातकृज्ज्वरकुष्ठनुत्। कषायो मधुरस्तिक्तो सूकालिक्षाविनाशकः। उष्णो गुरुर्वर्ण्यगुल्मकण्डूकृमिविषापहः"।

कृष्णधन न० कर्म्म०। द्यूतादिभिरर्ज्जिते धने। अर्थशब्दे ३६७पृ०विवृतिः। "पार्श्विकद्यूतचौर्य्याप्तं प्रतिरूपकसाहसैः। व्याजेनोपार्ज्जितं यच्च तत्कृष्णं समुदाहृतम्" विष्णुसं०।"पार्श्विकः अपात्रस्य पात्रताख्यापनम्"मा० वि०

कृष्णपक्ष पु० कर्म्म०। चन्द्रस्य कलाह्रासकरे प्रतिपदादिदर्शान्ते पञ्चदशतिथ्यात्मके काले। तत्र (चान्द्रे) पक्षद्वयी मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि। चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः। पक्षत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्चदश स्मृताः। दर्शान्ताः कृष्णपक्षे ताः पूर्णिमान्ताश्च शुक्लके" ति०त० षट्त्रिंशन्मतम्। "रावणेन हृता सीता कृष्णपक्षे सिताष्टमी" महाना०

कृष्णपदी स्त्री कृष्णौ पादौ यस्याः कुम्भप० ङीष् अन्त्यलोपः पद्भावश्च। कालपादयुक्तायां स्त्रियाम्। [रत्नमा०

कृष्णपर्णी स्त्री कृष्णं पर्णमस्याः। कालतुलस्याम्।

कृष्णपवि पु० पूयते पु—शोधे इन् पविः पन्थाः "पन्था वातेन शुध्यति" इत्युक्तेः पथो वातभिन्नशुद्धिहेत्वनपेक्षणात् तथात्वम् कृष्णः पन्था यस्य। वह्नौ "पृथिव्यां कृष्णपविरोषधीभिर्ववक्षे" ऋ० ७,८,२। "कृष्णपविः कृष्णवर्त्माऽग्निः भा० [फलमस्य। करमर्द्दे रत्ना०

कृष्णपाक पु० पच्यते इति पाकः फलं कृष्णः कृष्णवर्णः पाकः

कृष्णपाकफल पु० कृष्णपाकरूपं फलमस्य। करमर्द्दे अमरः

कृष्णपिङ्गल त्रि०"वर्णोवर्णेन"पा० कर्म्म०। कालपिङ्गलवर्णयुक्ते "ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कालपिङ्गलम्" यज्ञोपस्थानमन्त्रः। तस्यापत्यम् इञ्। कार्ष्णपिङ्गलि तस्य त्ये बहुत्वे उपका०अन्यशब्देन द्वन्द्वे अद्वन्द्वे च वा तस्य लुक्। कृष्णपिङ्गलास्तदपत्येषु। २दुर्गायां स्त्री० त्रिका०

कृष्णपिण्डीतक पु० नित्यकर्म्म०। कृष्णपिण्डीरभेदे रत्नमाला कृष्णपिण्डीरोऽप्यत्र।

कृष्णपिपीली स्त्री नित्यकर्म्म०। पिपीलिकाभेदे कृष्णपिपीलिकायां (कालपिपड़ा) राजनि०

कृष्णपुष्प पु० कृष्णं पुष्पमस्य। १कृष्णधत्तूरे राजनि० २प्रियङ्गुवृक्षे स्त्री ङीप् शब्दच०

कृष्णफल पु०कृष्णं फलमस्य।१करमर्द्दे(करमचा)वृक्षे २सोमराज्यां स्त्री टाप् अमरटीकायांभरतः [हिक्तपको०

कृष्णफलपाक पु० कृष्णः फलरूपः पाकोयस्य। करमर्द्दे

कृष्ण(ष)वलक्ष पु० "वर्णोवर्णेन" पा०स०। १कालश्वेतवर्णे २तद्युक्ते त्रि० "अजिने पार्श्वसंहिते कृष्णव(ष)लक्षे आसिके" कात्या० २२,४,१७, कृष्णशबलादयोऽप्यत्र।

कृष्णभूम पु० कृष्णा भूमिर्यत्र अच् समा०। कालवर्णमृत्तिकायुक्ते देशे हेम०

कृष्णभूमिज त्रि० कृष्णाया भूमेर्जायते जन—ड १कालवर्णमृत्तिकात उत्पन्ने २गोमूत्रिकातृणे स्त्री राजनि०

कृष्णभेदा(दी) स्त्री कृष्णोवर्णेन भेद। रवण्डोऽस्याः ङीप् कटुकायां (कट्की) वृक्षे राजनि० वा गौरा० ङीप्। तत्रार्थे अमरः

कृष्णमण्डल न० कर्म्म०। "नेत्रावयवभेदे। नेत्रायामत्रिभागन्तु कृष्णमण्डलमुच्यते। कृष्णात् सप्तमभागं तु दृष्टिं दृष्टिविशारदाः" सुश्रु०। भीमसेनादिवत् उत्तरपदलोपे कृष्णमप्यत्र तदभिप्रायेणैव कृष्णादीति सुश्रुतोक्तिः

कृष्णमल्लिका स्त्री कृष्णा कृष्णप्रिया मल्लिकेव। कृष्णार्ज्जके (कालतुलसी) वृक्षे राजनि०।

कृष्णमत्स्य पुंस्त्री नित्यकर्म्म० (कालयष) इति ख्याते मत्स्यभेदे "पाठीनपाटलाराजीवर्म्मिगोमत्स्यकृष्णमत्स्य वागुञ्जारमुरल सहस्र दंष्ट्र प्रभृतयो नादेयाः"सुश्रुतः स्त्रियां ङीप्

कृष्णमुख त्रि० कृष्णं मुखमास्यमग्रंशो वा यस्य स्त्रियां वा ङीप् १कृष्णवर्णमुखयुक्ते २कालाग्रे च"स्तनयोः कृष्णमुखता रोमराज्युद्गमस्तथा" गर्भलक्षणे सुश्रुतः ३वानरभेदे पुंस्त्री० स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। ४दानवभेदे "महकपात् कृष्णमुखः कृष्णश्चैव महोदरः" हरिवं० २४०अ० दानवोक्तौ। कृष्णवदनादयोऽपि पूर्व्वोक्तार्थे त्रि०

कृष्णमुद्ग पु० नित्यकर्म्म०। मुद्गभेदे तद्भेदगुणादि भावप्र० उक्तं यथा

"मुद्गमकुष्ठयोराध्मानाकारित्वमन्यवैदलापेक्षया नतु सर्वथा एतयोरपि किञ्चिदाध्मानकारित्वात् तत्र मुद्गस्य गुणाः रूक्षोऽलघुर्ग्राही कफपित्तरसो हिमः। स्वादुरल्पानिलो नेत्र्यो ज्वरघ्नो वनजस्तथा। मुद्गो बहुविधः श्यामो हरितः पीतकस्तथा। श्वेतो रक्तश्च तेषान्तु पूर्वः पूर्वो लघुः स्मृतः। सुश्रुतेन पुनः प्रोक्तो हरितः प्रवरो गुणैः। चरकादिभिरप्युक्त एव एव गुणाधिकः"।

भाधवयामलतुराष्टजेति राजनि०तस्य पर्य्यायदर्शनात् वसन्तकाले चैत्रमासे सुराष्ट्रदेशेऽस्योत्पत्तिरवसेया तत्तोदेशादानीयान्यत्र देशेऽपि तस्योत्पादना एवमन्यत्र कालेऽपि।

कृष्णमूली स्त्री०कृष्णं मूलमस्याः ङीप्। शारिवाभेदे। राजनि०

कृष्णमृग पुंस्त्री नित्यकर्म्म० । (कालसार) कृष्णसारमृगे "हत्वा कृष्णमृगांश्चैव मेध्यादन्यान् वनेचरान्" भा० व० ५१अ० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् कृष्णहरिणा-द्योऽप्यत्र पुंस्त्री०

कृष्णमृद् स्त्री० कर्म०। १कृष्णवर्णे मृत्तिकाभेदे २कृष्णभूमौ हेमच०। "कृष्णमृत् चामदाहाम्रपदस्तम्भपित्तनुत्" राजनि० कृष्णमृत्तिकाऽप्यत्र । अ० व०। ३तद्युक्ते त्रि० हेमच०

कृष्णयजुर्वेद पु० तैत्तिरीयरूपयजुर्वेदभेदे। तस्य कृष्णत्वञ्च तस्य पाठे प्रतिपदायुक्तपूर्व्वमायापाठात्त् । यजुर्वेदस्य द्वौ भेदौ शुक्लकृष्णभेदात् तदवान्तरभेदाश्च चरणव्यूहभाष्ययो दर्शिताः यथा

"यजुर्वेदस्य षडशीतिर्भेदा भवन्ति । तत्र चरका नाम द्वादशभेदा भवन्ति "चरका आह्वरकाः कठाः प्राच्यकठाः कपिष्ठलकठाश्चारायणीया वार्त्तान्तवीयाः श्वेताश्वतरा औपमन्यवः पाताण्डिनीया मैत्रायणीयाश्चेति । मैत्रायणीयानाम सप्तभेदा भवन्ति मानवा मैत्रायणीया दुन्दुभा श्चैकेया हारिद्रवेयाः श्यामाः श्यामायनीयाश्चेति । तेषामध्ययनमष्टशतं यजुःसहस्राण्यधीत्य शाखापारो भवति तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो भवति तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो भवति षडङ्गान्यधीत्य षडङ्गविद्भवति शिक्षाकल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमित्यङ्गानि भवन्ति तत्र प्राच्य उदीच्यां, नैर्ऋत्यां निर्ऋत्यस्तत्र वाजसनेयानां पञ्चदश भेदा भवन्ति काण्वा माध्यन्दिनाः शापीयाः श्यामायनीयाः कापोलाः पौण्ड्रवत्सा आवटिकाः परमावटिकाः पाराशर्य्याः वैधेया वैनेया औधेया गालवा वैजपाः कात्यायनीयाश्चेति प्रतिपदमनुपदं छन्दो भाषा धर्मो मीमांसा न्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानि उपज्योतिषं शाङ्कलक्षणं प्रतिज्ञानुवाक्यः परिसंख्या चरणव्यूहः श्राद्धकल्पः प्रवराध्यायश्च शाखाक्रतुसंख्यानुगमयज्ञपार्श्वानि हौत्रिकश्चाशवोक्यानि कूर्म्मलक्षणम् इत्यष्टादश परिशिष्टानि भवन्ति । द्वे सहस्रे शते न्यूने मन्त्रे वाजसनेयके । इत्युक्तमेतत्सकलं स शुक्रियश्च कीर्त्तितम् । पञ्चाश परिसंख्याता ब्राह्मणञ्च चतुर्गुणम् । तत्र तैत्तिरीयकानाम द्विभेदा भवन्ति । औख्याः काण्डिकेयाश्चेति । काण्डिकेयानाम पञ्चभेदा भवन्ति । आपस्तम्बी बौधायनी सत्याषाढी हिरण्यकेशी औधेयी चेति तत्र कठानां तु प्रणायचतुश्चत्वारिंशदुपग्रन्थाः मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणं यत्र पठ्यते । यजुर्वेदः स विज्ञेयोऽन्ये शाखान्तराः स्मृताः । तेषामध्ययनं प्रवचनीयाश्चेति" सू० । विवृतमेतद्भाष्ये यथा "यजुर्वेदस्य षडशीतिर्भेदा भवन्ति" अत्र शाखाभेदो ग्राह्यः । षडुत्तराशीतिभेदा इत्यर्थः । "तत्र चरका नाम द्वादशभेदा भवन्ति" इतिस्पष्टार्थः । ते के भेदा इत्याह चरका इत्यादि मैत्रायणीयानाम सप्तभेदा भवन्ति । मैत्रायणीया मानवा इत्यादि । मैत्रायणीयशाखागण इत्यर्थः । मैत्रायणीयस्तु वाजसनीयवेदाध्यायी । मानवं कल्पसूत्रम् । तेषामध्ययनमष्टोत्तरशतं यजुःसहस्राण्यधीत्य शाखापारो भवति तेषामध्ययने द्विचत्वारिंशदध्यायाः अष्टशताधिकसहस्रमन्त्रा इत्यर्थः । तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारोभवति द्विवारपठनात्पदपारायणफलं भवति इत्यर्थः । तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो भवति त्रिवारपठनात् क्रमपारायणफलं भवतीत्यर्थः । पदक्रमाध्ययनफलं भवतीत्यर्थः । तत्र प्राच्य उदीच्यां, नैर्ऋत्यां निर्ऋत्यस्तत्र वाजसनेयानां पञ्चदश भेदा भवन्ति प्राच्य उदीच्यनैर्ऋत्य इति तिसृषु दिक्षु । वाजसनेयवेदोत्पत्तिमध्ये दक्षिणः इतरदेशेषु वेदशाखयोर्विभाग उच्यते तच्च महार्णवे उक्तम् "पृथिव्यामध्यरेखायां नर्मदा परिकीर्त्तिता । दक्षिणोत्तरयोर्भागे शाखावेदश्च उच्यते । नर्मदादक्षिणे भागे आपस्तम्बाश्वलायनी । राणायनी पिप्पला च यज्ञकन्याविभागिनः । माध्यन्दिनी शाङ्खायनी कौथुमी शौनकी तथा नर्मदोत्तरभागे च यज्ञकन्याविभागिनः । तुङ्गकृष्णा तथा गोदा सह्याद्रिशिखरावधि । आ आन्ध्रदेशपर्य्यन्तम् बह्वृचश्चाश्वलायनी । उत्तरे गुर्जरे देशे वेदो बह्वृच ईरितः । कौषीतकिब्राह्मणं च शाखा शाङ्खायनी स्थिता । आन्ध्रादिदक्षिणाग्नेय्यां गोदासागरकावधि । यजुर्वेदस्य तैत्तिरी आपस्तम्बी प्रतिष्ठिता । सह्याद्रिपर्वतादारादिशाम् नैर्ऋत्यसागरात् । हिरण्यकेशी शाखा च परशुरामस्य सन्निधौ । मयूरपर्वताच्चैव यावद्गुर्जरदेशतः । व्याप्ता वायव्यदेशात्तु मैत्रायणी प्रतिष्ठिता । अङ्गवङ्गकलिङ्गाश्च कानीनी गुर्जरस्तथा । वाजसनेयी शाखा च माध्यन्दिनी प्रतिष्ठिता । ऋषिणा याज्ञवल्क्येन सर्वदेशेषु विस्तृता । वाजसनेयवेदस्य प्रथमा काण्वसंज्ञकाः" इति व्यासशिष्यो वैशम्पायनोनिगदाख्ययजुर्वेदम्पठित्वा शिष्यान् चकार । तथाह भागवते १२।६अ० "वैशम्पायनशिष्या वै चरकाध्वर्यवोऽभवन् । यच्चेरुर्ब्रह्महत्यांहःक्षपणं स्वगुरोर्व्रतम् । याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्य आहाहोभगवन् ! कियत् । चरितेनाल्पसाराणां च-

चरिष्येऽहं सुदुश्चरम्। इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याह्यलं त्वया। विप्रावमन्त्रा शिष्येण मदधीतं त्यजाश्विति। देवरातः सुतः सोऽपि छर्दित्वा यजुषां गणम्। ततोऽगतोऽथ मुनयो ददृशुस्तान् यजुर्गणान्। यजूंषि तित्तिरीभूत्वा तल्लोलुपतयाऽऽददुः। तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन् सुपेशलाः"। याज्ञवल्क्यः "ओँ नमो भगवते" इत्यादिना सूर्य्यं तुष्टाव। "एवं स्तुतः स भगवान् वाजिरूपधरो हरिः। यजूंष्ययातयामानि मुनयेऽदात् प्रसादितः"। (अजीर्णभुक्तोच्छिष्टवान्ते यातयामशब्द इति निघण्टुः तदन्यत् अयातयामम्) "यजुर्भिरकरोच्छाखा दश पञ्च शतैर्विभुः। जगृहुर्वाजसन्यस्ताः काण्वमाध्यन्दिनादयः" इत्यादि पद्यपर्य्यालोचनया यजुर्वेदत्यागानन्तरं देवरातःसुतेन ब्राह्मणस्वभिया प्रसादितः सूर्य्यो वाजिरूपेण तस्मै दत्ता वाजेभ्यः केशरेभ्यः वाजेन वेगेन वा संन्यस्ताः शाखा वाजसनेयसंज्ञा। तस्य शाखारण्डत्वपरिहारार्थं चातुर्वेद्यत्वसंरक्षणार्थं च वाजिरूपेण सूर्य्येणायातयामानि यानि यजूंषि मुनये दत्तानि तैर्यजुर्भिरर्कार्पितैः स मुनिस्ताः वाजसन्यः पञ्चदश शाखा अकरोत्। तस्मात् मुनेः काण्वमाध्यन्दिनादयः अध्ययनं चक्रुः। ते पञ्चदश भवन्ति तथा च विष्णुपुराणे यजुर्वेदस्य विस्तारविभागमाह "यजुर्वेदतरोः शाखाः सप्तविंशन्महामुने!। वैशम्पायननामासौ व्यासशिष्यश्चकार वै। शिष्येभ्यः प्रददौ ताश्च जगृहुस्तेऽप्यनुक्रमात्। याज्ञवल्क्यस्तु तस्याभूद्ब्रह्मरातः सुतो द्विजः। शिष्यः परमधर्म्मज्ञो गुरुवृत्तिरतः सदा। ऋषिर्य्योऽद्य महामेरोः समाजे नागमिष्यति। तस्य वै सप्तरात्रान्तु ब्रह्महत्या भविष्यति। पूर्व्वमेवं मुनिगणैः समयोऽयं कृतो द्विज!। वैशम्पायन एकस्तु तं व्यतिक्रान्तवांस्तदा। स्वास्रीयं तं च हंसोऽथ पदस्पृष्टमघातयत्। शिष्यानाह च भोः शिष्या ब्रह्महत्यापहं व्रतम्। चरध्वं मत्कृते सर्व्वे न विचार्य्यमिदन्तथा। अथाह याज्ञवल्क्यस्तं किमेतैर्बहुभिर्द्विजैः। क्लेशितैरल्पतेजोभिश्चरिष्येऽहमिदं व्रतम्। ततः क्रुद्धो गुरुः प्राह याज्ञवल्क्यं महामुनिम्। मुच्यतां यत् त्वयाऽधीतं मत्तो विप्रावमानक!। निस्तेजसो वदस्येतान् यस्त्वं ब्राह्मणपुङ्गवान्। तेन शिष्येण नार्थोऽस्ति ममाज्ञाभङ्गकारिणा। याज्ञवल्क्यस्ततः प्राह भक्त्यैतत्ते मयोदितम्। ममाप्यलन्त्वया त्वत्तो यदधीतं द्विज! स्थितम्। श्रीपराशर उवाच। इत्युक्त्वा रुधिराक्तानि सरूपाणि यजूंषि च। छर्दयित्वा ददौ तस्मै ययौ च स्वेच्छया मुनिः। यजूंष्यथ विसृष्टानि याज्ञवल्क्येन वै द्विज!। जगृहुस्तित्तिरीभूत्वा तैत्तिरीयास्तु ते ततः। ब्रह्महत्याव्रतं चीर्णं गुरुणा चोदितैस्तु यैः। चरकाध्वर्य्यवस्ते तु चरणान्मुनिसत्तम!। याज्ञवल्क्योऽपि मैत्रेय! प्राणायामपरायणः। तुष्टाव प्रयतः सूर्य्यं यजूंष्यभिलषंस्ततः। याज्ञवल्क्य उवाच। नमः सवित्रे द्वाराय मुक्तेरमिततेजसे। ऋग्यजुःसामरूपाय त्रयीधामात्मने नमः" इत्यादि। पराशर उवाच। इत्येवमादिभिस्तेन स्तूयमानः स वै रविः। वाजिरूपधरः प्राह व्रीयतामभिवाञ्छितम्। याज्ञवल्क्यस्तथा प्राह प्रणिपत्य दिवाकरम्। यजूंषि तानि मे देहि यानि सन्ति न मे गुरौ। पराशर उवाच। एवमुक्तो ददौ तस्मै यजूंषि भगवान् रविः। अयातयामसंज्ञानि यानि नो वेत्ति तद्गुरुः। यजूंषि यैरधीतानि तानि विप्रैर्द्विजोत्तम!। वाजिनस्ते समाख्याताः सूर्य्योऽश्वोऽभवद्यतः। शाखाभेदास्तु तेषां वै दश पञ्च च वाजिनाम्। काण्वाद्यास्तु महाभाग! याज्ञवल्क्यप्रवर्त्तिताः"

काण्वा माध्यन्दिनाः शापीया श्यामायनीयाः कापोलाः पौण्ड्रवत्साः आवटिकाः परमावटिकाः पाराशर्य्या वैधेया वैनेया औधेया गालवा वैजपाः कात्यायनीयाश्चेति पञ्चदश शाखा इत्यर्थः। प्रतिपदमनुपदम् प्रतिपदे अनुपदम् अल्पपदं कर्त्तव्यमित्यर्थः। छन्दः छन्दोरत्नाकरादि। भाषा शब्दपरिभाषा, धर्म्मः धर्म्मशास्त्रं मन्वादि, मीमांसा प्रसिद्धा न्यायः तर्कः इति षडुपाङ्गानि। उपज्योतिषं ज्योतिःशास्त्रम् साङ्गलक्षणं सामुद्रिकादि प्रतिज्ञानुवाक्यः अनेन वाक्येन अयं सिद्धान्तः। परिसंख्या भूगोलादि। अयं रथव्यूहः। श्राद्धकल्पः प्रवराध्यायश्च शास्त्रं क्रतुसंख्याकल्पादिषु ज्ञातव्यम्। अनुगमयज्ञा यज्ञक्रियापार्श्वानि श्रौतिकभेदाः। शौतं यज्ञक्रियाः। पाशवोक्थानि पशुयज्ञाः कूर्म्मलक्षणं यत्र प्रसिद्धम्। इति अष्टादश परिशिष्टानि भवन्ति। द्वे सहस्रे शतन्यूने मन्त्रे वाजसनेयके इत्युक्तेः सकलं सशुक्रियं ग्रन्थाश्च परिसंख्यात मित्यर्थः। वाजसनेयवेदे च नवशताधिकसहस्रमन्त्रा इत्यर्थः। एतत्सकलं सशुक्रियं मध्याह्ने शुक्लवर्णेन सूर्य्येण दत्तं सशुक्रियसंज्ञं परिसंख्यातमित्यर्थः। वेदोपक्रमणे चतुर्दशीयुक्तपूर्णिमाग्रहणात् शुक्लयजुः प्रथितमित्यर्थः। प्रतिपद्युक्तपूर्णिमाग्रहणात् कृष्णयजुरिति च। ब्राह्मणस्य चतु-

र्णं ब्राह्मणमित्यर्थः, यजुर्वेदतरोरासन् शाखा ह्येकोत्तरं शतम्। तत्रापि च शिवाकारा दश पञ्च च वाजिनाम्। “तत्रापि प्रथमा मुख्या शाखेयं काण्वसंज्ञिका” इति ग्रन्थान्तरे। तैत्तिरीयानाम द्विभेदा भवन्ति औख्याः काण्डिकेयाश्चेति। काण्डिकेयानां पञ्च भेदा भवन्ति आपस्तम्बी बौधायनी सत्याषाढी हिरण्यकेशी औधेयी चेति तेषामध्ययनं परिमाणम्। “काण्डास्तु सप्त विज्ञेया प्रश्नाश्च चतुरुत्तराः। चत्वारिंशत्तु विज्ञेया अनुवाकाः शतानि षट्। एकपञ्चाशदधिका संख्या पञ्चाशत्प्रोच्यते। द्विसहस्रं चैकशतमष्टानवतिसाधिकम्। लक्षैकन्तु द्विनवतिः सहस्राणि प्रकीर्त्तितम्। पदानि नवतिश्चैव तथाक्षरन्तदुच्यते। लक्षद्वयं त्रिपञ्चाशत् सहस्राणि शताष्टकम्। अष्टपञ्चाधिकं चैव यजुर्वेदप्रमाणकम्”। काण्डाः ७। प्रश्नाः १४४। अनुवाकाः ६५१। पञ्चाशी २१९८। पदानि १९२०९०। अक्षरसंख्या २५३८६८। इति शाखायाक्यान्ययुतानि सहस्राणि नवानि च। चतुःशतान्यशीतिश्च अष्टौ वाक्यानि गण्यते तत्र इति ब्राह्मणे वाक्यसंख्या १९४८० तैत्तिरीयनिगदवेदाख्यसंख्या उक्ता इत्यर्थः। तत्र कठानां तु प्रगाथचतुश्चत्वारिंशदुपग्रन्थाः। मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणं यत्र पठ्यते। यजुर्वेदः स विज्ञेयो अन्ये शाखान्तराः स्मृताः” चतुश्चत्वारिंशदुपग्रन्थाः मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्य अध्याय समीपे उक्ताः चतुश्चत्वारिंशत्। मन्त्रश्च ब्राह्मणं च मन्त्रब्राह्मणे तयोः मन्त्रब्राह्मणयोः तयोश्च वेद इति संज्ञा तदुक्तं “मन्त्रब्राह्मणयोर्वेद” इति नामधेयमित्यृक्शाखीयप्रातिशाख्याभाष्यकारेण, आपस्तम्बसामान्यसूत्रभाष्यकारकपर्दिना धूर्त्तस्वामिना च। तथाच सति मन्त्रोनाम संहितामन्त्रस्तादृङ्मन्त्ररूपसंहितायाः मध्ये एव तद्रूपे ब्राह्मणत्वेन पठनमित्युभययापि संहितात्वेन पदत्वेन क्रमत्वेन च पठनं त्रिगुणपठनमिति समन्त्रब्राह्मणयो र्वेदस्त्रिगुणो यत्र पठ्यते इत्यर्थः एतादृशं पठनं शाखाया अध्ययनं स यजुर्वेदस्तच्च तैत्तिरीयशाखायामेवास्ति” भाष्यम्। अदमत्र शाखाभेदसंख्यानिर्णयः। चरकादिकानां द्वादशानां प्रत्येकं मानवादि सप्तभेदैर्गुणितानां ८४संख्या सम्पद्यते तैत्तिरीयस्य द्वौ भेदौ एवं षडशीतिसंख्या वाजसनेयसंख्या पञ्चदशेति एकोत्तरशतसंख्या। अतएवमुक्तिकोपनिषदि “एकोत्तरशतं चैव यजुःशाखाः प्रकीर्त्तिताः” इत्युक्तम् दर्शितविष्णुपु० सप्तविंशतिभेदोक्तिः चरकादिद्वादशभेदाः काण्वादि पञ्चदशभेदाश्चेति मुख्यभेदाभिप्रायेणेति न विरोधः। कृष्णयजुर्वेदगतोपनिषदश्च उपनिषच्छब्दे दर्शिताः

कृष्णायाम पु० कृष्णोयामोवर्त्म यस्य। वह्नौ। “दृश्वद्गन्त कृष्णयामम्” ऋ० ६,६,१, “कृष्णयामं कृष्णवर्त्मानम्” भा०

कृष्णरक्त पु० वर्णो वर्णेनेति” पा० स०। १काललोहितवर्णे (वेगुनीरङ्) २तद्वति त्रि०। [राजनि०

कृष्णरुहा स्त्री कृष्णा सती रोहति रुह—क। जतुकायां

कृष्णरूप्य त्रि० कृष्णस्य भूतपूर्वः रूप्य। तदीयभूतपूर्वसम्बन्धिनि। कृष्णाद्या इत्यर्थे न पुंवत्। कृष्णारूप्य इति भेदः

कृष्णल पु० कृष्णोवर्णोऽस्त्यस्यार्द्धफले सिध्मा० लच्। गुञ्जावृक्षे शब्दचि० तत्रार्थे स्त्री अमरः २तत्फले न०। “द्वे कृष्णले पलभृते विज्ञेयोमध्यमोयवः” मनुः। “त्रियवं त्वेकृष्णलम्”। “स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ” मनुः। “जालसूर्य्यमरीचिस्थं त्रसरेणु रजः स्मृतम्। तेऽष्टौ लिक्षा, तु तास्तिस्रोराजसर्षप उच्यते। गौरस्तु ते त्रयः, षट् ते यवोमध्यस्तु, ते त्रयः। कृष्णलः, पञ्च ते माषः” इति याज्ञ० परिभाषिते ३परिमाणभेदे पु० स्वार्थे क। तत्रार्थे “पञ्चकृष्णलकोमाषः” मनुः अत्र पञ्च कृष्णलाः परिमाणमजस्येति कन्। इति तु न्याय्यम्

कृष्णलवण न० नित्यकर्म्म०। सौवर्चललवणे (कालानोन) राजनि० काचलवणशब्दे १८५६पृ० विवृतिः।

कृष्णलोह नित्यक०। अयस्कान्ते लौहभेदे राजनि०।

कृष्णलोहित पु० कृष्णः सन् लोहितः “वर्णोवर्णेनेति” पा० स०। १रक्तकालमिश्रितवर्णे धूमले (वेगुनीरङ्)। २तद्वति त्रि० अमरः।

कृष्णवक्त्र पुंस्त्री० कृष्णं वक्त्रमस्य। वानरे हलायुधः संयोगोपधत्वात् जातित्वेऽपि स्त्रियां टाप्। कृष्णवदनादयोऽप्यत्र

कृष्णवर्ण पु० कृष्णो वर्णोऽस्य। १राहौ ग्रहे। राहोः छायारूपत्वेन तमोरूपत्वात् तथात्वारोपात् तथात्वम्। कृष्णः अशुद्धो वर्णः। २शूद्रे पु०। कर्म्म०। काले वर्णे पु० कृष्णवर्णवति त्रि०। “कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णम्” भागव० ११स्क०।

कृष्णवर्त्मन् पु० कृष्णं वर्त्म धूमाकारकृष्णगतिस्थानमस्य। १वह्नौ, “हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते” मनुः पातयामास विहगान् प्रदीप्ते कृष्णवर्त्मनि” भा० आ० २२६अ०। २चित्रकवृक्षे अमरः ३राहौ ग्रहे, मेदि०। कृष्णमपवित्रं वर्त्माचरणं यस्य। ४दुष्टकर्म्मकारके त्रि० अमरः कृष्णएव वर्त्म। ५वासुदेवरूपगतौ। “कृष्णवर्त्मनि गुणान् गणयन्तो जीवनेषु कृषयन्त्यनुरागम्। आगता

वत जरेव हिमागमे सेव्यतां सुरतरङ्गिणी" उद्भटः। कृष्णवर्त्मन्यादयोऽपि वह्नौ। "पावकं कृष्णवर्त्मनिम्" हरि० ८,२२,१९, चित्रकवृक्षे च

कृष्णवर्वर पु० नि०कर्म्म०। वर्वरभेदे (कालतुलसी) राजनि०।

कृष्णवल्लिका स्त्री कर्म्म०। जतुकालतायाम् राजनि०

कृष्णवल्ली स्त्री कर्म्म०। १कृष्णतुलस्याम्, २कर्कव्याञ्च शब्दच० ३शारिवाभेदे राजनि०। [नि०स्त्रियां जातित्वात् ङीप्

कृष्णवानर पुंस्त्री नित्यकर्म्म०। वानरभेदे गोलाङ्गूले राज-

कृष्णविषाणा स्त्री कृष्णस्य मृगस्य विषाणा विषाणयुक्ता। यजमानकण्डूयनसाधनद्रव्यभेदे। तत्स्वरूपादि कात्या० ७,३,उक्तं यथा "कृष्णविषाणां त्रिवलिं पञ्चवलिं वोत्तानां दशायां बध्नीत"२९सू० "कृष्णस्य मृगस्य विषाणयुक्तां बध्नीत आत्मनेपदाद्यजमानः, कीदृशीं त्रिवलिं पर्व्वित्रययुक्तां पञ्चवलिं पञ्चपर्व्वयुक्तां वा। सा च प्रादेशमात्री परिशिष्ट उक्ता तस्यादक्षिणावर्त्तेन बन्धनमाम्नातमारम्भेन "त्रिवलिः पञ्चवलिर्वा दक्षिणादूर्ध्वगति मध्यादृदित्येक इति"कर्कः। "तया कण्डूयनम्" सू०३० "दीक्षितेन कर्त्तव्यम्" कर्कः। कृष्णोमृगः विषाणं योनिर्यस्य। दीक्षितधार्य्ये मृगचर्म्मभेदे स्त्री। यज्ञो हि कृष्णः (कृष्णमृगः) स यज्ञस्तत्कृष्णाजिनं या सा योनिः सा कृष्णविषाणा" शत० ब्रा० ३,२,१,२८,

कृष्णवीज पु० कृष्णं वीजमस्य। १रक्तशिग्रौ, जटाधरः २कालिङ्गे वृक्षे न० राजनि०।

कृष्णवृन्ता स्त्री कृष्णं वृन्तमस्याः १पाटलावृक्षे मेदि० २माषपर्ण्याम् अमरः। संज्ञायां कन् कापि अत इत्त्वम्। कृष्णवृन्तिका गाम्भार्य्याम्। रत्नमा०

कृष्णवेणा स्त्री भारतप्रसिद्धे नदीभेदरूपे तीर्थभेदे। "ततोदेवहृदेऽरण्ये कृष्णवेणाजलोद्भवे। जातिस्मरहृदे स्नात्वा भवेज्जातिस्मरोनरः" भा० व० ८५अ०। "सुवेणां कृष्णवेणाञ्च इरामाञ्च महारसाम्" भा० व० १८८ अ०। कृष्णवेण्याप्यत्र "गोदावरी कृष्णवेणा कावेरी च सरिद्वरा" भा० स० ९अ०

कृष्णव्रीहि पु० नित्यकर्म्म०। (केलेधान) व्रीहिभेदे। कृष्णव्रीहिशालामुखेत्यादिना व्रीहीन् विभज्य सुश्रुते तद्गुणा उक्ता यथा "कृष्णव्रीहिर्वरस्तेषां कषायानुरसो लघुः"। "नैर्ऋतः परिहृत्य कृष्णव्रीहीणां नखनिर्भिन्नानाम्" कात्या० १५,३,१४,

कृष्णश न० कृष्णदश+इष्णो०। स्वयमकृष्णे कृष्णदशायुक्ते वासंसि। "वासः कृष्णशं कद्रु" "अकृष्णं कृष्णदशं वा तदाख्यम्" कात्या०२२, ४,१२,१३,। "स्वयमकृष्णं सत् कृष्णदशं वासः तदाख्यं कृष्णशमित्यर्थः" सं० व्या०

कृष्णशकुनि पुंस्त्री नित्यकर्म्म०। काके। "स्त्रीशूद्रशवकृष्णशकुनिशुनकादर्शनम्" पार० सू०।

कृष्णशा(सा)र पुंस्त्री कृष्णश्चासौ शारः (सारः) शबलश्च "वर्णो वर्णेनेति पा०स०। (कालसार)मृगभेदे रत्नमाला० "कृष्ण(शा)सारस्तु चरति मृगोयत्र स्वभावतः" मनुः। "कृष्ण(शा)सारे ददच्चक्षुस्त्वयि चाधिज्यकार्मुके" शकु०। स्त्रियां ङीष्

कृष्णशालि पु० कर्म्म०। (केलेधान) धान्यभेदे। राजनि०। "कृष्णशालिस्त्रिदोषघ्नोमधुरो हृष्टलङ्घितः। पुष्टिवीर्य्यवर्द्धनश्च वर्ण्यकान्तिबलप्रदः" राजनि०

कृष्णशिग्रु पु०कर्म्म०। कृष्णशोभाञ्जने(कालसजना)। राजनि०

कृष्णशिम्बिका स्त्री० कर्म्म०। काकाण्डराम्। (कालशिम्) रत्नमा० [स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् ङीप्।

कृष्णशृङ्ग पुंस्त्री० कृष्णं शृङ्गमस्य। १महिषे हेमच०।

कृष्णसख पु० कृष्णस्य सखा टच समा०। १अर्ज्जुने तन्नामके २अर्ज्जुनवृक्षे च शब्दचि०। वासुदेवतुल्यवर्णत्वात् ३कालजीरके स्त्री शब्दच०

कृष्णसमुद्भवा स्त्री कृष्णा यतो समुद्भवति सम्+भू+अच्। कृष्णगङ्गायाम्। कृष्णःसमुद्भवोयस्य कृष्णपुत्रे २कामदेवादौ

कृष्णसर्प पुंस्त्री० नित्यक०। सुश्रुतोक्ते कृष्णकरे कालरूपे (केउटा) सर्पभेदे अहिशब्दे विवृतिः"आशीविषैः कृष्णसर्पैः सुप्तं चैनमदंशयत्" भा० आ० ६१अ० स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् टाप्। २ओषधिभेदे स्त्री "वसन्ते कृष्णसर्पाख्या गोनसी प्राप्यते क्वचित्" सुश्रु०

कृष्णसर्षप पुंस्त्री० नित्यकर्म्म०। कालसर्षपे (राइसरिषा) राजनि०।

कृष्णसार पु०कृष्णशारवद् विग्रहादि। १मृगभेदे"एणः कृष्णः प्रकीर्त्तितः इति" भावप्र० मृगभेदानभिधाय "जाङ्गलाः प्रायशः सर्व्वे पित्तश्लेष्मकराः स्मृताः। किञ्चिद्वातकराश्चापि लघवोबलवर्द्धनाः" इति तन्मांसगुणा उक्ता "एणः कृष्णमृगः स्मृतः" छन्दो०प०। स्त्रियां ङीष्। कृष्णःसारोऽस्य। २स्नुहीवृक्षे ३शिंशपावृक्षे च मेदि०। ४खदिरवृक्षे शब्दरत्ना०। शिंशपावृक्षे स्त्री शब्दचि०

कृष्णसारङ्ग पु० कर्म्म०। मृगभेदे "कृष्णसारङ्गं मेध्यमभावे लोहितसारङ्गम्" कात्या० श्रौ० ७।६।२१। कृष्णःश्यामः

सारङ्गः सारङ्गवर्णोऽनुविद्धः" कर्म्म० "कृष्णसारङ्गः सादितय्राङ्गुर्यदि कृष्णसारङ्गं न विन्देत अथो अपि लोहितसारङ्गम्" शत० ब्रा० ३।२।४।१२ "कृष्णसारङ्गः गर्द्दभशबलः" भा०

कृष्णसारथि पु० कृष्णः सारथिरस्य। १अर्जुने मध्यमपाण्डवे यथा च तस्य तत्सारथित्वं तथा भा०उ०६अ०वर्णितं यथा "अर्जुन उवाच। भवान् समर्थस्तान् सर्व्वान् निहन्तुं नात्र संशयः। निहन्तुमहमप्येकः समर्थः पुरुषर्षभ!। भवांस्तु कीर्त्तिमांल्लोके तद्यशस्त्वां गमिष्यति। यशसा चाहमप्यर्थी तस्मादसि मया वृतः। सारथ्यन्तु त्वया कार्य्यमिति मे मानसं सदा। चिररात्रेप्सितं कामं तद्भवान् कर्त्तुमर्हति। वासुदेव उवाच। उपपन्नमिदं पार्थ! यत् स्पर्द्धसि मया सह। सारथ्यं ते करिष्यामि कामः सम्पद्यतां तव"। तन्नामके२अर्जुनवृक्षे च राजनि०

कृष्णसुन्दर त्रि०कृष्णवर्णोऽपि सुन्दरः। श्रीकृष्णे। तस्यापत्यम् इञ्। कार्ष्णसुन्दरि तदपत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप् बहुत्वे तु तिकाकितवादित्वात् द्वन्द्वे अद्वन्द्वे च इञो लुक्।

कृष्णस्कन्ध पु० कृष्णः स्कन्धोऽस्य। तमालवृक्षे भरतः

कृष्णागुरु न० कर्म्म०। कालागुरुणि, "कृष्णं गुणाधिकं तत्तु लोहवत् वारि मज्जति" इत्युक्तलक्षणे गन्धद्रव्यभेदे राजनि० "विलिप्य कृष्णागुरुणा वाजपेयफलं लभेत्" आ०त० भवि० पु० "चन्दनाद्गुरौ ज्ञेयं पुण्यमष्टगुणं नृप!। कृष्णागुरौ विशेषेण द्विगुणं फलमादिशेत्" तत्रैव शिवपूजाधिकारे भविष्यपुराणम्

कृष्णाचल पु० कृष्णप्रियः अचलः शा० त०। १रैवतकपर्व्वते जटाधरः। तस्य द्वारकासन्निकृष्टत्वेन तदीयाक्रीडपर्व्वतत्वात् तत्प्रियतत्वं तच्च माघे४सर्गे वर्णितम्। कर्म्म०। २नीलपर्व्वते।

कृष्णाजिन न० ६त०। कृष्णसारमृगस्य चर्म्मणि यज्ञिये "कृष्णाजिनं चोलूखलमूषले" शत० ब्रा० १,१,१,२२, "कृष्णाजिनोत्तरीयाश्च" भा० आनु० १४अ०

कृष्णाञ्जनी स्त्री अज्यतेऽनया अन्ज–करणे ल्युट् ङीप् कर्म०। कालाञ्जनीवृक्षे राजनि०।

कृष्णाद्यतैल न० चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे "कृष्णाविडङ्गमधुयष्टिकासिन्धुजन्मविश्वौषधैः पयसि सिद्धमिदं कणल्याः। तैलं नृणां तिमिरशुक्रशिरोऽक्षिशूलपाकात्ययान् जयति नस्यविधौ प्रयुक्तम्"। [जनि०

कृष्णानदी स्त्री कर्म्म०वा० न०पुंवद्भावः। कृष्णवर्णायां रा-

कृष्णाध्वन् पु० कृष्णः अध्वा यस्य। कृष्णवर्त्मनि वह्नौ। "कृष्णाध्वा तपूरण्यश्चिकेत" ऋ० २,४,६, [विडङ्गे।

कृष्णानन्द पु० तन्त्रसारनामकतन्त्रनिबन्धकारके तान्त्रिके

कृष्णाभा स्त्री कृष्णा सती आभाति आ+भा–क। कालाञ्जनीवृक्षे राजनि०। [नद्या+भिष–क। कालायशी हेम०।

कृष्णामिष न० कृष्णं वासुदेवमामिषति स्पर्द्धते वर्ण्ये-

कृष्णायस न० कर्म्म० जातौ अच् समा०। लौहभेदे रत्नमा०

कृष्णार्चिस् पु० कृष्णः कालवर्णोऽर्चिर्य्यो यस्य। कृष्णताकारकशिखे वह्नौ।

कृष्णार्जक पु० कर्म०। विपक्षे (कालतुलसी) वनवर्व्वरे। "कृष्णार्जकः कटूष्णश्च कफवातामयापहः। नेत्ररोगविनाशी च रुच्यः सुप्रसवे हितः" राजनि०

कृष्णालु पु० कर्म्म०। कालालौ आलुभेदे राजनि०

कृष्णावास पु० आवसत्यस्मिन् आ+वस–आधारे घञ् ६त०। अश्वत्थवृक्षे। तस्य तदावासत्वमश्वत्थशब्दे ५०६पृ० उक्तम्

कृष्णाष्टमी स्त्री कृष्णा अष्टमी। १कृष्णपक्षाष्टम्याम् कृष्णस्य वासुदेवस्य जन्मदिनमष्टमी। गौणभाद्रपदमासीयकृष्णपक्षाष्टम्यां जन्माष्टम्याम् तस्याश्च "अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे। अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः"ब्रह्मपु० तज्जन्मदिनत्वोक्तेस्तथात्वम् तत्र कर्त्तव्यव्रतकालनिर्णयः कालमा० दर्शितो यथा "अथ जन्माष्टमी विचार्य्यते। सा किं पक्षभेदेन निर्णेतव्या उत व्रतविशेषणाद्योऽसिद्योगविशेषेणेति। अत्रैवेदमपरं चिन्त्यते किं जन्माष्टमीव्रतमेव जयन्तीव्रतमुत तयोर्भेद इति। तथान्यदपि चिन्तनीयं किं तिथ्यन्तरयदलाद्वेध उत मध्यरात्रवेध इति। प्रथमं व्रतस्वरूपे निश्चिते पश्चादस्मिन् व्रते कीदृशी तिथिरित्याकाङ्क्षोदेति। तिथौ च पूर्व्वविद्धत्वेन परविद्धत्वेन वा निश्चितायां पश्चात्कीदृशो वेध इत्याकाङ्क्षा। तस्मादादौ व्रतं निर्णीयते। तत्र जन्माष्टमीजयन्तीशब्दाभ्यां व्यवह्रियमाणं व्रतमेकमेवेति तावत् प्राप्तम्। कुतः? रूपभेदाभावात्। यथा यागस्य द्रव्यदेवते रूपं यथा वोपासनस्य गुणविशेषैर्युक्ता देवता यथा च तत्त्वविद्यायां वेद्यन्तत्त्वं रूपम्। तथा व्रते नियमविशेषोरूपम् नियमश्चात्रोपवासो जागरणं कृष्णपूजा चन्द्रार्घदानमित्यादिलक्षणः। सचोभयत्र न भिद्यते। अथोचेदत्र रूपाभेदेऽपि नित्यकाम्यत्वाभ्यां भेदो भविष्यति नित्या जन्माष्टमी अकरणे प्रत्यवायस्मरणात्। तथा च स्मर्य्यते "दृष्टमांसं खगं काकं श्येनं च मुनिसत्तम!।

मांसं वा द्विपदां भुङ्क्ते भुक्ता जन्माष्टमी दिने । जन्माष्टमीदिने प्राप्ते येन भुक्तं द्विजोत्तम ! । त्रैलोक्यसम्भवं पापं तेन भुक्तं द्विजोत्तमेति"। भविष्यत्पुराणे "श्रावणे बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् । न करोति नरो यस्तु भवति ब्रह्मराक्षसः। कृष्णजन्माष्टमीं त्यक्त्वा योऽन्यद्व्रतमुपासते। नाप्नोति सुकृतं किञ्चिदिष्टापूर्त्तमथापि वा । वर्षे वर्षे तु या नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् । न करोति महाप्राज्ञ ! व्याली भवति कानने" इति । स्कन्दपुराणेऽपि "ये न कुर्व्वन्ति जानन्तः कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् । ते भवन्ति नराः प्राज्ञ ! व्याला व्याघ्राश्च कानने ! रटन्तीह पुराणानि भूयोभूयो महामुने ! । अतीतानागतन्तेन कुलमेकोत्तरं शतम् । पातितं नरके घोरे भुञ्जता कृष्णवासरे" इति । जयन्ती च काम्या फलविशेषश्रवणात् विष्णुधर्म्मोत्तरे हि जयन्तीं प्रकृत्य पठ्यते "यद्बाल्ये यच्च कौमारे यौवने वार्धके तथा। बहुजन्मकृतं पापं हन्ति सोपोषिता तिथिरिति" । ब्राह्मपुराणेऽपि "सप्तजन्मकृतं पापं राजन्! यत्त्रिविधं नृणाम् । तत् क्षपयति गोविन्दस्तिथौ तस्यां समर्च्चितः । उपवासश्च तत्रोक्तो महापापप्रणाशनः । जयन्त्यां जगतीपाल ! विधिना नात्र संशयः" इति । पद्मपुराणेऽपि "प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः । यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता । किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः" इति । स्कन्दपुराणेऽपि "महाजयार्थं कुरुतां जयन्तीं मुक्तयेऽनघ! । धर्म्ममर्थं च कामञ्च मोक्षञ्च मुनिपुङ्गव ! । ददाति वाञ्छितानर्थानन्यर्थानतिदुर्लभानिति"। भविष्योत्तरे जयन्तीकल्पे "प्रतिवर्षं विधानेन मद्भक्तो धर्म्मनन्दन ! नरो वा यदि वा नारी यथोक्तफलमाप्नुयात् । पुत्रं सौभाग्यमारोग्यं सन्तोषमतुलं लभेत् । इह धर्म्मरतिर्भूत्वा मृतो वैकुण्ठमाप्नुयादिति" । एवं जन्माष्टम्या अकरणे प्रत्यवायाज्जयन्त्याः फलविशेषाच्चोभयोः क्रमेण नित्यत्वं काम्यत्वञ्चाभ्युपगन्तव्यमिति नैवं गुणफलाधिकत्वाभ्युपगमेऽपि जयन्त्याः फलविशेषोपपत्तेः गोदोहनदध्यादि तत्र दृष्टान्तः यथा "चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्येति" नित्ययोर्दर्शपौर्णमासयोरपां प्रणयनं विधाय तदेवाश्रित्य पशुफलाय गोदोहनमात्रं विहितम् । "दध्नेन्द्रियकामस्य" इत्यत्र च पूर्व्वप्रकृते नित्याग्निहोत्रे फलाय गुणो विधीयते । अत्रादिपदात् "खादिरं वीर्य्यकामस्य" इत्युदाहार्य्यम् । एवं नित्यां जन्माष्टमीमाश्रित्य फलविशेषाय जयन्तीनामकोरोहिणीयोगो विधीयताम् । न च रोहिणीलक्षणस्य कालविशेषस्यानुपादेयत्वादविधेयत्वं शङ्कनीयम् । कालविशेषस्य स्वरूपेण पुरुषैरनुपादेयत्वेऽपि अनुष्ठानाङ्गत्वं शास्त्रेणावगत्यानुष्ठानाय तत्प्रतीक्षायाः कर्त्तुं शक्यत्वात् । अन्यथा "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत" इत्यादिः सर्व्वोऽपि कालविधिर्लुप्येत । रोहिणीयोगस्य च जयन्तीनामकत्वं जयन्तीलक्षणप्रतिपादकैः स्मृतिवाक्यैरध्यवसेयम् । तानि च वाक्यान्युदाहरामः "विष्णुधर्म्मे" "रोहिणी च यदा कृष्णपक्षेऽष्टम्यां द्विजोत्तम! । जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्व्वपापहरा तिथिरिति" सनत्कुमारसंहितायाम् "शृणु त्वावहितो राजन्! कथ्यमानं मयानघ ! । श्रावणस्य च मासस्य कृष्णाष्टम्यां नराधिप !। रोहिणी यदि लभ्येत जयन्ती नाम सा तिथिरिति" स्कान्दे "प्राजापत्येन संयुक्ता अष्टमी तु यदा भवेत् । श्रावणे बहुले सा तु सर्व्वपापप्रणाशिनी । जयं पुण्यं च कुरुते जयां पुण्यां च तां विदुरिति" । विष्णुरहस्ये "अष्टमी कृष्णपक्षस्य रोहिणीऋक्षसंयुता । भवेत् प्रोष्ठपदे मासि जयन्ती नाम सा स्मृता" पौर्णमास्यन्तेषु मासेषु स्वीकृतेषु श्रावण्यां पूर्णिमायां श्रावणमासस्य समाप्तत्वात् उपरितनीं प्रतिपदमारभ्य भाद्रपदमास इत्यभिप्रेत्य प्रोष्ठपद इत्युक्तम् । विष्णुधर्म्मोत्तरे "प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी । सोपवासो हरेः कृत्वा तत्र पूजां न सीदतीति" । वशिष्ठसंहितायाम् "श्रावणे वा नभस्ये वा रोहिणीसहिताऽष्टमी । यदा कृष्णा नरैर्लब्धा सा जयन्तीति कीर्त्तिता । "श्रावणे न भवेद्योगो नभस्ये तु भवेद्ध्रुवम् । तयोरभावे योगस्य तस्मिन्वर्षे न सम्भवः" इति । अत्र श्रावण इति मुख्यः कल्पः । नभस्य इत्यनुकल्पः । यदि वा श्रावणे यदि वा नभस्ये, सर्व्वथाऽपि रोहिणीकृष्णाष्टमीयोगो जयन्तीत्येतदविवादम् । पुराणान्तरे "रोहिणी च यदा पक्षे कृष्णेऽष्टम्यां द्विजोत्तम ! । जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्व्वपापहरा तिथिरिति" । तदेवमेतैः स्मृतिवाक्यैर्जयन्त्याः कृष्णाष्टमीरोहिणीयोगस्वरूपे सति पर्व्वोदाहृतफलकामिनस्तादृशो योगो गोदोहनदध्यादिवद्गुणत्वेन विधीयते । काम्ये तु ज्योतिष्टोमे गुणविशेषो न कोऽपि फलाय विहितः । अतः काम्यज्योतिष्टोमवैषम्याद्गोदोहनदध्यादिसाम्याच्च पर्व्वोदाहृतफलवाक्यानि प्रकृते नित्ये जन्माष्टमीव्रते गुणफलप्रतिपादकत्वेनोपपद्यन्ते । तथा सति यथा दर्शपौर्णमासाभ्या

मन्यः कश्चित्पशुफलको गोदोहनसंज्ञको यागोऽस्ति किन्तु गुण एव केवलं गोदोहनम्। तथा न जन्माष्टमीव्रतादन्यज्जयन्तीव्रतं किन्तु प्रकृत एव व्रतेऽयं फलाय गुणविधिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। व्रतद्वयमिदं भवितुमर्हति कुतः? नामभेदात्१ निमित्तभेदात्२ रूपभेदात्३ शुद्धमिश्रितत्वभेदात्४ निर्द्देशभेदाच्च५ तथाहि पर्व्वोदाहृतेष्वकरणे प्रत्यवायप्रतिपादकस्मृतिवाक्येषु जन्माष्टमीव्रतमित्येव नाम व्यवहृतम्। तथा पर्व्वोदाहृतेषु जयन्तीव्रतमिति नाम व्यवहारः। नामभेदाच्च कर्म्मभेदो ज्योतिरधिकरणे व्यवस्थितः। तस्य चाधिकरणस्य संग्राहकावेतौ श्लोकौ भवतः। "अथैष ज्योतिरित्यत्र गुणो वा कर्म्म वा पृथक्। गुणः सहस्रदानात्मा ज्योतिष्टोमे ह्यनूदिते। अथेति प्रकृते च्छिन्न एतच्छब्दोऽप्यगं वदेत्। संख्ययैवान्यकर्म्मत्वमुत्पत्तिगतसंज्ञयेति"। अयमर्थः "अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्व्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेति" श्रुतम्। तत्र संशयः। किं प्रकृत एव ज्योतिष्टोमे सहस्रदक्षिणागुणविधिः उत यागान्तरविधिरिति। एष ज्योतिरेतेनेत्येताभ्यां एतच्छब्दाभ्यां प्रकृतं ज्योतिष्टोममनूद्य तत्र गुणविधिरिति पूर्व्वः पक्षः। अर्थान्तरद्योतकेनाथशब्देन प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमस्य विच्छेदः क्रियते। एतच्छब्दश्च प्रत्यासन्नं ब्रूते प्रत्यासत्तिश्च द्विविधा अतीता आगामिनी चेति। तत्रातीतायाः प्रत्यासत्तेर्विच्छेदे सति आगामिप्रत्यासत्तिपरत्वेनैतच्छब्दोपपत्तौ। तथाप्येककर्म्मत्वं मा भूत् कर्म्मभेदे तु किं प्रमाणमिति चेत्। अपूर्व्वसंज्ञेति वदामः। एष ज्योतिरित्यस्मिन्नुत्पत्तिवाक्ये पूर्व्वप्रकृतकर्म्मविषयाया ज्योतिष्टोमसंज्ञाया अन्या ज्योतिरित्येषा संज्ञा श्रूयते। तत्र यथा पूर्व्वाधिकरणे "सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभेत" इत्यत्रोत्पत्तिवाक्यगतया संख्यया कर्म्मभेदो निरूपितः तथात्राप्युत्पत्तिगतया नूतनसंज्ञया कर्म्मभेदोऽभ्युपगन्तव्य इति एवं च सति प्रकृतेऽप्यनेन न्यायेनोत्पत्तिवाक्यगताभ्यां जन्माष्टमीव्रतजयन्तीव्रतसंज्ञाभ्यां व्रतभेदोऽभ्युपगन्तव्यः ॥१॥

तथा निमित्तभेदादपि व्रतभेदः। जन्माष्टमीव्रते तिथिरेव निमित्तं जयन्तीव्रते तु रोहिणीयोगः। ननु जन्माष्टमीत्यस्मिन्नपि व्यवहारे योग एव विवक्षितव्यः नक्षत्रयुक्तायामेव तिथौ देवकीनन्दनस्योत्पत्तेः, नैवम् तज्जन्माष्टम्या एव प्रधानप्रयोजकत्वात् रोहिणी-तद्योगयोर्विधीयमानयोरपि बुधवारादिवदुपलक्षणत्वात्। अतएव शास्त्रेषु जन्माष्टमीत्येव समाख्यायते। अन्यथा जन्मरोहिणीति जन्मयोग इति वा समाख्यायेत कश्चित्सद्भावमात्रेण प्रयोजकत्वे बुधवारोऽपि प्रयोजकः स्यात्। अस्त्विति चेत् अतिप्रसङ्गात्। तज्जन्मकाले द्वापरावसानस्य संवत्सरविशेषस्य च सद्भावेन तयोरपि प्रयोजकत्वं केन वार्य्येत। तस्माज्जन्माष्टम्या एव प्राधान्यम्। तत्प्राधान्ये च श्रुतिलिङ्गादिषु षट्सु समाख्यारूपं षष्ठं प्रमाणमुपन्यस्तं वेदितव्यम्। तथा प्रत्यक्षादिषु सर्व्वेष्वैतिह्यान्तेष्वष्टसु प्रमाणेष्वैतिह्यरूपमागमरूपं वा प्रमाणमुक्तं भवति। ननु निरर्थकोऽयं पक्षवादलक्षणः कोलाहलः। यद्येकं व्रतं यदि नाम व्रतद्वयं तथाप्यनुष्ठाने कोविशेषः स्यात्। अस्त्येव महानतिशयः। यस्मिन् संवत्सरे श्रावणबहुलाष्टमीं परित्यज्यान्यस्मिन्नहन्यादौ रोहिणी भवति तस्मिन् संवत्सरे जयन्तीस्वरूपमेव नास्ति अतो जयन्तीव्रतस्य तत्र लुप्तत्वात्तस्यैव जन्माष्टमीव्रतत्वे तदपि न प्राप्नुयात्। भेदपक्षे त्वसत्यामपि जयन्त्यां जन्माष्टमीव्रतं तत्र प्रवर्त्तते इत्ययमनुष्ठानेऽतिशयः। भवत्वेवन्तथापि नोपन्यस्तो निमित्तभेदो व्रतभेदमावहति। कर्म्मभेदहेतुषु शब्दान्तराभ्याससंख्यागुणप्रक्रियानामधेयेषु षट्सु प्रमाणेषु निमित्तस्यानन्तर्भावादिति चेत्, नैवम् तथाहि पूर्व्वोक्तसंज्ञाभेदसम्पादितं व्रतभेदं निमित्तभेद उपोद्बलयति। तस्मादत्र निमित्तभेदाद्व्रतभेदः२

"तथा रूपभेदादपि व्रतभेदोऽवगन्तव्यः। रूपभेदस्य कर्म्मभेदहेतुत्वमामिक्षाधिकरणे निरूपितम् तस्य चाधिकरणस्य संग्राहकावेतौ श्लोकौ भवतः "गुणः कर्म्मान्तरं वा स्याद्वाजिभ्यो वाजिनन्त्विति। गुणोद्देशानन्द्योक्तः समुच्चयविकल्पने। आमिक्षोत्पत्तिशिष्टत्वात् प्रबला, तत्र वाजिनम्। गुणोऽप्रविश्य कर्म्मान्यत् कल्पयद्वाजिदेवकमिति"। "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति" श्रुतम्। अत्र दधिसम्बन्धात् क्षीरनीरयोर्विभेदे सति योघनीभूतः क्षीरभागः साऽऽमिक्षा तस्याश्च विश्वेदेवा देवताः तत्र यद्द्रवभूतं नीरं तद्वाजिनम् तस्य च वाजिनो देवताः। तच्चामिक्षाद्रव्यकं विश्वदेवदेवताकमेकं कर्म्म, तथा सति किमुपरितनेन वाजिभ्यो वाजिनमित्यनेन वाक्येन, पूर्व्वस्मिन्नेव कर्म्मणि वाजिनं गुणो विधीयते उत कर्म्मान्तरमिति संशयः। तत्र वाजो-

ऽथवामिक्षा वा येषां देवानामस्ति ते वाजिन इति व्युत्पत्त्या प्रकृतान् देवाननूद्य वाजिनगुणो विधीयते स चामिक्षया सह विकल्प्यते समुच्चीयते वेति पूर्व्वःपक्षः । उत्पत्तिशिष्टामिक्षागुणावरुद्धस्य कर्म्मणो गुणान्तराकाङ्क्षाऽभावाद्वाजिनस्य तत्र प्रवेशासम्भवे सत्यन्यथानुपपत्त्या वाजिनगुणो वाजिशब्दार्थस्य प्रकृतदेवताव्यतिरिक्तदेवतात्वं कल्पयित्वा कर्म्मभेदे पर्य्यवस्यतीति सिद्धान्तः । अत्र यथा द्रव्यदेवतालक्षणस्य यागरूपस्य भिन्नत्वात् कर्म्मभेदस्तथा प्रकृतेऽपि रूपभेदोऽभ्युपगम्यताम् । उपवासमात्रं जन्माष्टमीव्रतस्वरूपं तदुत्पत्तिवाक्ये तन्मात्रस्य प्रतीयमानत्वात् । ननु जयन्तीव्रतएवोपवासं कुर्य्यादित्युत्पत्तिवाक्यं स्मर्य्यते न तु जन्माष्टमीव्रते, बाढम् । तथात्र विधिरुन्नेतव्यः अन्नभोजने प्रत्यवायस्मरणान्यथानुपपत्तेः । स चोन्नीयमानो विधिरुपवासमात्रं विधत्ते न तु मण्डपनिर्म्माणजागरणप्रतिमादानादिकं, विधेरुन्नयने हेतुत्वकरणे प्रत्यवायबोधकवाक्येषु भोजननिषेधमात्रस्मरणात् । न हि तत्र निद्रायां दानाभावे वा प्रत्यवायः स्मर्य्यते । अत उपवासमात्रं तस्य स्वरूपं न तु दानादिकम् । अतएवाकरणे प्रत्यवायवाक्यशेषे जयन्तीप्रयुक्तदानादिशङ्काव्यावृत्तये केवलशब्दः उपवासविशेषणत्वेन पठ्यते "केवलेनोपवासेन तस्मिन् जन्मदिने मम । शतजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः" इति । तस्माज्जन्माष्टमीव्रतस्योपवासमात्रं स्वरूपं, यदि शिष्टास्तत्र जागरणदानादिकमनुतिष्ठन्त्यनुतिष्ठन्तु नामाविरुद्धैः पुण्यविशेषैर्व्रतस्योपोद्बलनसम्भवात् । शास्त्रेण तु प्रापितमुपवासमात्रम् । जयन्तीव्रतस्य तु दानादिसहित उपवासः स्वरूपं तद्विधायकेषु शास्त्रेषु तथा विधानात् । तथा च वह्निपुराणे "तुष्ट्यर्थं देवकीसूनोर्जयन्तीसम्भवं व्रतम् । कर्त्तव्यं वित्तमानेन भक्त्या भक्तजनैरपीति" । भविष्योत्तरेऽपि "मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां निशीथे कृष्णपक्षगे । शशाङ्के वृषराशिस्थे ऋक्षे रोहिणीसंज्ञके । योगेऽस्मिन् वसुदेवाद्धि देवकी मामजीजनत् । तस्मान्मां पूजयेत्तत्र शुचिः सम्यगुपोषितः । ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या ततो दद्याच्च दक्षिणाम् । हिरण्यं मेदिनीं गाश्च वासांसि कुसुमानि च । यद्यदिष्टतमं तत्तत् कृष्णो मे प्रीयतामिति" । भविष्यद्विष्णुधर्म्मोत्तरयोः "जयन्त्यामुपवासश्च महापातकनाशनः । सर्व्वैः कार्य्यो महाभक्त्या पूजनीयश्च केशवः" इति । वह्निपुराणे "कृष्णाष्टम्यां भवेद्यत्र कलैका रोहिणी यदि । जयन्ती नाम सा प्रोक्ताउपोष्या सा प्रयत्नतः" इति । स्मृत्यन्तरेऽपि "प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता श्रावणस्यासिताष्टमी । वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्या तुष्ट्यर्थं चक्रपाणिनः" इति । नारदीयसंहितायाम् जयन्तीं प्रकृत्य स्मर्य्यते "उपोष्य जन्मचिह्नानि कुर्य्याज्जागरणं पुनः । अर्द्धरात्रयुताष्टम्यां सोऽश्वमेधफलं लभेदिति" । एवमेतेषु विधिवाक्येषु दानादियुक्त उपवासो जयन्तीव्रतरूपत्वेन प्रतीयते । अतो रूपभेदाद्व्रतभेदः १ ।

तथा शुद्धमिश्रत्वभेदादपि द्रष्टव्यः अकरणे प्रत्यवायमात्रश्रवणाच्छुद्धं नित्यं जन्माष्टमीव्रतम् । करणे फलविशेषश्रवणादकरणे प्रत्यवायश्रवणाच्च नित्यत्वेन काम्यत्वेन च मिश्ररूपं जयन्तीव्रतम् । तत्र फलवाक्यानि पूर्व्वपक्षएव प्रसङ्गादुदाहृतानि । अकरणे प्रत्यवायश्च जयन्तीं प्रकृत्य कस्मिंश्चित्पुराणे स्मर्य्यते "अकुर्व्वन् याति नरकं यावदिन्द्राश्चतुर्द्दशेति" । स्कन्दपुराणेऽपि "शूद्रान्नेन तु यत्पापं शवकस्य भोजने । तत्पापं लभते कुन्ति! जयन्तीविमुखो नरः" । "ब्रह्मघ्नस्य सुरापस्य गोवधे स्त्रीवधेऽपि वा । न लोकोयदुशार्द्दूल ! जयन्तीविमुखस्य च । क्रियाहीनस्य मूर्खस्य परान्नं भुञ्जतोऽपि वा । न कृतघ्नस्य लोकोऽस्ति जयन्तीविमुखस्य च । न करोति यदा विष्णोर्जयन्तीसम्भवं व्रतम् । यमस्य वशमापन्नः सहते नारकीं व्यथाम् । जयन्तीवासरे प्राप्ते करोत्युदरपूरणम् । संपीड्यतेऽतिमात्रं तु यमदूतैः सुदारुणैः । काकोला आयसैस्तुण्डैः कृन्तन्त्यस्य कलेवरम् । यो भुञ्जीत विमूढात्मा जयन्तीवासरे नृपेति" । तैरेतैरकरणे प्रत्यवायवाक्यैर्नित्यत्वं जयन्त्याः । नन्वेवमुक्तैरकरणे प्रत्यवायवाक्यैः केवलेनोपवासेनेति पापक्षयवाक्यात् जन्माष्टमीव्रतमपि नित्यकाम्यं स्यात् नैवम् पापक्षयफलत्वमात्रेण काम्यत्वे सन्ध्यावन्दनादेरपि काम्यत्वप्रसङ्गात् । अतः सत्यपि पापक्षये फलान्तराश्रवणेन केवलनित्यत्वं जन्माष्टमीव्रतस्य युक्तम् । ततः शुद्धमिश्रभेदाद्व्रतयोर्भेदः ४ ।

तथा निर्द्देशभेदादपि व्रतभेदो द्रष्टव्यः निर्द्देशभेदश्च भृगुवाक्ये दृश्यते "जन्माष्टमी जयन्ती च शिवरात्रिस्तथैव च । पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्या तिथिभान्ते च पारणमिति" यत्र जन्माष्टमी रोहिणी चेति पाठः तत्रापि रोहिणीशब्देन तद्युक्ता तिथिर्विवक्षिता न तु केवलरोहिणी, तस्मिन्वाक्ये निर्द्दिष्टयोः पूर्व्वोत्तरयोर्जन्माष्टमीशिवरात्र्योस्तिथित्वात् । यद्येकमेव व्रतं स्यात्तर्हि निर्द्देशभेदो नोपपद्यते । ननु व्रतभेदेऽप्येक-

दोषः यदा दिनद्वयेऽष्टमी वर्त्तते रोहिणी तूत्तरएव तदा पूर्व्वदिने जन्माष्टम्युपवासः परेद्युर्जयन्त्युपवास इति नैरन्तर्य्येणोपवासद्वयं प्रसज्यते प्रसज्यतां नाम प्रमाणवत्त्वादिति चेत् न परदिने भोजनोपवासलक्षणविरुद्धधर्म्मद्वयप्रसङ्गात्। उपवासस्याङ्गं पारणमिति हि वक्ष्यते। तथा च जन्माष्टम्युपवासाङ्गस्य पारणस्य जयन्त्युपवासस्य चैकत्र प्राप्तिः सोऽयमेकोदोषः। व्यतिरेकानुपलब्धयापरो दोषः। तथाहि यथा जयन्तीव्यतिरिक्ता जन्माष्टम्युपलभ्यते तथा जन्माष्टमीव्यतिरिक्तापि जयन्ती क्वापि वत्सरउपलभ्येत न त्वेवमुपलभ्यते अतोव्रतभेदोऽपि दुष्टएव। अत्रोच्यते न तावत्पारणोपवाससाङ्कर्य्यलक्षणोदोषोऽस्ति आम्राणोदकपानादिना पारणे कृतेऽप्युपवाससम्भवात् अन्यथा द्वादशीपारणत्रयोदशीव्रतयोः कथितसाङ्कर्य्यं केन वार्य्येत। नाप्युपवासद्वयनैरन्तर्य्यम् रोहिणीसंयोगसम्भवे जन्माष्टम्या अपि तत्रैव कर्त्तव्यत्वात् सर्व्वत्र तिथिनक्षत्रयोगस्य केवलतिथेरुत्कृष्टत्वेन केवलायास्तिथेस्तत्रोपेक्षणीयत्वात्। अतएव व्यतिरेकानुपलम्भोऽप्यलङ्काराय नतु दोषाय जन्माष्टम्या रोहिणीनिरपेक्षत्वेन व्यतिरेक उपलभ्यतां नाम। जयन्त्यास्तु योगरूपत्वेन रोहिण्यामिवाष्टम्यामपि सापेक्षत्वेन कथं व्यतिरेकाशङ्कावकाशः। तस्माद्व्रतद्वयपक्षे न कोऽप्यस्ति दोषः। किं च यदा रोहिणीयोगोऽस्ति तदा जन्माष्टमीजयन्त्योः सहयोगस्यावश्यम्भावित्वेन जयन्तीव्रतएव जन्माष्टमीव्रतमन्तर्भवति। तस्मादपि नोपवासद्वयप्रसङ्गः ५।

तदेवं व्रतभेदे दोषाभावात्तत्साधकानाञ्च नामभेदादीनां पञ्चानां सद्भावाद्व्रतभेदएवावश्यमभ्युपेयः। व्रतैक्यभ्रमस्तु तयोरुक्तयुक्त्यनुसन्धानाभावादष्टम्युपवाससाहचर्य्याच्च केषाञ्चिदुदेति। साहचर्य्यञ्च गुणविकृतित्वादाश्रयाश्रयिभावाच्च सम्भाव्यते। यथा दर्शयागस्य गुणविकृतिः साकंप्रस्थायीयोयागः। तत्र दर्शयागे यावन्तोऽङ्गाङ्गिविषयाः प्रयोगाः, ते सर्व्वेऽपि साकंप्रस्थायीये विद्यन्ते भेदस्तु स्वल्पएव भवति। दर्शयागे सान्नाय्यहविषोर्द्दधिपयसोः पृथगवदानम्। साकंप्रस्थायीये सहैव तु प्रस्थापनम् एतावता भेदेन गुणविकृतिरित्यभिधीयते। तथाग्निष्टोमस्य गुणविकृतिरुक्थ्यः। अग्निष्टोमे द्वादश स्तोत्राणि उक्थ्ये च द्वादशभ्योऽधिकानि स्तोत्राणि ततो गुणाधिक्याद्गुणविकृतित्वम्। एवमत्रापि जन्माष्टम्यामुपवासोऽनुष्ठेयः जयन्त्यां तु दानादिरधिकोगुणः। अतः सा गुणविकृतिः। आश्रयाश्रयिभावश्च ज्योतिष्टोमे तदङ्गाश्रयोपासने दृष्टः। तत्र ज्योतिष्टोम आश्रयः तस्याङ्गान्युक्थादीनि आश्रितानि। तत्रोक्थं नाम बह्वृचाध्यायिना होत्रा शस्यमानं मरुत्वतीऽनिष्कैवल्यादिनामकं शस्त्रम्। तच्चोक्थमाश्रित्य बह्वृचब्राह्मणोपनिषत्सूपासनानि विहितानि। तथाच श्रुतिः "उक्थमुक्थमिति वै प्रजा वदन्ति तदिदमेवोक्थमियमेव पृथिवीति अहमुक्थमस्मीति विद्यादिति च" उद्गीथो नाम सामवेदिनोद्गात्रा गीयमानः साम्नो भागविशेषः। तच्चोद्गीथमाश्रित्य छान्दोग्योपनिषत्सूपासनानि विहितानि "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेति"। एवं प्रकृतेऽपि जन्माष्टमीव्रते येयं श्रावणकृष्णाष्टमी तामाश्रित्य रोहिणीयोगनिमित्तं दानादिकं जयन्तीव्रते विधीयते। अतोगुणविकृतित्वेनाश्रयाश्रयिभावेन च साहचर्य्यसम्भवादनयोर्व्रतैक्यभ्रमो मन्दबुद्धीनां जायतां नाम प्रमाणन्यायदर्शिभिस्तु सर्व्वथैव व्रतभेदोऽङ्गीकार्य्य इति सिद्धम्।

यदेतद्विचारत्रयं पूर्व्वमुपक्षिप्तं व्रतभेदे तिथिनिर्णये वेधे चेति तत्र व्रतभेदो निर्णीतः। अथ तिथिर्निर्णेतव्या। तन्निर्णयश्च वेधाधीनः अतोवेधः पूर्व्वमभिधीयते। तिथ्यन्तरेष्वह्न एव प्रायेण कर्म्मकालत्वादुदयास्तमयवेलायां त्रिमुहूर्त्तवेधः सामान्येन निरूपितः। पञ्चम्यां तु विशेषतः षण्मुहूर्त्तवेधोदर्शितः जन्माष्टम्या जयन्त्याश्च रात्रिप्रधानत्वाद्रात्रियोगोऽत्र प्रशस्तः। एतच्च जाबालिवृद्धगौतमाभ्यां दर्शितम् "अहःसु तिथयः पुण्याः कर्म्मानुष्ठानतोदिवा। नक्तादिव्रतयोगेषु रात्रियोगो विशिष्यत" इति। यद्यप्युपवासस्य व्रतत्वादहनि रात्रौ च मुख्यत्वं युक्तितः सामर्थ्यसिद्धं तथाप्यर्द्धरात्रस्य मुख्यकालत्वमुक्तं वशिष्ठसंहितायाम् "अष्टमी रोहिणीयुक्ता निशार्द्धे दृश्यते यदि। मुख्यकाल इति ख्यातस्तत्र जातोहरिः स्वयमिति"। एवं सत्यर्द्धरात्रव्याप्तिरेवात्र कर्म्मकालव्याप्तिरित्यभिधीयते। एतदेवाभिप्रेत्य विष्णुरहस्ये पठ्यते "रोहिण्यामर्द्धरात्रे तु यदा कृष्णाष्टमी भवेत्। तस्यामभ्यर्च्चनं शौरेर्हन्ति पापं त्रिजन्मजमिति"। तस्मिन्नर्द्धरात्रे कियत्परिमाणमपेक्षितमित्यपेक्षायामादित्यपुराणे दर्शितम् "अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं कलयापि यदा भवेत्। जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्व्वपापप्रणाशिनीति"। वराहसंहितायामपि "सिंहेऽर्के रोहिणीयुक्ता नभःकृष्णाष्टमी यदि। रात्र्यर्द्धपूर्वा-

परगा जयन्ती कलयापि चेति"। पूर्व्वं चापरश्च पूर्व्वापरे रात्र्यर्द्धे च ते पूर्व्वापरे च रात्र्यर्द्धं पूर्व्वापरे तयोर्गच्छतीति वर्त्तत इति रात्र्यर्द्धपूर्व्वापरगा। घटिकाया अशीत्यधिकशततमोभागः१८० कला तावता परिमाणेन पूर्व्वार्द्धावसाने उत्तरार्द्धादौ च वर्त्तमाना ग्रहीतव्या। खण्डतिथिरूपा कृष्णाष्टमी द्विविधा पूर्व्वेद्युः सप्तमीयुक्ता परेद्युर्नवमीयुक्ता चेति। तत्र सप्तमीयुक्तायां रात्रिपूर्व्वार्द्धावसाने कलासद्भावोऽविधीयते। उत्तरार्द्धादौ स्वतःसिद्धत्वेनाविधेयत्वात्तद्विपर्य्ययेण नवमीयुक्तायामुत्तरार्द्धादौ कलासद्भावो विधीयते तदा पूर्व्वार्द्धावसाने स्वतःसिद्धत्वादनुवादः पूर्व्वार्द्धावसानकलायाः सप्तमीयुतविषयत्वं, विष्णुधर्म्मोत्तरे स्पष्टमभिहितम् "रोहिणीसहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी। सप्तम्यामर्द्धरात्राधः कलयापि यदा भवेत्। तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुभी हरिरीश्वरः। तमेवोपवसेत् कालं कुर्य्यात्तत्रैव जागरमिति"। इयमष्टमी कृष्णपक्षादिमासविवक्षया भाद्रपदे भवति सैवाष्टमी शुक्लपक्षादिमासविवक्षया श्रावणे भवति। अतएव योगीश्वरः "रोहिणीसहिता कृष्णा मासे च श्रावणेऽष्टमी। अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं कलयापि यदा भवेत्। जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्व्वपापप्रणाशिनीति"। कलाया अतिसूक्ष्मत्वेन दुर्लक्ष्यत्वात् स एव पक्षान्तरमाह। "अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वमेकार्द्धघटिकाचिता। रोहिणी चाष्टमी ग्राह्या उपवासव्रतादिष्विति"। एका चार्द्धघटिका चैकार्द्धघटिके ताभ्यामाचिता। कलामपेक्ष्यार्द्धघटिका स्थूला। तामपेक्ष्य घटिका स्थूला। तत्रायमर्थः संपद्यते पूर्व्वभागावसाने एका घटिका उत्तरभागादौ चैका मिलित्वा तन्निशीथशब्दवाच्यं मुहूर्त्तं तावत्परिमाणं सर्व्वैरपि सुलक्ष्यत्वान्मुख्यः कल्पः। तदसम्भवेऽर्द्धघटिकाप्येष्टव्या। तस्याप्यसम्भवे कलेति तत्र मुख्यं पक्षमभिप्रेत्य भविष्योत्तरे "निशीथे कृष्णपक्षगे" इत्युक्तं तच्च वचनं साकल्येन पूर्व्वमुदाहृतम्। अत्र जयन्त्यां चन्द्रार्घ्यदानस्यावश्यकर्त्तव्यत्वात्तस्य च चन्द्रोदयकालीनत्वान्निशीथे योगः प्रशस्तः। एतदेव विष्णुधर्म्मोत्तरेऽभिहितम् "अर्द्धरात्रे तु योगोऽयं तारापत्युदये तथा। नियतात्मा शुचिः स्नातः पूजां तत्र प्रवर्त्तयेदिति"। सोऽयमर्द्धरात्रयोगो मुख्यः कल्पः। यस्तु कृत्स्नाहोरात्रयोगः सोऽयं मुख्यतरः। यस्तु यदा कदाचिदीषद्योगः सोऽनुकल्पः। स च वशिष्ठसंहितायां दर्शितः "अहोरात्रं तयोर्योगो ह्यसंपूर्णो भवेद्यदि। मुहूर्त्तमप्यहोरात्रे योगश्चेत्तमुपोषयेदिति"। सोऽयं जयन्तीव्रते योगनिर्णयः। स एव जन्माष्टमीव्रतेऽपि द्रष्टव्यः। यस्मिन्वर्षे योगो नास्ति तस्मिन्वर्षे जन्माष्टमीव्रतमेकमेव प्रवर्त्तते तत्रापि नेतराष्टमीवद्दिवसवेधः किं त्वर्द्धरात्रवेधः। तथा च पुराणान्तरे "दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकला। रात्रियुक्तां प्रकुर्व्वीत विशेषेणेन्दुसंयुताम्"। अन्यत्रापि "अष्टमी शिवरात्रिश्च ह्यर्द्धरात्रादधो यदि। दृश्यते घटिका या सा पूर्व्वविद्धा प्रकीर्त्तितेति"। इति वेधो निरूपितः। अथ ग्राह्यतिथिर्निरूप्यते सा च संवत्सरभेदेन द्विधा भवति रोहिणीरहिता रोहिणीयुक्ता चेति। तत्र या रोहिणीरहिताष्टमी सापि द्विविधा शुद्धा सप्तमीविद्धा चेति। सूर्य्योदयमारभ्य प्रवर्त्तमानाष्टमी शुद्धा निशीथादर्व्वाक् सप्तम्या कियत्यापि युक्ता विद्धा। शुद्धा पुनर्निशीथव्याप्त्यव्याप्तिभ्यां द्विविधा तत्र निशीथव्यापिनी जन्माष्टमीव्रते स्वतन्त्रा। "विशेषेणेन्दुसंयुतामिति" वचनात्। निशीथव्याप्तिरहितापि "रात्रियुक्तां प्रकुर्व्वीतेति" वचनेन ग्रहीतव्या भवति। ननु पूर्व्वेद्युर्निशीथादूर्द्ध्वमारभ्य परेद्युर्निशीथादर्व्वाक् समाप्यते तस्या उभयत्र रात्रिसंबद्धत्वात् कुत्रोपवास इति चेत् परेद्युरिति ब्रूमः उभयत्र निशीथव्याप्त्यभावस्य रात्रिसम्बन्धस्य च तुल्यत्वेऽपि परेद्युः प्रातःसंकल्पकालमारभ्य वर्त्तमानतया प्राशस्त्यं द्रष्टव्यम्। सप्तमीविद्धापि त्रिविधा। पूर्व्वेद्युरेव निशीथव्यापिनी परेद्युरेव निशीथव्यापिनी उभयत्र निशीथव्यापिनी चेति। तत्र प्रथमद्वितीययोः पक्षयोः निशीथव्याप्तेः प्रयोजकत्वेन या निशीथव्यापिनी सा "विशेषेणेन्दुसंयुतामिति" वचनेन ग्रहीतव्या भवति। या तु दिनद्वये निशीथव्यापिनी तस्याम् उभयत्र निशीथयोगस्य रात्रियोगस्य च तुल्यत्वान्नानेन वचनेन निर्णयः सम्भवति नापि "कृष्णपक्षेऽष्टमी" इत्यादिभिरष्टमीमात्रमुपजीव्य प्रवृत्तैः निर्णेतुं शक्यते तेषामवेधविषयत्वात्। अन्यथा व्रतान्तरेष्वपि निशीथवेधः प्रसज्येत तस्मादत्र न्यायः परिशिष्यते। न्यायश्च परेद्युरुपवासं प्रापयति, संकल्पकालमारभ्य तिथिसद्भावात्। न च साकल्याभिप्रायवचनेन पूर्व्वेद्युरपि संकल्पकाले तिथिरस्तीति शङ्कनीयम्। तस्यास्मार्त्ततिथित्वाभावात्।

किन्तु "सा तिथिः सकला ज्ञेया यस्यामस्तमितो रवि रिति" वचनं निशीथव्यापिनीमष्टमीं न विषयी करोति तस्मात्परेद्युरेवोपवासः। तदेवं चतुर्विधा रोहिणीरहिताष्टमी निर्णीता। अथ रोहिणीसहिताष्टमी निर्णीयते सापि चतुर्विधा शुद्धा विद्धा शुद्धाधिका विद्धाधिका चेति। तत्र शुद्धायां संपूर्णयोगो निशीथयोगो यत् किञ्चिन्मुहूर्त्तयोगश्चेति त्रैविध्यं भवति। एवं विद्धायामपि द्रष्टव्यम्। एतेषु षट्सु भेदेषु दिनान्तरे योगाभावादुपवासे सन्देहो नास्ति किन्तु केवलं योगगततारतम्यात्प्राशस्त्यतारतम्यं भवति। यत्किञ्चिन्मुहूर्त्ते योगः प्रशस्तः अर्द्धरात्रयोगः प्रशस्ततरः सम्पूर्णयोगः प्रशस्ततमः। सर्व्वेष्वपि योगेषु योगमुपजीव्य उपवासो विहितः विष्णुधर्म्मोत्तरे "प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी। मुहूर्त्तमपि लभ्येत सोपोष्या सुमहाफला। मुहूर्त्तमप्यहोरात्रे यस्मिन् युक्तं हि लभ्यते। अष्टम्यां रोहिणीऋक्षं तां पुण्यां समुपावसेदिति"। शुद्धाधिका तु पूर्व्वेद्युः सूर्य्योदयमारभ्य प्रवृत्ता परेद्युः सूर्य्योदयमतिक्रम्य वर्त्तते सा च त्रिविधा पूर्व्वेद्युरेव रोहिणीयुक्ता परेद्युरेव रोहिणीयुक्ता दिनद्वयेऽपि रोहिणीयुक्ता चेति तत्राद्ययोर्द्वयोः पक्षयोर्नास्त्युपवाससन्देहः रोहिणीयुक्ताया द्वितीयायाः कोटेरभावात्। तृतीयपक्षे तु रोहिणीयोगस्योभयत्र समानत्वेऽपि गुणाधिक्यात् पूर्व्वैवोपोष्या गुणाधिक्यं च दर्शयिष्यते। सेयमत्रोपोष्यत्वेनोक्ता पूर्व्वा तिथिः सापि रोहिणीयोगभेदात्त्रिधा भिद्यते अष्टमीवत्सूर्य्योदयमारभ्य प्रवृत्ता रोहिणी कदाचित्परेद्युरपि कियती वर्त्तते, कदाचित्पूर्व्वेद्युर्निशीथमारभ्य रोहिणी प्रवर्त्तते। कदाचिन्निशीथादूर्द्ध्वमारभ्य प्रवर्त्तते। तत्र प्रथमपक्षे संपूर्णत्वमेको गुणः। संकल्पकालमारभ्य तत्तत्कर्म्मकालव्याप्तिरपरो गुणः। निशीथव्याप्तिस्तृतीयो गुणः। न चैते त्रयो गुणाः परेद्युः सम्भवन्ति। द्वितीयपक्षे निशीथे जयन्तीसद्भावो गुणः। न च परेद्युः सोऽस्ति। तृतीयपक्षे दिनद्वयेऽपि निशीथयोगो नास्ति पूर्व्वेद्युः केवलाष्टमी परेद्युः केवला रोहिणी। तत्राष्टम्याः प्राधान्यात्प्राबल्यमास्थेयम्। सर्व्वत्र हि जयन्तीशास्त्रेषु रोहिणीसहिताष्टमीति व्यवहारादष्टमीसहिता रोहिणीति व्यवहाराभावाच्च तिथिनक्षत्रयोः क्रमेण प्रधानोपसर्ज्जनभावोऽवगन्तव्यः। अतो गुणाधिक्याच्छुद्धाधिका पूर्व्वैवोपोष्या। निशीथादर्व्वाक् सप्तम्या युक्ता परेद्युरपि विद्यमाना विद्धाधिका। अन्यत्र निशीथवेधो ग्राह्य इत्युक्तम्। याढं वेध्याया अष्टम्या निशीथसद्भावोऽत्र निशीथवेधः न तु वेधिकाया सप्तम्याः निशीथसमये सद्भावः। विद्धाधिकायामपि पक्षत्रयम्। द्वयोः पक्षयोश्च सन्देहाभावः पूर्व्ववद्योजनीयः। तत्र या पूर्व्वेद्युरेव रोहिणीयुक्ता विद्धाधिका तस्यामुपवास आदित्यपुराणे स्मर्य्यते "विनाऋक्षं न कर्त्तव्या नवमी संयुताष्टमी। कार्य्या विद्धापि सप्तम्या रोहिणीसहिताष्टमीति"। विष्णुधर्म्मोत्तरेऽपि "जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्य्ये भद्राजयान्विते। कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते तथा कुर्य्यात्तु पारणमिति"। गारुड़पुराणेऽपि "जयन्त्यां पूर्व्वविद्धायामुपवासं समाचरेत्। तिथ्यन्ते वोत्सवान्ते वा व्रती कुर्व्वीत पारणमिति"। या परेद्युरेव रोहिणीयुक्ता विद्धाधिका तत्रोपवासः पूर्व्वतिथौ न युक्तः, रोहिणीयोगाभावात् परेद्युः तत्सद्भावात्पूर्व्वोदाहृतेन प्राजापत्येत्यादिना विष्णुरहस्यवचनेनोपवासो विधीयते। या तूभयत्र रोहिणीयुक्ता विद्धाधिका सापि निशीथे जयन्तीयोगमपेक्ष्य चतुर्द्धा भिद्यते। पूर्व्वेद्युरेव निशीथयोगवती। परेद्युरेव तादृशी, उभयत्रापि निशीथयोगसहिता तद्रहिता चेति। तत्र या पूर्व्वेद्युरेव निशीथयोगवती सा पूर्व्वैवोपोष्या तदुक्तं पद्मपुराणे "कार्य्या विद्धापि सप्तम्या रोहिणी सहिताष्टमी। तत्रोपवासं कुर्व्वीत तिथिभान्ते च पारणमिति" अत्रावशिष्टेषु त्रिषु पक्षेषु परदिन एवोपवासः। तत्र दिनद्वये निशीथयोगमुपलक्ष्य ब्रह्मवैवर्त्ते पठ्यते "वर्ज्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताष्टमी। सा सर्क्षापि न कर्त्तव्या सप्तमीसहिताष्टमी। "अविद्धायान्तु सर्क्षायां जातो देवकीनन्दनः" इति। यदा दिनद्वयेऽपि निशीथयोगे परत्रोपवासस्तदा किमु वक्तव्यं परेद्युरेव निशीथयोगे। दिनद्वयेऽपि निशीथयोगराहित्यं बहुधा जायते। तद्यथा पूर्व्वेद्युर्निशीथादूर्द्ध्वं तिथिनक्षत्रद्वयं प्रवृत्तं तच्च परेद्युर्निशीथादर्व्वागेव समाप्तमित्येकः प्रकारः। पूर्व्वेद्युर्निशीथादर्व्वागेव नक्षत्रं प्रवृत्तम् अष्टमी तु निशीथादूर्द्ध्वं प्रवृत्ता परेद्युर्निशीथादर्व्वाग् नक्षत्रं निवृत्तमित्यपरः। अष्टमी निशीथादर्व्वाक् प्रवृत्ता ऋक्षं च निशीथादूर्द्ध्वं प्रवृत्तम् अष्टम्याः परेद्युर्निशीथादर्व्वागेव समाप्तिरिति तृतीयः। त्रिष्वप्येतेषु प्रकारेषु परैवोपोष्या दिनद्वयेऽप्यर्द्धरात्रयोगविरहे पूर्व्वोदाहृतस्य "वर्ज्जनीया

प्रयत्नेन” इत्यादिवचनस्यानाऽपि चारयितुं शक्यत्वात् । किन्तु प्रथमप्रकारे न्यायेऽप्युत्कर्षो भवति । सङ्कल्पकालमारभ्य तिथिनक्षत्रयोगस्य बहुकालव्यापित्वात् प्रशस्तत्वं द्रष्टव्यम् । द्वितीयप्रकारे परेद्युरष्टमीबाहुल्येऽपि नक्षत्रयोगस्याल्पत्वादनुपादेयत्वमित्याशङ्का न कर्त्तव्या । अतएव स्कन्दपुराणे पठ्यते “सप्तमीसहिताष्टम्यां भूत्वा ऋक्षं द्विजोत्तम ! । प्राजापत्यं द्वितीयेऽह्नि मुहूर्त्तार्द्धं भवेद्यदि । तदाष्टयामिकं ज्ञेयं प्रोक्तं व्यासादिभिः पुरेति” । तृतीयप्रकारे परेद्युर्नक्षत्रबाहुल्येऽपि अष्टमीयोगस्याल्पत्वादनुपादेयत्वमित्याशङ्का भवति सा च पद्मपुराणेन निवर्त्त्यते “पूर्वविद्धाष्टमी या तु उदये नवमीदिने । मुहूर्त्तमपि संयुक्ता संपूर्णा साष्टमी भवेत् । कला काष्ठा मुहूर्त्ताऽपि यदा कृष्णाष्टमी तिथिः । नवम्यां सैव ग्राह्या स्यात् सप्तमीसंयुता न हीति” । तदेवं जन्माष्टमीभेदा जयन्तीभेदाश्च निरूपिताः । तत्र जयन्तीभेदेषूपवासदिने यदि बुधवारः सोमवासरो वा भवति तदा फलाधिक्यं भवति तदुक्तं पद्मपुराणे “प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः । यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता । किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः । किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदेति” । स्कन्दपुराणेऽपि “उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि । भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्क्षसंयुता । अपि वर्षशतेनापि लभ्यते यदि वा नवेति” । विष्णुधर्म्मोत्तरेऽपि “अष्टमी बुधवारेण रोहिणीसहिता यदा । भवेत्तु मुनिशार्दूल! किं कृतैर्व्रतकोटिभिरिति” ।

इत्युक्तरीत्या विहिततिथ्याद्युपवासं कृत्वा परेद्युः पारणेनोपवासं समापयेत् पार तीर-कर्म्मसमाप्तावित्यस्माद्धातोः निष्पन्नः पारणशब्दः । यद्यप्यसौ समाप्तिमात्रमभिधत्ते तथाप्युपवाससमाप्तावेव लोकशास्त्रयोः प्रयोगात् पङ्कजादिशब्दवद्योगरूढो द्रष्टव्यः । तथा च योगरूढ्योपवासस्य चरमाङ्गं भोजनमभिधत्ते । अङ्गत्वञ्चोपवासविधिवाक्येषु “तिथिभान्ते च पारणमिति” विभागादवगन्तव्यम् । न च रागप्राप्तस्य भोजनस्यानेन वचनेनोपवासाङ्गतिथिनक्षत्रयोर्निषेधः क्रियते न तु पारणनामकं किञ्चिदङ्गं विधीयत इति शङ्कनीयम् तथासति पारणशब्दप्रयोगानुपपत्तेः रागप्राप्ते ह्यभ्यवहरणे भोजनशब्दः । तत्र पारणशब्देन रागप्राप्तभोजनविवक्षायां मुख्यार्थो बाधितः स्यात् । किञ्च यदि पारणमङ्गं न स्यात्तदा प्रतिनिधिविधानं नोपपद्येत । तद्विधानञ्च द्वादशीप्रस्तावे देवलेन दर्श्यते “संकटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत् कथम्? । अद्भिस्तु पारणं कुर्यात् पुनर्भुक्तं न दोषकृदिति” । अतः पारणशब्दबलात् प्रतिनिधिविधिबलाच्च पारणस्याङ्गत्वं द्रष्टव्यम् । अतएवादित्यपुराणे “पारणान्तं व्रतं ज्ञेयं व्रतान्ते न द्विभोजनम् । असमाप्ते व्रते पूर्वं नैव कुर्य्याद्व्रतान्तरमिति” तच्च पारणमुपवासदिनात् परदिनपूर्वाह्ने कर्त्तव्यम् “उपवासेषु सर्व्वेषु पूर्वाह्ने पारणं भवेदिति” देवलस्मरणात् । एवं सामान्यतः पूर्वाह्ने पारणप्राप्तौ क्वचिदपवादाय “तिथिभान्ते च पारणम्” इत्यभिधीयते । शुद्धाधिकायां पूर्व्वेद्युरेव जयन्तीयोगः उभयत्रापि वा जयन्तीयोग इत्यनयोः पक्षयोः पूर्व्वेद्युरेवोपवासविधानात् परेद्युः केवलतिथेस्तिथिनक्षत्रयोर्वा सद्भावात्तदन्ते पारणविधिः । तथा शुद्धाधिकयोर्विद्धाधिकयोरुभयोरपि यदा परेद्युरेव जयन्तीयोगस्तदा परतिथ्याद्युपवासविधानात्पारणदिने तिथ्यभावेऽपि कदाचिन्नक्षत्रावशेषसम्भवात्तदन्ते पारणं विधीयते तिथेर्वा नक्षत्रस्य वाऽवशेषकाले पारणं ब्रह्मवैवर्त्ते प्रतिषिध्यते । “अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्यात्पारणं क्वचित् । हन्यात् पुरा कृतं कर्म्म उपवासार्जितं फलम् । तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रञ्च चतुर्गुणम् । तस्मात् प्रयत्नतः कुर्य्यात्तिथिभान्ते च पारणमिति” । स्कन्दपुराणेऽपि “तिथिनक्षत्रनियमे तिथिभान्ते च पारणम् । अतोऽन्यथा पारणे तु व्रतभङ्गमवाप्नुयादिति” ।

तिथिभान्तञ्च द्विविधं उभयान्तमेकतरान्तञ्चेति । दिनद्वये जयन्तीयोगवत्यां शुद्धाधिकायां परदिने अष्टमी मुहूर्त्तत्रयं नातिक्रामति रोहिणी तु परेद्युर्निशीथादर्वाग् यदा कदाचित् प्रवृत्ता तदनुसारेण परेद्युः समाप्येत । तत्र यदि दिवैव समाप्येत तदा तामतिवाह्यैव पारणं कुर्यात् उभयान्तस्य मुख्यत्वात् । यदि रात्रौ समाप्तिस्तदा तत्समाप्तिर्न प्रतीक्षणीया रात्रिपारणस्य निषिद्धत्वात् । तथा च ब्रह्मवैवर्त्ते “सर्व्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते । अन्यथा पुण्यहानिः स्यादृते धारणपारणमिति । अन्यतिथ्यागमो रात्रौ तामसस्तैजसो दिवा । तामसे पारणं कुर्व्वंस्तामसीं गतिमश्नुते” इति । दिवापारणं कुर्व्वन्नपि नाष्टमीवेलायां कुर्य्यात् एकतरान्तस्याभावात् अष्टमीमतिवाह्य रोहिण्यां वर्त्तमानायामपि पारणं कार्य्यम् । अतएव नारदीये “तिथिनक्षत्रसंयोग उपवासो यदा भवेत् । पारणं तु न कर्त्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः” । सांयोगिके व्रते प्राप्ते यत्रैकोऽपि वियुज्यते । तत्रैव पारणं कुर्य्यादेवं

र्द्धरात्रेऽपि वा कुर्य्यादिति"। पूर्व्वेद्युरेव निशीथे जयन्तीयोगशून्यां विद्धाधिकायां पारणादिने तिथिभान्तो बहुधा संभाव्यते। अहन्युभयान्तएकतरान्तोवा, रात्रावेकतरान्त उभयान्तोवेति। तेषु चतुर्षु भेदेषु निर्णयः स्मर्य्यते "तिथिनक्षत्रयोर्यदा च्छेदोनक्षत्रान्तमथापि वा। अर्द्धरात्रेऽपि वा कुर्यात् पारणन्तु परेऽहनीति"। दिवसे यद्युभयान्तस्तदा पारणमिति मुख्यः कल्पः। नक्षत्रान्तमित्यनेनैकतरान्तत्वं विवक्षितम्। सोऽयमनुकल्पः। यदि रात्रौ निशीथादर्व्वागुभयान्त एकतरान्तो वा भवति तदा दिवसे मुख्यानुकल्पयोरुभयोरप्यसंभावाद्रात्रौ पारणस्य निषिद्धत्वाच्छास्त्रार्थातत्वाप्युपवासप्राप्तौ पारणस्य प्रतिप्रसवः क्रियते "अर्द्धरात्रेऽपि वा कुर्य्यादिति"। ननु पारणेऽष्टम्यन्तस्य प्रतीक्षणीयत्वेऽपि रोहिण्यन्तो न प्रतीक्षणीयः "याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रसंयुताः। ऋक्षान्ते पारणं कुर्य्याद्विना श्रवणरोहिणीम्" इति स्मरणात्। नैवम्। "नक्षत्रञ्च चतुर्गुणमिति" प्रत्यया यक्षोदाहृतत्वात्। तस्मात् "विना श्रवणरोहिणीमिति वचनं केवलनक्षत्रोपवासविषयं पूर्व्वोक्तानुकल्पविषयं वेत्यवगन्तव्यम्। अशक्तस्य तु तिथिनक्षत्रयोरुभयोरनुवर्त्तमानयोरपि प्रातर्देवं संपूज्य क्रियमाणं पारणं न दुष्यति। "तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते वा व्रती कुर्वीत पारणमिति" स्मरणात्।

तत्र निष्कृष्टार्थस्तु तेनैव कारिकाभिर्निबद्धोयथा "जयन्त्याख्यं व्रतं भिन्नं कृष्णजन्माष्टमीव्रतात्। शुद्धा च सप्तमीविद्धेत्येवं जन्माष्टमी द्विधा। सप्तमी चेन्निशीथात् प्राग्विद्धा शुद्धाऽन्यथा भवेत्। शुद्धायां नास्ति सन्देहो विद्धा च त्रिविधोच्यते। निशीथयोगः पूर्व्वेद्युरुत्तरेद्युर्द्वयोरुत। पूर्व्वैव प्रथमे पक्षे परैवोत्तरपक्षयोः। अष्टमी रोहिणीयुक्ता जयन्ती सा चतुर्विधा। शुद्धा शुद्धाधिकेत्येवं विद्धा विद्धाधिकेति च। शुद्धायामपि विद्धायां न संभाव्योत्तरा तिथिः। शुद्धाधिकायां योगः स्यादेकस्मिन्वा दिनद्वये। नैकयोगेऽस्ति सन्देहो द्वियोगे प्रथमन्दिनम्। यदा निशीथे पश्चाद्वेत्युत्तमो मध्यमोऽधमः। योगस्तथापि पूर्व्वेद्युः संपूर्णत्वादुपोषणम्। विद्धाधिकायां प्रत्येकं दिनयोगे स दृश्यताम्। द्वयोर्योगस्त्रिधाभिन्नो निशीथव्याप्तिभेदतः। तद्युक्तंदिन एकस्मिन्नुभयोर्नोभयोरिति। एकस्मिंश्चेत्तद्दिनं स्यात् पक्षयोरन्त्ययोः परा। बुधे सोमे जयन्ती चेद्वारे साऽतिफलप्रदा। तिथ्यृक्षयोर्द्वयोरन्ते उत्तमं पारणं भवेत्। एकस्यान्ते मध्यमं स्यादुत्सवान्तेऽधमं स्मृतम्। यस्मिन्वर्षे जयन्त्याख्यो योगो जन्माष्टमी तदा। अन्तर्भूता जयन्त्यां स्यादृक्षयोगप्रशंसतः। उपवासद्वयं कार्यमुपोष्यन्तु परं दिनम्"।

रघुनन्दनमते तु तद्व्यवस्था यथा
"यत्रैकदिने जयन्तीलाभस्तत्रैवोपवासः। उभयदिने चेत्तदा परदिने। जयन्त्यलाभे च रोहिणीयुक्ताष्टम्याम्। उभयदिने रोहिणीयुक्ताष्टमीलाभे परदिने। रोहिण्यलाभे तु निशीथसम्बन्धिन्यामष्टम्याम्। उभयदिने निशीथसम्बन्धे तदसम्बन्धे वा परदिन इति। उपवासपरदिने तिथिनक्षत्रयोरवसाने पारणम्। यदा तु महानिशायाः पूर्व्वमेकतरस्यावसानमन्यतरस्य महानिशायां तदनन्तरं वा तदैकतरावसाने पारणम्। यदा महानिशायामुभयस्थितिस्तदोत्सवान्ते प्रातःपारणमिति"।

तत्प्रमाणवाक्यानि ति॰ त॰ जन्माष्टमीतत्त्वेऽनुसन्धेयानि माधवरघुनन्दनमतयोर्युक्तत्वायुक्तत्वे सत्यपि देशविशेषवासिभिस्तत्तद्व्यवस्थे आदर्त्तव्ये एते च व्यवस्थे स्मार्त्तैरेवादर्त्तव्ये। वैष्णवैस्तु हरिभक्तिविलासाद्यनुसारिणी व्यवस्थादर्त्तव्या सा च जन्माष्टमीशब्दे दृश्या। कृष्णजन्माष्टमीशब्दोऽप्यत्र दर्शितकालमाधवीयग्रन्थे उदा॰ दृश्यम्।

कृष्णिका स्त्री कृष्णोवर्णो भूम्नाऽस्त्यस्य ठन् कृष्णैव संज्ञायां कन्वा। (राइसरिषा) राजसर्षपे हेमच॰

कृष्णेक्षु पु॰ कर्म्म॰। (काजला) इक्षुभेदे कान्तारेक्षौ राजनि॰। तद्गुणाः इक्षुशब्दे ९०९पृ॰उक्ताः

कृष्णोदर पुंस्त्री॰ कृष्णमुदरमस्य। दर्व्वीकरसर्पभेदे "कृष्णसर्पो महासर्पः कृष्णोदरः" इत्यादि दर्व्वीकरसर्पभेदोक्तौ सुश्रु॰। अहिशब्दे विवृतिः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कृष्णोदुम्बरिका स्त्री कृष्णस्यकाकस्य प्रिया उदुम्बरिका। काकोदुम्बरिकायाम् राजनि॰

कृष्य त्रि॰ कृष–कर्म्मणि अर्हार्थे क्यप्। कर्षणार्हे क्षेत्रादौ "कृष्यां दहन्नपि ननु क्षितिमिन्धनेद्धः" रघुः

कृसर पु॰ कृ–सर किच्च वा॰ न णत्वम्। "तिलतण्डुलसम्पक्वः कृसरः सोऽभिधीयते" ह॰ प॰ उक्ते तिलमाषतण्डुलमिश्रिते पक्वे तण्डुले (खेचडी) लताभेदे स्त्री भावप्र॰ लताशब्दे दृश्यम्

कॄ विक्षेपे तुदा॰ पर॰ सक॰ सेट्। किरति अकारीत्।

अकारिष्टाम् चकार चकरतुः चकरिथ । करीता । क(रि)रीष्यति करी(रि)तव्यः कार्य्यः । कर्म्मणि कीर्य्यते अकारि अकारिषाताम् अकारि(क(रि)री) षाताम् किरन् कीर्य्यमाणः । कीर्णः कीर्णिः करी(रि)तुम्

अनु+पश्चात् क्षेपे अनुकिरति अनुकीर्णः

अप+हर्षजीवभक्षणार्थतया खनने तत्र चतुष्पाजन्तु—पक्षि कर्त्तृके आ० सुट् च । अपस्किरते वृषो हृष्टः भक्षार्थी कुक्कुटः वासार्थी श्वा वा । हर्षाभावे तु न सुट् न वा तङ् । अपकिरति कुसुमम् ।

अव+अधःक्षेपणे दूरतःप्रक्षेपे च सक० अवकिरति मलार्थे सुट् अवस्करः । क्षतात् पतने अक० । अवकीर्णी

आ+समन्तात् क्षेपणे विस्तारे च सक० "आकीर्णमृषिपत्नीना मुटजद्वाररोधिभिः" रघुः

उद्+उत्खनने (गाड़ा) उत्कीर्णमक्षरं उदा० [त्कीर्णं"रघुः

सम्+उद्+छेदने विदारणे हिंसायां च सक०"मणौ वज्रसमु-

उप+छेदने सुट् च । उपस्किरति

परा+सम्यक् क्षेपे व्याप्तौ च सक० पराकीर्णः

प्र+प्रक्षेपे सक० नानाजातीयैर्मेलने । प्रकीर्णम्

प्रति+हिंसायाम् सुट् च ।"उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः"माघः

वि+विक्षेपे सक० "व्यकीर्य्यत त्र्यम्बकपादमूले: कुमा०

सम्+मिश्रणे । सङ्करः सङ्कीर्णः

कॄ हिंसने क्र्यादि० उभ० सक० सेट् । कृणाति अकारीत् । चकार चकरे करीता करी(रि)ष्यति ते । कीर्णः कीर्णिः

कॄ विज्ञाने चुरा० आत्म० सक० सेट् । कारयते अचीकरत ।

कॄत संशब्दे शब्दे चु० उभ० सक० सेट् । कीर्त्तयति—ते अचकीर्त्तत्—त कविकल्पद्रुमः ।

क्लृप्त त्रि० क्लृप—क्त । १रचिते, २नियते, 'क्लृप्तेन सोपानपथेनेति" रघुः । ३छिन्ने च । "क्लृप्तकेशनखश्मश्रुः" मनुः

क्लृप्तकील स्त्री क्लृप्तं कीलयति कीलि—अण् । व्यवस्थालिपौ त्रिका०

क्लृप्तधूप पु० क्लृप्तोधूपोयेन । सिह्लके जटा०

क्लृप्ति स्त्री क्लृप—भावे क्तिन् । १कल्पने २अवधारणे ३नैयत्ये च । "तेषां क्लृप्तिमन्यितरे कल्पन्ते" शत० ब्रा० १२।१।१।७ "अंशामूर्त्तिक्लृप्तिस्सहतत्कर्त्तव्यतः" शा० सू०

क्लृप्तिक त्रि० क्लृप्तं मूल्यदानेन स्वत्वं देयत्वेनास्त्यस्य ठन् ततः आगतः कन् वा । २क्रीते हला० तस्य मूल्यदानेन स्वत्वनैयत्यापादकतया तथात्वम् ।

केकय पु० ब० व० देशभेदे । "अनङ्गं जनपदान्निबोध मदतो मम" इत्युपक्रमे "उपावृत्तानुपावृत्ताः सुराष्ट्राः केकयास्तथा" भा० उ० ६अ० । "उभौ भरतशत्रुघ्नौ केकयेषु परन्तपौ" रा० अ० ६७अ० "केकयांस्ते गमिष्यन्तोनीहयानारुह्य सन्ततान्" रामा० अ० ६०अ० "तथा केकयराजानं वृद्धं परमधार्म्मिकम् । श्वशुरं राजसिंहस्य सपुत्रं तमिहानय" रामा० आ०१२।१४ "अयं केकयराजस्य पुत्रोवसति पुत्रक ! त्वां नेतुमागतो वीरो युधाजित् मातुलस्तव" रामा०११।१६।

स च देशः वृ०सं० कूर्म्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः । "उत्तरतः कैलासः इत्युपक्रमे "केकयवसातियामुनभोगप्रस्थार्जुनायनाग्नीध्राः" इति । केकयानां राजा अण् यादेरियादेशः । कैकेय तद्देशनृपे । बहुषु तस्य लुक् । केकयाः तद्देशनृपेषु ब०व० । सोऽभिजनोऽस्य अण् । कैकेय तद्देशवासिनि बहुषु तस्य लुक् । उपचारात् २केकयनृपे पु० "सत्कृत्य केकयीपुत्रं केकयोधनमादिशत्" "सत्कृत्य केकयो राजा भरतस्य ददौ धनम्"रा० अ० ७।२१।१९ । तस्यापत्यम् अण् । तदपत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां तु भर्गा० न लुक् । कैकेयी"गच्छ तातानुजाने त्वां कैकेयी सुप्रजास्त्वया" रामा०अ०७०।१७।केकयात् जन्यजनकभावरूपपुंयोगे ङीप् केकयी । ३केकयनृपकन्यायाम् स्त्री द्वापरयुगीये ४नृपभेदे पु० "यदा तु पञ्चालपतिर्महात्मा सकेकयश्चेदिपतिर्वयश्च" भा०भी० १२०अ० युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णोक्तिः

केकर त्रि०के मूर्द्धि करीतुं नेत्रतारां शीलमस्य कॄ—अच् अलुक् स० । निम्नोन्नताक्षियुक्ते १पुरुषे (टेरा) अमरः "पित्राविपद्यमानश्च केकरो मद्यपस्तथा"मनुः पाठान्तरे । उपचारात्२तथाचक्षुषि न० "तरक्षौ निहते चैव जायते केकरेक्षणः" शाता० । तद्वेतुतया तदनुबन्धक्तः "चतुर्वर्णस्तु केकरः" विश्वसारतन्त्रोक्ते चतुर्वर्णात्मके ३मन्त्रे पु० कुमारयज्ञे२१०६पृ० विवृतिः

केका स्त्री के मूर्द्धि कायते कर्म्मणि ड अलुक्स० । मयूररवे अमरः "षड्जसंवादिनीः केकाः" रघुः । ततः अस्त्यर्थे इनिठनौ । केकिन् केकिक तद्युक्ते मयूरे पुंस्त्री इनौ स्त्रियां ङीप् ठनि टाप्

केकावल पुंस्त्री० केकां रवभेदं वलते स्तृणाति वल—अच् केका+वा० अस्त्यर्थे वलच् वा । मयूरे शब्दच० स्त्रियां जातित्वात् ङीप्

केचन अव्य० किमः+पुंसिजसिरूपं ततश्चन सुप्स० । केचिदित्यर्थे एवं चित्—केचिदित्यप्यत्र । "ये नाम केचिदिह

नः प्रथयन्त्यवश्याम्" मालतीमा० । पाणिनिमते द्विपदम् अतएव चिन्नशब्दघटितमन्त्रान् पदकाराः द्विपदतया पेठुः

केचक न० कचु+स्वार्थे क पृषो० । कचुपदार्थे त्रिका० ।

केणिका स्त्री के मूर्ध्नि कुत्सितः अणकः स्वार्थे कात् । पटकुट्याम् (ताबु) पटमण्डपे हेमच० ।

केत मन्त्रणे निःश्रावणे (यथोचितभाषणे) च अद० चु० उ० सक० सेट् । केतयति ते अचिकेतत् त केतयाम् बभूव आस चकार चक्रे । केतितः सङ्केतः "श्राद्धधर्मगुणमध्याजी केतयेत् कुलजं द्विजम्" भा० आनु० १५६५ "केतितस्तु यथान्यायं हव्यकव्ये द्विजोत्तमः" मनुः । सम्+इच्छाभेदे शब्दस्यार्थबोधकव्यापारे । "सङ्केतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च" काव्यप्र० "साक्षात् सङ्केतितं योऽर्थम्" सा० द० अभिप्रायसूचके चेष्टाभेदे (इसारा) सक० "*नामगृहीतं कृतसङ्केतम्*" जय० "*कान्तार्थिनी* तु या याति सङ्केतं साऽभिसारिका" अमरः

केत पु० कित-आधारे घञ् । १निवासे "अब्जकुलिशाङ्कुश केतुकेतैः" भाग० १,१६,२६, भावे घञ् । २वासे च "अवाङ्मुखाः पक्षिगणाः विशन्ति केतार्थमिवाशु वृक्षम्" भा० क० ४२२८ । ३प्रज्ञायां निघ० ४संकल्पे "देवासो अनु केतमायन्" ऋ० ४,२६,२, । "केतं संकल्पम्" भा० । ५मन्त्रणे च । "आविष्टमा पैजवनस्य केतम्" ऋ० ७,१८,२५, "केतं मन्त्रणम्" भा० ६ज्ञातरि त्रि० । "प्रकेतोऽसि रुद्रेभ्यः" ताण्ड्य० ब्रा० १,१९,१०, प्रकेतः प्रकृष्टं ज्ञातासि" भा० । ७ध्वजे पु०

केतक पु० कित-निवासे ण्वुल् । "केतकः सूचिकापुष्पो जम्बुकः क्रकचच्छदः" इत्युक्तलक्षणे १वृक्षे । २तत्पुष्पे न० । "स्फुरितभृङ्गमृगच्छवि केतकम्" माघः । गौरादि० ङीष् । ३केतक्यपि तद्वृक्षे स्त्री । "सुवर्णकेतकी तुल्या लघुपुष्पा सुगन्धिनी" भावप्र० । "केतकः कटुकः स्वादुर्लघुस्तिक्तः कफापहः" भावप्र० । केतक्याः पुष्पम् अण् तस्य बहुलं लुक् लुकि स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक् । केतक ४तत्पुष्पे न० । बहुलग्रहणात् पाटलादिवत् स्त्रीप्रत्ययस्य क्वचित् न लुक् । "केतकीपत्रगर्भैः" अर्घ्ये दद्यादित्यनुवृत्तौ "न केतक्या सदाशिवम्" नैष० टी० मल्लिनाथधृतवाक्यम् । आ० त० शिवपूजनाधिकारे भविष्यपु० "केतकी चाति मत्तञ्च कुन्दो यूथी मदन्तिका । शिरीषसर्ज्जबन्धूककुसुमानि विवर्ज्जयेत्" । एवं शिवपूजने तत्पुष्पस्य निषेधात् राजनि० शिवद्विष्टमिति तत्पर्य्याये उक्तम् । अतएव नैषधे "धनिद्रूपत्रालिगतालिकैतवान्मृगाङ्कचूडामणिवर्जनार्जितम् । ददानमाशासु चरिष्णु दुर्यशः स कौतुकी तत्र ददर्श केतकम्" नैष० वर्णितम् वर्णितञ्च तस्याः क्रकचाकारपत्रावृतत्वादि यथा "वियोगभाजां हृदि कण्टकैः कटुर्निधीयसे कर्णिशरः स्मरेण यत् । ततो दुराकर्षतया तदन्तकृद्विगीयसे मन्मथदेहदाहिना । त्वदग्रसूचीसचिवः स कामिनो मनोभवः सीव्यति दुर्यशःपटौ । स्फुटञ्च पत्रैः करपत्रमूर्त्तिभिर्वियोगिहृद्दारणि दारुणायसे । धनुर्म्मधुस्विन्नकरोऽपि भीमजापरं परागैस्तव धूलिहस्तयन् । प्रसूनधन्वा शरसात्करोति मामिति क्रुधाऽऽक्रुशत् तेन केतकम्" । केतकमित्यत्र अणो न लुक् । पुष्पफलभिन्ने तु माणो लुक् । "अगमत् केतकं रजः" रघः । केत+स्वार्थे क । ५ध्वजे पु० । "सारोहायुधकेतकान्" *भा० क० २४अ० अत्र बहुव्रीहौ-कप् इति तु न्याय्यः*

केतन न० कित-भावाधिकरणकर्म्मकरणेषु यथयथं ल्युट् । १निमन्त्रणे, २ध्वजे, ३अम० । ४चिह्ने, ५गृहे हेमच० । ६स्थाने शब्दरत्ना० । ७कृत्ये मेदि० । तत्र निमन्त्रणे "प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम्" मनुः । "यावन्तः पतिताविप्रा जडोन्मत्तास्तथैव च । दैवे वाप्यथ वा पित्र्ये तावन्तो घ्नन्ति केतनम्" । मनुः वासे "न तत्र वृक्षच्छाया वा पानीयं केतनानि च" भा० व० १२२६९ । ध्वजे । "भग्नं भीमेन मरुता भवतो रथकेतनम्" वेणी० "समानलब्धे वृषराजकेतनः" कुमा० "व्यद्रवन्त रणे भीता विकीर्णायुधकेतनाः" भा० व० १४२०० ।

केतु पु० चाय-तु क्यादेशः । १प्रज्ञायां निघ० २राहोरर्द्धदेहात्मके ग्रहभेदे ज्यो० ३दीप्तौ हेमच० ४पताकायां चिह्ने ५ज्योतिषे प्रसिद्धे ६उत्पातभेदे च या० व० त्र० मेदि० तद्भेदश्च वृ० सं० ११अ० उक्तो यथा
"गार्गीयं शिखिचारं पाराशरमसितदेवलकृतं च । अन्यांश्च बहून् दृष्ट्वा क्रियतेऽयमनाकुलश्चारः । दर्शनमस्तमयो वा न गणितविधिनास्य शक्यते ज्ञातुम् । दिव्यान्तरिक्षभौमास्त्रिविधाः स्युः केतवो यस्मात् । अहुताशेऽनलरूपं यस्मिंस्तत् केतुरूपमेवोक्तम् । खद्योतपिशाचालयमणिरत्नादीन् परित्यज्य । ध्वजशस्त्रभवनतरुतुरगकुञ्जराद्येष्वथान्तरिक्षास्ते । दिव्या नक्षत्रोत्था भौमाः स्युरतोऽन्यथा शिखिनः । शतमेकाधिकमेके सहस्रमपरे वदन्ति केतूनाम् । बहुरूपमेकमेव प्राह मुनिर्नारदः केतुम् । यद्येको यदि बहवः किमनेन फलं तु सर्वथा वाच्यम् ।

उदयास्तमयैः स्थानैः स्पर्शैराधूमनैश्च वर्णैश्च। यावन्त्यहानि दृश्यो मासास्तावन्त एव फलपाकाः। मासैरब्दांश्च वदेत् प्रथमात्पक्षत्रयात् परतः। ह्रस्वस्तनुः प्रसन्नः स्निग्धस्त्वृजुरचिरसंस्थितः शुक्लः। उदितो वाप्यभिवृष्टः सुभिक्षसौख्यावहः केतुः। उक्तविपरीतरूपो न शुभकरो धूमकेतुरुत्पन्नः। इन्द्रायुधानुकारी विशेषतो द्वित्रिचूलो वा। हारमणिहेमरूपाः किरणाख्याः पञ्चविंशतिः सशिखाः। प्रागपरदिशोर्दृश्या नृपतिविरोधावहा रविजाः। शुकदहनबन्धुजीवकलाक्षाक्षतजोपमा हुताशसुताः। आग्नेय्यां दृश्यन्ते तावन्तस्तेऽपि शिखिभयदाः। वक्रशिखा मृत्युसुता रूक्षाः कृष्णाश्च तेऽपि तावन्तः। दृश्यन्ते याम्यायां जनमरकावेदिनस्ते च। दर्पणवृत्ताकारा विशिखाः किरणान्विता धरातनयाः। क्षुद्भयदा द्वाविंशतिरैशान्यामम्बुतैलनिभाः। शशिकिरणरजतहिमकुमुदकुन्दकुसुमोपमाः सुताः शशिनः। उत्तरतो दृश्यन्ते त्रयः सुभिक्षावहाः शिखिनः। ब्रह्मसुत एक एव त्रिशिखो वर्णैस्त्रिभिर्युगान्तकरः। अनियतदिक्सम्भवो विज्ञेयो ब्रह्मदण्डाख्यः। शतमभिहितमेकसमेतमेतदेकेन विरहितान्यस्मात्। कथयिष्ये केतूनां शतानि नव लक्षणैः स्पष्टैः। सौम्यैशान्योरुदयं शुक्रसुता यान्ति चतुरशीत्याख्याः। विपुलसिततारकास्ते स्निग्धाश्च भवन्ति तीव्रफलाः। स्निग्धाः प्रभासमेता द्विशिखाः षष्टिः शनैश्चराङ्गभवाः। अतिकष्टफला दृश्याः सर्वत्रैते कनकसंज्ञाः। विकचा नाम गुरुसुताः सिततारकाः शिखापरित्यक्ताः। षष्टिः पञ्चभिरधिका स्निग्धा याम्याश्रिताः पापाः। नातिव्यक्ताः सूक्ष्मा दीर्घाः शुक्ला यथेष्टदिक्प्रभवाः। बुधजास्तस्करसंज्ञाः पापफलास्त्वेकपञ्चाशत्। क्षतजानलानुरूपास्त्रिचूलताराः कुजात्मजाः षष्टिः। नाम्ना च कौङ्कुमास्ते सौम्याशासंस्थिताः पापाः। त्रिंशत्त्र्यधिका राहोस्ते तामसकीलका इति ख्याताः। रविशशिगा दृश्यन्ते तेषां फलमर्कचारोक्तम्। विंशत्यधिकमन्यच्छतमग्नेर्विश्वरूपसंज्ञानाम्। तीव्रानलभयदानां ज्वालामालाकुलतनूनाम्। श्यामारुणा वितारा चामररूपा विकीर्णदीधितयः। अरुणाख्या वायोः सप्तसप्ततिः पापदाः परुषाः। तारापुञ्जनिकाशा गणका नाम प्रजापतेरष्टौ। द्वे च शते चतुरधिके चतुरस्रा ब्रह्मसन्तानाः। कङ्का नाम वरुणजा द्वात्रिंशद्वंशगुल्मसंस्थानाः। शशिवत् प्रभासमेतास्तीव्रफलाः केतवः प्रोक्ताः।

षण्णवतिः कालसुताः कबन्धसंज्ञाः कबन्धसंस्थानाः। पुण्ड्रा भयप्रदाः स्युर्विरूपताराश्च ते शिखिनः। शुक्लविपुलैकतारा नव विदिशां केतवः समुत्पन्नाः। एवं केतुसहस्रं विशेषमेषामतो वक्ष्ये। उदगायतो महान् स्निग्धमूर्तिरपरोदयी वसाकेतुः। सद्यः करोति मरकं सुभिक्षमप्युत्तमं कुरुते। तल्लक्षणोऽस्थिकेतुः स तु रूक्षः क्षुद्भयावहः प्रोक्तः। स्निग्धस्तादृक् प्राच्यां शस्त्राख्यो डमरमरकाय। दृश्योऽमावास्यायां कपालकेतुः सधूम्ररश्मिशिखः। प्राङ्नभसोऽर्धविचारी क्षुन्मरकावृष्टिरोगकरः। प्राग्वैश्वानरमार्गे शूलाग्रः श्यावरूक्षताम्रार्चिः। नभसस्त्रिभागगामी रौद्र इति कपालतुल्यफलः। अपरस्यां चलकेतुः शिखया याम्याग्रयाङ्गुलोच्छ्रितया। गच्छेद्यथा यथोदक् तथा तथा दैर्घ्यमायाति। सप्त मुनीन् संस्पृश्य ध्रुवमभिजितमेव च प्रतिनिवृत्तः। नभसोऽर्धमात्रमित्वा याम्येनास्तं समुपयाति। हन्यात् प्रयागकूलाद्यावदवन्तीं च पुष्करारण्यम्। उदगपि च देविकामपि भूयिष्ठं मध्यदेशाख्यम्। अन्यानपि च स देशान् क्वचित् क्वचिद्धन्ति रोगदुर्भिक्षैः। दश मासान् फलपाकोऽस्य कैश्चिदष्टादश प्रोक्तः। प्रागर्धरात्रदृश्यो याम्याग्रः श्वेतकेतुरन्यश्च। क इति युगाकृतिरपरे युगपत्तौ सप्तदिनदृश्यौ। स्निग्धौ सुभिक्षशिवदावथाधिको दृश्यते कनामा यः। दश वर्षाण्युपतापं जनयति शस्त्रप्रकोपकृतम्। श्वेत इति जटाकारो रूक्षः श्यावो वियत्त्रिभागगतः। विनिवर्ततेऽपसव्यं त्रिभागशेषाः प्रजाः कुरुते। आधूम्रया तु शिखया दर्शनमायाति कृत्तिकासंस्थः। ज्ञेयः स रश्मिकेतुः श्वेतसमानं फलं धत्ते। ध्रुवकेतुरनियतगतिप्रमाणवर्णाकृतिर्भवति विष्वक्। दिव्यान्तरिक्षभौमो भवत्ययं स्निग्ध इष्टफलः। सेनाङ्गेषु नृपाणां गृहतरुशैलेषु चापि देशानाम्। गृहिणामुपस्करेषु च विनाशिनां दर्शनं याति। कुमुद इति कुमुदकान्तिर्वारुण्यां प्राक्शिखो निशामेकाम्। दृष्टः सुभिक्षमतुलं दश किल वर्षाणि स करोति। सकृदेकयामदृश्यः सुसूक्ष्मतारोऽपरेण मणिकेतुः। ऋज्वी शिखास्य शुक्ला स्तनोद्गता क्षीरधारेव। उदयन्नेव सुभिक्षं चतुरो मासान् करोत्यसौ सार्धान्। प्रादुर्भावं प्रायः करोति च क्षुद्रजन्तूनाम्। जलकेतुरपि च पश्चात् स्निग्धः शिखयाऽपरेण चोन्नतया। नव मासान् स सुभिक्षं करोति शान्तिं च लोकस्य। भवकेतुरेकरात्रं

दृश्यः प्राक् सूक्ष्मतारकः स्निग्धः। हरितालकोपमया प्रदक्षिणावर्त्तया शिखया। यावत एष मुहूर्त्तान् दर्शनमायाति निर्दिशेन्मासान्। तावदतुलं सुभिक्षं कुरुते प्राणान्तिकान् रोगान्। अपरेण पद्मकेतुर्म्मृणालगौरो भवेन्निशामेकाम्। सप्त करोति सुभिक्षं वर्षाण्यतिहर्षयुक्तानि। आवर्त्त इति निशार्द्धे सव्यशिखोऽरुणनिभोऽपरे स्निग्धः। यावत्क्षणान् स दृश्यस्तावन्मासान् सुभिक्षकरः। पश्चात् सन्ध्याकाले संवर्त्तो नाम धूम्रताम्रशिखः। आक्रम्य वियत्त्र्यंशं शूलाग्राऽवस्थितो रौद्रः। यावत एष मुहूर्त्तान् दृश्यो वर्षाणि हन्ति तावन्ति। भूपांश्च शस्त्रनिपातैरुदयर्क्षं चापि पीडयति। ये शस्तास्तान् हित्वा केतुभिराधूमिते ऽथवा स्पृष्टे। नक्षत्रे भवति वधो येषां राज्ञां प्रवक्ष्ये तान्। अश्विन्यामश्मकपं भरणीषु किरातपार्थिवं हन्यात्। बहुलासु कलिङ्गेशं रोहिण्यां शूरसेनपतिम्। औशीनरमपि सौम्ये ५ जलजाजीवाधिपं तथार्द्रासु। आदित्ये ७ ऽश्मकनाथं पुष्ये मगधाधिपं हन्ति। असिकेशं भौजङ्गे ९ पित्र्ये १० ऽङ्गं पाण्ड्यनाथमपि भाग्ये ११। औज्जयनिकमार्य्यम्णे १२ सावित्रे १३ दण्डकाधिपतिम्। चित्रासु कुरुक्षेत्राधिपस्य मरणं समादिशेत्तज्ज्ञः। काश्मीरककाम्बोजौ नृपती प्राभञ्जने १५ न स्तः। इक्ष्वाकुरलकनाथो हन्येते यदि भवेद्विशाखासु। मैत्रे १७ पुण्ड्राधिपतिर्ज्ज्यैष्ठास्वथ सार्वभौमवधः। मूलेऽन्ध्रमद्रकपती जलदेवे २० काशिपो मरणमेति। यौधेयकार्जुनायनशिविचैद्यान् वैश्वदेवे २१ च। नैमिषनृपं २२ हन्यात् केकयनाथं २३ पाञ्चनदम् २४। सिंहलाधिपं २५ वाङ्गम् २६ किरातं २७ अश्व्यादिषु षट्त्रिंशान् क्रमशः। उल्काभिताडितशिखः शिवः शिवतरोऽभिवृष्टो यः। अशुभः स एव चोलावगाणसितहूणचीनानाम्। नक्षत्रं यतः शिखिशिखाभिस्तृता यतो वा यच्च च यत् स्पृशति तत्कथितांश्च देशान्। दिव्यप्रभावनिहतान् स यथा गरुत्मान् भुङ्क्ते गतो नरपतिः परभोगिभोगान्"।

केतुविशेषाणां कालविशेषादनन्तरमुदयः पराशरवाक्यादिषु दर्शितानि यथा

कपालकेतुः "अथादित्यजानां, कपालकेतुरुदयते अमावास्यायां पूर्व्वस्यां दिशि सधूम्रार्च्चिशिखो नभसो त्रिभागचरो दृश्यते। पञ्चविंशवर्षशतं प्रोष्य तीव्रः पश्चात् कृत्तिकस्य कुमुदकेतोश्चारान्ते स दृष्टव। दुर्भिक्षानावृष्टिव्याधिभयं मत्युपद्रवान् सृजति। यावतो दिवसान् दृश्यते तावन्मासान्मासैः संवत्सरान् मध्यमस्यं वर्षाधान्यस्यार्द्धं कृत्वा प्रजानामेकरूपयुक्ते" परा०।

कालकेतुः "अथ दक्षवस्य रुद्रक्रोधोद्भवः कालकेतुस्त्रीणि वर्षशतानि नव च मासान् प्रोष्य उदयते। पूर्व्वेण वैश्वानरमार्गे इत्यस्तमयस्य मणिकेतोश्चारान्ते शूलाग्रवस्त्र ताम्रारुणां शूलाकारसदृशीं शिखां कृत्वा नभसस्त्रिभागचारी स शस्त्रभयरोगदुर्भिक्षावृष्टिमरकैः यावन्मासान् दृश्यते तावद्वर्षाणि त्रिभागशेषां प्रजां कृत्वा शारदधान्यस्याढकमद्धं कृत्वा चास्तं व्रजति" परा०। तथा च वृद्धगर्गः "ज्येष्ठा मूलमनुराधा या वीथी संप्रकीर्त्तिता। ताञ्च वीथीं समारुह्य केतुश्चेत् क्रीडते भृशम्। दक्षिणाभिनतां कृत्वा शिखां घोरां भयङ्कराम्। शूलाग्रसदृशीं तीक्ष्णां शस्त्रायताम्रारुणप्रभाम्। पूर्व्वेण उदित श्चैव नक्षत्राण्युपधूपयेत्। घोरं प्रजासूत्सृजति फलं मासे त्रयोदशे। त्रिभागं नभसो गत्वा ततो गच्छत्यदर्शनम्। यावतो दिवसांस्तिष्ठेत् तावद्वर्षाणि तद्भयम्। शस्त्राग्निभयरोगैश्च दुर्भिक्षमरकैर्हताः। घूर्णमानाः प्रजाः सर्व्वा विद्रवन्ति दिशो दश"।

चलकेतुः "अथ पैतामहश्चलकेतुः पञ्चदशवर्षशतं प्रोष्य उदितः पश्चिमेनाङ्गुलिपर्व्वमात्रां शिखां दक्षिणाभिनतां कृत्वा कालकेतोश्चारान्ते नभसस्त्रिभागमनुचरन् यथा यथोत्तरां व्रजति तथा तथा शूलाग्राकारां शिखां दर्शयन् ब्राह्मं नक्षत्रमुपस्पृत्य मनाक् ध्रुवं व्रजन् राशिं सप्तर्षीन् संस्पृश्य नभसोऽर्द्धमात्रं दक्षिणमनु परिक्रम्य अस्तं व्रजति। स स्वर्गे दारुणकर्म्मा स्वर्गप्राप्तित्वादेव वक्रास्त्रमभिनिहन्ति लोकमपि च। भूमिं कम्पयित्वा दश मासान् मध्यदेशे भूयिष्ठं जनपदमवशेषं कुरुते। तेष्वपि च क्वचित् क्वचित् शस्त्रदुर्भिक्षमरकव्याधिभयैः क्षिणोत्यष्टादशमासानिति" परा० तथा गर्गः। "क्षुच्छस्त्रमरकव्याधिभयैः संपीडयेत् प्रजाः। मासान् दश तथाष्टौ च चलकेतुः सुदारुणः"।

उद्दालकश्वेतकेतुः ककेतुश्च "अथोद्दालकः श्वेतकेतुर्दशोत्तरं वर्षशतं प्रोष्य भद्रकेतोश्चारान्ते पूर्व्वस्यां दक्षिणाभिनतशिखोऽर्द्धरात्रकाले दृश्यस्तेनैव सह द्वितीयः कः प्रजापतिपुत्त्रः पश्चिमकेन ककेतुर्यूपसंस्थायी युगपद्दृश्येत। ततस्तावुभौ सप्तरात्रदृश्यौ दशवर्षाणि प्रजाः पीडयेते। कः प्रजापतिपुत्त्रो यद्यधिकं दृश्यते तदा दारुणतरं प्रजानां शस्त्रकोपं

कुर्य्यात्। तथैव शुक्लवर्णयुक्तौ क्षेमारोग्यसुभिक्षदौ भवतः" परा०।

काश्यपश्वेतकेतुः "अथ काश्यपः श्वेतकेतुः पञ्चदश वर्षशतं प्रोष्यैन्द्रः सोमसहजस्य पद्मकेतोश्चारान्ते शूलाग्रवृत्तो नभसस्त्रिभागमाक्रम्यापसव्यं निवृत्तोऽग्रे प्रदक्षिणजटाकारशिखः स यावन्मासान् दृश्यते तावद्वर्षाणि सुभिक्षमावहति। मध्यदेशे चार्य्यगणानामदौनाभौदोच्यैर्भूयिष्ठस्त्रिभागशेषां प्रजामवशेषयति" परा०।

रश्मिकेतुः "अथ रश्मिकेतुर्विभावसुजः प्रोष्य वर्षशतमावर्त्तकेतोश्चारान्ते उदितः कृत्तिकासु धूमकेतुः। यथानियतदिक्कालरूपवर्णप्रमाणसंस्थानो धूमकेतुः पराभविष्यतां देशानां राज्ञां जनपदानाञ्च वृक्ष-पुरपर्वतवेश्मध्वजपताकाशस्त्रशय्याशुभावरणरथनागोष्ट्रपुरुषशयनासनभाण्डेषु च दृश्यते। स एव दिवि स्निग्धो निर्म्मलः प्रदक्षिणशिखो गजनागवीथीनामुत्तरेण व्रजन् सुभिक्षक्षेमारोग्यं चावहति। दशैकविंशतिद्विपष्टिशतधा या दर्शनमिच्छन्ति मुनयो धूमकेतोस्तस्य च प्रागुदयाद्विमित्तान्यर्वाचीनचलनमभ्रैः प्रभा मत्स्यप्रभूपं दिशां शीतोष्णविपर्य्यय इति व्यक्तिवाक्षसम्भवश्च" परा०।

जलकेतुः "अथ जलकेतुः पैतामहः स च चलकेतोर्नवमासावशिष्टे कर्म्मणि कृते प्रवर्त्तयति। पश्चिमेनोदितः स्निग्धः सुजातोऽनुपश्चिमाभिनतः। स च शिखी नव मासान् क्षेमसुभिक्षारोग्याणि प्रजाभ्यो धत्ते अन्यग्रहकृतानां चाशुभानां व्याघातायेति"। परा०

भवकेतुः "अथ जलकेतोः कर्म्म समाप्तौ धूम्रादयः शीतान्ताः अष्टौ प्रादुर्भवन्ति तत्र त्रयोदश चतुर्द्दशाष्टादश वर्षान्तात् दृश्यन्ते सुभिक्षाद्वैश्याविपर्य्यया विपरीतात् क्षुद्रजन्तूनाञ्च वधाय, तेषामष्टानां कर्म्मण्यतीते भवकेतुर्दृश्यते। पूर्व्वेणैकरात्रं यावत् कृत्तिकानामन्यतरो वा तत्प्रमाणया स्निग्धयाऽरुणया प्रभया सिंहलाङ्गूलसंस्थानया प्रदक्षिणावर्त्तया शिखयोदितः। स यावन्मुहूर्त्तान् दृश्यते तावन्मासान् भवत्यतीव सुभिक्षाय। रूक्षः प्राणहराणाञ्च रोगाणां प्रादुर्भावायेति" परा०

आवर्त्तकेतुः "अथावर्त्तकेतुः श्वेतकेतोः कर्म्मण्यतीते ऽपरेऽर्द्धरात्रेऽरुणोदिताऽरुणाभया प्रदक्षिणेन ताम्रया शिखयोदितः। स यावन्मुहूर्त्तान् दृश्यते तावन्मासान् अतीव सुभिक्षं नित्यप्रमोदोत्सवं जगत्" परा०

संवर्त्तककेतुः "अथ संवर्त्तको वर्षसहस्रमष्टोत्तरं प्रोष्य पश्चिमेनास्तं गते सवितरि सन्ध्यायां दृश्यते तन्वीं ताम्ररूपां शूलाभां धूमं विसृजन्तीं दारुणां शिखां कृत्वा नभस्त्रिभागमाक्रम्य यावन्मुहूर्त्तान् निशि तिष्ठति तावद्वर्षाणि घ्नन्ति परस्परं शस्त्रौघमपि पार्थिवाः। यानि नक्षत्राणि समाश्रयति यत्र चोदेति तानि दारुणतरं पीडयति तदाश्रितांश्च देशानिति" । परा०। तथा गर्गः "येषां नक्षत्रविषये रूक्षः सज्वाललोहितः। दृश्यते वक्रमूर्त्तिश्च तेषां विद्यात् महाभयम्। अवर्षं शस्त्रपातञ्च कोपं दुर्भिक्षमेव च। कुर्य्याच्च प्रतिपीडाञ्च स्वचक्रपरचक्रतः। यत्र तिष्ठति नक्षत्रे प्रवासं यत्र गच्छति। भूपयेद्वा स्पृशेद्वापि हन्याद्देशांस्तदाश्रयान्। यस्याभिषेकनक्षत्रं जन्मभं कर्म्मभं तथा। देवतं पीडयेद्वापि स शान्तिपरमो भवेत्। स्निग्धः प्रसन्नो विमलः प्रदक्षिणशिखस्तथा। दृश्यते येषु देशेषु शिवं तेषु विनिर्द्दिशेत्" परा०

सर्व्वशेषः। "यस्यां दिशि समुत्तिष्ठेत् तां दिशं नाभियोजयेत्। यतः शिखा यतो धूमस्ततो यायान्नराधिपः। प्रतिलोमोयतः केतुर्यथा ध्यायति पार्थिवः। सामान्यवाहनबलस्तत्राशमधिगच्छति" परा०

अथ मासविशेषेषु मासविशेषास्तत्फलञ्चाह समयामृते "चैत्रवैशाखयोर्म्मध्ये कौबेरांस्तु विनिर्द्दिशेत्। उच्छ्रितैर्यूपवेदीभिरुच्छ्रितैर्ध्वजतोरणैः। हविर्धूमाकुला तत्र दृश्यते च वसुन्धरा। ज्यैष्ठे चैव तथाषाढे वायुपुत्रांश्च निर्द्दिशेत्। वान्ति चैव तथा वाता महायुद्धं महाभयम्। श्रावणप्रौष्ठपदयोर्वारुणांस्तु विनिर्द्दिशेत्। आरोहयन्ति ते मेघान् पूर्णां कुर्युर्वसुन्धराम्। धान्यं समर्घतां याति ईतयो न भवन्ति च। आश्विने कार्त्तिके चैव सूर्य्यपुत्रान् विनिर्द्दिशेत्। ततो दहति तीव्रांशुः सर्वान्नानि दिवाकरः। म्रियन्ते च तदा गावः श्वापदाश्च विशेषतः। मार्गशीर्षे च पौषे च वह्निपुत्रान् विनिर्द्दिशेत्। शीघ्रं भवति दुर्भिक्षं हाहाभूतमचेतनम्। माघे च फाल्गुने चैव यमपुत्रान् विनिर्द्दिशेत्। छर्द्द्यर्व्वरातिसारश्च ग्लानिः स्वैवाक्षिवेदना"।

नक्षत्रभेदेन देशभेदे तदुपद्रवादि तत्रैवोक्तं यथा "कृत्तिका रोहिणी सौम्यं पृथिव्या मध्यमुच्यते। केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते आग्नेया दश पञ्च च। आग्नेयेषु च दृष्टेषु लोकानां संशयो भवेत्। नित्योद्विग्नाः प्रजाः सर्वा भवन्ति हि न संशयः। पुनर्व्वसुस्तथा पुष्यः

पृथिव्याः पूर्व्वमुच्यते । केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते रौद्रा नोऽष्टैकविंशतिः । यदा रौद्राः प्रदृश्यन्ते दुर्भिक्षं निर्द्दिशेत्तदा । चूर्णन्ते च प्रजाः सर्वा मृत्युरुद्रोगपीडिताः । अश्लेषा पित्र्य१०भाग्यानि ११विद्याद्दक्षिणपूर्व्वतः । केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते औद्दालकिसुता दश । सुभिक्षं क्षेममारोग्यं सुवृष्टिः शस्यसम्पदः । आर्य्यमणादीनि १२।१३।१४च त्रीणि विद्याद्दक्षिणभागतः । केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते काश्यपेयास्त्वहर्न्निश । अनावृष्टिभयं घोरं प्रजानामतिदारुणम् । स्वाती विशाखा मित्रस्य१७भागो दक्षिणपश्चिमः । केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते चत्वारो मृत्युसम्भवाः । दुर्भिक्षं मरकं घोरमनावृष्टिस्तथैव च । उपद्रवश्च भूतानां तदा भवति दारुणः । ज्येष्ठा मूलमथाषाढा भाग उत्तरपश्चिमः । केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते त्रयस्ते सोमसम्भवाः । सुभिक्षञ्च सुवृष्टिश्च मही शस्योत्सवाकुला । उत्तरा २१श्रवणा चैव नक्षत्रं वसुदैवतम्२२ । केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते माहेयाः पञ्चविंशतिः । माहेयेषु च दृष्टेषु लोकानां संक्षयो ध्रुवम् । तदा राजसहस्राणां मही पिबति शोणितम् । वारुणञ्चैव २४ नक्षत्रं तथा भाद्रपदद्वयम् । केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते वारुणास्त्रय एव ते । अग्निकेतुः श्वेतकेतुर्धूमकेतुस्तृतीयकः । अग्निकेतुर्यदा दृश्येत्तदाऽप्युदकजं भयम् । श्वेतकेतुर्यदा दृश्येत् श्वेतास्थिं कुरुते महीम् । तदा मानुषमांसानि भक्षयन्तीह मानुषाः । शुक्लयात्तं जगत् कृत्स्नं चक्रवद्भ्रमते तदा । धूमकेतुर्यदा दृश्येत्तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् । स हन्ति शिखया योधान् राजानं मन्त्रिणं जनान् । रेवत्याश्वयुज१श्चैव नक्षत्रं यमदैवतम्२ । केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते यमपुत्रास्त्रयोदश । यमपुत्रेषु दृष्टेषु लोकानां संक्षयो ध्रुवम् । चतुर्व्विधानां भूतानां संशयो जायते महान्"।

तेषां शान्तिस्तत्रैवोक्ता यथा

"केतूत्पाते तु सर्व्वस्मिन् सभये समुपस्थिते । महाशान्तिं प्रकुर्व्वीत विविधां भूरिदक्षिणाम् । धनं वा सर्व्वमुत्सृज्य मृत्योर्मुच्येत बन्धनात् । दद्याद्वा पृथिवीं सर्व्वां राजा शान्तिं नियच्छति । अकस्माद्दृश्यते केतुरुदयेऽस्तमयेऽपि वा । निहन्त्यन्तःपुरे राज्ञो ज्वरः पित्तोद्भवो भवेत् । दधिमधुघृताक्तानां पुष्पाणामयुतं ततः । जुहुयादिन्द्रनीलस्य केतुं दद्याद्द्विजातये । भूषितं हेमरत्नाद्यैस्ततः सम्पद्यते शुभम्"।

"चन्द्रे रवौ तु ह्योरपनीप्रकम्पे केतूद्गमे" इत्यादिना ज्यो०त० तदुद्गमेऽकाल उक्तः । "ज्योत्स्नीव भ्रुकुटीव्रतेन वदने केतुश्चकारास्पदम्" माघः

नवग्रहमध्ये तस्य ग्रहत्वञ्च पी० धा० व्यवस्थापितं यथा "किं राहुकेत्वोर्ग्रहत्वाभावात् क्रूरग्रहत्वाभावाद्वा दृश्यग्रहत्वाभावाद्वा कर्त्तरी नास्ति नाद्यः । राहोर्ग्रहत्वं श्रुतिस्मृतिप्रामाण्यसिद्धम् । तथा हि । "स्वर्भानुर्हवा आसुरिः सूर्य्यन्तमसा विव्याधेति" माध्यन्दिनी श्रुतिः । कश्यपश्च "छिन्नोऽपि विष्णुचक्रेण सुधामर्त्यशिरास्तमः । कैशवस्य वरेणासौ तथापि ग्रहतां गतः" इति । नारदोऽपि "अमृतास्वादनाद्राहुः शिरश्छिन्नोऽपि सोऽमृतः । विष्णुना तेन चक्रेण तथापि ग्रहतां गतः" इति । यद्यपि "अदृश्यरूपाः कालस्य मूर्त्तयो भगणाश्रिताः । शीघ्रमन्दोच्चपाताख्या ग्रहाणाङ्गतिहेतवः" इति सूर्य्यसिद्धान्ते पातानामदृश्यत्वोक्ता तथापि चन्द्रपातस्य ग्रहत्वं शास्त्रनिकमेव । "स्वभ्रुवे कुमुदिनीपतिपातं राहुमाहुरिह केऽपि तमेवेति, भास्कराचार्य्योक्तेश्च । अतएव राहोर्नैर्ऋतदिक्स्वामित्वं दानञ्च संहिताकल्पेऽभिरुक्तम् । राहोरर्द्धशरीरभागः केतुसंज्ञ इति पुराणप्रसिद्धम् । न द्वितीयः । ननु केन वचनेन राहुकेत्वोः क्रूरत्वमुच्यते । न च "क्षीणेन्द्वर्कयमाराः पापास्तैः संयुतः सौम्यः" इति वराहेणोक्तम् तदुपादानाभावात् । किन्तु पापग्रहत्वानभिधानाच्छुभग्रहत्वमेवावसीयते । न च "गुरुबुधशुक्राः सौम्याः सौरिकुजार्का निसर्गतः पापाः । शशिजोऽशुभसंयुक्तः क्षीणोऽपि निशाकरः पापः" इति कल्याणवर्म्मवाक्ये शुभग्रहमध्ये गणनाभावात् क्रूरत्वमिति वाच्यम् । पापग्रहमध्येऽपि गणना नास्तीति शुभग्रहत्वस्यापि दुर्वचत्वात् । उभयभ्रष्टत्वेन या नरसिंहवज्जात्यन्तरस्यापि वक्तुं शक्यत्वादिति चेत् । सत्यम् "सूर्य्यभौमशनिराहुकेतवः पापसंज्ञखचराः क्षयिचन्द्रः । पूर्णचन्द्रगुरुशुक्रसोमजाः सर्व्वकर्म्मसु हि सौम्यखेचराः" इति वशिष्ठेन कण्ठतः क्रूरत्वाभिधानादस्ति क्रूरत्वम् । स्वरोदयेऽपि "बुधशुक्रेन्दुजीवाश्च सदा सौम्यग्रहा मताः । शन्यर्कराहुमाहेयाः केतुः क्रूरग्रहा मताः" इति । न तृतीयः ननु स्वयमशक्तः कथं परान् साधयिष्यतीति न्यायात् सदा चाक्षुषदर्शनाभावमितस्य राहोः केतोर्वा फलदातृत्वा

सामर्थ्यादिति चेन्न अमावास्यायां प्रतिपदि वोत्पन्नस्य लग्नादिदुष्टस्थानस्थितचन्द्रस्यारिष्टमशुभफलजनकं भवन्मते निरर्थकमापद्येत। ननु "षष्ठेऽष्टमे चन्द्रः सद्योमरणाय पापसंदृष्टः। अष्टाभिः शुभदृष्टोमिश्रैर्वर्षैस्तदर्द्धेनेति" वराहोक्तेर्भविष्यतीति चेत् इहापि "स्वच्छन्दत्वं कदशनरतिर्निम्नभक्तं पिशील्यं व्याधिः स्त्रीभिरथ सुखं गर्भपातप्रवृत्तिः। द्यूतासक्तिर्भवति रविजे वैभवे वक्त्ररोगः स्वर्भानौ वाप्यथ शिखिनि वा लग्नभावादिसंस्थे" इति वसिष्ठपद्ये शनिवद्राहुकेत्वोः शुभाशुभफलदातृत्ववचनं किं वायसैर्भक्षितम्। सारावल्याञ्च "राहुश्चतुष्टयस्थो निधनाय निरीक्षितो भवति पापैः। वर्षैर्वदन्ति दशभिः षोडशभिः केचिदाचार्याः। अजवृषकर्कटलग्ने रक्षति राहुः समस्तपीडाभ्यः। पृथ्वीपतिः प्रसन्नः कृतापराधं यथा पुरुषमिति" राहोः शुभाशुभफलाभिधानमस्ति। ननु वराहेण राहोः फलं कुत्रापि नोक्तमिति चेन्न "सोपप्लवे शशाङ्के सक्रूरे लग्नगे कुजेऽष्टमगे। माता सार्द्धं म्रियते चन्द्रवदर्केण शस्त्रेणेति" वराहपद्येऽपि राहुकेत्वोरन्यतराभिधानमस्ति। तथा हि किमिदं चन्द्रग्रहणं राहुसाहित्यकृतमुत केतुसाहित्यकृतमिति तत्र ग्रहणीयं, चन्द्रे लग्नगे सक्रूरे क्रूरसाहित्यमभिहितम् क्रूरास्तु सूर्यभौमशनय एव विवक्षिता इति चेत् सूर्यस्य तावद्योगाभावश्चन्द्रग्रहणे हि सप्तमराशिस्थत्वात्। भौमस्यापि योगः, कुजेऽष्टमग इत्युक्तेर्नास्ति। पारिशेष्याच्छनेरेव योगो वाच्यः। तत्र स्पष्टत्वार्थं शनिग्रहणमेव कथन्नाकारि। अतः सामान्यवाचिनः क्रूरशब्दस्य प्रयोगाद्राहुकेत्वोरन्यतरयोगोऽपि विवक्षितोऽपरस्य (सूर्य्यस्य) सप्तमराशिस्थत्वात्। योग एकराशिस्थत्वे स्यान्न तु भिन्नराशिस्थत्वे इति। एवं ग्रहणसम्बन्धिलग्नस्थसूर्य्यारिष्टेऽपि राहुकेत्वोरन्यतरयोगो व्याख्येयः। अतएव "राहुस्तमोऽगुरसुरश्च शिखीति केतुरिति" पर्य्यायाभिधानं कृतम्। विवाहपटलेऽपि "मरणं लत्ता राहोः कार्य्यविनाशं ध्वजो वदन्तीति" कथयतो राहुलत्ताऽप्युक्ता। तस्माद्वराहमतेऽपि राहुकेतुयोगो विवक्षित एव। एवं सति जातके यथा राहोः शुभाशुभफलदातृत्वं वचनाद्बोध्यते। तथा विवाहेऽपि प्रागुक्तवसिष्ठवाक्यादपि तत्र तुल्यन्यायत्वात् कर्त्तरीदोषे सव्यापसव्यत्वे फलदातृता त्वयापि वक्तव्यैव।

ननु "पापयोः कर्त्तरीकर्त्त्रोः शत्रुनीचस्थयोर्यदा। व्यस्तगयोर्वापि कर्त्तरी नैव दोषदेति" कश्यपादुक्तेरवक्रत्वेन राहुकेत्वोः कर्त्तरीदोषो नास्तीति चेत् भ्रान्तोऽसि शृणु। "सम्भवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषणमर्थवदिति" न्यायादवक्रत्वविशेषणं भौमस्य क्रूरयुक्तबुधस्य शनेर्वेति त्रयाणामेव सम्भवति न सम्भवति च। सूर्य्यस्तु नित्योदित एव राहुकेतू नित्यास्तमिताविति व्यभिचाराभावात्त्रयाणामेव विशेषणम्। किञ्च किमस्तगत्वं क्षितिजसन्निधिकृतमुत सूर्य्यसान्निध्यकृतं वेति। तत्र क्षितिजसन्निधिकृतं यत्तत् सूर्य्यादिसकलग्रहसाधारणम्। तथा सत्यस्तगतत्वविशेषणवैयर्थ्यं प्रागुक्तन्यायात्। राहोस्तु नारदादिवाक्याच्छरोरूपमण्डलापगतेः "इन्द्वर्कमण्डलाकृतिरसितत्वात् किल न दृश्यते गगने" इति वराहोक्तेस्तमोरूपत्वात्तादृक्स्वरूपानुपलब्धेरगोचरत्वपरम्। स्थानमस्य चन्द्रविम्बमण्डलक्रान्तिमण्डलस्वस्तिके, यदाह केशवार्कः "वेश्म चास्य शशभृद्विमण्डलक्रान्तिमण्डलभिदश्चतुःपथः" इति। अतएव न विद्यन्ते गावः किरणा यस्येत्यगुरन्वर्थताप्यवसीयते। अथ यदि सूर्य्यसन्निधिकृतमित्युच्यतेति चेत् न इतरग्रहवद्राहोरप्युदयास्तप्रसिद्ध्यभावात्। किञ्च कालांशानभिधानात् कदोदितः कदास्तमितश्चेति निर्णेतुमशक्यत्वात्। एवं केतोरप्येतत् द्रष्टव्यम्। ननु केतूदयो ह्युत्पातादौ प्रत्यक्षतो दृश्यत इति चेन्न तस्यानियतदिक्प्रभवत्वात् अनियतनक्षत्रप्रभवत्वाच्च। किञ्च केतूत्पातो हि लोके दुरदृष्टसूचकः अनियतेन बहुना स्वल्पेनापि वा कालेन भवेत्। सूर्य्यसान्निध्यकृतोदयास्तौ तु नियतकालावेवेति तयोः केत्वोर्भेदः स्वीकर्त्तव्यः"

केतुक्षेत्रादिकं ज्यो० त० उक्तम् "सिंहस्त्रिकोणं धनु·कश्वभं मीनोऽष्टहं शुक्रशनी विपक्षौ। सूर्य्यारचन्द्राः सुहृदः समानौ जीवेन्दुजौ षट् शिखिनः परांशाः"। तस्यानवर्क्षगोलिङ्गादि ग्रहयज्ञशब्दे वक्ष्यते। विंशोत्तरीयदशायां तद्दशामानं ७वर्षाः, तच्च दशाशब्दे वक्ष्यते। तस्य राशिभोगकालश्च १८मासाः। "केतूपग्रहभौममन्दगतयः षष्ठे तृतीये शुभाः" ज्यो० त०। उद्दालभेदे पु० केतुतीर्थशब्दे उदा० दृश्यम्

केतुकुण्डली स्त्री पञ्चस्वरोक्ते जन्मनक्षत्रभेदेन जन्मावध्येकैकवर्षे एकैकग्रहविशेषस्वामित्वज्ञापके चक्रभेदे सा च तत्रैव दर्शिता यथा

"अर्को बुधः कुजो जीवः सोमः शुक्रस्तथैव च । राहुः शनैश्चरश्चैव ज्ञातव्या केतुकुण्डली । अर्कसौम्यान्तरे केतुः कुजजीवान्तरेऽपि च । सोमशुक्रान्तरे केतू राहुशौर्यन्तरे तथा । दद्यादुत्तरभाद्रादि अष्टाविंशतिऋक्षकम् । त्रीणि त्रीणि च रव्यादौ एकैकम् केतुषु स्मृतम् । जन्मर्क्षात् प्रतिनक्षत्रं जन्माब्दानि प्रकीर्त्तिताः"। अयमर्थः यदि २६।२७।१ नक्षत्रेषु जन्म तदा सूर्य्यः प्रथमं वर्षेशः । तदुत्तरं केतुप्रभृतयः शन्यन्ताः२। भरण्यां जन्मनि केतुः प्रथमं वर्षेशस्ततः सूर्य्यादयः सूर्य्यान्ताः ।३।४।५ ऋक्षेषु बुधः प्रथमवर्षेशः ततः कुजादयः केत्वन्ताः ।६।७।८। कुजः प्रथमं ततः केत्वादयः बुधान्ताः । ९ऋक्षे केतुः ततो जीवादयः कुजान्ताः १०।११।१२ऋक्षेषु जीवः ततः सोमादयः केत्वन्ताः । १३।१४।१५। सोमः ततः केत्वादयः जीवान्ताः । १६ऋक्षे केतुः ततः शुक्रादयः सोमान्ताः । १७।१८।१९।ऋक्षेषु शुक्रः ततः राहुप्रभृतयः केत्वन्ताः । २०।२१।०।२२ ऋक्षेषु राहुः ततः केत्वादयः शुक्रान्ताः २३केतुः ततः शन्यादयः राह्वन्ताः।२४।२५।२६ऋक्षेषु शनिः ततः सूर्य्यादयः केत्वन्ताः । सर्वत्र आरोहक्रमानन्तरमवरोहक्रमो ग्राह्यः । एवं द्वादशसु वर्षेषु तेषु पुनः सूर्य्यादीनां वर्षाः । एतेषां फलविशेषस्तु केतुपताकाचक्रोक्तदिशा ज्ञेयः । अत्र च बहुषु स्थानेषु केतोरवस्थानेन केतुप्राधान्यात् केतुकुण्डलीत्वम् ।

केतुवर्म्मन् पु० त्रिगर्त्तेश्वरस्य सूर्य्यवर्म्मानुजे नृपभेदे "केतुवर्म्मा तु तेजस्वी तस्यैवावरजो युवा । युयुधे भ्रातुरर्थाय पाण्डवेन यशस्विना" भा० आश्व० ७४अ०

केतुपताका केतोः पताकेव । जन्मनक्षत्रभेदेन जन्माब्दे-शके वर्षेशशुभाशुभज्ञापके चक्रभेदे सा च पञ्चस्वरायां दर्शिता यथा

"अर्केन्दू कुजसौम्यार्किगुरवः स्युर्यथाक्रमम् । राहुः शुक्रो भृगुश्चेति पताकप्रभवा ग्रहाः । याम्यं केतुपताकायां कृत्तिकादिपरिभ्रमात् । जन्मर्क्षं खेचरे यत्र जन्माद्यब्दास्ततः क्रमात् । आदित्यसौरयोर्भौमे वेधश्चन्द्रगुरोर्ज्ञयोः । कुजराह्वोर्भृग्वोश्च केतुः किञ्चिन्न विध्यति" फलमाह । "रवेरब्दे मनुष्याणां भवेत् सर्वत्र निष्फलम् । शिरःशूलं ज्वररोगं हृदाहो विघ्नः पदेपदे" । र०, "चन्द्रस्याब्दे लभेल्लोकः सुवर्णाभरणानि च० । कृषिः फलवती सिद्धिः सर्वकार्य्येषु पूज्यते" च० । "संवत्सरे महीजस्य कालाग्नेरिव भीतिः च । ...दाहोऽर्थहानिश्च चौरतो राजतोऽपि वा" म० । "बुधस्याब्दे शुभश्च स्थानादेवाधिपो भवेत् । बु० स्वर्णरौप्यधनं दानं पुस्तकर्माणि मानसम्" बु० । "मन्दस्याब्दे भवेद्ग्रहो बन्धनादि प्रपीडनम् । धनहानिः महारस्त्र कलिः स्वजनबन्धुभिः" श० । "नानाकनाशगुरोरब्दे बहुलोत्पत्तिसम्पदः । कृष्णलोहितवस्त्रेण स्तुतो भवति भूतले" । बृ० । "राहुकेत्वोः सदा बन्धो नौका विलुप्यते जले । व्रणं हस्ते पदे देहे स्थानं कर्त्तुं क्षमो न च" । रा०के० । "दानवेन्द्रगुरोरब्दे महद्भिर्विभवैर्नृतः । गजाश्ववाहनैर्युक्त उत्साहश्च दिने दिने" शु० । अन्ये तु पठन्ति "रविर्भ्रामयते देशं नरं दुःखसमन्वितम् । सन्तापरोगं शोकञ्च करोति क्षयतां तमोः" र० "बहुवित्तसुखं नित्यं बन्धुमित्रसमागमम् । समस्तास्पदसंपूर्णं चन्द्रः कुर्य्यात् दिनेदिने" च० । "मङ्गलो हन्ति सद्भावं क्रूरकर्माणि योजयेत् । व्रणं रोगञ्च दुःखञ्च सन्तापञ्च छक्कभुक्तः" म० । "अर्थलाभं जयं सौख्यं राजपूजाञ्च सम्पदम् । ददाति विपुलां लक्ष्मीं बुधो विद्यां वरश्रियम्" । बु० । "रोगञ्चार्थविनाशञ्च कलहं भुजगाद्भयम् । स्थानत्यागं शनिः कुर्य्यात् जीवनं प्रति संशयम्" श० । "सुवर्णमणिमाणिक्यरत्नादिविपुलं धनम् । कन्यारत्नसमायोगं गुरुः कुर्य्याद्दिने दिने" बृ० । "राहुः शोणितसंस्रावं रोगशोकादिसंकुलम् । विदेशगमनं कुर्य्यात् वह्निशारिभयान्वितम्" रा० । "विग्रहं बन्धुभिः सार्द्धं रोगशोकादिसङ्कुलम् । व्याधिपीडां करोत्युच्चैः केतुर्वित्तविनाशनः" के० । "गजाश्वयाहनैर्युक्तं महद्भिर्विभवैर्युतम् । वराङ्गनासमायुक्तं भृगुः कुर्य्याद्दिने दिने" शु० । "खयुग्मं २० शून्यबाणौ ५०च वसुयुग्मञ्च २८ षट्शरौ ५६ । रामाब्धी ४३ रामषट्के ६३ । च विंशञ्च सप्ततिस्तथा । दिंशमेतेऽन्तर्दिवसाः केतावर्कादिषु क्रमात् । शुभानां शोभना ज्ञेया अशुभानामशोभना । शुभानामशुभानाञ्च यत् फलं वत्सरे कृतम् । तत्फलं निर्द्दिशेत् सर्वं तेषामन्तर्दिनेष्वपि । दत्ते वर्षे रवेः स्वीयं प्रथमं दिनविंशकम् । ततश्चन्द्रस्य पञ्चाशद्दैवं शुक्रान्तमादिशेत् । विधोर्वर्षे विधोः स्वीयं प्रथमं वत्सरे दिनम् । ततो भौमस्य वर्षाणि एवं रव्यन्तमादिशेत् । कुजस्याब्दे कुजस्यान्तरष्टाविंशं निजं दिनम् । ततो बुधस्य षट्पञ्चाशद्दैवं चन्द्रान्तमादिशेत् । बुधादीनाञ्च सर्वेषामेवमेव क्रमेण तु । कुर्य्यादन्तर्दशाभागं प्रोक्तया दिनसंख्यया" । ज्यो०त० तत्र खनप्रकारो दर्शितो यथा

"रविश्चन्द्रः कुजः सौम्यः शनिर्जीवस्तमोभृगुः । इन्द्रेशाद्यष्टरेखासु मध्ये केतुरिमेऽवटूपाः । कृत्तिकादि लिरा वृत्तिर्यथा केतौ मघा भवेत्" यथा १र०।४च०।५म०।६बु०। ७श०।८वृ०।९रा०।१०केतुः। ११शु०; १२र०। १३च०।१४म० १५बु० १६श० १७वृ० १८रा० १९केतुः २०शु०। २१र० २२च० २३म० २४बु० २५श०२६वृ० २७रा० ०केतुः २शु०। एवं जन्मनक्षत्रानुसारेण प्रथमादिवर्षेशा रव्यादयः शुक्रान्ता दशमादिषु पुनः रव्यादयः शुक्रान्ताः। एवं चन्द्रस्य प्रथमाद्दशाधीशास्ते रव्यन्ताः एवं क्रमेण सर्व्वत्र योज्यम्

"पताका कुण्डली केतोः कुण्डली च बृहस्पतेः । सर्व्वत्र पापसंयोगे संशयो जायते महान्" पञ्चस्वरा

केतुमत् त्रि०केतुरस्त्यस्य मतुप् । १चिह्नादियुक्ते २प्रज्ञानयुक्ते "केतुमद्भिर्भुभिर्व्वशदीति" ऋ०६,४७,२०,"केतुमत् प्रशामवत्" भा० स्त्रियां ङीप् । ३काशीराजदिवोदासवंश्ये नृपभेदे पु० । "क्षेमस्य केतुमान् पुत्रः सुकेतुस्तस्यात्मजः" हरिवं० २९अ० दिवोदासवंशोक्तौ । वासुदेवमहिष्याः सुनन्दाया निवासरूपे ४प्रासादभेदे पु० "सुनन्दाया निवासोऽसौ प्रख्यातः सर्व्वदैवतैः । महिष्या वासुदेवस्य केतुमानिति विश्रुतः" हरिवं० १५७अ० ५धन्वन्तरिपुत्रभेदे "धन्वन्तरिर्दीर्घतमस आयुर्वेद प्रवर्त्तकः । यज्ञभुग्वासुदेवांशः स्मृतिमात्रार्त्तिनाशकः । तत्पुत्रः केतुमानस्य जज्ञे भीमरथस्तथा" भाग० ९।१७।५ ६दानवभेदे । "तथा गगनमूर्द्धा च वेगवान् केतुमांश्च यः" भा०आ०७दानवोक्तौ । सुमालिनो राक्षसस्य भार्य्यायां स्त्री "सुमालिनोऽपि भार्य्यासीत् पूर्णचन्द्रनिभानना । नाम्ना केतुमती राम !" रामा० उ० ४स० । "अयुजि सजौ सगुरुयुक्ता केतुमती समे भरनगाद्गः" वृ० र० उक्तलक्षणे ८विषमवृत्ते छन्दोभेदे स्त्री ।

केतुमाल पु० । १आग्नीध्रनृपपुत्रभेदे २तन्नामके जम्बुद्वीपस्थे वर्षभेदे । तद्विवृतिः उत्तरकुरुशब्दे १०९४पृ० । कुरुशब्दे च २१२२पृ०दृश्यम् । "मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महीपते ! । जम्बुखण्डे च तत्रैव महाजनपदोत्तम!" भा० भी० ६अ० । ३अवन्तिदेशस्थे नदीभेदे स्त्री "अवन्तिषु प्रतीच्यां वै कीर्त्तयिष्यामि ते दिशः" इत्युपक्रमे "केतुमाला च मेध्या च गङ्गाद्वारञ्च भूमिप !" भा० व० ८९ अ० ।

केतुमालि(लिन्) पु० शम्बरदैत्यस्य सेनाधिपभेदे । "दुर्द्धरः केतुमाली च शत्रुहन्ता प्रमर्द्दनः" इत्युपक्रमे "एतैः परिवृतो योधैः शम्बरः प्रययौ तदा" । "तेनैव तस्य चिच्छेद केतुमालेः शिरस्तदा" हरिवं० १६४अ० ।

केतुरत्न न० केतोः रत्नम् । वैदूर्य्यमणौ (लसुनिया) राजनि० तस्य तत्स्वामिकत्वात् तथात्वम् ।

केतुवीर्य्य पु० दानवभेदे । "विरूपाक्षश्च केतुश्च केतुवीर्य्यः शतह्रदः" हरिवं० ३अ० दानवोक्तौ ।

केतुवृक्ष पु० केतुभूतोवृक्षः । मेरोश्चतुर्दिक्षु वर्त्तमानविष्कम्भपर्वतमन्दरादीनां चिह्नरूपे वृक्षभेदे । "विष्कम्भशैलाः किल मन्दरोऽस्य (मेरोः) सुगन्धशैलः (गन्धमादनः) विपुलः सुपार्श्वः। तेषु क्रमात् सन्ति च केतुवृक्षाः कदम्बजम्बूवटपिप्पलाख्याः" सि० शि० । "विष्कम्भा रचिता मेरोर्योजनायतमुच्छ्रिताः । पूर्व्वेण मन्दरोनाम दक्षिणे गन्धमादनः। विपुलः पश्चिमे भागे सुपार्श्वश्चोत्तरे स्मृतः ॥ कदम्बस्तेषु जम्बूश्च पिप्पलोवट एव च । एकादशशतायामाः पादपाः गिरिकेतवः" विष्णुपु०

केतुशृङ्ग पु० पौरवे नृपभेदे । "वत्सबन्धुर्निरामर्द्दः केतुशृङ्गो बृहद्बलः" भा०आ० १अ०

केदर पु०के हणाति हृ—अच् कैर्निदीर्य्यते दृ—अप् वा । १वृक्षभेदे अमरटीकायां भानुदीक्षितः । २टेरके केकरे शब्दचि०

केदार पु०के शिरसि दारोऽस्य केन जलेन दारोऽस्य वा नि० एत्वम् । हिमालयस्थे पर्व्वतभेदे तत्स्थे २शिवलिङ्गभेदे न० तन्माहात्म्यादि स्कन्दपु० केदारखण्डे दृश्यं तस्यैव काशीक्षेत्रे आविर्भावात् काशीस्थे ३लिङ्गभेदे च न० तत्कथा काशीख० ७७अ० यथा

"श्रीपार्व्वत्युवाच । "नमस्ते देवदेवेश ! प्रणमत्करुणानिधे ! । वद केदारमाहात्म्यं भक्तानामनुकम्पया । तस्मिन् लिङ्गे सदा प्रीतिस्तव काश्यामनुत्तमा । तद्भक्ताश्च जना नित्यं देवदेव ! महाधियः । श्रीदेवदेव उवाच । शृणु पर्णे ! ऽभिधास्यामि केदारेश्वरसंकथाम् । यथाकर्ण्यापि यां पापोऽप्यपापोजायते क्षणात् । केदारं यातुकामस्य पुंसोनिश्चितचेतसः । आजन्मसञ्चितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति । गृहाद्विनिर्गते पुंसि केदारगतनिश्चिते । जन्मद्वयार्जितं पापं शरीरादपि निर्व्रजेत् । मध्यमार्गं प्रपन्नस्य त्रिजन्मजनितं त्वघम् । गृहाद्विनिःसृतस्यापि विनाशं याति निश्चयम् । सायं केदारकेदार केदारेति त्रिरुच्चरन् । गेहेऽपि निवसन्नूनं यात्राफलमवाप्नुयात् । दृष्ट्वा केदारशिखरं पीत्वा तत्रत्यमम्बु च । जन्मजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः । हरस्याश

ह्रदे स्नात्वा केदारेशं प्रपूज्य च । कोटिजन्मार्जितैः पापै-
र्मुच्यते नात्र संशयः । सकृत् प्रणम्य केदारं हरप्पाप-
कृतोदकः । स्थाप्य लिङ्गं हृदम्भोजे प्रान्ते मोक्षं गमि-
ष्यति । हरप्पापह्रदे श्राद्धं श्रद्धया यः करिष्यति ।
उद्धृत्य सप्त पुरुषान् स्वर्गलोकं गमिष्यति । पुरा रथ-
न्तरे कल्पे यदभूदत्र तत् शृणु । अपर्णे ! दत्तकर्णा त्वं
वर्णयामि यथाथतः । एको ब्राह्मणदायाद उज्जयिन्या-
इहागतः । कृतोपनयनः पित्रा ब्रह्मचर्य्यव्रते स्थितः ।
स्थलीं पाशुपतीं काशीं स विलोक्य समन्ततः । द्विजैः
पाशुपतैः कीर्णां जटामुकुटमण्डितैः । कृतलिङ्गस-
मार्च्चैश्च भूतिभूषितवर्ष्मभिः । भिक्षाकृताशसंतुष्टैः स्नुतै-
र्गङ्गोदकामृतैः । बभूवानन्दितमना व्रतं जग्राह
चोत्तमम् । हिरण्यगर्भादाचार्य्यान्महत् पाशुपताभि-
धम् । स च शिष्यो वशिष्ठोऽभूत् सर्व्वपाशुपतोत्तमः ।
स्नात्वा ह्रदे हरप्पापे नित्यं प्रातः समुत्थितः । विभूत्या-
ऽहरहः स्नाति त्रिकालं लिङ्गमर्च्चयन् । नान्तरं स
विजानाति शिवलिङ्गे गुरौ तथा । स द्वादशाब्ददेशीयो-
वशिष्ठो गुरुणा सह । ययौ केदारयात्रार्थं गिरिं गौ-
रीगुरोर्गुरुम् । यत्र गत्वा न शोचन्ति किञ्चित् संसारि-
णः क्वचित् । प्राश्योदकं लिङ्गरूपं लिङ्गरूपत्वमागताः ।
अभिवारं गिरिं प्राप्य वशिष्ठस्य तपस्विनः । गुरुर्हि-
रण्यगर्भाख्यः पञ्चत्वमगमत्तदा । पश्यतां तापसानां
च विमाने सार्व्वकामिके । आरोप्य तं पारिषदाः कैला-
समनयन् मुदा । यस्तु केदारमुद्दिश्य गेहाद्दै पथेऽप्य-
हो । अकान्तरस्त्यजेत् प्राणान् कैलासे स चिरं वसेत् ।
तदाश्चर्य्यं समालोक्य स वशिष्ठस्तपोधनः । केदारमेव लिङ्गेषु
बह्वमंस्त सुनिश्चितम् । अथ कृत्वा स केदारीं यात्रां
वाराणसीमगात् । अग्निहोत्रियमं चापि यथार्थं चा-
करोत् पुनः । प्रतिचैत्रं सदा चैत्र्यां यावज्जीवमहं
ध्रुवम् । विलोकयिष्ये केदारं वसन् वाराणसीं पुरीम् ।
तेन यात्राः कृताः सम्यक्षष्टिरेकाधिका मुदा । आनन्द-
कानने नित्यं वसता ब्रह्मचारिणा । पुनर्यात्रां स वै चक्रे
मधौ निकटवर्त्मनि । परमोत्साहसंतुष्टः पलिता-
कलितोऽप्यलम् । तपोधनैस्तन्निधनं शङ्कमानैर्निवारितः ।
कारुण्यपूर्णहृदयैरन्यैरपि च सङ्गिभिः । ततोऽपि न
तदुत्साहभङ्गोऽभूद्दृढचेतसः । मध्ये मार्गं मृतस्यापि
गुरोरिव गतिर्मम । इति निश्चितचेतस्के वशिष्ठे ता-
पसे शुचौ । अम्बुदाघपरिपुष्टे तुष्टोऽहं चण्डिके !

ऽभवम् । स्वप्ने मया स संप्रोक्तो वशिष्ठस्तापसोत्तमः । दृढ-
व्रत ! प्रसन्नोऽस्मि केदारं विद्धि मामिह । अभीष्टं च वरं
मत्तः प्रार्थयस्वाविचारितम् । इत्युक्तवत्यपि मयि स्वप्नो मि-
थ्येति सोऽब्रवीत् । ततोऽपि स मया प्रोक्तः स्वप्नो मिथ्या
शुचिस्मिते ! । भवादृशामभिध्यैव स्वाध्यायवशवर्त्ति-
नाम् । वरं ब्रूहि प्रसन्नोऽस्मि स्वप्नशङ्कां त्यज द्विज ! ।
तव सत्यवतः किञ्चिन्ममादेयं न किञ्चन । इत्युक्तं मे
समाकर्ण्य वरयामास मामिति । शिष्यो हिरण्यगर्भस्य
तपस्विजनसत्तमः । यदि प्रसन्नो देवेश ! तदा मे येऽनुगा-
इमे । सर्व्वे मुक्तिमनुप्राप्ता एष एव वरो मम । देवि !
तद्वेदमाकर्ण्य परोपकृतिशालिनः । वचनं नितरां
प्रीतस्तथेति तमुवाच ह । पुनः परोपकरणं तत्तपोद्विगुणी-
कृतम् । तेन पुण्येन स मया पुनः प्रोक्तो वरं वृणु । स-
वशिष्ठो महाप्राज्ञो दृढपाशुपतस्थितः । देवि ! मे प्रार्थ-
यामास हिमशैलादिह स्थितिम् । ततस्तत्तपसा तुष्टः
कलामात्रेण तत्र हि । हिमशैले स्थितस्त्वत्र सर्व्वभावेन
संस्थितः । ततः प्रभाते संजाते सर्व्वेषां पश्यतामहम् ।
हिमाद्रेः प्रस्थितः प्राप्तः स्तूयमानः सुरर्षिभिः । व-
शिष्ठं पुरतः कृत्वा सर्व्वसार्थसमायुतम् । हरप्पाप
ह्रदे तीर्थे स्थितोऽहं तदनुग्रहात् । मत्परिग्रहतः सर्व्वे
हरप्पापे कृतोदकाः । आराध्य मामनेनैव पुरुषाः सिद्धि-
मागताः । तदा प्रभृति लिङ्गेऽस्मिन् स्थितः साधकसि-
द्धये । अविमुक्ते परे क्षेत्रे कलिकाले विशेषतः । तुषा-
राद्रिं समारुह्य केदारं वीक्ष्य यत् फलम् । तत् फलं सप्त-
गुणितं काश्यां केदारदर्शने । गौरीकुण्डं यथा तत्र
हंसतीर्थञ्च निर्म्मलम् । तथा मधुस्रवा गङ्गा काश्यां
तदखिलं तथा । इदं तीर्थं हरप्पापं सप्तजन्माघना-
शनम् । गङ्गायां मिलितं पश्चाज्जन्मकोटिशताघहम् ।
अत्र पूर्व्वं तु काकोलौ युध्यन्तौ खान्निपेततुः । पश्य-
तां तत्र संस्थानां हंसौ भूत्वा विनिर्गतौ । गौरि ! त्वया
कृतं पूर्व्वं स्नानमत्र महाह्रदे । गौरीतीर्थं ततः ख्यातं
सर्व्वतीर्थोत्तमोत्तमम् । अत्रामृतस्रवा गङ्गा महामोहा-
न्धकारहृत् । अनेकजन्मजनितं जाड्यध्वंसविधा-
यिनी । सरसा मानसेनात्र पूर्व्वं तप्तं महत्तपः । अत-
स्तन्मानसं तीर्थं जने ख्यातिमिदं गतम् । अत्र पूर्व्वं जनः
स्नानमात्रेणैव प्रमुच्यते । पश्चात् प्रसादितश्चाहं त्रिदशै-
र्हितकृदर्थैः । सर्वे मुक्तिं गमिष्यन्ति यदि देवेह मानवाः ।
केदारकुण्डे सुस्नातास्तन्मुक्तिर्भविष्यति । सर्वेषा-

मेव वर्णानामाश्रमाणां च धर्म्मिणाम्। तस्मात्तनुविसर्गेण मोक्षं दास्यसि नान्यथा। ततस्तदुपरोधेन तथेति च मयोदितम्। तदारभ्य महादेवि! स्नानात्, केदारकुण्डतः। समर्चनाच्च भक्त्या वै मम नामजपादपि। नैःश्रेयसीं श्रियं दद्यामन्यत्रापि तनुत्यजाम्। केदारतीर्थे यः स्नात्वा पिण्डान् दास्यति चात्वरः। एकोत्तरशतं वंशास्तस्य तीर्णा भवाम्बुधेः। भौमवारे यदा दर्शस्तदा यः श्राद्धदो नरः। केदारकुण्डमासाद्य गयाश्राद्धेन किं? ततः। केदारं गन्तुकामस्य बुद्धिर्देया नरैरियम्। काशयां मृत त्वं केदारं कृतकृत्यो भविष्यसि। चैत्रकृष्णचतुर्दश्यामुपवासं विधाय च। त्रिगण्डूषीं पिबन् प्रातर्म्मल्लिङ्गे निश्चितिष्ठति। केदारोदकपाने तु यथा तत्र फलं भवेत्। तथाऽत्र जायते पुंसां स्त्रीणां चापि न संशयः। केदारभक्तं संपूज्य वासोऽन्नद्रविणादिभिः। आजन्मजनितं पापं त्यक्त्वा याति ममालयम्। आपद्यमासं त्रिकालं यः केदारेशं नमस्यति। तं नमस्यन्ति सततं लोकपाला यमादयः। कलौ केदारमाहात्म्यं योऽपि कोऽपि न वेत्स्यति। योवेत्स्यति च पुण्यात्मा सर्वं वेत्स्यति स ध्रुवम्। केदारेशं सकृत् दृष्ट्वा देवि! मेऽनुचरो भवेत्। तस्मात् काश्यां प्रयत्नेन केदारेशं विलोकयेत्। चित्राङ्गदेश्वरं लिङ्गं केदारादुत्तरे शुभम्। तस्यार्चनाच्चरोनित्यं स्वर्गभोगानुपाश्नुते। केदाराद्दक्षिणे भागे नीलकण्ठविलोकनात्। संसारोरगदष्टस्य तस्य नास्ति विषाद्भयम्। तद्वायव्येऽम्बरीषेशो नरस्तद्दर्शनलोकनात्। गर्भवासं न चाप्नोति संसारे दुःखसङ्कुले। इन्द्रद्युम्नेश्वरं लिङ्गं तत्समीपे समर्च्य च। तेजोमयेन यानेन सस्वर्गभुवि मोदते। तद्दक्षिणे नरोदृष्ट्वा लिङ्गं कालञ्जरेश्वरम्। जराकालं विनिर्जित्य मम लोके वसेच्चिरम्। दृष्ट्वा क्षेमेश्वरं लिङ्गमुदक् चित्राङ्गदेश्वरात्। सर्व्वत्र क्षेममाप्नोति लोकेऽत्र च परं दिवि। श्रीस्कन्द उवाच। देवदेवेन! विन्ध्यारे। केदारमहिमा महान्। इत्याख्यायि पुराऽस्यायै मया ते ऽपि निरूपितः। केदारेश्वरलिङ्गस्य श्रुत्वोत्पत्तिं कृती नरः। शिवलोकमवाप्नोति निष्पापोजायते क्षणात्"। लिङ्गपरत्वे न० केदारेशकेदारेश्वरादयोऽप्यत्र पु०। पदर्थाश्रमप्रासानिकस्थे क्षेत्रभेदे "केदाराख्ये महाक्षेत्रे देवी सा मार्गदायिनी" देवीगीता ४भूमिप्रदेशभेदे अमरः; "मतङ्गस्य च केदारस्तत्रैव कुरुनन्दन!" भा०व० ८४अ०। "केदारे चैव राजेन्द्र! कपिलस्य महात्मनः" भा०८३अ०। जलनिवारणार्थं चतुःपार्श्वे सेतुबन्धयुक्ते ५क्षेत्रे ६आलवाले च मेदि० "यथा "तडागोदकं छिद्रान्निर्गत्य कुल्यात्मना केदारान् प्रविश्य तद्वदेव चतुष्कोणाद्याकारं भवति" वेदा० प०। "भूमावप्यककेदारे कालोप्तानि कृषीबलैः। नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः" मनुः "स्यामकृदस्य केदारमाहुः शल्यवतोल्गः" मनुः। केदाराणां समूहः "केदाराद्यञ् च" "ठञ् कवचिनश्च" पा०यञ् वुञ् ठञ् च। केदार्य्यं कैदारक कैदारिक तत् समूहे न० "कैदारिकाणामभितः समाकुलाः" माघः। अत्र केदारादिति निर्द्देशात् नि०एत्वम्। तस्येदमण्। कैदार तत्सम्बन्धिजलतण्डुलादौ त्रि० तद्गुणाः "कैदारं चोत्तमुद्दिष्टं कैदारं तज्जलं स्मृतम्। केदारं वार्य्यभिष्यन्दि मधुरं गुरु दोषकृत्" भावप्र०। "कैदारा वातपित्तघ्नाः गुरवः कफशुक्रलाः। कषाया अल्पवर्च्चस्काः मेध्याश्चैव बलावहाः" भावप्र० केदारशाल्यादिगुणा उक्ताः

केदारक पु० केदारे भवः कन्। कृष्टक्षेत्रजाते व्रीहिभेदे षष्टिककङ्कुकेत्युपक्रमे "कुरवककेदारकप्रभृतयः षष्टिकाः" सुश्रुतः। केदारशब्दे गुणा उक्ताः

केदारकटुका स्त्री केदारस्य कटुकेव। कटुकाभेदे राजनि०

केदारखण्ड पु० व्यासप्रणीते स्कन्दपुराणान्तर्गते अवन्तिखण्डस्थकेदारमाहात्म्यप्रतिपादके ग्रन्थभेदे।

केदारज त्रि० केदारात् जायते जन—ड। १कृष्टभूमिजाते व्रीहिभेदे केदारशब्दे तद्गुणा उक्ताः। २पद्मकाष्ठे न० राजनि० केदारजातादयोऽप्यत्र

केन न० केनेत्युपक्रमस्य प्रश्नतम्। तलवकारोपनिषद्रूपे केनेषितमित्यादिके उपनिषद्भेदे "ईशा केन कठ प्रश्न मुण्डमाण्डूक्यतित्तिरिः" मुक्तिको० उपनिषच्छब्दे विवृतिः

केनती स्त्री के सुखार्थं नतिः ष० ङीप् अलुक्स०। स्मरलीलायां त्रिका०।

केनार पु० के मूर्द्ध्नि नारः न्ट—वञ् अलुक्स०। १कुम्भीनरके हेम०। २शिरसि ३कपोले ४सन्धौ च मेदि०।

केनिप पु० के सुखे निपतति नि+पत—ड अलुक्स०। मेधाविनि निघण्टुः "यथा केनिपानामिनो वृधे" ऋ०१०,४४,६। "केनिपानां मेधाविनाम्" भा०। निघण्टौ क्वेनिप इति वा पाठः। तत्रार्थे।

केनिपात पु० के जले निपात्यते नि+पत—णिच्—कर्म्मणि घञ्। (हाल)नौकाचालने काष्ठनिर्म्मिते पदार्थे अरित्रे

शब्दमा० तं हि जले पातयित्वा चालनेन नौकां चालयतीति तस्य तथात्वम्। स्वार्थे क। तत्रार्थे अमरः।

केन्दु पु० ईषत् इन्दुरिव कोः कादेशः। १तिन्दुकवृक्षे शब्दरत्ना०। संज्ञायां कन्। (गाव) गावशब्दे। "लघुद्वयं विरामान्तं ताले केन्दुकसंज्ञके" इति संगी०दा० उक्ते २तालभेदे पु०

केन्दुवाल पु० के जले इन्दोरिव अर्द्धेन्दोरिव वालचलनमस्य। अरित्रे (हाल) इति ख्याते नौकाचालने काष्ठभेदे। "अरित्रशब्दः केन्दुवालवाचकः" यजुर्वेददीपः

केन्दुविल्व पु० गीतगोविन्दग्रन्थकारकजयदेवनिवासे ग्रामभेदे (केन्दुली) "केन्दुविल्वसमुद्रसम्भवरोहिणीरमणेन" (जयदेवेन) गीतगो०।

केन्द्र न० "वृत्तस्य मध्यं किल केन्द्रमुक्तम्। केन्द्रं ग्रहोच्चान्तरमुच्यतेऽतः। यतोऽन्तरे तावति तुङ्गदेशान्नीचोच्चवृत्तस्य सदैव केन्द्रम्" सि०शि०गोलाध्यायोक्ते १वृत्तस्य मध्यस्थाने २ग्रहाणामुच्चस्थानान्तरे च। तदानयनप्रकारः तस्य समविषमादिसंज्ञाभेदौ च सू०सि० रङ्गनाथाभ्यां दर्शितौ यथा

"ग्रहं संशोध्य मन्दोच्चात् तथा शीघ्राद्विशोध्य च। शेषं केन्द्रपदं तस्माद् भुजज्या कोटिरेव च" सू०। "ग्रहं राश्यादिकं मन्दोच्चात् प्रागानीतस्वकीयराश्यादिकं मन्दोच्चभागात् संशोध्योनीकृत्य शीघ्रात् प्रागानीतराश्यादि शीघ्रोच्चात्, चः समुच्चये ऊनीकृत्य शेषं राश्यात्मकं तयोस्तत्सम्बन्धेन केन्द्रं मन्दोच्चाद्धीनो ग्रहो मन्दकेन्द्रम्। शीघ्रोच्चाद्धीनो ग्रहः शीघ्रकेन्द्रं भवतीत्यर्थः। तस्मात् केन्द्रात् पदं राशित्रयात्मकं विषमं समं पदं ज्ञेयम्। राशित्रयान्तर्गतं चेत् प्रथमं विषमं पदम्। ततः षड्राश्यन्तर्गतं चेत् त्र्यूनं केन्द्रं द्वितीयं समं पदम्। ततो नवराश्यन्तर्गतं चेत् षडूनं तृतीयं विषमं पदम्। ततो नवोनं चतुर्थं पदं सममित्यर्थः। तस्मात् पदाद् भुजज्या कोटिः कोटिज्या। चः समुच्चये। एवकारात् तदाकारद्वयं साध्यमित्यर्थः। अत्रोपपत्तिः। उच्चस्थानाभिमुखमुच्चदैवतैर्ग्रहाणामाकर्षणोक्तेरुच्चाद्ग्रहः कियदन्तरेणेति ज्ञानार्थमुच्चहीनो ग्रहः केन्द्रमुच्चग्रहान्तरवशात् तदाख्यम्। तत्र भगवता स्वेच्छया ग्रहादुच्चं यदन्तरेण तत् केन्द्रं कृतम्। उभयथा भुजकोट्योस्तुल्यत्वात्। द्वादशराश्यङ्किते वृत्ते उच्चस्थानाच्चतुर्विभागात्मक एकैको भागो राशित्रयात्मकः पदसंज्ञः। कथोच्चस्थानाद्ग्रहः क्रमात् पदेऽस्तीति शून्यविषमयोर्भं केन्द्रं कृतं, ज्यानां पदान्तर्गतत्वात्। ग्रहाधिष्ठितपदाद् भुजज्याकोटिज्ययोर्ज्ञानम्। तच्च ग्रहाणां राश्यंशकलाविकलादिस्थितिज्ञानार्थं स्पष्टताकरणसाधनं तत्रैव प्रसिद्धम्" रङ्ग०।

एतत्साम्यात् लग्नाद्यधिकद्वादशराशिषु त्रिराश्यन्तरस्थानरूपे लग्नचतुर्थसप्तमदशमस्थानरूपे ३स्थानचतुष्के। "लग्नाम्बुद्यूनकर्म्माणि केन्द्रमुक्तञ्च कण्टकम्। चतुष्टयञ्चात्र खेटो बली लग्ने विशेषतः" ज्यो० त०। केन्द्रगतग्रहबलञ्च बलशब्दे वक्ष्यते। केन्द्रगतग्रहवशादायुस्तु केन्द्रायुरित्यभिधीयते तच्चाकरे दृश्यम्। "काशीक्रमगते चन्द्रे केन्द्रस्थे सुरपूजिते। योगः केन्द्र इति ख्यातो यातुरिष्टार्थसिद्धिदः" ज्योतिषोक्ते ४यात्राशुभयोगभेदे पु०। केन्द्रं स्थानत्वेनास्त्यस्य इनि। केन्द्रिन् तत्स्थे ग्रहे

केप चालने भ्वा० आत्म० सक० सेट्। केपते अकेपिष्ट। ऋदित् केपयति ते अचकेपत्-त। प्रनिकेपते

केपि त्रि० कु+पू—इन् पृषो०। "पुनाति कर्म्म कुत्सितं दुष्पूयं भवतीति" निरुक्तोक्ते निन्दितकर्म्मणि। "न ये शेकुर्यज्ञियां नावमारुहमीर्म्मैव ते न्यविशन्त केपयः" ऋ० १०,४४,६, "केपयः कुत्सितपूयकर्म्माणः" भा०।

केमद्रुम पु० ज्योतिषोक्ते योगभेदे। स च योगः जातकपद्धतौ फलभङ्गाभ्यां संहितोदर्शितो यथा। "शीतांशोर्धनगैर्विहाय सुनफा रिष्फस्थितैः साऽनफा। युग्मस्थैर्विवर्जितैर्दुरधरा केमद्रुमोऽतोऽन्यथा"। तत्फलम् "नृपतेर्वंशजातोऽपि केमद्रुमभवो नरः। मलिनो दुःखितो नीचो निःस्वो दासः खलो भवेत्" तद्भङ्गस्तु तत्रैव "चन्द्रे केन्द्रगतेऽथवा ग्रहयुते सर्व्वैश्च दृष्टे विधौ सर्व्वैः कण्टकसंस्थितैर्ग्रहयुतैः केमद्रुमो नेष्यते। लग्नाद्विधोर्वा दशस्थैः शुभैः सर्व्वं शुभं फलम्। द्वाभ्यां मध्यं तथैकेनाल्पं चेन्नास्ति दरिद्रता"

केमुक पु० के मूर्द्ध्नि अमयति अम—रोगे उक अलुक् स०। (केँउ) १वृक्षभेदे। २कन्दशाकभेदे न० भावप्र०। "केमुकं कटुकं पाके तिक्तं ग्राहि हिमं लघु। दीपनं पाचनं हृद्यं कफपित्तज्वरापहम्। कुष्ठकासप्रमेहास्रनाशनं वातलं कटु"। तत्र तद्गुणा उक्ताः तत्फलन्तु हविष्ये वर्ज्यम् "फलं केमुकवर्ज्जितम्" स्मृतेः।

केयूर पु० के बाहुशिरसि याति या—ऊर किच्च अलुक्समा०। (बाजु) (ताड़) १बाहुभूषणे अमरः। "विदूरे केयूरे कुरु करयुगे रत्नवलयम्" सा० द० "केयूरबन्धोच्छ्वसितैर्नुनोद" रघुः। २रतिबन्धभेदे पु० स च द्विधा। "स्त्रीजङ्घे चैव

संपीड्य दोर्भ्यामालिङ्ग्य सुन्दरीम् । कारयेत्‌ स्थापनं कामी बन्धः केयूरसंज्ञितः” सारदीपिका । “स्त्रीणां जङ्घान्तराविष्टो गाढमालिङ्ग्य सुन्दरीम् । कामयेद्विपुलं कामी बन्धः केयूरसंज्ञितः” । रतिमञ्जरी ।

केरक पु० ब० व० । देशभेदे । “एकपादांश्च पुरुषान् केरकान् वनवासिनः” भा० सभा० ३०अ० । सहदेवदक्षिणदिग्विजये । अतः तद्देशस्य दक्षिणविभागस्थत्वम् ।

केरल पु० सगरेण म्लेच्छतां प्रापिते १क्षत्रियभेदे । तत्कथा हरिवं०१४अ०

“ततः शकान् सयवनान् काम्बोजान् पारदांस्तथा । पह्लवांश्चैव निःशेषान् कर्त्तुं व्यवसितः किल । ते बध्यमाना वीरेण सगरेण महात्मना । वशिष्ठं शरणं गत्वा प्रणिपेतुर्मनीषिणम् । वशिष्ठस्त्वथ तान् दृष्ट्वा समयेन महाद्युतिः । सगरं वारयामास तेषां दत्त्वाऽभयन्तदा । सगरः स्वां प्रतिज्ञाञ्च गुरोर्वाक्यं निशम्य च । धर्म्मं जघान तेषां वै वेशानन्यत्वं चकार ह । अर्द्धं शकानां शिरसो मुण्डयित्वा व्यसर्ज्जयत् । यवनानां शिरः सर्व्वं काम्बोजानां तथैव च । पारदा मुक्तकेशाश्च पह्लवाः श्मश्रुधारिणः । निःस्वाध्यायवषट्काराः कृतास्तेन महात्मना । शका यवनकाम्बोजाः पारदाः पह्लवास्तथा । कोलिसर्पाः समाहिषा दार्व्वाश्चोलाः सकेरलाः । सर्व्वे ते क्षत्रियास्तात! धर्म्मस्तेषां निराकृतः । वशिष्ठवचनाद्राजन्! सगरेण महात्मना” ।

२तदधिष्ठानदेशभेदे ब०व० । स च दक्षिणस्थः वृ०सं० कूर्म्मविभागे १४अ० । “दशपुरगोनर्द्दकेरलकाः” दक्षिणस्थानुक्तम् तत्रत्य पर्य्यन्तवर्त्त्यादि रघौ वर्णितं यथा “तस्यानीकैर्विसर्पद्भिरपरान्तजयोद्यतैः । रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत् सह्यलग्न इवार्णवः । भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् । अलकेषु चमूरेणुः चूर्णप्रतिनिधीकृतः । मुरलामारुतोद्धूतमगमत् कैतकं रजः” ।

३होरायां ४ज्योतिर्ग्रन्थविशेषे च स्त्री गौरा० ङीष् शब्दरत्ना० । केरलज्योतिर्विद्यायाञ्च सङ्केतविशेषादिस्मात् दृश्यते । “वर्गवर्णप्रमाणञ्च स्वस्वरं ताडितं मिथः । पिण्डसंख्या भवेत्तस्य यथाभागैस्तु कल्पना” गर्गसंहिता । अयमर्थः । अ क च ट त प य श इत्यष्टौ वर्गास्तेषामेकादिसंख्या यथा अवर्गे १ । कवर्गे २ । चवर्गे३। टवर्गे ४ । तवर्गे५ । पवर्गे ६ । यवर्गे ७ । शवर्गे ८ । वर्णसंख्या च प्रतिवर्गं भिन्ना यथा अवर्गे १६ वर्णा यथा अ१आ२ इ३ई४उ५ऊ६ इत्यादि । कादौ मान्ते वर्गे च पञ्च पञ्च संख्या । यवर्गे४शवर्गे च४। एवं च दाडिमफलनामशब्दे दकारस्य तवर्गत्वात् वर्गसंख्या ५ वर्णसंख्या ३ मिलित्वा ८ । डस्य वर्गसंख्या ४ वर्णसंख्या ३ मिलित्वा ७ । मस्य वर्गसंख्या६ वर्णसंख्या ५ मिलित्वा११ एवं वर्गवर्णसंख्या २६ । दाडिमपदे आ इ अ इति स्वरत्रययुक्ते अवर्गसंख्या १ आकृपसंख्या २ मिलित्वा ३ एवं इ ४ अ २ । मिलित्वा नवसंख्या तथा समष्टौ ३५ । पश्चात् यथोक्तक्रिया कार्य्या । प्रश्नशब्दे तद्गणनादि फलं च वक्ष्यते । क्वचित् स्वरसंख्यामनादाय अन्यथा सङ्केतो दर्शितो यथा । “कादयष्टादयोऽङ्काः स्युः पाद्याः पञ्च तथा मताः । याद्योऽष्टौ ङञौ शून्यं गणकैः परिकीर्त्तितम्” इत्युक्तिमनुरुध्य कालमा० “सौरचान्द्रमसावनशशधरनाक्षत्रिकाः क्रमेण । मातुलपातालातुलविमलवरदाश्च संवत्सराः पञ्च” आयुर्वेदवाक्ये “गणकप्रसिद्धयाक्षरसंख्यया मातुलशब्दः पञ्चषष्ट्यधिकशतत्रयमाचष्टे तावद्दिवसपरिमितः कालः सौरः । पातालशब्द एकषष्ट्यधिकशतत्रयमाचष्टे तावद्दिवसपरिमितः वार्हस्पत्यः । अतुलशब्दः षष्ट्यधिकशतत्रयमाचष्टे तावद्दिवसपरिमितः सावनः । विमलशब्दश्चतुःपञ्चाशदधिकशतत्रयमाचष्टे तावद्दिनपरिमितश्चान्द्रः, वरदशब्दश्चतुर्विंशत्यधिकशतत्रयमाह तावद्दिवसपरिमितो नाक्षत्रिकः संवत्सरः” इत्युक्तम् । अस्यायमर्थः । मातुलशब्दस्य स्वरत्यागे मस्य पकारात् पञ्चमत्वं तेन ५संख्या लभ्यते । तकारस्य टादितः षष्ठत्वेन ६संख्या लस्य यादौ तृतीयत्वेन ३संख्या अङ्कस्य वामागत्या तेषां यथाक्रमयोजने मातुलशब्दे ३६५संख्या निष्पद्यते । एवं पातालशब्दे पस्य आद्यत्वात् १संख्या तकारस्य टादितः षष्ठत्वात् ६संख्या लस्य प्राग्वत् ३संख्या । तेन पातालशब्दे ३६१संख्या । अतुलशब्दस्य नञादेशाकारस्य शून्याचित्वात् ० । तकारस्य ६संख्या लस्य ३संख्या । तेन ३६०संख्या । विमलशब्दे च वस्य यादौ चतुर्थत्वात् ४संख्या मस्य प्राग्वत् ५संख्या लस्य ३संख्या यथास्थानयोजने ३५४ संख्या । वरदशब्दे व ४ र २ द ३ यथाक्रमयोजने ३२४ संख्या । ईदृशकेरलसङ्केतमभिप्रेत्यैव मन्त्रविशेषपुटितसप्तशतीजपस्य एकस्मिन्दिने करणासामर्थ्ये १३माहात्म्यात्मकसप्तशत्या दिनविशेषेषु माहात्म्यसंख्याविशेषपाठार्थं तट्टीकायां नागोजी-

भट्टेन "पाठोऽयं विकृकारः" इत्युक्तम् । तत्रायमाशयः पस्य पादावेकत्वात् १संख्या तेन प्रथमदिने १माहात्म्यं पाठ्यम् । ठस्य टादितः द्वितीयत्वात् २संख्या तेन द्वितीयदिने द्वे माहात्म्ये । यस्य यादावाद्यत्वात् १संख्या तेन तृतीयदिने १माहात्म्यं पाठ्यम् । चकारस्य यादौ चतुर्थत्वात् ४संख्या तेन चतुर्थदिने ४माहात्म्यानि । फस्य पादौ द्वितीयत्वात् २संख्या तेन पञ्चमदिने २द्वे माहात्म्ये । कस्य कादावाद्यसंख्यात्वात् १संख्या तेन षष्ठे दिने एकमाहात्म्यम् रस्य यादौ द्वितीयत्वात् २संख्या तेन सप्तमदिने २माहात्म्ये पाठ्ये । एवं सप्तभिर्दिनैः त्रयोदश माहात्म्यानि जप्यानीति । केरलोक्तदशा तु दशाशब्दे वक्ष्यते

केरव पुंस्त्री कङ्के शब्दचि० । कैरवशब्दे व्युत्पत्तिर्दृश्या ।

केल चालने भ्वा० पर० सक० सेट् । केलति अकेलीत् । चिकेल । केलिः । ऋदित् णिचि अचिकेलत्-त ।

केलक पु० केल-ण्वुल् । खड्गधारादिनर्त्तके त्रिका० ।

केला विलासे कण्ड्वा० आ० अ० सेट् । केलायते अकेलायिष्ट केलायां बभूव आस चक्रे । केलायमानः

केलास पु० केला विलासः सौदर्य्यमस्मिन् सद-आधारे बा० ड । स्फटिके शब्दचि० तत्तुल्यवर्णत्वात् । कैलासः

केलि पुंस्त्री० केल-इन् । १परीहासे, अमरः २क्रीडायां ३पृथिव्यां शब्दमाला । "विहारे सह कान्तेन क्रीडितं केलिरुच्यते" सा० द० उक्तलक्षणे स्त्रीणां कान्तेन सह ४विहारक्रीडनरूपे यौवनजालङ्कारे । एवं पुरुषस्य कान्तया सह ५विहारक्रीडने च । "उपचारः क्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् । सहखट्वासनञ्चैव सर्व्वं संग्रहणं स्मृतम्" मनुः स्त्रीत्वे वा ङीप् । तत्र पुंस्त्वे "गोपालानन्वगात् केलीन्" कुम्भको० स्त्रीत्वे "मालत्याः कुसुमेषु येन सततं केली कृता हेलया" भ्रमरा० "माद्यन्तः कलयन्तु चूतशिखरे केलीपिकाः पञ्चमम्" सा० द० । उभयत्र "कुमुदिनीकुलकेलिकलालसः" भ्रमरा०

केलिक पु० केलिः प्रयोजनमस्य ठन् । अशोकवृक्षे राजनि०

केलिकदम्ब पु० केलेः केल्यर्थः कदम्बः । स्वनामख्याते कदम्बवृक्षभेदे ।

केलिकला स्त्री केलिरूपा कला । १केलिरूपायां कलायां केलिना कला यत्र । २सरस्वतीवीणायां शब्दरत्ना०

केलिकिल पु० केलिना किलति किल-क्रीडायां क । २विदूषकरूपे नाट्ये शृङ्गारसहाये । २शिवस्यानुचरभेदे कुष्माण्डके च हेमच० । ३कामदेवपत्न्यां रतौ स्त्री त्रिका० ४परिहासकारके त्रि० "सतु केलिकिलो विप्रो-भेदशीलश्च नारदः" हरिवं० २२०८श्लो०

केलिकिलावती स्त्री स्मरभार्य्यायां त्रिका० [स्त्रियां टाप्

केलिकीर्ण पुंस्त्री० केलिना कीर्णो धूलिभिः । १उष्ट्रे हेम०

केलिकुञ्चिका स्त्री० केलीनां कुञ्चिकेव । श्यालिकायां भार्य्याभगिन्यां त्रिका० तया सह केलिप्रादुर्भावात् तथात्वम्

केलिकोष पु० केलीनां कोष इव । नटे शब्दरत्ना०

केलिगृह न०६त०। १केलिमन्दिरे २रत्यादिगृहे च केलिमन्दिरादयोऽप्यत्र । [प्रधाने नागरे नायकभेदे जटाधरः

केलिनागर पु० केलिप्रधानो नागरः शा० त० । भोग

केलिमुख पु० केलिः मुखमत्र । परीहासे त्रिका०

केलिरैवतक न० हल्लीशलक्षणयुक्ते नाटकभेदे । हल्लीलक्षणमुक्ता "केलिरैवतकम्" सा० द० उदाहृतम्

केलिवृक्ष न० केलेः क्रीडार्थं वृक्षः । १केलिकदम्बवृक्षे शब्दरत्ना० । केलेर्वृक्षाश्रयत्वात् । २विदूषके शब्दमा०

केलिशुषि स्त्री केलिना शुष्यति शुष कर्म्मणि कि । धरित्र्यां शब्दमा०

केलिसचिव पु० केलौ सचिवः सहायः । नर्मसचिवे क्रीडाविषये मन्त्रिणि विदूषकादौ शब्दमा० ।

केव सेवने भ्वा० आत्म० सक० सेट् । केवते अकेविष्ट, चिकेवे ऋदित् णिचि अचिकेवत् त ।

केवट पु० के जलार्थमवटः अलुक्स०। जलाधारार्थे गर्त्तरूपे कूपे निघ० "मा कीं सं शारि केवटे" ऋ० ६।५४।७ "केवटे कूपे" भा०

केवर्त्त पुंस्त्री० के जले वर्त्तते वृत-अच् अलुक्स० । कैवर्त्ते जातिभेदे स्त्रियां टाप् द्विरूपकोषः "अवराय केवर्त्तम्" यजु० ३०। १६ पुरुषमेधे वध्यकथने

केवल त्रि० केव-सेवने वृषा०कल, शिरसि वलयति चुरा० वल-प्रापणे अच् वा । १अद्वितीये असहाये एकमात्रे स्त्रियां "संज्ञाछन्दसोरेव नित्यम्" ङीप् । "अधीत इन्द्रः केवलीर्विशो बलिहृतस्करत्" ऋ० १०।१७३।६ "यथैव ताः पुरः केवलीरोषधीरश्नन्ति केवलीरपः पिबन्ति" केवलमेव पयो दुह्रे" श० ब्रा०।६।१७।१५ "यथा पुरा अमावास्यातः पूर्व्वदिवसे ता गावः केवलीश्चन्द्रानुप्रवेशराहिता ओषधीरपश्चाहारं कृत्वा केवलं चन्द्ररहितमेव पयो दुग्धं दुहते"भा०। लोके असंज्ञायां च टाप्।"सा स्वकाननभवं न केवलाम्" रघुः "किं तया क्रियते लक्ष्म्या

"सा वधूरियं केवला" पद्मन० "नमस्त्रिमूर्त्तये तुभ्यं प्राक् सृष्टेः केवलात्मने" कुमा० "निषेदुषी स्थण्डिल एव केवले" कुमा० "अविपर्य्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम्" सा० का०, क्रियाविशेषणत्वे न० "इनन्यगुर्व्वीस्तव केन केवलम्" माघः ३निर्णये ज्ञानभेदे ४अवधारणे न० मेदि० "न केवलं सद्मनि मागधीपतेः" रघुः सद्मन्येवेत्यर्थः एवं सर्व्वत्र केवलार्थान्वितावधारणं बोध्यम् । ज्ञानभेदश्च प्रागुक्त सा०का० वाक्योक्तः । ५कुहने पु० मेदि० [अर्हद्विशेषे हेम०

केवलज्ञानिन् पु० केवलं शुद्धं ज्ञानमस्त्यस्य भूम्नि इनि । [विवृतिः

केवलद्रव्य न० नि० क० । मरिचे शब्दचि०

केवलव्यतिरेकिन् न० अनुमानभेदे केवलान्वयिशब्दे

केवलान्वयिन् त्रि० केवलमन्वयोऽस्त्यस्य इनि १क्वापि अभावरहिते वृत्तिमतोऽत्यन्ताभावाप्रतियोगिनि यथा प्रमेयत्वादि तस्य न क्वाप्यभावोऽस्ति । तथाच "साध्यवदन्यावृत्तित्वं वा केवलान्वय्यभावात्" अनुमा० चि० "तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षकः" भाषा० "केवलान्वयिधर्म्मावच्छिन्नपक्षक इत्यर्थः । सर्व्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ सर्व्वस्यैव पक्षत्वात् सामानाधिकरण्यग्रहस्थलान्तराभावान्नानुमितिः" "केवलान्वयिसाध्यकत्वं तत्त्वमिति तु युक्तमिति" मुक्ता० । केवलोऽन्वयव्याप्तिरस्त्यस्य इनि । २अनुमानभेदे । तद्वृत्तिः अनु० चि० यथा "तच्चानुमानं त्रिविधं केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदात् । तत्राविद्यमानविपक्षं केवलान्वयि तथाहि केवलान्वयिनोऽभिधेयत्वस्य न विपक्षः अभिधानेऽनभिधाने च विपक्षव्याघातात् । अथ यथा आकाशशब्दाच्छब्दाश्रयत्वमनभिधेयमप्युपतिष्ठते तथाभिधेयमप्युपतिष्ठते तथाभिधेयत्वविपक्षस्यानभिधेयत्वेऽपि पदादुपस्थितिः स्यात् एवञ्चाभिधेयत्वं कुतोऽपि व्यावृत्तं धर्म्मत्वात् गोत्ववदिति चेन्न व्यावृत्तत्वस्याव्यावृत्तत्वे व्यावृत्तत्वमेव केवलान्वयि, व्यावृत्तत्वे यत एव व्यावृत्तं व्यावृत्तत्वं तदेव केवलान्वयीति धर्म्मत्वस्यानैकान्तिकत्वात् । एवमत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्यात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वे अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वमेव केवलान्वयि, अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वे यद्वृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोग्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तदेव केवलान्वयि । न चात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं व्यावृत्तत्वञ्च नास्तीति वाच्यम् अनुगतप्रतीतिबलेन गोत्ववत्तयोः सिद्धेः । तत्र न तावदाकाशात्यन्ताभावः केवलान्वयी तस्य प्रतियोग्यवच्छिन्ने-ऽप्यत्यन्ताभावात् अत्यन्ताभावाप्रतियोगिनश्च केवलान्वयित्वात् नाप्याश्रयनाशजन्यगुणनाशात्यन्ताभावः, तस्य नाशस्य सर्व्वत्रात्यन्ताभावादिति वाच्यं यत्र हि प्रतियोगिप्रागभावो वर्त्तते तत्र नाशप्रतियोगिसमानदेशे वर्त्तते तत्र न तदत्यन्ताभावो वर्त्तते तथाच नाशस्य प्रागभावो यत्र नाशप्रतियोगिसमानदेशे वर्त्तते तत्र कथं नाशात्यन्ताभावो वर्त्ततां तर्हि नाशस्य तत्र वृत्तिः स्यादिति चेन्न पूर्व्वं तत्र नाशप्रागभावस्यैव सत्त्वादुत्तरकाले चाश्रयस्यैवाभावात् । नाप्याकाशात्यन्ताभावः केवलान्वयी तस्यापि प्रतियोगिरूपात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् अभावात्यन्ताभावस्य भावत्वात् । अथाभावात्यन्ताभावो न प्रतियोगिरूपस्तथात्वन्योऽन्याभावात्यन्ताभावः प्रतियोगिरूप इति प्रतियोगिसमानदेशेऽन्योऽन्याभावो न स्यादिति चेन्न अत्यन्ताभावस्तु प्रतियोगिवृत्तिरसाधारणो धर्म्म इति । उच्यते वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वम् आकाशात्यन्ताभावो यद्यपि प्रतियोगिरूपात्यन्ताभावप्रतियोगी तथापि स न वृत्तिमानित्याकाशात्यन्ताभाव एव केवलान्वयी तथा प्रमेयत्वाभिधेयत्वादि केवलान्वयि वृत्तिमतोऽत्यन्ताभावस्याप्रतियोगित्वात् । ननु प्रमेयत्वं प्रमाविषयत्वं तच्च न केवलान्वयि प्रमायाविषयत्वस्य चाननुगमादिति वाच्यं प्रमात्वमेव हि परम्परासम्बन्धात् घटादौ प्रमेयत्वमनुगतं प्रमाजातीयविषयत्वं वा । तथापि केवलान्वयिनि संशयाभावात् कथमनुमितिः प्रमेयत्वमत्र वर्त्तते न वेति संशयश्च न प्रमेयपक्षकः किन्तु प्रमेयत्वपक्षको भिन्नविषयकः प्रमेयत्वपक्षके चास्तित्वसाध्यस्यान्वयव्यतिरेकित्वं तथाच घटः प्रमेयो न वेति संशयो कल्प्यते स च नास्त्येव । अथ पक्षः साध्यवान्न वा पक्षे साध्यमस्ति न वेति संशयौ समानविषयकावेव तदन्यतरस्थितिरिति मतुपोऽविधानादिति चेन्न विशेषणविशेष्यभावभेदेनार्थभेदात्, नैवं य एव हि संशयः पक्षे साध्यसिद्धिविरोधी स एवानुमानाङ्गमाश्रयग्राहकत्वात् लाघवाच्च न तु समानविषयकत्वमपि तत्र तन्त्रं गौरवात् प्रमेयत्वं घटनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि न वेति संशयश्च घटः प्रमेय इति साध्यसिद्धिविरोधी भवत्येव यद्वा संशययोग्यत्वेनानुमानाङ्गं संशयस्य तदङ्गत्वे विनाशात् न च क्वापि साधकबाधकप्रमाणाभावः प्रमेयत्वाभावासिद्धौ तत्प्रमाणासिद्धेस्तदभावासिद्धिरिति वाच्यं पक्षवृत्त्यत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वज्ञानस्यैव साध्यसाधकत्वेन तदभावस्यैव

योग्यतात्वात् । प्रमेयत्वमत्यन्ताभावप्रतियोगीति भ्रान्ततः
संशयः द्रष्टव्ये । नन्वेकरूपविकलमिदं कथं गमकं
तत्त्वे वा व्यतिरेकविकलवत् रूपान्तरविकलमपि गमकं
स्यादिति चेन्न अन्वयव्यतिरेकव्याप्त्योरन्यतरनिश्चयेनानु-
मित्युद्भवात् युगपदुभयव्याप्त्युपस्थितौ विनिगमकाभा-
वेन उभयोरपि प्रयोजकत्वे व्यतिरेकोपासना व्यतिरेकश्च
विपक्षवृत्तित्वशङ्कानिवृत्तिद्वारा व्यतिरेकव्याप्तावुपयुज्यते
यत्र तु विपक्षाभावेन शङ्कैव नोदेति ।

केवलव्यतिरेकी त्वसत्सपक्षो यत्र व्यतिरेकसहचारेण व्या-
प्तिग्रहः । ननु व्यतिरेकि नानुमानं व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञा-
नस्य तत्कारणत्वात् यत्र व्यतिरेकसहचारः तत्र व्या-
प्तिरन्वयस्य पक्षधर्मता न च व्याप्तपक्षधर्मत्वं साध्याभा
वव्यापकाभावप्रतियोगित्वमुभयमप्यनुमितिप्रयोजकमिति
वाच्यं अननुगमात् प्रत्यान्यतरत्वं तथा एकप्रमाण-
परिशेषापत्तेः न च तृणारणिमणिन्यायेनानुमितिविशेषे
तद्धेतुत्वमिति वाच्यं व्यतिरेकिसाध्येऽनुमितित्वासिद्धेः
उभयसिद्धस्य तत्कारणस्याभावात् । न च साध्याभावव्याप-
काभावप्रतियोगित्वमेवानुमितिप्रयोजकमिति वाच्यं गौ-
रवात् केवलान्वयिन्यभावाच्च । अथ साध्याभावव्यापका-
भावप्रतियोगित्वेन साध्यव्याप्यत्वमनुमेयम् एवं व्यतिरेक-
व्याप्त्यान्वयव्याप्तिमनुमाय यत्रानुमितिः सएव व्यतिरेकी-
त्युच्यते तत्र अन्वयव्याप्तेर्गमकत्वे व्यतिरेकव्याप्त्युपन्या-
सस्यार्थान्तरतापत्तेः अन्वयव्याप्त्यनुकूलतया च तदुपन्यासे
अन्वयव्याप्तिमनुपन्यस्य तदुपन्यासस्याप्राप्तकालत्वमिति ।
उच्यते निरुपाधिव्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृ-
ह्यते प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य नियामकत्वात् अन्वयव्यति-
रेकवत् । नन्वेवं व्याप्तिग्रहएव पृथिवीतरभिन्नमपि भा-
सितं नियतसामानाधिकरण्यरूपत्वाद्व्याप्तेरिति सत्यं
गन्धवत्त्वावच्छेदेनेतरभेदस्य साध्यत्वात् । अतएवाचार्य्यः
पक्षतावच्छेदकस्य न हेतुत्वमनुमेने । पृथिवीत्वमितरभेद-
व्याप्यमिति प्रतीतावपि सर्वपृथिवीतरभिन्नोऽपि पृथिवी-
विशेषपक्षकं व्यतिरेकिसाध्यत्वाच्च" ।

अत्र दिग्भात्रं दीधितिरुपन्यस्यते ।

"केवलान्वयीत्यादि केवलान्वयिसाध्यकादीत्यर्थः । तत्र-
तेषु मध्ये, असिद्धिपक्षम् अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकं
केवलान्वयि, एवमगृहीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यकं केवलव्य-
तिरेकि,गृहीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यकान्वयव्यतिरेकि,व्याप्ति-
ग्राहकसहचारभेदाद्भेदे त्वन्वयसहचारमात्रगृहीतव्या-
प्तिकत्वं केवलान्वयित्वं तच्च प्रकृतव्याप्तिग्राहकज्ञानविष-
यसहचारत्वव्यापकान्वयसहचारत्वकत्वं तादृशसहचारत्व-
व्यापकप्रकृतव्याप्तिघटकसहचारत्वकत्वं वा गृहीतव्या-
प्तिभेदाद्भेदे तु प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यानुमितिहेतुज्ञान-
विषयव्याप्तित्वव्यापकप्रकृतसाध्यव्याप्तित्वकत्वं तत्त्वम् । जलं
निर्गन्धं पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वादित्यादौ
हेतुतावच्छेदिका च व्याप्तिर्न प्रकृतसाध्यानुमित्यौपयिकी
तद्विशिष्टपक्षधर्मताज्ञानेऽपि व्याप्त्यन्तरबोधं विना निर्ग-
न्धत्वानुमित्यनुदयादिति नाव्याप्तिः । वह्न्यभाववान् वह्नि-
व्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वादित्यादावन्वयव्याप्तेरवच्छेदिका
व्यतिरेकव्याप्तिर्न तु सैवेति नाप्रसङ्गः । अतएवेतरव्यापका-
भावप्रतियोगित्वेनाभावप्रतियोगित्वेन वा वह्निज्ञानं न-
प्रकृतसाध्यानुमितिहेतुस्तत्केवलान्वयीत्यपि वदन्ति । एवं
केवलव्यतिरेकित्वादिकमपि निर्वाच्यम्" ।

वेदान्तिभिस्तु अनुमानत्रैविध्यं नाङ्गीक्रियते यथोक्तं वेदा०प०
"तच्चानुमानमन्वयिरूपमेकमेव न तु केवलान्वयि, सर्व-
स्यापि धर्मस्यास्मन्मते ब्रह्मनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेना-
त्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वरूपकेवलान्वयित्वस्यासिद्धेः
नाप्यनुमानस्य व्यतिरेकिरूपत्वं साध्याभावे साधनाभा-
वनिरूपितव्याप्तिज्ञानस्य साधनेन साध्यानुमितावनुपयो-
गात् । कथं तर्हि धूमादावन्वयव्याप्तिमविदुषोऽपि व्यति-
रेकव्याप्तिज्ञानादनुमितिः अर्थापत्तिप्रमाणादिति वक्ष्यामः
अतएवानुमानस्य नान्वयव्यतिरेकिरूपत्वं व्यतिरेकव्याप्ति-
ज्ञानस्यानुमित्यहेतुत्वात्" ।

केवलिन् पु० केवलं शुद्धज्ञानमस्त्यस्य इनि । जैनभेदे हला०

केवली स्त्री केवल—गौरा० ङीष् । १ज्ञानभेदे मेदि० । २के-
रलीशब्दार्थे हेम० तत्र रमध्यपाठः साधुः

केवाली अव्य० । उर्य्यादि ।१हिंसायां गणरत्नम् । केवाली-
कृत्य हिंसित्वेत्यर्थः २हिंसके त्रि० स्त्रियां गौरा० ङीष् ।
केवाली [पुष्पभेदे सदुगन्धायां राजनि०

केविका स्त्री केव— ण्वुल् टाप् । (केजेर) कोङ्कणप्रसिद्धे

केश पु० क्लिश्यते क्लिश्नाति वा क्लिश—अच् लत्तोपश्च कस्य
जलस्य ब्रह्मणो वा ईशोवा । १वरुणे, त्रिका० । २ह्री-
वेरे(वाला) ३दैत्यभेदे, केशिनि ४विष्णौ, हेम० काशते
काश अच् पृषो० । ५सूर्य्याग्निप्रभृतिरश्मौ (केशिन्)
शब्दे विवृतिः "ब्रह्मविष्णुरुद्रांशाः शक्तयः केशसं-
ज्ञिताः" इत्युक्ते ब्रह्मादौ ६परब्रह्मशक्तिभेदे केशवशब्दे
विवृतिः । के शिरसि शेते शी—ड अलुक्स० । ७चिकुरे

च। अस्थिसारजातोपधातुविशेषोऽयं केशः। अस्मात् परवर्त्तिनः पाशादिशब्दाः केशभूयस्त्ववाचिनः। "पाशास्तु तत्पराः पाशो रचना भारउच्चयः। हस्तः पक्षः कलापश्च केशभूयस्त्ववाचकाः" हेमचन्द्रोक्तेः। केशस्तु पितृतोजायते यथाह सुश्रुतः "गर्भस्य केशश्मश्रुलोमास्थिनखदन्तसिरास्नायुधमनीरेतःप्रभृतीनि स्थिराणि पितृजानि" "केशाः श्मश्रु च लोमानि नखा दन्ताः सिरास्तथा। धमन्यः स्नायवः शुक्रमेतानि पितृजानि हि" भावप्र०। तस्य सर्व्वदा वृद्धिमत्त्वमाह तत्रैव "शरीरे क्षीयमाणेऽपि वर्द्धेते द्वाविमौ सदा। स्वभावं प्रकृतिं कृत्वा नखकेशाविति स्थितिः" "चेतनावानधिष्ठानं मनोदेहश्च सेन्द्रियः। केशलोमनखाग्रान्नमलद्रव्यगुणैर्विना" तस्योत्पत्तिप्रकारः भावप्र० दर्शितो यथा "ततोऽस्थ्यग्निना पुनः पच्यमानं पञ्चाहोरात्रात् सार्द्धं दण्डञ्च यावदस्थ्येव तिष्ठति। ततः पच्यमानात् तस्मात् मज्जा निर्गच्छति। स च व्यानवायुना प्रेरितः सिराभिः मार्गेणागत्याङ्गुलिषु नखाः, तनौ लोमानि च भवन्तीति" अत्र लोमसाम्यात् केशस्यापि तनौ प्ररोहादस्थिधातुजत्वमुन्नेयम्। एवं गर्भे षष्ठे मासि तस्य लोमसाम्यात् प्रादुर्भावः "षष्ठे बलस्य वर्णस्य नखलोम्नां च सम्भवः" या० उक्तेः। जनानां केशवत्त्वे कारणम् शत० ब्राह्मणे उक्तं तद्वाक्यञ्च (केशिन्) शब्दे वक्ष्यते। केशनाशकारणञ्च इन्द्रलुप्तशब्दे दर्शितम् केशकौटिल्यहेतुस्तु "क्रोधशोकश्रमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः। पित्तं च केशान् पचति पलितं तेन जायते" सुश्रुतेनोक्तः "लताप्रतानोद्ग्रथितैः स केशैः"। रघु० "अलक्तकाङ्कानि पदानि पादयोः" "विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु" कुमा० "केशः काशस्तबकविकाशः" सा० द० "केशेषु चमरीं हन्ति" शि०कौ०। "कृत्तकेशनखश्मश्रुः" मनुः "केशश्मश्रु धारयतामग्र्या भवति सन्ततिः" शु० त०दानधर्मः। केशश्मश्रु इत्यत्र श्मश्रुशब्दस्य घ्यन्तत्वेऽपि राजद० परनिपातः। तस्य मूलं कर्णा० जाहच्। केशजाह तन्मूले न०। अस्य स्वाङ्गत्वात् उपसर्जनत्वे अतिकेशी सुकेशीत्यादौ स्त्रियां वा ङीष्। केशेषु प्रसितः(तत्परः) कन्। केशक तद्रचनातत्परे त्रि०।

केशकर्म्मन् न० केशानां कर्म्म रचनादि। केशानां रचनादिकरणेन संस्काररूपे व्यापारभेदे। "साहं ब्रुवाणा सैरिन्ध्री कुशला केशकर्म्मणि" भा० वि०३अ०। २केशान्तकर्म्मरूपे संस्कारभेदे च केशान्तशब्दे विवृतिः।

केशकलाप पु० ६त०। केशसमूहे हेमच०।

केशकार पु० केशं केशाकारं करोति कृ—अण् उप०स०। इक्षुभेदे भावप्र० इक्षुशब्दे यत् कोशकृत इति तदशुद्धम् केशकृत इत्येव शुद्धम्

केशकारिन् त्रि० केशं तद्रचनां करोति कृ—णिनि। केशरचनाकारके स्त्रियां ङीप्। "निर्हीनवर्णां सैरिन्ध्रीं बीभत्सां केशकारिणीम्" भा०वि०१४अ०।

केशकीट पु० ६त०। यूकाख्ये १केशकीटे। (उकुण) शब्दचि०। तत्रैव "अरूंषि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदानि मूर्द्धनि। कफासृक्कृमिकोपेन नृणां विद्यादरुंषिकाम्" सुश्रुतोक्तः। केशस्य कीटश्च इ०। २केशे कीटे च। "केशकीटावपन्नञ्च पदा स्पृष्टञ्च कामतः" मनुः [त्रिका०

केशगर्भ(क) पु० केशः गर्भेऽस्य वा कप्। कवरीरूपे पदार्थे

केशग्रह पु० ६त०। १बलात्कारेण कचग्रहणे सुरतक्रीडाङ्गे २तद्ग्रहणे च। "केशग्रहान् प्रहारांश्च शिरस्येतान् विवर्ज्जयेत्" मनुः "कोपेन केशग्रहणप्रहारौ शिरसि वर्ज्जयेत् कोपनिमित्तत्वादात्मनः परस्य च प्रतिषेधः। अतएव सुरतसमये कामिनीकेशग्रहस्यानिषेधः" कुल्लू०। "रतेषु केशग्रहाः" कादम्बरी "सुरतेषु नतु युद्धेषु इत्यर्थः। कचग्रहादयोऽप्यत्र। ल्युट् केशग्रहणमप्यत्र न०। "शम्भोः केशग्रहणमकरोत्" मेघदूतम्

केशग्राहम् अव्य०। केशान् गृहीत्वा "स्वाङ्गेऽध्रुवे" पा० ग्रह—णमुल् उप० स०। केशान् गृहीत्वेत्यर्थे येन विना न जीवनं तदध्रुवं तस्मिन् इत्यर्थः। केशं विनापि जीवनस्य सम्भवात् तस्याध्रुवत्वात् स्वाङ्गत्वाच्च तेन णमुल्।

केशघ्न न० केशान् हन्ति हन—हेत्वादौ टक्। इन्द्रलुप्तरोगे (टाक) हेमच० इन्द्रलुप्तशब्दे ८५०पृ० विवृतिः

केशच्छिद् त्रि० केशान् छिनत्ति छिद—क्विप् ६त०। १केशच्छेदके २नापिते पु० शब्दमा० क। केशच्छेदोऽप्यत्र

केशट पु० केशेषु केशान् वा अटति अट—अच् शक०।(उकुण) १मत्कुणे। २विष्णौ ३छागे च मेदि०। ४भ्रातरि शब्दर०। ५ कामदेवस्य शोषणाख्ये वाणे विश्वः। ६शोनकवृक्षे (शोना) त्रिका०।

केशधर त्रि० केशान् धरति धृ—अच्। १केशवपनाकर्त्तरि व्रतप्राये २देशभेदे पु० ब० व०। स च देशः वृ०सं० कूर्म्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः। "केशधरचिपिटनासिकदासेरकवाटधानाः"

केशधृत् पु० केशमिव धरति धृ—क्विप् । भूतकेशाख्ये तृणभेदे शब्दचि० [गन्धद्रव्यभेदे ह्रीबेरे अमरः

केशनामन् न० केशस्य नामैव नाम यस्य । (बाला) इति ग-

केशपक्ष पु० केशानां समूहः बा० पक्षादेशः केशः पक्ष इव वा । केशसमूहे अमरः "केशपक्षे परामृष्टा पापेन हृतबुद्धिना" भा० आ० १७अ० "अभिद्रुत्य सुसंक्रुद्धां केशपक्षे परामृशत्" भा०वि०१४अ० केशभारोऽप्यत्र पु०

केशपर्णी स्त्री केश इव पर्णमस्याः जातित्वात् ङीप् । अपामार्गे शब्दरत्ना०

केशपाश पु० केशानां समूहः बा० पाशादेशः केशः पाश इव वा । केशसमूहे अमरः "करेण वज्रोऽपि च केशपाशः" कुमा० रघुश्च । "तां काचन प्रधावन्तीं केशपाशे परामृशत्" भा० व० ४६१ पृ०

केशप्रसाधनी स्त्री केशः प्रसाध्यते संस्क्रियतेऽनया प्र+साध—करणे ल्युट् ङीप् । (काँकुइ) (चिरुणि) ख्याते पदार्थे "केशप्रसाधनी केश्या रजोजन्तुमलापहा" सुश्रुते तत्सेवनगुणा उक्ताः ।

केशभू स्त्री केशानां भूरुत्पत्तिस्थानम् । शिरसि राजनि० केशभूम्यादयोऽप्यत्र स्त्री "दारुणा कण्डुरा रूक्षा केशभूमिः प्रजायते । कफवातप्रकोपेन" सुश्रु०

केशमथनी स्त्री केशोमथ्यतेऽनया मथ—करणे ल्युट् ङीप् । शमीवृक्षे राजनि० तस्याः कण्टकेन तर्दनिकयातुः केशधर्षणात्तथात्वम्

केशमार्जक न० केशान् मार्ष्टि मृज-ण्वुल् । (काँकुइ) (चिरुणि) ख्यातायां केशप्रसाधन्यां कङ्कतिकायां जटा०

केशमार्जन न० केशो मृज्यतेऽनेन मृज—करणे ल्युट् वृद्धिः ६त० । १कङ्कतिकायां (चिरुणि) हेमच० । भावे ल्युट् । २केशसंस्कारभेदे (चुल आचड़ान)

केशमुष्टि पु० केशानां मुष्टिरिव । महानिम्बवृक्षे राजनि०

केश(स)र पुंन० के जले शिरसि वा शेर्य्यति शॄ, अच् सरति सृ—अच् अलुक्स०केशःकेशाकारोऽस्त्यस्य र वा । १किञ्जल्के पद्मादिपुष्पमध्यस्थे केशाकारपदार्थभेदे (कुशरि) अमरः । तत्केश(स)रपुष्पत्वात् २नागकेशरे ३बकुलवृक्षे ४पुन्नागवृक्षे ५सिंहादिस्कन्धस्थजटायां पु० मेदि० ६हिङ्गुवृक्षे न० भरतः "मृगपतिरिव स्कन्धावलम्बितकेशरमालः" कादं० "व्याकीर्णकेशरकरालमुखाः मृगेन्द्राः" पञ्चत० "पुनः पुनः केशरदामकाञ्चीम्" कुमा० "नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केशरैरर्द्धरूढैः" मेघ० "दशनांशुकेशरभरैः" परितः" माघः "दुधुवुर्वाजिनः स्कन्धान् लग्नकुङ्कुमकेशरान्" रघुः बकुले "सुरभिगन्धपराजितकेशरम्" रघुः "रक्ताशोकश्चलकिसलयः केशरश्चात्र कान्तः" मेघ०। ७कुङ्कुमे च तस्य किञ्जल्काकारकत्वेन जायमानत्वात् तथात्वं एतेषु उदाहरणेषु दन्त्यमध्योऽपि वा पाठः । दन्त्यमध्यस्तु तुरगस्कन्धस्थलोमपुञ्जरूपजटायां हेमच० काशीसे बीजपूरके पु० स्वर्णे न० राजनि० "अर्थाब्ध्यङ्कैः ४,७,७, र्मभनयरयुगैर्हंसं मतं केसरम्" वृ०र० उक्ते छन्दोभेदे न० ।

केशरचना स्त्री ६त० । १केशानां कबर्य्यादिविन्यासभेदे "कुर्वन्ति केशरचनामपरास्तरुण्यः" रत्नाव० । २केशसमूहे हेमच० [जदृक्षे (भीमराज) राजनि० ।

केशरञ्जन पु०केशान् रञ्जयति रन्ज—णिच्—ल्यु । भृङ्गरा-

केशराज पु० केशा राजन्तेऽनेन राज—करणे घञ् । भृङ्गराजे (भीमराज) "भृङ्गारकः केशराजो भृङ्गारः केशरञ्जनः । भृङ्गराजः कटुस्तिक्तो रूक्षोष्णो कफवातनुत् । केश्यस्त्वच्यः कृमिश्वासकासशोथामयापहृत् । दन्त्योरसायनोबल्यः कुष्ठनेत्रशिरोऽर्त्तिनुत्" भावप्र० ।

केश(स)राम्लः पु० केश(स)रि तदवच्छेदेऽम्लः । भूस्तुरे जटा०

केश(स)रिन् पुंस्त्री केश(स)राः सन्त्यस्य इनि । १सिंहे, २अश्वे च अमरः स्त्रियां ङीप् । ३पुन्नागवृक्षे ४नागकेशरवृक्षे, पु०मेदि० ५बीजपूरकवृक्षे पु० जटाधरः । ६हनुमत्पितरि वानरभेदे पु० । "पिता हनुमतः श्रीमान् केश(स)री प्रत्यदृश्यत" रामा०

केश(स)रिसुत पु० ६त० । हनुमति केशरिक्षेत्रे अञ्जनायां पवनात् तस्योत्पत्तेस्तथात्वम् यथा "अहं के(स)शरिणः क्षेत्रे वायुना जगदायुना । जातः कमलपत्राक्ष ! हनूमान्नाम वानरः" भा० व० १४७अ० ।

"सूर्य्यदत्तवरःस्वर्णः सुमेरुर्नाम पर्वतः । तत्र राज्यं प्रशास्त्यस्य केश(स)री नाम वै पिता । तस्य भार्य्या बभूवेष्टा ह्यञ्जनेति परिश्रुता । जनयामास तस्यां वै वायुरात्मजमुत्तमम् । शालिशूकनिभाभासं प्रासूतेमन्तदाञ्जना" रामा० उ० ३६स० [वृक्षे राजनि०

केशरुहा स्त्री केश इव रोहति रुह—क । भद्रदन्तिका-

केशरूपा स्त्री केशस्येव रूपमस्याः । वन्दाकवृक्षे (परगाछा) राजनि० ।

केशलुञ्च पु०केशान् लुञ्चति लुञ्च—अपनयने अण् उप० स०। केशानामपनेतरि मुण्डितमुण्डे जैनादिभेदे केशोल्लुञ्चको-

उच्यते “आः पापः पाषण्डापसद ! चण्डालवेश ! कं शोचमुद्धक” प्रबोधचन्द्रोदयनाटकम् ।

केशव त्रि० । केशाः प्रशस्ताः सन्त्यस्य “केशाद्वोऽन्यतरस्याम्” पा०स०। १प्रशस्तकेशयुक्ते । केशं—केशिनं वाति हन्ति वा—क । २विष्णौ “यस्मात् त्वया हतः केशी तस्मान्मच्छासनं शृणु । केशवोनाम नाम्ना त्वं ख्यातो लोके भविष्यसि” हरिवं०८१अ०। कश्च अश्च ईशश्च केशा ब्रह्मविष्णुरुद्रा नियम्यतया सन्त्यस्य कश्च ईशश्च केशौ पुत्रपौत्रत्वेन स्तोऽस्य वा व, तान् तौ वा वाति गच्छति नयत्वेन वा—क वा । ३परमेश्वरे । “शम्भोः पितामहो ब्रह्मपिता शक्राद्यधीश्वरः” इति पाद्मे तस्य तथात्वोक्तेः । तदभेदादपि वासुदेवेऽस्य वृत्तिः । अतएव विष्णुस० “नारसिंहवपुः श्रीमान् केशवः पुरुषोत्तमः” “त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः” इत्युक्तं तद्भाष्ये च केशवशब्दस्य निरुक्तिद्वयमाश्रित्य नामद्वयं समर्थितम् तत्राद्यवाक्ये “अभिरूपाः केशायस्य स केशवः कश्च अश्च ईशश्च केशास्त्रिमूर्त्तयस्ते वशे वर्त्तन्ते यस्य स केशवः । केशिवधाद्वा केशवः “यस्मात्त्वयैव दुष्टात्मा हतः केशी जनार्द्दन ! तस्मात् केशवनाम्ना त्वं लोके ज्ञेयोभविष्यसीति” विष्णु पु०” भा० । द्वितीयवाक्ये “केशसंज्ञिताः सूर्य्यादिसंक्रान्ताः अंशवस्तद्वत्तया केशवः “अंशवोये प्रकाशन्ते मम ते केशसंज्ञिताः सर्व्वज्ञाः । केशवं तस्मात् प्राहुर्मां द्विजसत्तमाः” भारतम् । “त्रयः केशिनः” इतिश्रुतेः ब्रह्मविष्णुशिवाख्या हि शक्तयः केशसंज्ञिताः-मत्केशा वसुधातले” इति स्मृतेश्च । आदौ केशशब्दः शक्तिपर्य्यायत्वेन प्रयुक्तः । कोब्रह्मेति समाख्यात ईशोऽहं सर्व्वदेहिनाम् । आवां तवांशसंभूतौ तस्मात् केशवनामवान्” हरिवंशोक्तेः” भा० । तेनास्य बहुधा निरुक्तिः । ज्योतिर्विद्भेदे यस्य जातकादिना नानाग्रन्थाः सन्ति । चतुर्विंशतिविष्णुमूर्त्तिमध्ये ५विष्णुमूर्त्तिभेदे तस्य ध्यानं ध्यानशब्दे वक्ष्यते । अलुक्स० । ६जलस्थे शवे च “केशवं पतितं दृष्ट्वा द्रोणो हर्षमुपागतः । रुदन्ति पाण्डवाः सर्व्वे हा हा केशव केशव” चिद्घनमु० (भेदे यथा तन्त्रसारे

केशवकीर्त्तिन्यास तन्त्रसारोक्ते विष्णुपूजाङ्गे न्यास “अं केशवाय कीर्त्त्यै नमो ललाटे । आं नारायणाय कान्त्यै नमो मुखे । इं माधवाय तुष्ट्यै नमो दक्षनेत्रे । ईं गोविन्दाय पुष्ट्यै नमो वामनेत्रे । नमः सर्व्वत्र । उं विष्णवे धृत्यै दक्षकर्णे । ऊं मधुसूदनाय शान्त्यै वामकर्णे । ऋं त्रिविक्रमाय क्रियायै दक्षनासापुटे । ॠं वामनाय दयायै वामनासापुटे । ऌं श्रीधराय मेधायै दक्षगण्डे । ॡं हृषीकेशाय हर्षायै वामगण्डे । एं पद्मनाभाय श्रद्धायै ओष्ठे । ऐं दामोदराय लज्जायै अधरे । ओं वासुदेवाय लक्ष्म्यै ऊर्द्धदन्तपङ्क्तौ । औं सङ्कर्षणाय सरस्वत्यै अधोदन्तपङ्क्तौ । अं प्रद्युम्नाय प्रीत्यै मस्तके । अः अनिरुद्धाय रत्यै मुखे । कं चक्रिणे जयायै । खं गदिने दुर्गायै । गं शार्ङ्गिणे प्रभायै । घं खड्गिने सत्यायै । ङं शङ्खिने चण्डायै दक्षबाहुकरमूलसन्ध्यग्रेषु । चं हलिने वाण्यै । छं मुषलिने विलासिन्यै । जं शूलिने विजयायै । झं पाशिने विरजायै । ञं अङ्कुशिने विश्वायै, वामबाहुकरमूलसन्ध्यग्रेषु । टं मुकुन्दाय विनदायै । ठं नन्दजाय सुनन्दायै । डं नन्दिने स्मृत्यै । ढं नराय ऋद्ध्यै । णं नरकजिते समृद्ध्यै दक्षपादमूलसन्ध्यग्रेषु । तं हरये शुद्ध्यै थं कृष्णाय बुद्ध्यै । दं सत्याय भुक्त्यै । धं सात्वताय मत्यै । नं शौरये क्षमायै वामपादमूलसन्ध्यग्रेषु । पं शूराय रमायै दक्षपार्श्वे । फं जनार्द्दनाय उमायै वामपार्श्वे । बं भूधराय क्लेदिन्यै पृष्ठे । भं विश्वमूर्त्तये क्लिन्नायै नाभौ । मं वैकुण्ठाय वसुदायै उदरे । यं त्वगात्मने पुरुषोत्तमाय वसुधायै हृदि । रं असृगात्मने बलिने परायै दक्षांशे । लं मांसात्मने बलानुजाय परायणायै ककुदि । वं मेदआत्मने बलाय सूक्ष्मायै वामांसे । शं अस्थ्यात्मने वृषघ्नाय सन्ध्यायै हृदादिदक्षकरे । षं मज्जात्मने वृषाय प्रज्ञायै हृदादिवामकरे । सं शुक्रात्मने हंसाय प्रभायै हृदादिदक्षपादे । हं प्राणात्मने वराहाय निशायै हृदादिवामपादे । लं जीवात्मने विमलाय अमोघायै हृदाद्युदरे । क्षं क्रोधात्मने नृसिंहाय विद्युतायै हृदादिमुखे । तथा च गौतमीये “केशवादिरयं न्यासोन्यासमात्रेण देहिनाम् । अच्युतत्वम् ददात्येव सत्यं सत्यं न संशयः” । मातृकास्तु समुच्चार्य्य केशवाय इति स्मरेत् । कीर्त्त्यै च नमसा युक्त मित्यादिन्यासमाचरेत् । केशवाय ततः कीर्त्त्यै कान्त्यै नारायणाय च” इत्यागमसंहितावचनात्त्वायं क्रमः । न तु केशवकीर्त्तिभ्यां नम इति । तथा भक्तिरुक्तिमिच्छताऽयं न्यासः श्रीबीजादिः कर्त्तव्यः । यथा श्रीं अं केशवाय कीर्त्त्यै नमइत्यादि । तथा च “एवं प्रविन्य सेवायां लक्ष्मीबीजपुरः-

सरम् । स्तृविष्ठविमहाकर्म्मी प्राप्यान्ते हरितां व्रजेत्" ।

केशवपनीय पु० अतिरात्रयागभेदे तत्करणप्रकारादि कात्या० श्रौ० १५।८।२० दर्शितः यथा "तदन्ते केशवपनीयोऽतिरात्रः पौर्णमासीसुत्यः" सू० । "तयोः पशुबन्धयोरन्ते केशवपनीयसंज्ञः अतिरात्रसंस्थः सोमयागो भवति स च पौर्णमासीसुत्यः । उपैर्ष्या पौर्णमास्यां तस्य सुत्या भवतीत्यर्थः" सं० व्या० । शत० ब्रा० ५,५,२,१, विशेषोदर्शितः "एतौ पशुबन्धौ इत्युपक्रमे "अभिषेचनीयेनेष्ट्वा । केशान्न वपते तद्यत् केशान्न वपते वीर्यं वा एतदपां रसः सम्भृतो भवति येनैनमेतदभिषिञ्चति तस्याभिषिक्तस्य केशान् प्रथमान् प्राप्नोति स यत् केशान् वपेतैतां श्रियं जिह्मां विनाशयेद्व्युदुह्यात्तस्मात् केशान्न वपते संवत्सरम् । संवत्सरसम्मिता वै व्रतचर्या तस्मात् संवत्सरं न वपते स एष व्रतविसर्जनीयोपयोगो नाम स्तोमो भवति केशवपनीयः । तस्यैकविंशं प्रातःसवनम् । सप्तदशं माध्यन्दिनं सवनं, पञ्चदशं तृतीयसवनं सहोक्थैः सह षोडशिना सह रात्र्या त्रिवृद्रथन्तरः सन्धिर्भवति एष एवैकविंशो य एष तपति स एतस्मादेकविंशादप्ययुङ्क्ते स सप्तदशमभिप्रत्यवैति सप्तदशात् पञ्चदशं पञ्चदशादस्यामेव त्रिवृति प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति तस्य रथन्तरं पृष्ठं भवति इयं वै रथन्तरमस्यामेवैतत् प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्यतिरात्रो भवति प्रतिष्ठा वा अतिरात्रस्तस्मादतिरात्रो भवति । स वै व्येव वर्तयते । केशान्न वपते वीर्यं वा एतदपां रसः सम्भृतो भवति येनैनमेतदभिषिञ्चति तस्याभिषिक्तस्य केशान् प्रथमान् प्राप्नोति स यत् केशान् वपेतैतां श्रियं जिह्मां विनाशयेद्व्युदुह्यादथ यद्विवर्तयते तदात्मन्येवैतां श्रियं नियुनक्ति तस्माद्व्येव वर्तयते केशान्न वपते तस्यैषैव व्रतचर्या भवति यावज्जीवं नास्यां प्रतितिष्ठति । आसन्द्या उपानहावुपमुञ्चते । उपानद्भ्यामधि यदस्य यानं भवति रथो वा किञ्चिद्वा सर्वं वा एष इदमुपर्युपरि भवत्यवरं तेनास्मादिदं सर्वं भवति यो राजसूयेन यजते तस्मादस्यैव व्रतचर्या भवति यावज्जीवं नास्यां प्रतितिष्ठति" मू० । "तृतीये केशवपनीयातिरात्रस्य वैशेषिका धर्मा उच्यन्ते । पशुबन्धद्वयादनन्तरं केशवपनीयातिरात्रयागः कर्त्तव्यः । अभिषेचनीयसोमयागं कृत्वा संवत्सरपर्यन्तं केशवपनाकरणलक्षणं व्रतमाचर्य्यम् ततस्तद्व्रतविसर्जनार्थमेकः सोमयागः पौर्णमासीसुत्यः कार्यः स एव केशवपनीयातिरात्र उच्यते रात्रिमतीत्य वर्त्तत इत्यतिरात्रः अतिरात्रसंस्थया कार्य्य इत्यर्थः । विद्वद्यात् गतसारोऽपि भवेत् । केशवपनार्थमुपयुज्यमानः क्रियमाणः स्तोमः एकविंशादिस्तोमवान् यागः केशवपनीयः । तत्र सामगैर्गेयसामेषु स्तोत्रेषु चोदकेन प्रातःसवनादिषु त्रिवृदादिस्तोमप्राप्तौ तामपवदितुं विशेषं दर्शयति तस्यैकविंशमिति । प्रातःसवनमेकविंशस्तोमयुक्तं कर्त्तव्यम् माध्यन्दिनं सप्तदशस्तोमकम् अस्य सोमयागस्यातिरात्रसंस्थानि तृतीयसवनेऽग्निष्टोमवद् द्वादश स्तोत्राणि तत उत्तरं त्रीण्युक्थस्तोत्राणि एकं षोडशिस्तोत्रं रात्रिपर्यायस्तोत्राणि द्वादश तानि सर्वाण्यपि पञ्चदशस्तोमकानि कर्त्तव्यानि । स्तोमत्रिवृत्प्रचारस्तु प्राचीमारोहेत्यत्र दिक्समारोहणमन्त्रव्याख्यावसरे दर्शितः । किं च पूर्वदिवसरात्रिशेषे उत्तरदिवसस्योषःकाले यज्ञसंस्थापकमेकं चरमं स्तोत्रं तृतीयपर्यायस्यान्ते रथन्तरसाम्ना गातव्यम् तत् सन्धिस्तोत्रमित्युच्यते तत् स्तोत्रं त्रिवृत्स्तोत्रयुक्तं कार्य्यम् । एकविंशादवरोहणं त्रिवृत्पर्य्यन्तं यत् स्तोमकरणमुक्तं तत् सूर्य्यलोकादिक्रमाद् भूम्यवस्थानात्मना प्रशंसति एष एवैकविंश इति य एष तपति स एकविंशः सूर्य्य इत्यर्थः तस्मादप्ययुङ्क्ते अवरोहतीत्यर्थः सोऽवरुह्यावरुह्य त्रिवृद्रूपायामस्यां भूमिलक्षणायां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितवान् भवति माध्यन्दिन सवने रथन्तरं बृहत्साम वा पृष्ठस्तोत्रं प्रकृतौ विकल्पितं अत्रैकं नियमयति तस्य रथन्तरमिति । अस्य सोमकालस्यातिरात्रसंस्थात्वं प्रतिष्ठात्मना प्रशंसति अतिरात्र इति । अतिरात्रसंस्थात्मना कृतएष क्रतुः प्रतिष्ठारूपः । अस्य क्रतोः केशावापव्रतविसर्जनार्थं क्रियमाणत्वात्तदन्ते केशवापः कार्य्यः तत्र कञ्चिद्विशेषं विधत्ते स वै व्येवेति स यजमानो निवर्तयते केशांश्छिनत्त्येव न वपेत् वपनं नाम मुण्डनं तन्न कुर्यात् निवर्तनं कर्तनं तत्कुर्यात् एषा केशकर्तनलक्षणा व्रतचर्या यावज्जीवनं कर्त्तव्या न केशमुण्डनं कार्य्यम् कदाचिदप्यनुपानत्कोऽपादुकः कस्यां चिदपि भूमौ उपानहौ पादुके न प्रतितिष्ठति अवस्थापनं न कुर्य्यात् । आसन्द्या अवरोहणसमयेऽपि उपानहौ पादुके उपमुञ्चते इतस्ततः संचरणसमये रथं वा यानं वारोहेत्" । भा० ।

केशवर्द्धनी स्त्री केशावर्द्धन्तेऽनया वृध—करणे ल्युट् ङीप् । सहदेवीलतायाम् "उत स्य केशदृंहणीरथो ह केशवर्द्धनीः" अथ० ६।२१।२

केशवर्द्धिनी स्त्री केशान् वर्द्धयति वृध–णिच्–णिनि। सहदेवीलतायाम् राजनि०

केशवादित्य पु० काशीस्थे आदित्यभेदे तत्कथा काशीख० ५१अ० यथा "अतः परं शृणु मुने! केशवादित्यमुत्तमम्। यथा तु केशवं प्राप्य सविता ज्ञानमाप्तवान्। व्योम्नि सञ्चरमाणेन सम्प्राप्ते नादिकेशवः। एकदाऽदर्शि भावेन पूजयन् शिवमीश्वरम्। कौतुकाद्दिव उत्तीर्य हरेरविदुषाविशत्। निःशब्दो निश्चलः सुस्थो महाश्चर्यसमन्वितः। प्रतीक्ष्यमाणोऽवसरं किञ्चित् प्रहृष्टमना रविः। हरिं विसर्जितार्घञ्च प्रणनाम कृताञ्जलिः। स्वागतन्ते हरिः प्राह बहुमानपुरःसरम्। स्वाभ्यासमासयामास भास्वन्तन्नतकन्धरम्। अथावसरमालोक्य लोकचक्षुरधोक्षजम्। नत्वा विज्ञापयामास कृतानुज्ञो मुरारिणा। रविरुवाच। अन्तरात्मासि जगतां विश्वम्भर! जगत्पते!। तथापि पूज्यः कोऽप्यस्ति जगत्पूज्यात्र माधव!। त्वत्तस्त्वाविर्भवेदेतत्त्वयि सर्व्वं प्रलीयते। त्वमेव पाता सर्व्वस्य जगतो जगतां निधे!। इत्याश्चर्य्यं समालोक्य प्राप्तोऽहात्र तवान्तिकम्। किमिदं पूज्यते नाथ! भवता भवतापहृत्!। इति श्रुत्वा हृषीकेशः सहस्रांशोरुदीरितम्। उन्मील्य च सप्रश्रं वारयन् करकं मया। विष्णुरुवाच। देवदेवो महादेवो नीलकण्ठ उमापतिः। एक एव हि पूज्योऽत्र सर्वेषां सर्वकारणम्। अत्र त्रिलोचनादन्यं समर्चयति मोहधीः। सलोचनोऽपि स ज्ञेयो लोचनाभ्यां विवर्जितः। एकोऽव्ययः पूज्यो जन्ममृत्युजराहरः। मृत्युञ्जयं किलाभ्यर्च्य लोको मृत्युञ्जयो भवेत्। कालकालं समाराध्य भृङ्गी कालं जिगाय वै। शिलादिरपि तत्याज मृत्युं मृत्युञ्जयार्चकः। पिजिग्ये त्रिपुरं यस्तु हेलयैकेषुमोक्षणात्। तं समभ्यर्च्य भूतेशं को न पूज्यतमो भवेत्। त्रिजगज्जयिनस्तात! तस्याराधनं परम्। को नाराधयति दृष्ट! हरस्य स्मरविद्विषः। यस्याक्षिपक्ष्मसङ्कोचाज्जगत्सङ्कोचनेत्यदः। विकस्वरं विकाशाच्च कथं उच्यतमोऽन सः। शम्भोर्लिङ्गं समभ्यर्च्य पुरुषार्थचतुष्टयम्। प्राप्नोत्यत्र पुमान् सद्योनात्र कार्य्या विचारणा। समर्च्य शाम्भवं लिङ्गमधिजन्मशतार्ज्जितम्। पापपुञ्जं जहात्येव पुमानत्र न संशयम्। किं किं न सम्भवेदत्र शिवलिङ्गसमर्च्चनात्। पुत्राः कलत्रं क्षेत्राणि स्वर्गमोक्षोऽप्यसंशयम्। त्रैलोक्यैश्वर्य्यसम्पत्तिर्मया प्राप्ता सहस्रगो!। शिवलिङ्गार्चनादरात् सत्यं सत्यं पुनः पुनः। अयमेव परो योगस्त्विदमेव परं तपः। इदमेव परं ज्ञानं स्थाणुलिङ्गं यदर्च्यते। यैर्लिङ्गं सकृदप्यत्र पूजितं पार्वतीपतेः। कुतो जन्मभयं तेषां संसारे दुःखभाजने। सर्वं परित्यज्य रवे! तल्लिङ्गं शरणं गतः। न तं पापानि बाधन्ते महान्त्यपि दिवाकर!। लिङ्गार्च्चने भवेच्छुद्धिस्तेषामेवात्र भास्कर!। येषां पुनर्भवच्छेदं चिकीर्षति महेश्वरः। न लिङ्गाराधनात् पुण्यं त्रिषु लोकेषु चापरम्। सर्वतीर्थाभिषेकः स्याल्लिङ्गस्नानाम्बुसेवनात्। तस्माल्लिङ्गं त्वमप्यर्क! समर्च्चय महेशितुः। संप्राप्स्यसि परमां लक्ष्मीं महातेजोविजृम्भिणीम्। इति श्रुत्वा हरेर्वाक्यं तदारभ्य सहस्रगुः। विधाय स्फाटिकं लिङ्गं मुनेऽद्यापि समर्च्चयत्। गुरुत्वेन तदाकल्प्य विवस्वानादिकेशवम्। तत्रोपतिष्ठतेऽद्यापि उत्तरेणादिकेशवात्। अतः स केशवादित्यः काश्यां भक्ततमोनुदः। समर्च्चितः सदा देयान्मनसोवाञ्छितं फलम्। केशवादित्यमाराध्य वाराणस्यां नरोत्तमः। परमं ज्ञानमाप्नोति येन निर्वाणभाग्भवेत्। तत्र पादोदके तीर्थे कृतसन्ध्यौर्द्धक्रियः। विलोक्य केशवादित्यं मुच्यते सर्वपातकैः। अगस्ते! रथसप्तम्यां रविवारो यदाप्यते। तत्र पादोदके तीर्थे ह्यादिकेशवसन्निधौ। स्नात्वोषसि नरो मौनी केशवादित्यपूजनात्। सप्तजन्मार्ज्जितात् पापात् मुक्तो भवति तत्क्षणात्। यच्चजन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु। तन्मे रोगञ्च शोकञ्च माकरी हन्तु सप्तमी। एतज्जन्मकृतं पापं यच्च जन्मान्तरार्ज्जितम्। मनोवाक्कायजं यच्च ज्ञाताज्ञातञ्च यत् पुनः। इति सप्तविधं पापं स्नानान्मे सप्तसप्तिके। सप्तव्याधिसमायुक्तं हर माकरि! सप्तमि!। एतन्मन्त्रत्रयं जप्त्वा स्नात्वा पादोदके नरः। केशवादित्यमालोक्य क्षणान्निष्कल्मषो भवेत्। केशवादित्यमाहात्म्यं शृण्वन् श्रद्धासमन्वितः। नरो न लिप्यते पापैः शिवभक्तिञ्च विन्दति"।

केशवायुध न० ६त०। १विष्णोरस्त्रे। केशवस्यायुधं सदाकारोऽस्त्यस्य अच्। २आम्रवृक्षे पु० शब्दमाला

केशवार्क पु० ज्योतिषनिबन्धकारके विद्वद्भेदे

केशवालय पु०६त०। १अश्वत्थवृक्षे त्रिका०अश्वत्थशब्दे विवृतिः। २तस्य मन्दिरे च। केशवावासादयोऽप्यत्र पु०जटा०

केशवेश पु०केशस्य वेशः। १कवरीबन्धने अमरः। २केशानां

रचनाविशेषे च "यथाकुलधर्म्मं केशवेशान् कारयेत्" आश्व० गृ० १,१७,१७, "एकशिखस्त्रिशिखः पञ्चशिखो वा" इति बौधायनः पूर्व्वशिखः परशिखः इति कुलधर्म्माः तेषु योयस्य कुलधर्म्मः तेन तस्य केशसन्निवेशान् कारयेत्" नारा० वृ० ।

केशहन्तृफला स्त्री केशहन्तृ फलमस्याः । शमीवृक्षे शब्दच०

केशहन्त्री स्त्री केशान् हन्ति हन–तृच् ङीप् । शमीवृक्षे राजनि०

केशहस्त पु० केशोहस्त इव । केशसमूहे अमरः "लक्ष्मीवान् सरसि रराज केशहस्तः" माघः । "केशहस्तेन ललना आगामाय विराजती" भा० व० ४६अ०

केशाकेशि अव्य० केशेषु केशेषु गृहीत्वा प्रवृत्तं युद्धं "तत्र तेनेदमिति सरूपे" पा० स० कर्म्मव्यतिहारे इच् समा० पूर्व्वदीर्घः तिष्ठद्गुप्रभृतित्वादव्ययत्वम् । अन्योन्यकेशग्रहणपूर्व्वकप्रवृत्तयुद्धे । एवं कचाकचप्रादयोऽप्यत्र अव्य० । असरूपे तु नेदं प्रवर्त्तते । "आर्त्तानां बहुसंरम्भात् केशाकेशि रथारथि" भा०वि०३अ० "केशाकेश्यभवद्युद्धं रक्षसां वानरैः सह" भा० व० २८३अ०

केशान्त पु० केशानन्तयति छेदनात् हन्ति अन्ति (नामधातुः) अण् । द्विजातीनां षोडशादिषु वर्षेषु कर्त्तव्ये केशच्छेदनाख्ये गोदानकर्म्मणि । केशान्ताख्यगोदानकर्म्मप्रकारादि आश्व० गृ० १।१८।१। सूत्रादौ दर्शितं यथा "एतेन गोदानम्" सू० व्याख्यातमिति शेषः एतेनेति क्रत्स्नोपदेशः तत्रविशेषमाह । ना०वृ० । "षोड़शे वर्षे" सू० । तृतीयस्यापवादः अत्र मातुरुपस्थोपवेशनं न भवति अयुक्तत्वात्" ना० वृ० । "केशशब्दे तु श्मश्रुशब्दान् कारयेत्" सू० । केशशब्दे त्विति जातावेकवचनं श्मश्रुशब्दानिति व्यक्तिपरोनिर्देशः तेन यत्र श्मश्रुशब्दाः तत्र "अदितिः केशान् वपतु" । "वप्ता केशान्" "दक्षिणे केशपक्ष इति" तेषु ते कार्याः । तन्त्रगतस्य तृतीयस्य केशशब्दस्याभावाद्विभिन्नगतस्य ग्रहणं तेन दक्षिणे श्मश्रुपक्ष इति वाधितं भवति" वृ० । "श्मश्रूणीहोन्दतीति" सू० । "शिरस्युन्दनस्यापवादः" । वृ० । "शुन्धि शिरोमुखं मास्यायुः प्रमोषीरिति" सू० । "क्षुरनिमार्जनेऽयं विशेषः" वृ० । "केशश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्थानि संप्रव्यति" सू० । "शीतोष्णाभिरद्भिरवर्षं कुर्वाणोऽच्युतम् कुशली केशश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्थानि कुर्वीति नापितशासनम्" ना०वृ० । "आप्लुत्य वाग्यतः स्थित्वाऽहःशेषमाचार्यसकाशे वाचं विसृजेत् वरं ददामीति" सू० । "तत आप्लुत्य स्नात्वेत्यर्थः । वाग्यत इत्यनन्वयमाणः । स्थित्वेत्युपवेशनप्रतिषेधः । एवमहःशेषं स्थित्वाऽस्तमिते आचार्यसमीपे वरं ददामीति वाचं विसृजेत् । वरद्रव्यमाह" ना० वृ० । "गोमिथुनं दक्षिणा" सू० । ननु भिक्षुरयं कथमस्य गोमिथुनसम्भवः उच्यते यथास्य प्रावरणादि सम्भवस्तथास्यापि" वृ० । संवत्सरमादिशेत्" सू० । एवं गोदानं कृत्वा संवत्सरं व्रतमादिशेत् वक्ष्यमाणेन विधिना चरेत् । रात्रौ व्रतादेशाऽनुपपत्तेः अपरेद्युः कार्य्यम्" ना० वृ० ।

एतेनेत्यनेन चूडाविहितनक्षत्रादिग्रहणातिदेशः यथाह मु० चि० "केशान्तं षोडशे वर्षे चौलोक्तदिवसे शुभम्" "षोडशे वर्षे चौलोक्तदिवसे चूडावर्षतृतीयात् प्रभवतीत्यादिना कथितशुभदिवसे गोदानपर्य्यायं केशान्तसंज्ञं कर्म्म शुभं स्यात्" गावः केशा दीयन्ते खण्ड्यन्ते यस्मिन्निति व्युत्पत्तिः यदाह "केशान्तं षोडशे वर्षे कुर्य्याच्चौलोक्तभादिके" इति । महेश्वरोऽपि "कर्म्म केशान्तसंज्ञं हि स्मृतं वर्षे तु षोडशे । चौलकर्म्मोक्तधिष्ण्याद्यौ" षोडश इत्येतद्ब्राह्मणविषयं द्रष्टव्यं क्षत्रियविशोस्तु द्वाविंशतिचतुर्विंशतितमवर्षयोः केशान्तमित्यर्थः तदुक्तं मनुना "केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते । राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः" पी०धा० । चूडोक्तनक्षत्रादि च चूडाशब्दे वक्ष्यते । अत्र कर्म्मपर तया क्लीवता । मनुवचने तु संस्कारपरतया पुंस्त्वमिति बोध्यम् । एतस्मात् पूर्वं महानाम्न्यादिव्रतत्रयं वर्षत्रये कर्त्तव्यं तच्च उपनिषच्छब्दे सप्रमाणं दर्शितम् । केशस्यान्तः । २केशस्वरूपे ३केशाग्रे च । "केशान्तमन्तः कुसुमं तदीयम्" कुमा० ।

केशान्तिक त्रि० केशान्तः केशपर्य्यन्तः परिमाणमस्य ठन् । केशान्तप्रमाणके "केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्य्यः प्रमाणतः । ललाटसंमितोराज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः" मनुः । (करणे क । सहदेवीलतायां राजनि० ।

केशारुहा स्त्री केशा आरुहन्ति अनया आ+रुह घञर्थे

केशार्हा स्त्री केश केशवर्णमर्हति अर्ह–अण् उप० स० । महानीलीवृक्षे राजनि० ।

केशि पु० १दानवभेदे । "सृमः कालवदनः करालः केशिरेव च" हरि वं २६२ अ० । २केशिनि दानवे च "अरिष्टं वृषभं केशिं पूतनां दैत्यदारिकाम्" हरिवं० ४२अ० ।

केशिक त्रि० प्रशस्तः केशोऽस्त्यस्य ठन् । प्रशस्तकेशयुक्ते जने

केशिका स्त्री केशीव कायति कै—क। शतावरीवृक्षे राजनि०

केशिध्वज पु० निमिवंश्ये नृपभेदे "कुशध्वजस्तस्य पुत्रस्ततो धर्मध्वजोऽनृपः। धर्मध्वजस्य द्वौ पुत्रौ कृतध्वजमितध्वजौ। कृतध्वजात् केशिध्वजः" भाग० ९।१३।१२।

केशिन् त्रि० केश+प्राशस्त्ये भूम्नि वा इनि। १प्रशस्तबहुकेशयुक्ते "वहतामिन्द्र केशिना" ऋ०३।४१।९ स्त्रियां ङीप्। केशिन इदं स्वार्थे वा अण्। "गाथिविदथिकेशीत्यादिना" पा० प्रकृतिभावः। कैशिन तत्सम्बन्धिनि केशयुक्ते च स्त्रियां ङीप्। "कैशिनीरेवेमा अप्येतर्हि प्रजाः प्रजायन्ते" शत०ब्रा० ११।८।४।६। २केशतुल्यकार्ण्ययुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। "तमस्युवः केशिनीः सं हि रेभिरे" ऋ० १,१४०,८, "केशिनीः केशस्थानीयोर्द्ध्वभाविकाञ्चनोपेताः ज्वालाः" भा०। ३केशिविद्याप्रकाशके १अट्टरूपतिस्वामिभेदे पु०। "केशीऽट्टरूपतीनामुह सम्राड् दुधा साहूचो जघान" इत्यादि शत० ब्रा० ११,८,४, उक्तम्। तत्सम्बन्धाच्च प्रजानां केशयुक्तत्वम् उपसंहारे "ततो हैव स उत्सवाद् कैशिनीरेवेमा अप्येतर्हि प्रजाः जायन्ते" इत्युक्तत्वात्। "एवमुपदिष्टः स केशी तमोदेशात् उत्सवाद् विनष्टोऽभूत्तस्मादेतर्हि इदानीमपि वर्त्तमानाः प्रजा कैशिनीरेव केशवत्यएव अथ वा केशिसम्बन्धिन्यो जायन्ते केशिना इष्टिकरविद्यया लब्धत्वात्" भा०४ द्वापरयुगीये कृष्णनिहतेऽसुरभेदे केशिनिसूदनशब्दे विवृतिः

केशिनिसूदन न० केशिनं निसूदयति नि+सूद—ल्यु। वासुदेवे कृष्णे तन्निसूदनकथा च हरिवं० ८१अ० यथा "प्रागेव तु नरेन्द्रेण माथुरेणोग्रसेनिना। केशिनः प्रेषितो दूतो वधायोपेन्द्रकारणात्। स तु दूतवचः श्रुत्वा केशी क्लेशकरो नृणाम्। वृन्दावनगतो गोपान् बाधते स्म दुरासदः। मानुषं मांसमश्नानः क्रुद्धो दुष्टपराक्रमः। दुर्दान्तो वाजिदैत्योऽसावकरोत् कदनं महत्। निघ्नन् गा वै सगोपालान् गवां पिशितभोजनः। उद्दाम कामचारी च स केशी निरवग्रहः। तदरण्यं श्मशानाभं नृणामस्थिभिरावृतम्। यत्रास्ते स हि दुष्टात्मा केशी तुरगदानवः। खुरैर्दारयते भूमिं वेगेनारुजते द्रुमान्। हेषितैः स्पर्द्धते वायुं प्लुतैर्लङ्घयते नभः। अतिप्रवृद्धो मत्तश्च दुष्टाश्वो वनगोचरः। प्रकम्पितघटो रौद्रः कंसस्य चरितानुगः। इरिणं तद्वनं सर्वं तेनासीत् पापकारिणा। कृतं तुरगदैत्येन सर्वान् गोपान् जिघांसता। तेन दुष्टप्रचारेण दूषितं तद्वनं महत्। न नृभिर्गोधनैश्चापि सेव्यते वनवृत्तिभिः। निःसम्पातः कृतः पन्थास्तेन तद्विषयाश्रितः। मदाच्चलितवृत्तेन नृमांसाभ्यशनी भृशम्। नृशब्दानुसरः क्रुद्धः स कदाचिद्दिनागमे। जगाम घोषसंवासं चोदितः कालधर्मणा। तं दृष्ट्वा दुद्रुवुर्गोपाः स्त्रियश्च शिशुभिः सह। क्रन्दमाना जगन्नाथं कृष्णं नाथमुपाश्रिताः। तासां रुदितशब्देन गोपानां क्रन्दितेन च। दत्त्वाऽभयन्तु कृष्णो वै केशिनं सोऽभिदुद्रुवे। केशी चाप्युन्नतग्रीवः प्रकाशदशनेक्षणः। हेषमाणो जवोदग्रो गोविन्दाभिमुखो ययौ। तमापतन्तं संप्रेक्ष्य केशिनं हयदानवम्। प्रत्युज्जगाम गोविन्दस्तोयदः शशिनं यथा। केशिनस्तु तमभ्याशे दृष्ट्वा कृष्णमवस्थितम्। मनुष्यबुद्धयो गोपाः कृष्णमूचुर्हितैषिणः। कृष्ण! तात! न खल्वेष सहसा ते हयाधमः। उपसर्प्यो भवान् बालः पापश्चैष दुरासदः। एष कंसस्य सहजः प्राणस्तात! बहिश्चरः। उत्तमश्च हयेन्द्राणां दानवोऽप्रतिमो युधि। त्रासनः परसैन्यानां तुरगाणां महाबलः। अवध्यः सर्वभूतानां प्रथमः पापकर्मणाम्। गोपानां तद्वचः श्रुत्वा वदतां मधुसूदनः। केशिना सह युद्धाय मतिञ्चक्रेऽरिसूदनः। ततः सव्यं दक्षिणञ्च मण्डलानि परिभ्रमन्। पद्भ्यामुभाभ्यां स हयः क्रोधेनारुजते द्रुमान्। मुखे लम्बसटे चास्य स्कन्धे केशघनावृते। वलयो भ्रूतरङ्गाभाः सुस्रुवुः क्रोधजं जलम्। सफेनं वक्त्रजस्यैव ववर्ष रजसावृतम्। हिमकाले यथा व्योम्नि नीहारमिव चन्द्रमाः। गोविन्दमरविन्दाक्षं हेषितोद्गारशीकरैः। सफेनैर्वक्त्रनिर्मुक्तैः प्रोक्षयामास भारत!। खुरोद्धूतावसक्तेन मधुकक्षोदपाण्डुना। रजसा स हयः कृष्णं चकारारुणमूर्द्धजम्। प्लुतवल्गितपादस्तु तक्षमाणो धरां खुरैः। दन्तान् निर्दशमानस्तु केशी कृष्णमुपाद्रवत्। स संसक्तस्तु कृष्णेन केशी तुरगसत्तमः। पूर्वाभ्याञ्चरणाभ्यां वै कृष्णं वक्षस्यताडयत्। पुनः पुनश्च स बली प्राहिणोत् पार्श्वतः खुरान्। कृष्णस्य दानवो घोरं प्रहारममितौजसः। वक्त्रेण चास्य घोरेण तीक्ष्णदंष्ट्रायुधेन वै। अदशद्बाहुशिखरं कृष्णस्य कुपितो हयः। स लम्बकेशरसटः कृष्णेन सह सङ्गतः। रराज केशी मेघेन संयुक्तः खे यथांशुमान्। उरसा चोरसा हन्तुमियेष बलवान् हयः। वेगेन वासुदेवस्य क्रोधाद् द्विगुणविक्रमः। तस्योत्स्मिकृत्य बलवान् कृष्णोऽप्यमितविक्रमः। बाहुमाभोगिनं कृत्वा मुखे क्रुद्धः समादधत्।।

स तं बाहुमशक्तो वै खादितुं भेत्तुमेव वा। दशनैर्मूलनिर्मुक्तैः सफेनं रुधिरं वमन्। विपाटिताभ्यामोष्ठाभ्यां कटाभ्यां विदलीकृतः। अक्षिणी विकृते चक्रे विवृते मुक्तबन्धने। निरस्तहनुराविष्टः शोणिताक्तविलोचनः। उत्कर्णौ नष्टचेतास्तु स केशी बह्वचेष्टत। उत्पतन्सकृत् पादैः शकृन्मूत्रं समुत्सृजन्। स्विन्नार्द्ररोमा श्रान्तस्तु निर्यत्नचरणोऽभवत्। केशिवक्त्रविलग्नस्तु कृष्णबाहुरशोभत। व्याभुग्न इव घर्मान्ते चन्द्रार्द्धकिरणैर्घनः। केशी च कृष्णसंसक्तः श्रान्तगात्रो व्यरोचत। प्रभातावनतश्चन्द्रः श्रान्तो मेरुमिवाश्रितः। तस्य कृष्णभुजोद्धूताः केशिनो दशना मुखात्। पेतुः शरदि निस्तोयाः सिताभ्रावयवा इव। स तु केशी भृशं श्रान्तः कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा। स्वभुजं स्वायतं कृत्वा पाटितो बलवत्तदा। स पाटितो भुजेनाजौ कृष्णेन विकृताननः। केशी नदन्महानादं दानवो व्यथितस्तदा। विघूर्णमानः स्रस्ताङ्गो मुखाद्रुधिरमुद्वमन्। भृशं व्यङ्गीकृतवपुर्निकृत्ताङ्ग इवाचलः। व्यादितास्यो महारौद्रः सोऽसुरः कृष्णबाहुना। निपपात यथा कृत्तो नागो द्विविदलीकृतः। बाहुना कृतदेहस्य केशिनो रूपमाबभौ। पशोरिव महाघोरं निहतस्य पिनाकिना। द्विपादपृष्ठकट्यार्द्धे श्रवणैकाक्षिनासिके। केशिनस्ते द्विधा भूते द्वे खण्डे रेजतुः क्षितौ। केशिदन्तान्तरस्थापि कृष्णस्य शुशुभे भुजः। कृतस्ताल इवारण्ये गजेन्द्रदशनाङ्कितः। तं हत्वा केशिनं युद्धे कल्पयित्वा च भागशः। कृष्णः पद्मपलाशाक्षो हसंस्तत्रैव तस्थिवान्। तं हतं केशिनं दृष्ट्वा गोपा गोपस्त्रियस्तथा। बभूवुर्मुदिताः सर्वे हतविघ्ना हतक्लमाः। दामोदरन्तु श्रीमन्तं यथास्थानं यथावयः। अभ्यनन्दन् प्रियैर्वाक्यैः पूजयन्तः पुनः पुनः" "वैशम्पायन उवाच अथाहान्तर्हितो विप्रो नारदः खगमो मुनिः। प्रीतोऽस्मि विष्णो! देवेति कृष्ण! कृष्णेति चाब्रवीत्। यदिदं दुष्करं कर्म्म कृतं केशिजिघांसया। त्वय्येव केवलं युक्तं त्रिदिवे त्र्यम्बकेऽपि वा। अहं त्वनेन गोविन्द! कर्म्मणा परितोषितः। हयाद्रुतान्महेन्द्रोऽपि बिभेति बलसूदनः। कुर्वाणस्य वपुर्घोरं केशिनो दुष्टचेतसः। यस्त्वया पाटितं देह भुजेनायतपर्वणा। यस्मात्त्वया हतः केशी तस्मान्मच्छासनं शृणु। केशवो नाम तस्मात् त्वं ख्यातिं लोके गमिष्यसि"। केशिहन् इत्यादयोऽप्यत्र। "त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः" विष्णुस०। "प्रकाशनात् केशाः रश्मयस्ततः मत्वर्थे इनि। ५परमेश्वरे ६सूर्यादित्ये च। "केशी केशा रश्मयस्तद्वान् भवति काशनाद्वा प्रकाशनाद्वेति" १२।२६। निरु० निरुक्तं "केश्यग्निं केशी विषं केशी बिभर्त्ति रोदसी। केशी विश्वं स्वर्दृशे केशीदं ज्योतिरुच्यते" ऋ० १०।१३६। १ऋचमुदाहृत्य व्याकृतं यथा "केशी अग्निञ्च विषञ्च विषमित्युदकनाम विष्णातेः विपूर्व्वस्य स्नातेः शुद्ध्यर्थस्य विपूर्व्वस्य वा सचतेः। द्यावापृथिव्यौ धारयति केशीदं सर्व्वमिदमभिरोहति केशीदं ज्योतिरुच्यते इत्यादित्यमाह अथाप्येते इतरे ज्योतिषी केशिनी उच्येते धूमेनाग्निः रजसा च मध्यमः" इत्युक्त्वा च तेषामेषा साधारणा भवतीत्युक्ता च। "त्रयः केशिन ऋतुथा विचक्षते संवत्सरे वपत एक एषाम्। विश्वमेको अभिचष्टे शचीभिर्ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपम्" ऋ० १।१६४।४४। ऋगुदाहृता। व्याख्याता चैषा भाष्ये

"केशस्थानीयप्रकृष्टरश्मियुक्तास्त्रयोऽग्न्यादित्यवायवः ते च ऋतुथा काले काले विचक्षते विविधलक्षणां भूमिं पश्यन्ति तेषां पृथक् पृथक् कार्य्यमाह एषां मध्ये एकोऽग्निः संवत्सरेऽतीते सति संवत्सरं वपते दाहेन केशस्थानीयोषधिवनस्पत्यादिकच्छेदनेन नापितकार्य्यं करोति एकः अन्यः आदित्यो विश्वं सर्वं जगत् शचीभिः स्वकीयैः प्रकाशवृष्ट्यादिकर्मभिरभिचष्टे सर्वतः पश्यति एकस्य वायोर्ध्राजिर्गतिर्ददृशे दृश्यते सर्वैः न रूपं अप्रत्यक्षत्वात् स्पर्शवद्धृतिकम्पादिलिङ्गैर्गम्यते इति हि न्यायविदो वदन्ति" भा०

केशिनी स्त्री केशाः तदाकारा जटाः सन्त्यस्य इनि ङीप्। १जटामांस्यां राजनि० २चोरपुष्पीवृक्षे (चोरकाँचकी) अमरः। ३प्रशस्तकेशयुक्तायां स्त्रियां, ४ऋतुपर्णं प्रति दमयन्तीप्रेरिते ४दूतीभेदे "गच्छ केशिनि! जानीहि" "एवमुक्तस्य केशिन्या नलस्य कुरुनन्दन!"। "ततः सा केशिनी गत्वा दमयन्त्यै न्यवेदयत्" इति च भा० व० ७४अ०। कश्यपपत्नीप्रधायाः ५कन्यारूपे अप्सरोभेदे। "प्रधाऽसूत महाभागा देवी देवर्षितः पुरा" इत्युपक्रमे "केशिनी च सुबाहुश्च सुरता सुरजा तथा" भा० आ० ६५अ०। ६पार्व्वतीसहचरीभेदे "गौरी विद्याऽथ गान्धारी केशिनी मित्रसाह्वया। सावित्र्या सह सर्व्वास्ताः पार्व्वत्या यान्ति पृष्ठतः" भा० व० २३०अ०

७अजमीढनृपपत्नीभेदे। "अजमीढोऽपरस्तेषां तस्मिन् वंशः प्रतिष्ठितः। षट् पुत्रान् सोऽप्यजनयत् तिसृषु स्त्रीषु भारत!। ऋक्षं धूमिन्यथो नीलो दुष्मन्तपरमेष्ठिनौ। केशिन्यजनयज्जह्नुं सुतौ प्रजनरूपिणौ" भा०आ०९४अ०। "अजमीढस्य केशिन्यां जज्ञे जह्नुः प्रतापवान्" हरिवं० ३२अ०। ८सुहोत्रनृपभार्य्यायाम् "सौहोत्रिरभवज्जह्नुः केशिन्या गर्भसम्भवः" हरिवं० २७अ०। ९सगरभार्य्याभेदे "द्वे भार्य्ये सगरस्यास्तां तपसा दग्धकिल्बिषे। ज्येष्ठा विदर्भदुहिता केशिनी नाम विश्रुता। केशिन्यसूत सगरादसमञ्जसमात्मजम्" हरिवं० १६०। १०रावणमातरि कैकस्याम् "ततस्तौ राक्षसौ जातौ केशिन्यां विश्रवःसुतौ। रावणः कुम्भकर्णश्च सर्व्वलोकोपतापनौ" भाग० ७।१।४।२। कैकस्या नामान्तरमिदम्

केशी स्त्री केश–गौरा० ङीष्। १नीलीवृक्षे राजनि० २भूतकेशीवृक्षे ३अजलोमावृक्षे रत्नमा०

केशोच्चय पु० ६त०। केशसमूहे हेमच०

केश्य त्रि० केशाय हितः यत्। १केशहितकारके तत्कान्त्युत्पादके २पदार्थे। "तिलोऽपि पाके मधुरो बलिष्ठः" इत्युपक्रमे "स्निग्धोऽथ केश्योऽनिलहा गुरुश्च" "केश्यं रसायनं मेध्यं काश्मर्य्यं फलमुच्यते" "केशप्रसादनी (कांकड़) केश्या रक्तोजन्तुप्रशापहा" सुश्रु०। मधुररससेवनस्य केश्यत्वं तत्रोक्तं तद्‌गुणक्रमे "चक्षुष्यः केश्योवर्ण्यः" इति सुश्रु० ३कृष्णागुरुणि न० ४भृङ्गराजे पु० राजनि० तयोः केशहितत्वात् तथात्वम्। [विस्तृतिः

केसर न० के जले सरति सृ-अच्। केशरशब्दार्थे तत्र

केसरवर न० केसरेषु किञ्जल्केषु वराति वृ–अच्। कुङ्कुमे। राजनि०।

के(श)सराचल पु० भूपद्मस्य केसरे स्थितः केशराकारतया वा स्थितः। सुमेरुपर्वते। तस्य च भूरूपपद्मस्य कर्णिकारूपेण मध्यस्थितत्वात् तथात्वं यथोक्तं विष्णु पु० "जम्बुद्वीपः समस्तानां द्वीपानां मध्यतः स्थितः। तस्यापि मेरुर्मैत्रेय! मध्ये कनकपर्वतः" इत्युपक्रमे "भूपद्मस्यास्य शैलोऽसौ कर्णिकाकारमितः स्थितः। तयोर्मध्यगतो मेरुः कर्णिकाकारसंस्थितः। भारताः केतुमालाश्च भद्राश्वाः कुरवस्तथा। पत्राणि लोकपद्मस्य मर्य्यादाशैलबाह्यतः" इति च विष्णु पु०। "सीता (नदी) तु ब्रह्मसदनात् केसराचलादिगिरिशिखरेभ्योऽधोऽधः स्रवन्ती" भाग० ५।१७।५

केसराम्ल पु० के जलनिमित्तं सरति अम्लो रसोऽस्य। बीजपूरके जम्बीरभेदे जटा०। दर्शनेनापि जिह्वाया रसनिःस्रावकत्वात्तस्य तथात्वम्।

केसरिका स्त्री के जले सरति साधुकारितया सृ–इनु अलुक् स० टाप् अतइत्वम्। सहदेवीलतायां राजनि०।

केसरिन् पुंस्त्री केसरोऽस्त्यस्य इनि। १सिंहे २घोटके च अमरः "धनुर्धरं केसरिणं ददर्श" रघुः। स्त्रियां ङीप्। ३पुन्नागे ४नागकेसरे पु० मेदि०। ५रक्तशोभाञ्जने राजनि०। ६हनूमत्पितरि पु० (केशरिन्)शब्दे दृश्यम्

केसरिसुत पु० ६त०। हनूमति तत्कथा केशरिसुतशब्दे उक्ता केसरितनयादयोऽप्यत्र तत्रार्थे पु०। [चक्री।

कै शब्दे भ्वा० पर० अक० अनिट्। कायति अकासीत्।

कैंशुक न० किंशुकस्येदम् "पुष्पफले वहुलम्" पा० वहुलवचनात् तस्य न लुक्। किंशुकपुष्पे "योषित् स्तन्यं यात कुम्भं विगष्टं चोद्वीपेतं कैंशुकञ्चापि पुष्पम्" सुश्रु० लुपि तु किंशुकमित्येव तत्रार्थे न० [र्थे तच्छब्दे उदा० दृश्यम्

कैकय पु० त० स्वार्थेऽण् वा० न यादेरियादेशः। केकयशब्दा-

कैकस पु० कीकसमस्थि सारतयाऽस्त्यस्य प्रज्ञा० अण्। १राक्षसे स्त्रियां शार्ङ्गरवा० ङीन् कैकसी। सा च २सुमालिकन्याभेदे "राका पुष्पोत्कटा चैव कैकसी च शुचिस्मिता कुम्भीनसी च इत्येताः सुमालेः प्रसवाः सुताः" रामा० उ० ५स०। सा च रावणादिमाता तत्कथा रामा० उ० ९स० "किं तु मां विद्धि ब्रह्मर्षे! शासनात् पितुरागताम्। कैकसी नाम नाम्नाहं शेषं त्वं ज्ञातुमर्हसि। स तु गत्वा मुनिर्ध्यानं वाक्यमेतदुवाच ह। विज्ञातं ते मया भद्रे! कारणं यन्मनोगतम्। सुताभिलाषो मत्तस्ते मत्तमातङ्गगामिनि!। दारुणायां तु वेलायां यस्मात् त्वं मामुपस्थिता। शृणु तस्मात् सुतान् भद्रे! यादृशान् जनयिष्यसि। दारुणान् दारुणाकारान् दारुणाभिजनप्रियान्। प्रसविष्यसि सुश्रोणि! राक्षसान् क्रूरकर्म्मणः। सा तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रणिपत्याब्रवीद्वचः। भगवन्! नेदृशान् पुत्रांस्त्वत्तोऽहं ब्रह्मवादिनः। नेच्छामि सुदुराचारान् प्रसादं कर्त्तुमर्हसि। कन्यया त्वेवमुक्तस्तु विश्रवा मुनिपुङ्गवः। उवाच कैकसीं भूयः पूर्णेन्दुरिव रोहिणीम्। पश्चिमो यस्तव सुतो भविष्यति शुभानने!। मम वंशानुरूपः स धर्म्मात्मा च न संशयः। एवमुक्ता तु सा कन्या राम! कालेन केनचित्। जनयामास बीभत्सं रक्षोरूपं सुदारुणम्। दशग्रीवं महादंष्ट्रं नीलाञ्जनचयोपमम्।

जाज्ज्वल्यमानं विंशतिभुजं महास्यं दीप्तमूर्द्धजम्। तस्मिन् जाते ततस्तस्मिन् सज्वालाकवलाः शिवाः। क्रव्यादाश्चापसव्यानि मण्डलानि प्रचक्रमुः। ववर्ष रुधिरं देवो मेघाश्च खरनिःस्वनाः। प्रबभौ न च सूर्य्योऽपि महोल्काश्चापतन् भुवि। चकम्पे जगती चैव ववुर्वाताः सुदारुणाः। अक्षोभ्यः क्षुभितश्चैव समुद्रः सरितां पतिः। अथ नामाकरोत् तस्य पितामहसमः पिता। दशग्रीवः प्रसूतोऽयं दशग्रीवो भविष्यति। तस्य त्वनन्तरं जातः कुम्भकर्णो महाबलः। प्रमाणाद्यस्य विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते। ततः शूर्पणखा नाम संजज्ञे विकृतानना। विभीषणश्च धर्मात्मा कैकस्याः पश्चिमः सुतः"।

कैकेय पु० केकयानां राजा अण् यादेरियादेशः। १केकयदेशनृपे केकयशब्दे उदाहरणादि। तस्यापत्यम् अण् ङीप्। २भरतमातरि स्त्री "कैकेयीशङ्कयेवाह पलितच्छद्मना जरा" "दूषयामास कैकेयी शोकोष्णैः पार्थिवाश्रुभिः "श्रुत्वा तथाविधं मृत्युं कैकेयीतनयः पितुः" रघुः

कैटज पु० कुटज+स्वार्थे अण्। कुटजवृक्षे भावप्रकाश इति शब्दकल्पद्रुमः भावप्रकाशे तु कुटजः कूटज इत्येव पाठः कूटजशब्दे दृश्यः

कैटभ पु० असुरभेदे तत्कथा हरिवं० ५२अ०
"अहमादौ पुराणेन संक्षिप्ता पद्मयोनिना। तस्य कृत्वा कृतौ पूर्वं जलजयौ द्वौ महासुरौ। कर्णस्रोतोभवौ द्वौ हि विष्णोरस्य महाबलौ। महार्णवे प्रस्वपतः काष्ठकुड्यसमौ स्थितौ। तौ विवेश स्वयं वायुर्ब्रह्मणा साधुचोदितः। तौ दिवं छादयन्तौ तु ववृधाते महासुरौ। वायुप्राणौ तु तौ दृष्ट्वा ब्रह्मा परिमृशञ्छनैः। एकं मृदुतरं मेने कठिनं वेद चापरम्। नामनी तु तयोश्चक्रे सलिलः कमलोद्भवः। मृदुस्त्वयं मधुर्नाम कठिनः कैटभोऽभवत्। तौ दैत्यौ कृतनामानौ चेरतुर्बलदर्पितौ। सर्वमेकार्णवं लोकं योद्धुकामौ सुनिर्भयौ। तावागतौ समालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः। एकार्णवाम्बुनिचये तत्रैवान्तरधीयत। स पद्मे पद्मनाभस्य नाभिमध्यात् समुत्थिते। रोचयामास वसतिं गुह्यं ब्रह्मा चतुर्मुखः। तावुभौ जलगर्भस्थौ नारायणपितामहौ। बहून् वर्षगणानप्सु शयानौ न चकम्पतुः। अथ दीर्घस्य कालस्य तावुभौ मधुकैटभौ। आजग्मतुस्तमुद्देशं यत्र ब्रह्मा व्यवस्थितः। दृष्ट्वा तावसुरौ घोरौ महाकायौ दुरासदौ। ब्रह्मणा ताडितो विष्णुः पद्मनालेन वै पुरा। उत्पपाताथ शयनात् पद्मनाभो महाद्युतिः। तदा युद्धमभवद्घोरं तयोस्तस्य च वै तदा। एकार्णवे तदा लोके त्रैलोक्ये जलतां गते। तदाभूत्तुमुलं युद्धं वर्षसङ्ख्यासहस्रशः। न च तावसुरौ युद्धे तदा श्रममवापतुः। अथ दीर्घस्य कालस्य तौ दैत्यौ युद्धदुर्मदौ। ऊचतुः प्रीतमनसौ देवं नारायणं प्रभुम्। प्रीतौ स्वस्तव युद्धेन श्लाघ्यस्त्वं मृत्युरावयोः। आवां जहि न यत्रोर्वी सलिलेन परिप्लुता। हतौ च तव पुत्रत्वं प्राप्नुयाव सुरोत्तम!। यो ह्यावां युधि निर्जेता तस्यावां विहितौ सुतौ। स तु दृष्ट्वा मृधे दोर्भ्यां दैत्यौ समपीडयत्। जग्मतुर्निधनञ्चापि तावुभौ मधुकैटभौ। तौ हतौ चाप्लुतौ तोये वपुर्भ्यामेकतां गतौ। मेदो मुमुचतुर्दैत्यौ मथ्यमानौ जलोर्मिभिः। मेदसा तज्जलं व्याप्तं ताभ्यामन्तर्दधे ततः। नारायणश्च भगवानसृजत् स पुनः प्रजाः। दैत्ययोर्मेदसा छन्ना मेदिनीति ततः स्मृता। प्रभावात् पद्मनाभस्य शाश्वती जगती कृता"।

कैटभजित् पु० कैटभं जितवान् जि—भूते क्विप्। विष्णौ अमरः तद्वधकथा च कैटभशब्दे उक्ता "ऋद्धसिद्धि कैटभजितः शयनात्" कैटभद्विष् इत्यादयोऽप्यत्र "तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषः" माघः १स०। कैटभारि तत्रार्थे अमरः। कैटभहन्तृ प्रभृतयोऽप्यत्र पु०

कैटभी स्त्री कैटभे कैटभनाशकाले स्तुता अण् ङीप्। महाकाल्याम् योगनिद्रायाम्। "यामस्तौत्स्वपिते हरौ कमलजोहन्तुं मधुकैटभौ" महाकालीध्याने तदर्थं तस्याः स्तुतिरुक्ता। तत्स्तुतिश्च "योगनिद्रां यदा विष्णुर्जगत्येकार्णवीकृते आस्तीर्य्य शेषशयनं कल्पान्ते भगवान्प्रभुरित्युपक्रम्य देवीमाहात्म्ये दर्शिता।

कैटभेश्वरी स्त्री "कैटभं निहतं मत्वा व्यक्षोभत तत्पुरी यतः। तेन सा गीयते देवी पुराणे कैटभेश्वरीति देवीपु० ४५अ० उक्तनिरुक्तियुक्तायां दुर्गायाम्

कैटर्य्य पु० किट—त्रासे घञ् केटं राति अतितिक्तत्वात् रा+क स्वार्थे ष्यञ्। १भूनिम्बे, अमरः २कट्फले, रत्नमा० ३पूतिकरञ्जे ४मदनवृक्षे च राजनि०

कैडर्य्य पु० कैटर्य्य+पृषो०। कैटर्य्यशब्दार्थे राजनि०

कैतव न० कितवस्य भावः कर्म्म वा युवा० अण्। १शाठ्ये २द्यूते ३वैदूर्य्यमणौ राजनि०। स्वार्थे अण्। ४कितवे ५शठे ६द्यूतकारके ७धुस्तूरे च पु० "कैतवेनाश्वमत्थां वा युद्धे

या नाख्यातं धनुः" भा०व० ७८अ० । "दीव्य यत् कैतवं पाण्डव ! तेऽयमिदम्" भा० स० ६१अ० । "यद्वोच-स्तद्वेमि कैतवम्" कुमा०

कैतवेय पु० कितवायाः अपत्यं ढक् । अंशुमन्नृपसुते उलूके राजभेदे "उलूकः कैतवेयश्च वीरश्चांशुमतः सुतः" हरिवं०८८अ० । बा० अञ् । कैतव्योऽप्यत्र "उलूकः गच्छ कैतव्य ! पाण्डवान् सहसोमकान्" भा० उ०५८अ० ।

कैन्दासायन पुंस्त्री० किन्दासस्य युवापत्यम् हरिता० फक् । किन्दिनदासस्य यूनि अपत्ये ·

कैन्नर त्रि० किन्नरः तन्नामवर्षमभिजनोऽस्य तक्षशिला० अञ् । पित्रादिक्रमेण १किन्नरवर्षवासिनि । किन्नरस्येदम् अण् । २किंपुरुषसम्बन्धिनि त्रि० उभयत्र स्त्रियां ङीप् ।

कैमुतिक पु० किमुत इत्यर्थात् आगतः ठक् । किमुतेत्यर्थतः प्राप्ते न्यायभेदे । यथा महायाससाध्यकर्मसमर्थस्य अल्पा-याससाध्यकर्मसामर्थ्यं तस्यार्थासिद्धमेवम्यदप्यूह्यम् ।

कैरलेय त्रि० केरलानां राजा बा०ठक् । केरलदेशनृपे "उ-समोजास्तथा यास्कः कैरलेयश्च कौशिकः" हरिवं०८८अ०

कैरव न० के जले रौति रु—अच् अलुक् स० केरवो हंस-स्तस्य प्रियम् अण् । १कुमुदे, शुक्लोत्पले, अमरः २शत्रौ पु० कैतवे न० मेदि० । "आपतुकलं कैरवध्वंसं ह-सयते च या सुमनसाम्बुलासिनी मानसे" चन्द्रालो० । "कस्मै नाथ ! समर्प्य कैरवकुलं व्योमान्तमाक्रमसे" उद्भ-टः । ततः पुष्करा० इनि ङीप् । कैरविणी कुमुदयु-क्तलतायां तत्समूहे च स्त्री ।

कैरविणीखण्ड पु०समूहे कमला० खण्ड । कुमुदलतासमूहे

कैरविणीफल न०६त० । (बेरा) इति ख्याते कुमुदबीजे

कैरवेन्दु पु० कैरवं प्रकाश्यत्वेनास्त्यस्य इनि चन्द्रे शब्दभा०

कैरवी स्त्री कैरवस्य प्रिया अण् ङीप् । १चन्द्रिकायां मेदि० २मेथिकायां राजनि० [स्वार्थे अण् । स्थावरविषभेदे हेम०;

कैराटक पु० किरं पर्य्यन्तभूमिमटति अट—ण्वुल् ६त० ततः

कैरात पु० किरात इव क्रूरः इवार्थे अण् । १बलवत्पुरुषे, किरातदेशे (पर्य्यन्तदेशे) भवः अण् । २भूनिम्बे शब्दच० ३शम्बरचन्दने न० राजनि० ४भूनिम्बे पु० राजनि० । किरातस्येदम् अण् । ५किरातसम्बन्धिनि त्रि० "कैरा-तं वेषमास्थाय" भा०व० ३९२अ० ।

कैराल न० किरं पर्य्यन्तभूमिमलति अल—अण् उप०स० ततः स्वार्थे अण् । १विडङ्गे वैद्यकम् । गौरा०ङीप् । २कैराली तदर्थे स्त्री राजनि० ।

कैलास पु० के जले लासो लसनं दीप्तिरस्य अलुक्स० केलसः स्फटिकस्तस्येव शुभ्रः अण्, केलीनां समूहः अण्—कैलं तेनास्यतेऽत्र आस—आधारे घञ् वा । शिवकुवेरयोः स्थाने पर्व्वतभेदे । स च वृह० सं० कूर्म्मविभागे उत्त-रस्यामुक्तः "उत्तरतः कैलासो हिमवान् गिरिर्धनुष्मां-श्च" । स च अलकासमीपस्थितः "अलकां समया चैष कैलासः शङ्करालयः" काशी० १२अ० । तत्स्वरूपञ्च हरिवं० २१७अ० वर्णितं यथा

"मन्दरश्चोच्चशिखरः, स्फाटिकैर्मणिभिश्चितः । वज्रगर्भै-र्निरालम्बैः स्वर्गोपम इवाबभौ । सह शृङ्गैश्च कैलासः शिलाधातुविभूषितः । तोरणैश्चैव निविडैः प्रांशुभि-श्चैव पादपैः । प्रवादयद्भिर्गन्धर्व्वैः किन्नरैश्च प्रगायि-भिः । देवकन्याकुलैश्चैव प्रक्रीडित इवाबभौ । मधुरै-श्चाप्सरोगीतैश्च नृत्यैश्चाभिनयोद्धतैः । शृङ्गारैः कुसु-मानां च कैलासो मदनायते" ।

तस्य विष्णुनाभिपद्मस्य गर्भाङ्कुरत्वं हरिवं० २०२ अ० वर्णितं यथा

"तस्मिन् हिरण्मये पद्मे बहुयोजनविस्तृते । सर्व्वतेजो-गुणमये पार्थिवैर्लक्षणैर्युते । तच्च पद्मं पुराणज्ञाः पृथि-वीरूपमुत्तमम् । नारायणात् समुत्पन्नं प्रवदन्ति महर्ष-यः । या तु पद्मासना देवी तां पृथ्वीं परिचक्षते । ये तु गर्भाङ्कुराः सारास्तान् दिव्यान् पर्व्वतान् विदुः । हिम-वन्तञ्च मेरुञ्च नीलं निषधमेव च । कैलासं मौञ्जवन्तञ्च तथाऽद्रिं गन्धमादनम् । पुण्यं त्रिशिखरं चैव कान्तं मन्दरमेव च, उदयञ्च गिरिश्रेष्ठं विन्ध्यमस्तञ्च पर्व्वतम् । एते देवगणानाञ्च सिद्धानाञ्च महात्मनाम् । आश्रयाः सर्वभूतानां पुण्याः कामयुजोऽक्षयः । एतेषामन्तरो देशो जम्बुद्वीप इति स्मृतः" ।

कैलासप्रमाणञ्च भाग० ५,१६,२७, उक्तं यथा "जठ-रदेवकूटौ मेरुं पूर्व्वेण द्वादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसहस्रपृथुतुङ्गौ भवतः एवमपरेण पवनपारियात्रौ" दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागायतौ" । "शुभ्रं पाण्डरमेघाभं कैलासञ्च नगोत्तमम्" हरि० २२६अ० । "कैलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्यातिथिः स्याः" मेघ०

कैलासनाथ पु० ६त० । १शिवे २कुवेरे च "कैलासनाथं तरसा जिगीषुः" रघुः । कैलासपत्यादयोऽप्यत्र ।

कैलासयात्रा स्त्री कैलासयात्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् आख्यायिकायां तस्य लुक् । हरिवंशानुगते "किमर्थं

भगवान् विष्णुर्देवदेवो जनार्द्दनः । गतः कैलासशि-
खरमालयं शङ्करस्य च” २६४अ० अध्यायावधिके २८१अ-
ध्यायपर्य्यन्ते ग्रन्थे । उपसंहारे अनुक्रमणिकाध्याये
“कैलासयात्रा कृष्णस्य पौण्ड्रकस्य वधस्तथा” इत्युक्तं तेन
गौड़पुस्तके कैलासयात्राप्रसङ्गाभावः प्रामादिक एव

कैलासौकस् पु० कैलास ओको यस्य । १शिवे २कुवेरे च हेमच०

कैवर्त्त पुंस्त्री के जले वर्त्तते वृत-अच् अलुक् स० ततः स्वार्थे अण् । “निषादो मार्गवं सूते दाशं नौकर्म्मजीविनम् । कैवर्त्तमिति यं प्राहुरार्य्यावर्त्तनिवासिनः” मनूक्तायां(जेले)धीवरजातौ । “ब्राह्मणेन शूद्रायां जातो निषादः प्रागुक्तः प्रकृतायामायोगव्यां मार्गवं दाशापरनामानं नौव्यवहारजीविनं जनयति । आर्य्यावर्त्तदेशवासिनः तं कैवर्त्तशब्देन कीर्त्तयन्ति” कुल्लू०

कैवर्त्तमुस्त न० के जले वर्त्तते वृत-अच् अलुक्स० स्वार्थे अण् कर्म्म० । मुस्तकभेदे (केउरिया) शब्दर० स्वार्थे क । तत्रार्थे भरतः [प्रसिद्धे लताभेदे वस्तरक्तायाम् राजनि०

कैवर्त्तिका स्त्री कैवर्त्तीव इवार्थे कन् ह्रस्वः । मालवदेश

कैवर्त्तिमुस्तक न० । कैवर्त्याः कैवर्त्तपत्न्याः प्रियं मुस्तकं संज्ञायां “ङ्याषोः” पा० वा ह्रस्वः । कैवर्त्तमुस्तके सुस्वाभावे कैवर्त्तीमुस्तकमप्यत्र (केउरया) ख्याते मुस्तकभेदे भरतः

कैवर्त्ती स्त्री के जले वर्त्तते वृत-अच् अलुक्स० केवर्त्ताजलस्यासेव स्वार्थे अण् ङीप् । (केउरिया) १मुस्तकभेदे वैद्यकम् पुंयोगे ङीप् । २कैवर्त्तपत्न्याञ्च [विकङ्कते रत्नमा०

कैवल न० के वलते वल-अच् अलुक्स० स्वार्थे अण् ।

कैवल्य न० केवलस्य भावः ष्यञ् । १आत्यन्तिकदुःखविगमरूपे मुक्तिभेदे तत्स्वरूपसत्त्वादिकारणानि च सा०का०तत्त्वकौमुद्योर्दर्शितानि यथा“पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च “इतश्चास्ति पुरुष इत्याह कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च शास्त्रकाराणां महर्षीणाञ्च दिव्यलोचनानां कैवल्यमात्यन्तिकदुःखत्रयप्रशमलक्षणं न बुद्ध्यादीनां सम्भवति ते हि दुःखाद्यात्मकाः कथं स्वभावाद्वियोजयितुं शक्यन्ते तदतिरिक्तस्य त्वतदात्मन आत्मनस्ततो वियोगः शक्यस्तस्मात् तस्मात्कैवल्यार्थं प्रवृत्तेरागमानां महर्षीणाञ्चास्ति बुद्ध्याद्यतिरिक्त आत्मेति सिद्धम्” तत्त्वकौमुदी ‘‘कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्त्तृभावश्च” सा०का० “आत्यन्तिकदुःखत्रयाभावः कैवल्यं तच्च स्वभावादेव अत्रैगुण्यात् सुखदुःखमोहरहितत्वात् सिद्धम्” कौ० “पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य” का० “पुरुषस्यापेक्षां दर्शयति पुरुषस्य कैवल्यार्थम् । तथा हि प्रधानेन सम्भिन्नः पुरुषस्तद्गतं दुःखत्रयं स्वात्मन्यभिमन्यमानः कैवल्यं प्रार्थयते तच्च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिनिबन्धनम् । न च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिः प्रधानमन्तरेणेति कैवल्यार्थं पुरुषः प्रधानमपेक्षते । अनादित्वाच्च संयोगगपरम्परायाः भोगाय संयुक्तोऽपि कैवल्याय पुनः संयुज्यते इति युक्तम्” त० कौ० विवृतञ्चैतदस्माभिः “अवर्हितमपि पुरुषस्येति पदं कैवल्यार्थमित्यत्रान्वेतीत्याख्यातुं पुरुषस्यापेक्षामुत्थापयति पुरुषस्यापेक्षामिति प्रकृतेरिति शेषः । कैवल्यं केवलीभावः स च अनुभूयमानस्य बुद्धिधर्म्मस्य दुःखत्रयस्य विनाश एव, तदर्थं तदुद्देशेन पुरुषस्य प्रकृत्यपेक्षा । तथा हि इष्टविषयेच्छया इष्टसाधनाय प्रवर्त्तमानो दृष्टः । पुरुषश्च आत्मन्यनुभूयमानं दुःखत्रयं जिहासुस्तत्परिहारसाधनमर्थयते दुःखत्रयाभिघातश्च प्रकृतिपुरुषविवेकाधीन इति प्रकृतिं विना कथङ्कारं पुरुषस्तद्भेदमात्मनि प्रतीयादिति दुःखत्रयाभिघातार्थमपेक्षणीयज्ञानसाधनत्वेन पुरुषस्य प्रकृत्यपेक्षा” ।

“सम्यग्ज्ञानाधिगमाद्धर्म्मादीनामकारणप्राप्तौ । तिष्ठति संस्कारवशाच्चक्रभ्रमिवद्धृतशरीरः” सा० का०
“तत्त्वसाक्षात्कारोदयादेवानादिरप्यनियतविपाककालोऽपि कर्म्माशयप्रचयोदग्धबीजभावतया न जात्याद्युपभोगलक्षणाय फलाय कल्पते । क्लेशसलिलावसिक्तायां हि बुद्धिभूमौ कर्म्मबीजान्यङ्कुरं प्रसुवते तत्त्वज्ञाननिदाघनिपीतसकलक्लेशसलिलायामूषरायां कुतः कर्म्मबीजानामङ्कुरप्रसवः । तदिदमुक्तं धर्म्मादीनामकारणप्राप्ताविति अकारणत्वप्राप्ताविन्यर्थः । उत्पन्नेतत्त्वज्ञानेऽपि च संस्कारवशात्तिष्ठति यथोपरतेऽपि कुलालव्यापारे चक्रं वेगाख्यसंस्कारवशाद्भ्रमत्तिष्ठति कालपरिपाकवशादुपरते संस्कारे निष्क्रियं भवति । शरीरस्थितौ च प्रारब्धपरिपाकौ धर्म्माधर्म्मौ संस्कारौ । तथा चानुश्रूयते “भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ सम्पद्यते” इति “तावदेवास्य चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये” इति । प्रक्षीयमाणाविद्याविशेषश्च संस्कारस्तद्वशात्तत्सामर्थ्याद्धृतशरीरस्तिष्ठति” त० कौ० विवृतमेतदस्माभिः—
“इतरे उत्पन्नविवेकज्ञानाः भोगेन प्रारब्धकर्म्माणीति शेषः क्षपयित्वा नाशयित्वा सम्पद्येति यावत् अथ—प्रारब्धक-

र्म्मक्षयानन्तरं सम्पद्यते बन्धशून्यतया कैवल्यभाजनतारूपेण सम्पद्यते। अत्र—उत्पन्नविवेकज्ञानस्य तावदेव चिरं कैवल्यप्राप्तौ विलम्बः, यावत् विमोक्ष्ये प्रारब्धकर्म्मभिरिति शेषः विमोक्ष्ये ततोऽर्च्चिं प्राप्स्यतीत्यर्थः। अथ प्रारब्धकर्म्ममोचनानन्तरं सम्पत्स्ये कैवल्यरूपेण सम्पन्नो भविष्यतीत्यर्थः"।

"प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात् प्रधानविनिवृत्तेः। ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुभयं कैवल्यमाप्नोति" सा० का०।

"अनारब्धविपाकानां तावत्कर्म्माशयानां तत्त्वज्ञानाग्निना बीजभावो दग्धः प्रारब्धविपाकानां तूपभोगेन क्षये सति प्राप्ते शरीरभेदे विनाशे चरितार्थत्वात्कृतप्रयोजनत्वात् प्रधानस्य तं पुरुषं प्रति निवृत्तावैकान्तिकमवश्यम्भावि आत्यन्तिकमविनाशीत्युभयं कैवल्यं दुःखत्रयविगमं प्राप्नोति पुरुषः" त० कौ० शिष्टञ्चैतदत्राभिः "ज्ञानाग्निः सर्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्ज्जुन!" इति "मा भुक्तं क्षीयते कर्म्म कल्पकोटिशतैरपीति" शास्त्रयोः प्रारब्धाप्रारब्धकर्म्मविषयकत्वेन व्यवस्थापिताविरोधेनाह तत्त्वज्ञानाग्निनेत्यादि"।

पातञ्जले कैवल्यपादे कैवल्यकारणमुक्त्वा तत्स्वरूपमुक्तं यथा "विशेषदर्शिन आत्मभावभावनाविनिवृत्तिः" सू०। "यथा प्रावृषि तृणाङ्कुरस्योद्भेदेन तद्बीजसत्तानुमीयते तथा मोक्षमार्गश्रवणेन यस्य रोमहर्षाश्रुपातौ दृश्येते तत्राप्यस्ति विशेषदर्शनबीजमपवर्गभागीयं कर्म्माभिनिर्वर्त्तितमित्यनुमीयते तस्यात्मभावभावना स्वाभाविकी प्रवर्त्तते यस्याभावादिदमुक्तं स्वभावं मुक्त्वा दोषाद्येषां पूर्व्वपक्षे रुचिर्भवत्यरुचिश्च निर्णये भवति तत्रात्मभावभावना कोऽहमासं, कथमहमासं, किं स्विदिदं मे, कथं स्विदहं, के भविष्याम, इति' सा तु विशेषदर्शिनो निवर्त्तते कुतः चित्तस्यैव विचित्रः परिणामः पुरुषस्त्वसत्यामविद्यायां शुद्धश्चित्तधर्म्मैरपरामृष्ट इति ततोऽस्यात्मभावभावना कुशलस्य निवर्त्तते इति" भाष्यम्।

"तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारञ्चित्तम्" सू०। "तदानीं यदस्य चित्तं विषयप्राग्भारमज्ञाननिम्नमासीत्तदस्यान्यथा भवति कैवल्यप्राग्भारं विवेकजज्ञाननिम्नमिति" भाष्यम्। "प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्व्वथा विवेकख्यातेर्धर्म्ममेघः समाधिः" सू०। "यदायं ब्राह्मणः प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्ततोऽपि न किञ्चित् प्रार्थयते तत्रापि विरक्तस्य सर्व्वथा विवेकख्यातिरेव भवतीति संस्कारबीजक्षयान्नास्य प्रत्ययान्तराण्युत्पद्यन्ते तदास्य धर्म्ममेघो नाम समाधिर्भवति" भा०। "ततः क्लेशकर्म्मनिवृत्तिः" सू०। "तल्लाभादविद्यादयः क्लेशाः समूलकाषं कषिता भवन्ति कुशलाकुशलाश्च कर्म्माशयाः समूलघातं हता भवन्ति क्लेशकर्म्मनिवृत्तौ जीवन्नेव विद्वान् विमुक्तो भवति कस्मात्? यस्माद्विपर्य्ययो भवस्य कारणं न हि क्षीणविपर्य्ययः कश्चित्केनचित् क्वचिज्जातो दृश्यते" भा०। "तदा सर्व्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्यं ज्ञेयमल्पम्" सू०। "सर्व्वैः क्लेशकर्म्मावरणैर्विमुक्तस्य ज्ञानस्यानन्त्यं भवति तमसाभिभूतमावृतज्ञानसत्त्वं क्वचिदेव रजसा प्रवर्त्तितमुद्घाटितं ग्रहणसमर्थं भवति तत्र यदा सर्व्वैरावरणमलैरपगतमलं भवति तदा भवत्यस्यानन्त्यं ज्ञानस्यानन्त्याज्ज्ञेयमल्पं सम्पद्यते यथाकाशे खद्योतः, यत्रेदमुक्तम् "अन्धो मणिमविध्यत्तमनङ्गुलिरावयत्। अग्रीवस्तं प्रत्यमुञ्चत्तमजिह्वोऽभ्यपूजयदिति" भा०।

"ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम्" सू०। "तस्य धर्म्ममेघस्योदयात्कृतार्थानां गुणानां परिणामक्रमः परिसमाप्यते न हि कृतभोगापवर्गाः परिसमाप्तक्रमाः क्षणमप्यवस्थातुमुत्सहन्ते" भा०

"गुणाधिकारक्रमसमाप्तौ कैवल्यमुक्तन्तत्स्वरूपमवधार्य्यते" भा० "पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति" सू०। कृतभोगापवर्गाणां पुरुषार्थशून्यानां यः प्रतिप्रसवः कार्य्यकारणात्मना गुणानान्तत्कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा पुनर्बुद्धिसत्त्वानभिसम्बन्धात्पुरुषस्य चितिशक्तिरेव केवला तस्याः सदा तथैवावस्थानं कैवल्यमिति" भा०।

"कैवल्यरूपावधारणपरस्य सूत्रस्यावान्तरसङ्गतिमाह गुणाधिकारेति पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति। कुतः करणीयतया पुरुषार्थशून्यानां यः प्रतिप्रसवः स्वकारणे प्रधाने लयः, तेषां कार्य्यकारणात्मनां गुणानां व्युत्थानसमाधिनिरोधसंस्कारा मनसि लीयन्ते मनोऽस्मितायाम्, अस्मिता लिङ्गे, लिङ्गमलिङ्गे" इति योऽयं गुणानां कार्य्यकारणात्मकानां प्रतिसर्गः तत् कैवल्यं, यं कञ्चित् पुरुषं प्रति प्रधानस्य मोक्षः स्वरूपप्रतिष्ठा पुरुषस्य वा मोक्ष इत्याह। स्वरूपेति। अस्ति हि महाप्रलयेऽपि स्वरूपप्रतिष्ठा चितिशक्तेर्न चासौ मोक्ष इत्यत आह पुनरिति सोऽयं इतिशब्दः शास्त्रपरिसमाप्तौ" वा० विवरणम्।

वेदान्तिमते अविद्याकल्पितदेहादिप्रपञ्चनिवृत्तौ स्वाद्वितीयब्रह्मभावापत्तिरूपे कैवल्ये च। तच्च कैवल्यं द्विविधं जीवन्मुक्तिर्विदेहकैवल्यञ्च। तत्र जीवन्मुक्तिलक्षणम् विस्तरेण जीवन्मुक्तशब्दे वक्ष्यते दिङ्मात्रमत्राभिधीयते तत्र विवेकचूडामणौ जीवन्मुक्तलक्षणमुक्तं यथा

"विज्ञातब्रह्मतत्त्वस्य यथापूर्वं न संसृतिः। अस्ति चेन्न स विज्ञातब्रह्मभावो बहिर्मुखः। प्राचीनवासनावेगादसौ संसरतीति चेत्। न सदेकत्वविज्ञानान्मन्दीभवति वासना। अत्यन्तकामुकस्यापि वृत्तिः कुण्ठति मातरि। तथैव ब्रह्मणि ज्ञाते पूर्णानन्दे मनीषिणः। निदिध्यासनशीलस्य बाह्यप्रत्ययरुध्यते। अस्तीति श्रुतिरेतस्य प्रारब्धफलदर्शनात्। सुखाद्यनुभवो यावत्तावत् प्रारब्धमिष्यते। फलोदयः क्रियापूर्वो निष्क्रियो न हि कुत्रचित्?। अहंब्रह्मेति विज्ञानात् कल्पकोटिशतार्जितम्। सञ्चितं विलयं याति प्रबोधात् स्वप्नकर्म्मवत्। यत् कृतं स्वप्नवेलायां पुण्यं वा पापमुल्वणम्। सुप्तोत्थितस्य किं तत् स्यात्? स्वर्गाय नरकाय वा। स्वमसङ्गमुदासीनं परिज्ञाय नभो यथा। न श्लिष्यति च यत्किञ्चित् कदाचिद्भाविकर्मभिः। न नभो घटयोगेन सुरागन्धेन लिप्यते। तथात्मोपाधियोगेन तद्धर्मैर्नैव लिप्यते। ज्ञानोदयात् पुराऽऽरब्धं कर्म ज्ञानान्न नश्यति। अदत्वा स्वफलं लक्ष्यमुद्दिश्योत्सृष्टबाणवत्। व्याघ्रबुद्ध्या विनिर्मुक्तो बाणः पश्चात्तु गोमतौ। न तिष्ठति छिनत्त्येव लक्ष्यं वेगेन निर्भरम्। प्रारब्धं बलवत्तरं खलु विदां भोगेन तस्य क्षयः सम्यग्ज्ञानहुताशनेन विलयः प्राक्सञ्चितागामिनाम्। ब्रह्मात्मैक्यमवेक्ष्य तन्मयतया ये सर्वदा संस्थितास्तेषां तत्त्रितयं नहि क्वचिदपि ब्रह्मैव ते निर्गुणम्। उपाधितादात्म्यविहीनकेवलब्रह्मात्मनैवात्मनि तिष्ठतो मुनेः। प्रारब्धसद्भावकथा न युक्ता स्वप्नार्थसम्बन्धकथेव जाग्रतः। न हि प्रबुद्धः प्रतिभासदेहे देहोपयोगिन्यपि च प्रपञ्चे। करोत्यहन्तां ममतामिदन्तां किन्तु स्वयं तिष्ठति जागरेण। तदाऽस्य मिथ्यार्थसमर्थनेच्छा न संग्रहस्तज्जगतोऽपि दृष्टः॥ तत्रानुवृत्तिर्यदि चेन्मृषार्थे न निद्रया मुक्त इतीष्यते ध्रुवम्। तद्वत् परे ब्रह्मणि वर्त्तमानः सदात्मना तिष्ठति नान्यदीक्षते। स्मृतिर्यथा स्वप्नविलोकितार्थे तथा विदः प्राशनमोचनादौ। कर्म्मणा निर्मितो देहः प्रारब्धं तस्य कल्प्यताम्। नानादेरात्मनो युक्तं नैवात्मा कर्मनिर्मितः। अजो नित्यः शाश्वतश्च ब्रूते श्रुतिरमोघवाक्। तदात्मना तिष्ठतोऽस्य कुतः प्रारब्धकल्पना। प्रारब्धं सिध्यति तदा यदा देहात्मना स्थितिः। देहात्मभावो नैवेष्टः प्रारब्धं त्यज्यतामतः। शरीरस्यापि प्रारब्धकल्पना भ्रान्तिरेव हि। अध्यस्तस्य कुतः सत्त्वम्? असत्यस्य कुतो जनिः?। अजातस्य कुतो नाशः? प्रारब्धमसतः कुतः?। ज्ञानेनाज्ञानकार्य्यस्य समूलस्य लयो यदि। तिष्ठत्ययं कथं देह! इति शङ्कावतो जडान्। समाधातुं बाह्यदृष्ट्या प्रारब्धं वदति श्रुतिः। न तु देहादिसत्यत्वबोधनाय विपश्चिताम्। परिपूर्णमनाद्यन्तमप्रमेयमविक्रियम्। एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन। सद्घनं चिद्घनं नित्यमानन्दघनमक्रियम्। एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन। प्रत्यगेकरसं पूर्णमनन्तं सर्वतोमुखम्। एकमेवाद्वयमित्यादि। अहेयमनुपादेयमनादेयमनाश्रयम्। एकमेवाद्वयमित्यादि। निर्गुणं निष्कलं सूक्ष्मं निर्विकल्पं निरञ्जनम्। एकमेवाद्वयमित्यादि। अनिरूप्यस्वरूपं यन्मनोवाचामगोचरम्। एकमेवाद्वयमित्यादि। सत्समृद्धं स्वतःसिद्धं शुद्धं बुद्धमनीदृशम्। एकमेवाद्वयमित्यादि। निरस्तरागा निरस्तभोगाः शान्ताः सुदान्ता यतयो महान्तः। विज्ञाय तत्त्वं परमं तदन्ते प्राप्ताः परां निर्वृतिमात्मयोगात्। भवानपीदं परतत्त्वमात्मनः स्वरूपमानन्दघनं विचार्य्य। विधूय मोहं स्वमनःप्रकल्पितं मुक्तः कृतार्थो भवतु प्रबुद्धः। समाधिना साधुविनिश्चलात्मना पश्यात्मतत्त्वं स्फुटबोधचक्षुषा। निःसंशयं सम्यगवेक्षितश्चेच्छ्रुतः पदार्थो न पुनर्विकल्प्यते। स्वस्याविद्याबन्धसम्बन्धमोक्षात् सत्यज्ञानानन्दरूपात्मलब्धौ। शास्त्रं युक्तिर्देशिकोक्तिः प्रमाणं चान्तःसिद्धा स्वानुभूतिः प्रमाणम्। बन्धो मोक्षश्च तृप्तिश्च चिन्तारोग्यक्षुदादयः। स्वेनैव वेद्या यज्ज्ञानं परेषामानुमानिकम्। तटस्थिता बोधयन्ति गुरवः श्रुतयो यथा। प्रज्ञयैव तरेद्विद्वानीश्वरानुगृहीतया। स्वानुभूत्या स्वयं ज्ञात्वा स्वमात्मानमखण्डितम्। संसिद्धः सन्मुखं तिष्ठेत् निर्विकल्पात्मनात्मनि। वेदान्तसिद्धान्तनिरुक्तिरेषा ब्रह्मैव जीवः सकलं जगच्च। अखण्डरूपस्थितिरेव मोक्षो ब्रह्माद्वितीये श्रुतयः प्रमाणम्"।

तदीयज्ञानाकारोऽपि तत्र दर्शितो यथा

"अकर्त्ताहमभोक्ताहमविकारोऽहमक्रियः। शुद्धबोध-

स्वरूपोऽहं केवलोऽहं सदाशिवः । द्रष्टुः श्रोतुर्वक्तुः कर्त्तुर्भोक्तुर्विभिन्न एवाहम् । नित्यनिरन्तरनिष्क्रियो निःसीमाऽसङ्गपूर्णबोधात्मा । नाहमिदं नाहमदोऽप्युभयोरवभासकं परं शुद्धम् । बाह्याभ्यन्तरशून्यं पूर्णं ब्रह्माद्वितीयमेवाहम् । निरुपममनादितत्त्वं त्वमहमिदमदइति कल्पनादूरम् । नित्यानन्दैकरसं सत्यं ब्रह्माद्वितीयमेवाहम् । नारायणोऽहं नरकान्तोऽहं पुरान्तकोऽहं पुरुषोऽहमीशः । अखण्डबोधोऽहमशेषसाक्षी निरीश्वरोऽहं निरहञ्च निर्म्ममः । सर्व्वेषु भूतेष्वहमेव संस्थितो ज्ञानात्मनान्तर्बहिराश्रयः सन् । भोक्ता च भोग्यं स्वयमेव सर्व्वं यद्यत् पृथक् दृष्टमिदन्तया पुरा । मय्यखण्डसुखाम्भोधौ बहुधा विश्ववीचयः । उत्पद्यन्ते विलीयन्ते मायामारुतविभ्रमात् । स्थूलादिभावा मयि कल्पिता भ्रमादारोपितानुस्फुरणेन लोकैः । काले यथा कल्पकवत्सरायनर्त्त्वादयो निष्कलनिर्व्विकल्पे । आरोपितं नाश्रयदूषकं भवेत् कदापि मूढैरतिदोषदूषितैः । नार्द्रीकरोत्यूषरभूमिभागं मरीचिकावारिमहाप्रवाहः । आकाशवत् कल्पविदूरगोऽहमादित्यवद्भास्यविलक्षणोऽहम् । आहार्य्यवन्नित्यविनिश्चलोऽहमम्भोधिवत् पारविवर्जितोऽहम् । न मे देहेन सम्बन्धो मेघेनेव विहायसः । अतः कुतो मे तद्धर्म्मा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः । उपाधिरायाति स एव गच्छति स एव कर्म्माणि करोति भुङ्क्ते । स एव जीर्य्यन् म्रियते सदाहं कुलाद्रिवन्निश्चल एव संस्थितः । न मे प्रवृत्तिर्न च मे निवृत्तिः सदैकरूपस्य निरंशकस्य । एकात्मको यो निविडो निरन्तरो व्योमेव पूर्णः स कथं नु चेष्टते ? । पुण्यानि पापानि निरिन्द्रियस्य निश्चेतसो निर्व्विकृतेर्निराकृतेः । कुतो ममाखण्डसुखानुभूतेः ? ब्रूते ह्यनन्वागतमित्यपि श्रुतिः । छायया स्पृष्टमुष्णं वा शीतं वा सुष्ठु दुष्ठु वा । न स्पृशत्येव यत् किञ्चित् पुरुषं तद्विलक्षणम् । न साक्षिणं साक्ष्यधर्म्माः संस्पृशन्ति विलक्षणम् । अविकारमुदासीनं गृहधर्म्माः प्रदीपवत् । रवेर्यथा कर्म्मणि साक्षिभावो वह्नेर्यथा दाहनियामकत्वम् । रज्जोर्यथारोपितवस्तुसङ्गस्तथैव कूटस्थचिदात्मनो मे । कर्त्तापि वा कारयितापि नाहं भोक्तापि वा भोजयितापि नाहम् । द्रष्टापि वा दर्शयितापि नाहं सोऽहं, स्वयंज्योतिरनीदृगात्मा । चलत्युपाधौ प्रतिविम्बलौल्यमौपाधिकं मूढधियो नयन्ति । स्वविम्बभूतं रविवद्विनिष्क्रियं कर्त्तास्मि भोक्तास्मि हतोऽस्मि हन्ता । जले वापि स्थले वापि लुठत्वेष जडात्मकः । नाहं विलिप्ये तद्धर्म्मैर्घटधर्म्मैर्नभो यथा । कर्त्तृत्वभोक्तृत्वखलत्वमत्तताजडत्वबद्धत्वविमुक्ततादयः । बुद्धेर्व्विकल्पा न तु सन्ति वस्तुतः स्वस्मिन् परे ब्रह्मणि केवलेऽद्वये । सन्तु विकाराः प्रकृतेर्दशधा शतधा सहस्रधा वापि । किं मे सङ्गिभिरेभिर्न ह्यम्बुदा वरमम्बरं स्पृशन्ति । अव्यक्तादिस्थूलपर्य्यन्तमेतद्विश्वं यत्राभासमात्रं प्रतीतम् । व्योमप्रख्यं सूक्ष्ममाद्यन्तहीनं ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि । सर्व्वाधारं सर्व्ववस्तुप्रकाशं सर्व्वाकारं सर्व्वगं सर्व्वशून्यम् । नित्यं शुद्धं निश्चलं निर्व्विकल्पं ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि । यन्निरस्ताशेषमायाविशेषं प्रत्यग्रूपं प्रत्ययागम्यमानम् । सत्यज्ञानानन्दमानन्दरूपं ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि । निष्क्रियोऽस्म्यविकारोऽस्मि निष्कलोऽस्मि निराकृतिः । निर्व्विकल्पोऽस्मि नित्योऽस्मि निरालम्बोऽस्मि निर्द्वयः । सर्व्वात्मकोऽहं सर्व्वोऽहं सर्व्वातीतोऽहमद्वयः । केवलाखण्डबोधोऽहमानन्दोऽहं निरन्तरम् । स्वाराज्यसाम्राज्यविभूतिरेषा भवत्कृपाश्रीमहिमप्रसादात् । प्राप्ता मया श्रीगुरवे महात्मने नमो नमस्तेऽस्तु पुनर्नमोऽस्तु”॥

पुनस्तल्लक्षणं तत्रैवोक्तं यथा

“क्षुधां देहव्यथां त्यक्त्वा बालः क्रीडति वस्तुनि । तथैव विद्वान् रमते निर्म्ममो निरहं सुखी । चिन्ताशून्यमदैन्यभैक्ष्यमशनं, पानं सरिद्वारिषु, स्वातन्त्र्येण निरङ्कुशा स्थितिरभी निद्रा श्मशाने वने । वस्त्रं क्षालनशोषणादिरहितं दिग्वास्तु शय्या मही सञ्चारो निगमान्तवीथिषु विदां क्रीडा परे ब्रह्मणि । विमानमालम्ब्य शरीरमेतद् भुनक्त्यशेषान् विषयानुपस्थितान् । परेच्छया बालवदात्मवेत्ता योऽव्यक्तलिङ्गोऽननुषक्तबाह्यः । दिगम्बरो वापि च साम्बरो वा त्वगम्बरो वापि चिदम्बरस्थः । उन्मत्तवद् वापि च बालवद् वा पिशाचवद् वापि चरत्यवन्याम् । कामान्निष्कामरूपी संचरत्येकचरो मुनिः । स्वात्मनैव सदा तुष्टः स्वयं सर्व्वात्मना स्थितः । क्वचिन्मूढो विद्वान् क्वचिदपि महाराजविभवः क्वचिद्भ्रान्तः सौम्यः क्वचिदजगराचारकलितः । क्वचित् पात्रीभूतः क्वचिदवमतः क्वाप्यविदितश्चरत्येवं प्राज्ञः सततपरमानन्दसुखितः । निर्धनोऽपि सदा तुष्टोऽप्यसहायो महाबलः । नित्यतृप्तोऽप्यभुञ्जानोऽप्यसमः समदर्शनः । अपि कुर्व्वन्नकुर्व्वाणश्चाभोक्ता फलभोग्यपि । शरीर्य्यप्य-

शरीरस्थोऽप्यपरिच्छिन्नोऽपि सर्वगः । अशरीरं सदा सन्तमिमं ब्रह्मविदं क्वचित् । प्रियाप्रिये न स्पृशतस्तथैव च शुभाशुभे । स्थूलादिसम्बन्धवतोऽभिमानिनः सुखञ्च दुःखञ्च शुभाशुभे च विध्वस्तबन्धस्य सदात्मनो मुनेः कुतः शुभं वाप्यशुभं फलं वा । तमसा ग्रस्तवद्भानादग्रस्तोऽपि रविर्जनैः । ग्रस्त इत्युच्यते भ्रान्त्या ह्यज्ञात्वा वस्तुलक्षणम् । तद्वद्देहादिबन्धेभ्यो विमुक्तं ब्रह्मवित्तमम् । पश्यन्ति देहवन्मूढाः शरीराभासदर्शनात् । अहिनिर्ल्वयनीवायं मुक्तदेहस्तु तिष्ठति । इतस्ततश्चाल्यमानो यत्किञ्चित् प्राणवायुना । स्रोतसा नीयते दारु यथा निम्नोन्नतस्थलम् । दैवेन नीयते देहो यथाकालोपभुक्तिषु । प्रारब्धकर्मपरिकल्पितवासनाभिः संसारिवच्चरति भुक्तिषु मुक्तदेहः । सिद्धः स्वयं वसति साक्षिवदत्र तूष्णीं चक्रस्य मूलमिव कल्पविकल्पशून्यः । नैवेन्द्रियाणि विषयेषु नियुङ्क्त एष नैवापयुङ्क्त उपदर्शनलक्षणस्थः । नैव क्रियाफलमपीषदवेक्षते स स्वानन्दसान्द्ररसपानसुमत्तचित्तः । लक्ष्यालक्ष्यगतिं त्यक्त्वा यस्तिष्ठेत् केवलात्मना । शिव एव स्वयं साक्षादयं ब्रह्मविदुत्तमः । जीवन्नेव सदा मुक्तः कृतार्थो ब्रह्मवित्तमः" ।

विदेहकैवल्यमपि तत्र दर्शितं यथा "उपाधिनाशाद् ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति निर्द्वयम् । शैलूषवेषसद्भावाभावयोश्च यथा पुमान् । तथैव ब्रह्मविच्छ्रेष्ठः सदा ब्रह्मैव नापरः । यत्र क्वापि विशीर्णं सत् पर्णमिव तरोर्वपुः पतनात् । ब्रह्मीभूतस्य यतेः प्रागेव तच्चिदग्निना दग्धम् । सदात्मनि ब्रह्मणि तिष्ठतो मुनेः पूर्णाद्वयानन्दमयात्मना सदा । न देशकालाद्युचितप्रतीक्षा त्वङ्मांसविट्पिण्डविसर्जनाय । देहस्य मोक्षो मोक्षो न दण्डस्य कमण्डलोः । अविद्याहृदयग्रन्थिमोक्षो मोक्षो यतस्ततः । कुल्यायामथ नद्यां वा शिवक्षेत्रेऽपि चत्वरे । पर्णं पतति चेत्तेन तरोः किं नु शुभाशुभम् ? । पत्रस्य पुष्पस्य फलस्य नाशवद् देहेन्द्रियप्राणधियां विनाशः । नैवात्मनः स्वस्य सदात्मकस्यानन्दाकृतेर्वृक्षवदस्ति चैषः । प्रज्ञानघन इत्यात्मलक्षणं सत्यसूचकम् । अनूद्योपाधिकस्यैव कथयन्ति विनाशनम् । अविनाशी वा अरेऽयमात्मेति श्रुतिरात्मनः । प्रब्रवीत्यविनाशित्वं विनश्यत्सु विकारिषु । पाषाणवृक्षतृणधान्यकटाम्बराद्या दग्धा भवन्ति हि मृदेव यथा तथैव । देहेन्द्रियासुमनआदि समस्तदृश्यं ज्ञानाग्निदग्धमुपयाति परात्मभावम् । विलक्षणं यथा ध्वान्तं लीयते भानुतेजसि । तथैव सकलं दृश्यं ब्रह्मणि प्रविलीयते । घटे नष्टे यथा व्योम व्योमैव भवति स्फुटम् । तथैवोपाधिविलये ब्रह्मैव ब्रह्मवित् स्वयम् । क्षीरं क्षीरे यथा क्षिप्तं तैलं तैले जलं जले । संयुक्तमेकतां याति तथात्मन्यात्मविन्मुनिः" ।

एवं विदेहकैवल्यं सन्मात्रत्वमखण्डितम् । ब्रह्मभावं प्रपद्यैष यतिर्नावर्त्तते पुनः । सदात्मैकत्वविज्ञानदग्धाविद्यादिवर्ष्मणः । अमुष्य ब्रह्मभूतत्वाद् ब्रह्मणः कुत उद्भवः? । मायाक्लृप्तौ बन्धमोक्षौ न स्तः स्वात्मनि वस्तुतः । यथा रज्जौ निष्क्रियायां सर्पाभासविनिर्गमौ । आवृतेः सदसत्त्वाभ्यां वक्तव्ये बन्धमोक्षणे । नावृतिर्ब्रह्मणः काचिदन्याभावादनावृतम् । यद्यस्त्यद्वैतहानिः स्यात् द्वैतं न सहते श्रुतिः । बन्धश्च मोक्षश्च मृषैव मूढा बुद्धेर्गुणं वस्तुनि कल्पयन्ति । दृगावृतिं मेघकृतां यथा रवौ यतोऽद्वयासङ्गचिदेकमक्षरम् । अस्तीति प्रत्ययो यश्च यश्च नास्तीति वस्तुनि । बुद्धेरेव गुणावेतौ न तु नित्यस्य वस्तुनः । अतस्तौ मायया क्लृप्तौ बन्धमोक्षौ न चात्मनि । निष्कले निष्क्रिये शान्ते निरवद्ये निरञ्जने । अद्वितीये परे तत्त्वे व्योमवत् कल्पना कुतः? । न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता । सकलनिगमचूडास्वान्तसिद्धान्तगुह्यं परमिदमतिगुह्यं दर्शितं ते मयाद्य । अपगतकलिदोषं कामनिर्मुक्तबुद्धिं स्वसुतवद सकृत्त्वं भावयित्वा मुमुक्षुम्" । कैवल्यं स्वरूपत्वेनास्त्यस्य अर्श० अच् । २कैवल्यस्वरूपे त्रि० "ज्ञानविज्ञानयुक्तानां निरूपाख्या निरञ्जना । कैवल्या या गतिर्ब्रह्मसदने सा गतिर्भवान्" भा० अनु० १६अ० । "कैवल्या मोक्षाख्या गतिः" नीलक० । केवल एव स्वार्थे ष्यञ् । ४अद्वितीये वस्तुनि न० "धातारमजमव्यक्तं यमाहुः परमव्ययम् । कैवल्यं निर्गुणं विश्वमनादिमजमव्ययम्" भा० अ० ६३अ०

कैशिक न० केशानां समूहः ठक् । १केशसमूहे । २नाटकप्रसिद्धे वृत्तिभेदे स्त्री ङीप् हेमच० सा० द० सरस्वतीकण्ठाभरणे च कौशिकीत्येव पाठः । अलङ्कारशब्दे ३८८पृ० तल्लक्षणमुक्तम् । ३शृङ्गारे पु० जटा० तस्य केशवेशपूर्व्वकत्वेन तदधीनत्वात् तथात्वम् । ४नृपभेदे पु० "आहूतिः कैशिकश्चैव भीष्मकश्च नराधिपः" हरिवं० ८६अ०

कैशोर न० किशोरस्य भावः कर्म्म वा प्राणभृद्वयोवाचित्वात् अञ् । "कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि ।

कैशोरमा पञ्चदशात् यौवनं तु ततः परमिति" श्रीधरधृते एकादशाब्दपञ्चदशपर्य्यन्तवयसि "सन्ति वयसि कैशोरे श्रीमानुग्रहकारकम्" भाग०३।२८।१८ स्वार्थे क। तत्रार्थे "कैशोरकं मानयन् वै सह ताभिर्मुमोद ह" हरिवं० ७७। [ढक्। किशोर्य्या अपत्ये

कैशोरिकेय पुंस्त्री० किशोरी+स्वार्थे क ततः शुभ्रा० अपत्ये

कोक पुंस्त्री कुक–आदाने अच्। १चक्रवाके "हंसारवैः कोकरवैश्च" भा० आनु० २६अ० "विरहविधुरकोकद्वन्द्वशोकं विभिन्दन्" उद्भटः। २वृके "वने यूथपरिभ्रष्टा मृगी कोकैः (वृकैः) रिवार्द्दिता" रामा०। ३भेके च स्त्रियां ङीप्। ४ज्येष्ठ्याम् (टिकटिकी) ५खर्ज्जूरीवृक्षे च पु० मेदि० ६विष्णौ पु० त्रिका०

कोकड पुंस्त्री कोकं वृकत्वं लाति ला–क लस्य डः। विलेशयमृगभेदे चमरमृगे राजनि० स्त्रियां ङीप्।

कोकदेव पुंस्त्री कोकस्य दीव्यति दिव–अच्। कपोते राजनि०

कोकनद न० कोकान् चक्रवाकान् नदति नादयति अन्तर्भूतण्यर्थे नद–अच्। १रक्तकुमुदे, २रक्तपद्मे च। "व्याकोशकोकनदतां दधते नलिन्यः" माघः। "सरसः कोकनदभ्रमादिव" नैष०

कोकनदच्छवि पु० कोकनदस्य छविरिव छविर्यस्य। १रक्तवर्णे २तद्वति त्रि० अमरः। [स्वार्थे शब्दच०।

कोकबन्धु पु० कोकयोश्चक्रवाकयोर्मेलनकारित्वात् बन्धुरिव।

कोकरक पु० ब०व० देशभेदे। "वकाः कोकरकाः प्रोष्ठाः समवेगवशास्तथा" भा० भी० ९ देशकथने।

कोकवाच पुंस्त्री कोकस्य वाचेव वाचा वाक् रवो यस्य। विलेशयमृगभेदे राजनि०

कोकाख्य पु० कोकस्याख्याऽस्य। [illegible]भेदे राजनि०

कोकामुख न० भारतवर्षस्थे तीर्थभेदे "कोकामुखमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी यतव्रतः। जातिस्मरत्वमाप्नोति दृष्टमेतत् पुरातनैः" भा० व०८४अ० "कोकामुखे विगाह्याथ" भा० आनु०। २५अ०

कोकाह पु० कोकइवाहन्ति आ+हन–ड। श्वेताश्वे हेमच०

कोकिल पुंस्त्री कुक–इलच्। स्वनामख्याते पक्षिणि अमरः। "पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुकूज" कुमा०। स्त्रियाम् जातित्वेऽपि–अजा० टाप्। "कोकिलाकलरवो वनेवने नूनमत्र विरहो भविष्यति" उद्भटः। "अथ कूटः कोकिलानि" सि० कौ० "रुतद्वितयेषु कोकिलाम्" कुमा० "कोकिलामञ्जुवादिनीम्" रघुः। अङ्गारे पु० त्रिका० संज्ञायां कन्। "इयदशभिर्नजौ भजजला गुरु नर्द्दटकम्। मुनिगुहकार्णवैः कृतयति वद कोकिलकम्" वृ० र० उक्ते २छन्दोभेदे न०।

कोकिलनयन पु० कोकिलस्य नयनमिव रक्तं पुष्पमस्य। अतिरक्तपुष्पे (तालमाखना) (कुलेखाडा) वृक्षभेदे रमानाथः [(तालमाखना) वृक्षभेदे अमरः

कोकिलाक्ष पु० कोकिलस्याक्षीव रक्तं पुष्पमस्य पचसमा०।

कोकिलावास पु० ६त०। आम्रवृक्षे राजनि०

कोकिलासन न० रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे तल्लक्षणम् यथा "अथान्यदासनं वक्ष्ये येन सिद्धो भवेन्नरः। निरुध्याद्वायुसञ्चारं कोकिलाख्यासनेन च। ऊर्द्ध्वं हस्तद्वयं कृत्वा तदग्रे पादयोः सुधीः। बद्धाङ्गुष्ठद्वयं नाथ! शनैः शनैः प्रकारयेत्। पद्मासनं समाकृत्य कूर्परोपरि संस्थितः"

कोकिलेक्षु पु० कोकिल इव कृष्णः इक्षुः। (काजला) इक्षुभेदे। राजनि०

कोकिलेष्टा स्त्री०६त०। महाजम्बूवृक्षे राजनि०

कोकिलोत्सव पु० कोकिलानामुत्सवोऽत्र। आम्रवृक्षे राजनि० [(देशान्) भाग० ५।६।८

कोङ्क पु० ब०व०। देशभेदे। "वङ्कमाणं कोङ्कवेङ्कटकान्"

कोङ्कण पु० ब०व०। देशभेदे स च देशः वृ० सं० कूर्म्मविभागे दक्षिणस्यामुक्तः "शिविकफणिकारकोङ्कणाभीराः"। "अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ!। कौकुट्टकास्तथा चोलाः कोङ्कणा मलवानराः" भा० भी० ९अ०। क्वचिद्देकत्वम् "नायं वर्ज्यः कोङ्कणे मागधे च" मु० चि० "मालवे गौडदेशे च सिन्धुदेशे च कोङ्कणे। व्रतं चूडां विवाहञ्च वर्ज्जयेन्मकरे गुरौ" पी० धा०। तेषां राजा अण्। कौङ्कण तद्राजस्य बहुषु तस्य लुक्। तत्रार्थे स्वार्थे क "कुन्तलांश्च तथा वङ्गान् शाल्वान् कोङ्कणकांस्तथा (विजित्य)" हरिवं० १४अ०

कोङ्कणासुत पु० कोङ्कणदेशोद्भवा अण् तस्य लुक् कोङ्कणा रेणुका ६त०। परशुरामे शब्दमा०

कोच त्रि० कुच–ज्वला० कर्त्तरि ण। १सङ्कोचके,। भावे घञ्। २सङ्कोचे "एकैकस्य त्वकोचभटस्यपनाङ्कुशादाः कुर्वे दाहतुपर्वयुते भवन्ति" सुश्रु० अङ्गा०पु० उक्ते ३जातिभेदे (कोँच) "तीवरस्य तु पुत्रः कोचश्चैदिसम्भवः। कोचजातिरिति ख्यातस्तन्त्रोक्तेः"। स्त्रियां ङीप्। ४तत्प्रधाने देशे पु०। सोऽभिजनोऽस्य अण्। कौच तद्देशवासिनि बहुषु तस्य अणो लुक्।

कोजागर पु० कोजागर्त्ति इति जल्पनात्र लक्ष्मीरत्र काले पृषो० । आश्विनपौर्णमास्याम् । तत्कृत्यव्यवस्थादि ति० त० कल्पतरौ ब्रह्मपुराणम् "आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां निकुम्भायालकार्त्तिवात् । आयाति सेनया सार्द्धं कृत्वा युद्धं सुदारुणम् । तस्मात्तत्र नरैर्मार्गाः स्वगेहस्य समीपतः । शोधितव्याः प्रयत्नेन भूषितव्याश्च वस्तुभिः । पुष्पार्घ्य-फलमूलाद्यसर्षपप्रकरैस्तथा । वेश्मानि भूषितव्यानि मार्गार्णिविशेषतः । सुस्नातैरनुलिप्तैश्च नरैर्भाव्यं सवा-ग्धवैः । दिवा तत्र न भोक्तव्यं मनुष्यैश्च विवेकिभिः । स्त्री-बालमूर्खवृद्धैश्च भोक्तव्यं पूजितैः सुरैः" । पूजितैः सु-रैः पूजितसुरैरित्यर्थः । "पूज्याश्च सफलैः पुष्पैस्तथाद्वारो-र्द्धभित्तयः । द्वारोपान्ते सुदीप्तस्तु संपूज्योऽश्वव्यवाहनः । यवाक्षतघृतोपेतैस्तण्डुलैश्च सुसर्पितः । संपूजितव्यः पूर्णेन्दुः पयसा पायसेन च । स्कन्दः सभार्य्यरुद्रश्च तथा नन्दीश्वरो मुनिः । गोमद्भिः सुरभिः पूज्या छाग-वद्भिर्हुताशनः । उरभ्रवद्भिर्वरुणो गजवद्भिर्विनायकः । पूज्यः साश्वैश्च रेवन्तो यथाविभवविस्तरैः । ततः पूज्यो-निकुम्भोऽपि समांसैस्तिलतण्डुलैः । सुगन्धिभिर्घृतो-पेतैः कृशराद्यैश्च भूरिभिः । ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु भोक्तव्यं मांसवर्जितम् । वह्निपार्श्वगतैर्नैर्या इहा क्रीड़ाः पृथग्विधाः" । ततश्च द्वारोर्द्धभित्तिस्थ-व्यवाहपूर्णेन्दुसभार्य्यरुद्रस्कन्दनन्दीश्वरमुनयः सर्व्वे पूज्याः । द्वारोर्द्धभित्तिशब्दोऽत्र बहुवचनान्तः । नन्दीश्वरो मुनिरेकः । गोमता सुरभिः, छाग-वता हुताशनः मेषवता वरुणः, हस्तिमता विनायकः, अश्ववता रेवन्तः सर्व्वैरेव निकुम्भः पूज्यः, मत्स्यार्णवे लि-ङ्गपुराणम् । "आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि । कौमुदी सा समाख्याता कार्य्या लोकविभूतये । कौमुद्यां पूजयेल्लक्ष्मीमिन्द्रमैरावते स्थितम् । सुगन्धि-र्निशि सद्वेशो अक्षैर्जागरणं चरेत्" । तथा "निशीथे वरदा लक्ष्मीः कोजागर्त्तीति भाषिणी । तस्मै वित्तं प्रयच्छामि अक्षैः क्रीड़ां करोति यः । नारिकेलैश्चिपिटकैः पितॄन् देवान् समर्चयेत् । बन्धूंश्च प्रीणयेत्तेन स्वयं तद-शनो भवेत्" । अत्र निशीति निशीथ इति चाभिधानात् रात्रिकृत्यमिदम् । ततश्च "प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या तिथि-र्नक्तव्रते सदा । प्रदोषोऽस्तमयादूर्द्ध्वं घटिकाद्वयमिष्यते" इति वत्सवचनात् यद्दिने प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी पौर्णमासी तद्दिने कोजागरकृत्यम् उभयव्याप्तगुरो-भात् । यदा तु पूर्व्वदिने निशीथव्याप्तिः परदिने प्रदोष-व्याप्तिस्तदा परेद्युस्तत्कृत्यम् । प्रधानपूजाकालव्याप्त-गुरोभात् । यदा तु पूर्व्वदिने निशीथव्याप्तिः परदिने न प्रदोषव्याप्तिस्तदा सुतरां पूर्व्वेद्युस्तत्कृत्यम् "अतः सु तिथयः पुण्याः कर्म्मानुष्ठानतोदिवा । नक्तादिव्रतयोगे तु रात्रियोगोविशिष्यते" इति वचनात्" ।

"नारिकेलोदकं पीत्वा अक्षैर्जागरणं निशि । तस्मै वित्तं प्रयच्छामि कोजागर्त्ति महीतले" कृत्यकौमुदी । तत्राक्ष-क्रीड़ा कार्य्या । अक्षक्रीडाविशेषश्च चतुरङ्गशब्दे वक्ष्यते । "या तु कोजागरे याते" ति० त० राजमार्त्तण्डः ।

कोट पु० कुट—घञ् । १कौटिल्ये । आधारे घञ् । दुर्गे (गड़) मेदि० । ततः चतुरर्थ्याम् अश्मा० र कोटर कोटसन्नि-कृष्टदेशादौ त्रि० [विहृतिः स्त्रियां ङीप् ।

कोटक पुंस्त्री कुट—ण्वुल् जातिभेदे ब्रह्मवै० जातिशब्दे

कोटचक्र न० कोटस्य दुर्गस्य शुभाशुभज्ञापनार्थे अष्टविध चक्रभेदे चक्रशब्दे विवृतिः । "कोटचक्रमष्टविधं चतुर-स्रादिभेदतः "इति नरपतिजयचर्य्या

कोटर पुंन० कोटं कौटिल्यं राति रा-क । वृक्षस्कन्धादिस्थग-र्त्ते । "चलत्फणाधरमिव कोटरं तरुः" माघः । "मत्तकुक्कारविटपदन्द्रियाङ्कुरकोटरः" भा० आश्व० ४७अ० र दुर्गसन्निकृष्टदेशादौ त्रि० व्युत्पत्तिः कोटशब्दे दृश्या । कोटरं दुर्गसन्निकृष्टं वनम् तथाभूतवृक्षाणां वा वनम् कोटरा० पूर्व्वपददीर्घः णत्वञ्च । कोटरावणम् वनभेदे न० ।

कोटरादि पु० वनशब्दे परे पूर्व्वस्वरदीर्घनिमित्ते पा०ग० सूक्तोक्ते शब्दगणे स च गणः । "कोटर मिश्रक सिध्रक पुरग शारिक" ।

कोटरी स्त्री कोटं कौटिल्यं रीयति री—वधे गतौ च क्विप् १नग्नायां स्त्रियां २दुर्गायाञ्च अमरटीका ।

कोटवी स्त्री कोटं कौटिल्यं दुर्गं वा याति वा—गतौ हिंसने क गौरा०ङीष् । १दुर्गायाम् धरणिः । २नग्नायां स्त्रियां अमरटीका ।

कोटि स्त्री कुट—इञ् । १धनुषोऽग्रभागे अमरः २वस्तुमात्र-स्याग्रभागे, ३अस्त्राणां कोणे ४उत्कर्षे ५शतलक्षित-संख्यायां, ६तत्संख्येये च मेदि० । ७पृक्कायाम् (पिड़िङ्शाक) अमरः ८संशयस्थालम्बने,वादे निर्ण-यार्थं कृते ९पूर्व्वपक्षे, वा ङीप् कोटीत्यप्यत्र । "धनु-ष्कोट्यातुद्य कर्णेन वीरम्" भा० आ० १क० । "तेन

भूजिनिहितैककोटि तत्" (कार्मुकम्) रघुः । "आवर्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटयः" कुमा० "द्रुमिन्नमन्तु क्विनदीर्घितकोटिमेनम्" माघः "विप्रतिपत्तिपाक्यजन्यकोटुपस्थितिः" संशयहेतुक्तौ गदाधरः । "इष्टात् कोर्ट्वः सात्तनूनाचि ज्या दिघ्नोतरो बाहुः। त्र्यस्रे चतुरस्रे वा या सा कोटिः कीर्त्तिता तज्ज्ञैः" १०लीलावत्युक्ते त्रिकोणादिक्षेत्रावयवरेखाभेदे स्त्री "तत्रायते तद्भुजकोटि घातः" लीला० "त्रिभिर्भैः पदं तानि चत्वारि चक्रे क्रमात् स्यादयुग्युग्मसंज्ञा च तेषाम् । अयुग्मे पदे यातम् एष्यन्तु युग्मे भुजोबाहुहीनं त्रिभं कोटिरुक्ता" सि०शि० उक्ते राशिचक्रस्य ११तृतीयांशे १२तत्रोक्ते छायानिरूपणार्थं कल्प्यमानक्षेत्रावयवरेखाभेदे यथा "दिक्सूत्रसम्पातगतस्य शङ्कोश्छायाग्रपूर्व्वापरसूत्रमध्यम् । दोर्दोःप्रभावर्गवियोगमूलं कोटिर्भवेत् प्रागपरा ततः स्यात्" सि० शि०" "दिक्संपातस्थस्य शङ्कोर्भायं यत्र पतति तस्य पूर्व्वापरसूत्रस्य च यदन्तरं स दोरित्युच्यते दोश्छाययोर्वर्गान्तरपदं पूर्व्वापरा कोटिरिति" प्रमि० १३चन्द्रस्य शृङ्गोन्नतिज्ञानार्थं तत्रैव दर्शिते क्षेत्रावयवभेदे च यथा "योऽधो भवो दिनकृतः स विधोर्वदयशङ्क्वन्वितो यम मता खलु सैव कोटिः" सि० शि०

"यो रवेरधःशङ्कुरसौ विधोरूर्ध्वशङ्कुना युतः सैव कोटिर्मम मता अत्रोपपत्तिः । दृक्सूत्रयोर्यान्योत्तरभावेन यदन्तरं स भुजः । ऊर्ध्वाधरभावेन यदन्तरं सा कोटिः । सा चैवं भवति । उदयेऽस्ते वा यदि शृङ्गोन्नतिस्तदा रविशङ्कोरभावाच्छशिशङ्कुरेव कोटिः । यदा निशि रवेरधः शङ्कुस्तदा स शङ्कुर्विधोरुदयशङ्कुना युतो यावांस्तावत् तयोर्दृक्सूत्रयोरूर्ध्वाधरमन्तरं सैव कोटिरुचिता । यतो द्रष्टा पृष्ठेनात्मनोऽवस्थानवशेन शशिनः शृङ्गोन्नतमवलोक्यम् । अतः स्वावस्थानसमसूत्रादूर्ध्वं रूपिगत्यौ कोष्ठा भवितव्यम् । भुजकोटिकर्णक्षेत्रं तत्र ष्टव्यं इष्टे रूपतः आदर्शवत् संस्थं यथा भवति तथा कल्प्यम्" प्रमि० तत्रैवोक्ते १४उदयास्तसूत्रक्लृप्तक्षेत्रावयवभेदे यथा "उन्नाहिनाशाङ्कुतलं यदंश यामत्री गतं हि द्युनिशं कुर्वीत । अथच यौम्या निशि सौम्यमध्यात् तद्युत्तिकृतं तत्र निवक्रम् । सौम्यादपक्रमात् तत् हि साम्यं याम्यापक्रमात् पुनरेव साध्यम् । तदन्तरैक्यं चलदलक्षेत्रमध्यजीवा भुवि बाहुसाहुः । इगृज्या स्मृति च तयोस्तु कोटिं पूर्वापरां वर्गवियोगमूलम्" सि०शि०

"क्षितिजस्य कोटालरसंपातयोर्मध्यं सूत्रमुदयास्तसूत्रम् । पञ्चदशघटिकान्तः शङ्कुः । तस्य तलकुदयास्तसूत्रादुत्तरदक्षिणतो भवति । यतः क्षितिजादुपरि दक्षिणतोऽपक्रमान्तं गतम् । अथच उत्तरतो गतम् । अतो निम्नमुत्तरं स्ततम् । अथ भुज उच्यते । उत्तरगोलेऽप्युत्तरा स्तव याम्यगतस्तोमानाप्या बाहुर्भवति । बाहुनाम शङ्कुप्राच्यपरसूत्रयोरन्तरम् । यदाऽल्पा शङ्कुतलादूना तदा तयोरन्तरं दक्षिणं शङ्कुतलं बाहुः स्यात् । एवं सम्भवतमष्येवाडुपरि दक्षिणगोले त्वग्रा याम्या शङ्कुतलं च याम्यं तयोर्योगे कृते बाहुः स्यात् । रविसममण्डलयोरन्तरांशानां ज्या बाहुः । तत्र या इगृज्या स कर्णः । तयोर्वर्गान्तरपदं पूर्व्वापरा कोटिः" प्रमि०

"शतं शतसहस्राणां कोटिमाहुर्मनीषिणः" रामा० । तत्र संख्यायाम् "योनिकोटिसहस्रेषु सृतिं चास्यान्तरात्मनः" मनुः । "कोटिकोटिगुणितं दिवि हायि" नैष० । संख्यान्विते "कोटीशतकोटय चाकरोति" रघुः। ततो चार्थे क्यच् । कोटिक्यति कोटिवाराथं कथ्य० । आरकार्थे कपोस्तत: वीपसादौ शत्। कोटियति योषाभिनतधारकरूपे तदर्थे अध्य० कोटियोदरवति । [गोपकोटि जटाधरः ।

कोटिक पु० कोथा वक्रधा कायति प्रकाशते कै—क । इन्द्र-

कोटिकास्य पु० कोटिकस्यैवास्यमस्य । शिशिरंसंस्थे सुरथपुत्ते नृपभेदे "अङ्गस्तु राजः सुरथस्य पुत्रः यं कोटिकास्येति विदुर्मनुष्याः" भा० व० २६४अ० । द्रौपदीं प्रति तदुक्तिः

कोटिजित् पु० कोटिं कविकोटिं, पक्षे कोटिमितं द्रव्यं वा जितवान् जि-भूते क्विप् । रघुवंशादिकाव्यकारे कालिदासे त्रिका० ।

कोटिज्या स्त्री कर्म० वि० उक्ते पञ्चदशराशाधिकाङ्के चापावयवभेदे तदानयनं यथा

"गताङ्कुज्या विषमे गम्यात् कोटिः पदे भवेत् । युग्मे तु गम्याद्बाहुज्या कोटिज्या तु गताङ्कवेत्" सू०सि०। "विषमे पदे गताञ्चपञ्चस्य पदादितो वृत्तं राशित्रिभागात्मकं प्राग्भागं तत्तदित्यर्थः भुजज्या स्यात् । गम्यात्ततोऽभं त्रिभं पञ्चात् पदान्तावधिकमेभ्यम् । तस्मात् कोटिः कोटिज्या स्यात् । युग्मे पदे तुकारात् पदे एष्याद्भुजज्या, गतात् कोटिज्या स्यात् तुकारो विशेषद्योतकः । एतच्चादेवोक्तरीत्या ज्ञेयं वा भवतीत्यर्थः । अत्रोपपत्तिः विषमपदे पञ्चोर्ध्वाधरदेशान्तरानुसारेण ज्ञायतेऽस्मात् गतो दक्षिणात्दनत्रयेष्या भूमध्या तदर्धचापं तदन्तरांशा

इतभागल्पा गताः। कक्षाधररेखागभ्रवृत्तस्य तिर्यक्चापस्थयोरन्तरसूत्रमर्धज्यापदान्तः कोटिज्या भुजोत्क्रमज्योनत्रिज्याधर्धरेखारूपकोटित्वात्। तदर्द्धचापं भुजाधोनं त्रिभमिति तस्मात् कोटिज्या। चमपदे चक्षाधरेखान्तर तिर्यग्धरेखा भुजज्येति तदूर्ध्वं चापं यद्यूर्ध्वं तिर्यक् चापपदान्तरं तिर्यगर्धज्याकोटिज्यत्वात् कोटिसज्ञायं पदगतमित्युपपन्नं गतादिन्यादि" रङ्गनाथः

कोटितीर्थ न० कोटिः तीर्थान्यत्र। १अवन्तिदेशस्थमहाकालवनस्थिते तीर्थभेदे। "महाकालं ततोगच्छेत् नियतो नियताशनः। कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत्" भा०व० ८२ अ०। २पञ्चनदान्तर्गते तीर्थभेदे च। "ततः पञ्चनदं गत्वा नियतोनियताशनः। कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत्" भा०८३अ०

कोटिपात न० कोटिरग्रं पात्यते अनायनेऽस्य। कैनिपातके हेमच० तदग्रस्य जले पातनेन नौचालनात्तस्य तथात्वम्। शब्दकल्पद्रुमे पुंस्त्वोक्तिः प्रामादिकी "कैनिपातः कोटिपात्रमरित्रोडुपः प्लव" इति हेमचन्द्रे क्लीवत्वनिर्देशात्।

कोटिफल न०६त०। त्रिकोणादिक्षेत्रावयवस्य कोटेः फले। सि०शि०तदायनप्रकारोदर्शितोयथा। "खेनाहते परिधिना भुजकोटिजीवे भांशै३६० र्हृते च भुजकोटिफलाह्वये स्तः" सू०। "अत्रोपपत्तिः। यावत् केन्द्रप्रतिमण्डले तावदेव नीचोच्चवृत्ते स्यात्। अतः प्रतिमण्डलदोःकोटिज्ये अनुपातेन नीचोच्चवृत्ते परिणाम्येते यदिभांशवृत्ते ३६० एते दोःकोटिज्ये तदा परिध्यंशवृत्ते किमिति। अथवा त्रिज्याव्यासार्धे एते दोःकोटिज्ये तदान्त्यफलज्याव्यासार्धे किमिति। फलं तुल्यमेव" प्रमि०।

उक्तञ्च सू०सि० रङ्गनाथाभ्यां यथा

"तद्गुणे भुजकोटिज्ये भगणांशविभाजिते। तद्भुजज्याफलधनुर्मान्दं लिप्तादिकं फलम्" सू० "भुजकोटिजेत्र मन्दशीघ्रान्यतरसम्बन्धेन केन्द्रभुजकोटिज्ये तद्गुणे स्वीयस्फुटपरिधिना गुणिते भगणांशैः षष्ट्यधिकशतत्रयेण भक्ते भुजफलकोटिफले भवतः। मन्दकेन्द्रभुजज्योत्पन्नफलस्य धनुःफलादिकं मान्दं फलं भवति। अत्रोपपत्तिः। कक्षास्थोच्चस्थानस्थितदेवतया स्वकक्षास्थितग्रहपरिविम्बं स्वाभिमुखाकर्षणेन कक्षास्थमध्यमस्थानात् परमफलज्यान्तरितस्थाने आकर्षणेन मार्गरूपतिर्यगाकर्षमार्गेणाकृष्यते। तेन मध्यमस्थानीयकक्षाप्रदेशादन्यकक्ष्याव्यासार्धे नीचोच्चवृत्ते इनवांशाद्गते भूमध्यगृहसूत्रे चापक्रमेण तत्प्रदेशस्थयोरन्तराभावात् केन्द्रानुरोधेन कक्षाविपरीतमार्गे तद्भुजपरिधौ ग्रहो भवति। तच्च नीचोच्चवृत्ते ऊर्ध्वरेखापरकोटिमर्धगन्तरसूत्रमर्धज्याकारं परमफलज्यानुरूपं भुजफलम्। तथैव वृत्ते आनीततिर्यक्चापस्थयोरन्तरमूर्ध्वाधररेखाज्याकारं परमफलज्यानुरूपं कोटिफलम्। एते तत्र कक्षास्थभुजज्याकोटिज्यावद्भुजकोटिरूपे इति। कक्षास्थभगणांशप्रमाणेनैते भुजज्याकोटिज्यारूपे भुजकोटी तदा कक्षास्थभागप्रमाणानुरूपप्रागुक्तनीचोच्चपरिधिभागैः केइत्यनुपातेन फलरूपत्वाद्भुजफलकोटिफले" रङ्गनाथः

कोटिर पु० कोटिं राति रा–क। १इन्द्रे, २नकुले, ३इन्द्रगोपकीटे च मेदि०

कोटि(टी)वर्षा स्त्री० कोटिभिरग्रं वर्षति मधु इव–अच्। (पिडिङ्ग) १शाकभेदे। अमरः दीर्घमध्यस्तदर्थे शब्दच० २बाणासुरपुरे न० शब्दर०

कोटि(टी)श पु० कोटा अग्रं च श्यति शो–क। १लोष्टभेदनेऽस्त्रे (मइ)(मुगर)इति वा ख्याते पदार्थे रत्नको०मुग्धबोधः वाहुलिकर्षयत्र २नागभेदे पु०"कोटिशोमानसः पूर्णः शलः पालोहलीमकः" भा० आ०५७अ० वासुकिवंश्योक्तौ

कोटी स्त्री० कुट–इन् ङीप्। (पिडिङ्ग)१शाकभेदे शब्दरत्ना० २कोटिशब्दार्थे च "प्रतोदैश्चापि कोटीभिर्हुङ्कारैः साधुवाहितः" भा० द्रो० ८६अ०

कोटीर पु० कोटिमीरयति ईर–अण्।१किरीटे, हेमच० २जटायां त्रिका० "कोटीरबन्धनधनुर्गुणयोगपट्टे ति" नैष०

कोट्ट पु० कुट्ट–घञ् नि० गुणः। दुर्गे (गड़) अमरः २पुरभेदे (कोटकाङ्गडा) ३राजधानीभेदे च न० हेमच०

कोट्टवी स्त्री० कोट्टं वाति वा–क गौरा० ङीष्। १नग्नायां मुक्तकेशायां स्त्रियाम् २दुर्गायाञ्च जटा० ३बाणासुरमातरि च तत्र दुर्गायाम् हरिवं० १८५अ०

"कुमाररक्षणार्थाय बिभ्रती सुतनुं तदा। द्वितीयादेववचनात् प्राविशद्य कोट्टवी। लम्बा नाम महाभागा भागो देव्यास्तथाष्टमः। विवस्त्रा कनकाङ्गिस्तु सा च तस्था स्थितान्तरे। अथान्तरा कुमारस्य देवीं दृष्ट्वा महाभुजः। पराङ्मुखस्ततो वाक्यमुवाच मधुसूदनः। भवगाहुवाच अपगच्छापगच्छ त्वं धिक् तामिति च कोऽब्रवीत्। किमेवं कुरुषे विप्रं निश्चितस्य वदन्निति। वैशम्पायन उवाच। श्रुत्वैव वचनं तस्य कोट्टवी सु तदा वि-

णोः। नैव याचः शमाभक्तो कुमारपरिरक्षणात्”। १८५अ० वाचमातरि भाग० १०।६।२८ “तन्माता कोट्टवी नाम नग्ना मुक्तशिरोरुहा। पुरोऽवतस्थे कृष्णस्य पुत्रप्राणजिरक्षया” अमत्र नग्नत्वमुक्तकेशत्वविशेषणं तत्काले तथाभूतत्वख्यापनाय वस्तुतस्तयोर्यदा नग्नत्वमुक्तकेशयुक्तत्वात्तत्वात्तवम्

कोट्टवीपुर न० ६त०। बाणासुरपुरे तस्यास्तत्र प्रधानत्वात् तयैव बाणासुरस्य रक्षणात् तत्पुरस्य तथात्वम्।

कोट्टार पु० कुट्ट–आरक् पृषो०। १पुरे२नागरे ३पुष्करिण्याः पाटके च। (पाड) मेदि०

कोठ पु० कुठि–अच् नि० नलोपः। मण्डलाकारे कुष्ठरोगे। तल्लक्षणादि निदाने “असम्यग्वमनो दीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः मण्डलानि” सकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च। उत्कोठः सानुबन्धश्च कोठ इत्यभिधीयते” इति माधवकरः। रक्षितेन चाप्ययोक्तम् “वरटीदष्टसंकाशः कण्डूमान् लोहितोऽल्पकफपित्ताम्। क्षणिकोत्पादविनाशः कोठ इति निगद्यते तज्ज्ञैः” “उद्वर्त्तयन्तु विज्ञेयं कण्डूकोठानिलापहम्” “कण्डूकोठानिलश्लेष्मज्वररोगापहश्च सः” “उद्वर्त्तनं च निर्वाहकया कण्डूकोठविनाशनम्” इति च सुश्रुतः

कोठर पु० कुठि–अर पृषो०। अङ्कोठवृक्षे राजनि०

कोठरपुष्पी स्त्री कोठरस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः ङीप्। वृद्धदारके राजनि०

कोण पु० कुण–करणे घञ् कर्त्तरि अच् वा। येन धनुराकृतिना काष्ठेन वीणादयोवाद्यन्ते तस्मिन् वादनसाधने १काष्ठभेदे २अश्रौ, अमरः। ३गृहादीनामेकदेशे, ४अस्त्राणामग्रभागे, ५लगुडे, मेदि० ६मङ्गलग्रहे हेम० ७शनिग्रहे विश्वः। द्वयोर्दिशोर्मध्यभागे ८विदिशि राजनि० “कनककोणैरभिहन्यमानः” कादं० “भेरीमृदङ्गवीणानां कोणसंघटितः पुनः” रामा० “खण्डहस्तान्कृत्वा तेन चत्वारः स्वर्णपूरिताः। कुम्भाश्चतुर्षु कोणेषु निगूढाः स्थापिता भुवि” कथास०। “सुवर्णकोणाभिहतः प्राणदद्दुन्दुभिः” रामा० “त्रिकुत्रिकोणवक्रकोणद्वारयुग्मम्” तन्त्रसा०। समकोणं विषमकोणम् चेत्यम्

कोणकुण पु० कोणे मत्कुणेकदेशे कुणति चलति कुण–क। मत्कुणे (छारपोका) हेमच०

कोणाघात पु० “दक्काशतसहस्राणि भेरीशतशतानि च। एकदा यत्र हन्यन्ते कोणाघातः स उच्यते” इति भरतोक्ते वाद्यसंघाते शब्द०। काष्ठेन वीणादेस्ताडने च। “कोणाघातेषु गर्ज्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसंघट्टचण्डः” वेणी० [अमरः

कोणि त्रि० कुण–इन्। आदानशक्तिहीनहस्तयुक्ते (कोणा)

कोथ पु० कुथ–पातित्ये घञ्। १नेत्ररोगभेदे (कोथो)। कर्त्तरि अच्। २मथिते त्रि० मेदि० “मूत्रेण मांससृक्क्लेदेन यदा श्वयथुस्त्वचं मांसं वसाम्यवहृतं यदावगाढपुरीषोक्लिन्नपवनेनाधःप्रेरितमसम्यगागतं गुदं क्षिणोति तत्र वातनिमित्तः कोथ उपजायते” इति सुश्रुतोक्ते गुह्यश्वयथुकारके ३भगन्दररोगोपद्रवभेदे। भावे घञ्। ४गलने “तस्मिन् मृते पूयरुधिरावकीर्णे मांसकोथे भूमाविव जलसिक्तायां कृमयो जायन्ते” सुश्रुतः “तत्र सविषमत्स्यकीटदर्दुरमूत्रपुरीषकोथजाताः” सुश्रु० “कीटमूत्रपुरीषाण्डशवकोथप्रदूषितम्” (जलम्) सुश्रु० “गोमयात्कोथजा मत्स्याः मध्याः काष्ठे० कोष्ठधाः” सुश्रु०

कोदण्ड न० कु–शब्दे विच् कोः शब्दितोदण्डोऽस्य। १धनुषि, “विस्फूर्ज्जयन्नज कोदण्डः” भाग० ३।२१।५१। तत्सदृशत्वात् २भ्रूलतायां, ३देशभेदे च। अमरः ४धनूराशौ च।

कोदार पु० ईषदुदारः कोः कादेशः। धान्यभेदे “न ग्राह्यं सर्व्वथा माषवरकोदारकोद्रवम्” कात्या० १,६,८, दृत्र भाष्ये कर्कधृतवाक्यम्

कोद्रव पु० कु–विच् कोः सन् द्रवति द्रु–अच् कर्म०। (कोदो) धान्यभेदे अमरः “कोद्रवोवातलो ग्राही हिमः पित्तकफापहः” भावप्र० तद्गुणाउक्ताः। “अयज्ञिया वै कोद्रवाः” श्रुतिः। “ब्रतोऽन्यदपि संग्राह्यं शस्तं धान्यमालकम्। न ग्राह्यं सर्वथा माषवरकोदारकोद्रवम्” कात्या०श्रौ०१,६,८,सू०भा० कर्कधृतवाक्यम्। तस्य वैश्वदेवे अग्राह्यता “पञ्चमाग्निं समुत्थाप्य वैश्वदेवं समाचरेत्। निष्पावान् कोद्रवान् माषान् कलायांश्चणकांस्त्यजेत्” काशी० ३५अ०। तस्याग्राह्यता भा० अनु० ४२६१ श्लोके उक्ता यथा “अग्राह्यीयानि धान्यानि कोद्रवाः पुलकास्तथा”

कोनालक पुंस्त्री कोने अवोने अलति अपर्य्याप्नोति अल–ण्वुल्। संघचारिषि प्लवे जलपक्षिभेदे अजचरपक्षिभेदे हंसकारंडवाद्युपक्रमे कोनालकं पठित्वा “प्लवाः संघचारिणः” सुश्रु०। इत्र कोनालिक अप्यत्र। “कुनालीकोनालिकमध्वतीन् सैरा” सुश्रु० स्त्रियां ङीप्।

कोन्वशिर पु० आत्मवचनेन स्वात्मदाने यतिभेदे भा० अनु० २५अ०

"सन्ति चार्य्योविषसमाः सन्ति मन्द्राश्चाऽपरे । विविधानीह वृत्तानि ब्राह्मणानां युधिष्ठिर ! । मेकला द्राविडा लाटाः पौण्ड्राः कोन्वशिरास्तथा । शौण्डिका दरदा दार्व्वाश्चोलाः शवरवर्व्वराः । किराता यवनाश्चैव तास्ताः क्षत्रियजातयः । वृषलत्वमनुप्राप्ता ब्राह्मणानामदर्शनात्" ।

कोप पु० कुप–भावे घञ् । १क्रोधे कामानामिजे चित्तवृत्तिभेदे अमरः । "क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः" पा० । वधाद्यनुकूलचित्तवृत्तिभेदः कोपः । अमर्षशब्दे विवृतिः । "पादेन प्रहरन् कोपात्" मनुः । "मानः कोपः स तु द्वेधा प्रणयेर्ष्यासमुद्भवः । द्वयोः प्रणयमानः स्यात् प्रमोदे सुमहत्यपि । प्रेम्णः कुटिलगामित्वात् कोपो यः कारणं विना" सा० द० उक्ते शृङ्गाररसाङ्गे २प्रणयकोपे च "अपकारिणि चेत् कोपः कोपे कोपः कथं नहि । धर्म्मार्थकाममोक्षाणां प्रसह्य परिपन्थिनि" नीतिसा० । "रिपौ बन्धौ स्वदेहे च समैकात्म्यं प्रपश्यतः । विवेकिनः कुतः कोपः स्वदेहावयवेष्विवेति" ३धातुवैषम्यकारिदोषाणां विकारभेदे सुश्रु० "तत्र एते स्वभावत एव दोषाणां सञ्चयप्रकोपप्रशमप्रतीकारहेतवः" शारीराणां विकाराणामेष वर्गश्चतुर्विधः । चये कोपे शमे चैव हेतुरुक्तश्चिकित्सने" सुश्रु० "स्वदेशे निचिता दोषा अन्यस्मिन् कोपमागताः" सुश्रु०

कोपक्रम न० उपक्रम्यते कर्म्मणि घञ् वृत० उपक्रमान्तत्वात् क्लीवता । कस्य ब्रह्मण उपक्रमे–उपक्रम्यमाणे १ब्रह्मणा आदौ ज्ञात्वा उपक्रम्यमाणायां जगतः सृष्टौ अमरः । कोपक्रममव्यय न० । वृत० । २कोपस्य क्रमे पु०

कोपन त्रि० कुप–ताच्छील्ये युच् । कोपशीले जटाध० "चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः" अमरः । "आसीद्विभाण्डकुमीम महर्षिः कोपनो भृशम्" भा०आ०२८अ० । "तपस्वी कोपनो भृशम्" भा०व०११०अ० "पादानतः कोपनयाऽवधूतः" कुमा० २असुरभेदे पु० "शरभः शलभश्चैव कुपनः कोपनः क्रथः" हरि० ४२अ० कुप–णिच्–भावे ल्युट् । ३कोपनिष्पादने ४दोषविकारकारकव्यापारभेदे न० "स्वदोषकोपनाद्रोगं लभते मरणान्तिकम्" भा० आनु० १७अ० । "यथोक्तैः कोपनैर्दोषाः कुपिताः कोष्ठमागताः" सुश्रु० कुप–णिच् कर्त्तरि ल्यु । ५कोपसाधके त्रि० "कोपनं कफवातानां दुर्नाम्नां चाधिकं दधि" सुश्रुतः

कोपनक पु० कोपनः कोपशील इव कायति कै–क । १चोरनामकगन्धद्रव्ये राजनि० स्वार्थे क । २कोपने त्रि०

कोपनीय त्रि० कुप–कर्म्मणि अनीयर् । हर्षविषये "ते च शब्दादयस्त्रिपर्य्यस्थिताः परस्परेणाभिहन्यमानास्तु पाषाणाश्विनादयः स्वरूपेणैव कोपनीया भवन्तीति" सा०त० कौ०

कोपयिष्णु त्रि० कुप–णिच् वा०–इष्णुच् । परस्य कोपकारके "वैरायैव तदा व्यक्तं चालियान् कोपयिष्णुभिः" भा० आ० १७९अ०

कोपलता स्त्री कोपहेतुर्लता । कर्णस्फोटलतायां राजनि०

कोपिन् पुंस्त्री० अयग्रं कुप्यति णिनि । १जलपारावते २अवग्रकोपशालिनि त्रि० राजनि० स्त्रियां ङीप् । कोपयति णिजन्तात् णिनि । ३कोपसम्पादके त्रि० "विदाहकः शोणितपित्तकोपी" सुश्रुतः स्त्रियां ङीप् ।

कोमल न० कु–कलच् हट् च नि० गुणः । १जले । २मृदौ, अकठिने, च त्रि० मेदि० ३चीरिकायां स्त्री० टाप् शब्दच० । ४मनोहरे त्रि० शब्दर० । "निशा च शय्या च शशाङ्ककोमला" नैष० । शशाङ्कवत् मृदुला शय्या । शशाङ्केन मनोहरा निशा च इत्यर्थः । "अलघुतः कोमलरत्नराशीन्" माघः ।

कोमलक त्रि० स्वार्थे क । १कोमलशब्दार्थे । संज्ञायां क । २मृणाले शब्दच० ।

कोमलवल्कली स्त्री कोमलं वल्कलं यस्याः । लवलीनामायां (नोयाड़) शब्दचिन्ता० ।

कोमलासन न० आसनशब्ददर्शितमृगादिचर्म्मनिर्म्मिते आसनभेदे "इदानीं शृणु देवेश ! रहस्यं कोमलासनम् । योगसिद्धिप्रचाराय सिद्धौ चक्रासनं तु तत्" रुद्रया० ।

कोमासिका स्त्री ईषदुमेव अतसीकुसुम इव आस्ते आस–ण्वुल् टाप् अतइत्त्वम् । जालिकायाम् (फलेर जालि) हारावली ।

कोम्य त्रि० कम–कर्म्मणि यत् पृषो० । काम्ये । "अधा नः सन्तु कोम्या" ऋ० १।१७१।२। "कोम्या काम्यानि" भा०

कोयष्टि पु० कं जलं यष्टिरिवास्य पृषो० अत ओत्वम् । जलकुक्कुभे पक्षिणि । "प्लुदान् जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान्" । मनुः संज्ञायां कन् कोयष्टिक (टिटिर) टिट्टिभपक्षिणि "कपोतपारावतभृङ्गराजपरभृतेत्यादि प्रसुदर्शनमध्ये कोयष्टिकशब्दा "कषाया मधुराश्चैव फलाहाराः मरुत्कराः । पित्तश्लेष्महराः शीता बद्धमूत्राल्पवर्चसः" सुश्रुते तन्मांसगुणा उक्ताः ।

कोर पु॰ कुर—संस्त्याने अच् बाह॰ रः । १संस्त्यानयति कोरयति वारे कुशलोक्ते दैष्करिकभेदे यथा "त एते बकवोऽष्टविधाः । कोटोदूखलकाकुहप्रतरलुककौ वनीयावकलुमगुण्डमकलकपक्षुण्णवृत्ताः । तेषामकृषिकृषिबल्गुपुलकजातरूपेषु कोराः बलयः" । "नामभिरेवामतवः व्याख्याताः" । कुर—घञ् । २संस्त्याने पु॰

कोरक पुंन॰ कुर-संस्त्याने ण्वुल् बाह॰ रः । कलिकायाम् । "कलिका कोरकः पुमानित्यमरोक्तेः प्रायिकाभिप्राया"कोरकं कुसुमेऽपि स्यात् कक्कोलकमृणालयोः" विश्वोक्तेः तेन "चलपद्मरन्नु विचकार कोरकाणि" माघे क्लीव प्रयोगः "कोरकोऽस्त्री कुसुमे स्यात्" मेदि॰ । २कक्कोले ३मृणाले च विश्वः । ४चोरनामगन्धद्रव्ये जटाध॰ । ततः तारका॰ संजातेऽर्थे इतच् । कोरकित जातमुकुले त्रि॰

कोरङ्गी स्त्री॰ कुर—अङ्गच् गौरा॰ ङीष् । १सूक्ष्मैलायाम् (छोटएलाइच्) अमरः २पिप्पल्यां राजनि॰

कोरदूष पु॰ कोरं संस्त्यानं दूषयति दूषेर्ण्यन्तात् अण् उप॰ स॰ । (कोँदो) ख्याते व्रीहिभेदे अमरः । "नीवारश्यामाकयवगोधूमकोरदूषेत्यादि" सुश्रु॰ "श्यामाककोरदूषाद्यं तक्रं पिण्याकसक्तुभिः" सुश्रु॰ । ण्वुल् । कोरदूषकोऽप्यत्रार्थे । "इंडयोर्भविता कोको युगान्ते पर्युपस्थिते । यस्यापां प्रवरा याची धान्यानां कोरदूषकः" भा॰व॰१९०अ॰

कोल पु॰ कुल—संस्त्याने अच् । १सूकरे २प्लवे(भेला) अमरः ३क्रोडे ४शनिग्रहे ५चित्रके (चिता) ६अङ्कपाली ७आलिङ्गने मेदि॰। ८देशभेदे पु॰ब॰व॰ शब्दरत्ना॰९।अस्त्रभेदे पु॰ धर॰ "मेटाम् धीवरकन्याजाते १०जातिभेदे ब्रह्मवै॰ पु॰ । ११नृपभेदे "बरूथात्पाण्ड्यश्च केरलश्चोलस्तथा चालजाः । पाण्ड्यश्च केरलश्चैव कोलश्चोलश्च पार्थिवः । तेषां जनपदाःस्फीताः पाण्ड्याः कोलाः सकेरलाः" हरिवं॰३२अ॰। १२मरिचे न॰ राजनि॰ १३चव्ये(चइ)वैद्य॰ । १४तोलक परिमाणे वैद्यकम् । १५कर्कन्धूवृक्षे स्त्री॰ गौरा॰ ङीष् । तस्याः फलम् अण् तस्य लुक् ।१६बदरीफले न॰। कर्कन्धूशब्दे विवृतिः "बदरीवद्याकारोदयः सूक्ष्मफलोभवेत् । अटव्यामेव सा घोण्टा कोलघोण्टेति चोच्यते" सुभूतिः "क्षीलकोलिर्गोपघोण्टा घोण्टा च बदरीच्छदा । मृगालकोलिः कर्कन्धूः" रत्नकोषः "आद्यकोलवर्णितप्रकाशनैः" । "यः कोलतां बलवतास्य बिभ्रत्"माघः । कोलदलं च दस्युते भक्षणे च क्तः । तत्र वाक्यं २२२४॰ दृश्यम्

कोलक पु॰ कुल—ण्वुल् । १अङ्कोटवृक्षे, राजनि॰ २कक्कोले

धारकवृक्षे जटाधरः (कांकला)च ३गन्धद्रव्यभेदे, ४मरिचे, ५कक्कोले च न॰ अमरः ।

कोलकन्द पु॰ कोलस्य कन्दोऽस्य । महाकन्दभेदे राजनि॰ "कोलकन्दः कटूष्णश्च कृमिदोषविनाशनः । वमिच्छर्दि प्रशमनः विषदोषानिलापहः" राजनि॰

कोलकर्कटिका स्त्री॰ कोलस्य कर्कटिका । मधुखर्जूरिकायां राजनि॰

कोलघोण्टा स्त्री । बदरीभेदे सुभूतिः । [वृक्षे अमरः ।

कोलदल न॰ कोलं बदरीफलमिव दलमस्य । नखीनामगन्ध-

कोलगिरि पु॰ दक्षिणदिक्स्थे पर्वतभेदे "कृतमालं कोलगिरिश्चैव सुरभीपट्टनं तथा" भा॰ स॰ ३०अ॰ सहदेवदक्षिणदिग्विजये । कोलाचलादयोऽप्यत्र । कोलाचलनामेति तस्य विशेषणं तत्पर्वतस्थितत्वात् [वृक्षे हारा॰

कोलनासिका स्त्री॰ कोलस्य सूकरस्य नासिकेव । रङ्किणी-

कोलपुच्छ पु॰ कोलस्य सूकरस्येव पुच्छोऽस्य । कङ्कपक्षिणि हारा॰ । [राजनि॰

कोलमूल न॰ कोलं बदरीफलमिव मूलमस्य । पिप्पलीमूले

कोलम्बक पु॰ कुल—अम्बच् कोलम्बमध्यः संज्ञायां कन् । तन्त्रीभिन्नं अलाबूप्रभृतिसमुदाये वीणायाः अवयवे भरतः

कोलवल्ली स्त्री॰ कोलोवराह इव वल्ली तल्लोमतुल्यशुङ्गावत्त्वात् । गजपिप्पल्याम् राजनि॰ । २सूकरपादिकायां राजनि॰

कोलशिम्बि स्त्री कोलपादाकारा शिम्बिरस्याः । (आलकशीति) ख्यातायां सूकरपादिकायां लतायाम् । वा ङीप् । "कोलशिम्बी समीरघ्नी गुरूष्णा कफनाशकृत् । शुक्राग्निसादकृद्रुल्या रुचिकृत् बद्धविड् गुरुः" इति भावप्र॰

कोला स्त्री कुल—ज्वला॰ ण टाप् ।१पिप्पल्याम्,२चव्ये(चइ) मेदि॰३कोलिवृक्षे शब्दरत्ना॰ । ४कोलापुरे च

कोलाख पु॰ ब॰ व॰ । देशभेदे शब्दरत्ना॰

कोलापुर न॰ दक्षिणदेशप्रसिद्धे लक्ष्मीदेव्याः स्थाने पुरभेदे

कोलाविध्वंसिन् त्रि॰कोला पुरभेदे विध्वंसितुं यस्तु शीलमस्य शिविन्द्रेण धातोरन्यार्थपरत्वम् । पर्वतवासिनि म्लेच्छभेदे, "एवं पालयतस्तस्य म्लेच्छाः पर्वतवासिनः । कोलाविध्वंसिनः प्राप्ताः" इति देवीभागवतम् । "कोलाविध्वंसिनश्चेति"देवीमा॰ टी॰। कोलाशब्दः कोलाहलवाचकस्तथा च कोलाहलेनैव राज्यविध्वंसं ये कुर्वन्ति । २तेषु च ।

कोलाहल पु॰ कुल—घञ् तमाहलति अच् । बहुविधे दूरगामिन्यव्यक्ते शब्दे अमरः "घोषं भेरीनिनादेन स्फुटकोलाहलेन वै" रामा॰

कोलि स्त्री कुल–इन् । बदर्य्याम् पक्षे वा ङीप् अमरः ।

कोलिसर्पः पु० जनमेजयेन शापिते क्षत्रियभेदे । उदा० वेरुवशब्दे हरिवं० वाक्यमुक्तम् "कोलिसर्पा माहिषका-लावाः क्षत्रियजातयः । वृषलत्वं परिगता ब्राह्मणाना-मदर्शनात्" भा०आनु०६६अ० [राजा अण् कौलूत तद्भूपे

को(कौ)लूत पु० कुलूतशब्दार्थे ह० स० पाठान्तरम् । तस्य

कोल्या स्त्री कोलमर्हति यत् । पिप्पल्यां रत्नमा०

कोल्ल पु० भारतवर्षस्थे पर्वतभेदे "भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे सरि-च्छैलाः सन्ति बहवः" इत्युपक्रमे "ऋषभः कूटकः कोल्लः सह्यगिरिः" इत्यादि भाग० ५।१९।१०। उक्तम् । स च गिरिः वृ०सं०कूर्म्मविभागे "अथ दक्षिणेन लङ्का" इत्युपक्रमे "कर्णाटकमहाटविचित्रकूटनासिककोल्लगिरिचोलाः" इति दक्षिणस्यामुक्तः । कोल्लगिर्य्यादयोऽप्यत्र । तत्र भवः तस्य राजा वा वा० ढक् । कौल्लगिरेय तत्रभवे तद्भूपे च । "अर्ज्जुनः प्रययौ भूयो दक्षिणं सलिलार्णवम् । तत्रापि द्राविडैरान्ध्रै रौद्रैर्माहिषकैरपि । तथा कौल्लगिरेयैश्च युद्धमासीत् किरीटिनः" भा० आश्व० ८३अ० ।

कोविद पु० कुङ् शब्दे–विच् कौः वेदं वेत्ति विद–क । १पण्डिते २विदुषि अमरः "समीक्ष्यकारिणं प्राज्ञं धर्म्म-कामार्थकोविदम्" मनुः । "आत्मनैव गुणदोषकोविदः" । "श्रौतमार्गसुखगानकोविदेति च" माघः ।

कोविदार पु० कुं भूमिं विदारयति–वि+दृ–अण् पृषो० । १रक्तकाञ्चनारे (रक्तकाञ्चन) । अमरः । "कोविदार-कलिकाऽतिकोमला तक्रसिद्धतिलतैलपाचिता । हिङ्गु-वासकसुवासवासिता वेसवारलुलिताऽतिलोभदा" पाक-शास्त्रम् । काञ्चनारशब्दे गुणाद्युक्तम् । "कशेरु कोवि-दारञ्च तालकन्दस्तथा विषम्" । श्राद्धेदेयकथने वायुपु० । "श्वेतकाञ्चनसदृशः कोविदारः" इति श्राद्धविवेकः । २पा-रिजाते च । हरिवं० १२६अ० तस्य तृपत्तिर्दर्शिता यथा "कोऽयं दारयिताक्रूरजाम्बवतीजनाः । कोवि-दार इति ख्यातस्तस्मात् स महातरुः । मन्दारः कोवि-दारश्च पारिजातश्च नामभिः । स वृक्षो ज्ञायते दिव्यो यस्यैतत् कुसुमोत्तमम्" पारिजातहरणे । "पारि-जातान् कोविदारान् मन्दारद्रुमांस्तथा" भा०व० १५५अ० । अत्र पारिजातभिन्नत्वेन निर्द्देशात् रक्तकाञ्चनपरता ज्ञेया । स्वार्थे क । रक्तकाञ्चनार्थे "अमन्दैः पिचुमर्द्दैश्च मन्दारैः कोविदारकैः" काशी० ।

कोश(ष) पुंन० अर्द्धर्च्चादि कुश(ष)–आधारादौ घञ् कर्त्तरि अच् वा । १अण्डे शब्दर० । कृताकृतयोः २हेमरूप्ययोः अमरः । ३कुड्मले मुकुले ४खड्गपिधाने । (खाप) ५समूहे ६दिव्यभेदे अमरः । मूर्द्धन्यमध्यस्तु अभिधानरूपे ७शब्दसंग्रहात्मके ग्रन्थे मेदि० ८धना-गारे ९पानपात्रे चषके १०शिम्बायां हेमच० । पनसादिमध्यस्थे (कोवा) ख्याते ११पदार्थे धर० । शब्दान्तरपूर्वस्तु गोलकाकारे १२पदार्थे यथा "नेत्र-कोषः" क्षीरस्वामी । तत्र खड्गपिधाने "वैयाघ्रकोषे निहितो हेमचित्रत्सरुर्म्महान्" । "पृथुश्चित्रकोषश्च" "तस्य हेममये कोषे सुतप्ते पावकप्रभे" भा०वि० ४२अ० । बहुशः प्रयोगः । धनागारे "निःशेषविश्राणितकोषजातम्" मुकुले "मामक्षिणोद्यत्र विभिन्नकोषैः" "भिन्नाद्रिगैरिक-तटा इव दन्तकोषाः" रघुः १३त्वगाद्यावरणे कोषवदाव-रकत्वात् "शरीरकोषाद्यत्तस्याः पार्वत्या निःसृताम्बिका । कौषिकीति समाख्याता ततो लोकेषु गीयते" देवीमा० । १४पिधानमात्रे "सुजातयोः पङ्कजकोषयोः श्रियम्" रघु० । "कोषमङ्गुष्ठाङ्गुलिपर्व्वसु विदध्यात्" सुश्रु० "योवा अयं द्वीपः कुवलयकमलकोषाभ्यन्तरकोषः" भाग० ५।१६।६। कोश(ष)पानं दिव्यञ्च वीरमि० दर्शितो यथा "अथ कोश(ष)विधिः । तत्र "अतः परं प्रवक्ष्यामि कोश(ष)स्य विधिमुत्तमम् । शास्त्रविद्भिर्यथा प्रोक्तं सर्व्वकाला-विरोधिनम् । पूर्व्वाह्णे सोपवासस्य स्नातस्यार्द्रपटस्य च । सशूकस्याऽव्यसनिनः कोशपानं विधीयते । इत्यतः श्रद्दधानस्य देवब्राह्मणपर्व्वविधाविति" । सशूकस्य अवश्यमेव दिव्यकरणेऽनिष्टशङ्कायुक्तस्य कोशपानम् । उग्रदेवता-स्नानोदकपानं देवतास्नानोदकस्य प्रसृतित्रयं पाययितव्यमाह विष्णुः "उग्रान् देवान् समभ्यर्च्च्य तत्स्नानोदकात्प्रसृ-तित्रयं पिबेदिदं मया न कृतमिति व्याहरन् देवताभिमुखः" इति । याज्ञवल्क्योऽपि "देवानुग्रान् समभ्यर्च्च्य तत्स्ना-नोदकमाहरेत् । संश्राव्य पाययेत्तस्माज्जलात्तु प्रसृतित्रय-मिति" । उग्रान् देवान् दुर्गादित्यादीन् । तेषामन्यतमं देवं प्राड्विवाकः सोपवासो गन्धपुष्पादिभिः सम्पूज्य स्नापयि-त्वा तत्स्नानोदकं दिव्यदेशमानयेदित्यर्थः । नीत्वा च तत्र निधाय धर्म्माह्वानादि शोध्यशिरसि पत्रारोपणान्तं सर्व्व-दिव्यसाधारणविधिं विधाय देवतायतनसमीपे मण्डलञ्च विधाय तत्र शोध्यं प्राङ्मुखं स्थापयित्वा तमसत्यमेतादृ-व्यवहारे ऽनिष्टं संश्राव्य अविधानोक्तेन "तोय ! त्वं प्राणिनां प्राणः" इत्यादिना मन्त्रेणाभिमन्त्र्य पूर्व्वनिर्दिष्टोदकात् प्र·

प्रसृतित्रयं पाययेत् । योऽप्यस्य जलविधानोक्तेन "सत्यानृत-विभागस्य" इत्यादिना मन्त्रेणाभिमन्त्र्य पिबेत् । तथा च नारदः "तमालयाभिषस्तन्तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् । आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत् प्रसृतित्रयमिति" । पितामहोऽपि "प्राङ्मुखं कारिणं कृत्वा पाययेत् प्रसृतित्रयम् । पूर्व्वोक्तेन विधानेन स्नानमालोचितं शुचिमिति" । कारिणं दिव्यकारिणं शोध्यमिति यावत् । पूर्व्वोक्तेन सकलदिव्यसाधारणतया प्रागुक्तेनेत्यर्थः । नारदोऽपि "अर्च्चयित्वा तु तं देवं प्रक्षाल्य सलिलेन तु । एनस्तु श्रावयित्वा तु पाययेत् प्रसृतित्रयमिति" । एनः पापम् । तच्च तत्-प्रलापाभिधानमुखेन तेनैव दर्शितम् । "स्वेच्छया यः पिबेत्कोषं कश्चिद्दूषितो नरः । न संवदेत्ततो लोभात् पापी भवति दुर्म्मतिः । जानानः कामकारेण कोषम्पीत्वा विसंवदेत् । दरिद्रो व्याधितो मूर्खः सप्तजन्मानि जायते" इति । सचिरस्थेऽभियोगे अभियोक्तुः श्राव्यमनिष्टमप्याह स एव "बलात्कोषं हि यो दत्त्वा हितमिच्छेत चात्मनः । स विनाशो भवेत्तस्य तच्च कार्य्यं न सिध्यतीति" । एवं यस्य कस्यचिदुपदेशस्य स्नानोदकमाहृत्य कोषानुष्ठाने प्राप्ते नियमार्थमाह पितामहः "भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलम् । समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् । दुर्गायाः पाययेच्चौरान् ये च शस्त्रोपजीविनः । भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तत्र पाययेदिति" । उग्रदेवतायुधानि स्नापयित्वा तदुदकं स्वल्पेऽपराधे पाययेत् । तथा च कात्यायनः "स्वल्पेऽपराधे देवानां स्नापयित्वाऽऽयुधोदकम् । पाय्यो विकारे त्वायुक्तो नियम्यः शुचिरप्ययेति" । पाय्यः पाययितव्यः । नियम्यो दण्ड्यः । आयुधग्रहणं ताम्रादिनिर्म्मितादित्यमण्डलस्याप्युपलक्षणम् । अत एव बृहस्पतिः "यद्भक्तः सोऽभियुक्तः स्यात्तद्देवायुधमण्डलम् । प्रक्षाल्य पाययेत्तस्माज्जलात्तु प्रसृतित्रयमिति" अत्र विशेषमाह पितामहः "दुर्गायाः पाययेच्छूलमादित्यस्य तु मण्डलम् । अन्येषामपि देवानां स्नापयेदायुधानि त्विति" । कृतकोषपानस्य किं तत्कालमेव शुद्धिर्नेत्याह कात्यायनः "अथ दैवविसंवादस्त्रिसप्ताहात्तु दापयेत् । अभियुक्तं प्रयत्नेन तमर्थं दण्डमेव चेति" । दैवविसंवादः दैविकव्याध्युद्भवः । दैविकव्याध्यादीनपि स एव दर्शयति "ज्वरातिसारविस्फोटाः गात्रास्थिपरिपीडनम् । नेत्रगण्डाक्षरोगश्च तथोन्मादः प्रजायते । शिरोरुग्भुजभङ्गश्च दैविका व्याधयो नृणामिति" । शुद्धिकालावधिं विष्णुरप्याह "यस्य पश्येद्द्विसप्ताहात् त्रिसप्ताहादथापि वा । रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं राजदण्डमथापि वा । तमशुद्धं विजानीयात् तथा शुद्धं विपर्य्यये । दिव्ये च शुद्धं पुरुषं सत्कुर्य्याद्धार्म्मिको नृपः" इति । पितामहोऽपि "त्रिरात्रात् सप्तरात्राद्वा द्विसप्ताहादथापि वा । वैकृतं यस्य दृश्येत पापकृत् स तु मानवः । तस्यैकस्य न सर्व्वस्य जनस्य यदि तद्भवेत् । रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं स्वैव तस्य विभावनेति" । तद्रोगवैकृतं कृतकोषपानस्यैकस्य यदि भवेत् तदैव स पापकृदिति न, किन्तु तद्गोत्रसर्व्वस्य जनस्य मध्येऽपि यदि कस्यचिद्भवेत् तदापीत्यर्थः । अतएव बृहस्पतिः "सप्ताहाद्वा द्विसप्ताहाद्यस्यार्त्तिर्न प्रजायते । पुत्त्रदारधनानाञ्च स शुद्धः स्यान्न संशयः" इति । याज्ञवल्क्योऽपि "अर्व्वाक् चतुर्द्दशादह्नो यस्य नो राजदैविकम् । व्यसनं जायते घोरं स शुद्धः स्यान्न संशयः" इति । एतेषाञ्च त्रिरात्रादीनां पक्षाणाम् अभियोगाल्पत्वमहत्त्वाभ्यां व्यवस्था ज्ञातव्या । अवधेरूर्द्ध्वन्तु रोगाद्युद्भवेऽपि न पराजयः तथा च नारदः "ऊर्द्ध्वं यस्य द्विसप्ताहाद्वैकृतन्तु महद्भवेत् । नाभियोज्यः स विदुषा कृतकालव्यतिक्रमादिति" । अत्र द्विसप्ताह इत्यवधिकालमात्रोपलक्षणम् कृतकालव्यतिक्रमहेतोरभिधानात् । तेनैकविंशतिरात्रस्यावधिकालत्वाश्रयणे चतुर्द्दशरात्रादूर्द्ध्वमपि वैकृतोत्पत्तौ पराजयः एवं त्रिरात्रसप्तरात्रात् प्रागपि वैकृतोत्पत्तौ पराजय इति सिद्धम् ॥

१५ कोषवदावरणेषु वेदान्तप्रसिद्धेषु अन्नमयादिषु पञ्चसु पदार्थेषु । अन्नमय प्राणमयः मनोमयः विज्ञानमयः आनन्दमयः इत्येते पञ्च पदार्था अनात्मकाः तेषामात्मतोऽविवेकार्थं वेदान्तिभिः कल्पिताः । तत्र पञ्चकोषपद्धतिः विवेकचूडामणौ "देहोऽयमन्नभवनोऽन्नमयस्तु कोषश्चान्नेन जीवति विनश्यति तद्विहीनः । त्वक्चर्म्ममांसरुधिरास्थिपुरीषराशिर्नायं स्वयं भवितुमर्हति नित्यशुद्धः । पूर्व्वं जनेरपि मृतेरधुनायमस्ति जातक्षणः क्षणगुणोऽनियतस्वभावः । नैको जडश्च घटवत् परिदृश्यमानः स्वात्मा कथं भवति भावविकारवेत्ता । पाणिपादादिमान् देहो नात्मा व्यङ्गोऽपि जीवनात् । तत्तच्छक्तेरनाशाच्च न नियम्यो नियामकः । देहतद्धर्म्मतत्कर्म्मतदवस्थादिसाक्षिणः । स्वत एव स्वतःसिद्धं तद्वैलक्षण्यमात्मनः । शल्यराशिर्म्मांसलिप्तो मलपूर्णोऽतिकश्मलः । कथं भवेदयं वेत्ता स्वयमेतद्विलक्षणः । त्वङ्मांसमेदोऽस्थिपुरीषराशावहंमतिं मूढजनः करोति ।

विलक्षणं वेत्ति विचारशीलो निजस्वरूपं परमार्थभूतम्। देहोऽहमित्येव जडस्य बुद्धिर्देहे च जीवे विदुषस्त्वहंधीः। विवेकविज्ञानवतो महात्मनो ब्रह्माहमित्येव मतिः सदात्मनि। अत्रात्मबुद्धिं त्यज मूढबुद्धे! त्वङ्मांसमेदोऽस्थिपुरीषराशौ। सर्व्वात्मनि ब्रह्मणि निर्विकल्पे कुरुष्व शान्तिं परमां भजस्व। देहेन्द्रियादावसति भ्रमोदितां विद्वानहन्तां न जहाति यावत्। तावन्न तस्यास्ति विमुक्तिवार्त्ताप्यस्त्वेष वेदान्तनयान्तदर्शी। छायाशरीरे प्रतिबिम्बगात्रे यत् स्वप्नदेहे हृदि कल्पिताङ्गे। यथात्मबुद्धिस्तव नास्ति काचित् जीवच्छरीरे च तथैव मास्तु। देहात्मधीरेव नृणामसद्धियां जन्मादिदुःखप्रभवस्य बीजम्। यतस्ततस्त्वं जहि तां प्रयत्नात् त्यक्ते तु चित्ते न पुनर्भवाशा। कर्म्मेन्द्रियैः पञ्चभिरञ्चितोऽयं प्राणो भवेत् प्राणमयस्तु कोषः। येनात्मवानन्नमयोऽन्नपूर्णः प्रवर्त्ततेऽसौ सकलक्रियासु। नैवात्मापि प्राणमयो वायुविकारो गन्ता गन्ता वायुवदन्तर्बहिरेषः। यस्मात् किञ्चित् क्वापि न वेत्तीष्टमनिष्टं स्वं वान्यं वा किञ्चन नित्यं परतन्त्रः। ज्ञानेन्द्रियाणि च मनश्च मनोमयः स्यात् कोषो ममाहमिति वस्तुविकल्पहेतुः। संज्ञादिभेदकलनाकलितो बलीयांस्तत्पूर्व्वकोषमभिपूर्य्य विजृम्भते यः। पञ्चेन्द्रियैः पञ्चभिरेव होतृभिः प्रचीयमानो विषयाज्यधारया। जाज्वल्यमानो बहुवासनेन्धनैर्मनोमयाग्निर्दहति प्रपञ्चम्। न ह्यस्त्यविद्या मनसोऽतिरिक्ता मनो ह्यविद्या भवबन्धहेतुः। तस्मिन् विनष्टे सकलं विनष्टं विजृम्भितेऽस्मिन् सकलं विजृम्भते। स्वप्नेऽर्थशून्ये सृजति स्वशक्त्या भोक्त्रादि विश्वं मन एव सर्व्वम्। तथैव जाग्रत्यपि नो विशेषस्तत्सर्व्वमेतन्मनसो विजृम्भणम्। सुषुप्तिकाले मनसि प्रलीने नैवास्ति किञ्चित् सकलप्रसिद्धेः। अतो मनःकल्पित एव पुंसः संसार एतस्य न वस्तुतोऽस्ति। वायुना नीयते मेघः पुनस्तेनैव नीयते। मनसा कल्प्यते बन्धो मोक्षस्तेनैव कल्प्यते। देहादिसर्व्वविषये परिकल्प्य रागं बध्नाति तेन पुरुषं पशुवद्गुणेन। वैरस्यमत्र विषवत् सुविधाय पश्चादेनं विमोचयति तन्मन एव बन्धात्। तस्मान्मनः कारणमस्य जन्तोर्बन्धस्य मोक्षस्य च वा विधाने। बन्धस्य हेतुर्मलिनं रजोगुणैर्मोक्षस्य शुद्धं विरजस्तमस्कम्। विवेकवैराग्यगुणातिरेकाच्छुद्धत्वमासाद्य मनो विमुक्त्यै। भवत्यतो बुद्धिमतो मुमुक्षोस्ताभ्यां दृढाभ्यां भवितव्यमग्रे। मनो नाम महाव्याघ्रो विषयारण्यभूमिषु। चरत्यत्र न गच्छन्तु साधवो ये मुमुक्षवः। मनः प्रसूते विषयानशेषान् स्थूलात्मना सूक्ष्मतया च भोक्तुः। शरीरवर्णाश्रमजातिभेदान् गुणक्रियाहेतुफलानि नित्यम्। असङ्गचिद्रूपममुं विमोह्य देहेन्द्रियप्राणगुणैर्निबध्य। अहंममेति भ्रमयत्यजस्रं मनः स्वकृत्येषु फलोपभुक्तिषु। अध्यासदोषात् पुरुषस्य संसृतिरध्यासबन्धस्त्वमुनैव कल्पितः। रजस्तमोदोषवतोऽविवेकिनो जन्मादिदुःखस्य निदानमेतत्। अतः प्राहुर्मनोऽविद्यां पण्डितास्तत्त्वदर्शिनः। येनैव भ्राम्यते विश्वं वायुनेवाभ्रमण्डलम्। तन्मनःशोधनं कार्य्यं प्रयत्नेन मुमुक्षुणा। विशुद्धे सति चैतस्मिन् मुक्तिः करफलायते। मोक्षैकसक्त्या विषयेषु रागं निर्म्मूल्य संन्यस्य च सर्व्वकर्म्म। सच्छ्रद्धया यः श्रवणादिनिष्ठो रजःस्वभावं स धुनोति बुद्धेः। मनोमयो नापि भवेत् परात्मा ह्याद्यन्तवत्त्वात् परिणामिभावात्। दुःखात्मकत्वाद्विषयत्वहेतोर्द्रष्टा हि दृश्यात्मतया न दृष्टः। बुद्धिर्बुद्धीन्द्रियैः सार्द्धं सवृत्तिः कर्त्तृलक्षणः। विज्ञानमयकोषः स्यात् पुंसः संसारकारणम्। अनुव्रजच्चित्प्रतिबिम्बशक्तिर्विज्ञानसंज्ञः प्रकृतेर्विकारः। ज्ञानक्रियावानहमित्यजस्रं देहेन्द्रियादिष्वभिमन्यते भृशम्। अनादिकालोऽयमहंस्वभावो जीवः समस्तव्यवहारवोढा। करोति कर्म्माण्यपि पूर्व्ववासनः पुण्यान्यपुण्यानि च तत्फलानि। भुङ्क्ते विचित्रास्वपि योनिषु व्रजन्नायाति निर्य्यात्यध ऊर्द्ध्वमेषः। अस्यैव विज्ञानमयस्य जाग्रत्स्वप्नाद्यवस्थाः सुखदुःखभोगाः। देहादिनिष्ठाश्रमधर्म्मकर्म्मगुणाभिमानः सततं ममेति। विज्ञानकोषोऽयमतिप्रकाशः प्रकृष्टसान्निध्यवशात् परात्मनः। अतो भवत्येष उपाधिरस्य यदात्मधीः संसरति भ्रमाच्च। योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृदि स्फुरत्ययं ज्योतिः। कूटस्थः सन्नात्मा कर्त्ता भोक्ता भवत्युपाधिस्थः। स्वयं परिच्छेदमुपेत्य बुद्धेस्तादात्म्यदोषेण परं मृषात्मनः। सर्व्वात्मकः सन्नपि वीक्षते स्वयं स्वतः पृथक्त्वेन मृदो घटानिव। उपाधिसम्बन्धवशात् परात्मा ह्युपाधिधर्म्माननुयाति तद्गुणः। अयोविकारानविकारिवह्निवत् सदैकरूपोऽपि परः स्वभावात्। शिष्य उवाच। भ्रमेणाप्यन्यथा वाऽस्तु जीवभावः परात्मनः। तदुपाधेरनादित्वान्नानादेर्नाश इष्यते। अतोऽस्य जीवभावोऽपि नित्या भवति संसृतिः। न निवर्त्तेत, तन्मोक्षः कथं? मे श्रीगुरो! वद।

ऽपि गुरुरुवाच। सम्यक् पृष्टं त्वया विद्वन्! सावधानेन तत् शृणु। प्रामाणिकी न भवति भ्रान्त्या मोहितकल्पना। भ्रान्तिं विना त्वसङ्गस्य निष्क्रियस्य निराकृतेः। न घटेतार्थसम्बन्धो नभसो नीलतादिवत्। स्वस्य दृग्निर्गुणस्याक्रियस्य प्रत्यगबोधानन्दरूपस्य बुद्धेः। भ्रान्त्या प्राप्तो जीवभावो न सत्यो मोहापाये नास्त्यवस्तुस्वभावः। यावद्भ्रान्तिस्तावदेवास्य सत्ता मिथ्याज्ञानोज्जृम्भितस्य प्रमादात्। रज्ज्वां सर्पो भ्रान्तिकालीन एव भ्रान्तेर्नाशे नैव सर्पोऽपि तद्वत्। अनादित्वमविद्यायाः कार्य्यस्यापि तथेष्यते। उत्पन्नायां तु विद्यायामाविद्यकमनाद्यपि। प्रबोधे स्वप्नवत् सर्व्वं सहमूलं विनश्यति। अनाद्यपीदं नो नित्यं प्रागभाव इव स्फुटम्। अनादेरपि विध्वंसः प्रागभावस्य वीक्षितः। यद्बुद्ध्युपाधिसम्बन्धात् परिकल्पितमात्मनि। जीवत्वं न ततोऽन्यत्तत्स्वरूपेण विलक्षणः। सम्बन्धः स्वात्मनो बुद्ध्या मिथ्याज्ञानपुरःसरः। विनिवृत्तिर्भवेत्तस्य सम्यग्ज्ञानेन नान्यथा। ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं सम्यक् ज्ञानं श्रुतेर्मतम्। तदात्मानात्मनोः सम्यग्विवेकेनैव सिध्यति। ततो विवेकः कर्त्तव्यः प्रत्यगात्मसदात्मनोः। जलं पङ्कवदत्यन्तं पङ्कापाये जलं स्फुटम्। यथा भाति, तथात्मापि दोषाभावे स्फुटप्रभः। असन्निवृत्तौ तु सदात्मना स्फुटं प्रतीतिरेतस्य भवेत् प्रतीचः। ततो निरासः करणीय एव सदात्मनः साध्वहमादिवस्तुनः। अतो नायं परात्मा स्याद्विज्ञानमयशब्दभाक्। विकारित्वाज्जडत्वाच्च परिच्छिन्नत्वहेतुतः। दृश्यत्वात् व्यभिचारित्वात् नानित्यो नित्य इष्यते"। आनन्दमयकोषस्तु आनन्दमयकोषशब्दे ७२६पृ॰ उक्तः। धननिचयात्मककोषस्य राज्याङ्गतामाह "स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोषदण्डौ सुहृत्तथा। सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते। सप्तानां प्रकृतीनां तु राज्यस्यासां यथाक्रमम्। पूर्व्वं पूर्व्वं गुरुतरं जानीयाद्व्यसनं महत्" मनुः "स्वामी राजा अमात्यो मन्त्र्यादिः। पुरं राज्ञः कृतदुर्गनिवासनगरं, राष्ट्रं देशः, कोषो वित्तनिचयः, दण्डो हस्त्यश्वरथपादातं, मित्रं त्रिविधं सप्तमाध्यायोक्तं ते सप्त प्रकृतयोऽङ्गानि सप्ताङ्गमिदं राज्यमित्युच्यते। ततः किमत आह सप्तानामिति। आसां राज्यस्य प्रकृतीनां सप्तानां क्रमिकोक्तानामुत्तरस्याविनाशमपेक्ष्य पूर्व्वस्याविनाशरूपं व्यसनं गरीयो जानीयात्। तथाहि मित्रव्यसनात् स्वबलव्यसनं गरीयः सम्यग्बलस्यैव मित्रा-द्युपग्रहे सामर्थ्यात्। एवं बलात् कोषो गरीयान् कोषनाशे बलस्यापि नाशात्। कोषाद्राष्ट्रं गरीयः राष्ट्रनाशे कुतः कोषोत्पत्तिः। एवं राष्ट्राद्दुर्गं गरीयो दुर्गस्थ यद्वस्त्वनादिसम्पदाद्राष्ट्ररक्षासिद्धेः। दुर्गादमात्यो गरीयान् प्रधानामात्यनाशे सर्व्वाङ्गवैकल्यात्। अमात्यादपि आत्मा सर्व्वस्यात्मार्थत्वात्" कुल्लू॰

कोषसञ्चयस्यावश्यकता युक्तिकल्पतरौ दर्शिता यथा

"कोषो महीपतेर्जीवो न तु प्राणाः कथञ्चन। द्रव्यं हि देहो भूपस्य न शरीरमिति स्थितिः। धर्म्महेतोः सुखार्थाय भृत्यानां भरणाय च। आपदर्थञ्च संरक्ष्यः कोषः कोषवता सदा। धनात् कुलं प्रभवति धनाद्धर्म्मः प्रवर्त्तते। नाधनस्य भवेद्धर्म्मः कामश्चैव कथञ्चन। अधर्म्मो ह्यधनं कुर्य्यात्तद्धनं दृश्यते परैः। स्वयं पापकृत् पात्रं स्यात्सिंहो भूसिवत्वादिव। तादात्विको मूलहरः कदर्य्यस्त्रिविधोऽर्जकः। उत्पन्नार्थव्ययकरो यो भविष्यन्नाशया। स तादात्विक आख्यातः कल्याणी तस्य नायतिः। यः पित्राद्यर्ज्जितं वित्तमन्यायेन तु भक्षयेत्। स मूलहर आख्यातस्तदन्तोऽपि चाशुभः। स कदर्य्यस्तु भृत्यात्मपीडनैरर्थसञ्चयी। तद्धनं राजदायादतस्कराणां निधिर्भवेत्। किञ्च राजकोषस्य स्तोकस्तोकेन वर्द्धते। अञ्जनस्य धनस्यैव स्तोकस्तोकेन क्षीयते। कोषस्य साधनोपायो मुख्यं राष्ट्रमिति स्मृतम्। तद्गुणैर्वर्द्धते राष्ट्रं तद्वृद्धिर्न प्रवृत्तता। रक्षोपायेन संरक्ष्या ग्रामे ग्रामे कृषीवलाः। तेभ्यः करं पक्वसस्यार्थं अर्थेभ्यः सर्व्वसम्पदः। शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा। तथा वर्षेषु वर्षेषु कर्षणात् भूगुणक्षयः। एकस्मात् गुणहीनायां कृषिमन्यत्र कारयेत्"।

तत्सञ्चयोपायाश्च भा॰ शा॰ ८८अ॰ दर्शिताः यथा

"यदा राजा समर्थोऽपि कोषार्थी स्यान्महामते!।" इत्यादि युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मोक्तिः "यथादेशं यथाकालं यथाबुद्धि यथाबलम्। अनुशिष्यात् प्रजा राजा धर्म्मार्थी तद्धिते रतः। यथा तासाञ्च मन्येत श्रेय आत्मन एव च। तथा कर्म्माणि सर्व्वाणि राजा राष्ट्रेषु वर्त्तयेत्" इत्युपक्रमे "मधुदोहमित्याद्युक्त" तच्च करशब्दे १६८७पृ॰ दर्शितम्। तत्र ८०अ॰ इत्युक्तिः प्रामादिकी ८८अ॰ इत्येव साधु। ततः परं कियदन्तरे

"प्रयोगं कारयेयुस्तान् यथा बलिकरांस्तथा। कृषिगोरक्षवाणिज्यं यच्चान्यत् किञ्चिदीदृशम्। पुरुषैः कारयेत्

कर्म्म बहुभिः कर्म्मभेदतः । नरश्चेत् कपिगोरक्षावाणिज्यकृष्यनुष्ठिता । संशयं लभते किञ्चित्तेन राजा विगर्ह्यते । धनिनः पूजयेन्नित्यं पानाच्छादनभोजनैः । वक्तव्याश्चानुगृह्णीध्वं प्रजाः एवं भवेति वै । अङ्गमेतन्महद्राज्ये धनिनो नाम भारत ! । ककुदं सर्व्वभूतानां धनस्थो नात्र संशयः । प्राज्ञः शूरो धनस्थश्च स्वामी धार्म्मिक एव च । तपस्वी सत्यवादी च बुद्धिमांश्चापि रक्षति । तस्मात् सर्व्वेषु भूतेषु प्रीतिमान् भव पार्थिव ! । सत्यमार्ज्जवमक्रोधमानृशंस्यञ्च पालय । एवं दण्डञ्च कोशञ्च मित्रं भूमिञ्च लप्स्यसे । सत्यार्ज्जवपरो राजन्मित्रकोशबलान्वितः" । ६तदाधारे गृहे जटा० (खाजाञ्चर) "तस्माद्द्विजेभ्योदत्वार्थमर्थं कोषे निवेशयेत्" मनुः । ७मेघे निघ० ।

कोश(ष)कार पु० कोशं(षं)करोति कृ–ण्वुल् उप०स० । १खड्गाद्यावरणकारके स्त्रियां टाप् सि०कौ० तस्य पत्नी ङीप् । सुग्धबोधमते ईप् । "भेर्त्यै कोषकारीम्" यजु० ३०।१४। "खड्गावरणकोश(ष)कारिणीम् स्त्रियम्" वेददी०। २इक्षुभेदे शब्दरत्ना० । कोषं स्ववेष्टनं तन्तुभिः करोति कृ–अण् । ३कीटभेदे (गुटिपोका) । "संवेष्टमानं बहुभिः मोहात्तन्तुभिरात्मजैः । कोषकारविदात्मानं वेष्टयन्नाववध्यते" भा०शा० ३३१अ० ।

कोश(ष)कृत् त्रि० कोषं खड्गाद्यावरणं वेष्टनं वा करोति कृ–क्विप् ६त०। १कोषकारार्थे । २इक्षुभेदे सुश्रुतः "नैपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोषकृत्" सुश्रु० इक्षुभेदोक्तौ

कोश(ष)वस्त्रु पु०कोशः चञ्चौ यस्य । सारसपक्षिणि शब्दच०

कोश(ष)पाल पु० कोषं राज्याङ्गधनसंचयं पालयति पालि–अण् उप०स० । कोषरक्षके तल्लक्षणमुक्तं हेमा० परि०ख० लक्षणसमुच्चये । "धातुवस्त्राजिनादीनां रत्नानां प्रविभागवित् । विज्ञाता फल्गुसाराणामसंहार्य्यः शुचिः सदा । निपुणश्चाप्रमत्तश्च धनाध्यक्षः प्रकीर्त्तितः। आयद्वारेषु सर्व्वेषु धनाध्यक्षसमानराः । व्ययद्वारेषु च तथा कर्त्तव्याः पृथिवीक्षिता । आयव्ययज्ञो लोकज्ञो देशोत्पत्तिविशारदः । कृताकृतज्ञो भृत्यानां ज्ञेयः स्याद्बलरक्षकः" । "निर्यान्तु कोश(ष)पालाश्च कृत्स्नं तान्प्रति प्रति" भा० आश्र० २२अ० । ण्वुल् कोष(श)पालकोऽप्यत्र ।

कोश(ष)फल न० कोशं(षे)फलमस्य । कक्कोले अमरः २कर्काटकोषातक्याम् स्त्री अजा० टाप् । ३लपुष्यां च स्त्री ६:अति० गौरा० ङीष् ।

कोशयी पु०कुश–णि० अयी । स्वार्थे दृप्यो । "कोशयीर्देश वाजिनोऽदात्" ऋ० ६।४७।२२ । छान्दसः प्रयोगः

कोश(स)ला स्त्री कुश(स) वृषा० कल नि० गुणः । १सरयूतटस्थायामयोध्यायां पुर्य्यां २तद्युक्ते देशे पु०ब०व०। "कुन्तलाः काशिकोश(स)लाः" भा० भी०६अ० जनपदकथने । पूर्व्वदिक्स्थदेशभेदेषु प्राच्यकोशलेषु पु०ब०व० ते च कोशलकारदूषमानच" वृ०सं० कर्म्मविभागे पूर्व्वस्यामुक्ताः। कचित् देशत्वमपि । "कोश(स)लोनाम मुदितः स्फीतोजनपदो महान् । निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान्" रामा० १।५।५ । कोशलदेशोद्विविधः प्राच्योत्तरभेदात् तत्र अयोध्यायुक्तदेशस्योत्तरकोशलत्वम् "पितुरनन्तरमुत्तरकोशलान्" "तत्र दिलीपोत्तरकोश(स)लानाम्" "प्रियासखोदुत्तरकोशलेश्वरः" रघुः प्राच्यकोशलास्तु कोसलशब्दे वक्ष्यते । तद्देशस्य राजा अञ् । कौश(श)ल्य कोशलदेशनृपे, "कौ(श)सल्यहत्य वरको(श)सलानाम्" रघुः स्त्रियां टाप् कौशल्या । "कौशल्यानन्दवर्द्धनोरामः" रामा०

कोश(स)लात्मजा स्त्री कोश(स)लाः पूर्व्वकोश(स)लदेशः तद्राजतया तदधिपः तस्यात्मजा । प्राच्यकोशलाधिपनृपसुतायाम् रामसातरि शब्दर०

कोशलिक न०कुशलाय कर्म्मणे दीयते ठक् वृषो० कोत्वम् । निजकार्य्यसाधनार्थं राजादिकार्य्यकरेभ्योदीयमाने उत्कोचे (घुस) हेम० कौशलिकमिति पाठान्तरं साधु

कोश(ष)वत् त्रि०कोशः(षः)अस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। १कोश(ष)-युक्ते । "धर्म्मात्मा कोषवांश्चापि देवराज इवापरः" भा० आनु० २अ० । स्त्रियां ङीप् कोश(ष)वती सा च २कोषातकीलतायां "दन्तीयुतं वा मगधोद्भवानां कल्कं पिबेत् कोषवतीरसेन" "शुकाख्याकोषवत्योश्च मूलं मदन एव च" "जीमूतकैः कोषवतीफलैश्च दन्तीद्रवन्तीत्रिवृताद्युतैव" इति च सुश्रु०

कोश(ष)वासिन् पु० कोशे(षे)वसति वस–णिनि ७त० । कोषाभ्यन्तरस्थे जन्तुभेदे "कोषवासिनां पादिनां च तदेव" (अनुपानम्) सुश्रु० कोषस्थशब्दे विवृतिः

कोश(ष)वृद्धि पु० कोषस्य मुष्कस्य वृद्धिर्यत्र ।१कुरण्डक वृक्षे । ६त०। २अण्डकोषवृद्धौ रोगभेदे ३धनवृद्धिवृद्धौ च स्त्री

कोश(ष)शायिका स्त्री कोषे(शे) पिधानमध्ये शेते शी–ण्वुल् ७त० अतइत्वम् । क्षुरिकायां जटाधरः

कोश(ष)कृत् पु० कोशं(षं)करोति कृ–क्विप् नि० तुट् । कोषकारके जन्तुभेदे (गुटिपोका) "त्यजेत् कोश(ष)कारिवत्

कारः” भाग० ७।४।११ “कोश(ष)कृत् कोशकारः” श्रीधरः

कोश(ष)स्थ पु० कोशे(षे) तिष्ठति स्था—क ७त० । सुश्रुतोक्ते शङ्खादिके जन्तुभेदे । “आनूपवर्गस्तु पञ्चविधः” इत्युपक्रम्य कोशस्था इत्युद्दिश्य “शङ्ख शङ्खनख शुक्तिशम्बूकभल्लूकप्रभृतयः कोशस्थाः” पादिनश्च” इत्युक्त्वा कूर्मादींश्चोक्त्वा तन्मांसगुणाश्चोक्ता यथा “शङ्खकूर्मादयः स्वादुरसगन्धा मरुन्नुदः । शीताः स्निग्धा हिताः पित्ते वर्चस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः”

कोशा(षा)गार न० ६त० । धनागारे (खाजनाघर) “कोशागारमायुधागारमश्वशालां हस्तिशालाश्च क्रुद्धः” भा० व० १६७ कोश(ष)प्रदाद्योऽप्यत्र न० [कड्ड.) क्षुपभेदे हारा०

कोशा(षा)ङ्क न० कोशः(षः) इवाङ्कमस्य । वङ्कमूले इत्कटी(कोा-

कोशा(षा)तक पु० कोश(ष)मतति अत—क्वुन् । १कठे वेदशाखाभेदे २पटोलयाम् घोषके (तरद) (भीङा) ख्याते शाकभेदे स्त्री मेदि० गौरा० ङीष् । भाव० इयं राजसेव्यत्वात् महत्त्वाद्वा राजोपपदा निर्दिष्टा “धामार्गवः पीतपुष्पा जालिनी कृतवेधना । राजकोशातकी चेति तथोक्ता राजिमत्फला । राजकोशातकी शीता मधुरा कफवातला । पित्तघ्नी दीपनी श्वासज्वरकासकृमिप्रणुत्” “कोशातकीवल्कभवाऽप्यपक्वा साक्षेव युक्ताः सुघृतेन संस्कृताः । सम्यग्जताः सैन्धवहिङ्गुवाधिते तैलेऽतिपक्वा बहुपुष्टिदायकाः” तस्याः फलम् अण् हरीतक्या० लुप् । तत्फले स्त्री “कोशातकीपुष्पगुलुच्छकान्तिभिः” न० चै०

कोशा(षा)म्र पु० को(षो)ष आम्र इव । १फलप्रधानवृक्षभेदे (कोशाम) “कोशाम्रः कुष्ठशोथास्रपित्तव्रणकफापहः । तत्फलं ग्राहि वातघ्नमम्लोष्णं गुरु पित्तलम् । पक्वं तु दीपनं रुच्यं लघूष्णं कफवातहृत्” भावप्र० । (केवं:ज) २फलवृक्षे राजवल्लभः

कोशि(षि)न् त्रि० कोश(ष)+अस्त्यर्थे इनि । १कोश(ष)युक्ते आमोपपदकोषी तु सुश्रुतोक्ते वर्त्मवत्मजे रोगभेदे “वत्मर्मानस्तु यः कर्णं सहवैश्वानिवर्द्धयेत् । आमकोषी समाख्यातः क्षिप्रमेव विशुध्यते” । २आम्रवृक्षे पु० शब्दमाला ।

कोशि(षि)ला स्त्री कोश+अस्त्यर्थे पिच्छादित्वात् इलच् । सहपर्ण्याम् राजनि०

कोशी(षी) स्त्री कुश—(कुष) अच् गौरा० ङीष् । १चर्मपादुकायाम् २धान्याद्यग्रभागे च (शुङ्गा) हेम०

कोष्ट्र(ष्य) त्रि० कोषे हृदयान्तर्के(षे)भवः यत् । हृदयकोष मांसपिण्डे “विक्लानि कोष्याभ्याम्” यजु० २६।२८ “कोष्याभ्यां हृदयस्य मांसपिण्डाभ्याम्” वेददी०

कोष पु०न० । कुष—पचादि० अच् । १कोशशब्दार्थे कोशशब्दे विवृतिः । २ऋषिभेदे । “अथोह कोषा भावयन्तः शत० ब्रा० १०।५।५।८ “कोषानाम ऋषयः” भा० ।

कोषक पु० कोष—स्वार्थे क । अण्डकोषे शब्दर०

कोषला स्त्री० कोष—अलच् । अयोध्यायां पुर्याम् शब्दरत्ना०

कोष्ठ पु० कुष—थन् । १गृहमध्ये, २उदरमध्ये, ३धान्यादिस्थापने ४कुसूले च (कुठी) ५आत्मीये त्रि० मेदि० “स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च । हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते” इति सुश्रुतोक्ते आमाग्निपक्वमूत्ररुधिरस्थाने “प्रवाहिका शिरःशूलं कोष्ठशूलञ्च दारुणम्” “चले दोषे मृदौ कोष्ठे नश्यन्त्यत्र बलं ज्वराम्” सुश्रु० “भुक्तं भुक्तवतिः कोष्ठे कथमन्नं विपच्यते” भा० आश्व० ५७ अ० “पतिं भार्य्योपतिष्ठेत ध्यायेत् कोष्ठगतं यथा” भा० भी० ६।१८।५२ । अकथहादिचक्रचतुःपार्श्वस्वरैश्चतुष्कान्विते ७स्थानभेदे अकथहशब्दे ३८ पृ० उदा० । ८पदे स्थानमात्रे “पञ्चारामं नवद्वारमेकपालं त्रिकोष्ठकम् । यत् पञ्चविषयम् वेत्य पञ्चप्रकृतिमक्षीधरम् । पञ्चेन्द्रियार्थी आरामा द्वारः प्राणा नव प्रभो! । तेजोऽबन्नानि कोष्ठानि कुलमिन्द्रियसंग्रहः । विषयास्तु क्रियाशक्तिर्भूतप्रकृतिरव्यया” भाग० ४।२८।५१।५२।५२ । कुसूले “अरत्कोष्ठात्कुशौचकर्म्मराभिरन्नमाहरति” कौषीतकिब्रा०

कोष्ठागार न० कोष्ठमगारमिव । धान्यधनादेःस्थापने गृहे (कुठी) “कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान्” मनुः “कोष्ठागारं तु ते नित्यं स्फीतं धान्यैः सुसंवृतम् । सदास्तु सत्सु संन्यस्तं धनधान्यपरोभव” भा० आ० ११६अ०

कोष्ठागारिक त्रि० कोष्ठागारे भवः तत्र नियुक्तो वा वा० ठन् । १कोष्ठागारभवे । “अत्यर्थं स्रवति रक्तं कोष्ठागारिककुमार कृतपिण्डेत्यादि” सुश्रु० २कोष्ठागारे नियुक्ते च ।

कोष्ठागारिन् पु० कोष्ठरूपमगारमिवास्त्यस्य इनि । कीटभेदे “कोष्ठागारी क्रमिकरश्च मण्डलपृष्ठकः” सुश्रुते प्राणनाशककीटोक्तौ

कोष्ण न० ईषदुष्णम् कोः कादेशः । १ईषदुष्णस्पर्शे २तद्वति त्रि० अमरः । “भुवं कोष्णेन पीनोष्ठी मेध्येनाश्वस्य दर्पि” रघुः “इतेन वा मान्तिसृपीत जिह्वा कोष्णेन यष्टीमधुकान्वितेन” “गोधं सतोदं कोष्णेन सर्पिषा परिषेचयेत्” सुश्रु०

कौसल पु० ब०व०। कुश—अलच्। देशभेदे। तेऽभिजनोऽस्य तेषां राजा वा ष्यञ्। कौसल्य पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि बहुषु तस्य लुक् कोसलाः। कोसलशब्दे विवृतः। कोसलदेशश्च द्विविधः पूर्व्वोत्तरभेदात् “कोसलाधिपतिं चैव तथा वेण्वातटाधिपम्। कान्तारकांश्च समरे तथा प्राक्कोसलान् नृपान्” भा० स० ३०अ० “दक्षिणाये च पाञ्चालाः पूर्व्वाः कलिङ्ग कोसलाः” १२अ० उत्तरकोसलास्तु कोशलशब्दे दर्शिताः

कौहल पु० कौ हलति स्पर्द्धते अच् पृषो०। १वाद्यभेदे मेदि० २मद्यभेदे च हेम० ३नाटकशास्त्रकर्त्तृमुनिभेदे तस्यापत्यम् शिवा० अण्। कौहल तदपत्ये पुंस्त्री० उभयोरैक्यात् कोहलोऽप्यत्र

कौहलीय पु० ऋषिभेदे “उपयातायाघ्र्यमिति कौहलीयाः” गोभि० गृ०सू०। उपयातायाचार्य्यसमीपं गतायाघ्र्यं देयमिति कौहलीया आचार्य्या आहुः” सं०त०रघुनन्दनः

कौहित पु०। ऋषिभेदे। ततोऽपत्ये शिवा० अण्। कौहित तदपत्ये पुंस्त्री०

कौकिली स्त्री कोकिलेन दृष्टा अण्। कोकिलदृष्टायां सौत्रामण्याम्। “हे सौत्रामण्यौ कोकिली चरकसौत्रामणी च” लाट्या० श्रौ०सू०।

कौकुट्टक पु० ब०व०। देशभेदे स च दक्षिणस्थः। “अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ!” इत्युपक्रमे “कौकुट्टकास्तथा चोलाः कौङ्कणाः मालवानराः” भा० भी० ९अ०।

कौकुत्सक पु० ब० व०। जनपदभेदे।

कौकुर पु० ब० व०। कुकुराणां देशः अण्। १देशभेदे। “अम्बष्ठाः कौकुरास्तार्क्ष्या वस्त्रपाः पह्लवैः सह” भा० सभा० ५१अ०। कुकुराः यादवभेदाएव स्वार्थे अण्। कुकुरवंश्ये २नृपभेदे। “श्रुत्वा विनष्टान् वार्ष्णेयान् सभोजान्धककौकुरान्” भा० मौ० ५अ०।

कौकृत्य न० कुत्सितं कृत्यं स्वार्थे अण्। १अयुक्तकरणे २अनुतापविषये च मेदि०

कौक्कुटिक पु० कुक्कुटीं मायां, पादपतनदेशस्य पश्यति ठक्। १दाम्भिके, कीटादिवधभीत्या पादक्षेपस्थानमात्रदर्शिनि संन्यासिनि च मेदि०। सन्यासी हि हिंसाभयात् पादन्यास प्रदेशपर्य्यन्तमेव पश्यन् दूरात् चक्षुः संयम्य यातीति तथात्वम्।

कौक्कुटिककन्दल पुंस्त्री कुक्कुटस्येयम् इञ् कौक्कुटिः स इव कन्दलः। (बेङ्गासाप) सर्पभेदे त्रिका० स्त्रियां ङीप्।

कौक्ष त्रि० कुक्षौ भवः असिभिन्नः। कुक्षिभवे अलङ्कारादौ

कौक्षक त्रि० कुक्षौ देशभेदे भवः धूमा० वुञ्। कुक्षिदेशभवे

कौक्षेय त्रि० कुक्षौ भवः “दृतिकुक्ष्यादिना” पा० ढञ्। कुक्षौ भवे। “असिं कौक्षेयमुद्यम्य चकारापनसं मुखम्” भट्टिः

कौक्षेयक पु० कुक्षौ बद्धः असिः ढकञ्। कुक्षिबद्धे खड्गे “कौक्षेयकेण सविक्रितविषधरेणेव चन्दनलता” काद०। “बद्धतीक्ष्णकौक्षेयक.” दशकुमा०।

कौङ्क पु० कोङ्कएव स्वार्थे अण्। कोङ्कणदेशे शब्दरत्ना०

कौङ्कण पु० ब० व०। कोङ्कण+स्वार्थे अण्। १कोङ्कणदेशे “कौङ्कणाः मालवानराः” भा०भी० ९अ०। तस्य राजा अण् २तद्देशनृपे च।

कौङ्कण्य न० ब०व०। कोङ्कण+पृषो०। कोङ्कणदेशे शब्दर०।

कौञ्च पु० क्रुञ्चएव स्वार्थे अण् पृषो०। क्रौञ्चपर्व्वते त्रिका०।

कौञ्जायन्य पु० कुञ्जा० गोत्रापत्ये च्फञ् ततः स्वार्थे ञ्य। १कुञ्जर्षिगोत्रापत्ये स्त्रियान्तु न ञ्य किन्तु गोत्रप्रत्ययान्तत्वात् ङीप् कौञ्जायिनी सा च २ब्राह्मण्याम् जटाधरः।

कौञ्जि पुंस्त्री० कुञ्जस्यर्षेरनन्तरापत्यम् अत इञ्। कुञ्जर्षेरनन्तरापत्ये स्त्रियां वा ङीप्।

कौट त्रि० कुटे अद्रिशृङ्गे भवः उत्सा० अञ्। १कुटजवृक्षे (कुरची) भावप्र० कुट्यां प्रायभवः अण्। २स्वतन्त्रे त्रि० कूटस्य भावः अण्। ३मिथ्याकथने ४मिथ्यासाक्ष्ये च

कौटकिक त्रि० कूटमेव कूटकं मांसकूटं तत्पण्यमस्य ठञ्। मांसविक्रेतरि शब्दरत्ना०

कौटज पु० कुटमेव कौटं तत्र जातः। कुटजवृक्षे रायमुकुटः

कौटजभारिक त्रि० कुटजस्य भारं हरति वहत्यावहति वा वंशा०ठञ्। १कुटजभारहारिणि २तद्वाहके ३तदावहके च

कौटजिक त्रि० कुटजं भारभूतं हरति वहति आवहति वा ठञ्। भारभूतकुटजस्य १हारके २वाहके ३आवाहके च

कौटतक्ष पु० कौटः स्वतन्त्रः तक्षा टच् समा०। स्वतन्त्रे तक्षणि

कौटल्य न० कुट कलच् स्वार्थे ष्यञ्। कौटिल्यशब्दार्थे हेमच०

कौटसाक्ष्य न० कूटसाक्षिणोभावः कर्म्म वा ष्यञ्। मिथ्यासाक्ष्ये “कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः” मनुना सुरापानसमानतोक्त्या तस्यानुपातकता। कौटसाक्ष्यदण्डश्च मनुना दर्शितो यथा

“यस्मिन् यस्मिन् विवादे तु कौटसाक्ष्यं कृतं भवेत्। तत्तत् कार्य्यं निवर्त्तेत कृतञ्चाप्यकृतं भवेत्। लोभान्मोहाद्भयान्मैत्रात् कामात् क्रोधात्तथैव च। अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते। एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत्। तस्य दण्डविशेषांस्तु प्रवक्ष्याम्य-

तुपूर्व्व मः। क्रोधात् षड्गुणं दण्डञ्च मोहात् पूर्व्वन्तु साहसम्। भयाद्द्वे मध्यमं दण्डौ मैत्रात् पूर्व्वं चतुर्गुणम्। कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधात् त्रिगुणं परम्। अज्ञानाद् द्वे शते पूर्णे बालिश्यात्शतमेव तु। एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान् दण्डान्मनीषिभिः। धर्म्मस्याव्यभिचारार्थमधर्म्मनियमाय च। कौटसाक्ष्यन्तु कुर्व्वाणांस्त्रीन् वर्णान् धार्मिको नृपः। प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणन्तु विवासयेत्"।

कौटि पुंस्त्री कूटस्यापत्यम् इञ्। कूटस्य मिथ्यार्थविनोऽपत्ये स्त्रियां तु क्रौड्यादि० ष्यङ्। कौट्या

कौटिक त्रि० कूटेन छलवन्धनयन्त्रेण चरति ठक्। १मांसविक्रयोपजीविनि अमरः। कूट+चतुरर्थ्यां कुमु० ठक्। कूटसन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

कौटिलिक त्रि० कुटिलिका व्याधानां गतिभेदः कर्म्मारोपकरणभूतं लौहञ्च तया हरति मृगान् अङ्गारान् वा। "अण् कुटिलिकायाः" पा० अण्। १व्याधे २कर्म्मकारे च सि० कौ०।

कौटिल्य न०कुटिलस्य भावः ष्यञ्। १वक्रीभावे "नित्यं कौटिल्ये गतौ" पा०। "कौटिल्यं कृषविनिचये करचरणाधरनेत्र रागश्चे" का०प्र० तच्चोपपातकम् "कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं व्रतलोपनम्" या० स्मृतेः। उपपातकशब्दे विवृतिः। स्वार्थे ष्यञ्। २चाणक्यमुनौ पु० राजनि० "आकर्ण्य आत्मानम्। कौटिल्यः—कुटिलमतिः स एव येन क्रोधाग्नौ प्रसभमदाहि नन्दवंशः" मुद्राराक्षसम्

कौटीगव्य पुंस्त्री कुटीगोर्ऋषिभेदस्य गोत्रापत्यम् गर्गा० यञ्। कुटीगोर्ऋषेर्गोत्रापत्ये। तस्य छात्रः कण्वा० अण् यलोपः। कौटीगव, तच्छात्रे। [देशादौ

कौटीय त्रि० कूट+चतुरर्थ्यां कृशाश्वा० छण्। कूटसन्निकृष्ट-

कौटीर्य त्रि०कुटीरः केवल एव स्वार्थे ष्यञ्। केवले कुटीरे। कोटिरीर्या यस्याः। २दुर्गायाम् स्त्री "कौटीर्य्यां मदिरां चण्डामिकां मलयवासिनीम्" हरिवं० १७८अ०

कौटुम्ब त्रि० कुटुम्बं तद्भरणं प्रयोजनमस्य अण्। कुटुम्बभरणोपयोगिद्रव्ये। आहर्त्रेदित्युक्तौ "अन्यथा कौटुम्बम्" आश्व० श्रौ० सू० २,६,१०,

कौटुम्बिक त्रि० कुटुम्बे तद्भरणे प्रसृतः ठक्। कुटुम्बभरणे व्यापृते "कौटुम्बिकः क्रुध्यति वै जनाय" भाग० ५,५,१२,८,। कुटुम्बे भवः ठक्। २कुटुम्बमध्यपातिनि। "यत्र कौटुम्बिका दारापत्यादयोनाम्ना, कर्म्मणा वृकसृगाला एव" भाग० ५,१४,५,

कौटा स्त्री कूटस्यापत्यम् इञ् स्त्री कौटिः सैव क्रौड्या ष्यङ्। १कूटापत्यस्त्रियाम् कूट+चतुरर्थ्याम्। संङ्काशा० ण्य। २कौट्य कूटसन्निकृष्टदेशादौ त्रि०

कौठारिकेय त्रि० स्वल्पा कुठारी कुठारिका तस्याः इदम् शुभ्रा० ढक्। स्वल्पकुठारसम्बन्धिनि

कौडविक त्रि०कुडवस्य वापः ठञ्। कुडववापयोग्ये क्षेत्रादौ कुडवं तत्परिमितमन्नं सम्भवति पचति अवहरति वा ठञ्। २स्वस्मिन् कुडवमितान्नसम्भावके कटाहादौ ३तत्पाचके सूदादौ ४तदवहारके च स्त्रियां ङीप्। कुडवः परिमाणमस्य ठञ्। ५कुडवपरिमिते। संख्यापूर्व्वकस्य पूर्व्वपदस्य न वृद्धिः द्विकौडविकः। अर्द्धपूर्व्वकस्य तु वा वृद्धिः आ(अ)र्द्धकौडविकः। असंज्ञायान्तु ठञोलुक्। द्विकुडवम् अर्द्धकुडवम् इत्यादि।

कौड्डेयक त्रि० कुड्ड—काकर्ष्ये यत् संयोगादिलोपः कुड्या तत्र जातादि कत्र्या० ढकञ् "कुड्याया यलोपश्च" पा० ग०यलोपः। कार्कश्यकरणार्हायां भूमौ जातादौ

कौणकुत्स्य पु० ऋषिभेदे। "भरद्वाजः कौणकुत्स्य आर्ष्णिषेणोऽथ गौतमः" भा० आ० ८अ०।

कौणप पु० कुणपः शवः भक्ष्यत्वेन विद्यतेऽस्य,अण् कुणपस्तद्भक्षणं शीलमस्य वा। राक्षसे अमरः"न कौणपाः श्लक्ष्णपा वा न देवा नच भा०आ०१७०अ०मानुषाः"स्त्रियां ङीप्

कौणपदन्त पु० कौणपस्य दन्ताइव दन्ता अस्य। भीष्मे त्रिका०

कौणपाशन पु० कौणपानामशनमिवाशनमस्य। सर्पभेदे "हरितो लिङ्गः पिठरकः सुमुखः कौणपाशनः" भा० आ० ३५अ० नागनामोक्तौ

कौण्डपायिन् पु० ब०ब० कुण्डमेव कौण्डं तेन पिबन्ति सोमं पा—णिनि। सोमयागकारियजमानभेदेषु।

कौण्डपायिन न० कुण्डपायिनामिदम् अण् नि० प्रकृतिभावः। कुण्डपायिनां (कुण्डेन सोमपायिनाम्)सम्बन्धिनि अयनरूपे सत्रभेदे कुण्डपायिनामयनशब्दे विवृतिः।

कौण्डल त्रि० कुण्डलमस्त्यस्य ज्योत्स्ना० अण्। कुण्डलयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। [सन्निकृष्टदेशादौ

कौण्डलिक त्रि० कुण्डल+चतुरर्थ्यां कुमु० ठक्। कुण्डल

कौण्डाग्नक त्रि० कुण्डस्य इदम् अण् कौण्डं अग्नौ भवः छन्दा-दाग्न्युत्तरपदत्वात् वुञ्। कुण्डसम्बन्धिवर्ह्निभवे

कौण्डायन त्रि० कुण्ड+आदूरदेशादि पक्षा० चतुरर्थ्यां फक्। कुण्डसन्निकृष्टादेशादौ [कुण्डिननगरजातादौ

कौण्डिनेयक त्रि० कुण्डिने जातादि कत्र्या० ढकञ्।

कौण्डिन्य पुंस्त्री कुण्डिनस्यर्षेः गोत्रापत्यं गर्गा॰यञ्। कुण्डि- न गोत्रापत्ये। “कौण्डिन्यात् कौण्डिन्य” शत॰ब्रा॰१४।५। ५।२०। स्त्रियां तु ङीपि यलोपः “पाराशरकौण्डिनी- पुत्रात् पाराशरकौण्डिनीपुत्रः” शत॰ ब्रा॰ १४।८।४।२० वंशब्राह्मणे। कुण्डिनस्य युवापत्यम् गर्गा॰ यञ् यञ- न्तात् फक्। कौण्डिन्यायन कुण्डिनस्य युवापत्ये पुंस्त्री “कौण्डिन्यायनाच्च कौण्डिन्यायनः” शत॰ ब्रा॰ १४।५।५। २०। कौण्डिन्यस्य छात्रः कण्वा॰ अण् यलोपश्च। कौ- ण्डिन कौण्डिन्यस्य छात्रे। बहुषु अणो लुक् कुण्डिनादे- शश्च कुण्डिनाः। स्त्रियां तु न लुक् किन्तु गोत्रत्वात् ङीष्यलोपौ कौण्डिनी।

कौण्डिन्यक पु॰ १सुश्रुतोक्ते शलभजातिविषे जन्तुभेदे विषश- ब्दे विवृतिः। २तत्रोक्ते कीटभेदे च कीटशब्दे विवृतिः

कौण्डोपरथ पु॰। आयुधजीविसंघे ततः स्वार्थे छ। कौण्डोपरथीय तदर्थे। “आर्ज्जुनायनाः शालङ्कायनाः कौण्डो- परथदाण्डकिः क्रोष्टुकिजालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोऽथ जा- नकिः” सि॰ कौ॰। [तस्कुतोभवे।

कौतस्कुत त्रि॰ कुतः कुतोभवः अण् टिलोपः कस्का॰। कु-

कौतस्त त्रि॰ कुतस्त्ये भवः अण् नि॰ वेदे यलोपः। कुत- स्त्यभवे। “कौतस्तावध्वर्यू परिमेजयथ जनमेजयश्च” पारा॰ ब्राह्म॰।

कौतुक न॰ कुतुकस्य भावः युवादि॰ अण् प्रज्ञा॰ स्वार्थे अण् वा। १कुतूहले अमरः। तच्च अद्भुतजिज्ञासातिशयः। “कौतुकागारमागात्” कुमा॰। २मङ्गलार्थहस्तसूत्रे शाश्वतः “वैवाहिकैः कौतुकसंविधानैः” कुमा॰। ३उत्- सवे ४अभिलाषे ५नर्म्मणि ६हर्षे ७परम्परायातमङ्गले ८गीतादिभोगे ९भोगकाले च हेम॰।

कौतूहल न॰ कुतूहलस्य तद्वितस्य भावः कर्म्म वा युवा॰ अण् प्रज्ञादि॰स्वार्थे अण् वा। कुतूहले “विस्तरश्रवणे जातं कौतूहलमतीव मे” भा॰ आ॰ ६२अ॰। “महत् कौतूहलं मेऽस्ति हरिश्चन्द्रकथां प्रति” मार्कं॰ ८।१।

कौतूहल्य न॰ कुतूहल+ब्राह्मणा॰ स्वार्थे ष्यञ्। कुतूहले

कौतोमत पु॰ कुतोमतस्यापत्यम् ऋष्यण्। ऋषिभेदे। “तदुहमाह गौपत्य इति कौतोमतेन” गोपथब्राह्मणम्।

कौत्स पुंस्त्री कुत्सस्य ऋषेरपत्यम् ऋष्यण्। कुत्सापत्ये “भूर्भुवः स्वरिति जपित्वा कौत्सोऽभिह्वरोति” आश्व॰श्रौ॰ सू॰ ११२।५। “कौत्साय दत्त्वा कन्यान्तु हंसीं नाम यशस्विनीम्” भा॰ आनु॰ १२७अ॰। “कौत्सः प्रपेदे वरतन्तुशिष्यः” रघुः। बहुषु तस्य लुक्। कुत्साः तदपत्येषु। कुत्सेन दृष्टं साम अण्। कुत्सर्षिदृष्टे विकृतिगाने गेये सामभेदे। तच्च साम वेगाने १६प्र॰ २अर्द्धे १०गानम्। “कौत्सं भवति कामं भवति” श्रुतिः।

कौथुम त्रि॰ कुथुमं वेदशाखाभेदमधीते वेद वा अण्। १कुथुम- शाखाध्यायिनि तद्वेत्तरि च। तस्य कार्त्तकौजपादित्वात् द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या। कठकौथुमाः इत्यादि। “अनुवादे चरणानाम्” पा॰ द्वन्द्वे एकवत् प्रयोगात् कठकौथुमम्। “स्थेणोर्लुङि” वार्त्ति॰ स्थाधातोरिणधातोश्च लुङ्प्रयोग एव तस्य तथात्वं नियमितम् [ब्रह्मवै॰जातिशब्दे विवृतिः

कौदालीक पुंस्त्री॰ रजक्यां तीवरात् जाते संकीर्णवर्णभेदे

कौद्रविक न॰ कोद्रवो निमित्तमस्य ठञ्। सौवर्चललवणे राजनि॰ [धान्यभवनयोग्ये क्षेत्रे अमरः

कौद्रवीण न॰ कोद्रवस्य भवनं क्षेत्रं कोद्रव+खञ्। कोद्रव

कौन्द्रा(न्द्रा)यण पुंस्त्री॰ कुन्द्र(न्द्र)स्य ऋषेर्युवापत्यम् इञ कौन्द्रिः(न्द्रिः) इञन्तत्वात् यून्यपत्ये फक्। कुन्द्रि(न्द्रि) नामर्षेर्युवापत्ये ततः अरीह॰ चतुरर्थ्यां वुञ्। कौ- न्द्रायणक तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि॰

कौनख्य न॰ कुनखिनो भावः ष्यञ् टिलोपः। कुत्सितनख- रूपे रोगभेदे तच्च सुवर्णस्तेयमहापातकजचिह्नम् “सु- वर्णचौरः कौनख्यम्” मनूक्तेः। [त्रिगर्त्तादौ

कौन्तायनि त्रि॰ कुन्ती+चतुरर्थ्यां कर्णा॰ फिञ्। कुन्ती-

कौन्तिक कुन्तः प्रहरणमस्य ठक्। कुन्तास्त्रेण युद्धकारके अमरः। [षधौ अमरः

कौन्ती स्त्री कुन्तिषु देशेषु भवा अण् ङीप्। रेणुकागन्धिन्यो-

कौन्तेय पु॰ कुन्त्या अपत्यम् ढक्। १युधिष्ठिरादिषु त्रिषु। “कौन्तेय! प्रतिजानीहि न मे कर्म्मफले स्पृहा” गीता २अर्जुनवृक्षे राजनि॰ तस्य तन्नामत्वात्तथात्वम्।

कौप त्रि॰ कूपस्येदमण्। कूपसम्बन्धिनि जलादौ “क्षार पित्तलं कौपं श्लेष्मघ्नं दीपनं लघु” सुश्रुते तद्गुणा उक्ताः। “वसन्ते कौपं प्रास्रवणं वा ग्रीष्मेऽप्येवम्” सुश्रुतोक्तकाले तस्य सेव्यता। स्त्रियां ङीप्।

कौपीन न॰ कूपे पतनमर्हति खञ् अकार्य्ये नि॰। १अकार्य्ये २पापे ३गुह्यप्रदेशे अमरः ४चीरे त्रिका॰ ५मेखलाबद्धे वस्त्रखण्डे (कपनी) मेदि॰ तद्दारण्येन कूपे पतनात् तस्य तथात्वम्। अकार्य्यपदाच्छादकत्वात् ६पुरुषलिङ्गे शब्दचि॰। तदावरकतया वस्त्रखण्डस्य कौपीनत्वम्। “कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः” पुरा॰“कौपीनाच्छादनं यावत्तावदिच्छे

चीश्वरम्" भा० आ० ८१अ० । "अवज्ञातस्तकौपीनाः सुहृदः सर्व्वजिष्णवः" भा०अनु०४६अ० । [कूपकोषः ।

कौपोदकी स्त्री कौमोदकी पृषो० । विष्णुगदायां हि-

कौमार पु० अपूर्व्वपतिकां कुमारीमुपपन्नः पतिः "कौमारापूर्व्ववचने" पा० नि० । अपूर्व्वपतिकायाः कुमार्य्याः १वोढरि । कुमारस्य भावः "प्राणभृज्जातिवयोवचनत्वात् अञ् । "जातः कुं पृथिवीं यस्मात् मारयेत् स कुमारकः । इति प्रधानतो विद्धि कौमारं प्राग्भवावदतः" इत्युक्तायधिके "कौमारं पञ्चमावधि" इत्युक्ते २वयोवस्थाभेदे न० । "देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा" गीता । "पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने" मनुः । कुमार एव स्वार्थे अण् । ३कुमारे शब्दचिन्ता० । कुमारस्य सनत्कुमारस्येदम् अण् । ४सर्गभेदे पु० स च सर्गः सनत्कुमारादिसर्ग्गनपूर्व्वकत्वात् तन्नामकः । "कौमार आर्षः प्राजापत्योमानव इत्यादि सर्गनामानि" श्रीधरः । "सएव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाश्रितः । चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्य्यमखण्डितम्" भाग० १,३,७, "वैकारिकस्तु यः प्रोक्तः "कौमारस्तूभयात्मकः" भाग० ३,१०,२०,५, ५कुमारसम्बन्धिनि त्रि० "तत्र विद्याव्रतस्नातः कौमारं व्रतमास्थितः" भा० व० ८५अ०

कौमारायण पुंस्त्री० कुमारस्य गोत्रापत्यं नडा० फक् । कुमारनामकर्षिगोत्रापत्ये । [कानीने

कौमारिकेय पुंस्त्री० कुमारिकाया अपत्यं शुभ्रा० ढक् ।

कौमारी स्त्री अपत्नीकं कुमारं पतिमुपपन्ना स्त्री "कौमारापूर्व्ववचने" पा०नि०ङीप् । १अग्टहीतदारान्तरस्य पत्न्युः १भार्य्यायाम् । कुमारस्येयमण् ङीप् । २कुमार सम्बन्धि-चेष्टादौ "कौमारीं दर्शयंश्चेष्टाम्" भाग०३,२,२८, कुमारस्य कार्त्तिकेयस्येयम् अण् ङीप् । ३कार्त्तिकेयशक्तौ । "कौमारी शक्तिहस्ता च मयूरवरवाहना । योद्धुमभ्याययौ क्रुद्धं रक्तबीजं महासुरम्" कौमारीशक्ति निर्भिन्नाः केचिन्नेशुर्महासुराः" देवीमाहात्म्यम्

कौमुद पु० "कौ मोदन्ते जनायस्मिन् कौमुदस्तेन कीर्त्तितः" इत्युक्तलक्षणे १कार्त्तिकमासे । "एतैरन्यैश्च राजेन्द्रः पुरा मांसं न भक्षितम् । शारदं कौमुदं मासं ततस्ते स्वर्गमाप्नुयुः । कौमुदं तु विशेषेण शुक्लपक्षं नराधिप ! । वर्ज्जयेत् सर्व्वमांसानि धर्म्मोह्यत्र विधीयते" म०त०भार०

कौमुदी स्त्री कुमुदस्येवं प्रकाशकत्वात् प्रिया अण् ङीप् । १ज्योत्स्नायाम् अमरः । "शशिना सह याति कौमुदी" "कुमा० । तद्वत्प्रकाशिकायाम् "त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी" कुमा० कौमुदस्येयम् अण् ङीप् । "कुशब्देन मही ज्ञेया मुद हर्षे० ततोद्वयम् । धातुज्ञैर्नियमैश्चैव तेन सा कौमुदी स्मृता" इत्युक्तायां २कार्त्तिकपौर्ण्णमास्यां "कौ मोदन्ते जनायस्यां नानाभावैः परस्परम् । हृष्टास्तुष्टाः सुखापन्नास्तेन सा कौमुदी मता" इत्युक्तायाम् ३आश्विन पौर्ण्णमास्याम् "आश्विने पौर्ण्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि कौमुदी सा समाख्याता कार्य्या लोकविभूतये" ति० त० लैङ्गोक्तेः । ४दीपोत्सवतिथौ दीपोत्सवतिथिं प्रक्रम्य भविष्योत्तरे "कौ मोदन्ते जनायस्यां तेन सा कौमुदी मता" "सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीमुखम्" रघुः कौमुदी दीपोत्सवतिथिः" इति मल्लि०"५उत्सवे धरणिः" ६कार्त्तिकोत्सवे त्रिका० । स्वार्थे क । स्वल्पे कौमुदिका ज्योत्स्नायाम् । संज्ञायां कन् । छन्दोभेदे शब्दरत्ना० कुमुद+चतुरर्थ्यां कुमुदा० ठक् । कौमुदिक कुमुदसन्निकृष्टदेशादौ त्रि०

कौमुदीचार पुं न० कौमुद्या ज्योत्स्नाया चारः प्रायश्चरण काले । आश्विनपौर्ण्णमास्याम् त्रिका०

कौमुदीपति पु० ६त० । चन्द्रे हारा० कौमुदीनायादयोऽप्यत्र

कौमुदीवृक्ष पु० कौमुद्याः प्रकाशिकायाः दीपशिखाया वृक्ष इवाधारः । दीपवृक्षे (पिलसुज्) हारा०

कौमोदकी स्त्री कोः पृथिव्याः पालकत्वात् मोदकः कुमोदको विष्णुः तस्येयम् अण् । विष्णुगदायाम् अमरः "कौमोदकी मोदयति स्म चेतः" माघः । "दैत्यनादिवीर्य्यस्य गदा तस्यापरे करे । निक्षिप्ता कुमुदाक्षस्य नाम्ना कौमुदकीति सा" हरि० ८२अ०

कौमोदी स्त्री कुं मोदयति अच् कुमोदः विष्णुस्तस्येयमण् ङीप् । विष्णुगदायाम् शब्दरत्ना०

कौम्भकारि पुंस्त्री० कुम्भकारस्यापत्यं शिल्पित्वात् पक्षे इञ् । कुम्भकारापत्ये स्त्रियां वा ङीप् । पक्षे अण् । कौम्भकार्य्य तत्रार्थे ।

कौम्भायन त्रि० कुम्भस्य सन्निकृष्टदेशादि पक्षा० फक् । कुम्भसन्निकृष्टदेशादौ [ष्टदेशादौ

कौम्भायनि त्रि० कुम्भ+चतुरर्थ्यां कर्णा० फिञ् । तत्सन्निक-

कौम्भेयक त्रि० कुम्भ्यां जातादि कत्र्या० ढकञ् । कुम्भीजातादौ [कृष्टदेशादौ

कौम्भ्र त्रि० कुम्भ+चतुरर्थ्यां सङ्काशा० ण्य । कुम्भसन्नि-

कौरयाण पु० कुरयाणस्य (ग्रामं प्रति व्रजयानस्य) अयम् अण् वेदे पृषो० । ग्रामं प्रति व्रजयानस्य सम्बन्धिनि तत्पुत्रादौ

"पाकस्य मा कौरयाणः" ऋ० ८।३।२१मन्त्रभाष्ये तथार्थोक्तेः

कौरव पुंस्त्री० कुरोरपत्यादि उत्सा० अञ् तद्देशस्य राजा अण् तेषु भवो वा अण्। १कुरुवंश्ये "तस्यान्ववायः सुमहान् यस्य नाम्ना स्म कौरवाः। कुरोस्तु पुत्राश्चत्वारः" हरिवं० ३२अ०। २तद्देशनृपे पु० ३कुरुसम्बन्धिनि ४तद्देशभवे च त्रि०। स्त्रियां ङीप्। "द्रुपदः कौरवान् ह्यत्र प्राधावत समन्ततः। शरजालेन महता मोहयन् कौरवीं चमूम्" भा० आ० १३८अ० "क्षेत्रं क्षत्रप्रधनपिशुनं कौरवं तद्भजेथाः" मेघदूतम्।

कौरवक त्रि० कुरौ तद्वंशे जातादि "विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम्" पा० वा वुञ्। १कुरुवंशोद्भवे। कुरवकस्येदमण्। २कुरवकसम्बन्धिनि

कौरवायणि पुंस्त्री कुरोरपत्यम् तिका० फिञ्। कुरुवंश्ये

कौरवेय पुंस्त्री कुरोरपत्यं वा० ठक्। कुरुवंशेत्र। "समा हि कौरवेयाणां वयं ते चैव पुत्रक!" भा० आ० १४२अ०। "निमोक्ष्यन्ति विषं क्रुद्धाः कौरवेयेषु भारत!" भा० व० ८अ०।

कौरव्य पुंस्त्री० कुरोरपत्यम् कुर्व्वादि० ण्य। १कुरुवंशेत्र। "कौरव्याः पशवः प्रियापरिभवक्लेशोपशान्तिः फलम्" वेणीसं०। तस्यापत्यं तिका० फिञ। कौरव्यायणि कुरुकुलोत्पन्ने ब्राह्मणादायपत्ये पुंस्त्री कुरूणां राजा ण्य। २कौरव्य कुरुदेशराजे। स्त्रियां ङीप् कौरवी स्त्री। यञन्तत्वात् यून्यपत्ये फिञो लुक्। कौरव्यः पिता पुत्रश्च सि० कौ०।

कौरुकत्य पुंस्त्री कुरुकतस्यर्षेरपत्यम् गर्गा० यञ्। कुरुकतस्यर्षेरपत्ये युवापत्ये फिञ्। कौरुकत्यायनि तदीय युवापत्ये पुंस्त्री

कौरुज(जा)ङ्गल त्रि० कुरुजङ्गले जातादि अण् उत्तरपदस्य वा वृद्धिः। कुरुजङ्गलभवे

कौरुपाञ्चाल त्रि० कुरुपञ्चालदेशे प्रसिद्धः अण् उभयपद वृद्धिः। कुरुषु पञ्चालेषु च प्रसिद्धे। "प्रजातं कौरुपाञ्चालं वस्तुरवसम्" शत०ब्रा० १,७,२,८, कौरुपाञ्चालो वा अयं ब्रह्मा ११।४।१।२।

कौर्प्य पु० "क्रियतावुरिजिततुलकौरर्पेयपार्थेययूककौर्पाख्याः। तौक्षिक आकोकेरो हृद्रोगश्चान्त्यभं चेत्थम्" दीपिकोक्ते वृश्चिकराशौ।

कौर्म्म न० कूर्म्ममधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्, कूर्म्मस्येदम् अण् वा। १कूर्म्मपुराणे २कूर्म्मसम्बन्धिनि त्रि०।

कौल त्रि० कुले भवः इञ्जिः अण्। सत्कुलभवे १कुलीने युनि तु कौलेयक इत्येव। कुले कुलाचारे रतः तं वेत्ति वा अण्। २तन्त्रोक्तकुलाचाररते ३तदाचारवेदिनि च। "दिव्यभावरतः कौलः सर्वत्र समदर्शनः" कुलार्णवः। 'पश्चोर्ध्वाम्नायमन्त्रः पशुरेव न संशयः। वीराम्नायमनुर्वीरः कौलश्च ब्रह्मविद्भवेत्" महानीलतन्त्रम्। कुलं कुलाचारमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। ४कुलाचारप्रवर्त्तके ग्रन्थे कौलोपनिषदादौ।

कौलक त्रि० कूले भवः सौवीरः धूमा० वुञ्। कूलभवे सौवीरे

कौलकेय त्रि० कुले सत्कुले भवः वा० ठक् कुक् च। १सत्कुलोद्भवे। कौलटेय+पृषो०। २असतीपुत्रे पुंस्त्री शब्दरत्ना०।

कौलटिनेय पुंस्त्री भिक्षुक्याः सत्या अपत्यम् ढक् इनादेशश्च। सत्या भिक्षुक्याः अपत्ये अमरः स्त्रियां ङीप्

कौलटेय पुंस्त्री कुलटायाः सत्याः असत्या वा अपत्यम् ढक्। सत्याः असत्याश्च भिक्षुक्याः अपत्ये अमरः। स्त्रियां ङीप्।

कौलटेर पुंस्त्री कुलटायाः असत्या अपत्यम् आचारेण क्षुद्रत्वात् ("क्षुद्राभ्यः") पा० ढ्रक्। बन्धक्याः अपत्ये अमरः।

कौलत्थ त्रि० कुलत्थेन संस्कृतम् अण्। कुलत्थसंस्कृते "पायसेनाम्लकौलत्थसुरासौवीरकादिभिः" सुश्रु०।

कौलत्थीन न० कुलत्थस्य भवनं क्षेत्रम् खञ्। कुलत्थोत्पत्तियोग्ये क्षेत्रे

कौलपुत्रक न० कुलपुत्रस्य भावः मनोज्ञा० वुञ्। कुलपुत्रभावे

कौलव पु० ववादिषु तृतीये तिथ्यर्द्धरूपे करणभेदे। करणशब्दे १६६० पृ० विवृतिः

कौलालक त्रि० कुलालेन कृतं संज्ञायां वुञ्। कुलालकृते शरावादौ असंज्ञायान्तु अण् कौलाल तत्कृते। तस्येदमण् कौलाल तत्सम्बन्धिनि त्रि० "रथचक्रं वा कौलालचक्रं वा" शत० ब्रा० ११।८।४।१

कौलिक त्रि०कुलादागतः ठक्। १कुलपरम्परागते आचारादौ। कुले कुलागमे सिद्धः ठक्। तन्त्रोक्ते २कुलाचारे। कौलं कुलधर्मं प्रवर्त्तयति ठक्। ३कुलधर्मप्रवर्त्तके शिवे। शब्दमा०। ४पाषण्डे त्रिका०। कुलं तदाचारः प्रयोजनमस्य ठक्। ५कौले ब्रह्मविदि "शस्तः कौलिकः" श्रुतिः

कौलितर पु० कुलितरस्यापत्यम् ऋष्यण्। शम्बरासुरे "उत दासं कौलितरं बृहतः पर्वतादधि। अवाहन्निन्द्र शम्बरम्" ऋ०४।३०।१४ कुलितरनाम्नोऽपत्यं शम्बरमसुरम्" भा०

कौलिशायनि त्रि०कुलिश+चतुरर्थ्यां कर्णा० फिञ्। कुलिश सन्निकृष्टदेशादौ

कौलिशिक त्रि॰ कुलिश+अङ्गुल्या॰ इवार्थे ठक्। कुलिशसदृशे

कौलीन त्रि॰ कौ पृथिव्यां लीनः ७त॰ अलुक् स॰। १भूमिलग्ने। कुलादागतः खञ्। २कुलक्रमागते “सद्भिः इयमार्याणां कौलीनां नाग्रवर्त्तत” रामा॰ आ॰ ८७अ॰। लीभावे क्त कौ लीनं लयो यस्मात्, कुलीन भूमिलग्नमर्हति अण् वा। भूमिलग्नताभावने ३अपवादे “कौलीनमात्माश्रयमाचचक्षे” “कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता” रघुः “मा कौलीनाद्दसितनयने! मय्यविश्वासिनी भूः” मेघः अपवादे हि भूमिलग्नवत् लोकोऽवनतोऽति तस्य तथात्वम्। ४गुह्ये ५जन्ये (युद्धे) ६कुकार्य्ये ७पशुसर्पाणां युद्धे च न॰ मेदि॰ तेषां भूमिलग्नतासाधनत्वात्तथात्वम्।

कौलीरा स्त्री कुलीरः तदङ्गाकारोऽस्त्यस्याः अच्। कर्कटशृङ्ग्याम् (काँकडाशिङ्गा) राजनि॰

कौलेय त्रि॰ कुले+भवः वा॰ ढक्। सत्कुलोत्पन्ने भरतः

कौलेयक पु॰ कुले भवः श्वा ढकञ्। १कुलागते कुक्कुरे। अमरः २सत्कुलीने मेदि॰।

कौलेशभैरवी स्त्री त्रिपुराभैरवीभेदे। “सम्पत्प्रदाभैरवीशत् विद्धि कौलेशभैरवीम्। कृपाद्याः सैव देवेशि! त्रिषु योजेषु पार्व्वति!” ज्ञानार्णवः। “त्रिकूटे कृपाद्याश्चेत् तदा कौलेशभैरवी भवति” तन्त्रसारः

कौल्माषिक त्रि॰ कुल्माषे साधु ठञ्। कुल्मापसाधने

कौल्माषीण न॰ कुल्माषाणां भवनं क्षेत्रम् खञ्। कुल्माषधान्योत्पत्तियोग्ये क्षेत्रे

कौल्य त्रि॰ कुले भवः ष्यञ्। सत्कुलीने हिकृत्कोषः।

कौवल न॰ कुवलमेव प्रज्ञा॰ स्वार्थे अण्। कोलिफले हिकृत्को॰।

कौविदार्य्य त्रि॰ कोविदार+चतुरर्थ्याम् प्रगद्या॰ ञ्य। कोविदारसन्निकृष्टदेशादौ।

कौवेर त्रि॰ कुवेरस्येदम्, कुवेरो देवताऽस्य वा अण्। १कुवेरसंबन्धिनि २तद्देवताके च “कौवेरमथ वायव्यं चक्राते वरुणस्य च” देवीमा॰। “यानं सस्मार कौवेरम्” रघुः। “कौवेरदिग्भागमपास्य मार्गम्” माघः। स्त्रियां ङीप्। “दक्षिणागे तु कौवेरी दिक् शिवाभोगदायिनी” ति॰त॰ पु॰। “ततः प्रतस्थे कौवेरीम्” रघुः। ३कुष्ठके (कुड़) न॰ शब्दरत्ना॰।

कौवेरिकेय पुंस्त्री॰ कुवेरिकाया अपत्यम् शुभ्रा॰ ढक्। कुवे- [रिकाया अपत्ये।

कौश न॰ कुशाः भूम्ना सन्त्यत्र अण्। १कान्यकुब्जदेशे हेमच॰। स्वार्थेऽण्। २कुशद्वीपे “शाकं ततः शाल्मलमत्र कौशम्” सि॰ शि॰। कुशशब्दे २१४५पृ॰ विवृतिः। कुशस्येदं तद्विकारो वा अण्। ३कुशसम्बन्धिनि ४तन्मये पवित्रादौ। “तत्र वासाय शयने कौशे सुखमुवास ह” भा॰ अनु॰ १८अ॰। स्त्रियां ङीप्। “कौश्यां बृष्यां समासीनम्” भा॰ अनु॰ ५४अ॰

कौशल न॰ कुशलस्य भावः युवा॰ अण्। दक्षतायाम् “सौमेव प्रज्ञासनकौशलस्य” भट्टिः। “आन्वीक्षिकी कौशलानाम्” “योगः कर्म्मसु कौशलम्” गीता। “छायाहारिकृषितं वचनानां कौशलं दृशि विकारविशेषः” माघः।

कौशलि पुंस्त्री॰ कुशलाया अपत्यं बाह्वा॰ इञ्। कुशलाया अपत्ये स्त्रियां वा ङीप्। यून्यपत्ये फञ्। कौशलायन तदीययुवापत्ये पुंस्त्री

कौशलिका स्त्री कुशलस्य पृच्छा ठक्। १कुशलप्रश्ने। कुशलाय मङ्गलाय दीयते ठक्। २उपायने उपढौकने। त्रिका॰। [ढौकने २कुशलप्रश्ने च त्रिका॰।

कौशली स्त्री कुशलाय दीयते तस्य पृच्छा वा अण्। १उप-

कौश(स)लेय स्त्री कौश(स)ल्याया अपत्यं ढक् यलोपः। श्रीरामे दशरथपुत्रे

कौशल्य न॰ कुशलमेव ब्राह्म॰ ष्यञ्। १कुशले। भावे ब्राह्म॰ ष्यञ्। २दक्षतायाम्। “दृष्टा कौशल्यमन्योन्यं रथप्रवेशावर्त्तास्थिरे” भा॰ व॰ २४४अ॰

कौश(स)ल्या स्त्री कोश(स)लदेशे भवा ञ्य। कोश(स)लदेशभवायां श्रीराममातरि दशरथपत्नीभेदे। [दयोऽप्यत्र।

कौश(स)ल्यातनय पु॰ ६त॰। सीतापतौ श्रीरामे तत्सुता-

कौश(स)ल्यायनि पु॰ कौश(स)ल्याया अपत्यम् फिञ्। श्रीरामे त्रिका॰ “अयामहे न गच्छामः कौश(स)ल्यायनिवल्लभाम्” भट्टिः। कोश(स)लस्य पवार्थकता अयमकुलयत्नया।

कौशाम्ब त्रि॰ कुशाम्बेन निर्वृत्तः अण्। १कौशाम्बराजकृते २तत्कृते पुरीभेदे स्त्री ङीप्। “कुशाम्बस्तु महातेजाः कौशाम्बीमकरोत् पुरीम्” रामा॰। सा च पुरी गौडदेशान्तर्गतवत्सभूमिगता। “अस्ति वत्स इति ख्यातो देश उपक्रमे” कौशाम्बी नाम तत्रास्ति मध्यभागे महापुरी” कथासरित्सागरः। “अस्ति गौडविषये कौशाम्बी नाम नगरी” हितो॰। “निष्कौशाम्बिः” सि॰ कौ॰

कौशाम्बेय पुंस्त्री कुशाम्बस्य गोत्रापत्यम् शुभ्रा॰ ढक्। कुशाम्बवंश्ये

कौशिक न॰ कुशिकस्यापत्यं ऋष्यण् कुशेन कृतः अध्या॰ ठञ्। कुशिके तद्वंशे भवः अण् वा। १इन्द्रे २पेचके पुंस्त्री॰ उभयत्र “अगाद्गुरु सोऽथ कौशिकः सहस्राक्ष इव

यस्य दर्शनम्। प्रविश्य हैमाद्रिगुहाम्लहान्तरं निनाय विश्यहिंसमानि कौशिकः" माघः। इन्द्रस्य कुशिकपुत्रत्वप्राप्तिकथा "कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रसमप्रभम्। लभेयमिति तं शक्रस्त्रासादभ्येत्य जज्ञिवान्। स गाधिरभवद्राजा मघवान् कौशिकः स्वयम्" हरिवं० १अ०। "कुशिकस्तु तपस्तेपे" इत्युपक्रम्य "अत्युग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः। समर्थः पुत्रजनने स्वमेवांशमथामयत्। पुत्रत्वं कल्पयामास स देवेन्द्रः सुरोत्तमः। स गाधिरभवद्राजा मघवान् कौशिकः स्वयम्" हरिवं० २७अ०। कृष्णे तस्याहा कौशिकत्वमस्य यथाह तत्रैव "जात बालस्तु भगवानदित्यां स(शक्रः)कृष्णेति तः। तदा प्रभृति देवेशः कौशिकत्वमुपागतः" हरि० २२७अ०। ३उलूके ४व्यालग्राहिणि (सापुड़े) अमरः। ६नकुले ७कोषाध्यक्षे मेदि०। ८कोषकारे शब्दरत्ना० ९शृङ्गाररसे त्रिका० १०मज्जनि हेम० ११अश्वकर्णवृक्षे राजनि०। कुशिकस्य गोत्रापत्यम् विदा० अञ्। १२विश्वामित्रमुनौ स हि कुशिकपुत्रस्य गाधेरपत्यम्। कुशिकगोत्रे तन्मूलं इदम्। "अपिबच्च ततः सोममिन्द्रेण सह कौशिकः" भा० आ० १७५अ०।

१३पौरववंश्ये नृपभेदे। "पारीक्षितस्य द्वौ पुत्रौ" इत्युपक्रमे "प्रतिष्ठायाश्च द्वौ पुत्रौ पैप्पलादिश्च कौशिकः" हरिव १६अ०। जरासन्धनृपस्य हंसनामके १४सेनापतिभेदे "स तु(जरासन्धः)सेनापती! राजा सस्मार भरतर्षभ!। कौशिकं चित्रसेनञ्च तस्मिन् युद्धे उपस्थिते। ययोस्ते नामनी राजन् हंसेति डिम्भकेति च" भा० स० २१अ०। तस्य च कौशिकवंश्यत्वात् तथात्वम्। १५असुरभेदे "खद्गमः शाकवदनः करालः कौशिकः शरः" हरिव० ४२अ०। कुशिकवंशोद्भवत्वात् १६नदीभेदे स्त्री तस्या उत्पत्तिकथा रामा० आ० ३४अ०

"कुशवंशप्रसूतोऽस्मि कौशिको रघुनन्दन!। पूर्वजा भगिनी चापि मम राघव! सुव्रता। नाम्ना सत्यवती नाम ऋचीके प्रतिपादिता। सशरीरा गता स्वर्गं भर्त्तारमनुवर्त्तिनी। कौशिकी परमोदारा प्रवृत्ता च महानदी। दिव्या पुण्योदका रम्या हिमवन्तमुपाश्रिता। लोकस्य हितकार्यार्थं प्रवृत्ता भगिनी मम। ततोऽहं हिमवत्पार्श्वे वसामि निरतः सुखम्। भगिन्याः स्नेहसंयुक्तः कौशिक्यां रघुनन्दन!। सा तु सत्यवती पुण्या सत्ये धर्मे प्रतिष्ठिता। पतिव्रता महाभागा कौशिकी सरितां वरा"

"तत्र मासं वसेद्वीर! कौशिक्यां भरतर्षभ!। अश्वमेधस्य यत् पुण्यं तन्मासेनाधिगच्छति" भा० व० ८४अ०। "कुशिकस्याश्रमं गच्छेत् सर्वपापप्रमोचनम्। कौशिकीं तत्र गच्छेत महापापप्रणाशिनीम्। राजसूयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः" तत्रैवाध्याये। "इयञ्च नदी हिमवतः निःसृता चम्पानगरसन्निकृष्टे उत्तरपारे गङ्गायां सङ्गता। "ततो गच्छेत राजेन्द्र! चम्पकारण्यमुत्तमम्" ततस्तत्सन्निकृष्टत्वम्। १८यशोदाकन्यात्वेनोत्पन्नायां योगमायायाम्। कौशिकेन्द्रेण भगिनीत्वेन कल्पनेन विष्णुना तस्यास्तन्नामकरणात्तथात्वं यथोक्तम् "तत्र त्वां शतदृक् शक्रो मत्प्रदिष्टेन कर्म्मणा। अभिषेक्ष्यति दिव्येन दैवतैः सह योक्ष्यसे। तत्रैव त्वां भगिन्यर्थे ग्रहीष्यति स वासवः। कुशिकस्य तु गोत्रेण कौशिकी त्वं भविष्यसि" हरिव० ५८अ० योगमायां प्रति विष्णूक्तिः। "आर्य्या कात्यायनी देवी कौशिकी ब्रह्मचारिणी" भा० हरि० ५९अ०। पार्वत्याः शरीरकोष(षा)न्निःसृते १९देवीमूर्त्तिभेदे तस्याश्च मूर्त्त्यन्तरध्यानादिति भेदः तन्मूलं देवीमाहात्म्यवाक्यं तत्र कोषशब्दे दर्शितं नाट्ये २०वृत्तिभेदे अलङ्कारशब्दे लक्षणादिकं दृश्यम् [तथात्वम्

कौशिकप्रिय पु० ६त०। श्रीरामे विश्वामित्रप्रियाचरणात्तस्य

कौशिकफल कौषिक कोषस्थं फलमस्य। नारिकेले शब्दरा०

कौशिका स्त्री कोषएव स्वार्थे क अतइत्वम्। पानपात्रे चषके हेम० [शब्दमाला ३विश्वामित्रपुत्रे च

कौशिकात्मज पु० ६त०। १इन्द्रपुत्रे जयन्ते २अर्जुने च

कौशिकायनि पु० कुशिकस्यापत्यम् बा० फिञ्। यजुर्वेदवंशब्राह्मणस्थे ऋषिभेदे "कौशिकायनेः कौशिकायनिः" शत० ब्रा० १४।५।५।२१

कौशिकायुध न० ६त०। इन्द्रचापे शब्दरत्ना०

कौशिकाराति पु० ६त०। १काके राजनि० तस्य पेचकारातित्वं च तेन सह नित्यविरोधित्वात्। तत्कथा काकोलूकशब्दे दृश्या कौशिकारिरप्यत्रार्थे पु०

कौशिकिन् पु० ब० व० कौशिकेन प्रोक्तमधीयते णिनि। विश्वामित्रप्रोक्ताध्यायिषु

कौशिकाज पु० कौशिक्याः इव कोजोयस्य पृषो० सलोपः। शाखोटवृक्षे (सिहोड़ा) राजनि०

कौशिज पु० ब० व० देशभेदे "पञ्चालाः कौशिजाश्चैव नैकपृष्ठाः धुरन्धराः" भा० भी० ९अ० जनपदकथने

कौशो(षो)धान्य न० कोशे(षे)भवा कौशी(षी) शम्बी धा०। कोश(ष)जाते धान्ये शिम्बादौ। "सर्व्वमेतदहः कौशी(षी)धान्यं विवर्ज्जयेत्" का० श्रौ० २।१।१०

कौशे(षे)य न० कोशा(षा)दुत्थितम् ढञ्। कृमिकोषादिजाते वस्त्रे अमरः "निनाभि कौशे(षे)यमुपात्तवाणम्" कुमा० "कौशेयं व्रजदपि गाढतामजस्रम्" माघः "लाक्षारोहितकौशे(षे)यपरिधानम्" काद० "कौषेयाविकयोरूषैः" मनुना तच्छोधनद्रव्यमुक्तम्

कौश्य त्रि० कुशस्येदम् यञ्। १कुशसम्बन्धिनि शयनादौ "प्राक्कन्दक्षयने कौश्ये दृष्ट्वा गश्यमिव प्रयम्" भा० अनु० ७१अ०। कुशस्य गोत्रापत्यं वा० यञ्। २कुशगोत्रजे ऋषिभेदे पु० "तं होवाच सुश्रवाः कौश्यः" शत० ब्रा० १०।५।५।१४ "कौश्यः कुशगोत्रजः" भा०; तेन ब्राह्मणे कौष्य इति मूर्द्धन्यषयुक्तपाठस्तु प्रामादिकः।

कौशा(षा)रव पु० कुशा(षा)रोरपत्यम् अण्। कुशा(षा)रोर्मुनेरपत्ये मैत्रेये "यावतः कृतवान् प्रश्नान् क्षत्ता कौशारवात्मतः" भाग० ३।१।२ "कौशारवस्य मैत्रेयस्याप्तः" श्रीधरः "ननु ते तत्त्वसंराध्य ऋषिः कौशारवोऽन्तिके" भाग० ३।४।२ बाहु० इञ्। कौशारविरप्यत्र "यत्र कौशारवेस्तस्य संवादोऽध्यात्मसंश्रितः" भाग० ३।१०।५२

कौषिक त्रि० कौषिक+प्रज्ञा०। १कौषिकशब्दार्थे मेदि० २दुर्गामूर्त्तिभेदे स्त्री "शरीरकोषाद्यत्तस्याः पार्वत्याः निःसृताम्बिका। कौषिकीति समाख्याता ततो लोकेषु गीयते" देवीमा० "कायकोषान्निःसृता या कालिकायाश्च भैरव!। सा कौषिकीति विख्याता चारुरूपा मनोहरा" कालिका० पु० ६०अ०

कौषीतक पु० कुषीतकस्यापत्यम् अण्। कुषीतकर्षिपुत्रे बह्वृचां प्रत्यहं तर्पणीये ऋषिभेदे कहोडे "कहोडं कौषीतकमित्यादि" आश्व० गृ० ३।४।४।२२ ऋषितर्पणे। कुषीतकस्यापत्यम् इञ्। कौषीतकिरपि कहोडे ऋषौ "तदु होवाच कहोडः कौषीतकिः" शत० ब्रा० २।४।२।१। तत्सम्बन्धित्वात् कौषीतकिब्राह्मणं कौषीतकी उपनिषद् ऋग्वेदान्तर्गता।

कौषीतकिन् पु० ब० व०। कौषीतकेन प्रोक्तमधीयते णिनि। कौषीतकेन प्रोक्ताध्यायिषु। "सदस्यं सप्तदशं कौषीतकिनः समामनन्ति" आश्व० गृ० ४।३।५।

कौ(षी)तकी कुषीतकस्यापत्यम् स्त्री इञ् ङीप्। उद्दालकस्य पत्न्यां त्रिका०

कौषीतकेय पुंस्त्री कुषीतक+स्त्र्या० अपत्ये ढक्। कुषीतकस्यापत्ये कहोडे "अथ हैनं कहोडः कौषीतकेयः पप्रच्छ" शत० ब्रा० १४।६।४।१।

कौष्ठवितक त्रि० कुष्ठविदि तद्विद्यायां साधु कथा० ठक् इस्य चरत्वेन तान्ततया ठस्य कः इति केचित्। कुष्ठविद्यासाधौ। इस्य चर्त्वाभावपक्षे तान्तत्वाभावेन कौष्ठविदिक इत्यन्ये तन्मतेनैव तथारूपं २१५४पृ० उक्तम्

कौसीद्य न० कुसीदं सीदत्यस्मिन् सीद+बा० आधारे अ स्वार्थे ष्यञ्। १आलस्ये २तन्द्रायाञ्च हेम०। कुसीदस्य भावः ष्यञ्। २वृद्धिरूपकुसीदकृत्ये शब्दचि०

कौसुम न० कुसुमेन निर्वृत्तमण्। १पुष्पाञ्जने अमरः। तस्येदमण्। २पुष्पसम्बन्धिनि त्रि० "विनयति सुदृशो दृशोः परागं प्रणयिनि कौसुमामानिलेन" माघः

कौसुम्भ पु० कुसुम्भ+स्वार्थे अण्। १अरण्यकुसुम्भे २शाकभेदे राजनि०। कुसुम्भेन रक्तम् अण्। ३कुसुम्भरागरञ्जिते वस्त्रादौ त्रि० "कौसुम्भं पृथु कुचकुम्भसङ्गि वासः" माघः। तस्येदमण्। कुसुम्भसम्बन्धिनि त्रि० "इदनकरकरपङ्कज्ज्यप्त कौसुम्भरागम्" माघः। उभयत्र स्त्रियां ङीप्।

कौसुरुविन्द पु० दशरात्रसाध्ययागभेदे "कौसुरुविन्दः" कात्या० श्रौ० २४।५।१८। "द्वितीयो दशरात्र एतत्संज्ञः" सं०व्या०। प्रायणीयप्रायानन्तरं कौसुरुविन्दशरात्रस्य प्रथमे त्र्यहे च "कौसुरुविन्दः प्रथमत्र्यहः" कात्या० २४।२।१

कौसुरुविन्दि पु० कुसुरुविन्दस्यापत्यम् इञ्। तदपत्ये उद्दालके मुनौ "कौसुरुविन्दिरुद्दालक आरुणौ ब्रह्मचर्य्यमुवास" शत० ब्रा० १२।२।२।१३। [क अटाध०

कौस्तिक त्रि० कुस्त्या चरति ठक्। मायाकारके मायायु-

कौस्तुभ पु० कुं भूमिं स्तुभ्नाति कुस्तुभो जलधिः तत्र भवः अण्। विष्णोर्वक्षःस्थे "कौस्तुभस्तु महातेजाः कोटिसूर्य्यसमप्रभः" इत्युक्तलक्षणे मणिभेदे। तस्य समुद्रादुत्पत्तिकथा हरिवं० २२अ०

"सुरासुरगणाः सर्वे सहिता कृतलक्षणाः। मन्दरं पुष्करं कृत्वा नेत्रं वासुकिमेव च। ततः प्रवृत्तं मथितं जलं ओषधिभिः सह। क्षीरभूतं समायोगाद्घृतं समपद्यत। तस्मात्तु सुराः पूर्वकालान्ता सोमसन्दृश्यता। ... सुदेवाः कान्तिसोमान्विताः। धन्वन्तरिकृतया ... श्रीर्दृश्यते कौस्तुभोमणिः। ... ।

मन्थनतः"। "ततः शतसहस्रांशुर्मथ्यमानात्तु सागरात्। प्रसन्नात्मा समुत्पन्नः सोमः शीतांशुरुज्ज्वलः। क्षीरमन्तरमुत्पन्ना घृतात् पाण्डुरवासिनी। सुरा देवी समुत्पन्ना तुरगः पाण्डुरस्तथा। कौस्तुभस्तु मणिर्दिव्य उत्पन्नो घृतसम्भवः। मरीचिविकचः श्रीमान् नारायण उरोगतः" भा०आ०१८अ० "उच्चैः श्रवाश्चयम्भो मणिरत्नञ्च कौस्तुभम्" रामा० उक्तेः क्लीवत्वमपि "कौस्तुभाख्यमपांसारं बिभ्राणं बृहतोरसा" "सकौस्तुभं ह्रेपयतीव यस्य:" रघुः। २तैलभेदे न० "घृतार्थे गोघृतं ग्राह्यं तदभावे तु माहिषम्। आजं वा तदभावे तु साक्षात्तैलं प्रगृह्यते। तैलाभावे ग्रहीतव्यं तैलं जार्त्तिलसम्भवम्। तदभावेऽतसीस्नेहं कौस्तुभं सर्षपोद्भवम्। वृक्षस्नेहोऽथवा ग्राह्यः पूर्व्वाभावे परःपरः" कर्म्मप्रदीपः। कौस्तुभमत्र कौसुम्भमिति पाठस्तु समञ्जसः। ३तन्त्रोक्ते मुद्राभेदे "अनामाङ्गुष्ठसंलग्ना दक्षिणस्य कनिष्ठिका। कनिष्ठयान्यया बद्धा तर्ज्जन्या दक्षया तथा। वामानामाञ्च बध्नीयात् दक्षिणाङ्गुष्ठमूलके। अङ्गुष्ठमध्यमे भूयः संयोज्य सरलाः पराः। चतस्रोऽप्यत्र संलग्ना मुद्रा कौस्तुभसंज्ञिका" तन्त्रसारः।

कौस्तुभवक्षस् पु० कौस्तुभोऽवक्षसि यस्य। विष्णौ हारा० कौस्तुभहृदयादयोऽप्यत्र पु०। एवं कौस्तुभलक्षणादयोऽप्यत्र।

क्रथ वधे वा० चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् घटादि। क्रथयति-ते क्रथति अचिक्रथत्-त अक्रथीत्-अक्राथीत्। क्रथयां-बभूव आस चकार-चक्रे-चक्राथ।

क्रस दीप्तौ कौटिल्ये च दिवा० पर० अक० सेट्। क्रसति अक्रसीत्-अक्रासीत् चक्रास। घटा० क्रसयति-ते। अचिक्रसत्-त उदित् क्रसित्वा-क्रस्त्वा।

क्रस दीप्तौ वा० चु० उभ० पक्षे भ्वा० अक० सेट् घटादि क्रसयति-ते। क्रसति। अचिक्रसत्-त अक्रसीत्-अक्रासीत् क्रसयां बभूव आस चकार चक्रे चक्रास। उदित् क्रसित्वा-क्रस्त्वा। "क्ष्य कृतौ क्रस कृसि कि च भासने कुस इत्येभिः" बोपदेवव्याख्याने "परोऽनुबन्धः पूर्व्वस्यैकधातुस्वभावतः" इति तदुक्तमाश्रित्य भ्रान्त्या दुर्गादासेन क्रस इदित्युक्तम् तच्चिन्त्यम्। पा० धातुपाठे चुरादिषु "लषिपिसि कुसि दसि कसीत्यादिना कुसेरेवेत्युक्तेः दिवादिषु च कुस कुस्तदीप्त्योरित्युक्तेः घटादौ च जनीजृष क्रस रञ्ज इत पाठात् इदित्वस्य तोरदर्शनात्। अतः परानुबन्धत्वेऽपि सेवाय प्राप्तिः तेनास्य वा चुरादित्वम् अन्यथा कुसिवत् क्रसीत्येव सूत्रकृत् पठेत्। न च तथाऽपाठि अतस्तस्य नेदित्त्वम्।

क्नूय दुर्गन्धे आर्द्रीभावे शब्दे च भ्वा० आत्म० अक० सेट्। क्नूयते अक्नूयिष्ट चुक्नूये। णिचि क्नोपयति ते। अस्य चेलार्थककर्म्मण्युपपदे णमुल् चेलक्नोपम् वस्त्रक्नोपम्। "भूमि गाढपरिरम्भिणि वस्त्रक्नोपमश्रु वहथे मदनेन" माघः। 'वस्त्रं क्नोपयित्वा परिषिच्येत्यर्थः'' मल्लि०। अभि+अतिव्याप्त्या आर्द्रीभावकरणे पतीभावकरणे च सक० "आपो वै सर्व्वमन्नं ताभिरेवेदमभिक्नूयमिवादन्ति" शत० ब्रा० १४।१।१।२४। यान्तत्वात् तान्तोल्यो नास्तीयुच् किन्तु टच्। क्नूयिता इत्येव।

[रीत् चक्मार।

क्मर कौटिल्ये भ्वा० पर० अक० सेट्। क्मरति अक्मा(क्म)-

क्य त्रि० कः प्रजापतिस्तस्मै हितः यत्। प्रजापतिहिते। "चत्वारि क्यानि क्यानीति" प्रश्ने "एतान्येव चत्वारि क्यानि क्यानि" शत० ब्रा० १०।२।४।२४। भा०तथार्थतोक्ता

क्याम्बू स्त्री कं प्रजापतिमम्बु यत्र ऊङ्। दूर्वाभेदे "क्याम्बूरत्रोद्भवतु शाण्डदूर्वा व्यल्कशा" ऋग०१८।३।६।

क्रंश प्रकाशने भ्वा० सक० सेट् क्रंशति अक्रंशीत् चक्रांश। "क्रंशतेर्वा प्रकाशयतिकर्म्मणः। निरुक्तकारः २।२५।

क्रकच पु०क्र इति कचति शब्दायते कच-शब्दे अच्। १ग्रन्थिलाख्ये वृक्षे मेदि०। २दारुदारणास्त्रे करपत्रे (करात) पु० न० अमरः। ज्योतिषोक्ते ३योगभेदे च। तल्लक्षणञ्च "षष्ठ्यादितिथयो मन्दात् विलोमं क्रकचः स्मृतः" इति "यथा शनौ षष्ठी, शुक्रे सप्तमी, गुरावष्टमी, बुधे नवमी, भौमे दशमी, सोमे एकादशी, रवौ द्वादशी, एते योगाः क्रकचाख्या ज्ञेयाः पीयू०धा०। यदाह नारदः "त्रयोदश स्युर्मिलने संख्ययोस्तिथिवारयोः" क्रकचो नाम योगोऽयं मङ्गलेष्वतिगर्हितः"

[क्रकचच्छदादयोऽप्यत्र

क्रकचच्छद पु० क्रकच इव छदो यस्य। केतकीवृक्षे त्रिका०

क्रकचपत्र पु०क्रकच इव पत्रमस्य। १शाकवृक्षभेदे राजनि० २केतकीवृक्षे च।

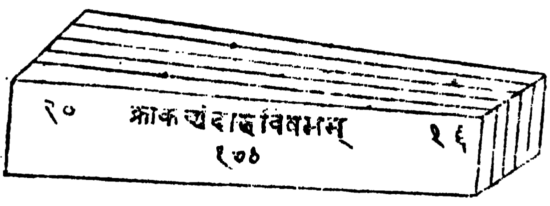
क्रकचपाद(द्) पु० क्रकचमिव पादो यस्य वा अन्त्यलोपः। कृकलासे हारा०

[वृक्षभेदे। त्रिका०।

क्रकचपृष्ठी स्त्री क्रकच इव पृष्ठं यस्याः ङीप्। (कइ) म-

क्रकचव्यवहार पु० लीलावत्युक्ते क्रकचच्छेद्यवस्तुनोवेतनज्ञानार्थे तत्फलज्ञापके गणितभेदे यथा "क्रकचव्यवहारे करणसूत्रं वृत्तम्। पिण्डयोगदलमग्रमूलयोर्दैर्घ्यसङ्गुणितमङ्गुलात्मकम्। दारुदारणपथैः

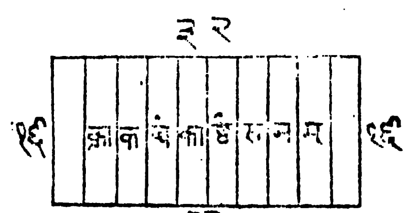
समाहृतं षट्खरेषु विहृतं करात्मकम् । उदाहरणम् ।
मूले नखा(२०)ङ्गुलमितोऽथ नृपा(१६)ङ्गुलोऽग्रे पिण्डः
शताङ्गुलमितं किल यस्य दैर्घ्यम् । तद्दारुदारणपथेषु
चतुर्षु किं स्याद्धस्तात्मकं वद सखे ! गणितं द्रुतं मे ।
(तदाकारदर्शनायेदम्)

न्यासः

पिण्डयोगश्३६दलं । १८ । दैर्घ्येण १०० संगुणितं १८०० । दारुदारणपथैश्चतुर्भिर्गुणितं ७२०० ।
षट्खरेषु ५७६ विहृतं जातं करात्मकं गणितं २५/२ ।
क्रकचान्तरे करणस्थं स्यादिदम् । छिद्यते तु यदि
तिर्य्यगुक्तवत्पिण्डविस्तृतिहतेः फलं तदा । दृष्टिकादिचिति-
दर्भस्तूतिखातक्राकचव्यवहृतौ खलु मूल्यम् । कर्म्मकार-
जनसम्प्रतिपत्त्या तन्मृदुत्वकठिनत्ववशेन । उदाहरणम् ।
यद्विस्तृतिर्द्वन्द्व ३२ मिताङ्गुलानि पिण्डस्तथा षोडश
यत्र काष्ठे । छेदेषु तिर्य्यङ्नवसु प्रचक्ष्व किं स्यात् फलं
तत्र करात्मकं मे ॥

न्यासः विस्तारः ३२ पिण्डः ।१६। पिण्डविस्तृतिहतिः
(तदाकारदर्शनम् ।)

५१२ । दारुदारणमार्गैर्नवभिर्हता ४६०८ । षट्-
खरेषु ५७६ विहृता जातं फलं हस्ताः । ८ ।"

क्राकचा स्त्री क्रकचस्तदाकारोऽस्त्यस्याः अर्श० अच् टाप् ।
केतकीवृक्षे रत्नमा० ।

क्रकण पु० क्र इति कणति शब्दायते कण–अच् । (कयार)
पक्षिभेदे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

क्रकर पु० क्र इति शब्दं कर्तुं शीलमस्य ताच्छील्ये ट ।

क्रकचे (कयार) १पक्षिभेदे अमरः स्त्रियां ङीप् ।
२करीरवृक्षे ३करपत्राख्ये च पु० ४दीने त्रि० मेदि०
"धारयित्वा तु पक्षोर्मे क्रकरत्वं नियच्छति" भा० अनु०
१११अ० । "चकोरकलविङ्कमयूरक्रकरेत्याद्युपक्रमे "वि-
ष्काराख्यः शीतमधुराः कषाया दोषशमनाश्च" इति
सामान्यत उक्त्वा "वातपित्तहरा हृद्या मेधाग्निबल
वर्द्धनाः । लघवः क्रकराः हृद्यास्तथा चैवोपचक्रकाः"
सुश्रु० तन्मांसगुणा उक्ताः ।

क्रतु पु० कृ-कतु । १यूपरहिते, सोमसाध्ये यज्ञे, २संक-
ल्पे, ब्रह्मणोमानसे पुत्रे ३ऋषिभेदे, ४वैश्वदेवभेदे, ५इन्द्रि
येषु च । ६विष्णौ तस्य सर्व्वयज्ञमयत्वेन यूपयज्ञ
रूपत्वमपीष्टं यथाह "यज्ञेज्यो महेज्यश्च क्रतुः सत्रं सतां
गतिः" विष्णुस० । "सर्व्वयज्ञस्वरूपत्वात् यज्ञः यूपसहि-
तोयज्ञः क्रतुरिति" भाष्यम् । तेन क्रतुशब्दस्य यूपस-
हितयज्ञबोधकता । अतएव तत्तद्यागे यूपविशेषाः शत-
पथब्राह्मणादौ उक्ताः । तत्र सोमसाध्ययागाश्च त्रय
क्रतवः "त्रीन् क्रतून्नग्न्याहाग्नेयकृत्स्नमाग्निमम्" इत्यौ"इ-
त्यग्नेयः क्रतुः अग्नोषद्यः" "यथाग्निः" आश्व०श्रौ०
४।११।८।१४।१।१५।२। सूत्रेषु दर्शिताः । अन्येऽपि क्रतवो-
वेदेषु दर्शितास्तत एवा वगन्तव्याः । संकल्पश्च कामनाधीनः
चित्तवृत्तिभेदः यथोक्तम् "कामः क्रतुः कर्म्म जन्मान्यमेषां
क्रमोभवेत् । पुंसोया विषयापेक्षा स काम इति भण्यते ।
स एव पर्य्यालोचनात् क्रतुत्वं प्रतिपद्यते" । "इत्थं निश्चयः
काम्ये विषये क्रतुरीर्य्यते" इत्युक्ते ७अध्यवसाये
च । ८प्रज्ञायां निघ० । ९कर्म्मादिकर्म्मणि च ।
"पुरुहूत ! क्रत्वा नः शग्धि" ऋ० ४।२१।१० । "क्रत्वा
कर्म्मणा स्तुत्यादिरूपेण" भा० । क्रतुनामा मुनिश्च "ब्र-
ह्मणोमानसाः पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः । मरीचिर-
त्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः" भा० आ०६५अ०
उक्तः । "क्रतोरपि क्रियाभार्य्या वालखिल्यानसूयत ।
ऋषीन् षष्टिसहस्राणि ज्वलतो ब्रह्मतेजसा" भाग० ४।१।३९ ।
तद्वंशाद्युक्तम् "ससर्ज सृष्टिं तद्रूपां स्रष्टुमिच्छन् प्रजा-
पतीन् मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।
वशिष्ठञ्च महातेजाः सोऽसृजत् सप्त मानसान्" हरिवं०
१अ० । विश्वेदेवाश्च त्रयोदश यथा
"आत्मार्थं चासृजत् पुत्रान् लोककर्त्ता पितामहः । विश्वे
प्रजानां पतयो येभ्यो लोका विनिःसृताः । विश्वेशं प्रथमं
नाम महातपसमात्मजम् । सर्व्वाश्रमपदं पुण्यं नाम्ना

भार्यां स ह्यवाप। दक्षं मरीचिमत्रिञ्च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम्। वशिष्ठं गौतमञ्चैव भृगुमङ्गिरसं मनुम्। अथ र्भूता इत्येते ख्यातास्तेव महर्षयः। त्रयोदश सुता येषां वंशा वै संप्रतिष्ठिताः"। हरिवं० २०४अ०
जटाधरेण तु "विश्वेदेवा दश क्रतुर्दक्षः श्रुतम्। मघदेवता शब्दे तन्मूलं वक्ष्यते। कल्पभेदादविरुद्धम्
तत्र प्रज्ञा निश्चयः अध्यवसायः यथाह
"अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत" छा०उ०।
"क्रतुमुपासीत। स क्रतुं कुर्वीत क्रतुर्निश्चयोऽध्यवसायस्य एवमेव नान्यथेति अविचलः प्रत्ययस्तं क्रतुं कुर्वीतोपासी तेनानेन व्यवहितेन सम्बन्धः। किं पुनः क्रतुकरणेन कर्त्तव्यं प्रयोजनम्? कथं वा क्रतुः कर्त्तव्यः? क्रतुकरणं वाभिप्रेतार्थसाधनं कथम्? इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमथे त्यादिग्रन्थः। अथ खल्विति हेत्वर्थः। यस्मात् क्रतुमयः क्रतुप्रायोऽध्यवसायात्मकः पुरुषो जीवः। यथाक्रतुर्यादृशः क्रतुरस्य सोऽयं यथाक्रतुर्यथाध्यवसायो यादृग्निश्चयोऽस्मिंल्लोके जीवन्निह पुरुषो भवति। तथेतोऽस्माद्देहात् प्रेत्य मृत्वा भवति। क्रत्वनुरूपफलात्मको भवतीत्यर्थः एवं ह्येतच्छास्त्रतो दृष्टम्। "यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरमित्यादि" यत एवं व्यवस्था शास्त्रदृष्टाऽतः स एवं जानन् क्रतुं कुर्वीत यादृशं क्रतुं वक्ष्यामस्तम्। यत एवं शास्त्रप्रामाण्यादुपपद्यते क्रत्वनुरूपं फलमतः स कर्त्तव्यः क्रतुः" भा०। १०आषाढमासि चातुर्मास्यादियागारम्भकत्वात् तस्य तथात्वम् "वाजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहाऽपिजाय स्वाहा क्रतवे स्वाहा वसवे स्वाहाऽहर्पतये स्वाहाऽह्ने मुग्धाय स्वाहा मुग्धाय वैनंशिनाय स्वाहा,विनंशिन आन्त्यायनाय स्वाहाऽऽन्त्याय भौवनाय स्वाहा भुवनस्य पतये स्वाहाऽधिपतये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा" यजु०२२।३२। "वाजादीनि चैत्रादिमासानां नामानि तत्राम गृहीत्वा होतव्यमित्यर्थः अवमासस्याधिपतिरंहसस्पतिः, प्रथमायानुत्साहरूपाय जलक्रीडादौ अप्यनुत्सादानात् प्रथमो वैशाखः। अपिजाय अप्सु जायते इत्यपिजः सन्ध्या आलुक् जलक्रीडारतत्वादपिजो ज्यैष्ठः। क्रतवे यागरूपाय चातुर्मास्यादि यागप्रावर्त्यात् क्रतुरषाढः" वेददी०।
क्रतुद्रोहमुह् पु० क्रतुर्ग्गिन्द्रियाणां दोषं हरति क्विप्। प्राणायामे शब्दचि० "दह्यन्ते ध्मायमानानां, धातूनाञ्च यथा मलाः। प्राणायामैस्तथा दह्यन्ते याश्चान्येन्द्रियदोषोत्कराः" मनूक्ते तस्येन्द्रियदोषनाशकत्वम् [माणिक्ये च
क्रतुद्रुह् पु० क्रतवे द्रुह्यति द्रुह–क्विप्। १असुरे जटाधरः
क्रतुद्विष् पु० क्रतवे द्वेष्टि द्विष–क्विप्। १असुरे त्रिका० २नास्तिके च।
क्रतुध्वंसिन् पु० क्रतुं दक्षयज्ञं ध्वंसयति ध्वन्स–णिच्–णिनि। शिवे अमरः। वीरभद्रद्वारा तद्यज्ञध्वंसनात्तस्य तथात्वम् तत्कथा काशी० ८९अ० यथा
"महावीरोऽसि रे भद्र! मम सर्व्वगणेष्विह। वीरभद्राख्यया त्वं हि प्रथितं परमां व्रज। कुरु मे सत्वरं कार्य्यं दक्षयज्ञं क्षयं नय। ये त्वामत्रावमन्यन्ते तत्स्थाः हाव्ययिताथिनः। ते त्वयाप्यवमन्तव्या व्रज पुत्र! शुभोदय!। इत्याज्ञां मूर्द्धिं चाधाय स ततः पारमेश्वरीम्। हरं प्रदक्षिणीकृत्य जगाम निरंहसा। ततस्तदनुगान् शम्भुः स्वनिश्वाससमुद्भवान्। शतकोटिमितानुग्रान् गणानन्यानवासृजत्। ते गणा वीरभद्रं तं यान्तं केचित् पुरोगताः। केचित्तदनुगा याताः केचित्तत्पार्श्वयोर्ययुः। अम्बरं तैः समाक्रान्तं तेजोविजितभास्करैः। गृङ्गाणि च गिरीणां च कैश्चिदुत्पाटितानि वै। आमूलचूलाः कैश्चिच्च विद्रुता वै शिलोच्चयाः। उत्पाट्य महतो वृक्षान् कैश्चित् प्राप्तामखाङ्गणम्। कैश्चिदुत्पाटिता यूपाः केचित्कुण्डान्यपूरयन्। मण्डपं ध्वंसयामासुः केचित् कोपपरा गणाः। अचीखनन् यज्ञवेदीः केचिच्च शूलपाणयः। अभक्षयन् हवींष्यन्ये पृषदाज्यं पपुः परे। दध्नं सुरसरांसीव केचित् पर्व्वनसद्विभाग्। केचिच्च पायसाहाराः केचिच्च क्षीरपायिनः। केचित् पक्वान्नपुञ्जानि यज्ञपात्राण्यचूर्णयन्। अभीषयन् स्त्रुचां दण्डान् केचिच्चोद्दण्डबाहिनः। व्यभञ्जन् शकटान् केचित् पशून् केचिद्वलोलुपन्। अग्निं निर्वापयामासुः केचिदत्यग्नितेजसः। स्वयं परिदधुश्चान्ये दुकूलानि हरा युताः। जगृहुः केचन पुनारत्नानां पर्व्वतं क्षणम्। एकेन च भगो देवः पराङ्मुखः क्षे विलोचनः। पुष्णोदन्तावलीमस्य पातयामास कोपनः। यज्ञः पलायितो दृष्ट्वा वेनचित्कृष्णचपट्वक्। शिरोविरहितश्चक्रे तेन चक्रेण दूरतः"।
क्रतुपुरुष पु० क्रतुः पुरुष इव। पुरुषाकारे क्रतुमये यज्ञवराहे। तद्रूपवर्णनञ्च हरिवं० २२४अ०
"वेदपादो यूपदंष्ट्रः क्रतुदन्तश्चितीमुखः। अग्निजिह्वो दर्भरोमा ब्रह्मशीर्षो महातपाः। अहोरात्रेक्षणधरो वेदाङ्ग-

श्रुतिभूषणः । आज्यनासः स्रुवतुण्डः सामघोषस्वनो महान् । सत्यधर्ममयः श्रीमान् क्रमविक्रमसत्कृतः । प्रायश्चित्तमहाघोणः पशुजानुर्महाकृतिः । उद्गात्रन्त्रो होमलिङ्गो बीजौषधिमहाफलः । वाय्वन्तरात्मा मन्त्रस्फिक् विकृतः सोमशोणितः । वेदस्कन्धो हविर्गन्धो हव्यकव्यातिवेगवान् । प्राग्वंशकायो द्युतिमान्नानादीक्षाभिरन्वितः । दक्षिणाहृदयो योगी महासत्रमयो महान् । उपाकर्म्मोष्ठरुचकः प्रवर्ग्यावर्त्तभूषणः । नानाच्छन्दोगतिपथो गुह्योपनिषदासनः । छायापत्नीसहायो वै मणिशृङ्ग इवोच्छ्रितः । भूत्वा यज्ञवराहोऽसौ ह्यागधः प्राविशद्धरिः" ।

"रूपं तवैतन्ननु दुष्कृतात्मनां दुर्दर्शनं देव! यदध्वरात्मकम् । छन्दांसि यस्य त्वचि बर्हिरोमस्वाज्यं दृशि त्वङ्घ्रिषु चातुर्होत्रम् । स्रुक्तुण्ड आसीत् स्रुव ईश! नासयोरिडोदरे चमसाः कर्णरन्ध्रे । प्राशित्रमास्ये ग्रसने ग्रहास्तु ते यच्चर्वणं ते भगवन्नग्निहोत्रम् । दीक्षानुजन्मोपसदः शिरोधरं त्वं प्रायणीयोदयनीयदंष्ट्र!। जिह्वा प्रवर्ग्यस्तव शीर्षकं क्रतोः सभ्यावसथ्यं चितयोऽसवो हि ते । सोमस्तु रेतः सवनान्यवस्थितिः संस्थाविभेदास्तव देव! धातवः! सत्राणि सर्वाणि शरीरसन्धिस्त्वं सर्वयज्ञक्रतुरिष्टिबन्धनः" । भाग० ३।१३अ० ।

"यज्ञात्मतां प्रपञ्चयन्तः स्तुवन्ति रूपमित्यादि चतुर्भिः छन्दांसि गायत्र्यादीनि यज्ञाङ्गभूतछन्दआद्यनुवादेन अभवदवयवता विधीयते बर्हिःषदे दीर्घाणि आज्यं दृशि चक्षुषि चातुर्होत्रं होत्रादिचतुष्टयं कर्म्म । स्रुक् जुहूः । तुण्डे मुखाग्रे । स्रुवः नासिकयोः । इडा भक्षणपात्रं चमसा ग्रहाश्च सोमपात्राणि । प्राशित्रं ब्रह्मभागपात्रं ग्रस्यतेऽनेनेति ग्रसनं मुखान्तर्वर्त्ति छिद्रं चर्वणं भक्षणम् । दीक्षा दीक्षणीयेष्टिः । अनुजन्म वारं वारम् अभिव्याप्तिः । उपसदस्तिस्र इष्टयः शिरोधरं ग्रीवा । प्रायणीया दीक्षानन्तरेष्टिः उदयनीया समाप्तीष्टिः ते एव दंष्ट्रे यस्य । प्रवर्ग्यो महावीरः प्रत्युपसदः पूर्व्वं क्रियते । सभ्यो होमरहितोऽग्निः आवसथ्यः औपासनाग्निः ततो द्वन्द्वैक्यं तव क्रतुरूपस्य शीर्षकं शिरः । चितयः इष्टकाचयनानि पञ्च असवः प्राणाः । प्रातःसवनादीनि अवस्थितिरासनं बाल्याद्यवस्था वा । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोमः उक्थः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रः आप्तोर्यामः इति सप्त संस्थाविभेदाः सप्त त्वङ्मांसादिधातवः । सत्राणि द्वादशाहादीनि बहुयागसङ्घातरूपाणि, असोमा—यज्ञाः ससोमाः क्रतवस्तद्रूपस्त्वं इष्टिर्यजनं अनुष्ठानञ्च तदेव बन्धनं यस्य सः" श्रीधरः । [प्राधान्यात् तथात्वम् ।

क्रतुपशु पु० क्रतोरङ्गं पशुः । अश्वे हारा० तस्य अश्वमेधे

क्रतुप्रा पु० क्रतून् कर्म्माणि प्राति प्रा–पूर्त्तौ क्विप् । कर्म्मपूरके "मरुद्भिरर्य्यमेति: क्रतुप्राः" ऋ०४।२६।२। "क्रतुप्राः कर्म्मणां पूरकः" भा० ।

क्रतुभुज् पु० क्रतुं क्रतुदेयं हविर्भुङ्क्ते भुज–क्विप् । देवे क्रतुदेयद्रव्यत्यागोद्देश्यत्वात्तेषामचेतनत्वेऽपि तद्भोगित्वं बोध्यम् चेतनत्वे तु तेषां मनुष्यादीनामिव भोगो नास्ति किन्तु दृष्टिमात्रेण यथाह "न वै देवा अश्नन्ति पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति" छा० उ० ।

क्रतुराज् पु० क्रतुषु राजते राज–क्विप् । १अश्वमेधे यज्ञे तस्य सर्वयज्ञानां श्रेष्ठत्वात् तथात्वम् । "यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः" मनुः २राजसूये च शब्दचि०

क्रतुविक्रयिन् त्रि० क्रतुं तत्फलं विक्रीणाति वि+क्री–णिनि । स्वकीयक्रतुफलस्य अन्यदीयत्वख्यापनेन ततो धनग्राहके । "पिशुनानृतिनोश्चापि क्रतुविक्रयिणस्तथा" मनुः । [चाप्सरसौ" यजु० १५।१५ ।

क्रतुस्थला स्त्री अप्सरोभेदे "पुञ्जिकस्थला च क्रतुस्थला

क्रतुस्पृश् त्रि० क्रतुमिन्द्रियं स्पृशति क्विन् । इन्द्रियस्पर्शिनि "अपघ्नन् हृदिस्पृक् क्रतुस्पृक्" आश्व० श्रौ० ५।१०,५

क्रतूत्तम पु० क्रतुषूत्तमः । राजसूययज्ञे त्रिका० ।

क्रत्वर्थ पु० क्रतवेऽयम् अर्थेन सह नित्यस० विशेष्यलिङ्गता च, क्रतुरर्थोऽस्य वा । क्रतूपकारके । तल्लक्षणादिकञ्च जै० सू० भाष्ययोर्दर्शितं यथा

"अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा" सू० । "तृतीयेऽध्याये श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानैः शेषविनियोगलक्षणमुक्तम् । इह इदानीं क्रत्वर्थपुरुषार्थौ जिज्ञास्येते, —कः क्रत्वर्थः? कः पुरुषार्थः? इति, यापि प्रयोजकाप्रयोजकफलविध्यर्थवादाङ्गप्रधानचिन्ता, सापि क्रत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासैव । कथम्?। अङ्गं क्रत्वर्थः, प्रधानं पुरुषार्थः, फलविधिः पुरुषार्थः, अर्थवादः क्रत्वर्थः, प्रयोजकः कश्चित् पुरुषार्थोऽप्रयोजकः क्रत्वर्थः । तस्मात् "क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा"—इति सूत्रितम् । ननु अथातःशब्दौ प्रथमे एवाध्याये प्रथमसूत्रे वर्णितौ । अथेति प्रकृतं शेषविनियोगलक्षणमपेक्ष्यते । अतः—इति क्रत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासाविशेषं प्रकुरुते । क्रतवे यः, क

क्रत्वर्थः, पुरुषाय यः, स पुरुषार्थः। जिज्ञासाशब्दोऽपि तत्र एव समधिगतः,—शास्त्रमिच्छा जिज्ञासा—इति। तदेतत् प्रतिज्ञासूत्रम्,—'क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा"—इति" ।(४ । १ । १) शबरभाष्यम्

"यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्साऽर्थलक्षणाऽविभक्तत्वात्" सू०२ ।

"अथ किंलक्षणः क्रत्वर्थः, किंलक्षणः पुरुषार्थः इति लक्षणं वाच्यं, तथा हि लघीयसी प्रतिपत्तिः, उपदेशे गरीयसी तदुच्यते,—यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य, (यस्मिन्कृते पदार्थे पुरुषस्य प्रीतिर्भवति) स पुरुषार्थः पदार्थः। कुतः?। तस्य लिप्सा अर्थेन च भवति, न शास्त्रेण, क्रत्वर्थो हि शास्त्रात् अवगम्यते, न अन्यथा,अविभक्तो हि पुरुषार्थः प्रीत्या, यो यः प्रीतिसाधनः स पुरुषार्थः। पुरुषार्थे लक्षिते तद्विपरीतः क्रत्वर्थः—इति क्रत्वर्थस्य लक्षणं सिद्धम् (१वर्णकम्)। एवं वा सूत्रं वर्ण्यते,—दर्शपूर्णमासयोराम्नायते,—'अनतिदृश्यं स्तृणाति अनतिदृश्यमेवैनं प्रजया पशुभिः करोति, इति तथा आहार्यपुरोषां पशुकामस्य वेदिं कुर्यात्, वत्सजानुम् पशुकामस्य वेदिं कुर्यात्,गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्'—इत्येवमादीति। तत्र संशयः,—किम् एवञ्जातीयकाः क्रत्वर्थाः उत पुरुषार्थाः—इति। किं प्राप्तम्—क्रत्वर्थाः इति। कुतः? प्रत्यक्ष उपकारस्तेभ्यो दृश्यते क्रतोः, पुरीषहरणं वेदिस्तरणं च, तदुक्तं, (३।१।३सू०) द्रव्यगुणसंस्कारेषु बादरिः'—इति। तस्मात् क्रत्वर्थाः—एवं प्राप्ते ब्रूमः,-यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य स पुरुषार्थ एव इति, प्रीतिस्तेभ्यो निर्वर्त्त्यते,तस्मात् एते पुरुषार्थाः-इति। 'ननु प्रत्यक्षः उपकारः क्रतोर्दृश्यते—इत्युक्तम्'। उच्यते-सत्यं दृश्यते, न तु क्रतोरुपकाराय एभ्यः सङ्कीर्त्तितेभ्यः: फलेभ्य एते श्रूयन्ते, न च स उपकरोति स शेषः, यस्तु यदर्थः श्रूयते, स तस्य शेषः—इत्युक्तं(३।१।२ सू०)'शेषः परार्थत्वात्'—इति। (२वर्णकम्)

एवं वा, द्रव्यार्जनम् उदाहरणम्, इह द्रव्यार्जनं तैस्तैर्नियमैः श्रूयते, ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना, राजन्यस्य जयादिना, वैश्यस्य कृष्यादिना। तत्र सन्देहः,-किं क्रत्वर्थो द्रव्यपरिग्रहः उत पुरुषार्थ इति। किं प्राप्तम् क्रत्वर्थो नियमात्, यद्येष पुरुषार्थः स्यात्, नियमोऽनर्थको भवेत्, प्रत्यक्षेण एतत् अवगम्यते,—नियमादनियमार्ज्जितं द्रव्यं पुरुषं प्रीणयति—इति, तस्मात् क्रत्वर्थः

कामश्रुतिभिश्चास्य सहैकवाक्यता दृष्टा, इतरथा, अनुमेयेन फलवाक्येन सहैकवाक्यतां यायात्। लिङ्गं चापि भवति,—'अग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्, यस्याहिताग्नेः सतोऽग्निर्गृहान् दहेत्, यस्य हिरण्यं नश्येत् दाग्नेयादीनि निर्वपेत्—इत्येवमादि तत्र द्रव्योपघाते चोद्यते यदि द्रव्यपरिग्रहः कर्मार्थः, तत एतदपि सति सम्बन्धे कर्मार्थम्—इत्युच्यते इतरथा असति सम्बन्धे कर्मार्थम्—इत्यनुमीयते फलं च अस्य कल्प्येत। तस्मात् यजतिश्रुतिगृहीतं द्रव्यार्जनं येन विना यागो न निर्वर्त्त्यते, स यागस्य श्रुत्या परिगृहीतः—इति मन्यते। तस्मात् क्रत्वर्थः—इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,-पुरुषार्थः—इति। यस्मिन् कृते पदार्थे प्रीतिः पुरुषस्य भवति तस्मात् अस्य लिप्सा अर्थलक्षणा शरीरधारणार्था यस्य शरीरं भ्रियते व्यक्तं तस्यास्ति द्रव्यं शरीरिणां यागः श्रूयते तस्मात् विद्यमानद्रव्यस्य विनियोग उच्यते। न द्रव्यार्जनं श्रुतिगृहीतं विनापि हि द्रव्यार्जनवचनत्वेन शब्दस्य यागो निर्वर्त्त्यत एव, तस्मात् पुरुषार्थो द्रव्यपरिग्रहः।

अपि च, यदि शास्त्रात् कर्मार्थं द्रव्यार्जनं, तस्मान्नान्यत्र विनियुज्येत तथार्जितम्, तत्र सर्वतन्त्रपरिलोपः स्यात्। अपि च उपक्रान्तानि सर्वकर्माणि द्रव्यार्जनेन भवेयुः, तत्र एतन्नोपपद्यते,—अपि वा एष स्वर्गाल्लोकाच्छिद्यते, यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वा अतिपातयेत्'—इति एतस्य च त प्रयोगकालाद्बहिरेतदुक्तं यदनुपकारकं स्यात्। न च आधानवत् भवितुमर्हति,तत्र हि वचनं—वसन्तेऽग्निमादधीत—इति न चैतत् तद्वत् अथ यदुक्तं—नियमवचनम् अनर्थकं पुरुषार्थे द्रव्यपरिग्रहे सति-इति। उच्यते, नैतावता पुरुषार्थता व्यावर्त्तते प्रत्यक्षा हि सा,त्वया च परोक्षा युक्तिरुक्ता व्यपदिश्यते, न च परोक्षं प्रत्यक्षस्य बाधकं भवति, तस्मात् नियमवचनात् काममपरमदृष्टं कल्प्येत न तु दृष्टहानम् तस्मात् यत् पुरुषस्य प्रयोजनं प्रीतिः तदर्थं धनस्य अर्जनम्-इत्येवं च सति व्रीहिणा यागः कर्त्तव्यः प्रीत्यर्थमर्जितेन वा क्रत्वर्थमर्जितेन वा न अत्र कश्चित् विशेषः प्रीत्यर्थम् उपार्जितोऽपि व्रीहिः व्रीहिरेव, कर्मार्थम् उपार्जितोऽपि व्रीहिः व्रीहिरेव। तस्मात् न प्रयोगचोदनागृहीतं द्रव्यार्जनम्। अथ यदुक्तम्-अनुमेयेनाभ्यक्तेन वा शब्देन श्रुतत्वे नियमस्य एकवाक्यता, इत्यत्र

तु दृष्टेन प्रयोगवचनेन-इति नैष दोषः अश्रुतमपि दृष्टेन भुञ्जिना न फलवचनेन। 'कथं तर्हि-नियमाद-दृष्टं भवति-इति गम्यते'। यथैव भवदीये पक्षे। आह अश्रुतमपि फलवत एकवाक्यभावात् फलवत उपकरोति इति गम्यते। उच्यते अश्रुतमपि फलवत एवैकवाक्यभावात्, एतावांस्तु विशेषः तव श्रुतं फलं मम तु दृष्टम्। अथ यत् लिङ्गम् उक्तं—गृहदाहादिषु कर्म श्रूयते-इति। तत्रोच्यते यद्यपि न क्रत्वर्थं द्रव्यार्जनं तथापि दाहे निमित्ते फलाय वा कर्माङ्गभावाय वा क्षामवत्यादीनां विधानम् उपपद्यत एव। तस्मात् पुरुषार्थं द्रव्यार्जनं प्रीत्या हि तदभिक्रमम्" भाष्यम् तत आरभ्य क्रत्वर्थाः पदार्थास्तत्र दर्शिताः ततएवावगन्तव्याः

क्रत्वादि पु॰ पाणिन्युक्ते सोः परतः स्थितस्य आद्युदात्ततानिमित्ते शब्दगणे। स च गणः "क्रतु दृशीक प्रतीक प्रतूर्ति हव्य भग"।

क्रत्वीश्वर न॰ क्रतुना स्थापितमीश्वरलिङ्गम्। काशस्थे क्रतुना मुनिना स्थापिते शिवलिङ्गभेदे "वरणायास्तटे रम्ये क्रत्वीश्वरमनुत्तमम्। यमिष्टमीश्वरश्चैव लभते वसतिं त्विह" काशी॰ १८अ॰

क्रथ वधे भ्वा॰ पर॰सक॰ सेट् घटा॰। क्रथति अक्रथीत् अक्राथीत्। चक्राथ, णिच्-क्रथयति-ते। अचिक्रथत् त

क्रथ प्रतिहर्षे चु॰ उभय॰ सक॰ सेट् घटा॰। क्राथयति-ते अचिक्रथत्-त। क्रथयां-बभूव आस चकार चक्रे

क्रथन न॰ क्रथ-वधे ल्युट्। १मारणे २छेदने च "राजन्योष्णीषकूटक्रथनपटुरिति" प्रबोधचन्द्रोदयः। ३दानवभेदे पु॰। "क्रथनश्च महावीर्य्यः" भा॰ आ॰ ६७अ॰।

क्रथनक पुंस्त्री क्रथने दन्तकरणककरटकच्छेदने प्रभुतः कन्। उष्ट्रे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

क्रथकैशि(शी)क पु॰ब॰व॰ देशभेदे "सपाण्ड्यान् क्रथकैशीकान्" भा॰ स॰ १२०श्लो॰ "अधीश्वरेण क्रथकैशिकानाम्" "प्रत्युज्जगाम क्रथकैशिकस्तम्" रघुः। स्वल्पमध्यात् संज्ञायां कन्। विदर्भदेशे न॰ शब्दच॰।

क्रद रोदने वैकल्ये अक॰ आह्वाने सक॰ भ्वा॰ पर॰ इदित् सेट्। क्रन्दति अक्रन्दीत् चक्रन्द। भावे क्रन्द्यते क्रन्दितम्। आव्यक्तशब्दकरणे "अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौः" यजु॰ १२।६। अक्रन्दत् क्रन्दति विस्फूर्जति" वेददी॰। "यदक्रन्दः प्रथमं जायमानः" यजु॰ २९.१२। [याति अनु+क्रन्दनेनानुगमने सक॰ अनुक्रन्दति पुत्रम् क्रन्दनेनानुअभि+आभिमुख्येन शत्रुप्रभृतेराह्वाने सक॰। "अभिक्रन्दन् वृषायसे" ऋ॰ १०।२१।८। "अभिक्रन्दन् आभिमुख्येन युद्धार्थं शत्रूनाह्वन्" भा॰। "आभिमुख्येन शब्दकरणे अक॰। 'अभिक्रन्द स्तनय गर्भम्' ऋ॰ ५।८३।७। "अभिक्रन्द भूम्यभिमुखं क्रन्द शब्दाय" भा॰।

आ+आह्वानपूर्व्वकरोदने सक॰। "आक्रन्दत् भीमसेनं वै" भा॰ व॰ १५७अ॰। सम्यक्क्रन्दने च "आक्रन्दिषुः सखीनस्मान्"भट्टिः। "तदीयमाक्रन्दितमार्त्तसाधोः"रघुः।

सम्+आ+सम्यगाह्वानपूर्व्वकक्रन्दने "हा तात! धर्मराजेति समाक्रन्दन्महाभये" भा॰ आश्व॰ १०७२श्लो॰

नि+यथानामशब्दोच्चारणे। "न्यक्रन्दीज्जन्म प्रभृ यावो यथास्य शब्दस्तथा नामैरयति वाचम्" निरु॰ ९।४।

प्र+स्तवने "प्र वः स्पडक्रन् सुविता यः" ऋ॰ ५।५९।१। "अक्रन् स्तौति" भा॰ वेदे गणव्यत्ययात् शपोलुक्।

वि+विशेषेण क्रन्दने। सम् सम्यक् क्रन्दने।

क्रद वैकल्ये भ्वा॰ आत्म॰ अक॰सेट् घटादि॰। क्रदते अक्रदिष्ट चक्रदे णिच् क्रदयति। यङ् वेदे कनिक्रद्यते यङ्लुकि कनिक्रत्ति कनिक्रदीति "उपस्थे वृषभः कनिक्रदत्" ऋ॰९।७७।५। "कनिक्रदत् शब्दं कुर्वन्" भा॰।

अनु+अनुगमने सक॰। "संनशेयं शौर्यैरनुचक्रदे" ऋ॰ ८।३।१०। "अनुचक्रदे अनुगच्छति" भा॰।

क्रन्द निरन्तरशब्दकरणे चुरा॰ अक॰ उभ॰सेट्। प्रायेणाङ्पूर्व्वः आक्रन्दयति ते आचक्रन्दत् त। आक्रन्दयाम् बभूव आस चकार चक्रे

क्रन्दन न॰ क्रदि-भावे ल्युट्। १शोकादिनाऽश्रुपातहेतुव्यापारे रोदने शब्दरत्ना॰ योधवीरादेः २आह्वाने च अमरः ३विडाले पुंस्त्री शब्दमा॰। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

क्रन्दित न॰ क्रदि-भावे क्त। रोदने अमरः। आह्वाने मेदि॰ योधानां चीत्कारशब्दकरणे शब्दरत्ना॰।

क्रप कृपायाम् भ्वा॰ अक॰ आत्म॰ सेट् घटादि। क्रपते अक्रपिष्ट चक्रपे णिचि क्रपयति ते। "उतक्षत्रमवस्वत्क्रपिष्ट" ऋ॰ ७।२०।६। वेदेऽस्य क्वचित् संप्रसारणम्। "उतो कृपन्त धीतयो देवानां नाम बिभ्रतीः" ऋ॰ ८।६९।४। "पिन्वन्त ज्योतिय कृपन्त धीभिः" ऋ॰ ४।११४। "मर्तानां चिदुर्वशीरकृपन्" ऋ॰ ४।२।१८। "विश्वे देवा अकृपन्त समीच्योर्निष्टतन्ध्वः" ऋ॰ १०।२४।५। "कविं कृपमाणमकृणुतं विचक्षे" ऋ॰ १।११६।१४।

क्रम पादविक्षेपणेन गतौ भ्वा॰पर॰सक॰ सेट् अस्य सार्व-

धातुके वा श्नन् ईडमन्तत्वात् कितिङि णिति ञिति णिचि परे न वृद्धिः। कर्त्तरि क्रम्यति क्रामति। क्रम्येत्-क्रामेत्। क्रम्यतु क्रामतु। अक्रम्यत् अक्रामत्। अक्रमीत्। चक्राम। क्रमिता क्रम्यात् क्रमिष्यति। अक्रमिष्यत्। कर्म्मणि क्रम्यते। अक्रामि। णिचि इत्य मुखो वा वृद्धिः। क्रमयति-ते। अचिक्रमत्-त। कर्म्मणि क्रम्यते। अक्(क्रा)मि। क्(क्रा)मितासे क्रमयितासे। क्रन्तुम् क्रमणीयम्। क्रमितव्यम् क्रम्यम् क्रमणम्। क्रमकः। क्रमी। क्रमिता। क्रान्तिः। क्रमितुम्। उदित् क्रमित्वा क्रान्त्वा। संक्रम्य। क्रमं क्रमम्। णिचोणमुलि वा वृद्धिः क्(क्रा)मं क्र(क्रा)मम्। क्रम्यन् क्रामन्। क्रमिष्यन् क्रमिष्यमाणः। णयन्तस्य क्रमयिता क्रमितः। क्रमयितुम्। क्रमयितव्यम्। क्रियास्ति युच् क्रमणा। क्रम—यन् माणः क्रमयिष्यन्। कर्म्मणि क्रम्यमाणः। क्(क्रा)मिष्यमाणः। क्रमयिष्यमाणः। सनि चिक्रमिषति आत्म०चिक्रंसते। "समुद्रात् पश्चिमं पूर्वं दक्षिणादपि चोत्तरम्। क्रामत्यनुदिते सूर्य्ये वाली व्यपगतक्लमः" रामा०कि०८० अ०। "देवा इमांल्लोकानक्रमन्त" शत० ब्रा०६।७।२।१० "विष्णुस्त्वा क्रमताम्" यजु० १।९। "पादेनाक्रम्यारोहत" वेददी०। "हत्वा रक्षांसि लवितुमक्रमीन्मारुतिः पुनः" भट्टिः "हतोद्विजाग्र्यैरभिपूज्यमानः चक्राम वज्रीव दितेः सुतेषु" भा० आ० १९२ अ०। "क्रमं ययस्य क्रमितुं सकोपः" "...क्रान्त्वा स्थितं कश्चित्" भट्टिः। परोपक्रमयत् अप्रतिबन्धादौ आत्म०। "न तत्र क्रमते मृत्युर्न जरा न च पावकः" भा० आनु० ८३अ०। "हरेर्यदक्रामि पदैककेन खम्" नैषधे अक्रामीत्यसाधु। व्याख्यातृभिः कथञ्चित् साधु इत्यन्ये। निष्ठायां नेट् क्रान्त इत्यादि कौटिल्ये यङ् चंक्रम्यते नागः। "सोऽपि चंक्रम्यमाणः कूपे पपात" भा० आ० ७०० श्लो०।

अति+अतिक्रमणे उल्लङ्घने सक०। "स नदीः पर्वतांश्चापि सन्निकाशानि सरांसि च। अचिरेणातिचक्राम खेचरः खे चरन्निव" भा०आ० ४६५२श्लो०। "अत्यक्रामदिमान् मासान् सत्यं परिचिन्तयन्" रामा० युद्ध० ८८अ०।

अभि+अति+आभिमुख्येनातिक्रमणे सक०। "न दिष्टमभ्यतिक्रान्तुं शक्यं बुद्ध्या बलेन च" भा० स० १०५१श्लो०।

वि+अति+वैपरीत्येन क्रमणे। "ततः पुरस्ताद्व्यतिचक्राम तं जनम्" रामा० बाल० ७०अ०। विशेषेण अतिक्रमे च। "स लोकानाहिताग्नीनामक्षयान् पुण्यकर्म्मणाम्। देवानाञ्च व्यतिक्रम्य ब्रह्मलोकमवाप ह" रामा० आर०९अ०। "एवं हि सुमहान् कालो व्यत्यक्रामत नस्य वै" भा०अनु०४५५श्लो०। "विवाहे च व्यतिक्रमः" उद्वा०त०

सम्+अति+सम्यगतिक्रमणे। "अवन्तीमुखवन्तञ्च समतिक्रम्य पर्वतम्" भा० व० २२१श्लो०

अधि+आधिक्येन क्रमणे

अनु+परिपाट्या क्रमणे। "यत्रा रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति" भा०३।२५।२५५। "महर्षिभिरनुक्रान्तं धर्म्मपन्थानमास्थितः" रामा०उ०४७अ०। "परिपाटी त्वनुक्रमः" अमरः।

अप+अपसरणे अक० "हित्वा सेनामपचक्राम चापि" भा० आ० ११७७श्लो०।

अभि+आभिमुख्येन गमने सक० "तमभिक्रम्य सर्वेऽद्य वयं वाऽर्थयामहे वसु" भा० व० ८३१अ०। "प्रदक्षिणमभिक्रम्य सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः" भा०अनु०६०४७० "आरम्भे च "नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति" गीता अभिक्रमः आरभ्यमाणः।

अव+अपसरणे हिंसने च सक०। "अवक्रामन्तः प्रपदैरमित्रान्" ऋ० ६।७५।७। "अपक्रामन्तः हिंसन्तः" भा०।

अनु+अव+अनुगमने प्रवेशे च सक०। "एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति" शत० ब्रा० १४।७।२।१। "अन्तकाले हृदयस्थां बुद्धिमेवान्वागच्छति" भा०।

आ+बलपूर्वकाक्रन्दने। "आक्रामन्नागभवने तदा नागकुमारकान्" भा०आ०५०१८श्लो०। "आरोहणे च "आक्रान्तिसम्मानितपादपीठम्" कुमा०। उद्गमे अक०तत्र दीप्त्याविष्कारोद्गमे आत्म०। "भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां यावदाक्रमते जलम्। तावद्गर्भं विजानीयात्तदूर्द्ध्वं तीरमुच्यते" प्रा०त० दानधर्म्मः। एवं सूर्य्य आक्रमते इत्यादि। अन्यत्र आक्रामति। अत्यादिपूर्वकस्याङस्तु तत्तदर्थविशिष्टारोहणादिद्योतकता। "सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना" रघुः

उत्+उदये अक०। "यस्य शीर्षण्यस्य उदक्रामत्" शत० ब्रा० १४।१।२।१२। ऊर्द्धक्रमणे च "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति इहैव समवलीयन्ते" श्रुतिः। "कस्मिन्नुत्क्रान्ते सर्वमिदमुत्क्रान्तम्" श्रुतिः। "तान् हत्वा पतगश्रेष्ठः सर्वानुत्क्रान्तजीवितान्" भा०आ० ३२अ०। "विश्वक्छन्दा उत्क्रमणे भवन्ति" छा० उप०। उल्लङ्घने सक०। उत्क्रमः।—वैपरीत्येन क्रमणे अक० "क्रमोत्क्रमान्मेषतुलादिमानम्" ज्यो० त०

अनु+उद्+उत्क्रमणानुसरणे सक०। "प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति" शत० ब्रा० ७।२।२।

वि+उद्+वैपरीत्येन विशेषेण च लङ्घने सक०।ऊर्द्ध्वं गतौ अक०

"इन्द्रियाणि वीर्य्याणि व्युदक्रामन्" शत०ब्रा०१२।७।१।६। "व्युत्क्रान्तरजसोऽमला:" भा० अनु० १११६श्लो०। "व्युत्क्रमात् प्रेतश्राद्धानि योमोहात् धर्म्ममोहित:" ति० त० देवल:।

उप+आरम्भे सक० आत्म०। उपक्रमते आरभते इत्यर्थ:। "उपक्रमस्व पुरुरूपमाभर वाजम्" ऋ० ८।१।१४। "उपक्रमोपसंहारौ" वेदान्तसा०। "योयस्य विहित: काल: कर्म्मणस्तदुपक्रमे। तिथिर्य्याऽभिमता सा तु कार्य्या नोपक्रमोज्झिता" बौधा०। गत्यर्थमात्रद्योतकत्वे नात्मनेपदम् "भागधेयमुपचक्राम भगवांश्चण्डकौशिक:" भा० स० १८अ०। अप्रतिबन्धे उत्साहे वृद्धौ च आत्म०। ऋचि उपक्रमते बुद्धि: न प्रतिहन्यते इत्यर्थ: अध्ययनाय उपक्रमते उत्सहते। उपक्रमन्ते शास्त्राणि स्फीतानि भवन्ति इत्यर्थ:। एवं परापूर्वकस्य कोशलस्य च एष्वर्थेषु अकर्म्मकता आत्मनेपदञ्च। अन्योपसर्गपूर्वकत्वे तत्तदर्थेषु, परोपपूर्व्वस्यार्थान्तरे च न तङ्। उपसर्गराहित्ये अन्यार्थेऽपि वा तङ्। क्रामति क्रमते इति। आङि तु ज्योतिरुद्गमने आत्मनेपदमिति भेद:। विपूर्वकस्य विशेषो वक्ष्यते समादिपूर्व्वकोपशब्दस्य तत्तदर्थविशिष्टारम्भद्योतकता। यक्षु समुपचक्रमे।

नि+नितरां क्रमणे अवश्यक्रमणे। "कर्म्मन् वाजी न्यक्रमीत्" ऋ० ६।२६।१। "न्यक्रमीत् नितरामक्रमीत्" भा०

अनु+नि+अनुक्रमणे। "सप्तपदान्यनुनिक्रामति" शत० ब्रा० ३।३।१।१।

निर(स्)+निस्सरणे "जिगीषया मही पाण्डुर्निरक्रामत् पुरात् प्रभो!" भा०आ०११२अ०। अस्य क्वचिदात्मनेपदित्वम् "वातापे! निष्क्रमस्वेति पुन: पुनरुवाच ह" भा०व० ६६अ०।

अभि+निर(स्)+आभिमुख्येन नि:सरणे। "अभिनिष्क्रामति द्वारम्" पा०। "सुप्तमभिनिष्क्रामति क्रौञ्चं कान्यकुब्जद्वारम्" सि० कौ० "प्रविश्य चाभिनिष्क्रान्तं सुग्रीवं वानरर्षभा:" रामा० किष्कि० २५अ०

वि+निर(स्)+विशेषेण नि:सरणे "यथा प्रविश्यान्तरमन्तकस्य को वै मनुष्योऽहि विनिष्क्रमेत" भा०व०१०२७२अ०।

परा+बलेनाक्रमणे आत्म० सक०। "यत्र तप: पराक्रम्य व्रतं धारयन्त्युत्तरम्" अथ० १०।७।११। अप्रतिबन्धादौ उपोपसर्गवत्। तत्रोत्साहे "पानीयार्थं पराक्रान्ता यत्र ते भ्रातरोहता:" भा० मन्हा० ६१श्लो०। पराक्रम:।

परि+भ्रमणे अक०। "परिक्रामति संसारे चक्रवत् बहुवेदन:" भा० व० २०८अ०। परितोगमने सक०। "परिक्रामति य: सर्वांल्लोकान् संत्रासयन् बलात्" भा० ८६।१३।२०।

सम्+परि+सम्यक् वेष्टनाकारेण परितो गमने सक० "सङ्गमं संपरिक्रम्य तीर्थान्यायतनानि च" भा० आ० १२श्लो० पर्य्यटने अक०

प्र+आरम्भे आत्म०। "प्रचक्रमे वक्तुमनुज्झितक्रम:" रघु:। अनारम्भे तु न आत्म० "विष्णोर्यत्परमं पदं प्रदक्षिणं प्रक्रामन्ति" भाग०५।२२।१७श्लो०।

प्रति+प्रतिरूपक्रमे सक० "यं स्वेव प्रतिक्रामति" शत० ब्रा० ३।४।४।६। प्रतिकूलक्रमणे निवृत्तौ अक०। "भद्रे! प्रतिक्राम नियच्छ वाचम्" भा० व० २६८अ०।

वि+पादविक्षरणे अक०आत्म०। "साधु विक्रमते वाजी" सि० कौ० "त्रेधा विष्णुरुरुगायो विचक्रमे" तैत्ति०। पादाकरणके तु न तङ्। वाजिना विक्रामति। "ते विक्रमन्त: स्फुरता हठेन विक्षिप्यमाणा धनुषा नरेन्द्रा:" भा० आ० १८अ०। इत्यत्र न तङ् "ततएनं महादेव: पोद्य गात्रै: सुपीडितम्। तेजसा व्यक्रमद्रोषात् चेतस्तस्य विमोहयन्" भा० व० ३९अ०। दीर्घाभाव आर्ष:। वीर्य्यातिशयेन पराक्रमे अक०। "ते यूयं त्वरिता: सर्वे विक्रमध्वं प्लवङ्गमा:" रामा० किष्कि० ५८अ०। तङ् आर्ष:। एवं "तांश्च विक्रमसे जेतुम्" भा०स० १६६श्लो० तङ् आर्ष:। "वे: पादविहरणे" पा० योगविभागाद्वा क्वचिदन्यत्रापि तङ् इत्यन्ये।

अधि+वि+आधिक्येन पराक्रमे "यजमानायाधिविक्रमस्व" कात्या० २३।३।१।

निर्+वि+विशेषेण नि:सरणे। "भित्त्वा कुक्षिं निर्विचक्राम विप्र:" भा० आ० ७६अ०

सम्+एकत्रस्थितस्यान्यत्र संचरणे सक० "कार्मुकं तु परित्यज्य झषं (मकरम्) संक्रमते रवि:" ति०त०भवि० पु०। "रविसंक्रान्तिरेव च" तत्रैव। "जीव: संक्रमतेऽन्यत्र कर्म्मबन्धनियन्त्रित:" भा०व०२०८अ०। तङार्ष:। "औपसर्गिकरोगा: सङ्क्रामन्ति नरान्नरम्" सुश्रु०। "संक्रामन्ति हि पापानि तैलबिन्दुरिवाम्भसि" पराशर: "कालोह्ययं संक्रमितुं द्वितीयम्" रघु:। सम्यक् क्रमणे सक० "संक्रामन्तौ बहून् देशान् शैलांश्च वनानि च" रामा० आर० ७६अ०।

अनु+सम्+आनुकूल्येन आनुपूर्व्येण च संक्रमणे। "इष्टापूर्त्तमनुसंक्राम विद्वन्!" अथ० १८।२।५।

उप+सम्+सामीप्येन संक्रमणे सक० "अविशेषणे हि विधि-

निषेधो विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाधे" दीधितौ न्यायवाक्यम् "एतमन्नमयात्मानमुपसंक्रामति" तैत्ति० ।

प्रति+सम्+प्रतिकूलसङ्क्रमणे निवृत्तौ "तावन्न संहृतिरसौ प्रतिसंक्रमेत" भाग० ३।८।१०श्लो०। "प्रतिसंक्रामयद्विश्वम्" ४।२४।४८श्लो० प्रतिसंक्रामयत् निवर्त्तयत् ।

क्रम पु० क्रम–भावकरणादौ यथायथं घञ् मान्तत्वान्न वृद्धिः । १पादविक्षेपे २पादे हेमच० ३अर्थानां नैयत्येन पूर्वापरावस्थाने । ४कल्पे अनुष्ठाने अमरः ५सामर्थ्ये (सामर्थ्य हेतुकव्यापारे) ६आक्रमणे च मेदि० । ७वेदसंहितानुसारिपाठतद्विलोमरूपे पाठभेदे । ऋग्वेदशब्दे तत्स्वरूपभेदादिकं १४११पृ० चरणव्यूहवाक्यतद्भाष्याभ्यां दर्शितम् । ८विष्णौ "ईश्वरोविक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः" विष्णुस० । 'क्रमणात् प्राणरूपेण गमनात् । क्रमणहेतुतया । (प्राणिगमनसाधनपादविन्यासहेतुभूतरथ्यादिप्रकाशनाधिष्ठातृसूर्यादिदेवरूपतया) वा क्रमः" भा० ९परिपाट्यां यथोचितसन्निवेशे मेदि० । शेषशेषिभावे अधिकृताधिकारे वा सत्येव वैदिककर्म्मणोरनुष्ठाने पौर्वापर्य्यरूपक्रम उच्यते इति शा०भा०स्थितम् तन्नियामकश्च श्रुत्यर्थपाठप्रवृत्तिकाण्डमुख्यभेदात् षड्विधः तस्य च कर्म्मविशेषे विशेषेण व्याख्याता तद्विवृतिः मीमांसा ५अ०।१पा०भाष्ययोर्दर्शिता यथा "श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वात्" जै० १सू० "चतुर्थेऽध्याये प्रयोजकाप्रयोजकलक्षणं वृत्तं, तत्र विचारितव्यम्, इह इदानीं क्रमनियमलक्षणम् उच्यते, तत् श्रुत्यर्थपाठप्रवृत्तिकाण्डमुख्यैर्लक्ष्यते, श्रुत्यादीनाम् च बलाबलम् । आदितस्तु श्रुतिक्रमश्चिन्त्यते,—किं यथाश्रुति पदार्थानाम् क्रमश्चास्थेयः, उत अनियमेन ?—इति । किं प्राप्तम् ?—एकत्वात् कर्त्तुः, अनेकत्वाच्च पदार्थानाम्, अवश्य प्राप्तिनि क्रमे लाघवात् प्रयोग चाशुभावाच्च अनियमः—इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः

"श्रुतिलक्षणम् आनुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वात्—इति श्रुतिर्वर्णानाम् अक्षराणां, तन्निमित्तं यस्य क्रमस्य, स साधु क्रमः । श्रुतिप्रमाणका हि वैदिका अर्थाः नैषामन्यत् प्रमाणमस्ति (१।१।२सू०)—इत्युक्तम् । किम् इह उदाहरणम् ? । यत्र दीक्षाक्रमं विवृत्ते, 'अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति, तत उद्गातारं, ततो होतारं ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वा अर्द्धिनो दीक्षयति, ब्राह्मणाच्छंसिनं ब्रह्मणः, प्रस्तोतारम् उद्गातुः, मैत्रावरुणं होतुः, ततस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयति, आग्नीध्रं ब्रह्मणः, प्रतिहर्त्तारम् उद्गातुः, अच्छावाकं होतुः, ततस्तमुन्नेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति, पोतारं ब्रह्मणः, सुब्रह्मण्यमुद्गातुः, ग्रावस्तुतं होतुः, ततस्तमन्यो ब्राह्मणो सुब्रह्मण्यो दीक्षयति, ब्रह्मचारी वा आचार्य्यप्रेषितः—इति । अनियमेन क्रमः कर्त्तव्यो, यथा पूर्वः पक्षः, यथा तर्हि सिद्धान्तः, एष एव क्रमः कर्त्तव्यः—इति ।

तत्र आह, अन्याय्यं श्रुतिवचनम्—इति । उच्यते,-किमयं न साधुः ? न न साधुः—इति ब्रूमः । न्याय्यं तर्हि न ब्रूमः,—न साधुः क्रमः—इति, किं तर्हि ?—उक्तस्य पुनर्वचनमन्याय्यम्—इति । उच्यते,—साधोर्वचनं बहुशोऽप्युच्यमानं न्याय्यमेव, असाधोस्तु सकृदप्यन्याय्यम् । आह सकृद्वचनेन ज्ञातस्य पुनर्वचने न प्रयोजनम् इति, उच्यते भवति अविस्मरणमपि प्रयोजनम् इत्युक्तम् । वृत्तिकारेण तत् कार्य्यम्—इति चेत् । सूत्रकारस्याप्यविशेषो वृत्तिकारेण । (१म वर्णकम्)

अथवा अर्थान्तरमेव इदम् तत्र हि अन्य एव संशयो विचारो निर्णयश्च,-श्रुतिप्रमाणकोधर्मः अन्यप्रमाणकोवा? इति संशयः । प्रत्यक्षादीनाम् अधिगम्यानिमित्तत्वात् न तत्प्रमाणकः, अतीन्द्रियत्वाच्चोदनालक्षणः—इति विचारः । चोदनालक्षण एव-इति निर्णयः । इह तु सिद्धे तत्प्रमाणत्वे व्यवहारक्रमस्य सानुपूर्व्यावधारणम्(।२य वर्णकम्)

अथ वा श्रुतिविचारोऽयं-किं पदार्थाः कर्त्तव्याः? इति विधानम्? किं वा क्रमो विधीयते ?-इति । अनेकार्थविधानानुपपत्तेः क्रमे अनुवादः, पदार्थानां विधिः, अवदानवाक्येष्विव पदार्थविधानं श्रुत्या, क्रमविधानं वाक्येन, तस्मात् न क्रमो विधीयते-इति पूर्वः पक्षः । ननु अवदानवाक्येषु क्रमो विधीयते सत्यं विधीयते, पाठेन, न श्रुत्या, ये ऋत्विजस्ते यजमानाः "इति तु दीक्षायाः प्राप्तत्वात् क्रमविधानार्था श्रुतिः-इति सिद्धान्तः । तस्मात् अपुनरुक्तम्-इति" (३य वर्णकम्) । भाष्यम्

"अर्थाच्च" २सू०

"किम् एष एव उत्सर्गः ? उत न, सर्व्वत्र श्रुतिवशेनैव भवितुमर्हति-इति उक्तं हि,—"चोदनालक्षणोऽर्थोधर्मः"

एवं प्राप्ते ब्रूमः-अर्थाच्च (सामर्थ्याच्च) क्रमो विधीयते-इति, गुणभूतोऽपि पदार्थानां क्रमोभवति, यश्च यस्य निर्वर्त्यमानस्य उपकरोति, स तस्य गुणभूतः, यस्मिंश्चाक्रीयमाणे पदार्थः एव न सम्पद्यते, न स गुणभूतः, विनापि

तेन, न वैगुण्यम्। एवं प्रयत्नक्रमस्य गुणभावो यत्र, तत्र अर्थेन स पराभवितव्यः। यथा "जाते वरं ददाति, जातमङ्गुलिना गृह्णाति जातमभिप्राणिति"-इति अर्थात् पूर्वमभिप्राणितव्यम् ततः अङ्गुलिना गृहीतव्यः, ततो वरो देयः,-इति, तथा विमोकः पूर्वमाम्नातः, पश्चात्संयोगः, अर्थात् विपरीतः कार्यः। याज्यानुवाक्ये तु विपर्ययेण आम्नाते, विपर्ययेण कर्त्तव्ये, न अत्र पाठक्रमोऽभीयते, यतो देवतोपलक्षणार्थाऽनुवाक्या, प्रदानार्था याज्या, "अग्निहोत्रम् जुहोति"-इति पूर्वमाम्नातम्, "ओदनं पचति"-इति पश्चात्, असम्भवात् पूर्वमोदनःपक्तव्यः। प्रैषप्रायौ तु विपर्ययेण आम्नातौ, तौ च विपर्ययेण कर्त्तव्यौ" भाष्यम्

"अनियमोऽन्यत्र" २ सू०

अन्यस्मिन् विषये क्रमस्य नियमो नास्ति, यथा दर्शपूर्णमासयोर्याज्यमानानां प्रयाजानुमन्त्रणादीनाम् नानाशाखान्तरसमाम्नातानाम् "वसन्तमृतूनाम् प्रीणामि"-इत्येवमादीनाम्, 'एको मम,-इत्येवमादीनाञ्च" भा०

"क्रमेण वा नियामकता क्रत्वेकत्वे तद्गुणत्वात्" ४ सू०

"दर्शपूर्णमासयोराम्नातम्-'समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजति"-इति। तत्र संशयः-किम् अनियमेनैव क्रमेण एषाम् अनुष्ठानम्? उत यः पाठक्रमः स एव नियम्येत?-इति। किं प्राप्तम्?-नियमकारिणः शास्त्रस्याभावात् अनियमः-इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः-क्रमेण, एव नियम्येत एकस्मिन् क्रतौ-इति। कुतः?। तद्गुणत्वात्, तद्गुणत्वं हि गम्यते पदार्थानाम्, यथा, स्नायात् अनुलिम्पेत्, भुञ्जीत-इति च क्रमेण अनुष्ठानम् अवगम्यते, वाक्यात् पदार्थानाम्, यथा चाडृहार्थेषु उपदिश्यमानेषु, कश्चित् ब्रूयात्,-'देवाय धूपो देयः पुष्पाण्यवकारितव्यानि चन्दनेनानुलेप्तव्यः उपहारोऽस्मै उपहर्त्तव्यः" एवं कृते देवस्तुष्यति,-इति, तमन्यः प्रतिब्रूते, नैतदेवं, न प्रथमं धूपो दातव्यः प्रथमं पुष्पाणि अलङ्कर्त्तव्यानि-इति, एवं मन्यते-धूपदानस्य प्राथम्यम् अनेन उक्तम्-इति। तस्मात् वाचनिक एषाम् एव क्रमः-इति" भा०

"अशाब्द इति चेत्, स्याद्वाक्यशब्दत्वात्।" ५ सू०

इति चेत्, पश्यसि, "अथैवं गम्यमाने अशाब्दः एव क्रमः। कथं? पदार्थपूर्वको वाक्यार्थः पदेभ्यश्च पदार्था एव अवगम्यन्ते न क्रमः। स्यात् एतदेवं, यदि पदार्थानाम् समूहस्य अवगमं प्रत्यायकम् अर्थस्य स्यात्, न तु समुदायः प्रत्यायकः,-इत्युक्तं "तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः" (१।१।२५ अ०) इत्यत्र। तस्मात् क्रमस्य वाचकशब्दाभावात् व्यामोह एव क्रमोऽवगम्यते। एवं चापूर्वसन्निधमनुपकल्प्यते, इतरथा नापि विप्रलप्येत घटीयन्त्र इव। दर्शयति च,-"हृदयस्याग्रेऽवद्यति, अथ जिह्वायाः, अथ वक्षसः,-इति। यदि नियामकः पाठक्रमः ततो न विधातव्यमेतत्, नियामके हि पाठक्रमे पाठक्रमात् एव प्राप्नुयात्" भा०

"अर्थकृते वानुमानं स्यात्, क्रत्वेकत्वे परार्थत्वात् स्वेन त्वर्थेन सम्बन्धः, तस्मात्स्वशब्दमुच्यते" ६ सू०

"एकस्मिन् क्रतावेकत्वात् क्रतोः, अनेकस्मिन् पदार्थेऽर्थकृतत्वात् क्रमस्य, तत्र एष एव क्रमो नियम्येतानुमानेन। कुतः? परार्थत्वात् वेदस्य, परार्थो हि वेदो यद्यत् अनेन शक्यते कर्त्तुम्, तस्मै-तस्मै प्रयोजनाय एव समाम्नायते, शक्यते च अनेन पदार्थो विधातुम्, शक्यते च क्रियाकाले प्रतिपत्तुम्। तस्मात् वेदः पदार्थांश्च विधातुम् उपादेयः, क्रियाकाले च प्रतिपत्तुम्, न शक्यते विशेषः-विधातुमयं समाम्नायते, न प्रतिपत्तुम्-इति, अवस्यमाने विशेषे उभयार्थम् उपादीयते-इति गम्यते। प्रतिपत्तुं च अनेन क्रमेण शक्यते, नान्येन, अत एव च कृत्वा पाठक्रमापचारे, विनष्ट-इत्युच्यते, इतरथा हि यत् यस्य प्रयोजनं, तस्मिन् निर्वर्त्यमाने एव किं नष्टं स्यात्, अदृष्टं कल्प्येत, तच्च अन्याय्यं दृष्टे सति। तस्मात् स्वशब्दः क्रमः-य एव पदार्थानां वाचकः शब्दः स एव क्रमस्यापि" भा०

"तथा चान्यार्थदर्शनम्" ७ सू०

"एवं च अन्यार्थं दर्शयति,-'व्यत्यस्तमृतव्या उपदधाति"। "व्यत्यस्तं षोडशिनं शंसति"। "आश्विनो दशमो गृह्यते तं तृतीयं जुहोति"-इति, यदि अनियमेन उपधानं शंसनं च, व्यत्यस्तवचनम् अनर्थकं स्यात्, न हि कथञ्चित् अव्यत्यासः-इति। तथा आश्विनस्य तृतीयस्य होमानुवादो न अवकल्पेत, यदि पाठक्रमेण नियमः-इति। तथा-'अभिचरता प्रतिलोमं होतव्यम्" प्राणानेव अस्य प्रतीचः प्रतियौति"-इति कश्चित् प्रतिलोमं विदधदनुलोमं दर्शयति, तदुपपद्यते, यदि पाठक्रमेण प्रयोगः, इतरथा, सर्वमनुलोमं स्यात् प्रतिलोमदर्शनं नोपपद्येत! तथा 'चतुर्थीतयोः प्रतिसमानयति"-इति, एतो सति,

'अतिग्राह्येभ्यो बर्हिः प्रतिसमानयति,—इति उच्यते तेन बर्हिषः चतुर्थतां दर्शयति, सा पाठक्रमे नियामकोऽव कल्पते" भा०

"प्रवृत्त्या तुल्यकालानां गुणानां तदुपक्रमात्" ८सू०

"वाजपेये "सप्तदश प्राजापत्यान् पशून् आलभते"—इति श्रूयते। तेषु पशुषु चोदकप्राप्ताःप्रोक्षणादयो धर्माः, तत्र प्रथमः पदार्थो यतः कुतश्चिदारब्धव्यः द्वितीयादिषु भवति संशयः,— किं तत एव द्वितीयोऽपि पदार्थ आरब्धव्यः ? उत द्वितीयादिषु अनियमः?—इति। किं तावत् प्राप्तम्? नियमकारिणः शास्त्रस्याभावात् अनियमः-इति। एवं प्राप्ते, ब्रूमः,—यतः पूर्व आरब्धः, ततएव द्वितीयादयोऽपि पदार्था आरब्धव्याः—इति। कुतः एतत्?। 'तदुपक्रमात्' एवं हि पदार्था प्रधानकालात् न विप्रकृष्टव्याः, प्रधानं हि चिकीर्षितं, कृतं वा तेषां निमित्त, सहवचनं हि भवति"-'पदार्थैः सह प्रधानं कर्त्तव्यम्'—इति। बहुपदार्थसमाम्नानात् अवश्यम्भावी विप्रकर्षः, तथापि तु यावद्भिर्नाव्यवहितः शक्यः पदार्थैः कर्तुम्, तावद्भिर्व्यवधानम् अवगन्तुं कर्त्तव्यम्। ततोऽभ्यधिकेन न व्यवधातव्यम्—इति, यदि द्वितीयं पदार्थमन्यत आरभेत, ततोऽधिकैरपि व्यवदध्यात्, तथा प्रयोगवचनं बाधेत!। 'ननु तथा सति कश्चिदल्पैर्व्यवहितो भविष्यति'। उच्यते,—अनुमतानां व्यवधायकानां त्यागेन कश्चित् अभ्यधिको गुणो भवति—इति तस्मात् यतः पर्वपदार्थ आरब्धः तत एव उत्तर आरब्धव्यः—इति" भा०

"सर्वमिति चेत्" ९सू०

"इति चेत् पश्यसि, प्रधानाविप्रकर्षेण प्रयोगवचनानुग्रहः—इति, सर्वं तर्हि—गुणकाण्डम् एकस्मिन् अपवर्जयितव्यं, यथा सौर्यादिषु" भा०।

"नाकृतत्वात्" १०सू०।

"नैतदेवम्, सकृत्प्रयोगे एवं हि न अनुष्ठितः स्यात्" भा०।

"क्रत्वन्तरवदिति चेत्"। ११सू०

"अथ यदुक्तं,—यथा क्रत्वन्तरेषु सौर्यादिषु—इति, तत् परिहर्त्तव्यम्" भा०

"नासमवायात्" १२सू०

"न तत्सामर्थ्यात् क्रमः प्राप्नोति, यो नियम्येत, अङ्गाश्रयो हि नियमो भवितुमर्हति, अनङ्गसमाम्नायस्य स्वयमकृता कल्प्येत" भा०

"स्थानाच्चोत्पत्तिसंयोगात्" १३ सू०

"एकविंशेन अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्, त्रिणवेनौजस्कामं, त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकामम्" इत्येवमादि श्रूयते। तत्र आगमेन स्तोत्रीयापूरणम्—इति वक्ष्यते। तत्र आगमे क्रियमाणे, किम् अनियतक्रमाः सर्वा ऋच आगमयितव्याः? उत स्थानक्रमेभ्यः? इति। किं प्राप्तम् ?—अनियमेन—इति। कुतः ? अतिरात्रे त्रिणवादि शब्दार्थैरेताः प्राप्नुवन्ति, तत्र एतासां प्राप्नुवतीनाम् पाठक्रमो नास्ति—इति। एवं प्राप्ते उच्यते,—यदासां सामाम्नाये स्थानं, तेनैता अत्र नियम्यन्ते, याः पूर्वं समाम्नाताः, ताः पूर्वमेव प्रयोक्तव्याः, आनुपूर्व्यस्य हि दृष्टमेतत् प्रयोजनम्, यदुत्तरस्फुरणं, तदपि चिकीर्षितमेव—इति। त्रिणवादिशब्दैः अतिरात्रे यौगपद्येन आसां प्राप्तेः पाठक्रमस्य अविषयः—इति अधिकरणान्तरम्—इति भवति मतिः। समाम्नायपाठक्रमादेव अत्र नियमः—इति पुनरुक्ततागम्यते—इति अन्यथा वर्ण्यते" १मय०

"साद्यस्के श्रूयते,—सह पशूनालभते,—इति अत्र एषोऽर्थः समधिगतः"—सवनीयकाले त्रयाणाम् आलम्भः—इति। अथ अत्र पाठक्रमात्, किम् अग्नीषोमीयः पूर्वम् आलब्धव्यः? उत स्थानक्रमात् पूर्वं सवनीयः इति। कुतः ?। पाठक्रमात्। एवं प्राप्ते ब्रूमः,—सवनीयः पूर्वं, "स्थानात्, यदि पूर्वम् अग्नीषोमीयः स्यात्, सवनीय स्थानं व्याहन्येत! "आश्विनं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीय" इति। "ननु इतरथापि पाठक्रमो बाध्येत, बाध्यतां, तस्य हि प्रतिषेधार्थः सहशब्दः समाम्नातः, अप्रतिषिद्धं च आश्विनग्रहस्थानम्, तत्र बाधितव्यम्" (२वर्णकम्) भा०

"मुख्यक्रमेण वाङ्गानां तदर्थत्वात्" १४सू०

"सारस्वतौ भवतः एतत् वै दैव्यं मिथुनम्"—इति श्रूयते। तत्र सन्देहः,—किं स्त्रीदैवत्यस्य प्रथमं धर्माः ? उत पुंदैवत्यस्य ?—इति। नियमकारिणः शास्त्रस्य अभावात् अनियमः,—इति प्राप्ते ब्रूमः,—मुख्यक्रमेण वा नियमः स्यात्—इति स्त्रीदैवत्यस्य हि पूर्वं याज्यानुवाक्ययोः समाम्नानं, "प्रणो देवी सरस्वती"-इति। तस्मात् स्त्रीदैवत्यस्य पूर्वं प्रदानेन भवितव्यम्, तस्मात् स्त्रीदैवत्यस्य पूर्वं धर्माः कार्याः, तथा हि प्रधानकालता भवति अङ्गानाम्, इतरथा, यैः पदार्थैर्व्यवधानं सामर्थ्यात् अनुज्ञातं तेभ्योऽधिकैरपि व्यवधानं स्यात्"। भा०

"प्रकृतौ तु स्वशब्दत्वात् यथाक्रमं प्रतीयेत" १५सू०

"दर्शपूर्णमासयोः पूर्वमग्नीषोमीयधर्माः समाम्नाताः, ततः आज्यस्य। तत्र सन्देहः,—किम् अग्नीषोमीयधर्माणाम्, मुख्यक्रमेण पूर्वम् आज्यस्य धर्माः कर्त्तव्याः ! उत यथापाठम् ?-इति। मुख्यक्रमानुग्रहेण आज्यस्य पूर्वम्,-इति प्राप्ते ब्रूमः,-प्रकृतौ यथापाठं प्रतीयेत, स्पष्टो हि तेषां पाठक्रमः, सः अन्यथा क्रियमाणो बाधितः स्यात्, प्रकृतस्य पुनरुपसङ्ग्राहकः प्रयोगवचनः स्वक्रमेण पदार्थे सञ्चिकीर्षमाणो न बाधितो भविष्यति। अपि च पाठक्रमे स्वशब्दः,—"स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" मुख्यक्रमेण प्रयोगवचनैकवाक्यता सूक्ष्मा" भा०

"मन्त्रतस्तु विरोधे स्यात् प्रयोगरूपसामर्थ्यात् तस्मात् उत्पत्तिदेशः सः" १६ सू०

"दर्शपूर्णमासयोः,आग्नेयस्य पूर्वं मन्त्रपाठः, उत्तरो ब्राह्मणस्य। तत्र सन्देहः-कतमः पाठो बलीयान्?-इति। उच्यते,-अविशेषः, नियमकारिणः शास्त्रस्य अभावात्-इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः,-मन्त्रपाठो बलीयान्। कुतः ? प्रयोगरूपसामर्थ्यात्'—प्रयोगाय मन्त्रस्य रूपसामर्थ्यं, अदस्य सामर्थ्यं येन मन्त्रः प्रयुज्यते, तस्य च प्रयुज्यमानस्य क्रमो दृष्टाय भवति। 'ननु च ब्राह्मणपाठस्य अपि तदेव प्रयोजनम्'। उच्यते-उत्पत्तिदेशः सः'-अप्रत्यपि तस्य प्रयोजनं कर्मोत्पत्त्यर्थं भविष्यति" भा०

"तद्वचनाद्विकृतौ यथाप्रधानं स्यात्" १७सू०

"अस्ति अध्वरकल्पा नामेष्टिः,—'आग्नावैष्णवम् एकादशकपालं निर्वपेत्, सरस्वती आज्यभागा स्यात् वार्हस्पत्यश्चरुः'—इति। तत्र सन्देहः—किम् आग्नेयविकारस्य वार्हस्पत्यस्य पूर्वं धर्माः कार्य्याः, चोदको बलवत्तरः, प्रयोगवचनात्, उत उपांशुयागविकारस्य प्रयोगवचनो बलवत्तरः, चोदकात् ?—इति। किम् प्राप्तम् ?—'विकृतौ' अस्यां 'यथाप्रधानं स्यात्' 'तद्वचनात्'—तेषां साक्षाद्वचनक्रमो विकृतौ, तेन संनिहितानाम् उपसंहारकः प्रयोगवचनो हि प्रत्यक्षः, तद्धर्माणां च आनुमानिकः चोदकेन हि स प्राप्तः। तस्मात् प्रत्यक्षः प्रयोगवचनो बलवत्तरः, तेन चोदक आनुमानिको बाध्यते भा०

"विप्रतिपत्तौ वा प्रकृत्यन्वयाद्यथाप्रकृति" १८सू०

मुख्याङ्गक्रम—विप्रतिपत्तौ वा यथा प्रकृतौ, तथैव विकृतौ भवितुमर्हति—इति। कुतः ?। 'प्रकृत्यन्वयात्' यादृशाः प्रकृतौ धर्माः, तादृशा एव विकृतौ भवितुमर्हन्ति—इति, मुख्यक्रमेण क्रियमाणा न प्रकृतिवत् कृताः स्युः ?। चोदको हि प्रयोगवचनात् बलवत्तरः, स हि उत्पादयति प्रापयति च। प्रापितान् अभिसमीक्ष्य प्रयोगवचन उपसंहरति, स प्राप्तेषु उत्पन्नः प्राप्तिनिमित्तक उत्तरकालं पूर्वप्राप्तं न बाधितुमर्हति चोदकं, प्रत्यक्षोऽपि सन्, बहिरङ्गत्वात्, यथाप्राधान्येनोपसंहरिष्यति। तस्मात् पूर्वं वार्हस्पत्यस्य धर्माः, तत आज्यस्य" भा०।

एतच्च स्पष्टतया तत्त्वबोधिन्यां दर्शितं यथा

"अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यादौ अनुष्ठेयानामनुष्ठानक्रमनियमोऽस्ति नवेति। तत्र न क्रमनियमः तत्प्रापकप्रमाणाभावादिति प्राप्ते क्रमनियमप्रापकाण्याह श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रावर्त्तिकाः क्रमाः। १श्रुतिरानन्तर्य्यबोधकक्त्वाप्रत्ययादिकम्। २अर्थः प्रयोजनं,३पठनं पाठक्रमः ४स्थानं स्वस्थानस्थितिः, यथा आश्विनग्रहस्य सामीप्यं सवनीयपशोः,। स्थानं स्वोत्पत्तिवाक्यमिति केचित्। ५मुख्यं प्रधानं कर्म्म। ६प्रवृत्तिः प्रवर्त्तकक्रमः। प्रावर्त्तिकेति तद्धितेन प्रवृत्तिगम्यत्वाभिधायकेन श्रुत्यादिपदानां श्रुतिगम्यत्वादिपरत्वं सूचितं तथा च श्रुत्यादीनि क्रमप्रापकाणीति। अत्र श्रुत्यादीनां क्रमप्रापकताबोधकलक्षणानि बहूनि उक्तानि तानि च ग्रन्थगौरवभयात् निखिलप्रमाणलक्षणविवेचनेन व्यक्तीभविष्यत्त्वाच्च न लिखितानि। तत्र श्रुतितो यथा "द्वादशाहसत्रयागे "अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति तत उद्गातारं ततो होतारमिति" आनन्तर्य्यार्थकक्त्वाप्रत्ययेन क्रमोबोध्यते। यथा वा "हृदयस्याग्रेऽवद्यति, अथ जिह्वायाः अथ वक्षसः" इति अथशब्देन। अयं च क्रमोऽन्येभ्यो बलवान् शब्दलभ्यत्वात्। एवमेषां पूर्व्वत उत्तरोत्तरं दुर्ब्बलं बोध्यम्। ननु यादि शब्दादुपस्थितस्यापि क्रमस्य धात्वर्थरूपक्रियात्वाऽभावेन कथं विधेयत्वं तदिदमुक्तं प्रापकप्रमाणाभावादिति चेदुच्यते यथा दध्ना जुहोतीत्यादौ अक्रियारूपं दधिद्रव्यं क्रियाविशेषणं सद्विधीयते दधिसाधनकं होमं कुर्य्यादिति तथा इदमनेन क्रमेण कर्त्तव्यमिति क्रियाविशेषणतया क्रमोविधीयते। तथा च उक्तम् "श्रुतिरूपपदमानुपूर्व्वं तत्प्रधानत्वात्" आनुपूर्व्यं श्रुतिगम्यं विधिगम्यं तस्य क्रमस्य प्रधानत्वात् दध्यादिवत् क्रियाविशेषणत्वेन विधेयत्वात्। तत्र क्वचित् श्रुतशब्दादथादितः क्वचिच्चार्थादितोऽनुमानादपि विशेषः। इत्यत्र श्रुतिगम्यं श्रुति

गन्तव्यमित्यर्थः सुखबोध्य इति भावः। श्रुतिगम्यं श्रुतिलभ्यमानुपूर्व्यं याज्ञामिति शेषः। "अथ अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति" इत्यादौ दीक्षैव विधीयते श्रुतितस्तद्विध्यवगमात् क्रमस्तु वाक्यार्थो न विधेय इति। तद्विध्यवगमाभावात् तदुक्तं "वाक्यार्थो विधिरन्याय्यः श्रुत्यर्थविधिसम्भवे। तस्माद्दीक्षाविधिः पाठाद्दीक्षाणां प्राप्यते क्रमः"। उच्यते। द्वादशाहसत्रे य एव यजमानास्त एव ऋत्विजः" इति ब्रह्मादीनां सर्वेषामृत्विजां यजमानत्वेन यजमानदीक्षां विधिप्राप्तामनूद्य अनेनाप्राप्तक्रमएव विधीयते। तदुक्तं "सर्वेषां यजमानत्वात् दीक्षाप्राप्तेरचोदनात्। क्रमस्तु नान्यतः प्राप्त इति सोऽत्र विधीयते"।

"अर्थाच्चेति" सूत्रम्। २अर्थात् यथाग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यत्र यवागूपाकस्य होमः प्रयोजनं तत्र होमानन्तरपाके सति न सम्भवति होमोऽपि च यवागूं विना न निष्पद्यत इति पाकानन्तरं होमः। अतएव गृहपत्यादिदीक्षासु पाठप्राप्तक्रमस्यैवादृतत्वात् इहापि होमपाकयोः पाठप्राप्तक्रमोपादेय इति निरस्तं पाठक्रमग्रहणे विकृतार्थापत्तेः। न च जुहोतीत्यस्य सामान्यप्राप्तद्ध्यादिद्रव्यकत्वमिति द्रव्यान्तरेण होमः, यवागूपाकस्य च ऋत्विग्भक्षादिरूपप्रयोजनान्तरं कल्पनीयम् अन्यथा यवागूमित्यस्य जुहोतीत्यनेनान्वयात् पचतीत्यस्य कर्मान्तरमध्याहार्य्यमिति वाच्यं तत्कल्पकाभावात् गौरवात् विलम्बोपस्थितेः। द्वितीये यवाग्वाहोमद्रव्यत्वाङ्गीकारेणार्थक्रमस्यावश्यकत्वाच्च यवागूं जुहोतीत्यन्वये पाकं विना यवाग्वा असम्भवेन पाकस्यावश्यकत्वाच्च। अत एवार्थक्रमः पाठक्रमाद्बलवान् जुहोतीत्यनेनाकाङ्क्षितद्रव्यान्तरसाध्यहविरादिना होमनिश्चयात् तत्र प्रवृत्तिः यवागूपाकस्य च प्रयोजनान्तरमवगम्य तदर्थं पाके प्रवृत्तिरिति तादृशावगमस्य कल्पनासापेक्षत्वेन विलम्बितत्वात् आर्थसम्बन्धात् यवागूमित्यनेन जुहोतीत्यस्यान्वयात् यवागूपाकस्य होमप्रयोजनकत्वावगतेः झटित्यवगमात्। अर्थात् युक्तेरिति कश्चित् तन्न। पठनस्थानादीनामपि युक्तिलभ्यत्वेन विभागानुपपत्तेः। अत एव प्रयोजनवशात् नियम इति शास्त्रदीपिका। भाष्याचार्य्यस्तु "यवागूं पचति यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोतीति श्रुतिमाश्रित्य तृतीयया यवाग्वा होमसाधनत्वमवगम्यत इत्याह।

३पठनाद्यथा "समिधो यजति तनूनपातं यजतीत्यादिषु दर्शपौर्णमासाङ्गप्रयाजादिषु क्रमपठितानां क्रमेणानुष्ठानम्। नन्वत्र गृहपत्यादिदीक्षायामिव क्रमबोधकशब्दाभावात् यवागूपाकस्येव बाध्याभावाच्च कथं क्रमनियम इति चेत् न, तथैव लोकप्रतिपत्तेः। तथा च सूत्रं "क्रमेण वा नियम्येत क्रत्वेकत्वे तद्गुणत्वात्"। तदुक्तं "यथापाठमनुष्ठानं तथैव प्रतिपत्तितः। स्मृतिप्रयोगवेलायां वाक्यैरेव च कर्मणाम्"। आसनं स्वागतमित्यादिषु क्रमपाठस्थेषु आसनादिषु गन्धपुष्पादिषु तथैवानुष्ठानं लौकिकाः प्रतिपद्यन्ते। अयं स्थानादिक्रमतोबलवान् तदपेक्षया शीघ्रोपस्थितेः।

४स्थानाद्यथा। साद्यस्क्रनामकः कश्चिद्यागविशेषः ज्योतिष्टोमविकृतिः। तत्र श्रूयते "सह पशूनालभते" इति तत्र च प्रकृतियागज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयपशुरौपवसथ्यपूर्व्वदिने आलभ्यते, सवनीयः पशुः सुत्यादिने प्रातःसवने आश्विनग्रहग्रहणादूर्द्ध्वमालभ्यते तथा च श्रुतिः "आश्विनग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीय सवनीयमाग्नेयं पशुमुपाकरोतीति" अनुबन्ध्यपशुरवभृथादूर्द्ध्वमालभ्यते विकृतौ साद्यस्क्रे त्रयोऽपि पशवः सहालभ्यन्ते सहालभनमेकस्मिन् सवनीयस्थाने सुत्यादिने आलभनं तत्र च प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयस्य प्रथममुपाकरणं ततो विकृतावपि अग्नीषोमीयस्य प्रथममुपाकरणमिति प्राप्ते "स्थानाच्चोत्पत्तिसंयोगात्" उत्पत्तिसंयोगात्। उत्पत्तिवाक्यात् प्राप्तात् स्थानात् उपाकरणस्थाने प्रथमं सवनीयपशोरालभनीयत्वेन सवनीयपशोः स्थानप्राबल्यात्। तथाचोक्तं "सह पशुना आहतपरिपाट्या पशुना सह कार्य्यः" अयमाशयः सवनीयपशोः स्थानमपि ग्रहसमीपम् अन्ययोस्तु अन्यत्, तत्र प्रकृतौ "आश्विनग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयपशुमुपाकरोतीति" श्रूयते त्रिवृता कुशमेखलया त्रिरावृत्त्या परिवीय संवेष्ट्य इत्यर्थः। अत्र प्रकृतौ तथा श्रुतत्वात्तद्वत् विकृतावपि सवनीयपशूपाकरणात् पूर्व्वमाश्विनग्रहो ग्राह्यः। ततश्च गृहीते तस्मिन् समीपे स्वस्थानस्थितस्य सवनीयपशोरेव प्रथममुपस्थितिस्तस्यैव प्रथममुपाकरणं न तु प्रकृतौ प्रथमम् उपाकरणमग्नीषोमीययोः तस्य प्रथममनुपस्थितेः इतरयोः सहोपाकरणानुरोधात् स्वस्थानात् सवनीयपशोः स्थानादितरयोरपि स्वस्थानभ्रष्टयोः सतोः

प्रथमसुपस्थापनानाशात् प्रकृतिवदेव क्रमेणालभनम्। तदुक्तम् "आश्विनग्रहणेनाश्वी पशुरुपस्थाप्यते यतः। इतरस्त्वितरः स्थानात्तोपस्थाप्येत केनचित्। तयोस्तु प्रकृतौ दृष्टः क्रमो ग्राह्यो मनीषिभिः"। यत्तु स्थानक्रमो यथा एकोद्दिष्टे पार्व्वणधर्मातिदेशात् कुशास्तरणदानाद्यनुष्ठानं तत्र पार्व्वणे यस्मिन् स्थाने यत् क्रियते तस्य एकोद्दिष्टेऽपि तथैवेत्युदीच्यैरोक्तं तत्र शास्त्रदीपिकादिमीमांसानिबन्धाननादृत्य स्वकपोलरचितत्वात् स्थानपदार्थमुख्यार्थत्यागात् मुख्यार्थत्वे स्थानस्यैव लाभेन क्रमालाभात् "प्रकृतिवद्विकृतिरिति" न्यायेनैव तल्लाभात् स्थानक्रमानुपयोगाच्चेत्यसमापनेव। मुख्यक्रमादयं बलवान्।

५ मुख्याद्यथा। चित्रयागे सप्तहविषां मध्ये चतुर्थपञ्चमावित्थमाम्नायेते "सारस्वतौ भवतः" इति एतद्वै दैव्यं मिथुनमिति" वाक्यशेषात् स्त्रीपुंदैवत्यं यागद्वयं विहितं तत्र सरस्वती च सरस्वांश्चेति समासे "पुमान् स्त्रिया" इति सूत्रे शेषात् देवतार्थेन प्रत्ययाल्लभ्यते तयोश्च यागयोर्निर्व्वापादयो धर्मा विधिप्राप्ताः तत्र स्त्रीयागस्य पुंयागस्य वा प्रथमं निर्वापः कार्य्य इति संशयः। अत्रच स्वर्थपदमस्थानप्रवृत्तीनां अन्यतमस्यापि प्रक्रमाभावादनियमात् स्वेच्छया कर्त्तव्य इति प्राप्ते आह "मुख्यक्रमेण चाङ्गानां तदर्थत्वात्" सू०। मुख्यस्य प्रधानस्य क्रमेणाङ्गानां क्रमो ग्राह्यः तदर्थत्वात् अङ्गानां प्रधानार्थत्वात् प्रधानोद्देश्यकप्रवृत्तिमत्त्वादिति यावत् होतृकाण्डे याज्यानुवाक्ये "प्रणोदेवी सरस्वतीति" पूर्वमाम्नातं "पीपिवांसं सरस्वतः" इति पश्चादाम्नातमिति याज्यानुवाक्यापाठक्रमात् स्त्रीदेवताकस्य होमस्य प्रथममनुष्ठानं पश्चाच्च पुंदेवताकस्यानुष्ठानं प्रतीयते अतस्तदङ्गनिर्वापादीनामपि तथैव पौर्वापर्य्यं युक्तमिति भावः। नन्वत्र येन क्रमेण याज्यानुवाक्ययोः प्रवृत्तिस्तेनैव निर्वापादीनामपीति प्रावृत्तिकनियमसम्भवे किमिति मुख्यक्रमादपि नियमः स्वीक्रियते इति चेदुच्यते दर्शपौर्णमासयोः सान्नाय्यस्य दधिपयोरूपस्य धर्माः शाखाप्रहरणादयः पूर्वं प्रवर्त्तन्ते तत आग्नेयस्य धर्मा निर्वापादयः याज्यानुवाक्ययोस्तु पाठक्रमात् प्रथममाग्नेयहोमः पश्चात् सान्नाय्यस्येति विपरीता प्रवृत्तिः तत्र किं मुख्यक्रमात् प्रथममाग्नेयस्याभिघारणादिधर्माणां मध्ये आग्नेयस्य प्रथमं प्रवृत्तिः? किंवा प्रवृत्तिक्रमादनियम इति प्राप्ते मुख्यक्रमाभिधानम्। तथाच तत्र मुख्यक्रमादाग्नेयस्य प्रथममभिघारणम् एवञ्च सति अङ्गप्रधानयोर्यावदनुष्ठानमेव व्यवधानं स्यादितरथा तु पश्चाद् भाविप्रधानस्य प्रथमं क्रियमाणमङ्गं प्रधानेनात्यन्तव्यवहितं स्यादुक्तमुख्यक्रमेण नियमे। इयांस्तु विशेषः मुख्यक्रमे प्रधानप्रवृत्तिरङ्गानां नियमकारणं, प्रवृत्तिक्रमे त्वङ्गानां मिथः प्रत्यासत्तिरिति।

६ प्रवृत्तेर्यथा वाजपेये "सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभेतेति" श्रूयते तेषाञ्चोपाकरणनियोजनादयः संस्कारा विहिता उपाकरणं प्रोक्षणं नियोजनं यूपे बन्धनं तत्र चेदृशो पशावुपक्रमः ईदृशो च समाप्तिरिति नियमकारिणः शास्त्रस्याभावात् ऐच्छिकेन क्रमेणोपाकरणसंस्कारः उत उपकृतानाञ्च यूपे नियोजनसंस्कारः पश्चात् कर्त्तव्यः? इति तत्रापि नियमकारिणां स्तुत्यर्थपठनादीनामभावान्नास्ति क्रमनियमः ऐच्छिक एव क्रम इति प्राप्ते आह "प्रवृत्त्या तुल्यकालानां गुणानां तदुपक्रमात्" सू० तुल्यकालानामेककालप्रवृत्तानां गुणानामङ्गानामुपाकरणादीनां प्रवृत्त्या उपाकरणप्रथमसंस्कारे स्वेच्छातः प्रवृत्तेः तत्क्रमेण तदुपक्रमात् प्रथमोपाकृतपशुक्रमात् प्रवृत्तिक्रमो ग्राह्यः। अयमर्थः स्वेच्छातो यस्य पशोः प्रथममुपाकरणं क्रियते तस्यैव प्रथमनियोजनादि कार्य्यं, तदनन्तरं तदुत्तरोपाकृतस्य नियोजनमेवेत्यपरापरस्यापीत्यर्थः। प्रथमगुणारम्भत्यागे कारणाभावात्। अयमभिप्रायः प्रावर्त्तिकक्रमस्वीकारे प्रथमपशावुपाकरणनियोजनयोः प्रथमद्वितीयसंस्कारयोर्मध्ये पशन्तरेषु, षोडशभिरेव व्यवधानं भवति तत्राप्यनुष्ठानं मध्ये विधानात् प्रावर्त्तिकं क्रमं परित्यज्य पश्वन्तराणां पूर्वं नियोजनं कृत्वा पश्चात् प्रथमपशोर्नियोजनं यदि क्रियते तदा द्वात्रिंशद्भिः पदार्थैर्व्यवधानं स्यात् तच्च शास्त्रनुसारतः तदुक्तम्, "प्रवृत्त्या वा नियम्येत प्रत्यासत्तेरनुग्रहात्। अन्यथा व्यवधानं स्यादनुष्ठानाधिकेन चेति"।

कात्यायनश्रौतसूत्र १।५।१ सूत्रादौ तद्भाष्ये च क्रमविशेषा स्तेषां बलाबलञ्चोक्तं यथा

"कर्म्मणामानुपूर्व्यं न युगपद्भावात्" सू०। आनुपूर्व्यं पौर्वापर्य्यं क्रम इत्यनर्थान्तरम् कर्मणामिति अग्न्यन्वाधानादीनामङ्गकर्म्मणामनुष्ठाने आनुपूर्व्यं न भवति क्रमनियमो न भवति। कुतः? युगपद्भावात् अतस्तान्यङ्गानि

यदा प्रधानेनापेक्ष्यन्ते तदा युगपद्भावेनैव यौगपद्येनैव सहैव सम्बन्धं प्राप्नुवन्ति न क्रमेण । ततश्चैषां नियमेन क्रमेणानुष्ठाने कारणाभावात् कर्तुरेकत्वादवश्यम्भाविनि क्रमे येन केनचिदनियतेन क्रमेणानुष्ठानम्" भा०

"अर्थनिर्वृत्तेश्च" २सू०। "येन केनचित्क्रमेणाङ्गानुष्ठाने क्रियमाणे अर्थनिर्वृत्तिरङ्गकलापनिष्पत्तिः सुखेनैव भवति नियतक्रमेण क्रियमाणे तु नियतक्रमस्यानागतस्य प्रतीक्षणेन विलम्बात्कुतश्चित् कालेन स्यात् तथा सति प्रयागे प्रादुर्भावो न स्यात् प्रधानप्रत्यासत्त्या कालो ह्यङ्गानां विहितः अङ्गानां नियतक्रमेणानुष्ठाने च सोऽपि अतिक्रान्तः स्यादिति तस्मादङ्गानुष्ठाने क्रमनियमो नेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तमाह" भा० "स्याद्वानुपूर्व्यं नियमः श्रुत्यर्थक्रमेभ्यः" ३सू० । व्याख्या: "पूर्वपक्षनिरासार्थः । अन्वाधानादीनामङ्गकर्मणामानुपूर्व्यं नियमः स्यात् अनुष्ठाने क्रमनियमो भवेत् नानियमः । केभ्यः प्रमाणेभ्यः श्रुत्यर्थक्रमेभ्यः श्रुतेः अर्थात् क्रमाच्च । १श्रुतेस्तावत् यथा द्वादशाहे सत्रे "तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षते" (शत० ब्रा० १२।१।१।१) "अथ ब्रह्माणं दीक्षयति अथोद्गातारम् अथ होतारमित्यादि" नात्र ब्रह्मादीनां दीक्षा विधीयते यजमानत्वादेव तस्याः प्राप्तेः क्रमस्य त्वन्यतः प्राप्त्यभावात् स एवात्र विधीयते । तथा "तस्मादेव दशमो यज्ञो गृह्यते तृतीय एव वषट्क्रियते" इति शत० ब्रा० (४।१।५।१६) अयमपि श्रुतिक्रम एव । २अर्थादपि क्रमोऽवगम्यते तद्यथा पेषणसंयवनयोरवधातपेषणयोश्च "अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीति" क्रमेण श्रुतेऽपि अर्थात् पूर्वं पाकस्ततो होम इति होमद्रव्यं हि यवागूः तदुत्पत्त्यर्थः श्रुत्या विहितश्च पाकः । स च पश्चात् क्रियमाणोऽनर्थकः स्यात् होमोऽप्यसति द्रव्ये न निर्वर्तेत ततः पक्त्वा होमः कार्यः । ३क्रमः पाठक्रमः । स च द्विविधः श्रुतिपाठक्रमो मन्त्रपाठक्रमश्च, उभयविधोऽपि क्रमनियमे कारणं भवति, नियतेन हि क्रमेण पदार्थविधिपाठो मन्त्रपाठश्च वर्तते । तत्रैवमवगम्यते येन क्रमेण पदार्थविधिपाठो मन्त्रपाठश्च तेनैव क्रमेणानुष्ठानमिति क्रमान्तरेणानुष्ठाने त्ववगतस्य क्रमस्य त्यागः अनवगतस्य क्रमस्योपादानमित्यसंगतं स्यात् तस्मात् पाठक्रमादपि क्रमनियमोऽङ्गकर्मणां भवतीति" कर्कभाष्यम्

"प्राकृतं च विकृतौ" ४सू० । "अतोऽपि कारणात् पाठक्रमेणाङ्गकर्मणामनुष्ठानं भवति यतो विकृतौ प्राकृतमेव क्रमं श्रुतिरनुवदति यथा महापितृयज्ञे "स तत एव प्राङ्सञ्जाति अप्ययज्ञुर्हरति" इत्यादिना "स यज्ञोपवीती भूत्वाज्यानि गृह्णातीत्येवमन्तेन" (शत० ब्रा० २।६।१।१२) अनाज्यप्रकरणे यज्ञोपवीतित्वविधिपरे वाक्ये प्राकृतं क्रमं दर्शयति यदि पाठक्रमेणानुष्ठानं न स्यात् तदानेनैव क्रमेणानुवादो न स्यात् । अपरे त्वन्यथा व्याचक्षते प्राकृतं च विकृतौ, विकृतौ प्राकृतवैकृतयोः कर्मणोः संनिपाते प्राकृतं पूर्वं कर्तव्यम् पश्चात् वैकृतमिति । तद्यथा "प्रकृतौ प्रास्तरणं चक्षुष्पा" इत्यात्मानमालभेत" इति (कात्या० २।६।२५) प्रस्तरप्रहरणानन्तरमात्मालम्भ उक्तः विकृतौ च "प्रहृत्य तृणं तेन चरतीति" कात्या० (४।४।११) तृणानुप्रहरणानन्तरं वाजिनयाग उक्तः तत्र पूर्वं प्राकृतमात्मालम्भोदकस्पर्शरूपं कृत्वा पश्चाद्वाजिनयागः कर्तव्यः । तथा प्रकृतौ हविरासादनोत्तरकालं हविरासन्नात्मालम्भोदकालम्भाः विहिताः विकृतौ च "आसाद्य हवींष्यग्निं मन्थति" इत्यग्निमन्थनम् (शत० ब्रा० ३।४।१।१९) हविरासादनोत्तरकालं विहितम् तत्र पूर्वं प्राकृता हविरासन्नात्मालम्भोदकालम्भाः, पश्चाद्वैकृतमग्निमन्थनम् । एवम् "अथासाद्य स्रुचोऽप उपसृज्य राजानं प्रपादयति" (शत० ब्रा० ३।६।३।१७) इत्येतदप्युदाहार्यम्, अत्रापि पूर्वं प्राकृता हविरासन्नात्मालम्भोदकालम्भाः पश्चाद्वैकृतं सोमप्रपादनादि । तथा पितृयज्ञे परिषेकात् प्राक्पिण्डाभ्यञ्जनाञ्जनपवित्रप्रतिपर्णोदकदानान्यत एव सिद्धानि । तृतीयायां च सवनीयपुरोडाशानां निर्वपणादूर्ध्वभाविनः प्रागग्नीषोमीयात् ये पदार्थाः तेषां प्राक्प्रचरणीयहोमादनुष्ठानं सिद्धम् । अतएव पशौ प्राकृतं पूर्वमित्यस्य बाधनाय यत्नं करोति "उत्तराघारमाघार्य पशुं पूर्वं समनक्तीति" (कात्या० ६।४।२सू०) अत्र पूर्वमित्यनेन प्राकृतध्रुवासमञ्जनात् पूर्वं पशुसमञ्जनं विदधाति । तस्मात्समीचीनमेतद्व्याख्यानम् । अथ क्रमप्रमाणानां विरोधे बलाबलं निर्णीयते । यत्र पाठक्रमार्थक्रमयोर्विरोधो भवति तद्यथा । स वै "पर्णशाखया वत्सानपाकरोति तामाच्छिनत्तीति" (शत० ब्रा० १।७।१।१।२) पाठक्रमः अर्थक्रमेण न सिध्यति न ह्यच्छिन्नया शाखया वत्सापाकरणं कर्तुं शक्यते वत्सापाकरणार्थैव च छेदनमिति तत्र किं पाठक्रमाश्रयणम्? उतार्थक्रमादिति? संशये आह" कर्कभाष्यम्

"विरोधेऽर्थतत्परत्वात्" २सू० "पाठक्रमार्थक्रमयोर्विरोधे अर्थक्रम एव बलीयान् न पाठक्रमः। कुतः? तत्परत्वात् पाठस्यार्थपरत्वात् अर्थार्थत्वात् कार्यसिद्ध्यर्थत्वादित्यर्थः। तेन पूर्वं छेदनम् पश्चात्तया छिन्नया शाखया वत्सापाकरणमिति। अथ यत्र श्रुतेः श्रुतिपाठक्रमस्य च विरोधो भवति तद्यथा "संस्थिते यज्ञे आग्नेयं तर्पयितवै ब्रूयादिति" (शत०ब्रा०१।७।३।२८) श्रुतिः कर्मणि समाप्ते प्रैषं विदधाति पाठक्रमात्तु स्विष्टकृतः पश्चात् प्राशित्रावदानात् पूर्वमिति तत्र केन क्रमेणानुष्ठानमिति? संशये सत्याह" भा० "श्रुतिः क्रमादानुमानिकत्वात्" ३सू० "क्रमादिति श्रुतिपाठक्रमाच्छ्रुतिर्बलीयसी तेन श्रुतिप्रतीतक्रमेणैव संस्थिते कर्मणि प्रैषोच्चारणम् न पाठक्रमेण। कुतः आनुमानिकत्वात् पाठक्रमस्य अर्थाच्छ्रुतेः प्रत्यक्षत्वादिति शेषम्, प्रत्यक्षा हि श्रुतिः संस्थिते यज्ञे इति। पाठक्रमे त्वनुमानम्, अतोऽनेन क्रमेण पदार्था अनुष्ठेयाः यतोऽनेनैव क्रमेण पाठ इति। दुर्बलं च प्रत्यक्षादनुमानम्। अतः श्रुतिक्रमेणानुष्ठानमिति सिद्धम्। एवम् "तस्मादेष दशमो ग्रहो गृह्यते तृतीय एव वषट्क्रियते" (श०ब्रा०४।१।५।१६) इत्येतदप्यत्रोदाहरणम् किं श्रुतिमन्त्रपाठात्तृतीयस्थाने गृह्यते? उत श्रुतिबलाद्दशमे? इति तत्र श्रुतिबलात्तु दशमे इति सिध्यति। अथ यत्र चोदनापाठक्रमस्य मन्त्रपाठक्रमस्य च परस्परं विरोधो भवति। यथाग्निमन्थने "सोऽश्वावाश्वमग्निमन्थयतीषे त्वेति" अग्निमन्थनं विधाय तदनन्तरमेव "तत्पुनरुद्वासयत्यूर्जे त्वेति" (शत०ब्रा०१।२।२।६) चोदनापाठक्रमः। मन्त्रपाठे आज्ञाभिर्मन्थनमन्त्रानन्तरं "वर्चोऽसि विश्वायुरित्यादिम् (यजु० १।२२) यजीयंस इत्यन्तान् मन्त्रगणं पठित्वा आज्योद्वासनमन्त्र "ऊर्जे त्वेति" पठितः। पूर्वाधिकरणे हि क्रमाच्छ्रुतेः प्रत्यक्षत्वाद्बलीयस्त्वमुक्तम् अत्रोभयोः प्रत्यक्षत्वात् किं चोदनापाठक्रमेणाज्योद्वासनं कर्त्तव्यमुत मन्त्रपाठक्रमेणेति संशये सत्याह" भा० "मन्त्रचोदनयोर्मन्त्रबलं प्रयोगित्वात्" ७सू०। "मन्त्रचोदनयोरिति मन्त्रपाठचोदनापाठयोर्विरोधे मन्त्रबलम् मन्त्रपाठ एव बलवानित्यर्थः। कुतः? प्रयोगित्वात् मन्त्राणाम्, मन्त्रा हि कर्मकाले प्रयुज्यन्ते पठ्यन्ते न चोदनावाक्यानि अतो मन्त्रपाठः पदार्थानां संनिकृष्टः चोदनापाठस्तु विप्रकृष्टः। तथा हि समिधो यजति" (शत०ब्रा०१।५।३।६) इत्यनेन पदार्थो विहितः सोऽनुष्ठानवेलायां येन वाक्येन विहितस्तद्वाक्यं स्मारयति तेन वाक्येन स्मृतेनानुष्ठानवेलायां स पदार्थः स्मारितः सन्ननुष्ठीयते, इतीतरेतराश्रयं स्यात् अर्थेन वाक्यं स्मार्य्यते वाक्येन चार्थ इति नैष दोषः सामान्यविशेषभेदात् सामान्येन हि दार्शिकमङ्गं कर्त्तव्यमित्यवगम्यते विशेषस्मरणार्थं विधायकं वाक्यमालोचयति तेन चालोचितेन पश्चात्तदर्थविशेषः स्मारितोऽनुष्ठीयते अनुष्ठितश्चासौ झटित्येव द्वितीयं पदार्थं न स्मारयति अर्थानां सम्बन्धाभावेन क्रमेण पौर्वापर्य्यस्यानवक्लृप्तत्वात् किं तस्यानुष्ठानोत्तरकालं सोऽसौ कृतस्तमालोचयति समिद्यागोऽयं कृत इति स चालोच्यमानो येन समिधो यजतीत्यनेन (शतपथ)१।५।३।६। ब्राह्मणवाक्येन विहितस्तत्स्मारयति तत्र स्मृतं सदुत्तरम् "तनूनपातं यजतीत्येतत् स्मारयति कुतः? पाठात् ततः परं हि तत्पठितमिति तद्ब्राह्मणं पुनः पदार्थं विदधाति विधिरेव तस्य कार्य्यम् न स्मृतिः अनुष्ठानवेलायां तदेव ब्राह्मणं विधिव्यापारं कृत्वा चिरनिवृत्तव्यापारं प्रयोगकालाद्बहिर्भूतं स्मारकमपेक्षितम्। अयं मन्त्रपाठाद्ब्राह्मणपाठे विप्रकर्षः। मन्त्रः पुनरन्तःक्रतु प्रयुज्यमानः परिसमाप्यमान उत्तरं मन्त्रं पर्युपस्थापयति। स चोत्तरो मन्त्रः पर्युपस्थाप्य उत्तरं पदार्थं पर्युपस्थापयन्नेव पर्युपतिष्ठते। तस्मात्तत्रालोचनान्तरापेक्षाभावान्नास्ति विप्रकर्षः। एतदुक्तं भवति स्मारकक्रमेण तावदनुष्ठानक्रमः न च मन्त्रे समन्वार्थे सति ब्राह्मणस्य स्मारकत्वम् अप्रयुज्यमानतया सामर्थ्याभावात्। न हि निर्वपामीतिवर्त्तिवपेदिति यदनुच्चारितमनुष्ठानौपयिकमनुष्ठेयप्रकाशनं करोति किं तु सम्यक्स्वमात्रतया प्रयोगबहिर्भूतं सत् अनेन वाक्येनेदं विहितमत एतत्करोमीत्येवमालोचनेन स्मारकं भवति। मन्त्रस्तु प्रयुज्यमान एवाभिधानत एव स्मारक इति संनिकृष्टः। विप्रकृष्टाच्च संनिकृष्टं बलवदित्येवं प्राप्त आह" भाष्यम् "न समत्वात्" ८सू०। "मन्त्रपाठ एव बलवान् यदुक्तं तन्न कुतः? समत्वात् मन्त्रपाठचोदनापाठयोः। कथमुभयोः समता उच्यते मन्त्राः कर्मणि करिष्यमाणस्य कर्म्मणः स्मरणार्थं प्रयुज्यन्ते, चोदना तु कर्मणो विधायिका अत एव चोदनायाः प्रशस्तिः पूर्व्वम् अतः पदार्थे विहिते सति पश्चात्तत्स्मरणार्थं मन्त्राः प्रयुज्यन्ते अतः समत्वमेवैतदिति प्राप्ते सिद्धान्तमाह" भा० "गुणानां तु भूयस्त्वात्" ९सू० "तुशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः। नैतदुभयं समम् किन्तु मन्त्रपाठ एव बलवान्। कुतः?

मन्त्रेषु गुणानां भूयस्त्वात् गुणानां बाहुल्यात् यतः चोदनापाठापेक्षया मन्त्रेषु बहवो गुणा विद्यन्ते। तद्यथा कर्मकाले उच्चारणे पदार्थस्मारके यतो मन्त्रा अर्थवादादिकृतव्यवधानरहिताः क्रमेण पठ्यन्ते तेनोत्तरोत्तरं पदार्थं झटिति स्मारयितुं शक्नुवन्ति नैवं चोदनापाठः विधेयार्थस्यार्थवाक्यसंदर्भव्यवहितत्वेन अन्वयतः स्मारयितुमशक्तत्वात्। न च कर्मकाले तस्योच्चारणं विहितं मन्त्रवत्। श्रुतिरपि मन्त्राणां गुणभूयस्त्वमाह "तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्तमित्यादिना(शत०ब्रा०११।७।४।४।)यो हि स्वप्रतिपादितस्यार्थस्य प्रामाण्यार्थमन्यस्योक्तिं प्रदर्शयति स आत्मापेक्षया उत्कृष्टस्यैव दर्शयति न निकृष्टस्य तेन गुणभूयस्त्वं मन्त्रेषु अतो मन्त्रपाठ एव बलवानिति सिद्धम्। पदार्थानां क्रमनियमे श्रुत्यादीनि षडेव प्रमाणान्युक्तानि तेषां विरोधे बलाबलं चोक्तम् अथेदं चिन्त्यते। यत्र बहूनि प्रधानानि सह क्रियन्ते यथा दर्शपूर्णमासयोराग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयैन्द्राग्नादीनि यथा चातुर्मास्यपर्वसु वाजपेयेऽतिरात्रपशुगणपृश्निसप्तदशप्राजापत्येषु च तत्रारादुपकारकाण्यङ्गानि सर्वेषां तन्त्रेण क्रियन्ते इति। वक्ष्यति कर्मणां युगपद्भावस्तन्त्रमित्यत्र(कात्या०१।७।१।)तेन न तेषु काचिच्चिन्ता संनिपत्योपकारकाणि तु द्रव्यसंस्कारकाणि प्रति प्रधानभेदेन कर्त्तव्यानि तत्र चिन्त्यते तानि किमेकस्य सर्वाणि कृत्वापरस्य कर्त्तव्यानि? किं वा समान एकैकः पदार्थः सर्वेषां कर्त्तव्यः? इति। तत्रैकं प्रधानमव्यवहितानि स्वाङ्गान्यपेक्षते तस्माङ्गानां प्रधानकालत्वस्य न्याय्यत्वादेकैकस्मिन् गुणकाण्डमपवृज्यात् इतरथा हि पदार्थानुसमये सति स्वप्रधानाद्विप्रकृष्येरन् यद्येकस्यासादनं कृत्वापरस्य तदैव क्रियते तदा पूर्वस्यासादनयोर्व्यवायः स्यात् संकर्षणं त्वारादुपकारकसाहित्यमात्रेणाप्युपपद्यते तस्मात्काण्डानुसमय एवेति प्राप्ते आह" भा० "तुल्यसमवाये सामान्यपूर्वमानुपूर्व्ययोगात्" १० सू०। "तुल्यसमवाये तुल्यानां प्रधानानां सहप्रयोगे द्रव्यसंस्कारकाणि संनिपत्योपकारकाण्यङ्गानि सामान्यपूर्वं कर्त्तव्यानि पूर्वः पूर्वः पदार्थः सर्वेषां समानः सकृत् कर्त्तव्यः। तद्यथा बहुषु हविःषु प्रथमं सर्वेषां विभक्तीकरणम् ततः सर्वेषां पात्रीस्थापनम् ततः सर्वेषां तत्र अभिघारः ततः सर्वेषां पात्रीप्रस्तारः ततः सर्वेषामुद्वासनम् ततः सर्वेषां वेद्यामासादनम् ततः सर्वेषामाजनः इत्येवं पदार्थानुसमयः कर्त्तव्यः। यद्येकैकस्मिन् गुणकाण्डमपवृज्यते तथा सति क्रमेण प्रयोगात् प्रयोगवाक्यावगतस्य साहित्यस्य बाधः स्यात् न हि वचनेनाविशेषतः साहित्यमवगम्यमानं कालनिकेन प्रधानासन्निपत्तोपकारकविषयमात्रं कल्पयितुं शक्यते। तस्मात् पदार्थानुसमयः। कुतः? आनुपूर्व्ययोगात् पदार्थानां तन्त्रान्तराणां च एवं क्रियमाणे पदार्था आनुपूर्व्यं च अनुक्रमेण युज्यन्ते तन्त्राम्नाय अन्यथोत्तरपदार्थकरणानन्तरं पूर्वेषु क्रियमाणेषु आनुपूर्व्ययोगो न स्यात्। "पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत" इत्यनेन वाक्येन पौर्णमासीशब्दबोध्यानां तत्सम्बद्धानां त्रयाणां यागानां साङ्गानामेककालप्रयोगोऽवगम्यते अतो यस्मिन्नेव क्षणे एकस्याभिश्रयणं कर्त्तव्यमापतति तस्मिन्नेवापरस्याभिश्रयणं कर्त्तव्यं तदशक्यतया केवलं न क्रियते द्वितीये तु क्षणे न कश्चिद्धेतुर्येन पुरोडाशान्तरं नाभिश्रियेत अतः प्रथमं पदार्थं सर्वेषां कृत्वा ततो द्वितीयादिः पदार्थः सर्वेषां कर्त्तव्यः। एवं बहुषु प्रधानेषु सर्वत्र पदार्थानुसमय एव न्याय्यो न काण्डानुसमयो इति स्थितम्। यत्र तु प्रधानविरोधो भवति पदार्थानुसमये क्रियमाणे। तत्र काण्डानुसमय एवेति वाचनिकेन साहित्येन पदार्थानुसमयः प्राप्तोऽपि प्रधानविरोधात्त्यक्तव्यः। पुरोडाशाङ्गं ह्यधिश्रयणादयः तदङ्गं च क्रमः पदार्थानुसमयरूपः तदाश्रयणे च हुतप्रकपालसंयोगात् पुरोडाशस्य प्रसङ्गः। न चाङ्गानुरोधेन प्रधानबाधो युक्तः। तेनानेकेषु हविःष्वेकैकस्य पुरोडाशस्याधिश्रयणं प्रथमभङ्गिरभिमर्शनं चेत्यन्तं काण्डानुसमयः कार्यः। यत्र तु नास्ति प्रधानबाधः हविष्वन्तरादिहविःषु तत्र भवतु पदार्थानुसमयः। दाक्षसप्तमाङ्गायां तु उद्वासनमपि व्युत्क्रमेण कार्य्यम् यदुक्तम् पूर्वस्य पदार्थे कृते तस्मिन्नेव द्वितीयस्य क्रियमाणे पूर्वस्य व्यवधानमिति तत् सहत्वविधिबलात् परिह्रियते। एवं च सति वाजपेये आग्नेयैन्द्राग्नसारस्वतीबार्हस्पत्यापृश्निसप्तदशप्राजापत्येषु द्वाविंशतिसंख्येषु पशुष्वेकविंशत्या पदार्थैः समानासमानजातीयैर्व्यवधानमिष्यते न न्यूनाधिकैः। अन्ये त्वसमानजातीयैरेव। अनेनैव मुख्यक्रमप्रावृत्तिकक्रमावुक्तौ भवतः। तथाहि यत्र बहूनि प्रधानानि भवन्ति तत्र यो मुख्यानां प्रधानानां क्रमस्तेनैव क्रमेण तदङ्गानां क्रमो भवति यथा पौर्णमास्यां प्रथममाग्नेययागः ततोऽग्नीषोमीययागः अत आग्नेयस्य प्रथमं ग्रहणम् ततोऽग्नीषोमीयस्य, एवं

प्रोक्षणादावपि । अयं मुख्यक्रमः अनेन क्रमेण यद्यङ्गा न्यनुष्ठीयन्ते तदाङ्गानां नियता प्रधानप्रत्यासत्ति रनुष्ठिता भवति एवं ह्यङ्गप्रधानयोर्यथाक्रमात मेव व्यवधानं भवति इतरथा तु पश्चाद्भाविनः प्रधानस्य प्रथमाङ्गं क्रियमाणं प्रधानेनात्यन्तं व्यवहितं स्यात् ।

अथ प्रवृत्तिक्रम उच्यते यत्र बहूनि हवींषि भवन्ति समानदैवतानि यथा वाजपेये पशवः तत्र चोपा करणादयः संनिपातिनः प्रतिपश्वावर्त्तनीयाः । तेषां चावृत्तिरेकस्य पशोः कार्त्स्न्येन कृत्वा परस्यापि तथैव क्रियन्त इत्येवम् । किं तर्हि ? सर्व्वेषामुपाकरणं यतः कुतश्चित् पशोरारभ्य कृत्वा ततः सर्व्वेषां नियोजन मित्युक्तम् । तत्र प्रथमे पदार्थे उपाकरणे अनियम एव यतः कुतश्चित् पशोरारभ्य कर्त्तव्यः । द्वितीयस्तु पदार्थो नियोजनरूपः किं प्रथमो यत आरब्धः तत एवारम्भ- णीयः ? उत तत्राप्यनियम एवेति ? तत्र क्रमनियमका- रणानां श्रुत्यर्थपाठानामभावदनियमे प्राप्ते उच्यते प्रवृत्त्यैव नियमः । प्रथमः पदार्थो येन क्रमेण कृतः स एव क्रम उ- त्तरेष्वपि नियोजनादिषु नियंस्यते । कुतः ? पदार्थैः सह प्रधानं कर्त्तव्यमिति वचनात् सर्व्वे पदार्थाः प्रधानकालात् विप्रकृष्टव्याः कथं? पदार्थैः सह प्रधानस्य वचनम् यावता "दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत प्राजापत्यैश्चरन्तः" इत्यादिषु प्रधा- नमात्रं श्रूयते उच्यते,समीहितं भावयेद्यागेनेत्यमिति हि यजेतेत्यस्यार्थः । तत्र यस्यामेव वेलायां स्वर्गो भावने कर्त्तृत्वं प्रतिपद्यते तस्मिन् क्षणे करणेतिकर्त्तव्यते अपि व्याप्रियेते । अयमर्थः नात्र प्रधानं कर्त्तव्यं श्रूयते किन्तु प्र- धानेन स्वर्गः कार्य्य इति करणविभक्तिनिर्द्देशाद्यागेनेष्टं कार्य्यमस्मिन्काले कुर्य्यादिति तेन स्वकार्य्यं सेतिकर्त्तव्य- ताकेन कर्त्तुं शक्यते नान्यथा । तस्माच्चितयस्य फलकर- णेतिकर्त्तव्यत्वस्य युगपद्यजेतेत्यनेन कर्त्तव्यतयोक्तं । ततोऽ न्यथा करणेतिकर्त्तव्यताकत्वमेव न स्यात् न हि पश्चाद्भा- वि करणं भवति । तथा भविष्यति भाव्ये भूते च करणे ध्यवायेन दोषः न हि विनष्टं करणं भवतीति । तथा करणेतिकर्त्तव्यतयोरपि मिथो विप्रकर्षे अयमेव दोषः । न हि विनष्टमनागतं वानुग्राहकं भवति । तेन सद्यस्तु ध्यामेककालतैषां प्राप्तानाम् । ततः प्रधाने सेतिकर्त्तव्यताके एकस्मिन् क्षणे सह कर्त्तव्ये प्राप्ते सति एकः कर्त्ता बहूनि प्रधानानि इतिकर्त्तव्यतां वा असमर्थः कर्त्तुं, यौगपद्येने- कस्याशक्यत्वात् क्रियाणामपि विप्रकर्षः । ईदृशेनापि विप्रक- र्षेण सहैव पदार्थाः कृता भवन्ति । प्रयोगवचनो हि यावतः पदार्थाननुष्ठापयति तावद्भिरव्यवधानैस्तया यावान् कालो व्याप्यते तावानेकः कालः तावति च काले स- र्व्वेषां कालो विधीयते न त्वेकस्मिन् क्षणे अशक्यार्थवि- धिप्रसङ्गात् । तेन प्रत्यासत्तिरेतेषां साहित्यम् नैकक्षण- वर्त्तित्वम् । यद्येवम् प्रयोगवचनेनैव क्रमस्य सिद्धत्वात् श्रु- त्यादिभिः किं क्रियते ? अनियतक्रमेणानुष्ठानं प्राप्नोतीति क्रमनियमे तेषां व्यापारः । यस्मात् योगविधिनैकक्षणव- र्त्तित्वं विधत्ते प्रत्यासत्तिमात्रम् । तस्मात् प्रधानं चिकी- र्षितमनागतं कृतं वा तेषां प्रधानार्थानामनुष्ठापकम् ! करिष्यमाणेन कृतेन वा प्रधानेन प्रत्यासत्तिमात्रमङ्गा- नां तत्साहित्यम् नैकक्षणवर्त्तित्वम् । तत्राग्न्यन्वाधा- नादीनां करिष्यमाणं प्रधानं निमित्तम् स्विष्टकृदादीनां तु कृतम् । तेनैवमप्यग्न्यन्वाधानादिनि विप्रकर्षे केचित्पदार्थाः क- णव्यवहिताः प्रधानेनापेक्ष्यन्ते केचिद्द्वाभ्यां क्षणाभ्यां व्यवहिताः केचिद्बहुभिरिति । एवं वाजपेयपशुष्वपि अ- ग्न्यन्वाधानादि प्रागुपाकरणात् साधारणं सर्व्वपशूनां सह अनुभूतम् । उपाकरणादयोऽपि संनिपत्योपकारका- स्तन्त्रेणाविभवादावर्त्तयितव्या अपि साहित्येनैव पशुभि- रनुभवितव्याः । यदैकस्योपाकरणम् तदैवेतरेषामपि कुतः ? सहचोदितत्वात्पशूनां साङ्गानाम् । तत्रैवं सहानुभवि- तव्ये सति यस्य पशोः प्रथममुपाकरणं क्रियते तस्य प्रा- कृतेन पाठेन यद्यपि द्वितीयः पदार्थो नियोजनरूपः स्याप्यते तथापि सहवचनादेव एकस्मिन्नेकक्षणव्यवहितां द्वितीयं पदार्थमाकाङ्क्षति । द्वितीयस्तु पशुर्द्विक्षणोपा- करणाद्व्यवहितमेकेन प्रथमस्य पशोर्नियोजनक्षणेन च व्यवहितं स्वीयं द्वितीयं पदार्थमाकाङ्क्षति । एवं तृती- यादयोऽपि पशवः सजातीयविजातीयव्यवहितानात्मीया- न् पदार्थानपेक्षन्ते । अन्त्यस्तु विजातीयैः पूर्व्वोपाकृतानामेक- र्द्वितैः पशूनां नियोजनक्षणैर्व्यवहितमेव द्वितीयं पदा- र्थमपेक्षते । तदेवं संनिपत्योपकारकाणामालोच्य ईदृशी एक- विंशतिक्षणव्यवधानापेक्षा प्रधानानां भवति । ततश्च याव- द्भिर्नाव्यवहितः शक्यः पदार्थः कर्त्तुं तावद्भिर्व्यवधानमग- त्यावगत्य कर्त्तव्यम् कृतोऽप्यधिकैस्तु न व्यवधातव्यम् । यद्येकं पदार्थमेकस्य कृत्वा द्वितीयोऽपि पदार्थस्तस्यैव क्रियते ततः सहवचनं नोपपद्येत । एवं सर्व्वत्र तृती- यादिष्वपि पदार्थेषु योज्यम् । प्रथमपदार्थक्रम एव द्विती- यादिष्वपि समाश्रयितव्यः इतरथा केषां चन व-

द्रव्यान्तरव्यवधिकैरपि पशोर्व्यवहितानि स्युः। न च तद्युक्तम्। न चैवं केषांचिदङ्गैर्व्यवधानं गुणो भविष्यतीति वाच्यम् यथाधिकैर्व्यवधानेऽनुतकरत्वम् एवं न्यूनैरपि व्यवधाने अनुतकरत्वमेव। तस्मादेकविंशतेः पशूनां साहित्यसम्पत्तये पर्यग्निविधानाय क्रमः पदार्थानां मिथ एकविंशतिसंख्यव्यवधानाख्योऽपेक्षितः। स न्यूनेऽधिके च व्यवधाने बाध्येत। अतः सर्वेषां तुल्यप्रवृत्तिसिद्धौ प्रथमपदार्थक्रम एव द्वितीयादिष्वाश्रयणीय इति सिद्धम्। प्रधानाङ्गानां मिथः प्रवृत्तिर्नियामकत्वम्, मुख्यक्रमे तु अङ्गानां प्रधानप्रत्यासत्तिरिति विशेषः। मुख्यक्रमप्रवृत्तिक्रमयोर्विरोधे च मुख्यक्रमो बलीयान्। तद्यथा दर्शपूर्णमासयोः सांनाय्यधर्माः शाखाच्छेदनादयः पूर्वं प्रवर्त्तन्ते पश्चादाग्नेयधर्माः, प्रदानं त्वाग्नेयस्य प्रथमम् पश्चात्सांनाय्यस्य ततः स्विष्टकृद्दानं प्रयाजशेषाभिघारणं प्राशदानं वेद्यासादनादिकं च किं प्रवृत्तिक्रमात् सांनाय्यस्य पूर्वं भवति? उत मुख्यक्रमादाग्नेयस्येति? संदेहादनियमे प्राप्ते मुख्यक्रमो बलीयानित्युच्यते। अस्मिन् हि आग्नेयमात्रे अङ्गीभावः प्रथमपदार्थः प्रधानादिप्रकरणे अन्ये सर्वे संनिकृष्टा भवन्ति प्रवृत्तिक्रमे तु बहूनां विप्रकर्षः। एवं तु क्व प्रवृत्तिरूपं बलीयसा पाठक्रमेण मुख्यक्रमो बाध्यते प्राशदानादिषु पाठक्रमाभावात् प्रवृत्तिक्रमो मुख्यक्रमेण बाध्यते। अथ स्थानक्रमामुच्यते। साद्यस्क्रे "सह पशूनालभेत" इति(श०२२.२.१८,)श्रूयते साहित्यं च सवनीयस्य स्थाने। तत्र किमुपाकरणादौ अनियमः? उत यथाग्नीषोमीयस्य प्रथममुपाकरणम्? अथवा सवनीयस्येति?। तत्र नियमकारणाभावादनियमे प्राप्ते प्रकृतिवद्ग्नीषोमीयस्य प्राथम्ये प्राप्ते उच्यते सवनीयस्यैव प्रथममुपाकरणम्। अग्नीषोमप्रणयनानन्तरमग्नीषोमीयस्योपस्थानम्। स तेनोपस्थितोऽपि सहालम्भवचनेन तत्स्थानाच्चालितत्वादननुष्ठितोऽत्र तु न तस्य किंचिदुपस्थापकमस्ति। सवनीयस्तु स्वस्थानादप्रचलितः सन्नाग्निमथनादुपस्थितत्वात्तदनन्तरमुपाक्रियते। ततः साहित्यवचनादितरोपाकरणम्। अतः सवनीयस्यैव प्राथम्यम्। इतरयोस्तु कथं क्रमः? अनियम एव, तयोरुपस्थाने विशेषाभावात्। अथवा प्रकृतिदृष्टं पौर्वापर्यमस्ति बाधेऽनुपहतमित्यग्नीषोमीयमुपाकरणमानूबन्ध्योपाकरणमिति। तदेवं श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रवृत्तिसंज्ञानि षट् प्रमाणानि क्रमनियमकारीण्युक्तानि तेषां परस्परविरोधे च पूर्वं-पूर्वं बलवत् उत्तरमुत्तरं च दुर्बलमिति। तदुक्तम् "श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रवृत्तिभिः। पदार्थानुष्ठानाह्वीनानां नियमः कर्मणां क्रमः। विरोधे पारदौर्बल्यमेतेषामपि पूर्ववदिति" भा० (पूर्ववत् श्रुतिलिङ्गादिवत्)

क्रमस्य विनियोगसाधनता जै० सू० भाष्ययोर्दर्शिता यथा "क्रमश्च देशसामान्यात्" ३।३।१२ सू०

"अथ किमेताश्चत्वार्येव विनियोगकारणानि?। न,—इत्युच्यते। किं च क्रमश्च देशसामान्यात्, क्रमवतामानुपूर्व्येणोपदिश्यमानानां यस्य पर्याये यं धर्ममामनन्ति तस्य तं प्रति आकाङ्क्षा अनुमीयते, सत्यामाकाङ्क्षायामेकवाक्यभावः, तस्मात् ततो विनियोगः—इति। किमिहोदाहरणम्? किं च प्रयोजनम्?। आनुपूर्व्यवतां यागानामनुमन्त्रणेष्वाम्नातेषु उपांशुयाजस्य क्रमे "दब्धिर्नामासीति" समाम्नातः, तस्य आकाङ्क्षामुत्पाद्य तेन एकवाक्यतां यात्वा तत्र एव विनियोगमर्हति—इति, तथा च ऐन्द्राग्नं कर्म यियातसजातस्य अस्ति आम्नातम्, तस्य याज्यानुवाक्यायुगलमप्याम्नायते ऐन्द्राग्नम्, "इन्द्राग्नी रोचनादिवः प्रवर्षणिभ्यः"—इत्येकम्, अपरं "इन्द्राग्नी नवतिं पुरः श्नथद्वृत्रम्"—इति। तत्र लिङ्गाद्विनियोगे सिद्धे विशेषविनियोगो भवति, पूर्वं युगलं पूर्वस्य ऐन्द्राग्नस्य, उत्तरमुत्तरस्य—इति, एतत् उदाहरणम् प्रयोजनञ्च" भा०

क्रमप्रकरणयोरेकत्र समवाये प्रकरणं बलीयः। क्रमसमाख्ययोस्तु क्रमो बलीयान् "श्रुति-लिङ्ग-वाक्य प्रकरण स्थान समाख्यानां पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्" सू०। "श्रुतिर्द्वितीया क्षमता च लिङ्गं वाक्यं पदान्येव तु संहतानि। सा प्रक्रिया सा० कथमित्यपेक्षा स्थानं क्रमो योगबलं समाख्या" पार्थसारथिमिश्रैर्विनियोगसाधकानां श्रुत्यादीनां लक्षणोक्त्या स्थानशब्दस्य क्रमवाचकतावगतेः। विवृतमेतत् न्यायबोधिन्यां यथा

"योगबलं प्रसिद्धावयवार्थ--समाख्या योगार्थेन प्रवृत्तं पदम्। यथा हौत्रमाध्वर्यवमौद्गात्रमिति। दर्शपौर्णमासादिषु याज्यायाजकपाठादयोधर्मा ऋग्वेदोक्ता हौत्रसंज्ञकाः, दोहननिर्वापादयो यजुर्वेदोक्ता, आध्वर्यवसंज्ञकाः, स्तोत्रपाठादयः सामवेदोक्ता औद्गात्रसंज्ञकाः पदार्था उक्ताः। तत्रास्यैते धर्मा इति नियामकाभावात् अपेक्षया सर्वेषां सर्वकर्त्तृप्रसक्तौ होतु-

रिदं हौत्रमिति प्रकृतिप्रत्ययरूपावयवशक्तिलभ्यार्थयोगरूढ़रूपसमाख्यया हौत्रादिकर्त्तव्यत्वं प्रतीयते। एवं, हौत्रं जुहोति औद्गात्रं जुहोतीत्यादौ" होत्रादेर्होमकर्त्तृत्वं प्रतीयते। होता ऋग्वेदी अध्वर्युर्यजुर्वेदी उद्गाता सामवेदी "अध्वर्य्युद्गातृहोतारो यजुःसामर्ग्विदः क्रमादिति" कोषात्। न च समुदाये शक्तिः प्रमाणाभावात् अतएवोक्तं भट्टपादैः "पाचकन्तु पचिरेवाह कर्त्तारं प्रत्ययोऽध्वकः। पाकविशिष्टः पुनः कर्त्ता वाच्योनान्यस्य कस्यचित्"। पाकविशिष्टः पाकविशिष्टः"।

शबरभाष्ये उदा० यथा "अथ प्रकरणस्य क्रमस्य च विरोधे किमुदाहरणम्?। राजसूयप्रकरणेऽभिषेचनीयक्रमे शौनःशेपाख्यानादि आम्नातं, यदि प्रकरणं बलवत् सर्वेषां, तदङ्गम्, यदि क्रमः, अभिषेचनीयस्यैव। किं तावत्प्राप्तम्?—तुल्यबले एते कारणे—इति। कुतः?। न तावत् विशेषमुपलभामहे, नावगच्छाम इदं बलीयः—इति। तस्मात् तुल्यबले एते कारणे—इति। अपि च प्रकरणं वाक्येन बाधितं, तस्मात् बाध्येत क्रमेणापि—इति"। "एवं प्राप्ते ब्रूमः,—प्रकरणं क्रमात् बलीयः। कुतः?। अर्थविप्रकर्षात्। कोऽस्यार्थविप्रकर्षः?। प्रकरणवतः आकाङ्क्षत्वात् तत्सन्निधानाम्नातेन परिपूर्णेनाध्यवकल्पेन एकवाक्यत्वम्, न तु क्रमवतः, क्रमेण आम्नातेन, अनेकस्याम्नायमानस्य सन्निधिविशेषाम्नानमात्रं हि क्रमः तत्र सन्निधिविशेषाम्नानसामर्थ्यात् क्रमवतः सन्निधावाम्नातस्यानुपलभ्यमानमेव आकाङ्क्षावत्त्वमस्ति—इत्यवगन्तव्यम्। प्रकरणे तु प्रकरणवतः प्रत्यक्षम्, न च प्रकरणवता क्रमवता च यौगपद्येन एकवाक्यता सम्भवत्याम्नातस्य—इति विरोधः। तत्र प्रकरणे प्रत्यक्षं साकाङ्क्षत्वं, क्रमस्यानुमानिको बाधितुमर्हति। साकाङ्क्षत्वात् एकवाक्यत्वम्, एकवाक्यत्वादभिधानसामर्थ्यं, सामर्थ्यात् श्रुत्यर्थः—इति सन्निकृष्टः प्रकरणस्य श्रुत्यर्थो, विप्रकृष्टः क्रमस्य। तस्मात् क्रमप्रकरणयोः प्रकरणं बलवत्तरम्—इति"।

"अथ यदुक्तं,—वाक्येनापि हि तत् बाधितम्, अतोऽन्येनापि तत् बाधितव्यम्—इति, नैतत्, बाधितस्यानुग्रहो न्याय्यो, न बाधितं बाधितव्यम्—इति"।

"अथ क्रमसमाख्ययोर्विरोधे किमुदाहरणं? किं बलवत्तरम्?—इति। पौरोडाशिकम्—इति समाख्याते काण्डे सान्नाय्यक्रमे "शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे"—इति शुन्धनार्थो मन्त्रः समाम्नातः। तत्र सन्दिह्यते, किं समाख्यानस्य बलीयस्त्वात् पुरोडाशपात्राणां शुन्धने विनियोक्तव्यः,(मन्त्रः) उत क्रमस्य बलीयस्त्वात् सान्नाय्यपात्राणाम्?—इति। किं तावत्प्राप्तम्?—तुल्यबले एते कारणे स्याताम्। कुतः? अविशेषात्, यदि वा समाख्यैव बलीयसी, बाधितो हि क्रमः प्रकरणेनापि इति"। "एवं प्राप्ते ब्रूमः,—क्रमो बलीयान्। कुतः?। अर्थविप्रकर्षात्। कः पुनरत्रार्थविप्रकर्षः?। निर्ज्ञाते प्रकरणेन केनापि सहैकवाक्यत्वे यत् सन्निधावाम्नायते, तत्र आकाङ्क्षा परिकल्प्यते, नैकवाक्यतेत्यवगम्यते, लौकिकश्च यज्ञः समाख्या, न च, लोक एवंविधेषु अर्थेषु प्रमाणम्। तस्मात् क्रमो बलीयान्"

विवृतमेतत् तत्त्वबोधिन्यां यथा

"स्थानप्रकरणयोर्यथा। पवित्रादिसोमयागा बहवः परस्परनिरपेक्षाश्चापि प्रत्येकं फलवन्तः समप्राधान्याः। ते च मिलिता राजसूयः। तन्मध्येऽभिषेचनीयाख्यः कश्चित् सोमयागविशेषः तत्सन्निधौ अक्षदेवनादिकं श्रूयते। यथा "अक्षैर्दीव्यति राजन्यं जिनाति शौनःशेपमाख्यापयतीति" जिनाति जयति। शौनःशेपं वह्वृचब्राह्मणे आम्नातं शुनःशेपस्तुतिविषयमुपाख्यानमिति माधवाचार्य्याः। एतेन शुनःशेपस्यैव चरित्रं पुराणप्रसिद्धमित्युदीच्यव्याख्यानं निरस्तं, वैदिके कर्मणि वैदिकोपाख्यानस्यैवोचितत्वाच्च "शौनःशेपं जुहोतीति" पाठकल्पनमपि कल्पनमेव माधवाचार्य्यादिभिर्वेदग्रन्थे राख्यापयतीत्यस्य लिखितत्वात्। तत्र च सान्निध्यरूपस्थानबलात् अक्षदेवनादेरभिषेचनीयाङ्गत्वं लभ्यते प्रकरणात्तु सर्वयागात्मकराजसूयस्य इति कर्त्तव्यताकाङ्क्षया अक्षदेवनादयो विहिता इति। प्रकरणबलात् राजसूयाङ्गत्वमक्षदेवनादेः राजसूयश्च बहुयागात्मक इति तत्र सर्वेषामङ्गत्वं, सर्वाङ्गत्वञ्च राजसूयघटकीभूतसर्वयागजन्यफलापूर्वस्य पूर्वोपकारद्वारा सर्वोपकारकत्वम्। अत्र चाकाङ्क्षायाः क्रमत्वाद्वाक्यलिङ्गश्रुतिरूपमितवत्त्वम् अयथानम् अभिषेचनीयस्याक्षदेवनादेराकाङ्क्षा नास्ति तस्य ज्योतिष्टोमविकारत्वेन प्रकृतिवद्विकृतिन्यायात् अतिदिष्टैः प्रकृतीभूत ज्योतिष्टोमाङ्गैरेवेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षानिवृत्तेरिति सन्निधिपाठबलात् आकाङ्क्षामुत्थाप्य तद्द्वारा वाक्यलिङ्गश्रुतीनां कल्पनीयतया चतुर्भिर्व्यवहितमङ्गत्वग्राहकमिति प्रकरणाद्दिवक्षेण ग्राहकं स्थानं दुर्बलमिति। तस्मात्

प्रकरणात् सर्वं यागात्मकराजसूयाङ्गत्वदेवनादिक-मिति । ननु सर्वाङ्गमभिषेचनीयाङ्गमेव वा उभयथापि राजसूये तेषां कर्त्तव्यत्वाद्विचारोऽयमनुपयुक्त इति । न च प्रत्येकराजसूये प्रत्येकयागकाले तेषामनुष्ठानार्थं विचार इति वाच्यं तथा सति प्रत्येकाङ्गत्वेन प्रत्येक-जन्यकलिकापूर्वोपकारकतया फलभिरत्वापूर्वानुपकार-कत्वात् राजसूयाङ्गत्वानुपपत्तेः । न च कलिकापूर्व-द्वारैव फलभिरत्वापूर्वोपकारकत्वमिति वाच्यं तत्तदङ्ग-पूर्वाणां प्रत्येकं षट्त्वस्य तेषाञ्च षट्कलिकापूर्वं प्रति-कारणत्वस्य कल्पनायां महागौरवात् । तस्माद्राजसूयाङ्ग-त्वेनाक्षदेवनादीनां सकृदनुष्ठानं तत्तदङ्गपूर्वद्वारा फल-भिरत्वापूर्वोपकारकत्वं लाघवादितिचेत् सत्यं यत्र-देवनादीनामभिषेचनीयाङ्गत्वे यत्र प्रधानतया स्वतन्त्रे-णाभिषेचनीयानुष्ठानं तत्राप्यक्षदेवनादिकरणापत्ते र्वा-रणार्थं विचारारम्भात् । अस्पृशाकाङ्क्षायाः कल्प्यत्वं स्थानप्राप्तौ दोष इति सङ्गच्छते अन्यथा राजसूयाङ्गत्वेना भिषेचनीयेऽपि तस्याः क्लृप्तत्वात् । एवञ्चाभिषेचनीय सन्निधौ पाठस्तत्काले कर्त्तव्यताज्ञापनार्थमिति ध्येयम् । स्थानसमाख्ययोर्यथा । सङ्घमन्त्रानुक्रा "एतत् पौरोडाशिक काण्डम्" इत्युक्तं पुरोडाशमन्त्रकाण्डे च "शुन्धध्वं दैवा व्यायै कर्म्मणे देवयाज्यायै" इति मन्त्रः पठितः तत्र च शुन्धध्वमिति मन्त्रलिङ्गात् पात्रशोधने मन्त्रस्य विनियोग प्रतीयते स च पुरोडाशस्येदं पौरोडाशिकमिति प्रकृति प्रत्ययार्थरूपसमाख्याबलात् पुरोडाशकाण्डोक्तानामु-लूखलमुसलादीनामपि तनुष्प पुरोडाशपात्रशोधने प्रती-यते अथ च साम्नाय्यहोमसन्निधाने मन्त्रः श्रूयते यथा "साम्नाय्यात् पयान् गृह्णाति शुन्धध्वं दैवाज्याय कर्मणे देवयाज्यायै साम्नाय्येन जुहोति" इत्यादिदध्योदनरूपस-न्निधानपाठात् स्थानबलात् साम्नाय्यपात्रशोधनाङ्गत्वम् । तथाहि पौरोडाशिकमित्यत्र प्रकृत्या पुरोडाश उच्यते तद्धितेन च मन्त्रादिकलापरूपं काण्डमुच्यते तद्धितवा-च्यकाण्डपदार्थमन्त्रादेः पुरोडाशसम्बन्धित्वं तु न कस्या-पि पदस्यार्थः, किन्तु समभिव्याहारलभ्यम् । तदुक्तम् "नैतदेवं समाख्या हि न सम्बन्धाभिधायिनी । पाकं हि पचिरेवाह कर्त्तारं प्रत्ययोऽप्यकः । पाकयुक्तः पुनः कर्त्ता वाच्यो नैकस्य कस्यचित्" । तथा च पौरोडाशिकपदस्य तन्मन्त्रसान्निध्यं विना तद्धितवाच्यकाण्डपदार्थे मन्त्रे पुरोडाशसम्बन्धित्वं न लभ्यते समाख्यान्यथानुपपत्त्या पौरोडाशिकपदस्य मन्त्रसान्निध्यं कल्पनीयमन्यथा समा-ख्याया अकिञ्चित्करत्वम् । साम्नाय्यहोमस्यापि पुरोडा-शकाण्डपातितया तत्सम्बन्धेऽपि समाख्याबाध्यत्वादिति साम्नाय्येन मन्त्रस्य सान्निध्यं कल्प्यमिति प्रकरणादिक-ल्पनाचतुष्टयमात्रव्यवहितमिति सिद्धं समाख्यातः स्थानं बलवदिति । तदुक्तम् । "एकद्वित्रिचतुःपञ्चवस्त्वन्तरम-कायनम् । लिङ्गादीनाञ्च वैषम्यं श्रुत्यपेक्षं विधीयते । बाधिकैव श्रुतिर्नित्यं समाख्या बाध्यते सदा । मध्यमानान्तु बाध्यत्वं बाधकत्वमपेक्षया" । स्थानसमाख्ययोर्विरोधे पार्थसारथिमिश्रमाधवाचार्य्यदेवनाथप्रभृतिभिरेवं व्या-ख्यातम्" ।

पौर्व्वापर्य्यरूपक्रमो द्विविधः कालिको दैशिकश्च तत्र वैदि-ककर्म्मानुष्ठाने श्रुत्यादिभिः यः क्रमो नियमितः स सर्व्वोऽपि कालिकः । दैशिकस्तु "क्रमान्मेषादयः, स्मृताः" एव इत्यादौ राशिचक्रपूर्व्वापरदेशस्थितत्वात्तेषां दैशिकक्र-मवत्त्वम् । "वृत्तानुपूर्व्वे च नचातिदीर्घे" कुमा० इत्यत्रापि दैशिकक्रमः । क्वचित् उपदेशक्रमेण पदार्थानां क्रमवत्त्वम् यथा "वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकन्यया" या० स्मृ० । अत्र ब्राह्मणादीनां वर्णानां चतुर्णां क्रमे-णोपदेशात् तत्क्रमेण ब्राह्मणादीनाम् क्रमिकत्वम् । एवं "तासां वर्णक्रमेणैव ज्यैष्ठ्यं पूजा च वेश्म च" मनुवाक्ये "अध्वर्यूद्गातृहोतारो यजुःसामर्ग्विदः क्रमात्" इत्यमरवाक्ये च उपदेशक्रमात् क्रमवत्त्वम् । गर्भा-धानादीनां संस्काराणामुपदेशक्रमेणैव क्रमिकत्वम् क्वचित् पदार्थगतोत्पत्त्यादिक्रमेणापि पदार्थक्रमोऽभि-धीयते इत्याद्यूह्यम् । स एवम् लक्षक्रमव्युत्क्रम व्यर्थलक्ष्य क्रमव्युत्क्रम इत्यादावपि तथात्वम् ।

अत्र क्रमणे "सागरः प्लवगेन्द्रेण क्रमेणैकेन लङ्घितः" भा० व० ११८७श्लो० । "व्यक्रंसि तैरङ्गनभःक्रतक्रमैः" नैष० । पादे "पदानि त्रीणि दैत्येन्द्र ! सम्मितानि पदा मम" इत्युपक्रमे "त्रिभिः क्रमैरसन्तुष्टो द्वीपेनापि न पूर्य्यते" भाग० ८।१६।१८। बलिं प्रति वामनोक्तिः । "अपि क्रमैरिमाल्लोकान् विश्वकायः क्रमिष्यति" तत्रैव २६श्लो० बलिं प्रति शुक्रोक्तिः । सामर्थ्ये "क्रमं बबन्ध क्रमितुं सकोपः" भट्टिः क्रमं सामर्थ्यं बबन्ध चकार क्रमितुं क्रमं यत् सामर्थ्यं तच्चकारेत्यर्थः" जयम० । सामर्थ्यहेतुव्यापारविशेष एव क्रमबन्धार्थ इति तु न्या-य्यम् । अतएव "न क्रमः सञ्जीहत आसीत्" "तथा स-

ञ्जीकृतक्रमेण स्नातव्यम्" "तदुपहृपार्श्वे मया क्रमः सज्जीकृतः" "सिंहोऽपि क्रमं कृत्वा निःसृतः" इति च पञ्चत० तत्परतैव । परिपाट्याम् "पृथक्क्रमे यज्ञमनुजिघ्नक्रमः" रघुः "मेनकमेणोपपरोध सद्मनम्" रघुः । "नेन क्रमेणोपपरिपाट्या" मल्लि० । आनुपूर्व्ये "क्रमागतकृशतरोर्ध्वयोपमाः" "रघुः क्रमाद्यौवनमिन्दुवर्धनः" रघुः । आनुपूर्वी च वस्तुभेदात् भिन्ना तत्र शब्दस्यानुपूर्वी अव्यवहितोत्तरोच्चार्यमाणत्वम् इतरस्य तु अव्यवहितोत्तरकालवर्त्तित्वम् यथा प्रथमं शैशवं ततो यौवनं ततो जरेति वयोविशेषाणां, विद्यानान्तु वेदपूर्वकत्वमितरविद्यानां तथात्वात् । एवं पदार्थगतानुपूर्व्यविशेषः यथायथमूह्यः । स च अयुगपद्भावः । "अर्थक्रियाकारित्वं च क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं न च क्रमाक्रमाभ्यामन्यः प्रकारः समस्ति" सर्व० द० बौ० द० । "क्रमच्छन्नं क्रमाभिधानव्याप्तम्" दायभागः । अनुष्ठाने । "इत्थमस्य विततक्रमे क्रतौ" माघः "विततक्रमे विततानुष्ठाने" मल्लि० । १०विन्यासे "उत्क्रान्तवर्णक्रमधूसराणाम्" रघुः । "उत्क्रान्तवर्णक्रमाः शीर्णवर्णविन्यासाः" मल्लि० । ११पङ्क्तौ च न० "क्रमः शक्तौ परिपाट्यां क्रमं चरणपङ्क्तयोः" इति विश्वोक्तेः पादे क्लीवतापि ।

क्रमक त्रि० क्रमं वेदपाठभेदमधीते वेद वा क्रमा० वुन् । १वेदपाठविशेषरूपक्रमाध्यायिनि २तद्वेत्तरि च ।

क्रमजित् पु० नृपभेदे "अनुपराजोदुर्वषः क्रमजिच्च सुदर्शनः" भा० स० ४अ० ।

क्रमज्या स्त्री चक्रायां स्पष्टाधिकारे सि० शि० उक्ते चतुर्विंशत्यर्द्धजीवाभेदे तन्मानं तत्रोक्तं यथा

"तत्त्वाश्विनो नन्दसमुद्रवेदा रूपर्तुषट्का गगनाष्टनागाः पञ्चाभ्ररुद्रास्तिथिविश्वतुल्या आद्यैर्निरुक्ता नवरात्रिचन्द्राः । नन्दाग्निभौर्गेन्द्रभुवो दिगङ्कचन्द्रा हुताशाक्षकृपार्श्वदस्राः । तुरङ्गषट्काक्षतयः कुराममिद्धाः शराष्टयुग्माः क्रमेण । गजाश्विभाग्य इषराष्टदस्रास्तुरङ्गचन्द्रप्रहस्तलोचनानि । अम्भोधिकुम्भाग्निगुणास्तुरङ्गशैलेन्दुराधा रसभूतदन्ताः । कुदन्तलोका द्वितुरङ्गदेवा गोऽश्वाश्विलोकाः कुगुणाश्विरामाः । भुजङ्गलोकाश्विगुणाः क्रमज्या" सू० "इह हि स्पष्टीकरणमभ्रं तत्र सकलमेव ज्याभिः प्रतिपाद्यते । यतो ग्रहकक्षायां योऽयमवधिभूतः प्रदेशोऽध्यमध्यरेखेनोच्यते । तस्मादत्र स्थानात् तिर्यक्स्थोपग्रहो वलयेऽर्धज्याप्यो भवति । अतोऽर्धज्याभिः सर्वं कर्म । तत्र भगणकलाङ्कितकलाचतुर्थांशो इह ज्यास्येव चतुर्विंशतिज्यार्धानि भवन्ति" प्रमिताः । २४क्रमज्याङ्कास्च यथा

२२५ । ४४९ । ६७१ । ८९० । ११०५ । १३१५ । १५२० । १७१९ । १९१० । २०९३ । २२६७ । २४३१ । २५८५ । २७२८ । २८५९ । २९७७ । ३०८४ । ३१७७ । ३२५६ । ३३२१ । ३३७२ । ३४०९ । ३४३१ । ३४३८ ।

तासां तथामानं समर्थितं सू० सि० रङ्गनाथाभ्यां यथा "राशिलिप्ताष्टमो भागः प्रथमं ज्यार्धमुच्यते । तत्तद्विभक्तलब्धोनमिश्रितं तद् द्वितीयकम् । आद्येनैवं क्रमात् पिण्डान् भक्त्वा लब्धोनसंयुताः । खण्डकाः स्युश्चतुर्विंशज्ज्यार्धपिण्डाः क्रमादमी" सू० सि० ।

"एकराशिकलानामष्टादशशतानामष्टमोंऽशस्तत्त्वाश्विमितः २२५ प्रथममाद्यं ज्यार्धं सम्पूर्णजीवार्धपिण्डकः कथ्यते तद्भिज्ञैः । ततः प्रथमज्यार्धात् तेन प्रथमज्यार्धेन भक्तालब्धेन हीनमन्यस्याप्रसङ्गात् प्रथमज्यार्धमनेन युक्तं तत् प्रथमज्यार्धं द्वितीयकं ज्यार्धं भवति द्विगुणप्रथममेकोनम् । तृतीयादीनामानयनार्थमुक्तप्रकारमतिदिशति आद्येनेति । प्रथमज्यार्धपिण्डेन । एवमुक्तरीत्या क्रमात् सिद्धपिण्डान् भक्त्वा लब्धैः क्रमशाद्यं खण्डमनेन युताः खण्डका अविद्धाव्यवहितसिद्धज्यार्धपिण्डा अभिद्धपिण्डा भवन्ति । यथा प्रथमखण्डं २२५ प्रथमभक्तं फलं १ तेन हीनं खण्डं २२४ तेन युक्तं द्वितीयखण्डं ४४९ । तत्र प्रथमभक्तं फलम् २ अर्धाधिकावयवस्यैकाधिकत्वेन ग्रहणस्य साम्प्रदायिकत्वात् । फलैक्येन ३हीनं प्रथमम् २२२ अनेन द्वितीयखण्डो ४४९ युतस्तृतीयम् ६७१ । एवमिदं प्रथमखण्डभक्तं फलम् ३अनेन पूर्वफलैक्येन ३युतं जातं सर्वफलैक्यम् ६ अनेन प्रथमं खण्डं हीनम् २१९ अनेन तृतीय ६७१युतं चतुर्थम् ८९० । एवमिदं प्रथमखण्डभक्तं फलं ४ पूर्वसर्वैक्येन ५हीनं प्रथमखण्डरूपं २१९ ज्यान्तररूपखण्डकमनेन ४ हीनं २१५ चतुर्थं ८९० युतं पञ्चमं ११०५ एवमन्येऽपि । कथोक्तरीत्याऽसकृदुपखण्डानां सम्भवात् खण्डनियमनाच्च स्युरिति । एवं चतुर्विंशतिसंख्याका ज्यार्धपिण्डाः कार्या न तदधिकाः । "एकविंशाच्च विंशाच्च पञ्चात् पञ्चदशादपि । सप्तमाद्द्वादशात् सप्तदशाच्चार्धोत्तरं मतम्" इति मङ्गलदाल्लोकव्यवहारोऽर्धाधिकावयवस्यैकाधिकत्वेन न ग्रहणम् इति ध्येयम् । नन्वेतस्याविगतत्वात् सिद्धाः पिण्डाः कथं नोक्ताः? इत्यत आह क्रमादिति । अमी सिद्धाः पिण्डाः क्रमात्

समनन्तरमेवोच्यन्ते । अत्रोपपत्तिः । समायां भूमौ वृत्तं भगणकलाङ्कितं तिर्यगूर्ध्वाधरव्यासमितरेखाभ्यां चतुर्भागं कार्यं तत्रोर्द्धरेखावृत्तपरिधिप्रदेशादुभयत्र समविभागं निगणय्य तदग्रयोर्बद्धं सूत्रं वृत्ते द्विगुणविभागमितस्य पूर्णचापस्य सम्पूर्णज्या । अत्र गणिते ऊर्द्धरेखातोऽर्द्धज्याया एव प्रयोजनात् तदर्द्धचापस्य ज्यार्धमर्धज्या । एवं वृत्तचतुर्थांश ऊर्द्धरेखातोऽभीष्टांशानां चापार्धांकाराणामर्धज्या अभीष्टा गण्याः । तत्र भगवता स्वेच्छया वृत्तचतुर्थांशे त्रिराशिमिते चतुर्विंशतिज्याः कल्पिताः । ज्यानां तु वृत्ते चक्रकलानामङ्कितत्वात् तत्परिधिव्यासार्धं त्रिराशिज्यान्तिमा ३४३८ । यदा भनन्दाग्निमितपरिधौ ३९२७ खशराणसूर्यं १२५०मितो व्यासस्तदा चक्रकलापरिधौ क इत्यनुपातेन व्यासानयनम् । यथा चक्रकलाः २१६०० खशराणसूर्यं १२५०गुणाः २७००००००, भनन्दाग्नि ३९२७ भक्ता व्यासः ६८७६ एतदर्धमन्तिमा ज्या ३४३८ । अथ वृत्ते चापज्ययोर्विवेके तयोस्तुल्यत्वमपि भगवता कोऽपि वृत्तभागः समोऽस्त्यन्यथामलकादौ सम्पाद्यमानं न स्यादिति मत्वा तद्भागस्य ज्या तत्तुल्यैवेत्युक्तम् । "वृत्तस्य षण्णवत्यंशो दण्डवद्दृश्यते तु सः" इति शाकल्योक्तेः प्रथमज्या चक्रकलाद्वादशांशरूपैकराशिकलानामष्टमोऽशस्तत्त्वाश्विमितः २२५ एतन्मितमेव प्रथमचापकृत एतदन्तरेणाभीष्टा ज्यास्तु वैनात् । अथ चतुर्विंशति जीवानां यथोत्तरमुपचयात् तदन्तररूपखण्डानां यथोत्तरमपचयस्य वृत्ते ज्याङ्कनेन प्रत्यक्षत्वात्तत्रान्तररूपखण्डानामन्तरं यथोत्तरमुपचितमिति द्वाविंशतित्रयोविंशतिचतुर्विंशतिज्यानामन्तरयोरन्तरमिदं परमं खण्डान्तरं सूक्ष्मज्योत्पत्तिप्रकारेणावगतं १५।१६ ।४८ । अत यदि त्रिज्यातुल्यं खण्डकान्तरं तदा प्रथमज्यया किमित्यनुपातेन फलप्रमाणयोः फलेनापवर्त्य प्रमाणस्थाने तत्त्वाश्विनोऽनेन भक्तः प्रथमज्या फलं पूर्वद्वितीयखण्डयोरन्तरम् । अनेन पूर्वखण्डं हीनं द्वितीयं खण्डं भवति । तत्र पूर्वखण्डं प्रथमज्यातुल्यमेव । द्वितीयखण्डं प्रथमज्यायां युतं द्वितीयज्या । एवमस्मात्त्वाश्विभागलब्धं द्वितीयतृतीयखण्डकयोरन्तरमनेन द्वितीयखण्डमूनं तृतीयखण्डमितमनेन द्वितीयज्या युता तृतीयज्या ; एवं चतुर्थ्याद्याः । तत्र पूर्वमधोऽध्यधिकव्यक्षणे मोत्तरत्वाधिकान्तरपातसम्भावनया कचित् कचिदर्धाध्यधिकावयवस्यैकाधिकत्वेन ग्रहणम् इत्युपपन्नं श्लोक-

द्वयम्" रङ्ग० । उक्रमजप्राद्यास्तु जप्रायब्दे वक्ष्यन्ते

क्रमण पु० क्राम्यत्यनेन करणे ल्युट् । १चरणे हेम० । २वदुवंश्ये नृपभेदे "क्रमिश्च क्रमणश्चैव कृष्णः शूरः पुरञ्जयः" हरिवं० ३२अ० । भावे ल्युट् । ३पादन्यासे न० । "पृष्ठे त्वधर्मं क्रमणेषु यज्ञम्" भाग० ८,१०,२१, "पदैश्चतुर्भिः क्रमणेऽपि तस्य नः" नैष० । [भेदे ।

क्रमजटा स्त्री ऋग्वेदशब्दे १११पृ० दर्शिते वेदपाठप्रकार-

क्रमदण्डक पु० ऋग्वेदशब्दे १४११पृ० दर्शिते वेदपाठप्रकारभेदे

क्रमदीश्वर पु० संक्षिप्तसारव्याकरणकारके विद्वद्भेदे "संक्षिप्तसारमाचष्टे पण्डितः क्रमदीश्वरः" संक्षिप्तसारव्या० ।

क्रमपद पु० ऋग्वेदशब्दे १४११पृ० दर्शिते "क्रमपारः क्रमपदः क्रमजटा क्रमदण्डकश्चेति चतुष्पारायणमित्युक्ते वेदपाठप्रकारभेदे ।

क्रमपार पु० ऋग्वेदशब्दे १४११पृ० दर्शिते वेदपाठप्रकारभेदे

क्रमपूरक पु० क्रमेण पूरयति वीजम् पूरि-ण्वुल् । वकवृक्षे राजनि० तस्य पुष्पान्ते क्रमेण वीजपूरकत्वात्तथात्वम् ।

क्रमशस् अव्य० कारकार्थवृत्तेः क्रमात्+वीप्सायां शस् । क्रमं क्रमम्, क्रमेण क्रमेणेत्यादिकेऽर्थे "कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोवराः" मनुः ।

क्रमसंग्रह पु० औदयातकीलद्वारकृते दायाधिकारिक्रमज्ञापके ग्रन्थभेदे ।

क्रमसन्दर्भ पु० अनुष्ठानक्रमज्ञापके ग्रन्थभेदे ।

क्रमागत त्रि० क्रमेणागतः । १कुलादिपरम्परया आगते "तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः" मनुः "अस्वतन्त्राः स्त्रियः सर्वाः पुत्रदासपरिग्रहाः । अस्वतन्त्रस्तत्र स्त्री यस्य तस्य क्रमागतमिति" व्यव०त० नारदः । २पित्रादिक्रमेण प्राप्ते च "आगमोऽभ्यधिको भोगाद्विना पूर्वक्रमागतात्" स्मृतिः । क्रमायातादयोऽप्यत्र

क्रमादि पु० वेत्त्यधीते वेत्यर्थे वुन् प्रत्ययप्रकृतिभूते पा० उक्ते शब्दगणभेदे स च गणः "क्रम पद शिक्षा मीमांसा"

क्रमि पु० क्रम-इन् । क्रमिपदार्थे । द्विरूपको० "आमाटोपापचीस्तम्भशूलक्रमिविकारिणाम्" सुश्रु०

क्रमिक त्रि० क्रमादागतः ठन् । कुलक्रमागते । "आप्तैरनुज्ञैः क्रमिकैश्च (कर्मान्ताः) कश्चिदष्ठिताः" भा० स०५अ० । क्रमोविद्यतेऽस्य ठन् । २क्रमवर्त्तिनि । "क्रमिकं यन्नामयुगमेकार्थेऽन्यार्थबोधकम्" शब्दश० प्र०

क्रमिकण्टक न० क्रमौ कण्टकमिव तन्नाशकत्वात् । १ताम्रे २चित्राङ्के (चिता) ३उडुम्बरे च मेदि०

क्रमिघ्न न० कृमिं हन्ति हन–ट १विडङ्गे रत्नमा० । २क्रमिनाशकमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

क्रमिज न० कृमिभ्यो जायते जन–ड १अगुरुचन्दने अमरः २लाक्षायां स्त्री रत्नमाला० ।

क्रमिशत्रु पु० कृमेः शत्रुरिव । विडङ्गे रत्नमाला

क्रमु पु० कम उन् । गुवाके हिरूपकोषः

क्रमुक पु० क्रम–उन् संज्ञायां कन् । १पट्टिकालोध्रे २गुवाकवृक्षे ३भद्रमुस्तके च अमरः ४भद्रमुस्तके ५कार्पासिकाफले न० मेदि० अयं शालसारादिगणे सुश्रुते उक्तः "शालसाराजकर्णखदिरकदरकालस्कन्धक्रमुकोत्याद्युक्रमे "शालसारादिरित्येषः कुष्ठकुष्ठविनाशनः । मेहपाण्डुामयहरः कफमेदोविशोषणः" सुश्रु० तद्गुणा उक्ता "व्यास्वादिताः क्रमुकाः समुद्रात्" माघः गौरा० ङीप् । ६गुवाके स्त्री शब्दरत्नावली

क्रमेतर त्रि० ५त० । क्रमात् वेदपाठप्रकारभेदात् भिन्ने । ततः उक्था० तद्धेत्यधीते वा ठक् । क्रामेतरक तद्वेत्तरि तदध्येतरि च त्रि०

क्रमेल पुंस्त्री० क्रामति क्रम–विच् एलति अच् कर्म० । उष्ट्रे स्वार्थे क । तत्रार्थे । उभयत्र जातित्वात् ङीष् ।

क्रय पु० क्री–भावे अच् । पणपूरणादिमूल्यदानेन विक्रेतुः स्वत्वापनयनेन स्वत्वापादनव्यापारे (केना) । प्रतिरूपद्रव्यदानेन तथाचरणे तु न क्रयव्यवहारः इत्यतः द्रव्यपदमनुक्त्वा पणपूरणेत्युक्तम् । क्रयस्य स्वत्वहेतुत्वञ्च पूर्वस्वामिस्वत्वनाशादेव भवति सति तत्स्वत्वे सजातीयस्वत्वं प्रति सजातीयस्वत्वस्य प्रतिबन्धकत्वेन क्रेतुः स्वत्वोत्पत्त्यभावात् अतो मूल्यदानेन तत्स्वत्वापाकरणम् । तस्य च स्वत्वहेतुत्वम् "सप्त वित्तागमा धर्म्याः दायो लाभः क्रयो जयः । विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च" स्मृतेः "स्वामी ऋक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु" गौतमस्मरणाच्च । क्रयादिरूपागमसहितभोगस्यैव स्वत्वे प्रामाण्यं वीरमि० व्यवस्थापितं यथा "सप्त स्वाम्यरागमोपायान् प्रदर्श्य तत्र भुक्तेः प्रामाण्यमाह बृहस्पतिः । विद्यया क्रयबन्धेन शौर्य्यभार्य्यान्वयागतम् । षड्विधस्याप्रजस्यांशं स्थावरं सप्तधा मतम् । पित्र्यलब्धक्रयाधाने रिक्थशौर्य्यप्रवेदनात् । प्राप्ते सप्तविधे भोगः सागमः सिद्धिमाप्नुयात्" । विद्यया प्रतिपक्षादिकमयोजनया, स्वत्वोपायः क्रयः प्रसिद्धः । बन्धो बन्धकं सोपाधिकस्वत्वहेतुर्न दायधौत्यात्मिकस्वत्वहेतुस्तदप्युत्तरत्र विवेचनीयम् । क्रयबन्धेनेति समाहारद्वन्द्व एकत्वम् । शौर्य्यागतं युद्धार्जितम् । भार्य्यागतं विवाहकाले प्राप्तम् । अन्वयागतं पित्रादिक्रमोपात्तम् । अप्रजस्य सपिण्डस्यांशं रिक्थहरान्तराभावे पिण्डदानाद्यधिकारितया प्राप्तम् । पित्र्यत्वादिना प्रागुक्तानेव सप्तस्वाम्यरागमोपायाननूद्य तत्र भोगस्य प्रामाण्यं विधीयते । तत्र प्रवेदनं विवाहः । स एव "क्रमागतः शासनिकः क्रयाधानागमान्वितः । एवं विधस्तु यो भोगः स तु सिद्धिमवाप्नुयात् । संविभागक्रयप्राप्तं पितृलब्धञ्च राजतः । स्थावरं सिद्धिमाप्नोति भुक्त्या ह्यनिरुपेक्षया । प्राप्तमात्रं येन भुक्तं स्तोकमप्यपरिच्छिन्नम् । तस्य तत्सिद्धिमाप्नोति ह्यनिरोपेक्षया तथा । अध्यासनात् समारभ्य भुक्तिर्य्यस्याविघातिनी । त्रिंशद्वर्षाण्यविच्छिन्ना तस्य तां न विचालयेत्" ।

मूल्यं दास्यामीति नियमं कृत्वाऽपि पश्चादपि क्रयसिद्धिः यथाह विवादचि० कात्या० "पण्यं गृहीत्वा योमूल्यमदत्त्वैव दिशं व्रजेत् । ऋतुत्रयस्योपरिष्टात्तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्" अत्र विषये लेख्यपत्रकरणमाह बृहस्पतिः "गृहक्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम् । पत्रं कार्य्यते यत्तु क्रयलेख्यं तदुच्यते" । तस्यानुशयकालश्च अनुशयशब्दे दर्शितः" । वैदिककर्म्मार्त्विक्परिक्रयादौ प्रायेण यजमानस्यैवाधिकारः यथाह कृत्याधिकरणे जै०सू०भा०

"स्वामिकर्म परिक्रयः कर्म्मणस्तदर्थत्वात्" ३।७।१ सू० ।

"अस्ति परिक्रयः ज्योतिष्टोमे "द्वादशशतं दक्षिणा" तत्र सन्देहः किम् अध्वर्य्युणा परिक्रेतव्या ऋत्विजः, उत स्वामिना ? इति । किं प्राप्तम्? समाख्यानात् अध्वर्य्युणा, इति प्राप्ते ब्रूमः, 'स्वामिकर्म परिक्रयः' कस्मात् ? कर्म्मणः तदर्थत्वात्, फलकामो हि यजमानः यश्च फलकामः, तेन स्वयं कर्त्तव्यम्, स यदि परिक्रीणीते, ततः स्वयं सर्व्वं करोति इति गम्यते, अथ न परिक्रीणीते, न सर्व्वं कुर्य्यात् । तस्मात् स्वामी परिक्रीणीते इति" शबरभाष्यम्

"वचनादितरेषां स्यात्" २सू०

"किम् एष सर्व्वोत्सर्गः ? न इत्युच्यते, 'वचनात् इतरेषां स्यात्' । यत्र वचनं भवति, तत्र वचनप्रामाण्यात् भवति परिक्रयः, 'य एतामिष्टकाम् उपदध्यात् स त्रीन् वरान् दद्यात्' इति" भा० ।

सोमादिक्रयस्य द्रव्यसाध्यतया स्त्रीणां पित्रा विक्रीतत्वात्

स्वामिना च क्रीतत्वात् द्रव्यस्वामित्वाभावे यागाधिकारित्वं नास्तीत्याशङ्कायां सकपत्न्याऽधिकार इत्येतत् जै० ६।१।१० सूत्रादौ भाष्ये च व्यवस्थापितं यथा

"द्रव्यवत्त्वात्तु पुंसां स्यात्, द्रव्यसंयुक्तं, क्रयविक्रयाभ्याम् अद्रव्यत्वं स्त्रीणां द्रव्यैः समानयोगित्वात्" १०सू०(पू०)

"पुंसां तु स्यात् अधिकारः, द्रव्यवत्त्वात्, द्रव्यवन्तो हि पुमांसो न स्त्रियः, द्रव्यसंयुक्तं च एतत् कर्म्म 'व्रीहिभिर्यजेत, यवैर्यजेत'—इत्येवमादि। कथम्? अद्रव्यत्वं स्त्रीणां' 'क्रयविक्रयाभ्यां क्रयविक्रयसंयुक्ता हि स्त्रियः, पित्रा विक्रीयन्ते, भर्त्रा च-क्रीयन्ते, विक्रीतत्वाच्च पितृधनानामनीशित्र्यः क्रीतत्वाच्च भर्तृधनानाम्। विक्रयो हि श्रूयते, 'शतमधिरथं दुहितृमते दद्यात्, "आर्षे गोमिथुनम्"-इति च। न च, एतत् दृष्टार्थं-इति आनमनेऽदृष्टार्थं भवितुमर्हति। एवं द्रव्यैः समानयोगित्वं स्त्रीणाम्" भा० "तथा च कन्याधर्शनम्" ११सू०

'या पत्या क्रीता सती "अथान्यैश्चरति'-इति क्रीततां दर्शयति" भा०

"तादर्थ्यात् कर्मतादर्थ्यम्" १२सू० (आ० नि०) 'आह, यदनया भक्तोपसर्पणेन वा कर्त्तनेन वा धनम् उपार्जितं, तेन यक्ष्यते,—इति। उच्यते,—तदप्यस्या न स्वं, यदा हि सा अन्यस्य स्वभूता, तदा यत् तदीयं, तदपि तस्यैव। अपिच, स्वामिनस्तया कर्म कर्त्तव्यं न तं परित्यज्य स्वकर्माऽर्हति कर्त्तुम्। यत् तया अन्येन प्रकारेण उपार्ज्यते, तत् पत्युरेव स्वं भवितुमर्हति—इति। एवं च स्मरन्ति, "भार्य्या दासश्च पुत्रश्च निर्धनाः सर्व एव ते। यत्ते समधिगच्छन्ति, यस्य ते तस्य तद्धनम्" इति' भा०

"फलोत्साहाविशेषात्तु" १३सू० सि०) तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। न च एतदस्ति,—निर्धना स्त्री—इति, द्रव्यवती हि सा, फलोत्साहाविशेषात्, स्मृतिप्रामाण्यात् अस्वया तया भवितव्यं फलार्थिन्यापि, श्रुतिविशेषात् फलार्थिन्या यष्टव्यम्, यदि स्मृतिमनुरुध्यमाना परवशा निर्धना च स्यात्, 'यजेत'—इत्युक्ते सति न यजेत, तत्र स्मृत्या श्रुतिर्बाध्येत। न च एतत्—न्याय्यम्। तस्मात् फलार्थिनी सती स्मृतिप्रमाणिकस्य द्रव्यं परिच्छिन्द्यात् यजेत च—इति" भा०

"अर्थेन च समवेतत्वात्" १४सू०

अर्थेन च अस्याः समवेतत्वं भवति, एवं दानकाले संवादः क्रियते,—"धर्मे च अर्थे च कामे च न अति चरितव्यः'—इति। यत्तु उच्यते,—'भार्यादयो निर्धनाः'—इति स्मार्त्तमाचारमपि निर्धनत्वम् अन्याय्यमेव, श्रुतिविरोधात्। तस्मात् अस्वातन्त्र्यम् अनेन प्रकारेण उच्यते, संव्यवहारप्रसिद्ध्यर्थम्" भा०

"क्रयस्य धर्म्ममात्रत्वम्" १५सू०। (आ०नि०)

यत्तु क्रयः श्रूयते,—धर्म्ममात्रं तु तत्, नासौ क्रयः—इति, क्रयो हि उच्चनीचपण्यपणो भवति। नियतं त्विदं दानं शतमधिरथं, शोभनाम् अशोभनाञ्च कन्यां प्रति। आर्त्तं च स्मृतिविरुद्धं विक्रयं नानुमन्यन्ते। तस्मात् अविक्रयोऽयम्—इति भा०

"स्ववत्तामपि दर्शयति" १६सू०

'पत्नी वै पारिणाय्यस्य ईष्टे—पत्न्यैव गतमनुमतं क्रियते। तथा "भघदा पत्नीः संयाजदन्ति, भवद्वीयां हि पत्नयः भघदाश्च एताः परस्कन्नाणाम् ऐश्वर्य्यमवरुन्धते" भा०।

"स्ववतोस्तु वचनादैककर्म्म्यं स्यात्" १७सू०

स्ववन्तावुभावपि दम्पती—इत्येवं तावत् स्थितम्। तत्र सन्देहः,—किं पृथक् पत्नी यजेत, पृथक् यजमानः उत सम्भूय यजेयाताम्!—इति। किं प्राप्तम्?—पृथक्त्वेन। कुतः?। एकवचनस्य विवक्षितत्वात्, उपादेयत्वेन कर्त्ता 'यजेत'—इति श्रूयते तस्मात् एकवचनं विवक्ष्यते,—यथा न द्वौ पुरुषौ सम्भूय यजेयाताम्, तथा अत्रापि द्रष्टव्यम्। एवं प्राप्ते ब्रूमः,—"स्ववतोस्तु वचनात्तयोः सहक्रिया एवं स्मरन्ति,—'धर्म्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्यः'—इति, तथा 'सह धर्म्मश्चरितव्यः, सहापत्यम् उत्पादयितव्यम्'-इत्युच्यते,—स्मृतिवचनेन श्रुतिवचनं युक्तं बाधितुम्। न—इति ब्रूमः.—इह किञ्चित् कर्म स्त्रीपुंसकर्त्तृकमेव, यथा दर्शपूर्णमासौ—ज्योतिष्टोमः—इति, तत्र पत्न्यवेक्षितेन यजमानावेक्षितेन च आज्येन होम उच्यते, तत्र अन्यतराभावे वैगुण्यम्।

"ननु पुंसो यजमानस्य यजमानावेक्षितमाज्यं, स्त्रिया यजमानायाः पत्न्यवेक्षितं भविष्यति'—इति। न—इति आह,—नायम् ईक्षितुः संस्कारः, ईक्षितुः संस्कारो यदि, तदैवं स्यात्, आज्यसंस्कारश्च अयं, गुणभूतौ ईक्षितारौ, तत्र अन्यतरापाये नियतं वैगुण्यं, सर्वाङ्गोपसंहारी च प्रयोगवचनः। तत्र एतत् स्यात्,—स्त्रीयजमाना पुमांसं परक्रेष्यति आज्यस्य ईक्षितारं, पुमांश्च स्त्रियं [illegible]—इति। तच्च न, पत्नीति हि यज्ञस्य

स्वामिनी इत्युच्यते, न क्रीता पत्नी—इति सम्बन्धि यज्ञोऽयं यजमानः-इति च स्वामी,क्रीतः। तस्मात् स्त्रीपुंसयोरेकम् एवञ्जातीयकं कर्म्म—इति।

"तत्र श्रुतिसामर्थ्यात्-'यः-कश्चित्, यया कयाचित् सह सम्भूय यजेत'-इति प्राप्ते इदम् उच्यते,-'यस्त्वया कश्चित् धर्म्मः कयाचित् सह कर्त्तव्यः, सोऽनया सह—इति, तेन न श्रुतिविरोधः स्मृतेः—इति गम्यते। अथ यदुक्तं,—सैकवत्त्वात् पुंसोऽधिकारः केवलायाश्च स्त्रियाः, 'यजेत'—इत्येकवचनस्य विवक्षितत्वात्—इति, तत् परिहर्त्तव्यम्। इदं तावदयं प्रष्टव्यः—'यजेत'—इत्येकवचने विवक्षिते, षोडशभिर्ऋत्विग्भिः सहयागो भवति-इत्येवम् उच्यते, प्रतिकारकं क्रियाभेदः,याजमानमेव पदार्थान् परिक्रयादीन् कुर्वन् 'यजते' इत्युच्यते यजमानः, आध्वर्य्यवमेव कुर्वन् अध्वर्य्युर्यजति—इत्येवम् उच्यते,यथा समारम्भमेव कुर्वती स्थाली पक्तिं करोति—इत्युच्यते, तस्य च कारकस्य य आत्मीयोव्यापारः, स एकवचने विवक्षिते एकेन कर्त्तव्यो भवति—इति। एवं चेत् यावान् व्यापारो यजमानस्य, स तावान् न सम्भूय कर्त्तव्यः, एकेनैको याजमानोऽपरेणापरः। द्वादशे वा शते एकेन षट्पञ्चाशत्, अपरेणापि षट्पञ्चाशत्—इति। इह तु पत्नीव्यापारः अन्य एव, न तत्र पत्नी प्रवर्त्तमाना यजमानस्य एकत्वं विहन्ति,यथा अध्वर्य्युराध्वर्य्यवेषु प्रवर्त्तमानः। अवश्यं च सह पत्न्या यष्टव्यं, अध्यगं हि इदं दम्पत्योर्धनं तत्र यागोऽवश्यं सह पत्न्या कर्त्तव्यः,इतरथा अन्यतरानिच्छायां त्याग एव न संवर्त्तेत,तथाहि द्वितीयया पत्न्या विना त्यागो नैवावकल्पते, यस्य द्वितीया पत्न्यस्ति, तत्र कात्यायन एका करिष्यति। कर्त्तृसंस्कारार्थेषु नैव दोषः, सम्भवन्ति हि तानि सर्वत्र—इति" भा०

"लिङ्गदर्शनाच्च" १८सू०।

"लिङ्गं खल्वपि दृश्यते,'योक्त्रेण पत्नीं सन्नह्यति मेखलया यजमानं मिथुनत्वाय"—इति। यदि स्त्रीपुंसावेकम्, योक्त्रस्य मेखलायाश्च विभागो वाक्यात् गम्यते, मिथुनसम्भवश्च, तदेतत् स्त्रीपुंससाधनके कर्म्मण्युपपद्यते, न अन्यथा" भा०

'क्रीतत्वात्तु भक्त्या स्वामित्वमुच्यते' १९सू०

"स्थितादुत्तरमुच्यते। तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। नैतदस्ति, यदुक्तं स्वत्ती स्त्री—इति, क्रीता हि सा, इष्टार्थत्वात् अधिरथशतदानस्य,अतो यदस्याः स्वामित्वम् उच्यते, तत् भक्त्या यथा पूर्णकोऽस्माकं ग्रामीवर्द्धीनाम् ईष्टे—इति, एवं पत्न्यपि पारिणाह्यस्य ईष्टे—इति" भा०

"फलार्थित्वात्तु स्वामित्वेनाभिसम्बन्धः" २०सू०

"नैतदस्ति, क्रयो मुख्यः, गौणं स्वामित्वम्-इति, फलार्थिनी हि सा, सा तस्मादरिष्यते, फलात्यनुरोधात् अस्या यागात्, स्वत्ती मुख्यानुरोधात्" भा०

"फलवत्तां च दर्शयति" २१सू०

"सं पत्नी पत्या सुकृतेन गच्छतां यज्ञस्य धुर्यायुक्तावभूताम्, सञ्जानानौ विजहताम् अरातीर्दिवि ज्योतिरजरमारभेताम्" इति दम्पत्योः फलं दर्शयति। तस्मात् अप्यु भार्याधिकृता-इति सिद्धम्" शबरभाष्यम्।

"मृद्भाण्डैः क्रयक्रीतैः कर्म कुर्वन् पतत्यधः" स्मृतिः। क्रयनक्षत्राणि मु० चि० पी० धा० इतिमानि यथा।

"क्रयर्क्षे विक्रयो नेष्टो विक्रयर्क्षे क्रयोऽपि न। पौष्णाम्बुपाश्विनीवातश्रवश्चित्राः क्रये शुभाः" मु०चि०।

"अथ क्रयविक्रयनक्षत्रेषु परस्परं निषेधं यदनुक्रयविक्रयनक्षत्राण्यनुष्टुभाह क्रयर्क्षे इति। क्रयनक्षत्रे विक्रयो न कार्यः, तथा विक्रयर्क्षे क्रयोऽपि न कार्यः, नन्विदमयुक्तं विक्रयोनाम मौल्यं गृहीत्वा वस्तुदानं क्रयोनाम मौल्यं दत्त्वा स्वपक्षग्रहं यदा येन क्रयः कर्त्तव्यः तदान्येन विक्रयोऽपि कर्त्तव्यस्तत्र क्रयविक्रयनक्षत्राणां नक्षत्रभेदादुभयविधमुहूर्त्तानुपपत्तिः उच्यते विक्रेता यदा मुहूर्त्तो विक्रयार्थं गृह्णाति तदा क्रयिणोऽप्यनुक्तस्य तावदिष्टं वस्तु स्वगृहात्पृथक्क्रियते, तत्कर्म विक्रयशब्दवाच्यं यदा तु क्रयिणा क्रयमुहूर्त्तं प्राप्यते तदा विक्रेतृमूल्यद्रव्यं दत्त्वा पृथक् कृतविक्रेतृवस्तु गृह्णाति तत्कर्म क्रयशब्दवाच्यमिति मत्वात्र समाधिः। अथवा क्रयिविक्रेत्रोरन्यतरस्य कदाचित्मुहूर्त्तसम्बोधोद्योगमात्रश्रुत्त्वे। आवश्यकत्वे तु मुहूर्त्तगवेषणायां कालविलम्बनिष्फलतायत्नेन क्रतीयेन मुहूर्त्तविचारमनङ्गीकृत्य मनवस्तुप्राप्त्या वस्तुपक्षपातविच्छित्तिभयात् तदा विक्रेतुरेव मुहूर्त्तविचारः। एवं च क्रेतुरप्यवश्यविक्रेतव्यस्य वस्तुनो यदा ग्रहीता समायेत्तदैव मुहूर्त्तमनालोच्य वस्तुदानमावश्यकम् मुहूर्त्तविचारतः कालविलम्बे तावद्व्यापाराद्यनुपपत्तेः। तदा तु क्रयस्य एव मुहूर्त्तविचारः। नन्वेवमपि क्रयविक्रयनक्षत्राणां पार्थक्येनाभिधानात्तयोः परस्परगतनिषेधो न युज्यते यथा राजदर्शनविहितनक्षत्रेभ्योऽन्यनक्षत्रेषु राजदर्शनं निषिद्धम-

स्यार्थोऽन्वयते, सर्वं "वाक्यं सावधारणं भवतीति" न्यायात् उच्यते । क्रयणकाले क्रयः कार्य इत्युक्तेः विक्रयस्य तदन्य कर्मत्वात् तत्र क्रयणे निषेधाभावः एवं विक्रयकर्मेऽपि क्रयनिषेधाभावः तत्र निषेधे तत्तन्नक्षत्राणां मध्यमत्वावगतेः कदाचित् क्रयणनक्षत्राणां मध्यमत्वमङ्गीकृत्य विक्रयस्य विहितनक्षत्रानुपलब्धौ तत्र मुहूर्त्तोमध्यमोऽपि-याज्ञस्तद्द्वयमपि यात्रनक्षत्रनिषेधः सतः । क्रयविक्रयण नक्षत्रेभ्योऽभिन्ननक्षत्रेषु क्रयविक्रयौ मध्यमाविति तुषितः निषेधस्य वाचनिकत्वमुक्तं दीपिकायाम् "यमादित्यकाष्टिकृतापपूर्वानैषाः क्रये विक्रयणेऽतिशस्ताः । पौष्णाश्विचित्रान्त्यवातकर्णाः शस्ताः क्रये विक्रयणे निषिद्धाः" इति अथ क्रयमुहूर्त्तं उच्यते । तत्र पौष्णं रेवती वरुणपः शततारका अश्विनी वातः स्वाती श्रवणः चित्रा एतानि भानि क्रये शुभानि विक्रये निषिद्धानि च समासतस्तोक्तं च" ।

क्रयण न० क्री–भावे ल्युट् । क्रये "वैश्यराजन्ययोः सोमे न्यग्रोधस्तिभीरुपनह्योच्छन् भक्ताय क्रयणप्रभृत्यनुसोमम्" कात्या०श्रौ०१०,८,१०, क्रयणप्रभृति (सोम) क्रयणादारभ्य" कर्कः । क्रयणस्येदम् छ । क्रयणीय क्रयणसम्बन्धिनि । "अपसव्यमप्राप्यम् क्रयणीयादौ" कात्या० श्रौ० १६,६,२१, आदौ क्रयणीयस्याङ्गः" सं० व्या० ।

क्रयनियम पु० क्रये नियमः । क्रेतृविक्रेत्रोर्नियमभेदे । स च नियमः "भूयसा वस्त्रमचरत् कनीयोऽविक्रीतो अकानिषं पुनर्यन् । स भूयसा कनीयो नारिरेचीद्दीना दक्षा वि दुहन्ति प्रवाणम्" ऋ०४,२४,९, भाष्ये दर्शितो यथा— "अत्र ऋग्द्वये संप्रदायविद्भिः पूर्वाचार्यैः केचित् श्लोकाः पठ्यन्ते तएव लिख्यन्ते । "अल्पं यः प्रतिगृह्णाति मूल्यं पण्येन भूयसा । स क्रेतारं पुनर्गच्छन्नविक्रीतमयं मया । इति ब्रुवन् कामयते पूर्णमूल्यस्य पूरणम् । स विक्रेता पुनर्मूल्यं भूयसा न प्रपूरयेत् । हीनं न लभते वस्तु यदा विक्रीतवान् पुरा । यथासमयमेव स्यात्तयोर्न पुनरन्यथा । अयं विक्रय एवेति समयश्चेत् कृतो भवेत् । अथ सूक्तार्थ एतत् व्याख्यार्थैस्तु निर्णयः । इत्येवं समयोऽकारि तदा मूल्यं प्रपूर्यते । तस्मादादौ मया कार्यः समयोऽस्मीति चिन्तयत् । वामदेवो यथोक्तस्य ग्रन्थस्य कालेन भूयसा । विक्रीयाम समन्वं चकारेन्द्रं कर्ममित्युचा । अनया ऋचा एकार्थो भूयसा वस्त्रमित्ययमिति" । अयमर्थः प्रतिपाद्यते कश्चित् भूयसा भूम्ना पण्येन द्रव्येण कनीयोऽल्पतरं वस्त्रं तद्मूल्यं धनमचरत् प्राप्नोति पुनर्यन् क्रेतारं पुनर्गच्छन् अविक्रीतोऽयमर्थो मया न विक्रीत इति ब्रुवन् न कानिषं मूल्यपूर्त्तिं कामयते अत्ययेनोत्तमपुरुषः । स विक्रेता भूयसा धनेन कनीयोऽल्पतरं मूल्यं नारिरेचीत् क्रेतुः सकाशात् रिक्तीकरोति न लभत इत्यर्थः । दीना असमर्था दक्षाः समर्थाश्च पाणं वचनं विप्रदुहन्ति यथोक्तं क्रयकाले तथैव लभन्ते"

"कइमं दशभिर्ममेन्द्रं क्रीणाति धेनुभिः यदा वृत्राणि जंघनदथैनं मे पुनर्ददत्" ऋ० ४,२४,१०,

"मम मदीयमिदं स्वभूतमिन्द्रं धेनुभिः प्रीणयित्रीभिर्दशभिर्दशसंख्याकाभिः स्तुतिभिः कः क्रीणाति क्रयं करोति हे तदानीं क्रेतारो युष्माकं मध्य एवमपि समयः क्रियते यदाऽयमिन्द्रो वृत्राणि त्वदीयान् शत्रून् जंघनत् हन्यात् अथानन्तरमेवैनमिन्द्रं मे मह्यं पुनर्ददत् पुनर्दद्यात्" भा० ।

"निश्चित्य वस्तु तन्मूल्यमुभयोः सम्मतौ शिवे ! । परस्पराभाकरणं क्रयसिद्धिस्ततो भवेदिति" । "क्रयसिद्धिरदुष्टानां गुणश्रवणतो भवेत् । विपर्यये तद्गुणानामन्यथा भवति क्रयः" महा० नि० त०

क्रयलेख्य न० ६त० । "क्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम् । पत्रं कारयते यत्तु क्रयलेख्यं तदुच्यते" वृहस्पत्युक्तलक्षणे क्रयसूचकपत्रे (कवाला) ।

क्रयविक्रय पु०द्व०स० । द्वन्द्वः । क्रये विक्रये च । "आगमं निर्गमं स्थानं तथा वृद्धिक्षयावुभौ । विचार्य्य सर्वपण्यानां कारयेत् क्रयविक्रयौ । पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेऽथवा गते । कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः" मनुः । "आगमनियमोपयोगादेः पण्यानामनियतत्वात् अस्थिरार्घाणां पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे गते, स्थिरतरार्घाणां पक्षे पक्षे गते वणिजामर्घविदां प्रत्यक्षं नृपतिराजपुरुषेण व्यवस्थां (मूल्यस्य) कुर्य्यात्" कुल्लू० । "क्रयविक्रयानुशयश्च विवादः स्वामिपालयोः" मनुः । क्रयसहितो विक्रयः शा० त० । २क्रयसहितविक्रये । "देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः । नासन् कृतयुगे तात ! तदा न क्रयविक्रयः" भा० व० १४९अ० । २तद्युक्ते वाणिज्ये "ऋणदानं तथाऽऽदानं वस्तूनां क्रयविक्रयम् । न कुर्य्याद्गुरुणा सार्द्धं शिष्यो भूत्वा कथञ्चन" तन्त्रसा० ।

क्रयविक्रयानुशय पु० क्रये विक्रये चानुशयः पश्चात्तापः । मनूक्ते अष्टादशविवादान्तर्गते विवादभेदे । स च द्विविधः क्रीतानुशयो विक्रीतानुशयश्च । अनुशयशब्दे १८६पृष्ठे त० द्विवृतिः दृश्या । अधिकं क्रीतानुशयशब्दे वक्ष्यते ।

क्रयविक्रयिक पु० क्रयविक्रयाभ्यां जीवति ठन् । वणिग्जने "वस्नक्रयविक्रयाट्ठन्" पा० क्रयविक्रयग्रहणं व्यस्तसमस्तविषयम् तेन व्यस्तादपि ठन् । क्रयिक विक्रयिक तेन जीविनि त्रि० ।

क्रयशीर्ष न० कपिशीर्ष+पृषो० । कपिशीर्षे त्रिका० ।

क्रयाक्रयिका क्रयमधिकृतः अक्रयः शाक० स्वार्थे क अत इत्त्वम् । क्रये अक्रये च ।

क्रयारोह पु० क्रयस्य क्रयार्थमारोहत्यत्र आ+रुह आधारे घञ् चतुर्थ्यर्थे ६त० । हट्टे (हाट) हारा० ।

क्रयिक त्रि० क्रयेण जीवति क्रयात् व्यस्तादपि ठन् । वणिग्जने "पर्यौ रतं क्रयिकलोकमगण्यपण्यमित्यादि" माघः क्रय+प्रयोजनमस्य ठन् । २क्रेतरि "धनेन क्रयिको हन्ति खादकश्चोपभोगतः । घातको वधबन्धाभ्यामित्येष त्रिविधो वधः" भा० आनु० ११५अ०

क्रय्य त्रि० क्रयाय क्रेतारः क्रीणीयुरितिबुद्ध्या प्रसारितम् क्री-यत् "क्रय्यस्तदर्थे" पा० नि० । क्रयनिमित्तं हट्टे प्रसारिते द्रव्ये "क्रय्यस्ते सोमो राजा इति क्रय्य इत्याह सोमविक्रयी" शत० ब्रा० ३,३,३,१,

क्रवण त्रि० क्रुङ-शब्दे ल्यु । १स्तुतिकर्त्तरि "अत्या न हार्दि क्रवणस्य रेजते" ऋ० ५,४४.६, "क्रवणस्य स्तुतिकर्त्तुः" भा० भावे ल्युट् । २शब्दकरणे न०

क्रविष्णु त्रि० क्रु-बा०इष्णुच् । क्रव्यादे राक्षसादौ "क्रव्यात् क्रविष्णुर्विविनोतु रक्षसाम्" ऋ० १,८७.४,

क्रविस् न०क्रम-इसुन् लस्य रः । मांसे क्रव्ये । "यदश्वस्य क्रविषो गन्धोऽस्ति" ऋ०१,१६२,६,१२, "क्रविषः मांसस्य" भा०

क्रव्य न० क्रम-यत् लस्य रः । आममांसे अमरः । "खट्टगतमपि क्रव्यान्यव्यपमति" मालती० । "क्रव्यादाः प्राणिनां क्रव्यं दुदुहुः स्वकलेवरात्" भाग० ४,१८,२२, । मांसभेदास्तद्गुणाश्च सुश्रुते उक्ता यथा

"अत ऊर्द्धं मांसवर्गानुपदेक्ष्यामः तद्यथा—जलेशया आनूपा ग्राम्याः क्रव्यभुज एकशफा जाङ्गलाश्चेति षण्मांसवर्गास्तेषां वर्गाणामुत्तरोत्तरं प्रधानतमाः । ते पुनर्द्विविधा जाङ्गला आनूपाश्चेति । तत्र जाङ्गलवर्गोऽष्टविधः तद्यथा—जङ्घालाः विष्किराः प्रतुदा गुहाशयाः प्रसहाः पर्णमृगा बिलेशया ग्राम्याश्चेति । तेषां जाङ्गलविष्किरौ प्रधानतमौ तावेणहरिणर्क्षकुरङ्गकरालकृतमालशरभश्वदंष्ट्रापृषतचारुष्करमृगमातृकाप्रभृतयो जाङ्गला मृगाः कषाया मधुरा लघवो वातपित्तहराः तीक्ष्णा हृद्या वस्तिशोधनाश्च । कषायो मधुरो हृद्यः पित्तासृक्कफरोगहा । संग्राही रोचको बल्यस्तेषामेणो ज्वरापहः । मधुरो मधुरः पाके दोषघ्नोऽनलदीपनः । शीतलो बद्धविण्मूत्रः सुगन्धिर्हरिणो लघुः । एणः कृष्णस्तयोर्ज्ञेयो हरिणस्ताम्र उच्यते । न कृष्णो न च ताम्रश्च कुरङ्गः सोऽभिधीयते । शीतासृक्पित्तशमनी विज्ञेया मृगमातृका । सन्निपातक्षयश्वासकासहिक्काऽरुचिप्रणुत् । लावतित्तिरिकपिञ्जलवर्त्तीरवर्त्तिकावर्त्तकनप्तृकावार्त्तीकचकोरकलविङ्कमयूरक्रकरोपचक्रकुक्कुटसारङ्गशतपत्रकुतित्तिरिकुररुकयवलकप्रभृतयस्त्र्याह्वणा विष्किरा लघवः शीतमधुराः कषाया दोषशमनाश्च । संग्राही दीपनश्चैव कषायमधुरो लघुः । लावः कटुविपाकश्च सन्निपाते च पूजितः । ईषद्गुरूष्णमधुरो वृष्यो मेधाग्निवर्द्धनः । तित्तिरिः सर्वदोषघ्नो ग्राही वर्णप्रसादनः । हिक्काश्वासानिलहरो विशेषाद्गौरतित्तिरिः । रक्तपित्तहरः शीतो लघुश्चापि कपिञ्जलः । कफोत्थेषु च रोगेषु मन्दवाते च शस्यते । वातपित्तहरा वृष्या मेधाग्निबलवर्द्धनाः । लघवः क्रकरा हृद्यास्तथा चैवोपचक्रकाः । कषायः स्वादुलवणस्त्वच्यः केश्योऽरुचिप्रदः । मयूरः स्वरमेधाग्निदृक्श्रोत्रेन्द्रियदार्ढ्यकृत् । स्निग्धोष्णोऽनिलहा वृष्यः स्वेदस्वरबलावहः । बृंहणः कुक्कुटो वन्यस्तद्वद्ग्राम्यो गुरुस्तु सः । वातरोगक्षयवमीविषमज्वरनाशनः । कपोतपारावतभृङ्गराजपरभृतकोयष्टिककुलिङ्गगृहकुलिङ्गगोक्ष्वेडकडिण्डिमाणवकशतपत्रकमातृनिन्दकभेदाशिशुकसारिकावल्गुलीगिरिशालट्वालदूषकसुगृहाखञ्जरीटकहारीतदात्यूहप्रभृतयः प्रतुदाः । कषायमधुरा रूक्षाः फलाहारा मरुत्कराः । पित्तश्लेष्महराः शीता बद्धमूत्राल्पवर्चसः । सर्वदोषकरस्तेषां भेदाशी मलदूषकः । कषायस्वादुलवणो गुरुः काणकपोतकः । रक्तपित्तप्रशमनः कषायविशदोऽपि च । विपाके मधुरश्चापि गुरुः पारावतः स्मृतः । कुलिङ्गो मधुरः स्निग्धः कफशुक्रविवर्द्धनः । रक्तपित्तहरो वेश्मकुलिङ्गस्त्वतिशुक्रलः । सिंहव्याघ्रवृकतरक्षुऋक्षद्वीपिमार्जारशृगालमृगेर्वारुकप्रभृतयो गुहाशयाः । मधुरा गुरवः स्निग्धा बल्या मारुतनाशनाः । उष्णवीर्या हिता नित्यं नेत्रगुह्यविकारिणाम् । काककङ्ककुररचाषभासशशघात्युलूकचिल्लिश्येनगृध्रप्रभृतयः प्रसहाः । एते सिंहादिभिः सर्वे समाना वायसादयः । रसवीर्यविपा-

केषु विशेषाच्छोषिषु हिताः । मद्गुमूषिकवृक्षशायि-
काबकुशपूतिखाषवानरप्रभृतयः पर्णमृगाः । मधुरा
गुरवो वृष्याश्चक्षुष्याः शोषिषु हिताः । सृष्टमूत्रपुरीषाश्च
कासार्शःश्वासनाशनाः । श्वाविच्छल्यकगोधाशशवृषदंशलो-
पाकलोमशकर्णकदलीमृगप्रियकाऽजगरसर्पमूषिकनकुल-
महाबभ्रुप्रभृतयो बिलेशयाः । वर्चोमूत्रं संहतं कु-
र्वन्त्येते वीर्ये चोष्णाः पूर्ववत् स्वादुपाकाः । वातं हन्युः
श्लेष्मपित्ते च कुर्युः स्निग्धाः कासश्वासकार्श्यापहाश्च ।
कषायमधुरस्तेषां शशः पित्तकफापहः । नातिशीतल-
वीर्यत्वाद्वातसाधारणो मतः । गोधा विपाके मधुरा
कषायकटुका स्मृता । वातपित्तप्रशमनी बृंहणी बल-
वर्द्धिनी । शल्यकः स्वादुपित्तघ्नो लघुः शीतो विषापहः ।
प्रियको मारुते पथ्योऽजगरस्त्वर्शसां हितः । दुर्नाम-
मारुतदोषघ्नाः कृमिदूषीविषापहाः । चक्षुष्या मधुराः
पाके सर्पा मेधाग्निवर्द्धनाः । दर्वीकरा दीपकाश्च तेषूष्णाः
कटुपाकिनः । मधुराश्चातिचक्षुष्याः सृष्टविण्मूत्रमा-
रुताः । अश्वाश्वतरगोखरोष्ट्रबस्तोरभ्रमेदःपुच्छकप्रभृतयो
ग्राम्याः । ग्राम्या वातहराः सर्वे बृंहणाः कफपित्त-
लाः । मधुरा रसपाकाभ्यां दीपना बलवर्द्धनाः । ना-
तिशीतो गुरुः स्निग्धो मन्दपित्तकफः स्मृतः । छागलस्त्व-
नभिष्यन्दी तेषां पीनसनाशनः । बृंहणं मांसमौरभ्रं
पित्तश्लेष्मावहं गुरु । मेदःपुच्छोद्भवं वृष्यमौरभ्रसदृशं
गुणैः । श्वासकासप्रतिश्यायविषमज्वरनाशनम् । श्रमा-
त्यग्निहितं गव्यं पवित्रमनिलापहम् । औरभ्रवत्सलवणं
मांसमेकशफोद्भवम् । अल्पाभिष्यन्द्ययं वर्गो जाङ्गलः
समुदाहृतः । दूरे जनान्तनिलया दूरे पानीयगोचराः ।
ये मृगाश्च विहङ्गाश्च तेऽल्पाभिष्यन्दिनो मताः । अ-
तीवासन्ननिलयाः समीपोदकगोचराः । ये मृगाश्च वि-
हङ्गाश्च महाभिष्यन्दिनस्तु ते । आनूपवर्गस्तु पञ्चविधः
तद्यथा कूलचराः प्लवाः कोशस्थाः पादिनो मत्स्या-
श्चेति । तत्र गजगवयमहिषरुरुचमरसृमररोहित-
वराहखड्गिगोकर्णकालपुच्छकोद्रन्यङ्कुरण्यगवयप्रभृतयः
कूलचराः पशवः । वातपित्तहरा वृष्या मधुरा रस-
पाकयोः । शीतला बलिनः स्निग्धा मूत्रलाः कफवर्द्ध-
नाः । विरूक्षणो लेखनश्च वीर्योष्णः पित्तदूषणः । स्वा-
द्वम्ललवणस्तेषां गजः श्लेष्मानिलापहः । गवयस्य तु
मांसं हि स्निग्धं मधुरकासजित् । विपाके मधुरं
चापि व्यवायस्य तु वर्द्धनम् । स्निग्धोष्णमधुरो वृष्यो
महिषस्तर्पणो गुरुः । निद्रापुंस्त्वबलस्तन्यवर्द्धनो मांस-
दार्ढ्यकृत् । रुरुमांसं समधुरं कषायानुरसं स्मृतम् ।
वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रविवर्द्धनम् । तथा चमरमांसन्तु
स्निग्धं मधुरकासजित् । विपाके मधुरं चापि वातपित्त-
प्रणाशनम् । सृमरस्य तु मांसञ्च कषायानुरसं स्मृतम् ।
वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रविवर्द्धनम् । स्वेदनं बृंहणं
वृष्यं शीतलं तर्पणं गुरु । स्निग्धं श्रमानिलहरं वाराहं
बलवर्द्धनम् । कफघ्नं खड्गिपिशितं कषायमनिलापहम् ।
पित्र्यं पवित्रमायुष्यं बद्धमूत्रं विरूक्षणम् । गोकर्ण-
मांसं मधुरं स्निग्धं मृदु कफावहम् । विपाके मधुरञ्चापि
रक्तपित्तविनाशनम् । हंससारसक्रौञ्चचक्रवाककुररका-
दम्बकारण्डवजीवञ्जीवकबकबलाकापुण्डरीकप्लवशरारी-
मुखनन्दीमुखमद्गूत्क्रोशकाचाक्षमल्लिकाक्षशुक्लाक्षपुष्कर-
शायिकाकोनालकाम्बुकुक्कुटिकामेघरावश्वेतवारणप्रभृतयः
प्लवाः संघातचारिणः । रक्तपित्तहराः शीताः
स्निग्धा वृष्या मरुज्जितः । सृष्टमूत्रपुरीषाश्च मधुरा रस-
पाकयोः । गुरूष्णमधुरः स्निग्धः स्वरवर्णबलप्रदः ।
बृंहणः शुक्रलस्तेषां हंसो मारुतनाशनः । शङ्खशङ्ख-
नखशुक्तिशम्बूकभल्लूकप्रभृतयः कोशस्थाः । कूर्मकुम्भीर-
कर्कटककृष्णकर्कटकशिशुमारप्रभृतयः पादिनः । शङ्खकू-
र्मादयः स्वादुरसपाका मरुन्नुदः । शीताः स्निग्धा हिताः
पित्ते वर्चस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः । कृष्णकर्कटकस्तेषां बल्यः
कोष्णोऽनिलापहः । शुक्लः सन्धानकृत् सृष्टविण्मूत्रोऽनि-
लपित्तहा । मत्स्यास्तु द्विविधा नादेयाः सामुद्राश्च । तत्र
नादेयाः । रोहितपाठीनपाटलाराजीववर्मिगोमत्स्य-
कृष्णमत्स्यवागुञ्जारमुरलसहस्रदंष्ट्रप्रभृतयो नादेयाः । ना-
देया मधुरा मत्स्या गुरवो मारुतापहाः । रक्तपित्तकरा-
श्चोष्णा वृष्याः स्निग्धाल्पवर्चसः । कषायानुरसस्तेषां शष्प-
शैवालभोजनः । रोहितो मारुतहरो नात्यर्थं पित्तको-
पनः । पाठीनः श्लेष्मलो वृष्यो निद्रालुः पिशिताशनः ।
दूषयेद्रक्तपित्तन्तु कुष्ठरोगं करोत्यसौ । मुरलो बृंहणो
वृष्यः स्तन्यश्लेष्मकरस्तथा । सरस्तडागसम्भूताः स्निग्धाः
स्वादुरसाः स्मृताः । महाह्रदेषु बलिनः स्वल्पेऽम्भस्यबलाः
स्मृताः । तिमितिमिङ्गिलकुलिशपाकमत्स्यनिरालकनन्दि-
वारलकमकरगर्गरकचन्द्रकमहामीनराजीवप्रभृतयः सा-
मुद्राः । सामुद्रा गुरवः स्निग्धा मधुरा नातिपित्तलाः ।
उष्णा वातहरा वृष्या वर्चस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः । बला-
वहा विशेषेण मांसाशित्वात् समुद्रजाः । तेषामप-

निवसन्त्यानीचत्रकोपघ्नी गुर्व्वीतरौ। स्निग्धत्वात् स्वादु-पाकत्वात् तयोर्विपद्याः गुर्व्वीतराः। नादेया गुरवो मध्ये यस्मात् पुच्छचारिणः। सरस्तडागजातानां विशेषेण शिरो लघु। अदूरगोचरा यस्मात्तस्मादुत्सोदपा-नजाः। किञ्चिन्मुक्ता शिरोदेशमल्पत्वं गुरवस्तु ते। अ-सत्वादृतो ये वा स्मृताः सर्वेषजाः स्मृताः। उरोवि-चरणात्तेषां पूर्वमङ्गं लघु स्मृतम्। इत्यानूपो महाभि-ष्यन्दिमांसवर्गो व्याख्यातः। तत्र शुष्कपूतिव्याधितविष-सर्पहतदिग्धविद्धजीर्णकृशबालानामसात्म्यचारिणां मां-सान्यभक्ष्याणि यस्माद्विगतव्यापन्नापहृतपरिणतत्वात्संपू-र्णवीर्य्यत्वाद्दोषकराणि भवन्ति। अरोचकं प्रति-श्यायं गुरु शुष्कं प्रकीर्त्तितम्। विषव्याधिहतं मृत्युं वान्तं छर्दिं च कोपयेत्। कासश्वासकरं वृद्धं त्रिदोषं व्याधिदूषितम्। क्लिन्नमुत्क्लेशजननं कृशं वातप्रकोपणम्। एभ्योऽन्यं मांसमादेयं मांसमिति। स्त्रियश्चतुष्पादेषु पुमांसो विहङ्गेषु महाशरीरेष्वल्पशरीरा अल्पशरीरेषु महाश-रीराः प्रधानतमा एकजातीयानां महाशरीराः प्र-धानतमाः। स्थानादिकृतं मांसस्य गुरुलाघवमुपदे-क्ष्यामः तद्यथा—रक्तादिषु शुक्रान्तेषु धातुषूत्तरो-त्तरेषु गुरुतरास्तथा सक्थिस्कन्धक्रोडशिरःपादकर-कटीपृष्ठचर्मकालेयकयकृदन्त्राणि। शिरःस्कन्धं कटी-पृष्ठं सक्थिनी चात्मपक्षयोः। गुरुपूर्वं विजानीयाद्धात-वस्तु यथोत्तरम्। सर्वस्य प्राणिनो देहे मध्यो गुरुरुदा-हृतः। पूर्वभागो गुरुः पुंसामधोभागस्तु योषिताम्। उरोग्रीवं विहङ्गानां विशेषेण गुरु स्मृतम्। पक्षोत्-क्षेपात्समो दृष्टो मध्यभागस्तु पक्षिणाम्। अतीव रूक्षं मांसन्तु विहङ्गानां फलाशिनाम्। वृंहणं मांसमत्यर्थं खगानां पिशिताशिनाम्। मत्स्याशिनां पित्तकरं वातघ्नं धान्यचारिणाम्। जलजानूपजा ग्राम्याः क्रव्यादैकश-फास्तथा। प्रसहाविलवासाश्च ये च जाङ्गलसंज्ञिताः। प्रतुदा विष्किराश्चैव लघवः स्युर्यथोत्तरम्। अल्पाभि-ष्यन्दिनश्चैव यथापूर्वमतोऽन्यथा। प्रमाणाधिकास्तु स्वजातौ चाल्पसारा गुरवश्च। सर्वप्राणिनां सर्वशरीरे-भ्यो ये प्रधानतमा भवन्ति यकृत्प्रदेशवर्त्तिनस्तानाददीत प्रधानलाभाभावे मध्यमवयस्कं सद्यस्कमक्लिष्टमुपादेयं मांसमिति। भवति चात्र। वयः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रियाः। लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्षिता"।

क्रव्यघातन पु° क्रव्यस्य क्रव्यार्थं घात्यतेऽसौ हन—स्वार्थे णिच्—कर्मणि ल्युट् चतुर्थ्यर्थे हृत°। १क्रमयाले मृगभेदे। क्रव्यार्थं घातयन्ति घानि—ल्यु। मांसार्थघातके व्याधरूपे जनभेदे "यत्र निपतितं पुरुषं क्रव्यादा नाम व्याधाः क्रव्येण घातयन्ति" भाग° ५।२६।१५ तत्र त-चाख्योक्तौ: "क्रव्येण निमित्तेन मांसार्थम्" श्रीधरः

क्रव्यभुज् पु° क्रव्यं भुङ्क्ते भुज—क्विप्। १क्रव्यादे राक्षसे २क्रव्यादे व्याघ्ररूपे जनभेदे च "सरेभ्यः क्रव्यभुजोषामास योर्हितः सर्पिः समधुः पुटाङ्गवः" सुश्रु°। ३मांसभो-क्तृमात्रे त्रि°।

क्रव्याद् पु° क्रव्यं मांसमत्ति अद—क्विप्। १राक्षसे २मांसा-शिनि त्रि°मेदि°"क्रव्याद्गणपरीवारश्चिताग्निरिव जङ्ग-मः। रघुः"क्रव्यादः श्वशृगालाद्याः"मल्लि°"क्रव्याद्भिश्च हतस्या-न्यैः" मनुः "क्रव्याद्भिः व्याघ्रादिभिः" कुल्लू° "गृध्र-गालव दंष्ट्रो माल्वैः क्रव्याद्भिरेव" मनु° च ३शवदा-हके अग्निभेदे "अपाग्ने अग्निमामादं जहि निष्क्रव्यादं सेधर्ज्ययं वा आमाद् येनेदं मनुष्याः पक्वाऽश्नन्ति कथ येन पुरुषं दहन्ति स क्रव्याद् एतावेवैतदुभावतोऽपहन्ति" शत° ब्रा° १।२।१।४। "हे अग्ने! गार्हपत्य! आमा-दमग्निमपजहि परित्यज तथा क्रव्यादमग्निं निःशेष निःशेषं दूरे गमय" वेददी° "योऽग्निं क्रव्यात् प्रविवेश यो गृहम्" ऋ° १०।१६।१० क्रव्याद्योनिप्राप्तिश्च गुरुत-ल्पगमनमहापातकावशेषवतां मनूक्ता यथा "तृणगुल्म-लतानाञ्च क्रव्यादां दंष्ट्रिणां तथा। क्रूरकर्मकृताञ्चैव शतशो गुरुतल्पगः"

क्रव्याद् पु° क्रव्यमत्ति अद-अण् उप° स°। १राक्षसे २मांस-भोजिमात्रे त्रि° स्त्रियां टाप् सि°कौ°। "क्रव्यादः शव-भक्षणे" विधानपा° ५°पु° उक्ते ३वह्निभेदे।

वह्नेश्च क्रव्यादत्वं भा° आ°७अ° भृगुणा सर्वभक्षत्वे शापे अग्नये दत्ते तत्परिहारार्थं ब्रह्मरूपक्रव्यादनाद्भक्षम् "कथं देवमुखो भूत्वा यज्ञभागाग्रभुक् तथा। हुतभुक् सर्व-लोकेषु सर्वभक्षत्वमेष्यति" इत्युपक्रमे "लोकानामिह सर्वेषां त्वं कर्त्ता चान्त एव च। त्वं धारयसि लोकांस्त्रीन् क्रियाणाञ्च प्रवर्त्तकः। स तथा कुरु लोकेश! नोच्छिद्येरन् यथा क्रियाः। कस्मादेवं विमूढस्त्वमीश्वरः सन् हुताशन!। त्वं पवित्रं सदा लोके सर्वभूतगतिश्च ह। स त्वं सर्वशरीरेण सर्वभक्षत्वमेष्यसि। अपाने ह्यर्चिषो यास्ते सर्वं भोक्ष्यन्ति ताः शिखिन्!। क्रव्यादा

च तनूटौ ते च सर्वं भक्षयिष्यति। यथा सूर्य्यो रश्मिभिः स्पृष्टं सर्वं शुचि विभाव्यते। तथा त्वदर्चिर्भिर्दग्धं सर्वं शुचि भविष्यति। त्वमग्ने! परमं तेजः स्वप्रभावाद्विनिर्गतम्। स्वतेजसैव तं पापं कुरु सत्यमपेर्विभो!। देवानां चाग्ने भागं कव्याय त्वं शुचे कृतम्"। क्रव्याकन्नृदर्शिते शत० ब्रा० वाक्येन ऋग्वेदवाक्येन च तस्य क्रव्यादाग्नपहारवचनम्। "क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरं यमराज्ञो गच्छतु रिप्रवाहः। इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन्" ऋ०१०,१६,९,भा० "आहिताग्निमरणे एतदादिके द्वे ऋचौ औपासनोद्वासने विनियुक्ते तत्र प्रथमायाः पूर्व्वार्द्धेन दक्षिणस्यां दिशि चतुष्पथादावौपासनाग्निं निरस्यति उत्तरेण शान्तिकर्म्मार्थमादत्ते। "क्रव्यादं क्रव्यमामिषं तदत्तीति तीव्रमग्निं दूरं विप्रकृष्टे देशे प्रहिणोमि प्रगमयामि। रिप्रं पापं तस्य वोढा सोऽग्निः यमराज्ञो यमो राजा येषां तान् यमराजकान् प्रदेशान् गच्छतु प्राप्नोतु अथ शान्तिककर्म्मार्थमुपासने इतरः क्रव्यादादन्यो जातवेदा अग्निरिहैव देशे देवेभ्यो देवार्थं हव्यं वहतु" भाष्ये दक्षिणपश्चिमदेशे तस्याग्नेः प्रक्षेपणोक्तेः। ४मांसभक्षके जनभेदे "इह निर्मितं पुरुषं क्रव्यादा नाम हरवत्तं क्रव्येण घातयन्ति" भाग० ५,२६,१५,।

क्रव्यादाश्च व्याघ्रादयस्तदीयामिषभक्षभक्षणात् भवन्तीति मनुनोक्तं "हिंस्रा भवन्ति क्रव्यादाः कृमयोऽभक्ष्यभक्षणात्" क्रव्यादा व्याघ्रादयः कुल्लू०। क्रव्यादनृप्रकृतयोऽप्यत्र स्त्रियां ङीप्।

क्रशि नामधातुः कृशं करोति णिच् ऋतोरः। क्रशयति ते अचक्रशत् त। क्रशितः। "क्रशितं शरीरमशरीरशरैः" माघः। क्रशितं कृशीकृतम्।

क्रशिमन् पु० कृशस्य भावः दृढा०इमनिच् ऋतोरः। क्रशिमा "वपुषि क्रशिमयाजिनि मध्ये" माघः।

क्रशिष्ठ त्रि० अतिशयेन कृशः इष्ठन् ऋतोरः। अतिशयकृशे। ईयसुन्। क्रशीयस् तत्रार्थे त्रि०। स्त्रियां ङीप्।

क्रा त्रि० क्रम्–विट् मलोपः। क्रान्तरि उदधिक्राः।

क्राकचिक त्रि० क्रकचः करपत्रं तत्क्रियया जीवति ठक्। करपत्रक्रियोपजीविनि (करातिः)। "मायूरकाः क्राकचिकाः वेधकाररचकास्तथा" रामा०अयोध्याकाण्डे ८३अ०।

क्राथ पु० क्रथदेशानां राजा अण्। १राजभेदे दानवावतारे दीर्घपापयेश्वरे नृपभेदे "यस्तु षण्ढे यस्तु सिंहिकायैन्दुमर्दनम्। स क्राथ इति विख्यातो बभूव मनुजाधिपः" भा० आ० ६७अ०। "तमन्वयुर्म्मार्गैव दक्षिणापथवासिनः। क्राथोऽंशुमान् सुनन्दश्च वेणुदारिश्च वीर्य्यवान्" हरिवं० ११८अ०। २रामसैन्यपतिवानरभेदे च "गवनीलाङ्गदक्राथमैन्दद्विविदपालिता। ययौ सुमहती सेना राघवस्यार्थसिद्धये" भा० व० २८३अ०। ३नागभेदे "कुण्डः क्राथः शिलिकथ्रूयोऽण्वेजाशया भागी चक्रमन्दातिषण्डौ" भा० सौ० ४अ०। क्रथ–भावे घञ्। ४मारणे पु० हेम०।

क्रान्त पुंस्त्री क्रम–कर्त्तरि क्त। १घोटके स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् टाप्। कर्म्मणि–क्त। २आक्रान्ते ३आरूढे च त्रि० "क्रान्तं रुचा काञ्चनवप्रभाजा" माघः "अश्वक्रान्ते! रथक्रान्ते! विष्णुक्रान्ते! वसुन्धरे!" स्नानमन्त्रः। ४पादेन्द्रिये न०। "अनयोन्दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हरम्" मनुः "क्रान्ते पादेन्द्रिये" कुल्लू०। भावे–क्त। ५क्रमणे न०। "तदभिहितो भावोद्रव्यवत् प्रकाशते" इत्युक्तेः ६क्रमणकर्म्मणि न० "विष्णोः क्रान्तमसीतीमे लोकाः विष्णोर्विक्रमणं विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः क्रान्तम्" शत० ब्रा० ५।४।२।६। कर्त्तरि क्त। ७इच्छायां स्त्री राजनि० ८अतीते त्रि०क्रान्तदर्शी।

क्रान्तदर्शिन् त्रि०क्रान्तमस्मदाद्यगोचरमिन्द्रियविषयातिक्रान्तं वस्तु भूतादि सर्व्ववस्तु द्रष्टुं शीलमस्य दृश-णिनि। १अतीतादिवस्तुद्रष्टरि २सर्वज्ञे मल्लि० कविशब्दे १८२१पृ०दृश्यम्।

क्रान्ति स्त्री० क्रम-भावे क्तिन्। १पादविक्षेपे २गतौ च हेम० ३अयनभागे २२९पृ०दर्शिते ज्योतिषप्रसिद्धे अपमशब्दार्थे-तत्त्वानुक्रमणिकं सू० सि० रङ्गनाथाभ्यां दर्शितं यथा "ननु मेषे इते द्वादशराशीनां वस्त्वादन्यथा चक्रकलानुपपत्तेरित्यात्मकल्पाभावात् कथं राशिकृतं? राशिविभागानुपपत्तिश्च अनन्तरभागस्थाकाशात्मकत्वादित्यतो दृष्टकथनच्छलेन पूर्वोक्तं स्पष्टयन् सूर्य्यस्तद्वृत्ते भगणभोगं करोतीत्याह" रङ्ग०। "अयनादयनं चैव कक्षा तिर्य्यक् तथाऽपरा। क्रान्तिसंज्ञा तया सूर्य्यः सदा पर्य्येति भास्वान्" सू०सि०। "अयनस्थानमारभ्यायनं परिवर्त्तनं तदयनस्थानपर्य्यन्तम्। चकार आरम्भसमाप्त्योर्भिन्नायनस्थाननिरासार्थकः। अपरा गोले आधारवृत्तप्रमाणा वृत्तरूपा कक्षा तथा राशिक्रमार्थेन। एवकारोऽन्यकार्गव्यवच्छेदार्थकः। तिर्य्यक् उक्तवृत्तानुकारविलक्षणानुकारा क्रान्तिसंज्ञा कक्षं क्रान्तिः चक्रगमनभोगमानार्थं वृत्तं तत्संज्ञकमुपकल्पितम्। अयनविषुवद्वृत्तयोर्यं क्रान्तिवृत्त द्वादशराश्य=

ष्ठित गोले निबध्नीयादिति तात्पर्य्यार्थः। भासयन् भुवनानि प्रकाशयन् सन् सः सूर्य्यः। एतेन चन्द्रादीनां निरासः। सदा निरन्तरं तया क्रान्तिवृत्तस्थया कक्षया पर्य्येति स्वगत्या गच्छन् भगणपरिपूर्त्तिभोगं करोति। सूर्य्यगत्यनुरोधेन नियतं क्रान्तिवृत्तं कल्पितमिति भावः। ननु चन्द्राद्याः क्रान्तिवृत्ते कुतो न गच्छन्तीत्यत आह" रङ्ग० "चन्द्राद्याश्च स्वकैः पातैरपमण्डलमाश्रितैः। ततोऽपकृष्टा दृश्यन्ते विक्षेपान्तेष्वपक्रमात्" सू० "चन्द्रादयोऽर्कव्यतिरिक्ता ग्रहाः स्वकैः स्वकीयैः पातैः पाताख्यदैवतैरपमण्डलं क्रान्तिवृत्तमाश्रितैः स्वस्वगोलस्थानेऽधिष्ठितैस्ततः क्रान्तिवृत्तान्तर्गतग्रहभोगस्थानादित्यर्थः। अपकृष्टाः स्वविक्षेपान्तरेणाकृष्टा दक्षिणत उत्तरतो वा कर्षिता भवन्ति। अतः कारणादपक्रमात् क्रान्तिवृत्तान्तर्गतस्वभोगस्थानादित्यर्थः। दक्षिणत उत्तरतो वा विक्षेपान्तेषु गणितागतविक्षेपकलाप्रस्थानेषु भूस्थजनैर्दृश्यन्ते। तथा च क्रान्तिवृत्तं यथा विषुवद्वृत्तेऽवस्थितं तथा क्रान्तिवृत्ते पातस्थाने तत्षड्भान्तरस्थाने च लग्नमुक्तपरमविक्षेपकलाभिस्त्रिभान्तरस्थानादूर्ध्वाधःक्रमेण दक्षिणोत्तरतो लग्नं च वृत्तं विक्षेपवृत्तं चन्द्रादिगत्यनुरोधेन स्वं स्वं भिन्नं कल्पितं तत्र गच्छतीति भावः" रङ्ग०

क्रान्तिस्पष्टताप्रकारश्च सू० सि० रङ्गनाथाभ्यां दर्शितो यथा "अथ दिनरात्रिमानज्ञानार्थं चराज्ञानं विवक्षुः प्रथमं तदुपयुक्तां स्पष्टक्रान्तिमाह" रङ्गना० "विक्षेपापक्रमैकत्वे क्रान्तिर्विक्षेपसंयुता। दिग्भेदे वियुता स्पष्टा भास्करस्य यथा गता" सू० सि०

"यस्य ग्रहस्य स्पष्टक्रान्तिरभीष्टा तस्य ग्रहस्यायनांशसंस्कृतस्य भुजज्यातः परमापक्रमज्येत्यादिना क्रान्तिरयनांशसंस्कृतग्रहगोलदिक्का ज्ञेया। तस्य विक्षेपोऽपि पूर्वोक्तप्रकारेण पातोनगोलदिक्को ज्ञेयः। गोलस्तु मेषादिषट्कस्तुलादिषट्कं दक्षिणः। अथ ग्रहक्रान्त्योरेकदिक्त्वेन क्रान्तिः कलाद्या कलात्मकविक्षेपेण युता तयोर्दिगन्यत्वे क्रान्तिर्विक्षेपेण वियुताऽन्तरिता शेषदिक्का स्पष्टा क्रान्तिः स्यात्। ननु सूर्य्यस्य विक्षेपाभावात् कथं स्पष्टा क्रान्तिर्ज्ञेयेत्यत आह भास्करस्येति। सूर्य्यस्य यथागता पूर्वागता क्रान्तिरेव स्पष्टा क्रान्तिः। अत्रोपपत्तिः। विषुवद्वृत्ताद्ग्रहविम्बकेन्द्रपर्य्यन्तं याम्योत्तरं वान्तरं स्पष्टक्रान्तिरिति तयोरेकदिक्त्वे तद्योगतुल्यमन्तरं, भिन्नदिक्त्वे तदन्तरमेवान्तरमिति। अत्र ग्रहस्य क्रान्तिसंस्कारयोग्यत्वस्यादिका क्रिया लोकानामभावात् स्वल्पान्तरत्वाच्चोपेक्षिता भगवता कृपावता। अन्यथा ग्रहस्य ध्रुवाभिमुखत्वे भगवद्भास्करायनदृक्कर्म कथमव्याकृतं स्यादित्यलम्" रङ्गनाथः।

एतेषु क्रान्तिवशेन दिनरात्रिभेदः सू० सि० रङ्गनाथाभ्याम् "ह्रासवृद्धी सदा वामं सुरासुरविभागयोः" इति दिनरात्र्योर्ह्रासवृद्धी सुरासुरविभागयोर्भवत इत्युपक्रम्य विशदीकृत्य दर्शितो यथा

"मेषादौ तु सदा वृद्धिरुदगुत्तरतोऽधिका। देवांशे च क्षपाह्रानिर्विपरीतं तथाऽऽसुरे। तुलादौ द्युनिशोर्वामं क्षयवृद्धी तयोरुभे। देशक्रान्तिवशान्नित्यं तद्विज्ञानं पुरोदितम्" सू० "मेषादौ षड्भे उदगुत्तरगोले सूर्य्ये सति उत्तरतो यथोत्तरं सदा यावदुत्तरगोले देवांशे जम्बूद्वीपेऽधिका यथोत्तरमधिका वृद्धिर्निरक्षदेशीयदिने। तुलाद्यारोत्तरं सूर्य्यस्योत्तरगमने यथोत्तरं दिने वृद्धिः परमोत्तरगमनात् परावर्त्तते। यथोत्तरं न्यूना वृद्धिरित्यर्थः। क्षपा रात्रौ रात्रेरपचयः। च समुच्चये। आसुरे वडवादिदक्षिणभागे तथा दिनरात्र्योः क्षयवृद्धी विपरीतं व्यस्तम्। दिने हानी रात्रौ वृद्धिरित्यर्थः। तुलादौ षड्भे दक्षिणगोले सूर्य्ये सति तयोर्जम्बूद्वीपवडवादिदक्षिणभागयोर्दिनरात्र्योरुभे द्वे क्षयवृद्धी उभयत्रापचयौ वामं व्यस्तम्। अयमर्थः जम्बूद्वीपे दिनरात्र्योरुत्तरगोलस्थसूर्य्यक्रमेण क्षयवृद्धी स्तः। वडवादिदक्षिणभागे दिनरात्र्योर्वृद्धिक्षयौ स्त इति। ननु क्षयवृद्ध्योः किमानत्वमित्यत आह पूर्वार्द्धं कारयति देशक्रान्तिवशादिति। तद्विज्ञानं तयोः क्षयवृद्ध्योर्ज्ञानं चरज्ञानं नित्यं प्रत्यहं देशक्रान्तिवशात्। देशपलभा क्रान्तिरेतदुभयानुरोधात् पुरा पूर्वं स्पष्टाधिकारे "क्रान्तिज्या विषुवत्कर्णी क्षितिज्या द्वादशोद्धृता। त्रिज्यागुणाऽहोरात्रार्धकर्णाप्ता चरजासवः"। तत्कार्मुकमित्यनेन दिनरात्र्योरर्धं ज्ञातम् तद्द्विगुणं दिनरात्र्योरित्यर्थसिद्धम्। अत्रोपपत्तिः। निरक्षदेशे ध्रुवद्वयसक्तं क्षितिजवृत्तं तत्र उत्तरभागे स्वस्थानक्षितिजं स्वभूगोलमध्यस्थोत्तरध्रुवादधो दक्षिणध्रुवाच्चोर्ध्वमित्यत उत्तरगोले निरक्षक्षितिजादधो दक्षिणगोले ऊर्ध्वमिति पञ्चदशघटिका निरक्षदेशीयदिनार्धं क्षितिजान्तरवृत्तखण्डेन गोलक्रमेण युतहीनं दिनार्धं रात्र्यर्धं च विपरीतम्। एवं दक्षिणभागेऽभीष्टदेशे क्षितिजमुत्तरध्रुवादूर्ध्वं दक्षिण-

प्रवाहान्तरिति निरक्षक्षितिजाक्षितिजं गोलक्रमे-
णोपपद्यते इत्युत्तरभागादवगन्तव्यम् । अथोक्तान्ववधिदेशं
विवक्षुः प्रथमं तदुपयुक्तानि क्रान्त्यंशयोजनान्याह” रङ्ग०
“भूवृत्तं क्रान्तिभागघ्नं भगणांशविभाजितम् । अवा-
प्तयोजनैरर्को व्यक्षाद्याम्योत्तरस्थितः” सू० सि० ।
“भूवृत्तं भूपरिधियोजनमानं प्राग्वदभीष्टक्रान्त्यंशैर्गुणितं
द्वादशराशिभागैः षष्ट्यधिकशतत्रयमितैर्भक्तं लब्धयोजनैः
तुल्यात् सूर्य्यं उपरि आकाशे स्थितो वर्त्तमानो दक्षिणत
उत्तरतो वा याति गच्छति । क्रान्त्यभावे तु निरक्ष-
देशोपर्य्येव परिभ्रमति । अत्रोपपत्तिः । निरक्षदेशाद-
तोऽन्तर्दक्षिणाद्याभिमुखं सूर्य्यः क्रान्त्यंशैर्गच्छति ।
तद्योजनज्ञानं तु भगणांशैर्यदा निरक्षदेशाद्भूपरि-
धियोजनानि तदा क्रान्त्यंशैः कानीत्यनुपातेनोपपन्न-
म् । अथ दिनमानानयनमपेक्षितस्वावधिदेशमानं श्लोकाभ्या-
माह” रङ्ग० । “परमापक्रमादेवं योजनानि विशोधयेत्
भूवृत्तपादाच्छेषाणि यानि स्युर्योजनानि तैः । अयनान्ते
विलोमेन देवासुरविभागयोः । नाडीषष्ट्या सकृदह-
र्निशाप्यस्मिन् सकृत् तथा” सू० सि० “परमक्रान्तिभागाश्चतु-
र्विंशतिमिताः एवं पूर्वोक्तरीत्या योजनानि जातानि ।
भूपरिधेः पूर्वोक्तस्य चतुर्थांशात् परिवर्जयेत् । अवशि-
ष्टानि यानि यत्सङ्ख्यामितानि योजनानि भवन्ति तैर्यो-
जनैर्देवासुरविभागयोर्निरक्षदेशादुत्तरदक्षिणप्रदेशयोर्यौ
देशौ तयोरित्यर्थः । अयनान्ते उत्तरदक्षिणायनसन्धौ
कर्कादिस्थे सूर्य्ये दक्षिणोत्तरायणसन्धौ मकरादिस्थे
सूर्य्ये विलोमेन व्यत्यासेन सकृदेकवारं नाडीषष्ट्या घटी-
षष्ट्याहर्दिनमानं भवति । अस्मिन्नेतादृशे देशे तस्मि-
न्नयनसन्ध्यन्तरे सकृदेकवारं तथा षष्टिघटीमिता विलो-
मेन रात्रिर्भवति । अपि शब्दो दिनेन समुच्चयार्थः । एत-
दुक्तं भवति—कर्कादिस्थे सूर्य्ये निरक्षदेशादुत्तरतद्योज-
नान्तरितदेशे षष्टिघटीमितं दिनं तत्रैव निरक्षदेशाद्दक्षिण-
तद्योजनान्तरितदेशे षष्टिघटीमिता रात्रिः । मकरादिस्थे
सूर्य्ये तादृशोत्तरभागे षष्टिघटीमिता रात्रिर्दक्षिणभागे
तादृशे षष्टिमितं दिनमिति । अत्रोपपत्तिः—परमक्रा-
न्तियोजनानि भूवृत्तचतुर्थांशयोजनेभ्यो हीनानि । नि-
रक्षदेशात् तन्मितयोजनान्तरतो यो दक्षिणोत्तरदेशस्त-
स्मात्क्षितिजे दक्षिणोत्तराय क्रान्त्या परमक्रान्तियोजनान्त-
रितम् । अतस्तत्र लम्बांशाश्चतुर्विंशतिः पलांशाश्च षट्-
षष्टिरिति । तद्देशे क्रान्तिवृत्तानुकारं क्षितिजमित्यय-
नान्ते षष्टिघटीमितमहोरात्रवृत्तचतुर्भागचक्रं निर-
क्षतद्देशक्षितिजयोरन्तरालरूपं परमत उक्तरीत्या दि-
नार्द्धं रात्र्यर्द्धं चोक्तरीत्या यथायोग्यं त्रिंशत् तद्द्विगुणं
षष्टिघटीमितमत्र मानं गणितेनोपपन्नम् । युक्तं चैत-
त् अयनान्ताहोरात्रवृत्तस्यैकस्य तत्क्षितिजप्रदेश एक-
त्रैव संलग्नत्वाद्द्विधा संलग्नत्वाभावात् प्रवहभ्रमित-
सूर्य्यपरिवर्त्तपूर्त्तिः षष्टिघटीभिर्दर्शनमदर्शनं यथायोग्यं
तद्गोलस्थित्या प्रत्यक्षसिद्धमेवेति । अथोक्तदिनरात्रि-
मानगणितं तदवधिदेशपर्य्यन्तं दक्षिणोत्तरभागयोर्विशे-
ष्याह” रङ्ग० “तदन्तरेऽपि षष्ट्यन्ते क्षयवृद्धी अहर्निशोः ।
परतो विपरीतोऽयं भगोलः परिवर्त्तते” सू० “तदन्तरे नि-
रक्षदेशोक्तावधिदेशयोरन्तराले दक्षिणोत्तरविभागदेशे ष-
ष्ट्यन्ते षष्टिघटीमध्ये क्षयवृद्धी अपचयोपचयावुक्तरीत्या
दिनरात्र्योर्यथायोग्यं भवतः । परतोऽवधिदेशादग्रिम-
देशे दक्षिणोत्तरे दैत्यदेवस्थाननिकटेऽयं प्रत्यक्षो भगोलो
नक्षत्राद्यधिष्ठितो मूर्त्तो गोलो विपरीतोऽवधिदेशान्तर्गत-
देशसम्बन्धी गोलात् सदा परिवर्त्तते भ्रमति । तत्रोक्त-
रीत्या दिनरात्र्योर्व्यवस्थे न भवत इत्यर्थः । लिङ्गा-
धिकारात्स्वरूपानयनानुपपत्तेः चरस्वरूपाप्रकाशात् तथा
विपरीतगोलस्थितं श्लोकाभ्यां प्रदर्शयति” रङ्ग० “ऊने भूवृ-
त्तपादे तु द्विज्यापक्रमयोजनैः । धनुर्मृगस्थः सविता
देवभागे न दृश्यते । तथा च सुरभागे तु मिथुने कर्कटे
स्थितः । नष्टच्छायामहीवृत्तपादे दर्शनमादिशेत्” सू० “द्वि-
राशिज्या ये क्रान्त्यंशास्तेषां योजनैः पूर्वागतैर्भूपरि-
धिचतुर्थांशे हीने कृते सति । तुकारान्निरक्षदेशात्
तद्योजनान्तरिते देशे देवभागे उत्तरभागे धनुर्मकरराशि-
स्थोऽर्कस्तद्देशवासिभिर्न दृश्यते । धनुर्मकरस्थेऽर्के तेषां
रात्रिः सदा स्यादित्यर्थः । असुरभागे निरक्षदेशाद्दक्षिण-
प्रदेशे । चः समुच्चयार्थः । तुकारात् तद्योजनान्तरित-
प्रदेशे मिथुने कर्के कर्कराशौ स्थितोऽर्कस्तथा तद्देश-
वासिभिर्न दृश्यते । नष्टच्छायामहीवृत्तपादे अभाव-
प्राप्ता नष्टच्छाया भूच्छाया यत्र तादृशे भूपरिधिचतुर्थांशे
सूर्य्यस्य दर्शनं सदा कथयेत् । यत्र भूच्छायात्मिका रा-
त्रिर्नास्ति तत्र दिनमित्यर्थः । तथा च निरक्षदेशात्
तद्योजनान्तरितोत्तरप्रदेशे कर्कमिथुनस्थोऽर्को दृश्यते
तद्योजनान्तरितदक्षिणप्रदेशे धनुर्मकरस्थोऽर्को दृश्यते इति
फलितार्थः । अतएव “सौम्ययुक्तनवरसाः पलांशका यत्र
तत्र विषुवे कदाचन । दृश्यते न मकरो न कार्मुकं

किल कर्किमिथुनौ सदोदितौ" इति भास्कराचार्योक्तं न सङ्गच्छते" रङ्गनाथः ।

क्रान्तिक्षेत्र न० क्रान्तिज्ञानार्थं क्षेत्रम् । सि० शि० उक्ते अपमक्षेत्राकारे पदार्थे यथा

"क्षेत्राणि वक्ष्येऽपमसंभवानि संक्षेपतोऽक्षप्रभवाणि यानि । भुजोऽपमः कोटिगुणो द्युजीवा कर्णस्त्रिभज्या त्रिभुजेऽपमीये । मेषादिजीवाः कुगुणितोऽपवृत्ते तद्वन्निजे क्रान्तिगुणा भुजाः स्युः । तत्कोटयः स्वद्युनिशाख्यवृत्ते व्यासार्द्धहस्ते परिणामितानाम् । चापेषु तासामवलम्बतो मे तेऽभी विशुद्धा उदया निरक्षे" सि०शि०

क्रान्तिज्या स्त्री क्रान्तिवृत्तस्थलस्ये सि० शि० उक्ते अपमक्षेत्रज्याभेदे । अपमक्षेत्रशब्दे ४२५० अपमक्षेत्राणि उक्तानि । तज्ज्यानयनम् ।

"युक्तायनांशादपमः प्रसाध्यः कालौ च खेटात् खलु भुक्तभोग्यौ । जिनांशमौर्व्या १३९७ गुणितार्कदोर्ज्या त्रिज्यो ३४३८ द्धृता क्रान्तिगुणोऽस्य वर्गम् । त्रिज्याकृतेः ११८१९८४४ प्रोज्झ्य पदं द्युजीवा क्रान्तिर्भवेत् क्रान्तिगुणस्य चापम् । अक्षप्रभासंगुणितापमज्या तद्द्वादशांशो भवति क्षितिज्या सि० शि० ।

"अत्र खेटादित्युपलक्षणम् । यस्मात् खेटाद्यस्मादपमः साध्यस्तस्मात् सायनांशादेव । तथा यस्मादुदयसम्बन्धिनौ भुक्तभोग्यकालौ साध्यौ तस्मादपि सायनांशादेव । सायनार्कस्य दोर्ज्या जिनभागज्यया गुणिता त्रिज्यया भक्ता क्रान्तिज्या स्यादित्यादि स्पष्टार्थम् ।

अस्योपपत्तिः । विषुवत्क्रान्तिवृत्तयोर्याम्योत्तरमन्तरं क्रान्तिः । तयोः संपाते क्रान्त्यभावः । ततस्त्रिभेऽन्तरे परमा जिन २४तुल्यभागाः । अतस्तत्संपातादारभ्य क्रान्तिः साध्या । उदयाश्च तत एव । स तु संपातो मेषादेः प्रागयनांशतुल्येऽन्तरे । अतः सायनांशात् खेटात् क्रान्तिर्भुक्तभोग्यकालौ चेत्युक्तम् । यदि त्रिज्यातुल्यया भुजज्यया जिनांशज्यातुल्या क्रान्तिज्या लभ्यते तदेष्टज्यया किमिति । फलं क्रान्तिज्या विषुवद्वृत्तात् तिर्यग्रूपा भवति । क्रान्तिज्या भुजस्त्रिज्या कर्णस्तद्वर्गान्तरपदमहोरात्रवृत्तव्यासार्धम् । सैव द्युज्या" प्रमि० ।

देशभेदे कालभेदेन रवेः क्रान्तिज्याज्ञानार्थं प्रश्नपूर्वकं सि० शि० निर्णीतं यथा

"मार्तण्डः सममण्डलं किल यदा दृष्टः प्रविष्टः सखे ! काले पञ्चघटीमिते दिनगते यत्रा गते तावति । केनाप्युज्जयिनीगतेन तरणेः क्रान्तिं तदा वेत्सि चेन्मन्ये त्वां निपुणं सगर्वगणकोत्तंसभक्त्याङ्घ्रियम्" ।

"हे सखे ! केनचित् क्वाप्युज्जयिनीगतेन यदा दिनगते पञ्चघटीमिते काले मार्तण्डः सममण्डलं प्रविष्टो दृष्टस्तदा कियती क्रान्तिज्येत्येकः प्रश्नः । अथान्यः तावति पञ्चघटीमिते गते सा काले सममण्डलं प्रविष्टो दृष्टस्तदा च या क्रान्तिज्या तां त्वं चेद्वेत्सि तदा सगर्वगणककोत्तंसभक्त्याङ्घ्रियं निपुणोद्धतं त्वामहं मन्ये" प्रमि०

"या स्याद्वेदनतकालजीवाभीष्टा कृतिः सा प्रथमं प्रकल्प्या । अर्को१२ऽक्षभाघातहृताक्षकर्णघ्नयोद्धृता स्यादपमज्यकाऽस्याः । चरादिकेनेष्टकृतिः प्रसाध्या कुस्वस्तया क्रान्तिगुणोऽसकृच्च । तदाद्यकृत्या विहृतः स्फुटः स्यात् प्रवेशकाले सममण्डलस्य" सि०शि० ।

"रवेः सममण्डलप्रवेशे य उन्नतकाल उद्दिष्टस्तस्य जीवा सा तावत् प्रथममिष्टकृतिः कल्प्या । ततो द्वादशगुणयाक्षया गुणया पलकर्णवर्गेण भाज्या । सा त्रिज्यका क्रान्तिज्या भवति । तस्याः क्रान्तिज्याया द्युज्यां कुज्यां चरज्यां चरं च ज्ञात्वा "अभीष्टनताद्धनयुताद्धरेण" इत्यादिनेष्टकृतिः साध्या । तया पूर्वागता क्रान्तिज्या गुण्या । आद्यकृत्या कल्पितया भाज्या । फलं स्फुटासन्ना क्रान्तिज्या भवति । अत्रोपपत्तिः । अत्रोन्नतकालजीवातुल्या प्रथमं तद्धृतिः कल्पिता । तस्या अनुपातेन शङ्कुः । यदि पलकर्णेन द्वादशकोटिस्तदा तद्धृतिकर्णेन किमिति । अत्र तद्धृतेर्द्वादशगुणः पलकर्णो हरः । फलं सममण्डलशङ्कुः । पुनरन्योऽनुपातः । यदि पलकर्णमात्रया भुजो लभ्यते तदा सममण्डलशङ्कुतुल्येन कर्णेन किमिति । फलं क्रान्तिज्या स्थूला । अस्याः क्रान्तिज्यायाश्चरादिकेन "अभीष्टनताद्धनयुताद्धरेण" इत्यादिनेष्टकृतिः साध्या । तां तद्धृतिं प्रकल्प्य पुनः क्रान्तिज्या साध्या । एवमसकृद्यावदविशेषः । तत्रासकृत्कर्मणि त्रैराशिकेन क्रियोपसंहारः कृतः । यदि कल्पितया कृत्येयं क्रान्तिज्या लभ्यते तदेदानीमानीतया किमिति । एवं क्रान्तिज्या स्फुटा स्यादित्युपपन्नम् । इदानीं द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह" प्रमि०

"तदा नतज्यात्रिभजीवयोर्यद्वर्गान्तरं तत् पलभाहतिघ्नम् । तेनोद्धृतो व्यासदलस्य वर्गो वेदेन्द्र १४४निघ्नोऽथ सरूपलब्ध्या । व्यासार्धवर्गाद्विहृतात् पदं स्यात् क्रान्तिज्यका सा त्रिभजित्रिभौर्व्यौ । जिनांशमौर्व्या विहृताऽक्षचापादपमे प्रवक्ष्ये च यथा रविः स्यात्" सि०शि० ।

"यदा समसमण्डलं प्रविष्टो रविस्तदा या नतघटिकास्तासां जीवा तस्या वर्गेण त्रिज्यावर्गो रहितः। ततः पलभावर्गेण गुणात्। तेन भाजत्रिज्यावर्गः। किंचिन्नष्टः वेदेन्द्र १४४ गुणितः। तत्र यत् फलं लभ्यते तेन चैकेन त्रिज्यावर्गाल्लब्धादुयन्मूलं लभ्यते सा क्रान्तिज्या स्यात्। सा क्रान्तिज्या त्रिज्यागुणा जिनांशज्यया भक्ता यत् फलं तस्य चापादुपया रविर्भवति तथाप्ये वाच्यं" प्रमि०।

क्रान्तिज्याविशेषेण रव्यादिज्ञानादिकमपि तत्रोक्तं विस्तरभयात् नोक्तम्। क्रमज्याशब्दे २२०२ पृ० दर्शिते रुम-ज्याद्रूपे पदार्थे च।

क्रान्तिपात पु० क्रान्त्यर्थं पातः विषुवत्क्रान्तिवलययोः सम्पातादिवत् चतुर्थ्यर्थे ६त०। सि० शि० उक्ते क्रान्तिनिमित्ते विषुवत्क्रान्तिवृत्तयोः संपाते। सि० शि० तद्वृत्तिर्यथा विषुवत्क्रान्तिवलययोः संपातः क्रान्तिपातः स्यात्। तद्भगणाः सौरोक्ता व्यस्ता अयुतत्रयं कल्पे। अयनचलनं यदुक्तं मुञ्जालाद्यैः स एवायम्। तत्पक्षे तद्भगणाः कल्पे गोऽङ्गर्त्तुनन्दगोचन्द्राः। तज्जातं पातं क्षिप्त्वा खेटेऽपमः साध्यः। क्रान्तिपाताश्चरमुदयाश्चरदलसञ्ज्ञानमेतत्रः क्षेयः" सि० शि०। "क्रान्त्यर्थं पातः क्रान्तिपातः। पातो नाम संपातः। कयोः विषुवत्क्रान्तिवलययोः। नहि तयोर्मेषादावेव संपातः। किं तु तस्यापि चलनमस्ति येऽयनचलनभागाः प्रसिद्धास्त एव विलोमगस्य क्रान्तिपातस्य भागाः। मेषादेः पृष्ठतस्तावद्भागान्तरे क्रान्तिवृत्ते विषुवद्वृत्तं लग्नमित्यर्थः। नहि क्रान्तिपातो नास्तीति वक्तुं शक्यते प्रत्यक्षेण तस्योपलब्धत्वात्। उपलब्धिप्रकारमग्रे वक्ष्यति। तत् कथं ब्रह्मगुप्तादिभिर्निपुणैरपि नोक्तः? इति चेत्। तदा स्वल्पत्वात्तैर्नोपलब्धः। इदानीं बहुत्वात् साम्प्रतैरुपलब्धः। अत एव तस्य गतिरस्तीत्यवगतम्। यद्येवमनुपलब्धोऽपि सौरसिद्धान्तोक्तत्वादागमप्रामाण्येन भगणपरिध्यादिवत् कथं तैर्नोक्तः? सत्यम् अत्र गणितस्कन्धे उपपत्तिमानेवागमः प्रमाणम्। तर्हि मन्दोच्चपातभगणा आगमप्रामाण्येनैव कथं तैरुक्ताः? इति नच वक्तव्यम्। यतो ग्रहाणां मन्दफलाभावस्थानानि प्रत्यक्षेणोपलभ्यन्ते। तान्येव मन्दोच्चस्थानानि। यान्येव विक्षेपाभावस्थानानि तान्येव पातस्थानानि। किं तु तेषां गतिरस्ति नास्ति वेति सन्दिग्धम्। तत्र मन्दोच्चपातानां गतिरस्ति चन्द्रमन्दोच्चपातवदित्यनुमानेन सिद्धा। सा च कियती तदुच्यते। यैर्भगणैरुपलब्धिस्थानानि तानि गणितेनागच्छन्ति तद्भगणसंभवा वासना दैनन्दिनी वा गतिर्ज्ञेया। नन्वेवं यद्यन्यैरपि भगणैस्तान्येव स्थानान्यागच्छन्ति तदा कतरस्या गतेः प्रामाण्यम्। सत्यम् तर्हि साम्प्रतोपलब्ध्यनुसारिणी कापि गतिरङ्गीकर्तव्या। यदा पुनर्महता कालेन महदन्तरं भविष्यति तदा महामतिमन्तो ब्रह्मगुप्तादीनां समानधर्माण एवोत्पत्स्यन्ते। ते तदुपलब्ध्यनुसारिणीं गतिमुररीकृत्य शास्त्राणि करिष्यन्ति। अत एवायं गणितस्कन्धो महामतिमद्भिर्धृतः सन्नप्याद्यन्तेऽपि काले खिलत्वं न याति। अतोऽस्य क्रान्तिपातस्य भगणाः कल्पेऽयुतत्रयं तावत् सूर्यसिद्धान्तोक्ताः। तथा मुञ्जालाद्यैर्यदयनचलनमुक्तं स एवायं क्रान्तिपातः। ते गोऽङ्गर्त्तुनन्दगोचन्द्रा १९९६६९ उत्पद्यन्ते। अथ च ये वा ते वा भगणा भवन्तु। यदा येऽंशा निपुणैरुपलभ्यन्ते तदा स एव क्रान्तिपात इत्यर्थः। तं विलोमगं क्रान्तिपातं ग्रहे प्रक्षिप्य क्रान्तिः साध्या" प्रमिता०।

क्रान्तिवृत्त न० सि० शि० उक्ते क्रान्तिवलयाकारे वृत्तभेदे। तन्निवेशनप्रकारादि च गोलबन्धे तत्रोक्तं यथा

"याम्योत्तरक्षितिजवत् सुदृढं विदध्यादाधारवृत्तयुगलं ध्रुवयष्टिबद्धम्। षष्ट्यङ्कमत्र समवृत्तवत् तृतीयं नाडीह्वयं च विषुवद्वलयं तदेव" सि० शि० यथा खगोले क्षितिजं याम्योत्तरं च तदाकारमपरमाधारवृत्तद्वयं ध्रुवयष्टिस्थं कृत्वा तदुपर्यन्यत् तृतीयं समवृत्ताकारं घटीषष्ट्याङ्कितं कार्यम्। तन्नाडीवृत्तं विषुवद्वृत्तसंज्ञं च "इदानीं क्रान्तिवृत्तमाह" प्रमि०। "क्रान्तिवृत्तं विधेयं द्वादशाङ्कं भमत्यत्र भानुश्च भार्धे कुभा भानुतः। क्रान्तिपातः प्रतीपं तथा प्रस्फुटाः क्षेपपाताश्च तत्स्थानकान्यङ्कयेत्" सि० शि० "अथान्यत् तत्प्रमाणमेव वृत्तं कृत्वा तत्र मेषादिं प्रकल्प्य द्वादशराशयोऽङ्क्याः। तत् क्रान्तिवृत्तसंज्ञम्। तस्मिन् वृत्ते रविर्भ्रमति। तथा रवेर्भार्धान्तरे भूभा च। तथा तत्र क्रान्तिपातो मेषादेर्विलोमं भ्रमति। तथा ग्रहाणां विक्षेपपाताः प्रस्फुटा विलोमं भ्रमन्ति। अतः क्रान्तिपातादीनां स्थानानि तत्राङ्क्यानि। इदानीं क्रान्तिवृत्तस्य निवेशनमाह" प्रमि०

"क्रान्तिपाते च पाताङ्कषट्कान्तरे नाडिकावृत्तलग्नं विदध्यादिदम्। पाततः प्राक् त्रिभे त्रिंशभागैरुदग् दक्षिणे तैश्च भागैर्विभागेऽपरे" सि० शि०

"क्रान्तिपातचिह्नात् षड्भेऽन्तरेऽन्यच्चिह्नं कार्यम्। ते चिह्ने नाडीवृत्तेन संसक्ते कृत्वा पातचिह्नादथतस्त्रिभेऽन्तरे नाडीवृत्ताद्गगनचतुर्थांशात्योत्तरतो यथा भवत्यपरविभागे त्रिभेऽन्तरे दक्षिणतश्च, तैर्भागैर्यथा भवति तथा बध्नीयात्"। प्रमि० अधिकं क्रान्तिशब्दे दृश्यम्। क्रान्तिवलयक्रान्तिमण्डलादयोऽप्यत्र।

क्रान्तिसाम्य न० ६त०। ग्रहाणां तुल्यक्रान्तौ। यद्यपि सर्वग्रहाणां क्रान्तिसाम्यमस्ति तथापि चन्द्रार्कयोः क्रान्तिसाम्यस्य मङ्गलकार्ये वर्ज्जनीयता १८६५पृ०उपयमशब्दे विस्तरेण दर्शिता। क्रान्तिसाम्ये च ग्रहाणामवनत्यभावः सू० सि० दर्शितो यथा "अक्षोदग्मध्यमक्रान्तेः साम्ये नावनतेरपि" सू० सि०

"अक्षांशा उत्तरा ये मध्यमस्य मध्यलग्नस्य क्रान्त्यंशाः। अत्र मध्यलग्नशब्देन दशमभावस्त्रिभोनलग्नं वा ग्राह्यमुभयपक्षेऽप्यदोषः। अनयोस्तुल्यत्वेऽवनतेर्नतेः अपिशब्दाद् लम्बनो न अभाव इत्यर्थः" रङ्गनाथः।

क्रान्तिसूत्र न० सि०शि० उक्ते ध्रुवस्पर्शीनि क्रान्तीनां सूत्राकारे योगभेदे। "सर्व्वतः क्रान्तिसूत्राणां ध्रुवे योगो भवेद्यतः। विषुवन्मण्डलप्राच्या ध्रुवे याम्या तथोत्तरा" सि० शि०।

क्रान्तु पुंस्त्री क्रम–तुन् ह्रस्वश्च। पक्षिणि उज्ज्वलद०।

क्रायक त्रि० क्री–ण्वुल्। १क्रेतरि अमरः २क्रयजीविनि भरतः तच्चिन्त्यं तत्र क्रयिक इत्येव साधु जीवतीत्यर्थे पण्यादपि क्रयशब्दात् ठन्विधानात्।

क्रावन् त्रि० क्रम–वनिप् "विड्वनोरनुनासिकस्यात्" पा० मस्यात् क्रान्तरि "दधिक्राव्णोऽकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः" यजु०२३।३२। स्त्रियां ङीप् रश्चान्तादेशः क्रावरी।

क्रिमि पु० क्रम–इन् अतइच्च। १कृमौ क्षुद्रजन्तौ उज्ज्वल० २रोगभेदे कृमिशब्दे २१८४पृ० विवृतिः। "क्रिमयस्तु द्विधा प्रोक्ताः बाह्याभ्यन्तरभेदतः। बहिर्मलकफासृग्विड्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः। नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः" "तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः। बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिक्षाश्च नामतः" भावप्र०। "क्रिमयः कृमिवं यथा" ऋग० १,२१,२९, [मेदि०

क्रिमिकण्टक न० क्रिमौ कण्टकमिव। कृमिकण्टकशब्दार्थे।

क्रिमिघ्न पु० क्रिमिं हन्ति हन–टक्। १विडङ्गे रत्नमाला। २कृमिनाशके त्रि० स्त्रियां ङीप्। सा च ३सोमराज्यां स्त्री शब्दच०। [२लाक्षायां स्त्री रत्नमाला।

क्रिमिज न० क्रिमेर्जायते जन–ड ५त०। १अगुरुचन्दने अमरः

क्रिमिशत्रु पु० क्रिमेः शत्रुरिव नाशकत्वात्। रक्तपुष्पके (पालदामादार) शब्दच०। [खदिरे शब्दच०।

क्रिमिशात्रव पु० क्रिमेः शात्रवइव नाशकत्वात्। विट्-

क्रिमिशैल पु० क्रिमिनिर्म्मितः शैलः। वल्मीके (उइ-ढिपि) त्रिकाण्ड०

क्रिय पु० क्रिया ग्रहस्थानात्प्रथमाक्रिया विद्यतेऽत्र अच्। मेषराशौ दीपिका कौर्पशब्दे २२७८पृ० प्रमाणं दृश्यम्। "क्रियैणतौलीन्दुभतो नवांशाः" नील० ता०।

क्रिया स्त्री कृ–भावे करणादौ वा यथायथं श। १आरम्भे २निष्कृतौ (प्रायश्चित्ते) ३शिक्षायां ४पूजायां ५संप्रधारणे (विवादविचाराङ्गे साधने) ६सामाद्युपाये। ७न्यायादिमतसिद्धे उत्क्षेपणादौ कर्म्मणि व्याकरणमतसिद्धे ८धात्वर्थे ९चेष्टायां (परिस्पन्दे) १०चिकित्सायां च अमरः। ११करणे(अनुष्ठाने)हेम०। १२श्राद्धे क्षीरस्वामी। १३शौचे शब्दरत्ना०। १४प्रयोगे च तत्र न्यायमतसिद्धा क्रिया कर्म्मशब्दे १७५५पृ० दर्शिता। कर्म्मलक्षणन्तु औलूक्यशब्दे सर्व्व०द० वाक्ये १५८६पृ० उक्तम् तत्र अनित्यमात्रसमवेतत्वे सतीति युक्तम् नित्यमात्रसमवेतत्वाभावादन्ययुक्तम् अनित्यमात्रसमवेतत्वाभावादिति युक्तम्। वैयाकरणमते तु धात्वर्थः क्रिया तत्स्वरूपशाब्दबोधप्रकारादि शब्दार्थरत्नेऽस्माभिर्निरूपितं यथा

"क्रिया च भावना उत्पादयितृव्यापाररूपा साध्यत्वेनाभिधीयमानेति बोध्यम्।"व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रियेति" हर्युक्तेः "यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते। आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते" इति "साध्यत्वेन क्रिया तत्र तिङ्पदैरभिधीयते" इति च वाक्यपदीयाच्च। "यावदिति सर्व्वमित्यर्थः तदेव विवृणोति सिद्धमसिद्धं वेति। सिद्धं वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगि, तद्भिन्नमसिद्धं तच्च वर्त्तमानं भविष्यच्चेति द्विविधं तेनापचत् पक्ष्यति पचतीत्यादौ सर्व्वत्र साध्यत्वेन असत्त्वरूपत्वेनाभिधीयमाना क्रियेति क्रियाशब्दस्य रूढिरनेन दर्शितेति भावः। यौगिकत्वमप्याह आश्रितक्रमरूपत्वादिति। आश्रितःक्रमो रूपं यस्यास्तत्त्वात् पूर्व्वापरीभूतावयवकत्वादित्यर्थः। तदीयावयवानामधिश्रयणाद्यधःश्रयणपर्य्यन्तानां क्रमेणोत्पत्तेः क्रियापदेन तत्समुदायोऽभिधीयते यत्र च न क्रमिको व्यापारोऽस्ति तत्र रूढिरादरणीयेति पौर्व्वापर्य्यारोपेण वा वर्त्तनं फलस्य स्वजन-

व्यापारमात्रयोश्चारोपवत् यौगिकत्वम्। अतएव फलमात्रबोधकस्यापि क्वचित् धातुत्वमिष्टमिति फलितार्थः। इयांस्तु विशेषः पाकइत्यादौ धातुना साध्यत्वेनोपस्थाप्यायाः क्रियायाःसिद्धक्रियारूपे घञर्थे विशेषणत्वं पचतीत्यादौ तु वैपरीत्यमिति। अतएव "साध्यत्वेन क्रिया तत्र तिङ्पदैरभिधीयते" इति वाक्यपदीयकारिकाव्याख्यायां भूषणसारदर्पणे तिङ्पदैरित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा तिङन्तपदैर्धातुभिरित्यभिहितम्। तेन सर्वत्र धातोः साध्यरूपक्रियाबोधकत्वम्। किन्तु क्षणिकावयवानामेकदाऽसत्त्वेऽपि यत्किञ्चिदवयवसत्त्वकाले वर्त्तमानत्वव्यवहारः अवयवावयविनोरभेदारोपात्। भूतभविष्यत्त्वव्यवहारस्तु सर्वेषामवयवानां भूतभविष्यत्त्वयोरेव, नतु यत्किञ्चित्क्रियाव्यक्तिभूतत्वादौ। उक्तञ्च वाक्यपदीये "गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम्। बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते" इति। अस्यार्थः क्रमिकतत्तद्व्यापारं प्रति गुणभूतैर्गुणभावेन भासमानैरवयवैरुपलक्षितः बुद्ध्या एकत्वबुद्ध्या प्रकल्पितोऽभेदो यस्मिन् तद्रूपः क्रमजन्मनां व्यापाराणां समूहः क्रियेति। अत्र चलनश्वराणां व्यापाराणां मेलनासिद्ध्या बुद्ध्युक्तम् तथा च बुद्धिजन्यसंस्कारद्वारा तेषां मेलनसम्भव इति भावः। अतएव भाष्ये "क्रिया हि नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा पूर्वापरीभूतावयवा न शक्यते पिण्डीभूता निदर्शयितुमिति" व्यापारसमुदायात्मिकायाः क्रियायादर्शनायोग्यत्वोक्त्या तदवयवानां तद्विषयत्वं व्यतिरेकमुखेन दर्शितम्। तस्याश्चाभिन्नैकबुद्धिविषयतया एकत्वव्यवहारश्चापि बोध्यम्। अथवाऽनेकव्यापारव्यक्तिवृत्तिजातिरेव क्रियेति सिद्धान्तस्य आदरणीयः। तस्याश्च व्यक्तिद्वारैव साध्यत्वम् अस्ति च पचित्वादिकं जातिः पचतीत्यादावनुगतव्यवहारात् तज्जातेश्चैक्यादेकत्वव्यवहार इति मन्तव्यम्। तदुक्तं वाक्यपदीये "जातिमन्ये क्रियामाहुरनेकव्यक्तिवर्त्तिनीम्। असाध्यां, व्यक्तिरूपेण सा साध्येत्वभिधीयते" इति। युक्तञ्चैतत् सर्वत्रैव लाघवाज्जातिशक्तिस्वीकारेण घञादिधातूनामपि तत्रैव शक्तिरुचितेति दिक्। सा च क्रिया धातुवाच्या फलव्यापारोभयरूपा, नहि घटरूपा वा "फलव्यापारयोर्धातुः" इत्यपिवचनात्। व्यवस्थापयिष्यते च मतभेदेन फलव्यापारयोः पृथक्पृथक्शक्त्या विशिष्टशक्त्या वा धातुवाच्यता। अत्र फलांशस्य कर्त्तुरुद्देश्यत्वेऽपि प्राधान्याभावात् व्यापारस्यैव प्राधान्यं समुचितं तस्य च साध्यतया कर्मातिरिक्तसर्वकारकाणां तत्रैव स्वस्वव्यापारद्वारा साधकत्वेनान्वयः कर्मणस्तु फल एव, क्रियाजन्यफलाश्रयतयैव तस्योद्देश्यत्वादिति विवेकः। उक्तञ्च वाक्यपदीये "प्राधान्यात्तु क्रिया पूर्वमर्थस्य प्रविभज्यते। साध्यप्रयुक्तान्यङ्गानि फलं तस्याः प्रयोजकमिति"। अर्थस्य फलस्य तदपेक्षयेत्यर्थः। प्राधान्यात् विशेष्यत्वात् साध्यं प्रयुक्तं यैः तानि साध्यसाधकानि अङ्गानि कारकाणीत्यर्थः। अत्र फलस्य क्रियाप्रयोजकत्वाभिधानं तदुद्देशेनैव क्रियायां प्रवृत्तिरित्येतदभिप्राय। तथा च सर्वो लोकः स्वाभीष्टफलमभिप्रेप्सुस्तत्साधनाय यतते लभते च ततस्तत्फलमुपायसंसाधनेन। एवं च क्रियाफलं विक्लित्त्यादिकमभीप्सुः पाकाय यतमानो जनः पाकसंसाधनेन फलं लभते। ततश्च फलसाधनतया पाकादेरपीष्टत्वात् साध्यत्वम्। फलविशिष्टक्रियाया धात्वर्थत्वमते तु विशिष्टस्येष्टत्वात् विशिष्टस्यैव साध्यत्वमिति विशेषः। कारकान्वयस्तु तन्मते पूर्वोक्तदिशावसेयः एकदेशान्वयस्वीकाराच्च न कर्मणोऽनन्वय इति बोध्यम्। तस्मादेवं रीत्या साध्यत्वेन क्रियां जानता जनेन तस्याः प्राधान्यबुबोधयिषयैवाख्यातान्तस्य धातुः प्रयुज्यते अन्यथा कृदन्तस्येति। एवञ्च भावकृदन्तस्थले धातुना साध्यरूपक्रियाबोधनेऽपि तस्याः प्रत्ययार्थसिद्धरूपक्रियाविशेषणत्वेन न प्राधान्यम् "भावप्रधानमाख्यातमित्यादि" निरुक्तवचनस्य, "प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थप्राधान्यमिति" न्यायस्य च परस्परं विरोधपरीहाराय न्यायस्य आख्यातातिरिक्तविषयत्वव्यवस्थापनम्। हरिणापि धातुभावकृतोः क्रियावाचित्वाविशेषेऽपि धातुना साध्यत्वेन, कृता तु सिद्धत्वेन क्रियाया बोधनमिति व्यवस्थापितं यथा "साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना। सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धनः" इति "आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्त्तिता। प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः" इत्येताभ्याम्। भागाभ्यां पचति गोधावतीत्यादौ तिङन्ताभ्यां साध्यसाधनवर्त्तितेति गोधावतीत्यत्र तस्य साधनत्वमपरस्य साध्यत्वं क्रियाकारकभावेन तयोरन्वयात् घञर्थक्रियायास्तु इतरक्रियायामेव साधनत्वमिति विवेकः। साध्यत्वञ्च लिङ्गसंख्यानन्वयित्वं तद्विपरीतं सिद्धत्वं तथाच घञाद्युपस्थाप्यक्रियायाः लिङ्गसंख्यान्वयित्वेनापरक्रियायां साधनत्वम्। युक्तञ्चैतत् यत् घञन्तादौ द्वि-

ष्क्रियायाभावं कारकाणां साध्यक्रियायामेवान्वयोपगमात् कृदन्तस्थले कारकविभक्तिप्रयोगस्य सर्व्वजनीनतया साध्यत्वेन तदुपस्थितावेव कारकान्वयोपपत्तिः। "साध्यस्य साधनाकाङ्क्षेति" "नियतं साधने साध्यं क्रिया नियतसाधनेति" "साध्यत्वेन निमित्तानि क्रिया परमपेक्षते" इति चाभियुक्तोक्तेः। अतएव स्तोकं पाक इत्यादौ द्वितीयान्ततोपपद्यते साध्यक्रियाफलस्य विशेषणेऽपि द्वितीयानुशासनात्। घञाद्युपस्थाप्यक्रियाविशेषणस्य तु विशिष्टलिङ्गतया प्रथमाद्यन्तता "कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशत" इति भाष्योक्तेः। कृदभिहितः कृता बोधितः। भावो भावना धात्वर्थस्वरूपमिति यावत् द्रव्येण तुल्यं प्रकाशते द्रव्यधर्म्मान् लिङ्गसंख्याकारकत्वानि भजते इति यावत्। अत्र द्रव्यत्वं लिङ्गसंख्यान्वयित्वमेव योग्यत्वात् न तु पृथिव्याद्यात्मकत्वं स्नानपाकादौ तदभावात्। नापि "वस्तूपलक्षणं यत्र सर्व्वनाम प्रयुज्यते। द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षितः" इति पारिभाषिकसर्वनामपरामर्शयोग्यत्वादिरूपं, साध्यक्रियाया अपि तथात्वेनाविशेषापत्तेः। किन्तु सत्त्वप्रधानानि नामानीत्येकवाक्यतया सत्त्वद्रव्ययोः पर्य्यायत्वस्य बहुषु स्थलेषु दर्शनात् सत्त्वभूतत्वमेव द्रव्यत्वमिति फलितार्थः "क्रिया न युज्यते" इत्यादिना लिङ्गाद्ययोगस्यासत्त्वलक्षणत्वाभिधानात् तद्व्यामस्यैव सत्त्वलक्षणत्वौचित्यादिति तु तत्त्वम्। वैयाकरणादिमते चल इत्यादौ क्रियायां शक्तिः "सङ्केतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च" काव्य० उक्तेः। "असम्पादयतः कञ्चिज्जातिद्रव्यक्रियागुणैः" माघः। प्रयोगे "तस्मिन्नुपायाः सर्व्वे नः क्रूरे प्रतिहतक्रियाः" कुमा० "प्रतिहतक्रियाः विफलप्रयोगाः" मल्लि० करणे (अनुष्ठाने) "वचसस्तस्य सपदि क्रिया केवलमुत्तरम्" माघः। "यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रियाः" रघुः। "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" "तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः" जै० सू०। शिक्षायाम् "क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति" रघुः "चिकित्सायां "क्रियाः(औषधाः) सर्वा गतायुषः" सुश्रु०। कर्म्मणि(स्पन्दे) "क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च। परापरत्वमूर्त्तत्वक्रियावेगाश्रया अमी" भाषा०। "यदाश्रया क्रिया तमधिकुर्व्वती नैयात्मानं लभते" शा०भा०। "क्रियैव कालः इति मते सुतरां नाधिकरणता" ति० त० रघु०। संयोगविभागयोरसमवायिकारणतावच्छेदकतया क्रियात्वजातिसिद्धिः। "क्रियां जातिं योग्यवृत्तिं समवायं च तादृशम्। गृह्णाति चक्षुःसम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयोः" भाषा० तेन योग्यवृत्तेस्तस्याः प्रत्यक्षता। धात्वर्थे व्यापारे "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः" "क्रियासमभिहारे यङ्" "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" पा०। "क्रियया यमभिप्रैति" वार्त्ति० "क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्। विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम्" "कर्त्तृकर्म्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत् क्रियाम्। उपकुर्व्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्" "क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न विद्यते। दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिह कथ्यते"। "निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा। अपेक्षितक्रियञ्चेति त्रिधाऽपादानमिष्यते" "धातुपात्तक्रिये नित्यं कारके कर्त्तृतेष्यते" इति च भर्तृहरिः। "क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं क्षमेत कः" माघः। धात्वर्थे फले। "कर्म्मवत् कर्म्मणा तुल्यक्रियः" पा० कर्म्मणा कर्म्मस्थक्रियया तुल्यक्रियः समानाधिकरणक्रियः कर्म्मस्थमात्रस्थक्रियारूपफलकइत्यर्थः। क्रियाविशेषणम्। अत्र च यथा फलस्य विशेषणत्वेऽपि द्वितीया तथा क्रियाविशेषणशब्दे वक्ष्यते। क्रियान्वयिनश्च हरिणा दर्शिता यथा

"संबोधनान्तं कृत्वोऽर्थाः कारकं प्रथमोदितः। धातुसम्बन्धाधिकारविहितमसमस्तनञ्। तथा यस्य च भावेन षष्ठी चेत्युदितं द्वयम्। संबन्धस्याष्टकस्यास्य क्रियैवावधार्य्यताम्"। व्यवहाराङ्गक्रियायाम् उदा० क्रियापादशब्दे वक्ष्यते। श्राद्धे "चतुर्दशम्यां क्रियाः कार्य्या अन्येषान्तु विगर्हिताः" म० त० मरीचिः। "मृते पितरि पुत्रेण क्रिया कार्य्या विधानतः" शु० त० मरीचिः। "सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियार्हा नृप! जायते" तत्रैव विष्णु पु०। "ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषां च पृथक्क्रिया" ति० त० शा०ता०

क्रियाकल्प पु० क्रियायां चिकित्सायां कल्पो विधिः। सुश्रुतोक्ते उत्तरतन्त्रे अष्टादशाध्यायप्रतिपाद्ये क्रियाभेदे। "अथातः क्रियाकल्पं व्याख्यास्यामः" इत्युपक्रमात् तस्योक्तेस्तथात्वम्

क्रियाकार पु० क्रियां शिक्षारम्भं करोति कृ—अण् उपस०। नवच्छात्रे त्रिका०। कार्य्यकारकमात्रे त्रि० स्त्रियां टाप् सि० कौ०। मुग्ध० मते ङीप् इति भेदः।

क्रियाद्वेषिन् त्रि० क्रियां व्यवहाराङ्गसाधनं साक्षिलेख्यादिकं द्वेष्टि द्विष—णिनि ६त०। विवादे पञ्चविधहीनान्तर्गतहीनप्रतिवादिनि "अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थाता

निरुत्तरः । आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः" मिता० नारदः तल्लक्षणं यथा "लेख्यं च साक्षिणश्चैव क्रिया ज्ञेया मनीषिभिः । तां क्रियां द्वेष्टि योमोहात् क्रियाद्वेषी स उच्यते" वीरमि० कात्या० ।

क्रियापाद पु० क्रिया विवादसाधनं पादइव । चतुष्पाद्व्यवहारे साध्यार्थसाधनरूपे तृतीये पादे । "१पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्वितीयश्चोत्तरः स्मृतः । ३क्रियापादस्तथान्यश्च तृतीयो ४निर्णयस्ततः" वृह० । तस्य व्यवहारपादत्वं तद्विशेषादि वीरमित्रोदये निर्णीतं यथा "अथ क्रियापादः । तत्र तदुपयोगिप्रत्याकलितं प्रथमं निरूप्यते । विज्ञानयोगिना तस्य व्यवहारपादत्वानभ्युपगमेऽपि क्रियादानोपयोगित्वाभ्युपगमात् । अन्यैस्तु व्यवहारपादत्वस्यैव स्वीकारात् क्रियापादप्रागभावस्तूभयसम्मतः । प्रत्याकलितनाम भाषोत्तरयोरर्थिप्रत्यर्थिभ्यां लिखितयोः क्रियोपन्यसनमनयोर्मध्ये कस्य स्यात्का वास्मिन् वादे क्रिया स्यादीनवादी वानयोर्मध्ये वा इत्यादिः सभ्यप्राड्विवाकस्य सभापतेः सभ्यस्य प्राड्विवाकस्य वा परामर्श उच्यते । तथा च बृहस्पतिः "ये तु तिष्ठन्ति करणे तेषां सभ्यैर्विभावना । कल्पयित्वोत्तरं सभ्यैर्दीत-व्यं भाष्य वादिनः" । करणे धर्माधिकरणे ये तिष्ठन्ति वादिनः प्रतिवादिनश्च तेषामुत्तरं मिथ्यादिचतुर्भेदं कल्पयित्वा विचार्य एतदुत्तरे कस्य क्रियोपन्यास उचित इति निर्णीय विभाव्यते साध्यमनयेति विभावना क्रियाप्रमाणमिति यावत् । एकस्य वादिनोऽर्थिप्रत्यर्थ्यन्यतरस्य सभ्यैर्दातव्या उपन्यसनीयत्वेनाज्ञापयितव्येत्यर्थः । कात्यायनोऽपि "लिखिते शोधिते सम्यक् सति निर्दोष उत्तरे । अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वापि क्रियाकरणमिष्यते" । क्रियाकरणं क्रियोपन्यासः । पुनर्बृहस्पतिः "श्रुत्वा तथोत्तरं सभ्यैर्निर्दिष्टा यस्य भावना । विभावयेत् प्रतिज्ञातं सोऽखिलं लिखितादिना" । विभाव्यते साध्यते साध्यमनयेति विभावना क्रियैव । पूर्वोत्तरं पूर्वपक्षस्तदुत्तरञ्चेत्यर्थः । द्वन्द्वैकवद्भावः । निर्दिष्टा अभ्युपदिष्टा । कस्मिन्नुत्तरे कस्य क्रिया क्रियारहितञ्च किमुत्तरमित्यपेक्षायामाह व्यासः "प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम् । मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत्" । प्राङ्न्यायकारणोत्तरयोः प्राङ्न्याये कारणे च साधितेऽर्थिसाध्यस्य पक्षस्य धारणाबाधकत्वाद्दूष्यं साधनं प्रत्यर्थिनाऽभ्युपगमाच्चेति तत्रैव साध्यत्वाविर्भावात्तदुप-

न्यासकारिण एव प्रत्यर्थिनः प्रमाणोपन्यासेन साधनायोचितः । अर्थिप्रत्यर्थिविरुद्धप्रत्यर्थ्यसम्बन्धोद्देशयोरपि तेनैव निर्णयात् । मिथ्योत्तरे तु वादिनः प्रमाणमपेक्ष्य यदि प्रतिज्ञातेऽर्थे प्रमाणाभाव एव प्रत्यर्थ्यभिमतोऽर्थिप्रतिज्ञातसाध्यस्याभावः सिध्यतीति तत्परिहाराय भावाभावयोर्भावस्यैव साध्यत्वौचित्यादर्थिन एव क्रिया । सम्प्रतिपत्तौ तु नैकस्यापि साध्यमस्तीति निरर्थकत्वात् क्रियैव नास्तीत्यर्थः । बृहस्पतिः "प्रतिज्ञां भावयेद्वादी प्रत्यर्थी कारणं तथा । प्राग्वृत्तं वादिजयं जयपत्रेण भावयेत्" प्रतिज्ञा प्रतिज्ञातार्थम् । इदञ्च परिशेषात् मिथ्योत्तरविषयम् । प्राग्वृत्तं प्राङ्न्यायं जयपत्रेणेति प्राङ्न्यायदर्शिना तत्पत्रकेण । मनुः "अपह्नवेऽधमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि । अभियोक्ता दिशेद्देश्यं करणं वान्यदुद्दिशेत्" । दिशति कथयति यथादृष्टमर्थमिति देशः साक्षी । मेधातिथिस्तु ऋणादिप्रयोगदेशवर्त्तिनः साक्षिणो देशशब्देन लक्षयन्नित्याह । अन्यत्कारणं प्रमाणं साक्षिभिन्नं लेख्यादि । मेधातिथिना तु "करणं वा समुद्दिशेदिति" पठित्वा करणशब्दः प्रमाणसामान्यवाचकोऽपि गोबलीवर्दन्यायेन साक्षिभिन्नकरणमात्रपरः पृथगुपादानात् । करणं वा समुद्दिशेदिति पाठेऽप्ययमेवार्थः" इत्युक्तम् । । यत्र मिथ्याप्रत्यवस्कन्दनयोः कृत्स्नपक्षव्यापिता । यथा कश्चिन्मृत्पात्रिकया कश्चिदभियुक्तो मदीयेयं गौरमुकस्मिन् काले नष्टाद्य त्वद्गृहे दृष्टा अतः । तत्राभियुक्त उत्तरयति मिथ्यैतत् । एतत्प्रदर्शनमारभ्य कालात् प्रागेवास्या मद्गृहेऽवस्थितत्वादिति । इदन्तावत्प्रतिक्षेपक्षमनमसमित्युत्तरत्वानर्हम् । कारणोपन्यासाच्च शुद्धं मिथ्योत्तरम् । एकदेशाभ्युपगमाभावाच्चार्थिना लिखितोऽर्थ इत्यादि प्रागुक्तप्रत्यवस्कन्दनलक्षणं नाक्रान्तमिति । साध्यभेदाय प्रतिज्ञाभेदापादकत्वाभावाच्च न पक्षैकदेशम् । यत्सत्यमित्युत्तरं युगपद्व्यवहारासम्भवात् युगपदनुत्तरम् । तथाच कारणं मिथ्योत्तरमेवेदम् अन्यतरसाधनेनापि विवादपर्यवसानात् । अत्र "मिथ्याक्रियापूर्ववादे" इति वचनात् "कारणे प्रतिवादिनीति" वचनाच्चान्यतरस्य यथारुचि क्रियोपन्यास इति भाति यद्यपि, तथापि मिथ्याक्रियेत्यादेः शुद्धमिथ्याविषयत्वेनैतद्विषयत्वाभावात् "कारणे प्रतिवादिनीति" वचनात् प्रतिवादिन एवात्र क्रिया । तथात्रापि शुद्धप्रत्यवस्कन्दनविषयत्वादेतद्विषयत्वाऽभावप्रसङ्गेन न कस्यापि क्रिया प्राप्नोतीति निर्णय-

प्रतिज्ञैव एवेति वाच्यम्। यतः प्रसिद्धप्राङ्न्यायसद्भावेऽपि प्रत्यर्थ्यभ्युपगमेन प्रतिज्ञार्थवादिकारणोत्तरतैवास्तामन्या-स्मिन्नीति वाच्यम् एकदेशाभ्युपगमस्य प्रायिकत्वात्। कारणोपन्यासस्यैवोत्तरान्तरसङ्कीर्णतया तन्निरूपणत्वावश्यम्भावात्। एवं च तदनुपपत्त्यापि सप्राङ्न्यायं मिथ्योत्तरमपि द्रष्टव्यम्। यथा प्राक्तनाभियोग एव। यद्येवं प्रतिवदति मिथ्यैतत्। यतः प्राक्तनमस्मिन्नभियोगे मया व्यवहारमार्गेणैव पराजित इति। अत्रापि प्राङ्न्यायकारणोक्तौ" इत्यादिना प्राक्प्रदर्शितवचनात् प्रत्यर्थिन एव क्रियोपन्यासः। प्राङ्न्यायसिद्धौ प्रतिज्ञायाः प्रकटमेव मिथ्यात्वपर्यवसानादस्य शुद्धप्राङ्न्यायविषयत्वासम्भवादैतादृशप्राङ्न्यायविषयतायाः अप्यवर्जनीयत्वात्। पश्चात्प्रतिज्ञोत्तरत्वस्यास्य प्राग्वदेवानुसरत्वानर्हत्वात्। यत्र तु कारणप्राङ्न्याययोः तदनुपपत्त्यापि तयैकोत्तरत्वं तत्र प्रत्यर्थिना प्राङ्न्याय एव साधनीयः। कारणसाधनस्य तदन्तर्भूतत्वात्। यथा रूपकशतमनेन मामकं गृहीतमित्यभियुक्तः प्रतिवदति सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तत्वादिदानीमस्मै न धारयामि। अस्मिन्नेवार्थे प्रागमुनाहमभियुक्तस्तत्रमाङ्व्यवहारदर्शीयायामपराजितदानीमिति। इदानीं हीनपरिज्ञानोपायः तत्र मनुः। "बाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गैर्भावमन्तर्गतं नृणाम्। स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च"। स्वरो विकृतो गद्गदत्वादिः। वर्णोऽस्वाभाविकः कृष्णत्वादिः। इङ्गितं स्वेदवेपथुरोमाञ्चादि। आकारो विकृतो भ्रुवः क्रियादिः। चक्षुः कातरम्। चेष्टितं वृथास्थानात् स्थानान्तरगमनादि। याज्ञवल्क्यः "देशाद्देशान्तरं याति सृक्किणी परिलेढि च। ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च। परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यो विरुद्धं बहु भाषते। वाक्चक्षुः पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुजत्यपि। स्वभावाद्विकृतं गच्छेन्मनोवाक्कायकर्मभिः। अभियोगेऽथ साक्ष्ये वा दुष्टः स परिकीर्त्तितः।" मनोवाक्कायकर्मभिर्यः स्वभावाद्विकृतिङ्गच्छेत् न भयादिनिमित्तमसावभियोगे साक्ष्ये वा दुष्टः परिकीर्त्तितः। तत्र वाग्विकृतौ विरुद्धं ब्रवीति। देशान्तरं याति न चैकत्रावतिष्ठते। सृक्किणी ओष्ठप्रान्तौ परिलेढि जिह्वया पुनः पुनः परिघट्टयतीति। कर्मणो विकृतिः। अस्य ललाटं स्विद्यते स्वेदबिन्दुसन्दोहाङ्कितं भवति। मुखं वैवर्ण्यं वर्णान्यत्वं पाण्डुत्वकृष्णत्वादि एति प्राप्नोतीति कायस्य। परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यः परिशुष्यत्स्खलद्गद्गदं स्खलद्वाक्यस्य पदवर्णं वाक्यं यस्य सः। बहु अनुपयुक्तं विरुद्धं पूर्वापरविरोधवद्भाषते। परोक्तं वाक्यं प्रतिवचनदानेन, इति वा चक्षुः। चक्षुः परस्य प्रतिवीक्षणेन न पूजयति नाभिनन्दतीति चक्षुषः। मनोविकृतेर्लिङ्गमुक्तं कायमनोविकृतेरपन्यस्तत्वात्। तथा ओष्ठौ निर्भुजति वक्रयत्युपर्यधोभावेन चालयतीति कायस्यैव विकृतिः। मनुरेव "आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च। नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः" कात्यायनः "आकारेङ्गितचेष्टाभिस्तस्य भावं विभावयेत्। प्रतिवादी भवेद्धीनः सोऽनुमानेन लक्ष्यते। कम्पः स्वेदोऽथ वैवर्ण्यमोष्ठयोश्चाभिमर्षणम्। भूलेखनं स्थानहानिस्तिर्यगूर्ध्वनिरीक्षणम्। स्वरभेदश्च दुष्टस्य चिह्नान्याहुर्मनीषिणः"। प्रतिवादिशब्देन परस्परप्रतिपक्षवादित्वादुभयोर्ग्रहणम्। अभिमर्षणमोष्ठयोष्ठप्रान्तावलेहनं हस्तैकवद्भावः। श्रीरामायणे "आकारं छाद्यमानोऽपि न शक्यो विनिगूहितुम्। बलाद्धि विवृणोत्येव भावमन्तर्गतं नृणाम्"। अनेन च पराजयसम्भावनामात्रं प्रतिपाद्यते तस्य च फलं क्रियादिपरामर्शे सभ्यादीनामत्यवधानेन व्यवहारप्रविचारः। नत्वेतावता पराजयनिश्चयो साध्यनिर्णयो वा। नैसर्गिकनैमित्तिकविकारयोर्व्यवस्थापकस्य विवेक्तुमशक्यत्वात्। यद्यपि कोऽपि निपुणतममतिर्विवेक्तुं शक्नुयात् तथापि न पराजयनिमित्तमसाक्षित्वनिबन्धनं वा दण्डादिकार्यं सम्भवति। न हि निपुणाभियोगमूलकमरणनिश्चयेऽपि हतकार्यमार्याः समाचरन्ति। योगीश्वरः "सन्दिग्धार्थं स्वतन्त्रो यः साधयेद्यश्च निष्पतेत्। न चाहूतो वदेत्किञ्चिद्धीनो दण्ड्यश्च स स्मृतः"। सन्दिग्धधनधर्मादिभिरनभ्युपगतमेवार्थं यः स्वतन्त्रः प्रमाणनिरपेक्ष एव साधयेदासेधादिना राजादिभ्योऽनिवेद्यैव तथाक्षिपति तदुपरि दण्डादापादयति वा स हीनो दण्ड्यो भवति। न परं प्रकृतार्थहानिमाप्नोति प्रत्युत स्वातन्त्र्यनिबन्धनं राजदण्डमपि दातुमर्हति। यश्च स्वयमभ्युपेतं साधनं वा साधितं वाञ्छमानो निष्पतेत् पलायेत। कोऽपि तथा [illegible]। यश्चाहूतोऽभियुक्तो राज्ञा चाहूतः सदसि न किञ्चिद्वदति स प्रकृतार्थहानिं दण्डञ्च प्राप्नोति। प्रकरणात् दुष्टपरिज्ञानमेव मा भूदिति दण्डप्रकरणे दण्ड्योऽपि चाद्योऽप्यर्थाच्च हीयत इति स्वार्थाच्च हीयत इत्यर्थाद्धीनत्वदर्शनादत्र तन्माभूदिति हीनप्रकरणं नारदोऽपि। "अन्यवादी

क्रियाद्वेषी नोपस्थाता निरुत्तरः। आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः। अन्यवादी तथा हीनः स एव विकृताननः। पूर्ववादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः। वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः"। कात्यायनेनापि "आवेदयित्वा यदा कार्यं त्यजेदन्यद्वदेदसौ। अन्यपक्षाश्रयस्तेन कृतो वादी स हीयते"। यत्र कश्चिदभियुज्य नाहमेनमभियुञ्जे इत्येवं विरुद्धमभिदधीत सोऽप्यन्यवादी तथा हीन इत्याह स एव "न मयाभिहितं कार्यमभियुज्य परं वदेत्। विब्रुवंश्च भवेदेव हीनत्वमपि निर्दिशेत्"। तथा पत्रे लिखितं पूर्वपक्षमप्यन्यथा कुर्वन्नन्यवादी तथा हीन इत्याह स एव "लेखयित्वा तु यो वाक्यमूनं वाऽप्यधिकं पुनः। वदेद्वादी स हीयेत नाभियोगन्तु सोऽर्हति"। अभियोगं पूर्वपक्षं नार्हति वादित्वयोग्यो न भवतीत्यर्थः। क्रियाद्वेषिणोऽनुपस्थातुश्च हीनतायास्तेनैव विवरणं कृतम् "लेख्यं च साक्षिणश्चैव क्रिया ज्ञेया मनीषिभिः। तां क्रियां द्वेष्टि यो मोहात् क्रियाद्वेषी स उच्यते। आह्वानादनुपस्थानात् सद्य एव स हीयते"। निरुत्तरतया हीनमप्याह स एव "ब्रूहीत्युक्तोऽपि न ब्रूयात् सद्यस्तद्दमनमर्हति। द्वितीयेऽहनि दुर्बुद्धिर्विद्यात्तस्य पराजयम्"। पराजयं तच्चोक्तं हीनताम्। अतएव हारीतः "सापदेशं हरेत्कालमब्रुवंश्चापि संसदि। उक्त्वा वचो विब्रुवंश्च हीयमानस्य लक्षणम्"। सापदेशं सव्याजम्। यथाह कात्यायनः "व्याजेनैव तु यत्रासौ दीर्घकालमतिक्रमेत्। सापदेशं तु तद्विद्याद्वादहारिकं स्मृतमिति"। आहूतप्रपलायी अभियोगपरिहारार्थमाह्वानबुद्ध्या प्रच्छन्नचारी। एते पाश्चात्त्योत्तरस्य हीनता गुर्वीति ज्ञापयितुं "हीनः पञ्चविध" इत्युक्तं न परिसंख्यार्थमन्येषामपि हीनत्वस्मरणात्। हीनतागुरुत्वज्ञापनं दण्डभूयस्त्वार्थम्। यथोक्तं कात्यायनेन "अन्यवादी पणान् पञ्च क्रियाद्वेषी पणान्दश। नोपस्थाता दश द्वे च षोडशैव निरुत्तरः। आहूतप्रपलायी च पणान्दाप्यस्तु विंशतिम्"। अत्रापि विशेष उक्तस्तेनैव "निराकृतमनायातमाहूतप्रपलायिनम्। पञ्चरात्रं तत्कालं विनयेत्तं महीपतिः" कात्यायनेनैव प्रकारान्तरेणापि हीन उक्तः। "आवितव्यवहाराणामेकं यत्र प्रभेदयेत्। वादिनं लोभयेच्चैव हीनत्वमपि निर्दिशेत्"। आवितव्यवहाराणां सभ्यादीनां मध्ये एकमपि यः प्रभेदयेत् अन्यहारानुरोधाद्युत्पादनेनेत्यर्थः।

बृहस्पतिरपि "भयं करोति भेदं वा भीषणं वा निरोधनम्। एतानि वादिनो यस्य व्यवहारे स हीयते"। भयादीनि व्यस्तसमस्तानि येन कृतानि स हीयत इत्यर्थः। भयं करोति भीषणमन्यमुखेन भयोत्पादनमिति शेषः। मनुरपि "अपदेश्यं यश्च दिशति निर्दिश्यापह्नुते च यः। यश्चाधरोत्तरानर्थान् विगतान्नावबुध्यते। अपदिश्यापदेश्यञ्च पुनर्यस्त्वपधावति। सम्यक् प्रणिहितञ्चार्थं पृष्टः सन्नाभिनन्दति। असम्भाष्ये साक्षिभिश्च देशे सम्भाषते मिथः। निरुच्यमानं प्रश्नञ्च नेच्छेद्यश्चापि निष्पतेत्। ब्रूहीत्युक्तश्च न ब्रूयात् उक्तञ्च न विभावयेत्। न च पूर्वापरं विद्यात्तस्मादर्थात् स हीयते। ज्ञातारः सन्ति मेत्युक्त्वा दिशेत्युक्तो दिशेन्न यः। धर्मस्थः कारणैरेतैर्हीनन्तमपि निर्दिशेत्"। अदेश्यमनुपयोगासत्यत्वादिना निर्देशानर्हं दिशति कथयति यः। यश्च कथितमपि न भवेदमुकमित्यपलपति। यश्चाधरोत्तरानर्थान् पूर्वापराभिहितान्विगीतान्विरुद्धांस्तत्त्वेन नावबुध्यते। यश्चापदेश्यं व्याजं पीडादिकमपदिश्योद्धत्य व्यापधावति अपसरति सभातः। यश्च सम्यक् प्रणिहितं सम्यक् प्रणिधानेनाकलितमपि परोक्तमर्थं पृष्टः सन्नाभिनन्दति अनुवादप्रत्युत्तरदानादिना नाद्रियते। मेधातिथिस्त्वदेशमिति पठित्वा भाषावादिलिखितदेशभिन्नमसम्बन्धिनं वा देशम्। यद्वाऽभियोक्ता दिशेद्दिशमित्यत्रैव देशशब्देन साक्षिणो व्याख्याय साक्षिनिर्देशः। अकाले सम्भावितसाक्षिणो निर्दिशतीति व्याचख्यौ। यश्च ज्ञातारः साक्षिणो ममास्मिन्नर्थे सन्तीति सभायामुक्त्वा के ते वदेत्युक्तो न वदेत्तान्। अत्र मा मां ज्ञातारः। यथार्थवादग्रहणमिति जानानाः साक्षिण इति यावत्। द्वितीयैकवचनान्तस्यास्मच्छब्दस्य द्वितीयाया इत्यनेन मामित्यस्य मा इत्यादेशः। ननु मे इति षष्ठ्यन्तमेतत्। "स्वत्वर्थत्वनामिति" तन्निषेधात्। तेन मेति षष्ठ्यरपि समाहित इति मेधातिथिः। आचार्यास्तु व्याकरणाधिकरणे सन्धिकरणमप्यपशब्द इति पूर्वपक्षप्रसङ्गेन वदन्तः षष्ठ्यन्ततामेवास्य मन्यन्ते मे सन्तीति सम्बन्धाच्च द्वितीयासम्बन्धप्रयुक्तषष्ठीप्रतिषेधावकाश इति तेषामभिसन्धिः। सन्ति ज्ञातार इत्युक्त्वेति कल्पतरुलिखितपाठस्तु नाकरणाचार्यमेधातिथिभ्यामदृतत्वादिति ध्येयम्। सिद्धान्ते त्वाचार्य्याणां छान्दसत्वमत्र समाधिरभिमतः। एतैः कारणैर्व्यस्तैः समस्तैर्वा वादिप्रतिवादिनोरन्यतरं हीननिर्दिशेदित्यर्थः। हीनवादितया दण्डार्हतामात्रम् प्रक-

नार्थहानिरिति प्रमादपरिहारार्थमेवायं प्रपञ्चः "छल-निरस्येत्यादि" वचनात्। अतएव नारदोऽपि "सर्वेष्वर्थ-विवादेषु वाक्छले नावसीदति। परस्त्रीभूम्यृणादाने शास्योऽप्यर्थान्न हीयते"। अस्यार्थः अर्थविवादेषु सर्वेषु वाक्छले प्रमादाभिधाने पूर्व्वमुपस्थितेऽपि नावसीदति प्रकृतादर्थान्न हीयते। अत्रोदाहरणमात्रं परस्त्रीत्यादि। एतेषु प्रमादाभिधानेऽपि शास्योदण्ड्योऽपि यथा न प्रकृतार्थाद्धीयते इति एवं सर्वेष्वर्थविवादेष्वित्यर्थः। अन्यथा परस्त्रीत्यादेरानर्थक्यमेव भवेत्। अर्थविवादोपादानादन्युक्तेषु प्रकृतार्थादपि हीयत इत्यर्थादुक्तं भवति। यथाऽऽह्वानेन शिरसि ताडित इत्यावेद्य भाषादिसमये हस्तेन पादे ताडित इति वदन् दण्ड्यः पराजितश्च भवति। मन्युकृतावेशादवदेव ताडनादिकमयमभिसारोप्यावेदितवान् धर्म्माधिकरणे इति प्रतीतेः। अतएव "दोषानुरूपं संप्राप्तः पुनर्वादो न विद्यते" इति वाक्शस्यः पुनर्वाद-निषेधोऽपि मन्युकृतव्यवहारविषय एव। संप्राप्तोदण्डमित्यर्थः। असभ्याद्ये सभ्यापणानर्हे विजन इति यावत्। नेच्छेत् श्रुतमप्यश्रुतवत्कुर्यात्। राजकार्य्यादिव्याकुलत्वात् ग्रामान्तरङ्गच्छेत्। मूढीयादि गतार्थम्। अन्यादेशमित्यादौ मूढीयादौ च बहुकृत्वोऽपि तथ्यं वदितव्यमिति शावरभाष्योक्तरीत्यास्मिन् प्रकरणे पुनरुक्तिर्न दोष इति भगवान्मेधातिथिराह। क्वचिदर्थविवादेऽप्यर्थहानिः सन्दिग्धार्थमित्यनेन दर्शिता। नारदोऽप्याह "अनिवेद्य तु यो राज्ञे सन्दिग्धेऽर्थे प्रवर्त्तते। प्रसह्य स विनेयः स्यात् साध्यर्थो न सिध्यति"। प्रवर्त्तते साधयति बलादिनेत्यर्थः। बृहस्पतिरपि "आहूतप्रपलायी च मौनी साक्षिपराजितः। स्ववाक्यप्रतिपन्नश्च हीनवादी चतुर्विधः"। साक्षिपराजितः साक्षिवचनाद्यः पराजितः, स्ववाक्यप्रतिपन्नः संप्रतिपत्त्युत्तरदाता, अनयोर्दृष्टान्तत्वेनोपादानम्। यथाऽनयोर्विप्रतिपन्नार्थहानिस्तथान्ययोरपीत्यर्थः। अत्राप्युत्तरोत्तरहीनताधिक्य प्रतिपादनार्थं चतुर्विधग्रहणम् परिसंख्यार्थमन्यथास्य पानत्काथनं विरुध्येत। कश्चित् कदा हीनकार्य्यमित्यत्र कात्यायनेनैव "प्रपलायी निरुद्धेष मौनकृत् सप्तभिर्दिनैः। साक्षिभिर्भावितवचने प्रतिपन्नश्च हीयते" इति साक्षिभिर्भावितपराजितः यस्य सामान्यात् साक्षिणो निर्दिश्य पश्चाद्विशिष्य निर्दिशेत् मनुना ज्ञातारः इत्यनेन हीनत्वोक्तेः तथापि कालावधिं बृहस्पतिरेवाह "साक्षिणस्तु समुद्दिश्य यस्तु तान् विवादयेत्। निगूहनात् विपक्षाद्वा तस्य हानिः प्रजायते" इति। दैविकराजिकान्तरायेऽत्यव्यतिक्रमेऽपि न दोष इत्यप्याह स एव "आचारकरणे दिव्ये कालोपस्थाननिर्णयम्। नोपस्थितो यदा कश्चित् कालान्तरं न कारयेत्। दैवराजकृतो दोषस्तस्मिन् काले यदा भवेत्। अवधिस्त्वागमात्तेषां न भवेत् स पराजितः"। इति आचारकरणे व्यवहारकरणे। कालान्तरं कारयेदिति वदता यत्र वचनेनार्थहानिः प्रतिपादिता तत्रैव पुनर्विवादाभावोऽन्यत्र तु हीनतानिमित्तं दण्डं कृत्वा पुनर्वादः प्रवर्त्तनीय एवेति सूचितम्। यत आह कात्यायनः "पलायनानुत्तरत्वादन्यपक्षाश्रयेण वा। हीनस्य दण्ड्यते वादो न स्ववाक्यजितस्य च"। स्ववाक्यजितस्येति प्रकृतार्थहानिनिमित्तोपलक्षणन्तेन निवृत्तमिदम् "यो हीनपक्षेण [illegible] विदग्धाः। स्ववाक्यहीनोयस्तु स्यात् तस्योत्तारो न विद्यते" इति। उत्तारः पुनर्व्यवहारः। अत्रापि स्ववाक्यहीन इति प्रकृतार्थहानिनिमित्तोपलक्षणम्। विवादमुपक्रम्य राजानं वञ्चयित्वाऽन्योन्यं यौ वादिप्रतिवादिनौ स्वयमेव विवादान्निवर्त्तेते तयोरुभयोरपि दण्ड्यत्वमाह बृहस्पतिः "पूर्वोत्तरे सन्निविष्टे विचारे समुपस्थिते। प्रशमं ये मिथो यान्ति दाप्यास्ते द्विगुणं दमम्"। मिथ इत्यनेन राज्ञो निवेदनमकृत्वैवाऽन्योन्यसमयाभोक्तेः राज्ञोऽनिवेदनमवगम्यते। कात्यायनस्तु स्पष्टमाह "आवेद्याप्रष्टहीनास्तु प्रशमं यान्ति ये मिथः। सर्वे द्विगुणदण्ड्याः स्युर्विप्रलम्भान्नृपस्य ते" इति। द्विगुणो दण्डस्तु पराजयनिमित्तदण्डापेक्षया न तु विवादास्पदीभूतद्रव्यापेक्षया अद्रव्यविवादेष्वव्याप्तेः। राज्ञे निवेद्याऽन्योन्यरुच्या राजानुरोधेनैव वा सन्धिकरणे तु न दण्ड इत्यर्थसिद्धं स्फुटीकृतं बृहस्पतिना "पूर्वोत्तरेऽभिलिखिते प्रक्रान्ते कार्य्यनिर्णये। द्वयोरुत्तरयोः सन्धिः स्य[illegible] तयोरिव। साक्षिसत्यं विकल्पस्तु भवेत्तत्रोभयोरपि। दोलायमानौ यौ सन्धिं कुर्य्यातान्तौ विचक्षणौ। प्रमाणसमता यत्र भेदः शास्त्रनिश्चयाः। तत्र राजाज्ञया सन्धिरुभयोरपि शस्यते। धर्मार्थोपचयः कीर्त्तिर्भवेत्साम्येन भूभुजः। न क्लिश्यन्ते साक्षिसभ्या वैरञ्च विनिवर्त्तते। निग्रहान्नृपकं दण्डं धर्मं प्राप्य यशोऽयशः। विग्रहाज्जायते तेषां पुनर्दोषस्तथैव च। तस्मात्त्वनघाध्यक्षधर्मज्ञाः समदृष्टयः। अद्वेषलोभाद्यदूसु-

तत्कर्त्तव्यं विजानतेति"। साक्षिसभ्यविकल्प इति उभयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः किमेते वक्ष्यन्तीति साक्षिसन्देहविषयको विकल्पो भवेत् तत्र कार्य्यनिर्णये दोलायमानौ सन्देहदोलारूढौ यावर्थिप्रत्यर्थिनौ सन्धिं कुर्य्यातान्तौ विचक्षणौ चतुरौ पराजयजनिताऽप्रतिष्ठादिनिरोधानादित्यर्थ इति कल्पतरुः। रत्नाकरस्तु "साक्षिणां सभ्यानाञ्च विकल्पः परस्परविरोधः इत्याह। प्रमाणसमतेति। यत्र सभ्यानां वादिद्वयपक्षे प्रमाणं साम्यं प्रतिभाति। यत्र च शास्त्रचरित्रयोर्भेदः शास्त्रे शास्त्रान्तरेण चरित्रे व्यवहारे चरित्रान्तरेण भेदो विप्रतिपत्तिस्तु शास्त्रव्यवहारयोः परस्परभेदः धर्मशास्त्राविरोधे व्यवहारस्यार्थशास्त्रत्वेन दुर्बलत्वात्" इति व्याचख्यौ। तत्र राजाज्ञया सन्धिः कार्य्यत्वेन प्रयस्यते धर्म्मार्थोपग्रहादिहेतुत्वात् निग्रहानुग्रहाद्व्यवस्थानिवर्त्तकत्वाच्च। तस्मादित्यादिना राजाज्ञैव केवलं न सन्धिहेतुः कुलगणाध्यक्षादिवचोऽपि राजवचनसममिति प्रतिपाद्यते। एतच्च प्रत्याकलितं सभ्यैरवश्यमादर्त्तव्यमित्याह नारदः "प्रमाणानि प्रमाणज्ञैः परिपाल्यानि यत्नतः। सीदन्ति हि प्रमाणानि प्रमाणैरव्यवस्थितैः"। अस्यार्थः स्मृतिचन्द्रिकाकारेणैवमुक्तः "अव्यवस्थितैः प्रमाणैः प्रमाणानि प्रमाणकर्त्तारः प्रमाणशब्देन लक्ष्यन्ते। ते सीदन्ति विनश्यन्ति निर्णयं नाप्नुवन्ति। अतः प्रत्याकलनकौशलेन प्रमाणज्ञैः सभ्यैर्यत्नतस्तानि प्रमाणानि परिपाल्यानि यथा व्यवस्थादुःस्थितानि न भवन्ति तथा विवेचनीयानीत्यर्थ इति"। वयन्तु अव्यवस्थितैर्मूलशैथिल्यादिना दुःस्थितैः प्रमाणैः प्रमाणानुग्राहकैस्तर्कैः प्रमाणानि साक्ष्यादीनि सीदन्ति निर्णयाक्षमाणि भवन्ति, हि यतोऽतः प्रमाणज्ञैः प्रमाणानि यत्नतः परिपाल्यानि सत्तर्कपरिगृहीतत्वसम्पादनेन तत्त्वनिर्णयफलानि कार्य्याणीति व्याचक्ष्महे। अनयोश्च व्याख्यानयोस्तारतम्यमन्यैर्धीभिर्विवेचनीयम्। इदञ्च प्रत्याकलितं व्यवहर्त्तृसम्बन्धाभावात् व्यवहारदर्शिमात्रकर्त्तृकत्वाच्च व्यवहारपादचतुष्टयान्तर्भूतमिति मिताक्षराकारस्य सम्मतम् नत्वनुपादेयम्, एतदन्तरेण तृतीयक्रियापादानवतारात्। तथाहि उत्तराभिधानानन्तरमर्थिप्रत्यर्थिनोः कस्य क्रिया का वा क्रियेति परामर्शलक्षणस्य प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वेनानभिधानाद्व्यवहर्त्तृसम्बन्धाभावाच्च न व्यवहारपादत्वमिति। अपरार्कस्तु "साध्यसिद्धिपदेन जयपराजयावधारणलक्षणं प्रत्याकलितं योगीश्वरवचने लक्षणया गृह्यत इति वदन् क्रियोपन्यासोत्तरकालीनविचारस्य सभ्यैः क्रियमाणस्य प्रत्याकलितरूपतामभिप्रैति"। "सम्प्रतिपत्त्युत्तरेण क्रियापादे नापि जयपराजयावधारणलक्षणप्रत्याकलितपाद इति द्विपाच्चमेवेति" च वाक्यं वाचस्पतिरपि तदेवानुबभाषे। कल्पतरुस्मृतिचन्द्रिकाकारौ मिताक्षराकारपदेनोत्तरलेखनान्तरभाविनां शोधनपरिशोधनसन्धिकरणक्रियादानानां क्रियापादप्राग्भाविनां प्रत्याकलितत्वमभिहितवन्तौ। व्यवहारोपयोगित्वात् बृहस्पत्यादिवचनानां प्राग्दर्शितानामनुरोधाच्च व्यवहारपादत्वं परन्तदनभ्युपगतवन्तौ क्रियापादप्राग्भावित्वमेव तु तस्य युक्तम्। ये तु तिष्ठन्ति करणे इत्यादिवचनात् व्यवहारपादत्वमस्तु नवेत्यन्यदेतत्। यत्तु साध्यसिद्धेर्व्यवहारफलत्वाच्च व्यवहारपादत्वं युक्तमिति तन्न व्यवहारभावनया फलावर्गिन्याः फलनिरूप्यत्वेन फलस्य तदंशत्वेन तत्पादत्वे बाधकाभावात्। अतएव लिङ्र्था भावनेति मीमांसकानामुद्घोषः। तात्पर्य्यपरिशुद्धावुदयनाचार्य्यस्तु प्रमाणोपन्यासमेव प्रत्याकलितमभिमन्यते यथाह "यद्यपि परीक्षायां न वादिप्रतिवादिनौ स्तः। पृष्टोपक्रममात्रेण द्वितीयोपयोगात्। सभ्येऽपि तयोर्विषयोपस्थापनमात्रपर्य्यवसानात् स्थैर्य्यस्यैव परीक्षकत्वम्। तथापि पूर्वपक्षोत्तरपक्षप्रत्याकलितनिष्कर्षभेदेन चतुष्पाद्व्यवहारप्रवर्त्तनात् फलतो न कश्चिद्विशेषः। एककर्त्तृकत्वेऽपि तावत एव स्वव्यापारकलापस्य विचारे विद्यमानत्वात् तस्मादयमनिपुणो देशकस्तथापि देश्यं शास्त्रमेवेति"। वस्तुतस्तु न प्रमाणोपन्यासस्तस्य प्रत्याकलितत्वेनाभिप्रेतः। किन्तु सभिककृतः प्रमाणोपन्यासकालतर्कादिपरामर्श एव। यतो न शास्त्रीयकथायां व्यवहारवत्पूर्वपक्षोत्तरपक्षौ स्वाभिमतसहेतुकसाध्यनिर्देशमात्रपरौ। किन्तु पूर्वपक्षिणा कण्टकोद्धारोत्तरपक्षदूषणपुरःसरं स्वपक्षे स्थिरीकृते सिद्धान्तवादिना तदुभयप्रतिक्षेपेण स्वपक्षसाधकप्रमाणप्रख्यापनं प्रथमं क्रियते। ततः सभ्यैस्तदुभयविवेकाख्यप्रत्याकलितेन निष्कर्षं एकतरपक्षनिर्धारणरूपः क्रियते। तावता कथासमाप्तिर्भवेद्, जल्पवितण्डयोस्तु सभिकादीनामुत्तरोऽपि व्यापारो विद्यत इत्यादि लक्षणमाकरे। अत्र तु साक्ष्यादिविलक्षणं प्रमाणमुत्तरभेदेन नियतं प्रागुपन्यासानर्हमिति न पूर्वोत्तरपादान्तर्गतिस्तस्य। अतएव प्रत्याकलितस्यान्तोत्तरे कस्य क्रियेत्यादिविमर्शस्यैवैकतस्य प्रत्याकलितस्य प्राच्यत्वं

प्रमाणोपन्यासात्तत्र तु प्रतीच्छत्वमेव स्थेयकृतप्रमाणसाध्वसाधुतां विवेकरूपता चेत्यस्तु विस्तरः। एवं प्रत्याकलितमाकलितम्। अधुना क्रियापादो विविच्यते। तत्र कात्यायनः। वादिना यदभिप्रेतं स्वयं साधयितुं स्फुटम्। तत्साध्यं साधनं येन तत्साध्यं साध्यतेऽखिलम्। सारभूतं पदं भुक्त्वा निःसाराणि बहून्यपि। संसाधयेत् क्रियायान्तु ताभ्यश्चात् सारवर्जिताम्। पक्षद्वयं साधयेद्वा ताभ्यश्चाद्दूरतः क्रियाम्। क्रियां बलवतीमुक्त्वा दुर्बलां योऽवलम्बते। स जयेऽवधृते सभ्यैः पुनस्तान्नाप्नुयात् क्रियामिति"। तान्बलवतीम्। तेन प्रागेव प्रबलं प्रमाणमुल्लङ्घ्य दुर्बलप्रमाणालम्बनेन पराजितस्य पश्चात्प्रबलप्रमाणोपन्यासावसरो नास्तीत्यर्थः। अतएवाह नारदः "निर्णिक्ते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत्। लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं नचेत्"। निर्णिक्ते शोधिते अन्यतरजयपराजयान्यतरावधारणं प्रापित इति यावत्। पूर्वमेव दुर्बलप्रबलफलप्रमाणोपन्यासे कृते तु सर्वप्रमाणानुसारेण छलं निरस्यैव्यभिधानात् निर्णयः। पश्चादुद्भावितन्तु कृत्रिमत्वादिशङ्काकलङ्कितमित्यनुपादेयमेवेत्यर्थः। अतएव पूर्ववाक्येऽपि भुक्त्वेति पुनरिति चोक्तम्। तथाच "यथा पक्वेषु धान्येषु निष्फलाः प्रावृषो गुणाः। निर्णिक्तव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथेति"। उत्तरे पक्षनिवेशिते साध्यसिद्धेः साधनाय तत्साधननिर्देशङ्कः कुर्यादित्यपेक्षिते याज्ञवल्क्य आह "ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्"। तत उत्तरलिखनानन्तरमर्थी अर्थ्यत इत्यर्थः साध्यं सोऽस्यास्तीत्यर्थी साध्यवान् सद्य एवाविलम्बेन प्रतिज्ञातस्य प्रतिज्ञाविषयस्यार्थस्य साध्यस्य साधनम् साध्यतेऽनेनेति साधनं प्रमाणम्। साधनादि लौकिकमलौकिकं वा लेखयेत् लेखकद्वारा। स्वयं वा लिखेदित्यपि द्रष्टव्यम् दृष्टार्थत्वात् अत्र सद्य इति पदस्योत्तराभिधाने कालविलम्बनमप्यनुमन्यते। तच्च विशेषपरिभाषायां विवक्ष्यते। अर्थी लेखयेदित्यनेन सम्प्रतिपत्तौ न कस्याप्यर्थित्वमिति न कोऽपि साधनं लेखयेदिति पादद्वयेनैव व्यवहारनिर्वाहः तथाचोक्तम् "द्विपात्सम्प्रतिपत्तिस्तिष्ठति निग्रहोत्तरे पूर्ववादिन एवार्थित्वात् स एव साधनं लेखयेत्। कारणोत्तरप्राङ्न्यायोत्तरयोस्तु प्रत्यर्थ्येव साध्यवान् कारणप्राङ्न्याययोस्तस्यैव साध्यत्वादिति स एव लेखयेदित्युक्तं भवति। तेन 'प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम्। मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत्। मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि। प्राङ्न्यायेऽपि तथैव स्यात् प्रतिपत्तौ न सा भवेदिति" व्यासादिभिरुक्तोऽर्थिपदेन सङ्क्षेपतः सर्व एवोक्तो भवति। अत्र चण्डेश्वरः "साहसस्तेयपारुष्यगोऽभिशापात्यये स्त्रियाम्। विवादयेत्सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः"। इत्यत्र सद्यो विवादयेदुत्तरन्दापयेदित्यनेन प्रत्यर्थिपक्षस्य लिखने विलम्बप्राप्तौ साहसादिषु तत्पक्षमपि सद्य एव लेखयेदिति योऽपवादः स यदि प्राग्भाषावादिपक्षलिखने विलम्बोक्त्यर्थप्राप्तः प्रत्यर्थिपक्षलिखनविलम्बः स्यात् तदैव घटते नान्यथेत्यतस्तद्व्याख्याने यदर्थिपदेन प्रत्यवस्कन्दनप्राङ्न्याययोः प्रत्यर्थ्येवार्थी जात इति स एव साधनं लेखयेदिति। प्रत्यर्थिनोऽपि ग्रहणमिति मिताक्षराकारव्याख्यानं तत्पूर्वापरविरोधान्मन्दमित्याह"। तदतिसाहसम् भाषोत्तरवादिपक्षमात्रलेखनपरत्वे सद्यनयोर्वाक्ययोस्तर्हि साधनपदान्वये समासानुपपत्तेः सन्दर्भविरोधाच्च साधनलेखनस्यैवोत्तरं वचनोत्तरमाकाङ्क्षितत्वात् साहसादिष्वप्युत्तरभेदव्यवस्थया द्वयोरपि पूर्ववाक्योपात्तसाधनलेखने सद्यस्त्वर्थाक्षिप्तोत्तरलेखनविलम्बापवादोपपत्तेः। नचोत्तरलेखनं सर्वत्र प्रत्यर्थिन एवेति तद्विलम्बानुमतिविषयत्वोक्तं प्रत्येव प्रतिपादनार्हमिति वाच्यम् एतावतापि क्रियोपन्यासप्रतिपालवचनस्यार्थिपदेन भाषावादिमात्रग्रहणापत्तेः नियामकाभावात्। प्रत्युत मिथ्याक्रियेत्यादिवचनार्थसंग्रहाय द्वयोरपि ग्रहणमर्थिपदेनेत्यस्यैव युक्तत्वात्। एवं सति मिताक्षरायां पूर्वापरविरोधापादनमज्ञानविलसितमेवेत्यास्तां तावत्। बृहस्पतिः "द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मानुषी दैविकी तथा। एकैकानेकधा भिन्ना ऋषिभिस्तत्त्ववादिभिः। साक्षिलेख्यानुमानञ्च त्रिविधा मानुषी क्रिया"। साक्षिलेख्यानुमानमिति द्वन्द्वैकवद्भावः। "साक्षी द्वादशभेदस्तु लिखितं दशधा स्मृतम्। अनुमानन्तु द्विविधं नवधा दैविकी क्रिया"। इदं संख्याभिधानञ्च निरूपणाय भेदान्तराणामपि प्रमाणप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात्। कात्यायनः "लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणन्त्रिविधं विदुः। लेख्योद्देशस्तु युक्तिः स्यादुद्व्यानीह विपादयः"। लेख्योऽन्यथानुपपन्नो धर्मस्तस्योद्देशो विमर्शो युक्तिरित्यर्थः। "पूर्ववादेऽपि लिखिते यथाऽक्षरमशेषतः। अर्थी तृतीयपादे तु क्रियया प्रतिपादयेत्"। पूर्ववादो भाषालिखितं पूर्व-

पत्रतया लिखितं स्मृतमिति यावत्। तृतीयपादः प्रत्याकलिताख्यः तस्मिन् सति क्रियया प्रमाणेन प्रतिपादयेत् साध्यमिति शेषः। भाषोत्तरप्रत्याकलिताख्यपादद्वये सति क्रियया स्वकार्यमर्थी साधयेदिति तात्पर्यार्थः। कार्य्यक्रियाशब्दौ व्याचष्टे व्यासः "कार्य्यं हि साध्यमित्युक्तं साधनन्तु क्रियोच्यते। द्विभेदा सा पुनर्ज्ञेया मानुषी दैविकी तथेति"। साधनं प्रमाणं प्रत्याकलितस्य तृतीयव्यवहारपादत्वमभ्युपगच्छता स्मृतिचन्द्रिकाकारेणैवमिदं वचो व्याख्यातम्। मिताक्षराकारमते तु तृतीयपादक्रियैवेति च पदार्थः। साक्षी-द्वादशभेद इत्यादिप्रमाणप्रकरणे प्रपञ्चयिष्यामः। याज्ञवल्क्यः "प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्त्तितम्। एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते" इति। दिव्येष्वन्यतममित्यर्थः। कात्यायनः "यद्येको मानुषीं ब्रूयादन्यो ब्रूयात्तु दैविकीम्। मानुषीं तत्र गृह्णीयान्न तु दैवीं क्रियां नृपः। यद्येकदेशप्राप्तापि क्रिया विद्येत मानुषी। सा ग्राह्या न तु पूर्णापि दैविकी वदतां नृणाम्"। एकदेशप्राप्ता साध्यैकदेशविषया। अत्र यद्येको वादी मानुषीं साक्ष्याद्यन्यतमां क्रियां स्वपक्षसाधकतयोपन्यस्यत्यन्यस्तु तत्प्रतिपक्षतया दैविकीन्तदेतरवादि-पक्षसिद्ध्यसिद्ध्योः सुलभत्वेन न दिव्यापेक्षेति प्रथमवचनार्थः। यत्रैकोऽपि वादी साध्यानेकत्वे साध्यैकदेशमपि यदि प्रमाणेन साधयति तदैकदेशविभावितन्यायेनैकदेशान्तरस्यापि सिद्धेश्च प्रमाणत्वान्न दिव्यावसर इति द्वितीयवाक्यार्थः। दिव्यस्वरूपप्रमाणयोरागमैकगम्यत्वान्मानुषप्रमाणसम्भव एव दिव्यस्य प्रामाण्यमिति मुनिवचनविचयपर्यालोचनयावगम्यते। अन्यान्यपि क्वचित् क्वचित्केषाञ्चित् प्रमाणानां प्राधान्याभिप्रायेण व्यवस्थापकानि वचनान्यृषीणां यथा "क्रिया न दैविकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिषु। लेख्ये च सति वादेषु न स्याद्दिव्यं न साक्षिणः" इति कात्यायनः। पितामहः "स्थावरेषु विवादेषु दिव्यानि परिवर्ज्जयेत्। साक्षिभिर्लिखितेनाथ भुक्त्या चैतान् प्रसाधयेत्"। इदमपि साक्ष्यादिसम्भवव्यवहारविषयविवादेषु सुलभमतस्तत्सम्भवात्तेषामेव कार्य्यमित्येवम्परञ्च सर्वथा दिव्यपरिहारपरम्। सर्वथा साक्ष्याद्यसम्भवेऽपि दिव्याग्रहणे निर्णयाभावप्रसङ्गात्। कात्यायनः "दत्तादत्तेषु भृत्यानां स्वामिनां निर्णये सति। विक्रीयादानसम्बन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति। द्यूते समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते। साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यकम्। पूगश्रेणिगणादीनां या स्थितिः परिकीर्त्तिता। तस्यास्तु साधनं लेख्यं न दिव्यं न च साक्षिणः। द्वारमार्गक्रियाभोगजलवाहादिषु क्रिया। भुक्तिरेव तु गुर्वी स्यान्न दिव्यं न च साक्षिणः"। दत्तादत्ते प्रतिश्रुत्याप्रदाने दत्त्वा पुनः प्रत्याहृत्य ग्रहणे वा दत्ताप्रदानिके विवादपद इति यावत्। भृत्यानामित्यादिना वेतनादाने। विक्रीयादानेत्यादिना क्रयविक्रयानुशये इतरद्व्यक्तम्। दत्तादत्तादिषु द्वयानां लिखितकरणाप्रसिद्धेर्भुक्तेश्चासम्भवात् साक्षिणश्च तात्पर्यविषये सुलभत्वान्मानुषप्रमाणसम्भवे च दिव्यासम्भवाच्च दिव्यं न च लेख्यकमित्युक्तम्। पूगादीनां संविदि तु बहुकर्त्तृकायां लिखितं विना न निर्वाहः सर्वेषां व्यवहर्त्तृत्वादौदासीन्यसाक्षिसम्भवो मानुषसत्त्वे च दिव्यानवकाश इत्यभिसन्धायाभिहितम् न दिव्यं न च साक्षिण इति। द्वारमार्गादिष्वपि गमनागमनादिरूपभोगस्यैव परं भावाल्लेख्यस्य चाप्रसिद्धेर्मानुषाभाव एव च दिव्यावकाशाच्च दिव्यमित्यादि भुक्तिरेव तु गुर्वीति चोक्तम्। एवं सर्ववचनानि विवेचनीयानि। अतएव "अरण्ये निर्जने रात्रावन्तर्वेश्मनि साहसे। न्यासापह्नवने चैव दिव्या सम्भवति क्रियेति" नारदेन सम्भवतीत्युक्तम्। स एव "यदा साक्षी न विद्येत विवादे वदतां नृणाम्। तदा दिव्यैः परीक्षेत शपथैश्च पृथग्विधैः। स्त्रीणां शीलाभियोगे च स्तेयसाहसयोरपि। एष एव विधिर्दृष्टः सर्वार्थापह्नवेषु चेति"। कात्यायनः "गूढसाहसिकानान्तु प्राप्तं दिव्यैः परीक्षणम्। युक्तिलेशेङ्गिताकारवाक्चक्षुश्चेष्टितैर्नृणाम्। अलेख्यसाक्षिके दैवीं व्यवहारे विनिर्दिशेत्। दैवसाध्ये पौरुषेयीं न लेख्यं वा प्रयोजयेत्"। बृहस्पतिः "मणिमुक्ताप्रवालानां कूटकृन्न्यासहारकः। हिंसकोऽन्याङ्गनासेवी परीक्ष्यः शपथैः सदा। महापापाभिशापेषु निःक्षेपहरणे तथा। दिव्यैः कार्य्यं परीक्षेत राजा सत्स्वपि साक्षिषु। चिरन्तनोपांशुकृतचिरनष्टेषु साक्षिषु। प्रदुष्टेषु समानेषु दिव्यैः कार्य्यं विशोधयेत्"। अत्र सत्स्वपि साक्षिष्वित्यनेनैतादृशविषये साक्षिण एव तावन्न सम्भवन्ति। सम्भवन्तोऽपि वा कथञ्चित्कूटतया प्रायः प्रदुष्टा इति विवक्षितं न तु यथाश्रुतम्। चिरन्तनकृते उपांशुकृते रहसि कृते इत्यनेन लेख्याद्यसम्भवमेवोपलक्षयति। अतएवाग्रे चिरनष्ट

प्रदुष्टेषु समानेष्वपि यमेनासाक्षिवद्भिमितान्युपलक्षितवान्। व्यासः “प्रथमे यत्र भिद्यन्ते साक्षिणश्च तथाऽपरे। परेभ्यश्च तथाऽन्ये तं वादं शपथैर्नयेत्”। भिद्यन्ते प्रभेदं प्रतिपद्यन्ते। कात्यायनः “समत्वं साक्षिणां यत्र दिव्यैस्तत्रापि शोधयेत्। प्राणान्तिकविवादेषु विद्यमानेषु साक्षिषु। दिव्यमालम्बते वादी न पृच्छेत्तत्र साक्षिणः”। साक्षिषु विद्यमानेष्वपि तत्र दोषापहत्त्वेन दिव्यमालम्बत इत्यर्थः। समत्वं साक्षिणां यत्रेति। यत्रोभाभ्यां भाषावादिभ्यामुपन्यस्तानां साक्षिणां गुणतः सङ्ख्यातश्च तुल्यत्वमित्यर्थः। व्यासः “न मयैतत्कृतं लेख्यं कूटमेतेन कारितम्। अधरीकृत्य तत्पत्रमर्थे दिव्येन निर्णयः”। लेख्यदोषोद्भावने लेख्ये निर्णयाक्षमे तदारूढसाक्षिषु सुतरां दण्डापूपकन्यायेन दोषोद्भावनान्मानुषासम्भवे दिव्येन निर्णयः कार्य्य इत्यर्थः। प्रजापतिः “यत्राभिगोत्रैर्य्यल्लेख्यं तुल्यं लेख्यं क्वचिद्भवेत्। अस्पष्टीकृतवने तत्र कार्य्यो दिव्येन निर्णयः”। मूललेख्येन नामगोत्रैस्तुल्यं लेख्यान्तरविपरीतार्थं यदा तदा तदप्रमाणीकृत्य दिव्येन निर्णयः कार्य्य इत्यर्थः। कात्यायनः “यत्र स्यात्सोपधं लेख्यं तद्भावे भावितं यदि। शोधयेत्तत्तु दिव्येन राजा धर्मासनस्थितः”। सोपधं छलकृतं यत्र मिथ्योत्तरे पूर्ववादिनः क्रियादानं नोत्तरवादिन इति प्रागुक्तं तत्र भाषावादिनो मानुषप्रमाणासम्भवादुत्तरवादिनश्च तदसम्भवान्मानुषसम्भवे च दिव्यानवसरादिति न्यायमूलमिति। यदि तत्रापि भाषावादिनो दिव्यभिन्नप्रमाणाभावस्तदा “न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत्। अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैरिति” कात्यायनीयादुत्तरवादिन एव दिव्यं देयम्। पूर्वार्द्धेनार्थिनो दिव्यनिषेधात् प्रत्यर्थिनोऽर्थात्सिद्धौ पुनः परार्द्धेन तद्विधाने सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थेति न्यायेन निषेधदार्ढ्यार्थत्वम्। प्राङ्न्यायकारणोत्तरयोः क्रियापदस्योभयक्रियापरत्वमपि मिथ्योत्तरे मानुषमात्रपरं कात्यायनीयानुरोधात्। न चैवमनुपपत्त्यानुपपत्तिः तदर्थकतयोभयान्वयस्यानुपपद्यमानत्वात् यावदर्थकत्वस्य विवक्षितार्थकत्वे वाशायनत्वाभिधानेनानुपपत्तेः तुल्ययोगितानिबन्धनस्य भङ्गः किञ्चिदर्थान्वयेऽपि तुल्ययोगतायाः सत्त्वात्तदभङ्गात्। यदा तु प्रत्यर्थी सन्दिहानस्तदा तस्याधिकारनिश्चयाभावान्मानुषप्रमाणाभावेऽपि न दिव्यं किन्त्वर्थिनोऽधिकारनिश्चयादिति ध्येयम्। न च “न कश्चिदिति” कात्यायनवचनविरोधः अधिकारानिश्चये तत्प्रवृत्त्यसम्भवात्। ‘धनं धनी साधयतीति’ लोकप्रवादोऽपीदृग्विषयाभिप्रायक एव। यत्र विवादविषये प्रत्यर्थी सन्दिहानस्तत्र तस्योत्तरानर्हतयेति व्यवहारतत्त्वावधानमत्तत्त्वमेव अज्ञानरूपमिथ्योत्तरार्हत्वात्। अज्ञानस्य निश्चयाभावरूपस्य सन्देहेऽपि सम्भवात् प्रत्यर्थिन एव सर्वत्रोत्तरकर्तृत्वाच्च। यदा तु द्वयोरपि मानुषप्रमाणाभावो दिव्यानध्यवसायश्च तदा निर्णयोपायमाह पितामहः ‘लेख्यं यत्र न विद्येत न भुक्तिर्न च साक्षिणः। न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः। निश्चेतुं ये न शक्याः स्युर्वादाः सन्दिग्धरूपिणः। तेषां नृपः प्रमाणं स्यात्सर्वस्य प्रभुरिष्यते इति। तादृग्व्यवहारे नृपेणोभयापीडया स्वेच्छया काञ्चन व्यवस्थां कृत्वा देया सोभाभ्यां नातिक्रमणीयेत्यर्थः। दिव्यावान्तरभेदादि सर्वं तद्व्यञ्जकरणे वक्ष्यामः।

क्रियाफल न० ६त०। “उत्पत्तिराप्तिर्विकृतिः संस्कृतिश्च चतुर्विधम्। क्रियाफलं प्राहुराद्यौ” कैवल्ये तन्न विद्यते” वेदा० प्र० उक्ते १कर्मफले उत्पत्त्यादौ, २यागादिजन्ये पुण्यापुण्यादौ च। क्रियाजन्ये तृप्तिस्वर्गादिरूपे प्रयोजनापरपर्य्यायरूपे ३फले “स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले” पा०। विवृतञ्चैतद्धरिभिः शब्दार्थरत्ने यथा “स्वरितञित्धातूत्तरतङः कर्तृगामिन्येव सति क्रियाफले कर्तृवाचकत्वं नान्यथा तत्र फलस्य न धातूपस्थाप्यं॰ ज्ञानात्मादीनां ज्ञानरूपफलस्य समवायेन कर्तृनिष्ठतया सर्वदैव जानीत इत्येव प्रयोगापत्तेः जानातीत्यादेरप्रयोगापत्तेश्च नेष्यते तु तथा शास्त्रकारैः। नापि क्रियाजन्यवर्तमर्दनाद्यवयवाभादि गौणं फलमिह विवक्षितं तथा सति छेदादेरनादेयफलत्वेन छिद्रः पचते काष्ठजोयजन्ते इत्यादिप्रयोगापत्तेः। किन्तु फलतीति व्युत्पत्त्या प्रयोजनापरनाम क्रियाजन्यं तृप्तिस्वर्गादिरूपमेव मुख्यं फलं ग्राह्यं यथोक्तं हरिणा ‘यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः। तत् प्रधानं फलं तेषां न लाभादि प्रयोजनमिति”। प्रसिद्ध्यर्थं निष्पत्त्यर्थं पचादयः पाकादयः। तत् तासां पचादीनां प्रधानं फलमित्यर्थः। फलस्य प्राधान्यञ्चेतरापेक्षया बोध्यं तेन इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वस्य तस्य सुखादिष्वेव सत्त्वेऽपि कचित्साधनात् सुखादिरूपप्रयोजनलाभे तत्साधनरूपेतरफलस्यापि ग्रहणमिति द्रष्टव्यम्। तेन अपाद्वदत्यादिसूत्रविहिततङः सख्यादि-

रूपमुख्यप्रयोजनाभावेऽपि कर्तृवाचकत्वम् । क्रियोद्देश्ये संयोगविभागादिरूपे फलांशे व्यापारस्य धात्वर्थतावादिमते धात्वर्थतावच्छेदकरूपे ऽफले पृथक्क्रियादिमते कर्त्रीप्सिततमत्वे तद्धातूपस्थाप्ये धात्वर्थांशे विशेषणतया भासमाने तद्धातुजन्ये ऽसंयोगादिके फले च। इत्येव शब्दार्थरत्नेऽस्माभिर्दर्शितं यथा

"तत्र फलतीतिव्युत्पत्त्या फलं नाम तद्धात्वर्थजन्यं संयोगविभागादि, गम्यादौ विभागस्य फलत्ववारणाय तद्धातूपस्थाप्यत्वेन विशेषणेऽपि विभागजन्यसंयोगस्य पतनफलत्वमते विभागस्य तद्धात्वर्थजन्यत्वात् तद्धातूपस्थाप्यत्वादतिव्याप्तिरतस्तद्धात्वर्थे विशेषणतया भासमानत्वेनैव विशेषणीयं गम्यादौ च विभागस्य तद्धात्वर्थे विशेषणतया भासमानत्वाभावात् न फलत्वप्रसङ्गः। सङ्कुपालम्भते तु कर्तृप्रत्ययस्थले तथाभासमानत्वमिति विवेकः। क्रियाविशेषणादेर्धात्वर्थे विशेषणत्वेऽपि तज्जन्यत्वाभावान्न फलत्वप्रसङ्गः। विशेषणत्वञ्च साक्षादेव विवक्षितं तेन घटं करोतीत्यादौ घटादेः धात्वर्थक्रियाजन्यस्य विभक्त्यर्थद्वारा तद्विशेषणत्वेऽपि न फलत्वापत्तिः" इति।

क्रियाभ्युपगम पु॰ क्रियायाः कर्षणादिक्रियार्थमभ्युपगमः चतुर्थ्यर्थे ६त॰। क्षेत्र बीजे उत्पन्नस्य शस्यस्य उभयोः फलभागितेतिनियमेन कर्षणाद्यर्थमभ्युपेतस्वीकारे। "क्रियाभ्युपगमात्त्वेतद्बीजार्थं यत् प्रदीयते। तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च" मनुः।

क्रियाभ्यावृत्ति स्त्री क्रियाया अभ्यावृत्तिः। क्रियायाः पौनःपुन्ये। "क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्" पा॰। विवृतमेतदस्माभिः शब्दार्थरत्ने यथा

"क्रियाया एव पौनःपुन्यरूपत्वेनाभ्यावृत्तिपदेनैव क्रियाप्राप्तौ पुनः क्रियाग्रहणेन इतरांशे विशेषणतानापन्नसाध्यक्रियाया एवाभ्यावृत्तौ तेषां साधुत्वज्ञापनात् पञ्चकृत्वःपचतीत्येव प्रयोगः नतु पञ्चकृत्वःपाक इत्यपि। केचित्तु "द्विर्वचनेऽचीति" पा॰ निर्देशात् साध्यरूपक्रियान्वये एव तेषां साधुत्वं तेन भावघञन्तादावपि धातुना साध्यक्रियाया अभिधानात् पञ्चकृत्वः पाक इत्यपि भवत्येव। सिद्धरूपक्रियायां तदन्वयविवक्षायां तु नैवं तेन तत्र पञ्च इत्येव स्यादिति प्राहुः"

क्रियायोग पु॰ क्रियैव योगः योगोपायः। "तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगाः" इति पातञ्जलसूत्रभाष्यादुक्ते योगोपायभूते क्रियाभेदे। तस्य योगोपायत्वादिदर्शकं तद्वाक्यं कर्मयोगशब्दे ४७११पृ॰ दर्शितम्। "ज्ञानयोगस्तु योगस्य यस्तु साधनमात्मना। यस्तु बाह्यार्थसंयोगः क्रियायोगः स उच्यते। प्रधानं कारणं योगोमुक्ते र्विनिवरोत्तम!। क्रियायोगस्तु योगस्य परमं तस्य साधनम्" अग्निपु॰। मत्स्यपु॰५२अ॰विस्तरेणोक्तं यथा

"कर्मयोगञ्च वक्ष्यामि यथा विष्णुविभाषितम्। ज्ञानयोगसहस्राद्धि कर्मयोगः प्रशस्यते। कर्मयोगोद्भवं ज्ञानं तस्मात्तत्परमव्ययम्। कर्मज्ञानोद्भवं ब्रह्म न च ज्ञानमकर्मणः। तस्मात् कर्मणि युक्तात्मा तत्त्वमाप्नोति शाश्वतम्। वेदोऽखिलो धर्ममूलमाचारश्चैव तद्विदाम्। अष्टावात्मगुणास्तस्मिन् प्रधानत्वेन संस्थिताः। दया सर्वेषु भूतेषु क्षान्तीरक्षाऽऽतुरस्य तु। अनसूया तथा लोके शौचमन्तर्बहिर्द्विजाः!। अनायासेषु कार्येषु माङ्गल्याचारसेवनम्। न च द्रव्येषु कार्पण्यमार्तेषूपार्जितेषु च। तथाऽस्पृहा परद्रव्ये परस्त्रीषु च सर्वदा। अष्टावात्मगुणाः प्रोक्ताः पुराणस्य तु कोविदैः। अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः। कर्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिन्नेह दृश्यते। श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममुपतिष्ठेत् प्रयत्नतः। देवतानां पितॄणाञ्च मनुष्याणाञ्च सर्वदा। कुर्यादहरहर्यज्ञैर्भूतर्षिगणतर्पणम्। स्वाध्यायैरर्चयेदृषीन् होमैर्देवान् यथाविधि। पितॄन् श्राद्धैरन्नदानैर्भूतानि बलिकर्मभिः। पञ्चैते विहिता यज्ञाः पञ्चसूनापनुत्तये। कण्डनी पेषणी चुल्ली जलकुम्भी प्रमार्जनी। पञ्च सूना गृहस्थस्य तेन स्वर्गं न गच्छति। तत्पापनाशनायामी पञ्च यज्ञाः प्रकीर्तिताः। द्वाचत्वारिंशति स्तथाष्टौ च ये संस्काराः प्रकीर्तिताः। तद्युक्तोऽपि न मोक्षाय यस्त्वात्मगुणवर्जितः। तस्मादात्मगुणोपेतः श्रुतिकर्म समाचरेत्। गोब्राह्मणानां वित्तेन सर्वदा भद्रमाचरेत्। गोभूहिरण्यवासोभिर्गन्धमाल्योदकेन च। पूजयेद्ब्रह्मविष्ण्वर्करुद्रवस्वात्मकं शिवम्। व्रतोपवासैर्विधिवत् श्रद्धया च विमत्सरः। योऽसावतीन्द्रियः शान्तः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः। वासुदेवो जगन्मूर्त्तिस्तस्य सम्भूतयो ह्यमी। ब्रह्मा विष्णुश्च भगवान् मार्त्तण्डो वृषवाहनः। अष्टौ च वसवस्तद्वदेकादशगणाधिपाः। लोकपालाधिपाश्चैव पितरो मातरस्तथा। इमा विभूतयः प्रोक्ताश्चराचरसमन्विताः। ब्रह्माद्याश्चतुरो मूलमव्यक्ताधिपतिः स्मृतः। ब्रह्मणा चाथ सूर्येण विष्णुनाथ शिवेन वा। अभेदात् पूजितेन स्यात् पूजितं सचराचरम्।

ब्रह्मादीनां परस्थाम त्रयाणामपि संस्थितिः । वेदमूर्त्तिः ततः पूज्या पूजनीयः प्रयत्नतः । तस्मादग्निद्विजमुखान् कृत्वा संपूजयेदिमान् । दानैर्व्रतोपवासैश्च जपहोमादिना नरः । इति क्रियायोगपरायणस्य वेदान्तशास्त्रस्मृतिवत्सलस्य । विकर्म्मभीतस्य सदा न किञ्चित् प्राप्तव्यमस्तीह परे च लोके" । २क्रियासम्बन्धे "उपसर्गाः क्रियायोगे" पा० पद्मपुराणे क्रियायोगसारे विवृतिः ।

क्रियार्थ त्रि० क्रिया अनुष्ठानमर्थोऽभिधेयोयस्य । कर्त्तव्यविधिबोधके वेदादिवाक्यभेदे तादृशवाक्यस्यैव प्रामाण्यम् मीमांसायां स्थापितं यथा

"आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" जै०सू०। 'क्रिया कथमनुष्ठेया इति तां वदितुं समाम्नातारो वाक्यानि समामनन्ति यानि क्रियां नावगमयन्ति क्रियासम्बद्धं वा किञ्चित् तान्येव भूतमर्थमन्वाचक्षते" "अतस्तेषामानर्थक्यम् (अप्रामाण्यम्)" इति च शवरभा० । "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म्मः" जै०सू०।"चोदनेति क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनमाहुः। चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवंजातीयकमर्थं शक्नोत्यवगमयितुं नान्यत् किञ्चनेन्द्रियमिति" भा०। तेन क्रियाप्रवर्त्तकवेदभागानामेव प्रामाण्यम् अर्थवादानां भूतार्थानां तु क्रियार्थेन सहैकवाक्यत्वात् प्रामाण्यं यथाह तत्रैव "विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः" जै०सू० । "वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः" "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागेनोपधावतीति स एवैनं भूतिं गमयतीति" वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यत्र यद्यपि क्रिया नावगम्यते क्रियासम्बद्धं किञ्चित्, तथापि विध्युद्देशेनैकवाक्यत्वात् प्रमाणं भूतिकाम इत्येवमन्तो विध्युद्देशः तेनैकवाक्यभूतो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्येवमादिः" । "पदानां साकाङ्क्षत्वात् विधेः स्तुतेश्चैकवाक्यत्वं भवति भूतिकाम आलभेत, कस्मात् ? यतो वायुःक्षेपिष्ठेति" । "स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः स्तुतिशब्दाः स्तुवन्तः क्रियां, प्ररोचयमानाः अनुष्ठातॄणामुपकरिष्यन्ति क्रियायाः". इति च भा० । "तद्भूतानां तु क्रियार्थेन समाम्नायः" जै०सू०तेन सहैकवाक्यात् प्रामाण्यमिति स्थितम्। तदेतन्मतं विघटीकृत्य पूर्वपक्षीकृत्य शा०सू०भाष्याभ्यां निराकृतं यथा "कथं पुनर्ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वमुच्यते ? यावता 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" इति क्रियापरत्वं शास्त्रस्य प्रदर्शितम्, अतोवेदान्तानामानर्थक्यम्, अक्रियार्थत्वात् । कर्त्तृदेवतादिप्रकाशनार्थत्वेन वा क्रियाविधिशेषत्वमुपासनादिक्रियान्तरविधानार्थत्वं वा। न हि परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपप्रतिपादनं सम्भवति प्रत्यक्षादिविषयत्वात् परिनिष्ठितवस्तुनः । तत्प्रतिपादने च हेयोपादेयरहिते पुरुषार्थाभावात् । अत एव "सोऽरोदीत्" इत्यादीनामानर्थक्यं मा भूदिति "विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः" इति स्तावकत्वेनार्थवत्त्वमुक्तम्। मन्त्राणाञ्च "इषे त्वा" इत्यादीनां क्रियातत्साधनाभिधायित्वेन कर्मसमवायित्वमुक्तम् । न क्वचिदपि वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेणार्थवत्ता दृष्टा उपपन्ना वा । न च परिनिष्ठिते वस्तुस्वरूपे विधिः सम्भवति, क्रियाविषयत्वाद्विधेः । तस्मात् कर्मापेक्षितकर्त्तृदेवतादिस्वरूपप्रकाशनेन क्रियाविधिशेषत्वं वेदान्तानाम् । अथ प्रकरणान्तरभयान्नैतदभ्युपगम्यते तथापि स्ववाक्यगतोपासनादिकर्मपरत्वम्। तस्मान्न ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वमिति प्राप्ते उच्यते" भाष्यम्। "तत्तु समन्वयात्" शारीरकसूत्रम् ।

"तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । तद् ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं वेदान्तशास्त्रादवगम्यते। कथम् ? समन्वयात् । सर्वेषु हि वेदान्तेषु वाक्यानि तात्पर्येणैतस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वेन समनुगतानि "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" "तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्" "अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः" "ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्" इत्यादीनि । न च तद्गतानां पदानां ब्रह्मस्वरूपविषये निश्चिते समन्वयेऽवगम्यमानेऽर्थान्तरकल्पना युक्ता, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । न च तेषां कर्त्तृदेवतादिस्वरूपप्रतिपादनपरतावसीयते । 'तत् केन कं पश्येत्" इत्यादिक्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेः । न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि प्रत्यक्षादिविषयत्वम् । 'तत्त्वमसि" इति ब्रह्मात्मभावस्य शास्त्रमन्तरेणानवगम्यमानत्वात् । यत्तु हेयोपादेयरहितत्वादुपदेशानर्थक्यमिति नैष दोषः हेयोपादेयशून्यब्रह्मात्मावगमादेव सर्वक्लेशप्रहाणात् पुरुषार्थसिद्धेः" । तत्रैव सूत्रे व्याख्यानशेषे

"यदपि शास्त्रतात्पर्यविदामनुक्रमणम् । "दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनमित्येवमादि:" तत्कर्म जिज्ञासाविषयत्वाद्विधिप्रतिषेधशास्त्राभिप्रायं द्रष्टव्यम् । अपि च 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" इत्येतदेकान्तेनाभ्युपगच्छतां भूतोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गः प्रवृत्तिनिवृत्ति-

विधितच्छेषव्यतिरेकेण भूतस्य वस्तूपदिशति भव्यार्थत्वेन, कूटस्थनित्यं भूतं नोपदिश्यतीत्यत्र को हेतुः। न हि भूतमुपदिश्यमानं क्रिया भवति। अक्रियात्वेऽपि भूतस्य क्रियासाधनत्वात् क्रियार्थ एव भूतोपदेश इति चेत्, नैष दोषः क्रियार्थत्वेऽपि क्रियानिर्वर्त्तनशक्तिमद्वस्तूपदिष्टमेव। क्रियार्थत्वन्तु प्रयोजनं तस्य। न चैतावता वस्त्वनुपदिष्टं भवति। यदि नामोपदिष्टं किं तव तेन स्यादिति? उच्यते, अनवगतात्मवस्तूपदेशश्च तथैव भवितुमर्हति, तदवगत्या मिथ्याज्ञानस्य संसारहेतोर्निवृत्तिः प्रयोजनं क्रियत इत्यविशिष्टमर्थवत्त्वं क्रियासाधनवस्तूपदेशेन। अपि च "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इति चैवमाद्या निवृत्तिरुपदिश्यते। न च सा क्रिया नापि क्रियासाधनम्। अक्रियार्थानामुपदेशोऽनर्थकश्चेत् "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इत्यादिनिवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं प्राप्तं, तच्चानिष्टम्। न च स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुं हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण। नञश्चैष स्वभावो यत् स्वसम्बन्धिनोऽभावं बोधयति, अभावबुद्धिश्चौदासीन्यकारणं सा च दग्धेन्धनाग्निवत् स्वयमेवोपशाम्यति, तस्मात् प्रसक्तक्रियाया निवृत्त्यौदासीन्यमेव "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहे अन्यत्र प्रजापतिव्रतादिभ्यः। तस्मात् पुरुषार्थानुपयोग्युपाख्यानादिभूतार्थवाक्यानामानर्थक्याभिधानं द्रष्टव्यम्। यदप्युक्तं कर्त्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरेण वस्तुमात्रमुच्यमानमनर्थकं स्यात् (सप्तद्वीपा वसुमतीत्यादिवदिति) तत् परिहृतं रज्जुरियं नायं सर्प इति वस्तुमात्रकथनेऽपि प्रयोजनस्य दृष्टत्वात्" भा॰। क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्य। २क्रियानिमित्ते त्रि॰। "तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्" पा॰।

क्रियावत् त्रि॰ क्रियाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। १क्रियाविशिष्टे २क्रियानिरते अमरः "यः क्रियावान् स पण्डितः" चाण॰। "त्वं योनिः सर्वभूतानां त्वमाचारः क्रियावताम्" भा॰ व॰१४०। ३क्रियाश्रये कर्त्तरि च "पश्चात् क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्मणा" हरिः। क्रतपूर्विन् शब्दे दृश्यम्।

क्रियावसन्न त्रि॰ क्रियया अवसन्नः। साक्ष्यादिप्रमाणेनावसन्ने पराजिते वादिनि प्रतिवादिनि च। "यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत्" इत्युपक्रम्य "स्वयमभ्युपपन्नोऽपि स्वचर्य्यावसितोऽपि सन्। क्रियावसन्नोऽप्यर्हति परं सभ्यावधारणम्" व्य॰ त॰ नारदः। क्रियावसन्नः साक्ष्यादिभिः प्राप्तपराजयः" रघुनन्दनः।

क्रियावादिन् त्रि॰ क्रियां क्रियासाध्यं वदति वद–णिनि। व्यवहारे साक्ष्यादिप्रमाणरूपक्रियासाध्ययुक्ते वादिनि (फैरादी) मिता॰।

क्रियाविशेषण न॰ ६त॰। धात्वर्थसाध्यरूपक्रियायाः शाब्दबोधे विशेषणत्वेन भासमाने पदार्थे। शब्दार्थरत्ने विवृतिः "आख्यातं सकारकविशेषणमिति" भाष्योक्तवाक्यलक्षणे विशेषणपदस्य कारकविशेषणक्रियाविशेषणोभयपरतया कारकविशेषणानां क्रियाविशेषणानां कारकभिन्नसम्बोधनादीनां च वाक्यघटकत्वम्। तानि च वाक्यपदीये कतिचित् संगृह्य प्रदर्शितानि यथा "संबोधनान्तं कृत्वोऽर्थाः कारकं प्रथमोदितः। धातुसम्बन्धाधिकारनिष्पन्नमव्ययं तथा। यस्य च भावेन षष्ठी चेत्युदितं द्वयम्। सम्बन्धसाष्टकस्यास्य क्रिययैवावधार्यताम्"। अत्र यद्यपि सम्बोधनस्य सर्वत्र प्रकृतक्रियान्वयित्वं न सम्भवति तथापि जानीहीत्यध्याहृतक्रियान्वयितया तस्याश्च प्रकृतक्रियायामन्वयात् परम्परया भवत्येव प्रकृतक्रियान्वयित्वम्। तथाहि "सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः। प्राप्ताभिमुख्यः सम्बोध्यः क्रियासु विनियुज्यते" इति वाक्यपदीये क्रियासु नियोज्यस्यैव संबोध्यतोक्त्या विनियोगविषयक्रियायामेव तस्य साधुत्वात् व्रजामि देवदत्तेत्यादौ तु देवदत्तस्य गमनक्रियायां विनियोगाभावेनाध्याहर्त्तव्यायां जानीहीत्यादिक्रियायामेवान्वयौचित्यात् तत्क्रियायाश्च व्रजामीत्यादिक्रियाविषयत्वादिसम्बन्धेन विशेषणत्वादेकवाक्यत्वम्। अन्यथा व्रजामि देवदत्तेत्यनयोरुभयवाक्यघटकत्वे तयोश्च परस्परमन्वयेनैकवाक्यत्वाभावेन समानवाक्यभावविषयनिघातानुपपत्तेः। तथाहि पदादित्यधिकृत्य सर्वमनुदात्तमपदादाविति चोपक्रम्य आमन्त्रितस्य चेति सूत्रेण अष्टमाध्याये पदादुत्तरवर्त्तिनोऽपादादिस्थितस्यामन्त्रितस्य षष्ठाध्यायविहितमाद्युदात्तत्वं निहत्य सर्वानुदात्तत्वं विहितं वार्त्तिककारेण च "समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः" इत्यनेन आद्युदात्तत्वनिघातः एकवाक्यएव व्यवस्थापितोऽतः व्रजामि देवदत्तेत्यनयोरुक्तरीत्यैकवाक्यत्वएव निघातो नान्यथेति। उक्तञ्च वाक्यपदीये "संबोधनपदं यच्च तत् क्रियाया विशेषणम्। व्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र

मत्र्यासंतीति" । अत्रेदं बोध्यम् विशेष्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या विशेषणपदं भेदाभेदान्यतरसम्बन्धेनान्वयिविशेषणपरं तत्र कारकादीनां भेदसम्बन्धेन क्रियायामन्वयात् भेदविशेषणत्वम् स्तोकं पचतीत्यादौ तु विक्लित्तिरूपधात्वर्थफले, द्रुतं गच्छतीत्यादौ धात्वर्थव्यापारे नत्यादौ च अभेदेनान्वयात् स्तोकादेरभेदविशेषणत्वम् । अत्रायं भेदः साध्यरूपक्रियाया विशेषणत्वे तस्याश्च लिङ्गसंख्यान्वयित्वाभावेन तद्विशेषणस्य सामान्यत्वात् क्लीवता उत्सर्गतोभावाख्यातवदेकवचनान्तता च तेन स्तोकं पच्यते इत्यादि साधु । यत्र द्वाभ्यां तु साध्यसिद्धोभयक्रिययोर्धातुप्रत्ययाभ्यां बोधनस्य क्रियाशब्दे दर्शितत्वेन धातुबोध्यसाध्यरूपक्रियाविशेषणत्वविवक्षायामेकवचनक्लीवता घञाद्युक्तसिद्धक्रियान्वयविवक्षायां तु विशेष्यस्य लिङ्गसंख्यान्वयित्वेन तद्विशेषणस्य द्विवचनपुंस्त्वादि । अतएव "सञ्चारो रतिमन्दिरावधि सखी कण्ठावधि व्याहृतमिति" "आमनोनिष्यन्दस्तत्र भक्तिः स्तोकापि यत्र नो" इति च प्रयोगः संगच्छते । फलविशिष्टस्य कर्मणः कर्मसंज्ञाविधानेन व्यपदेशिवद्भावपरिभाषया साध्यक्रियाविशेषणस्य कर्मत्वम् तेन स्तोकमोदनस्य कारकपूर्वकत्वात् षष्ठ्यु । तत्र पदसाधुतामात्रार्थं द्वितीयामात्रविधाने तत्र स्यात् इति बोध्यम् । अस्य च एकवचनान्ततेत्युक्तिरप्यौत्सर्गिकी क्वचित् द्विवचनादिप्रयोगोऽभवत्येव उक्तञ्च हरिणा "एकत्वेऽपि क्रियाख्याते साधनाश्रयसंख्यया । भिद्यते न तु लिङ्गाख्यो भेदस्तत्र तदाश्रय इति"। उत्सर्गतएकत्वे सत्यपि साधनाश्रयसंख्ययाख्याते क्रिया भिद्यते इत्यर्थः । अत्राख्यात इत्युपादानात् आख्यातार्थाश्रयसंख्ययैव क्रियाभेदो नतु तृतीयाद्युपस्थाप्याश्रयसंख्ययापि तेन चैत्राभ्यां सुप्यते इत्यादौ न द्विवचनादि, तथा नामार्थलिङ्गेन क्रियाभेदो लिङ्गस्येतरपदोपात्तत्वात् । एवञ्च लिङ्गसंख्यानन्वयित्वरूपाख्यातलक्षणे संख्याविशेषस्य साक्षादनन्वयित्वविवक्षयाक्षिङ्गत्वात्मक्षा तथात्वविवक्षणान्न दोषइत्यनुसन्धेयम् । उच्चाविचा आक्रान्ते कृतयाचिताः पचन्ते इत्यादि भाष्योदाहरणे च उपमानोच्चावचादिवाक्यस्थेनोपमेयावचनादेर्वार्कस्य विवक्षयाक्षावेऽपि बहुवचनादीत्याकरे स्पष्टम् । उच्चाविचापदस्य द्वितीयाबहुवचनान्तं क्रियाविशेषणतया द्वितीयोत्पत्तेर्बाधुल्येनैवोपमानविवक्षणात् बहुवचनम्" अत्र मतभेदेन शब्दशक्तिप्र° विशेषोदर्शितो यथा "भावविहितानामपि घञादीनाम्नैव शक्तिः तत्रापि भावपदस्य धात्वर्थस्वरूपपरत्वात् । अन्यथा पाकं पश्येत्यादौ धात्वर्थस्य पचनादेः कर्मत्वाद्यन्वयापत्तेः सुवर्थे धात्वर्थस्यान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् इत्थमेव च स्तोकः पाक इत्यादिप्रयोगस्य परिनिष्ठाद्युक्तस्य प्रामाण्यम् अन्यथा स्तोकादीनां धात्वर्थे विशेषणत्वे नियमतो द्वितीयापत्तेः अतएव "सञ्चारोरतिमन्दिरावधि सखीकण्ठावधि व्याहृतम्" इत्यादिकं काव्यम् "आमनोनिष्यन्दस्तत्र भक्तिः स्तोकापि यत्र नो" इत्यादिः श्रुतिश्च सङ्गच्छतइति नव्याः । स्तोकरप्रत्ययार्थसाकाङ्क्षस्यैव धातोरर्थे विशेषणतापन्नस्य बोधने तदर्थकनाम्नोद्वितीयाद्यपेक्षा नतु धातुमात्रस्य तथाच स्तोकः पाक इत्यादिरेव प्रमाणं नतु स्तोकं पाकइत्यादिः । सुप्यरूपक्रियाया विशेषणं कर्मत्वाद्यनुशिष्टेरपि तत्रैव तात्पर्यात् । अतएव स्तोकं स्थीयते साधु गतं चलितं दृष्टमित्यादौ धात्वर्थस्य तिङाद्यर्थकालादिसाकाङ्क्षत्वान्न तद्विशेषणस्य द्वितीयाद्यनुपपत्तिरिति तु शाब्दिकसम्प्रदायः" ।

भेदसम्बन्धेन क्रियायामन्वयिविशेषणे तु पौनःपुन्येन गच्छति अतिशयेन पचति समेनैति विषमेणैतीत्यादिषु प्रकृत्यादि° तृतीया । क्वचित् धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वये तद्विशेषणीभूतात् तृतीयादि यथा "स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेत" इत्यादौ यागेनेष्टं भावयेदिति भाट्टमते यागस्य करणतया भावनायामन्वयात् अश्वमेधस्य तत्राभेदविशेषणत्वेन तद्विभक्तिकत्वम् । अन्यमते तु नाम्ना पिबइत्यादिवत् अभेदे तृतीयेति भेदः । मुग्धबोधे "कर्मक्रियाविशेषणेत्यादि" कर्मसंज्ञाद्वितीयाविधानञ्च अभेदान्वयिविशेषणपरम् । भेदविशेषणे तु तृतीयैव । तत्रायं विशेषः क्रियायाम् अभेदसम्बन्धेनान्वयविवक्षायां द्वितीया । अभेदप्रकारकान्वयविवक्षायां तु तृतीया ।

क्रियाशक्ति स्त्री क्रियैव शक्तिः । जगदुत्पत्तिसाधने परमेश्वरस्य शक्तिभेदे । सा च ब्राह्मीरूपा यथोक्तं शा° ति° पदार्थादर्शे च "सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् । आसीच्छक्तिस्ततोनादोनादाद्विन्दुसमुद्भवः । परशक्तिमयः साक्षात् त्रिधाऽसौ भिद्यते पुनः । बिन्दुर्नादोबीजमिति तस्य भेदाः समीरिताः । बिन्दुः शिवात्मको बीजं शक्तिर्नादस्तयोर्मिथः । समवायः, समाख्यातः सर्वागमविशारदैः । रौद्री बिन्दोस्ततोनादाज्ज्येष्ठा बीजादजायत । वामा, ताभ्यः समुत्पन्ना रुद्रब्रह्मरमाधिपाः । ते ज्ञानेच्छाक्रियात्मानो वह्नीन्दु-

केन्मस्वरूपिणः" शा॰ति॰। व्याख्यातमेतत् पदार्थादर्शे "अविद्याशबलितत्वेन जडत्वे कथं तस्य सृष्टिकर्तृत्वमिति ? यद्यपि वास्तवं सच्चिदानन्दविभवादिति अनेनाविद्योपहितत्वेऽपि तस्य न स्वरूपहानिरित्यर्थः। सकलात्क्रियासीदिति योजना। शक्तिसहितोदेवः पुनः शक्तिस्तस्मात् सा कथमासीदिति ? चेत् सत्यं या अनादिरूपा चैतन्याध्यासेन महाप्रलये सूक्ष्मा स्थिता तस्या गुणवैषम्यानुगुणतया सात्विकराजसतामसस्वरूपव्यपदेशात् साधने उच्छूनरूपत्वमेवोपचारादुत्पत्तिः। इदं सांख्यमतेनोक्तम्। प्रयोगसारे "तस्मादिनिर्गता शक्तिः सर्वदा विश्वसम्भवा"। वायुसंहि॰"शिवेच्छया परा शक्तिः शिवतत्त्वैकतां गता। ततः परिस्फुरत्यादौ सर्गे तैलं तिलादिवेति"। पञ्चरात्रेऽपि "एवमालोच्य सर्गादौ सच्चिदानन्दरूपिणीम्। समस्ततत्त्वसंबन्धत्वात् स्फुर्त्त्यधिष्ठानरूपिणीम्। व्यक्तां करोति तां नित्यां प्रकृतिं परमः पुमान्" तस्या एव नादविन्दू सृष्ट्युपयोग्यवस्थारूपौ तदुक्तं प्रयोगसारे "नादात्मना प्रबुद्धा सा निरामयपदोन्मुखी। शिवोन्मुखी यदा शक्तिः पुंरूपा सा तदा स्मृता। सेव सर्गक्षमा" अन्यत्रापि "अभिव्यक्ता परा शक्तिरविनाभावलक्षणा। अखण्डा परचिच्छक्तिमता चिद्रूपिणी विभुः। समस्ततत्त्वभावेन विवर्त्तेच्छासमन्विता। प्रयाति विन्दुभावं च क्रियाप्राधान्यलक्षणम्"। इच्छाशक्त्यादिरूपतया विन्दोस्त्रैविध्यमाह परेति साक्षात् परशक्तिमयः अतः पश्चात्तदयस्यात्मकत्वमेवोक्तम् असौ त्रिधा भिद्यते। एतौ नादविन्दू प्रथमोक्तनादविन्दुभ्यामन्यौ तदुक्तं "स विन्दुर्भवति त्रिधा"। विन्वादेर्भेदत्रयस्वरूपमाह विन्दुरिति। ततस्तस्मात् विन्दोः रौद्री यतस्तस्याः शिवमयत्वम् अतोऽन्वर्थताऽपि। नादाज्ज्येष्ठेति। सर्वश्रेष्ठत्वे नादस्थितत्वे चान्वर्थता ज्ञेया। वीजाद्वामा अजायतेति सम्बन्धः तस्याः सुन्दरत्वादन्वर्थत्वम्। तदुक्तं प्रयोगसारे "विन्दुः शिवात्मकस्तत्र वीजं शक्त्यात्मकं स्मृतम्। तयोर्योगे भवेन्नादस्तेभ्यो जातास्त्रिशक्तयः। रौद्री विन्दोः समुद्भूता ज्येष्ठा नादादजायत। वामा वीजादभूच्छक्तिस्ताभ्यो देवास्त्रयोऽभवन्"। ते इति ज्ञानेच्छा क्रिया च तदात्मानस्ते रुद्रब्रह्मरमाधिपाः क्रमेणेच्छाशक्तिक्रियाशक्तिज्ञानशक्तिस्वरूपाः। अतएव रुद्रादयः निरोधकाले वह्न्यर्केन्दुस्वरूपिणः शक्तेरेवावस्थाविशेषा ज्ञेयाः एवमिच्छाक्रियाज्ञानात्मकत्वमिति उक्तत्वात्। उक्तञ्च "इच्छाज्ञानक्रियात्मानः" इति। ईश्वरप्रत्यभिज्ञायाम् "यतदिच्छति तज्ज्ञातुं कर्तुं वा सेच्छया क्रियाम्। अनन्तरं हि तत् कार्य्यं ज्ञानं दर्शनशक्तितः। ज्ञानशक्तिस्तया संयोगोऽसौ स्थूलसमुद्भवः। सा क्रियाशक्तिरुदिता यतः सर्व्वं जगत् सृजेत्" गोरक्षसंहितायाम् "इच्छा क्रिया तथा ज्ञानं रौद्री ब्राह्मी तु वैष्णवी। त्रिधा शक्तिः स्थिता यत्र तत्परं ज्योतिरोमिति"

क्रियासमभिहार पु॰ सम्+अभि+हृ—घञ् इत॰। क्रियायाः पौनःपुन्ये। "क्रियासमभिहारे यङ्" पा॰ "क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं क्षमेत कः ?" इति माघः।

क्रियास्नान न॰ क्रियाङ्गं स्नानम्। शास्त्रोक्ते स्नानविधिभेदे तत्प्रकारो यथा

"क्रियास्नानं प्रवक्ष्यामि यथावद्विधिपूर्व्वकम्। मृद्भिरद्भिश्च कर्त्तव्यं शौचमादौ यथाविधि। जले निमज्य उन्मज्य उपस्पृश्य यथाविधि। तीर्थस्यावाहनं कुर्य्यात्तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः। प्रपद्ये वरुणं देवमम्भसां पतिमर्च्चितम्। याचेत देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये। तीर्थमावाहयिष्यामि सर्व्वाघविनिसूदनम्। सान्निध्यमस्मिन् तोये च क्रियतां मदनुग्रहात्। रुद्रान् प्रपद्ये वरदान् सर्वानप्सुसदस्तथा। सर्वानप्सुसदश्चैव प्रपद्ये प्रयतः स्थितः। देवमंशुसदं वह्निं प्रपद्येऽघनिसूदनम्। आपः पुण्याः पवित्राश्च प्रपद्ये शरणं तथा। रुद्राश्चाग्निश्च सर्पश्च वरुणस्त्वाप एव च। शमयन्त्वाशु मे पापं माञ्च रक्षन्तु सर्वशः। हिरण्यवर्णा इति त्र्यृग्भिर्जगतीति चतसृभिः। शन्नोदेवीति च तथा शन्नआपस्तथैव च। इदमापः प्रवहत इत्यृचञ्च समुदीरयेत्। एवं सम्मार्जनं कृत्वा छन्दआर्षञ्च देवताः। अघमर्षणसूक्तञ्च प्रपठेत् प्रयतः सदा। छन्दोऽनुष्टुप् च तस्यैव ऋषिश्चैवाघमर्षणः। देवता भाववृत्तश्च पापक्षये प्रकीर्त्तितः। ततोऽम्भसि निमग्नः सन्त्रिः पठेदघमर्षणम्। द्रुपदां वा त्रिरभ्यस्येत् तथा व्याहृतिभिर्जलम्। यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः। तथाघमर्षणं सूक्तं सर्वपापप्रणाशनम्। अनेन विधिना स्नात्वा स्नातवान् धौतवाससा। परिवर्त्तितवासास्तु तीर्थनामानि संजपेत्। उदकस्याप्रदानात्तु स्नानशाटीं न पीडयेत्। अनेन विधिना स्नातस्तीर्थस्य फलमश्नुते"।

क्रियेन्द्रिय न॰ क्रियायाः साधनमिन्द्रियम्। वाक्पादादौ कर्म्मेन्द्रिये हेम॰।

क्रिवि पु॰ कृवि-इन् नि॰। कूपे निघण्टुः ३कस्तरिशद्दके

त्रि० "रुद्र ! यत्ते क्रिविपरं नाम" यजु० १०।२०। ४असुरभेदे "अभ्योजसा क्रिविं युधाः" ऋ० २,२२,२, "क्रिविं नामासुरम्" भा०। ५पञ्चालदेशे पु० ब० व०। "आग्नेयीमोऽतिरात्रस्तेन हैतेन क्रैव्यः पञ्चालो राजा" "क्रिवय इति ह वै पुरा पञ्चालानाचक्षते" शत० ब्रा० १३, ५,४,७, [क्रिविर्दती" ऋ० १,१६६,६,

क्रिविस् त्रि० क्रिव—इस नि०। हिंसके "यत्रा वोदिद्युद्रदति

क्री क्रये (मूल्यदानेन द्रव्यग्रहणे) क्र्या० उभ०सक०अनिट्। क्रीणाति क्रीणीते अक्रैषीत् अक्रेष्ट। चिक्राय चिक्रिये क्रेतव्यः क्रयणीयः क्रेयः क्रयार्थे प्रसारिते क्रय्यः क्रायकः क्रेता क्रेष्यन् क्रीणानः। क्रीतः क्रीत्वा विक्रीय। क्रेतुम्। कर्मणि क्रीयते अक्रायि आक्रायिषाताम्—अक्रेषाताम्। चिक्रिये। "कइमं दशभिर्ममेन्द्रं, क्रीणाति धेनुभिः" ऋ०४, २४,१०, "शुक्रं त्वा शुक्रेण क्रीणामि" यजु० ४,२६,। "क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात्" मनुः "कश्चित् सहस्रैर्भूयिष्ठामेकं क्रीणाति प्रविष्टतम्" भा०स० कश्चिद्ध्यायः। "सोमं राजानमक्रीणंस्तस्मात् प्राच्यां दिशि क्रीयते" ऐत० १,१२, "मूल्यानीतैः क्रयक्रीतैः (जलैः) कर्म कुर्व्वन् पतत्यधः" स्मृतिः। अनुशयशब्दे उदा०।

अप+मूल्यादिदानेन वशनयने। "सा चेदस्मै न दद्यात् काममेनामपक्रीणीयात्" शत० ब्रा० १४,९,४,७, "तदा एनां स्वपत्नीं वस्त्राभरणभोज्यादिदानेन कामं यथाशक्तिसंभवमपक्रीणीयात् वशं नयेत्" भा०।

अभि+अभिलक्ष्यीकृत्य विक्रये संस्कारविशेषे च। "एकं वा एष क्रीयमाणोऽभिक्रीयते छन्दसामेव राज्याय" शत० ब्रा० ३,३,२,१, "एषः क्रीयमाणः क्रयेण सम्पाद्यमानः सोमः एकं वै एकं खलु प्रयोजनमभिलक्ष्य विक्रीयते, अभिषवादिना स्वात्मना संस्क्रियते वा" भा०।

अव+धनादिना वशनयने। "ब्राह्मणं क्षत्रियं वा सहस्रेण शतान्नावक्रीय" सांख्य० श्रौ०सू० १५,१०,१०,

आ+ईषत्क्रये। "भार्य्यां शुल्काक्रीताम्" दशकुमा०

उप+सामीप्येन क्रये। "वटादीनुपक्रीय" स्मृतौ०।

निस्+(र्) विक्रये क्रयानुरूपमूल्यदाने च। "न निष्क्रयविसर्गाभ्यां भर्त्तुर्भार्य्या विमुच्यते" मनुः। "निष्क्रयो विक्रयः" उ०त०रघु०। "भोः केशव ! मदीयस्त्वमङ्गिरस्तोऽसि मत्यया। स त्वं मामनुगच्छस्व कुरुष्व यद्ब्रवीम्यहम्। तथेमः कस्य इत्येवमब्रवीन् मधुसूदनः। व्रजन्तमनुवव्राज नारदस्तु जनार्द्दनः। परिहासान् बहुविधान् कृत्वा मुनिवरस्ततः। तिष्ठस्व गच्छामीत्युक्त्वा परिहासविचक्षणः। अपनीय ततः कण्ठात् पुष्पदामैनमब्रवीत्। कापिलां गां सवत्सां मे निष्क्रयार्थं प्रयच्छ मे। तिलं कृष्णाजिनं स्वर्णं प्रयच्छ तत्प्रकाशनम्। एषोऽस्य निष्क्रयः कृष्ण ! विहितो दृषकेतुना" हरि० १२५अ० २निष्कृतौ। "तपोदानोपहारेषु व्रतेषु नियमेषु च। इज्याध्यायनधर्मेषु योवाऽऽसक्तः स निष्क्रयः" वशिष्ठः

परि+नियतकालं भृत्या स्वीकारे अनियतकालस्वत्वोत्पादकात् क्रयात् तस्य नियतकालत्वेन न्यूनता। तद्योगे करणस्य वा सम्प्रदानसंज्ञा। "शतेन शताय वा परिक्रीतः" सि०कौ०। "सम्भोगाय परिक्रीतः कर्त्ताऽस्मि तव नाप्रियम्" भट्टिः "भक्त्यै मुक्तिः परिक्रीता सर्द्धर्पिण्डोदधाऽरिभिः" मुग्ध०। "हतेनोपहृतं वायोः परिक्रीणानमुत्थितम्" भट्टिः। क्रयशब्दे २२०५ पृ० दर्शितम् जैं० सूत्रवाक्यादि उदा०।

वि+मूल्यग्रहणेन स्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वापादकव्यापारे "वस्नेव विक्रीणावहा इषमूर्जं शतक्रतो !" यजु०३,४९, "विक्रीणीते परस्य स्वं योऽस्वामी स्वाम्यसम्मतः" मनुः अनुशयशब्दे भूरि उदा०।

सम्+सम्यक् क्रये "न च मे विद्यते वित्तं संक्रेतुं पुरुषं क्वचित्" भा० आ० १६०अ०।

"परिव्यवेभ्यः क्रियः" पा०

अकर्त्तृगामिन्यपि क्रियाफले तङ्।

क्री त्रि० क्री—क्विप्। क्रेतरि कारकोपदत्वेऽपि संयोगोपधत्वात् न यण्, किन्तु इयङ्। यवक्रियौ यवक्रियः इत्यादि।

क्रीड़ खेलने भ्वा० पर० अक० सेट्। क्रीडति अक्रीडीत्। चिक्रीड क्रीडिता। क्रीडितव्यः क्रीड्यः क्रीडकः क्रीडिता। क्रीडः। क्रीडा। क्रीडितः। क्रीडनं क्रीडितुम्। क्रीडित्वा विक्रीड्य। "एष सोमो अधित्वचि गवां क्रीडत्यद्रिभिः" ऋ० ९,६६,२६, "माता च पिता च तेऽग्रे वृक्षस्य क्रीडतः" यजु० २३,२५, "चिक्रीड चैव प्रजहास चैव" भा० व० १०४२श्लो० "क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये" कुमा०। आत्मनेपदे प्रयोगे तङपि दृश्यते। "ब्राह्मणकुरगकाद्यैर्यत्नैः पुनः पुनः। क्रीडसे त्वं नरव्याघ्र ! बालः क्रीडनकैरिव" भा० व० ५०४श्लो०

अन्वाद्युपसर्गे तत्तद्योत्यार्थविशिष्टे क्रीडने तङ् "क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च" पा०एभ्यः चकारात् आङश्च तङ् "आश्व-नुक्रीडमानानि पश्य द्वन्द्वानि पक्षिणाम्" भट्टिः। "आक्रीडमानोऽकृष्टात्मा श्रीमान् वायुसुतोऽव्ययौ" भा० व०

१४६अ०। "कलाप्यादतृप्त चित्ताधि परिक्रीडस्व सानुषु" भट्टिः। "सहतस्समभितः परिचिक्रीडुः" शत० ब्रा० २,५,२,२०, आर्षस्तङभावः। समस्तु अकूजने अव्यक्तशब्दाभावे एव तङ्। "समोऽकूजने" वार्त्तिककृता नियमात् "हरः संक्रीडमानस्च उमया सह पर्व्वते" रामा० आ० ४७,१०, तेनास्य कूजनार्थताऽपि किन्तु तत्र न तङ् "संक्रीडति चक्रम्" सि०कौ०। "तैस्तैर्हि-क्षारैश्चभिर्द्दैत्यानां कामरूपिणाम्। समाः संक्रीडतां तेषाम्" भा० आ० २०८अ०। अत्र आर्षः तङभावः।

क्रीड पु० क्रीड–घञ्। परीहासे शब्दरत्ना०। [त्रिका०।

क्रीडक न० क्रीड–ण्वुल्। १क्रीडाकारके। २द्वाःस्थे सेवके

क्रीडचक्र न० "इदं क्रीडचक्रं सदीर्घं समस्तैर्यकारैः समेतम्" वृ० र० उक्ते छन्दोभेदे।

क्रीडन न० क्रीड–भावे–ल्युट्। १खेलायाम् "उदकक्रीडनं नाम कारयामास भारत!" भा० आ० १२८अ०। "बालक्रीडनमिन्दुगोल्लधनुर्भङ्गावधि" महाना०। करणे ल्युट्। २क्रीडासाधने। "यथा हिरण्याक्ष उदारविक्रमो महामृधे क्रीडनवन्निराकृतः" भाग० ३,१६,१४, स्वार्थे क। तत्रार्थे "क्रीडसे त्वं नरव्याघ्र! बालः क्रीडनकैरिव" भा० व० १२अ०।

क्रीडनीय त्रि० क्रीड–करणे वा० अनीयर् क्रीडनाय साधु छ वा। क्रीडासाधने। "क्रीडतः क्रीडनीयानि ददुः पर्णमयानि च" भा०अनु०८६अ०।

क्रीडा स्त्री क्रीड–भावे अ। १परीहासे २खेलने च "क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये" कुमा०। "आत्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः" छा० उप०। "तोयक्रीडानिरत युवतिस्नानतिक्तैर्मरुद्भिः" मेघ०। "क्रीडायासश्रमशमपटवः" माघः। क्रीडागृह, क्रीडाशैल, क्रीडोद्यानादयः क्रीडार्थं गृहादौ। क्रीडासाधन नर्मसचिवे

क्रीडाताल पु० "एक एव द्रुतो यत्र क्रीडातालः स कथ्यते" इति सङ्गीतदामोदरोक्ते तालभेदे।

क्रीडानारी स्त्री क्रीडायाः क्रीडार्थं नारी अश्वघासादिवत् चतुर्थ्यर्थे इत०। क्रीडार्थायां वेश्यारूपायां नार्य्याम्। "वेश्या निवेशिता वीर! हारवत्यां सहस्रशः। तासामन्यास्ताः कृपापायां क्रीडानार्यो महात्मनाम्" हरि०१४७अ०। [त्रि०

क्रीडायान न० क्रीडार्थं यानम् चतुर्थ्यर्थे इत०। पुष्परथे

क्रीडारत्न न० क्रीडाया रत्नमिव। रतौ त्रिका०

क्रीडारथ पु० क्रीडायाः क्रीडार्थो रथः चतुर्थ्यर्थे इत०। पुष्परथे "क्रीडारथोऽस्तु भगवन्नुत सांग्रामिको रथः" भा० आ० ५१अ०

क्रीडारसातल न० श्रीगदितलक्षणयुते उपरूपकभेदे यथा "प्रख्यातवृत्तमेकाङ्कं प्रख्यातोदात्तनायकम्। प्रसिद्धनायकं गर्भविमर्षाभ्यां विवर्ज्जितम्। भारतीवृत्तिबहुलं श्रीतिशब्देन संयुतम्। मतं श्रीगदितं नाम विद्वद्भिरुपरूपकम् यथा क्रीडारसातलम्" सा०द०

क्रीडि त्रि० क्रीड–इन्। क्रीडके। "आ क्रीडयो न मातरं तुदन्तः" ऋ० १०।९४।१४।

क्रीडिन् त्रि० क्रीड–ता०ताच्छील्ये इनि। १क्रीडाशीले २वायुभेदे पु० "क्रीडिभ्यः संवदान् मरुद्भ्यः" यजु० २४। २६ "क्रीडी च शाकी चोज्जेषी" यजु० १७।८५ "क्रीडी सदाक्रीडाशीलोमरुत्" वेददी०।

क्रीडु त्रि० क्रीड उन्। क्रीडाकारके। "क्रीडुर्मखो न मंहयुः पवित्रं सोम! गच्छसि" ऋ० ९।२०।७

क्रीत त्रि० क्री–कर्म्मणि क्त। १मूल्यदानेन स्वत्वास्पदीभूते क्रते। "शूद्रानीतैः क्रयक्रीतैः (अन्नैः)कर्म्म कुर्व्वन् पतत्यधः" स्मृतिः। २गौणपुत्रभेदे पु०। "क्रीतश्च नवमः स येन क्रीतः" विष्णुसं०। भावे क्त। ३क्रये न० क्रीतानुशयः। पुत्रभेदास्तल्लक्षणानि च योगीश्वरेण दर्शितानि यथा "औरसो धर्म्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः। क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा। गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः। कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतोमतः। अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः सुतः। दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रोदत्तको भवेत्। क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः, कृत्रिमः स्यात् स्वयंकृतः। दत्तात्मा तु स्वयन्दत्तो गर्भे विन्नः सहोढजः। उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धोभवेत् सुतः"। "अदूर०बान्धवमिति देशभाषाविप्रकृष्टस्य प्रतिषेधः एवं क्रीतस्वयन्दत्तकृत्रिमेष्वपि योज्यं समानन्यायत्वात्। क्रीतस्तु विक्रीतः मातापितृभ्यां पूर्व्ववत् तथैकं पुत्रं ज्येष्ठञ्च वर्जयित्वा आपदि। सवर्णं इत्येव यत्तु मनुनोक्तम् "क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात्। स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोपि वा" इति तद्गुणैः सदृशोऽसदृशो वेति व्याख्येयं न जात्या "सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः" इत्युप संहारात्" मिता०। स्वार्थे क। तत्रार्थे। "कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा।

स्वयं दत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः" इति मनूक्तेः तस्य पितृभ्रातृभिन्नदायानधिकारित्वम् । दत्तकमीमांसामते "औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च" पराशरेण कलिधर्म्मप्रस्तावे चतुर्णामेव ग्राह्यतया उक्तेः दत्तकचन्द्रिकामते "दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिग्रहः" इत्यादि पुराणे दत्तौरसभिन्नानां कलौ वर्ज्यत्वोक्तेश्च क्रीतपुत्रस्य न कलौ कर्त्तव्यता ।

क्रीतानुशय पुं॰ क्रीते क्रये अनुशयः । "क्रयविक्रयानुशयश्च" इति मनूक्ते अष्टादशविवादान्तर्गते विवादभेदे अनुशयशब्दे १८६ पृ॰ तद्विवृतिर्दर्शिता । अधिकं वीरमित्रोदये दर्शितं यथा

"अथ क्रीतानुशयो व्यवहारपदम् । तत्स्वरूपमाह नारदः "क्रीत्वा मूल्येन यत् पण्यं क्रेता न बहु मन्यते । क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते" इति । न बहु मन्यते—सम्यगसम्यगिति पूर्व्वं न विचार्य्य गृहीतमित्यर्थः । क्रीतं परीक्षणीयमित्याह वृहस्पतिः "परीक्षेत स्वयं क्रीतमन्येषाञ्च प्रदर्शयेत् । परीक्षितं बहुमतं गृहीता न पुनस्त्यजेदिति" । अन्येषां पण्यगुणदोषविदामिति शेषः । नारदोऽपि "क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः । परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत् पुनरिति" । चर्म्मादीनां परीक्षा सद्यः कार्या तथा च व्यासः "चर्म्मकाष्ठेष्टकासूत्रधान्यासवरसस्य च । वसुकुप्यहिरण्यानां सद्य एव परीक्षणमिति" । अत्र वसुशब्देन रूप्यं गृह्यते । कुप्यं रूप्यहेमव्यतिरिक्तं त्रपुसीसादिकम् । तथा च हेमरूप्ये प्रस्तुत्याहामरसिंहः "ताभ्यां यदन्यत्तत् कुप्यमिति" । क्रीतपण्यद्रव्यविशेषेण परीक्षणकालावधिमाह नारदः "त्र्यहाद्दोह्यं परीक्षेत पञ्चाहाद्वाह्यमेव तु । मुक्तावज्रप्रवालानां सप्ताहं स्यात् परीक्षणम् । द्विपदामर्द्धमासन्तु पुंसान्तद्द्विगुणं स्त्रियाः । दशाहं सर्व्वबीजानामेकाहं लोहवाससाम् । अतोऽर्वाक् पण्यदोषस्तु यदि सञ्जायते क्वचित् । विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् क्रेता मूल्यमवाप्नुयादिति" । त्र्यहात् क्रयदिनादारभ्येति शेषः । पञ्चाहादित्यादावप्येवमेव शेषोऽवगन्तव्यः । त्र्यहं विक्रेतृप्रतिदेयमित्यादिविधिदर्शनात् त्र्यहाद्दोह्यमित्यादि परीक्षणं प्रीतिदोहयादिद्रव्यविषयमिति गम्यते इति स्मृतिचन्द्रिका । दोह्यं महिष्यादिकम् वाह्यं बलीवर्द्दादिकम् । मुक्ताद्युपहृत्य रत्नोपलक्षणम् । द्विपदाम् दासदासीनामित्यर्थः । तद्द्विगुणं मासादित्यर्थः स्त्रियादास्या इत्यर्थः । पूर्व्वोदाहृतचर्म्मकाष्ठेत्यादिव्यासवचनेन सद्याद्यर्थं गृहीतानां धान्यादीनां सद्यःपरीक्षणाभिधानात् सर्व्वबीजानामित्यत्र बीजशब्दोऽङ्कुरार्थं गृहीतधान्यपरः । अन्यथा सद्यःपरीक्ष्यत्वप्रतिपादकव्यासवचनविरोधः स्यात् । अतोऽर्वाक् त्र्यहादेरभ्यन्तर इत्यर्थः । कात्यायनोऽपि "भूमेर्दशाहोऽनुशयः क्रेतुर्विक्रेतुरेव चेति" । भूमेर्गृहक्षेत्रादिरूपाया अनुशयः परावर्त्तनयोग्यः कालः परीक्षाकाल इति यावत् । यथोक्तपरीक्षाकालातिक्रमे दोषदर्शने न प्रतिदानमित्याह स एव "अविज्ञातन्तु यत् क्रीतं दुष्टं पश्चाद्विभावितम् । क्रीतन्तत् स्वामिने देयम्पण्यं कालेऽन्यथा न त्विति" । अविज्ञातं परीक्षाशैथिल्यात्तत्त्वतोऽपरिज्ञातम् । दुष्टं विभावितं दोषवत्तया ज्ञातमित्यर्थः । काले परीक्षाकाले । अन्यथा तत्कालात्यये दुष्टतया परिभावितमपि तत् स्वामिने न देयम् । अविज्ञातन्तु यत्क्रीतमित्यनेन यत् क्रयात् प्राक् अपरीक्ष्य क्रीतन्तत् परीक्षासमये दोषदर्शने परावर्त्तनीयम् । यत्तु परीक्ष्य गृहीतं तन्न परावर्त्तनीयमिति । दर्शितमर्थं नारदआह "क्रीत्वा नानुशयं कुर्य्याद्वणिक्पण्यविचक्षणः । क्षयं वृद्धिञ्च जानीयात् पण्यानामागमन्तथा । क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः । परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत् पुनरिति" । अनुशयं पश्चात्तापम् । पण्यानां अश्वादीनां अस्मिन्देशे मूल्यहानिरस्मिन्देशे तदाधिक्यमिति क्षयवृद्धी एतद्देशसम्बन्धित्वेनागमञ्च क्रयात् प्रागेव जानीयादित्यर्थः । दोषदर्शनमन्तरेण परीक्षाकाल एव प्रत्यर्पणे विशेषमाह कात्यायनः "क्रीत्वा चानुशयं पश्चात् त्यजेद्दोषाद्दते नरः । अजुष्टमेव काले तु स मूल्याद्दशमं वहेत् । क्रीत्वा गच्छन्ननुशयं क्रयी हस्तमुपागते । षड्भागन्तस्य मूल्यस्य दत्त्वा क्रीतं त्यजेन्नरः" इति । अजुष्टमनभिभुक्तम् । काले परीक्षाकाले अत्र मूल्यदशमभागदानं यदुपभुज्यमानमपि न नश्यति भूम्यादिकं तद्विषयम् उपभोगविनश्वरबीजादिविषयं षड्भागदानमिति व्यवस्था ज्ञेया । ननु विजानताप्यनुशयो न कार्यः "क्रीत्वा नानुशयम् कुर्य्यादिति" निषेधसद्भावादिति चेन्नास्य अपवादस्य सत्त्वात् स चापवादो दर्शितो नारदेन "क्रीत्वा मूल्येन यत्पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी । विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाह्न्यविक्षतमिति" । मन्यत इत्यनेन वस्तुतो दोषाभाव उक्तः । द्वितीयादिदिवसे प्रत्यर्पणे विशेषमाह स एव "द्वितीयेऽह्नि ददत् क्रेता मू-

त्याभिगांशमाहरेत् । द्विगुणं तु तृतीयेऽह्नि परतः क्रेतुरेव तदिति" । परतः तृतीयाहात् परतः क्रेतुरेव तत् क्रीत्वा अनुशयादिकं न कुर्य्यादित्यर्थः । यत्तु मनुवचनम् "क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्यस्येहानुशयो भवेत् । सोऽन्तर्दशाहात्तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वेति" तदुपभोगे नश्वरवस्त्वहयाणधनादिविषयम् । यत्तूपभोगेन विकारप्रापितं सदोषमपि तत् परीक्षाकालमध्येऽपि न प्रतिदेयमित्याह नारदः "परिभुक्तन्तु यद्वासः क्लिष्टरूपं मलीमसम् । सदोषमपि तत् क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनरिति" । वासोग्रहणमुपलक्षणमिति मदनरत्ने । वासोविषयत्वैवास्येति माधवीये । पण्यानां देशकाले उपचयापचयौ ज्ञातव्याविल्याह नारदः "क्षयं वृद्धिञ्च जानीयात्पण्यानामागमन्तथेति" । अश्वादिपण्यानामस्मिन् कालेऽस्मिन्देशे च क्षयं वृद्धिं वा जानीयात्तथागमं कुलीनत्वादिना मार्गम् उत्पादकजनमभूम्यादिकञ्च जानीयादित्यर्थः । क्रयकाले मूल्यक्षयवृद्धिदोषदर्शनमन्तरेण क्रीतविक्रीतयोः प्रत्यर्पणे पुनर्पणे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः "वृद्धिं क्षयं वा वणिजा पण्यानामविजानता । क्रीत्वा नानुशयः कार्य्यः कुर्वन् षड्भागदण्डभागिति" । वृद्धिं मूल्यवृद्धिम् अविजानता क्रेत्रा एवं मूल्यक्षयमविजानता विक्रेत्रेत्यर्थः । परीक्षाकालातिक्रमेण प्रत्यर्पणे दण्डमाह मनुः "परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत् । आददानो ददच्चैव राज्ञा दण्ड्यः शतानि षडिति" । दशाहग्रहणं परीक्षाकालस्य पूर्वोक्तस्योपलक्षणम् । सर्वमेतत्परिभाषणाते परिभाषणं तु तदङ्गीकारेणैव प्रतिदानं तदभावादिकं मन्तव्यम्" । क्रयानुशयोऽप्यत्र ।

क्रुञ्च् पुंस्त्री० क्रुन्च–क्विन् "दृशिगत्यादि०" पा०नि० नलोपाभावः (कोँचबक) १बकभेदे अमरः स्त्रियां टाप् । २हंसे च "अद्भ्यः क्षीरं व्यपिबत् क्रुङ्ङाङ्गिरसो धिया । ऋतेन सत्यमिन्द्रियम्" यजु० १९।७२ "आङ्गिरसः अङ्गानां रसः प्राणो यथा क्रुङ् हंसो भूत्वा धिया मत्या अद्भ्यः सकाशात् क्षीरं दुग्धमपिबत् पिबति संसृष्टाभ्यां क्षीरोदकाभ्यां क्षीरमेव हंसः पिबतीति जातिस्वभावः" वेददी० ।

क्रुञ्च पुंस्त्री० क्रुन्च–अच् । (कोँचबक) बकभेदे अमरः "वायवे बलाका इन्द्राग्निभ्यां क्रुञ्चान्" यजु० २४।२२ "कलविङ्को लोहिताहिः पुष्करसादस्ते त्वाष्ट्रा, वाचे क्रुञ्चः" यजु० २४।३१ स्त्रियां संयोगोपधत्वात् टाप् । पुंयोगे तु अजा०टाप् । टावन्तः। २वीणाभेदे स्त्री सङ्ग-रत्ना० । ततः चतुरर्थ्यां नडादि० छ कुगागमश्च । क्रुञ्चकीय तत्सन्निकृष्टदेशादौ । क्रुञ्चा वीणाख्यस्य क्रुञ्चा वक्री अस्त्यत्र वा मतुप् यवादि० न मस्य वः । क्रुञ्चामत् तद्युक्ते त्रि० १क्रौञ्चपर्वते पु० हेमच० । स्वार्थे अण् । क्रौञ्च सनामख्याते पर्वते क्रौञ्चदारणः। बकभेदे च "ददर्श भगवांस्तत्र क्रौञ्चयोश्चारुदर्शनम्" "यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्" रामा० आ० २स० । स्त्रियां तु अषन्तत्वात् ङीप् । "निशम्य रुदतीं क्रौञ्चीमिदं वचनमब्रवीत्" रामा० आ० २स०

क्रुड निमज्जने घनीभावे च तु० कुटा० प० अक० सेट् । क्रुडति अक्रुडीत् चुक्रोड–क्रोडः ।

क्रुथ हिंसने क्र्या० प० सक० सेट् चान्द्राः । क्रुथ्नाति अक्रोथीत् चुक्रोथ । क्रोथः ।

क्रुध कोपे दिवा० पर० अक० सोपसर्गः सक० अनिट् । क्रुध्यति अत्यभिक्रुध्यति ऌदित् अक्रुधत् । चुक्रोध-क्रोद्धा क्रोत्स्यति । क्रोद्धव्यम् क्रोध्यम् क्रोधनीयम् क्रोद्धा क्रोधी क्रुद्धः । क्रुध्यन् क्रोधः। क्रुद्धा संक्रुध्य" "चुक्रोध पुरुषादकः" भा० आ०१५२अ० "द्रुमेभ्यः क्रुध्यमानास्ते तपोदीपितमन्यवः" भाग०६,४,५, अत्र तङ् आर्षः यङन्तादौ चानश् वा। "क्रुध्यन् कुलं धक्ष्यति विप्रवह्निः" भट्टिः "क्रोधं विभो ! संहर संहरेति" कुमा० । "क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः" पा० कोपविषयस्य संप्रदानता । अस्मै क्रुध्यति । "क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म" पा० सोपसर्गस्य तस्य सम्प्रदानस्य कर्मता "क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येत्" मनुः। "अत्यभिक्रुध्यति" सि० कौ० अभ्याद्युपसर्गात् परस्तु तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्तकोपे सक० प्रति+वैपरीत्येन क्रोधने सक० "क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येत्" मनुः

क्रुध् स्त्री क्रुध–सम्प० भावे क्विप् । कोपे कामव्याघातहेतुके चित्तवृत्तिभेदे अमरः "हतिक्रुधाऽऽक्रुष्यत तेन केतकम्" नैष० । हलन्तत्वात् वा टाप् क्रुधा

क्रुध्मिन् त्रि०क्रुध–बा० मिनि कित् । क्रोधयुक्ते "शुभ्रो वः शुष्मः क्रुध्मी मनांसि" ऋ० ७।५६।८

क्रुन्च(ञ्च) कौटिल्ये, अल्पीभावे च अक०पर०सेट् । क्रुञ्चति अक्रुञ्चीत् चुक्रुञ्च । क्रुङ् क्विन् क्रुङ् अत्र "चोः कुः" पा० चवर्गान्तत्वेन कुत्वप्राप्तौ दृशिगत्यादिना क्विनं विधाय "क्विन् प्रत्ययस्य कुः" पा० क्विनन्तस्य पृथक् कुत्वविधानात् संयोगान्तलोपात् प्राक् कुः। भावे क्रुच्यते अक्रुचि । केचित्तु दृशगादिसूत्रे क्रुञ्चामिति निर्देशात् क्रुञ्चेति ज्ञोः

पक्षे सोत्वं धातुमात्रः तस्मात भावे क्रुध्यते इत्येव। एतस्मात् क्रुङ् इत्यत्र क्विपि नलोपाभावे न निपातकल्पना

क्रुध्य क्रोधे क्षेमे च कण्ड्वा० पर० अक० सेट् इत्वायुवः। क्रुध्यति अक्रुध्यीत् चुक्रुध्य अयमपाणिनीयः

क्रुमु त्रि० क्रम—उन् वेदे पृषो०। सर्व्वत्र क्रमणशीले "क्रुमुर्मा वः सिन्धुर्निरीरमत्" ऋ० ५।५३।९। "क्रुमुः सर्व्वत्र क्रमणशील:" भा०

क्रुमुक पु० क्रम—उक वेदे पृषो०। गुवाके "क्रुमुकमपि कुर्य्यात् एषा वा अग्नेः प्रिया तनुः यत्क्रुमुकः" तैत्ति०५।१०९।५

क्रुश रोदने अक० आह्वाने आक्रोशे च सक० भ्वा० प० अनिट्। क्रोशति अक्रुक्षत्। चुक्रोश क्रोक्ष्यति। क्रोष्टा क्रुष्टः क्रोशन् क्रोशः क्रोशनः क्रोष्टुः। "रथक्षरणयाज्यां सायमक्रुक्षदिति मन्यते" ऋ० १०।१४६।४ "इन्द्रियन्ति मदिरेण मन्द्रिनेन्द्रं क्रोशन्तोऽविदन्ना मधु" ऋ०१०।९४।४ "एष क्रोशति हा कूहेत्त्व विश्वी प्रतिकूजति" रामा० अयो०५६अ०। कर्म्मणि क्रुश्यते अक्रोशि "इतिक्रुधाक्रुश्यत तेन केतकम्" नैष०

अन्यादृशुपसर्गार्थ परस्तु तत्तद्योत्यार्थयुक्ते रोदनादौ

अनु+दयायाम् अनुरोदने च सक०। अनुक्रोशः (दया) "न तायुमनुक्रोशन्ति क्षितयोभरेषु" ऋ० ४।३८।५ "किमनुक्रुश्य वैक्लव्यमुत्पादयसि मेऽनघ!" भा०अनु०५अ०

आ+अप्रियकथने सक०। "शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियोदण्डमर्हति" मनुः। "प्रत्याक्रोशेदिहाक्रुष्टः" भा० अनु० ४५६२श्लो०। "आक्रुष्टः सुहृदः सर्व्वं प्रत्याक्रोशेदनन्तरम्" भा० व० १९१श्लो०। "हा प्रिये! क्वासि गतासि आक्रोशन्न्यपतत् क्षितौ" रामा० आ० ८६अ०

उद्+उच्चैराह्वाने सक० "उदक्रोशन् स पावकान्" भा० आ० ७४८श्लो०। उच्चै रोदने च अक०

क्रुश्वन् पुंस्त्री क्रुश—क्वनिप्। शृगाले उज्ज्वल० स्त्रियां ङीप् रश्चान्तादेशः क्रुश्वरी। [ताप्रिये २आहूते च त्रि०।

क्रुष्ट न० क्रुश—भावे क्त। १रोदनरवे। कर्म्मणि क्त। २कथि

क्रुड क्रुडवत्। क्रूडति अक्रूडीत् चुक्रोड "तस्य रेतः परापतत् तदग्निर्योनिकोपाक्रुहादयस्मा तदक्रूडयत् क्रूडमानं गर्भ व्यदधत् तदिदं पयः" श्रुतिः।

क्रूर त्रि० कृत—रक् धातोः क्रूः। १निर्दये २कठिने अमरः ३हिंसके ४उग्रे च मेदि०। "तस्याभिषेकसंभारं कल्पितं क्रूरनिश्चया" रघुः। "तस्मिन् पापाः सर्व्वेऽपि क्रूरे प्रतिकृतक्रियाः" कुमा०। "इतकारी बहुद्रोहः क्रूराचारसंभवम्" मनुः। तस्य भावः ष्यञ् क्रौर्य्य न०, तल् क्रूरता स्त्री, त्व क्रूरत्व न०, निर्दयत्वे हिंसने काठिन्ये उग्रत्वे च। "ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च। चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः" दोषकोक्ते मेषादिषु मध्ये ५विषमराशौ पु० "अर्कार्किभौमसौरारा: पापाः सौम्यास्तथा परे। पापयुक्तोबुधः पापोराहुकेतू च पापदौ" ज्योति० उक्ते ६पापग्रहभेदे च "यथा इष्टफला क्रूरास्तथा सौम्याः शुभप्रदाः। क्रूरयुक्तः पुनः सौम्योग्रहः क्रूरफलप्रदः" "इदश्च सौम्यक्रूराणां फलं स्थानवशात् समम्। एतदेव फलं विद्धि सौम्यैः क्रूरैर्विपर्य्ययात्" "ग्रहाः सौम्यास्तथा क्रूरा वक्राः शीघ्रोच्चनीचगाः" इति "तिथिराश्यंशमध्यत्वं विद्धं क्रूरग्रहेण यत्। सर्व्वेषु शुभकार्य्येषु वर्ज्जयेत्तत् प्रयत्नतः। न गच्छति विवाहे च यात्रायां न निवर्त्तते। रोगाद्विमुच्यते रोगी वेधवेलाक्रतोद्यमः। रोगकाले भवेद्वेधः क्रूरखेचरसम्भवः" "क्रूरावक्रा महाक्रूरा इति च ज्यो० त० पापग्रहार्थपरतया क्रूरशब्दप्रयोगात्। क्रूरवेधप्रकारस्तु चक्रशब्दे सर्व्वतोभद्रचक्रे वक्ष्यते। ७रक्तकरवीरे पु०८श्येन पक्षिणि ९कङ्कपक्षिणि च पुंस्त्री० राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। १०रक्तपुनर्णवायां स्त्री राजनि०

क्रूरकर्म्मन् त्रि० क्रूरं हिंसकं कर्म्म यस्य। १हिंसाकर्म्मकारिणि "क्रूरकर्म्मकृताश्चैव शतशोगुरुतल्पगः" मनुः। २कटुतुम्बिनीवृक्षे पु० राजनि०।

क्रूरकोष्ठ त्रि० क्रूरं कठिनं कोष्ठं यस्य। धातुवैषम्यकृते बद्धकोष्ठाशये। "क्रूरकोष्ठस्याग्नितीक्ष्णस्य स्नेहमौषधमल्पं गुरुं वा भक्षयत् पाकमुपैति तत्र वातदोषादोषा यथाकालमनिर्हृताः यथास्या व्याधिं बलविभ्रममापादयन्ति" सुश्रु०।

क्रूरगन्ध पु० क्रूर उग्रोगन्धोऽस्य। १गन्धके राजनि० २तीक्ष्णगन्धमात्रे त्रि० क्रूरः गन्धएकदेशोऽस्याः टाप्। कन्थारीवृक्षे तीक्ष्णकण्टकायाम् राजनि०।

क्रूरदृश् त्रि०क्रूरा दृग् यस्य, क्रूरं पश्यति दृश—क्विन् ३त० स० वा। १पिशुने खले २शनैश्चरग्रहे पु० मेदि०। ३मङ्गलग्रहे "आरोवक्रः क्रूरदृक् चावनेयः" ज्यो०त०। कर्म्म०। नील० ता० उक्ते स्थानविशेषस्थितानां ग्रहाणां स्थानविशेषे ४शुभाख्यदृष्टौ रिपुदृष्टौ स्त्री। २५५पृ०आरम्भे विवृतिः। क्रूरस्य पश्यर्थिशेषस्य दृक्। ५पापग्रहदृष्टौ स्त्री।

क्रूरधूर्त्त पु॰ क्रूरः क्रूरत्वात् नृशंसः धूर्त्तः । कृष्णधत्तूरके राजनि॰

क्रूरप्रसादन त्रि॰ क्रूरमपि प्रसादयति प्र+सद्+णिच्–ल्यु । भक्ते शिवके शब्दचि॰ । [राजनि॰ स्त्रियां ङीप् ।

क्रूरराविन् पुंस्त्री॰ क्रूरशब्दं रौति रु-णिनि । द्रोणकाके

क्रूरलोचन पु॰ क्रूरं लोचनमस्य । शनिग्रहे हारा॰ तद्दृष्टेः हिंसकत्वात् तस्य तथात्वम् । यथा च तद्दृष्ट्या घातकत्वं तथा शनैश्चरशब्दे ६८३पृ॰ उक्तम्

क्रूराकृति त्रि॰ क्रूरा आकृतिर्यस्य । १कठिनमूर्त्तिके २रावणे पु॰ शब्दमा॰ । शब्दर॰ । ३कठिनायां मूर्त्तौ स्त्री

क्रोङ्कृत न॰ क्रोङ्कित्यव्यक्तं शब्दं करोति णिच्–भावे क्त । क्रोङ्कित्यव्यक्तशब्दभाषणे "निरुध्यमाना चक्रेव चक्री क्रोङ्कृतभाषणैः" काशीख॰

क्रोणि त्रि॰ क्री–नि । क्रेतरि—शस्यक्रोणिः उज्ज्वलद॰

क्रेय त्रि॰ क्री–कर्म्मणि यत् । क्रेतव्ये अमरः

क्रैडिन त्रि॰ क्रीडी मरुत् देवताऽस्य अण् वेदे नि॰ नलोपाभावः । क्रीडिदैवत्ये साकमेधीये तृतीयाह्ने प्रातःसवनिके अष्टाकपालकल्पे हविषि । "मित्राण्येवास्य क्रैडिनं हविः मित्रैर्हि क्रीडतीवायमेवावाङ् प्राणः" शत॰ ११,५,२,४ "अथवो लिङ्गं चेति क्रीडि मित्राणि" भा॰ "तृतीयेऽहन्युपांश्वन्तर्यामौ हुत्वा पौर्णमासं प्रातः सवनिकेषु क्रैडिनम्" आश्व॰ श्रौ॰ ८।२।१५ तद्द्रव्यमधिकृत्य इष्टिः च । क्रैडिनीया इष्टिभेदे सा च इष्टिः कात्या॰ श्रौ॰ ५,७,१ सूत्रादौ दर्शिता । तस्याः पद्धतिश्च संक्षेपेण कर्कभाष्ये दर्शिता यथा

"अथ क्रैडिनीया द्विहविष्केष्टिरुच्यते तत्र मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः सप्तकपालः, अदित्यै चरुः, इमे हविषी समानतन्त्रे भवतः प्रतीच्युद्धरणपक्षे क्रैडिभ्यादित्येष्टुर्यामिष्टयुद्धरणे क्रैडिभ्यादित्येष्ट्यामहं यक्ष्ये इति । चरणे पात्रासादने सप्तकपालानि एका चरुस्थाली, दक्षिणा अन्वाहार्यः पात्रासादनानन्तरम्, मेक्षणम् विंशतिरिध्मकाष्ठानि पुरोडाशपात्र्येका अन्यत् सर्वं प्रकृतिवत् । प्रहरणे मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यो जुष्टम्, अदित्यै जुष्टम् । प्रोक्षणे मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यस्त्वा जुष्टम् अदित्यै त्वा जुष्टम् । नानाबीजपक्षे तद्धर्मा उक्ताः एकबीजपक्षे करणान्ते विभज्यालभ्य इदं मरुतां क्रीडिनाम्, इदमदित्याः । प्राणदाने मरुतः क्रीडिनो गच्छ, अदितिं गच्छ, सप्तदशेन यजुषेत्यवधाने । उत्तमप्रयाजे इदमग्नये सोमाय मरुद्भ्यः क्रीडिभ्योऽदित्यै देवेभ्य इत्यादि । प्रधानयागे मरुद्भ्यः क्रीडिभ्योऽनुब्रूहि मरुतः क्रीडिनो यज इदं मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः, अदित्या अनुब्रूहि अदितिं यज इदमदित्यै, मेक्षणेन चरोरवदानम् । स्विष्टकृदिड पुरोडाशस्य प्राशित्रेडाव्यतिरिक्तं न भवति चरोस्तु सर्वं भवत्येव । व्यूहने मरुतां क्रीडिनामदित्या उज्जितिम् मरुतः क्रीडिनोऽदितिस्तमपनुदन्तु । प्रस्तरहोमे इदमग्नये सोमाय मरुद्भ्यः क्रीडिभ्योऽदित्यै देवेभ्य इति । अन्यत्कर्मापवर्गान्तं प्रकृतिवत् इति"

क्रैव्य पु॰ क्रिवीणां पञ्चालानां राजा बा॰ ञ्य । क्रिविदेश राजभेदे क्रिविशब्दे उदा॰

क्रोञ्च पु॰ क्रुञ्च अच् वा॰ गुणः । "कैलासे धनदावासे क्रौञ्चः क्रोञ्चोऽभिधीयते" इति हड्डारावल्युक्ते क्रौञ्चपर्व्वते क्रोञ्चदारणः कार्त्तिकेयः इति रायमुकुटः

क्रोड पुंस्त्री॰ क्रुड–घनीभावे संज्ञायां घञ् । १शूकरे "क्रोडकुलदृश्यमानभद्रमुस्तारसामोदः" काद॰ "नदी शैवालदिग्धाङ्गं हारयन्मुखजटाधरम् । सम्भौ शङ्कनशैलानैः क्रोडैश्चित्रैरिवार्पितम्" भा॰ अनु॰ ५॰ अ॰ । २भुजयोरन्तरे (कोल) न॰ स्त्री॰ अमरः "कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि" उद्भटः ३वृक्षकोटरे "हा हा हन्त तथापि जन्मविटपिक्रोडे मनोधावति" उद्भटः । घनीभूते ४वक्षोमध्यभागे पु॰ "इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यम्" यजु॰ २५,८ "क्रोडस्य घनीभूतवक्षोमध्यभागपरता वेददीपे उक्ता । क्रोडं तु वक्षोभुजान्तरे देहांशभेदः । "हृदयं जिह्वां क्रोडं सव्यसक्थ पूर्वनड्कं पार्श्वं यकृत् वृक्कौ गुदमध्यं दक्षिणा श्रोणिरिति त्रैहवानि" कात्या॰ श्रौतसू॰ ६,७,६ "क्रोडं वक्षोभुजान्तरम्" कर्कः "शेषमिडापात्र्यामासिच्य क्रोडमनस्थीनि च प्राश्नाति श्रोणिं यज्ञम्" कात्या॰ श्रौतसू॰ ६,८,१२, । ५अश्वानामुरसि ६उत्तरस्थग्रामभेदे शब्दचि॰ ७वाराहीकन्दे पु॰ राजनि॰ ८शनिग्रहे पु॰ मेदिनिः

क्रोडकन्या क्रोडस्य शूकरस्य कन्येव प्रियत्वात् । वाराहीकन्दे राजनि॰ । [(वड थुलकुडि) राजनि॰

क्रोडचूडा स्त्री क्रोडे चूडा यस्याः । महाश्रावणिकायाम्

क्रोडपत्र न॰ क्रोडे उपचारात् मध्ये स्थितं पत्रम् ७त॰ । ग्रन्थलेखने भ्रमात् त्रुटितग्रन्थस्य परिपूरणाय ग्रन्थस्थपत्रयोर्मध्ये चिह्नविशेषेण लिखित्वा स्थापिते पत्रे ।

क्रोडपर्णी क्रोडे कण्टकमध्ये पर्णं यस्याः गौरा॰ ङीष् । कण्टकारिकायाम् शब्दच॰

क्रोडपाद् पुंस्त्री क्रोडे पादोऽस्य। कच्छपे हेम० क्रोडाङ्घ्रि, प्रभृतयोऽप्यत्र।

क्रोडादि पु० पाणिन्युक्ते उपसर्जनस्वाङ्गे ङीप्निषेध निमित्ते शब्दगणे स च गणः "क्रोड नख खुर शाखा उखा शिखा बाल शफ शूक" क्रोडादिराकृतिगणः तेन भग गल घोण इत्यादयोऽपि ग्राह्याः

क्रोडी स्त्री क्रोड+जातौ, गौरा०वा ङीष्। १वराहजातिस्त्रियां २वाराहीकन्दे च राजनि०।

क्रोडीकरण न०क्रोड+च्वि+कृ—भावे ल्युट्। आलिङ्गने हला०

क्रोडीमुख पुंस्त्री क्रोड्याः शूकर्यामुखमिव मुखमस्य। गण्डके (गाण्डार) राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

क्रोडेष्टा स्त्री क्रोडस्य इष्टा प्रिया। मुस्तके (मुथा) राजनि०

क्रोथ पु० क्रुथ—हिंसने भावे घञ्। हनने हेमच०

क्रोध पु०क्रुध-भावे घञ्। १परापकाराय चित्तवृत्तिभेदे, परानिष्टाभिलाषेण अनिष्टविषयद्वेषहेतौ चित्तवृत्तिभेदे। क्रोधश्च रौद्ररसस्य स्थायिभावः "रौद्रः क्रोधस्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः" सा० द० "स एव कुतश्चित् प्रतिहतः क्रोधरूपेण परिणमते स च रजोगुणकार्य्यः "काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः। महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्" गीतोक्तेः "यस्त्वया पृष्टो हेतुरेष काम एव। ननु क्रोधोऽपि पूर्वं त्वयोक्तः "इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे" इत्यत्र, सत्यं नासौ ततः पृथक् किन्तु क्रोधोऽप्येष एव, काम एव हि केनचित् प्रतिहतः क्रोधात्मना परिणमते। पूर्व्वं पृथगुक्तोऽपि क्रोधः कामज एवेत्यभिप्रायेणैकीकृत्योच्यते रजोगुणात् समुद्भवतीति तथा" श्रीधरः। तस्य कामजत्वमपि "सङ्गात् संजायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते" गीतायामुक्तम्। तत्कार्य्याणि चोक्तानि "न कर्म्म क्रोधान्धः प्रभवति विधातुं रणस्तले" "अन्धीकरोति भुवनं बधिरीकरोति धीरं सचेतनमचेतनतां नयेत् क्रुत्। कृत्यं न पश्यति न चात्महितं शृणोति धीमानधीतमपि न प्रतिसन्दधाति" नीतिशा० "क्षमैव क्रोधविजये समर्थेति विवेकिनः। क्रोधः कार्य्यविभङ्गाय तस्मात्तं क्षमया जयेत्" शकुनशा० स च मृदुमध्याधिमात्रभेदेन त्रिविध इति पा० साधन पादे ३४सू० भा० स्थितम् "क्रोधं विभो! संहर संहरेति" कुमा०। "क्रोधे चक्रगणः शरे दशमुखः पाणौ प्रलम्बासुरः" सा० द०। "क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्" वेणी०। "विषमस्थं जगत्सर्व्वं व्याकुलं समुदाहृतम्। जनानां जायते भद्रे! क्रोधे क्रोधः परमम्" इत्युक्तलक्षणे षष्टिवर्षान्तर्गते अष्टत्रिंशत्तमे २वर्षभेदे पु०।

क्रोधकृत् त्रि०क्रोधं करोति कृ—क्विप्। क्रोधकारिणि २परमेश्वरे पु० "क्रोधहा क्रोधकृत् कर्त्ता विश्वबाहुर्महीधरः" विष्णुसं० असाधून् प्रति क्रोधकर्तृत्वात् तस्य तथात्वम् "श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उल्लङ्घ्य वर्त्तते। आज्ञाच्छेदी मम द्वेषी नरके प्रतिपत्स्यते" इति श्रुतिस्मृत्युदितकर्म्मानाचरणे ईश्वरद्विष्टत्वोक्तेः तस्य तादृशान् प्रति क्रोधकर्तृत्वम्। तस्य प्राणिनां स्वादृष्टविशेषात् भवति

क्रोधज त्रि० क्रोधात् जायते जन—ड ५त०। १क्रोधजाते २मोहे पु० मोहस्य क्रोधजत्वं गीतायामुक्तं यथा "क्रोधात् भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः" क्रोधजाते द्विविधव्यसनान्तर्गते व्यसनाष्टके च यथाह मनुः "पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम्। वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः"

क्रोधन क्रुध—युच्। १क्रोधशीले अमरः "यद्रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रौणायनिः क्रोधनः" वेणी० "वाग्दुष्टः क्रोधनो हिंस्रः पिशुनः कथितेव च। स्वसृमः पितृवर्त्ती च नामभिः कर्म्मभिस्तथा। कौशिकस्य सुता आसन् शिष्याः गर्गस्य भारत!" हरि० २१२ अ० उक्ते गर्गशिष्ये २कौशिकपुत्रभेदे। "रोगोमरणदुर्भिक्षं विरोधोत्सवसङ्कुलम्। क्रोधने विषमं सर्वं समाख्यातं वरानने!" इत्युक्तलक्षणे षष्टिसंवत्सरान्तर्गते ऊनषष्टितमे ३वर्षभेदे। "असिताङ्गो रुरुश्चण्ड उन्मत्तः क्रोधनस्तथा।" इति तन्त्रोक्ते ४भैरवभेदे च पु०।

क्रोधमूर्च्छित त्रि० क्रोधेन मूर्च्छितो व्याकुलीभूतोऽस्य ३त० वा। १अतिकोपने "एवमुक्ता तु पार्थेन उर्व्वशी क्रोधमूर्च्छिता" भा०व० ४६अ० ५त०। २चोरनामगन्धद्रव्ये पु० शब्दर०

क्रोधवर्द्धन त्रि० क्रोधं वर्द्धयति वृध—णिच् ल्यु ६त०। १कोपस्य वर्द्धके अनिष्टसूचकवाक्यादौ २असुरभेदे पु० "चन्द्रहन्ता क्रोधहन्ता क्रोधवर्द्धन एव च" हरि० २६२अ० असुरकथने। स एव भारतयुद्धकाले दण्डधारनृपत्वेनाविर्भूतः यथा "क्रोधवर्द्धन इत्येव यस्त्वन्यः परिकीर्त्तितः। दण्डधार इति ख्यातः सोऽभवन्मनुजर्षभः" भा० आ०६७अ० अंशावतारे

क्रोधहन् पु० क्रोधं हन्ति हन्—क्विप्। १विष्णौ "क्रोधहा क्रोधकृत् कर्त्ता विश्वबाहुर्महीधरः" विष्णुसं० "साधूनां क्रोधं हन्तीति क्रोधहा" भा०। २कोपघातके त्रि०

क्रोधहन्तृ त्रि० क्रोधं हन्ति हन—तृच् ६त०। १कोपघातके

२असुरभेदे पु० स च वृत्रासुरस्यावरजः। "क्रोधहन्तेति यस्यासीत् (वृत्रस्य) बभूवावरजोऽसुरः। दण्ड इत्यभिविख्यातः स आसीन्नृपतिः क्षितौ" भा० आ० ६७०।

३असुरभेदे पु० क्रोधवर्द्धनशब्दे दृश्यम्

क्रोधसम्भव त्रि० सम्भवत्यस्मात् सम्+भू—अपादाने अप्। क्रोधः सम्भवोऽस्य। कोपजाते "क्रोधात् भवति संमोहः" गीताभाष्ये अप् इत०। २कोपोत्पत्तौ "मार्ज्जारमूषिकास्पर्शे आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे" क्रोधसम्भवे कोपोत्पत्तौ" प्रा० त० रघुनन्दनः। [क्रोधी निशाविहारी" सुश्रुतः

क्रोधालु त्रि० क्रुध—बा० आलुच्। कोपशीले "क्रोधालुर्विपुल

क्रोधिन् त्रि० क्रुध—णिनि। कोपयुक्ते मारुतप्रकृतेरेव तथात्वं भवति यथाह सुश्रुतः

"सप्त प्रकृतयो भवन्ति। दोषैः पृथक्१द्विशः२समस्तैश्च३। शुक्रशोणितसंयोगे यो भवेद्दोष उत्कटः। प्रकृतिर्जायते तेन तस्या मे लक्षणं शृणु। तत्र जागरूकः शीतद्वेषी दुर्भगः स्तेनो मात्सर्य्यनार्य्यो गान्धर्व्वचित्तः स्फुटितकरचरणोऽल्परूक्षश्मश्रुनखकेशः क्रोधी दन्तनखखादी च भवति। अधृतिरदृढसौहृदः कृतघ्नः कृशपरुषो धमनीततः प्रलापी। द्रुतगतिरटनोऽनवस्थितात्मा वियदपि गच्छति सम्भ्रमेण सुप्तः। अव्यवस्थितमतिश्चलदृष्टिर्मन्दरत्नधनसञ्चयमित्रः। किञ्चिदेव विलपत्यनिबद्धं मारुतप्रकृतिरेव मनुष्यः"।

क्रोश पु० क्रुश—भावे घञ्। १रोदने २आह्वाने च। क्रोशति यतः अपादाने घञ्। "हस्तो दशभिर्ज्ञेयस्तैर्दण्डः क्रोशः सहस्रद्वितयेन तेषाम्" लीला० ३ह्वानदूरसहस्रकरमिते अध्वपरिमाणे "चतुर्हस्तो धनुर्दण्डो नालिका तद्युगेन च। क्रोशोऽनुः सहस्रेण गव्यूतिस्ते चतुर्गुणा" हेमा० दा० भा० कं० पु० उक्तेः "गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगम्" अमरोक्तेश्च तस्य गव्यूत्यर्द्धमानता प्रतीयते हेमाद्रि० दा० आदित्यपुराणे च "धनुःसहस्रे द्वे चापि गव्यूतिरुपदिश्यते" इत्युक्त्या तु गव्यूतेर्द्विसहस्रधनुर्मितत्वात् तदर्द्धत्वेन चतुःसहस्रहस्तमितत्वमपि क्रोशस्य कार्य्यविशेषे व्यवस्थाप्यते इति भेदः। ४महत्त्वे "दशदण्डे तु या पूजा तत्सर्व्वं सफलं भवेत्। पञ्च क्रोशे महेशानि! तत्सर्व्वं महतां फलम्। सप्तमे क्रोशके देवि! दृश्यतुल्यं न संशयः। अतःपरं महेशानि। विष्णुतुल्यं न संशयः" इति शक्तिस० त० ६पटले। "क्रोशार्द्धं प्रकृतिपुरःसरेण गत्वा" रघुः

क्रोशताल पुं० क्रोशं व्याप्य तालः शब्दोऽस्य। ढक्कायां हारा०

क्रोशध्वनि पु० क्रोशं व्याप्य ध्वनिरस्य। ढक्कायां हारा०

क्रोशयुग न० ६त०। क्रोशद्वयमिते गव्यूतौ अमरः

क्रोशिन् त्रि० क्रुश—णिनि। शब्दकारके उपमानपूर्व्वकतया समासे क्रोशिनि परे पूर्व्वपदस्याद्युदात्तता। उष्ट्रक्रोशी

क्रोष्टु पुंस्त्री क्रुश—तुन्। १शृगाले अमरः अस्य असंबुद्धौ सर्व्वनामस्थाने परे नित्यं तृतीयादावचि वा, स्त्रियां तु नित्यं तृज्वत्। क्रोष्टा क्रोष्टारौ हे क्रोष्टो!। क्रोष्टून्। क्रोष्ट्रा क्रोष्टुना क्रोष्टुभ्यामित्यादि स्त्रियां ङीप् क्रोष्ट्री। "क्रोष्टा मायोरिन्द्रस्य गौरमृगः" यजु० २४,३२ "शाद्वलस्य गुहां शून्यां नीचः क्रोष्टाऽभिमर्दति" भा० आ० २१३अ० २यदुवंश्ये नृपभेदे पु०। "क्रोष्टोस्तु शृणु राजेन्द्र! वंशमुत्तममव्ययम्। यदोर्वंशधरस्याथ यज्वनः पुण्यकर्म्मणः। क्रोष्टोर्वंशं हि श्रुत्वेमं सर्व्वपापैः प्रमुच्यते। यस्यान्ववायजो विष्णुर्हरिर्वृष्णिकुलोद्वहः" "गान्धारी चैव माद्री च क्रोष्टोर्भार्य्ये बभूवतुः" हरि० ३५अ० स्वार्थे क। शृगाले "क्रोष्टुकहीपियदनेकवर्णसुसंसया" भा० आ० १४०अ०। क्रोष्टुकपुच्छिका। क्रोष्टुर्गोत्रापत्यम् कुञ्जा० च्फञ् क्रोष्टुः क्रोष्टस्य। क्रौष्टायन ततः स्वार्थे अस्त्रियां ञ्यः। क्रौष्टायन्य तद्गोत्रापत्ये पुंसि स्त्रियान्तु न ञ्यः। जातित्वात् ङीष क्रौष्टायनी।

क्रोष्टुकपुच्छिका स्त्री क्रोष्टुकस्य शृगालस्य पुच्छमिव पुष्पमस्त्यस्य ठन्। १पृश्निपर्ण्याम् (चाकुलिया) (रामबासक) इत्यमरटीकायां स्वामी २गोलोमिकायाम् राजनि०

क्रोष्टुकमेखला स्त्री क्रोष्टुकस्य मेखलेवास्त्यस्याः अच्। पृश्निपर्ण्यां (चाकुलिया) रत्नमा०

क्रोष्टुकर्ण पु०। ग्रामभेदे सोऽभिजनोऽस्य तक्षशिला० अञ्। क्रौष्टुकर्ण पित्रादिक्रमेण तद्ग्रामवासिनि स्त्रियां ङीप्

क्रोष्टुकशिरस् न० "वातशोणितजःशोफः जानुमध्ये महारुजः। शिरःक्रोष्टुकपूर्वन्तु स्थूलं क्रोष्टुकमूर्द्धवत्" सुश्रुतोक्ते वातजे रोगभेदे। क्रोष्टुकशिरःखञ्जपङ्गुलवातवेदनासु इत्यादि" "अष्टमी विशाची क्रोष्टुकशिरःखञ्जेत्यादि सुश्रु०

क्रोष्टुपाद पु० ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् इञ्। क्रौष्टुपादि तद्गोत्रापत्ये अस्त्रियां बहुत्वे यस्का०तस्य लुक्। क्रोष्टुपादाः स्त्रियान्तु क्रौष्टुपादी। एवं क्रोष्टुमान, क्रोष्टुमायशब्दौ ऋषिभेदयोः तदपत्ये इञ् बहुषु अस्त्रियाम् यस्कादि० तस्य लुक्।

क्रोष्टुपुच्छिका स्त्री क्रोष्टुःपुच्छमिवास्त्यस्याः ठन्। पृश्निपर्ण्याम् (चाकुलिया) रत्नमा०

क्रोष्टुपुच्छी स्त्री क्रोष्टोः पुच्छमिव पुच्छमस्याः ङीष्। पृश्निपर्ण्याम् (चाकुलिया) शब्दरत्ना०

क्रोष्टुफल पु० क्रोष्टोः प्रियं फलमस्य। इङ्गुदीवृक्षे राजनि०

क्रोष्टुविन्ना स्त्री क्रोष्टुना विन्ना प्राप्ता पुच्छाकारेण इत०। पृश्निपर्ण्याम् (चाकुलिया) अमरः। (चिराकाञ्चि) वृक्षे भरतः।

क्रोष्टेक्षु पु० क्रोष्टुः प्रिय इक्षुः शा०। श्वेतेक्षौ राजनि०

क्रोष्ट्री स्त्री क्रोष्टुजातिस्त्री क्रोष्टुवत् ऋदन्तत्वात् ङीप्। १शृगालजातिस्त्रियाम् तत्प्रियत्वात् २श्वेतभूमिकुष्माण्डे अमरः। ३कृष्णविदार्य्यां ४लाङ्गल्याम् च मेदि०

क्रौञ्च पुंस्त्री० क्रुञ्च+स्वार्थे प्रज्ञा० अण्। (कोँचवक) बकभेदे स्त्रियाम् अणन्तत्वात् ङीप्। "निषाद्य रुदतीं क्रौञ्चीम्" रामा०बा०२अ०। स्त्रियां टाप् इति वदन् भरतस्त्वन्यः। अजादिषु क्रुञ्चशब्दस्यैव पाठात् तदप्रवृत्तेः। २हिमवतः पौत्रे पर्व्वतभेदे "बलुर्विकृष्य व्यसृजद्बाणान् श्वेते महागिरौ। बिभेद स (कार्त्तिकेयः) शरैः शैलं क्रौञ्चं हिमवतः सुतम्" भा० व० २२४अ०। तस्य हिमवत्पौत्रत्वेऽपि सन्तानाभिप्रायेण सुतत्वोक्तिः। तस्य हिमवत्पुत्रमैनाकपुत्रत्वं हरिवं० १८अ० उक्तं यथा "एतेषां मानसी कन्या मेना नाम महागिरेः। पत्नी हिमवतः श्रेष्ठा यस्यां मैनाक उच्यते। मैनाकस्य सुतः श्रीमान् क्रौञ्चोनाम महागिरिः। पर्व्वतप्रवरः पत्नो नानारत्नसमन्वितः"। ३द्वीपभेदे ४असुरभेदे। "क्रौञ्चे (द्वीपे) क्रौञ्चो हतो दैत्यः क्रौञ्चाद्रौ हेमकन्दरे। स्कन्देन युद्धा सुचिरं चित्रमायी सुमायिना। स शैलस्तस्य दैत्यस्य ख्यातश्चित्रेण कर्म्मणा। केतुतामगमत्तस्य नाम्ना क्रौञ्चः स उच्यते" खगेन्द्रसंहिता। क्रौञ्चदैत्यश्च मयदानवपुत्रः यथाह हरि० ४७अ० "मयो ददर्श मायावी दानवान्द्रिश्चि दानवः। स विद्याजालविततां गवाक्षशैलाट्टहासिनीम्। पादप्रोत्कृष्टकूटाग्रां कन्दराकीर्णकाननाम्। सिंहव्याघ्रगणाकीर्णां नदन्तीं दैत्ययूथपैः। ईहामृगगणाकीर्णां पवनाघूर्णितद्रुमाम्। निर्म्मितां स्वेन पुत्रेण क्रौञ्चेन दिवि कामगाम्। प्रथितां पार्व्वतीं मायां ससृजे स समन्ततः"। "चपुत्सचरितमिव श्रूयमाणक्रौञ्चवनिताप्रलापम्, काद० ५कुररीखगे राजनि०। ६अर्हतां ध्वजभेदे ७राक्षसभेदे च पु० हेम०। क्रौञ्चद्वीपस्थानञ्च "भूमेरर्द्धं क्षारसिन्धोरुदक्स्थं जम्बुद्वीपं प्राहुराचार्य्यवर्य्याः। अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः" इत्युपक्रमे जम्बुद्वीपमुक्त्वा। "शाकं ततः शाल्मलमत्र कौशं क्रौञ्चं च गोमेदकपुष्करे च। द्वयोर्द्वयोरन्तरमेकमेकं समुद्रयोर्द्वीपमुदाहरन्ति" सि०शि० उक्तम्। तद्वृत्तिः विष्णुपु० "घृतोदश्च समुद्रोऽपि क्रौञ्चद्वीपेन संवृतः। क्रौञ्चद्वीपो महाभाग। श्रूयताञ्चापरो महान्। कुशद्वीपस्य विस्ताराद् द्विगुणो यस्य विस्तरः। क्रौञ्चद्वीपे द्युतिमतः पुत्राः सप्त महात्मनः। तन्नामानि च वर्षाणि तेषाञ्चक्रे महीपतिः। कुशलो मन्दगश्चोष्णः पीवरोऽथान्धकारकः। मुनिश्च दुन्दुभिश्चैव सप्तैते तत्सुता मुने!। तत्रापि देवगन्धर्व्वसेविताः सुमनोरमाः। वर्षाचला महाबुद्धे! तेषां नामानि मे शृणु। क्रौञ्चश्च वामनश्चैव तृतीयश्चान्धकारकः। चतुर्थोरत्नशैलश्च स्वाहिनीहयसन्निभः। दिवावृत् पञ्चमश्चैव तथान्यः पुण्डरीकवान्। दुन्दुभिश्च महाशैलो द्विगुणास्ते परस्परम्। द्वीपा द्वीपेषु ये शैला यथा द्वीपानि ते तथा। वर्षेष्वेतेषु रम्येषु वर्षशैलवरेषु च। निवसन्ति निरातङ्काः सह देवगणैः प्रजाः। पुष्कराः पुष्कला धन्यास्तिष्याख्याश्च महामुने!। ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः। तैस्तत्र नद्यो मैत्रेय! याः पीयन्ते शृणुष्व ताः। सप्त प्रधानाः शतशस्तथान्याः क्षुद्रनिम्नगाः। गौरी कुमुद्वती चैव सन्ध्या रात्रिर्मनोजवा। ख्यातिश्च पुण्डरीका च सप्तैता वर्षनिम्नगाः। तत्रापि वर्णैर्भगवान् पुष्कराद्यैर्जनार्द्दनः। योगी रुद्रस्वरूपस्तु इज्यते यज्ञसन्निधौ। क्रौञ्चद्वीपः समुद्रेण दधिमण्डोदकेन च। आवृतः सर्वतः क्रौञ्चद्वीपतुल्येन मानतः। दधिमण्डोदकश्चापि शाकद्वीपेन संवृतः। क्रौञ्चद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणेन महामते!"। "तथा वहिः क्रौञ्चद्वीपो द्विगुणः स्वमानेन क्षीरोदेन परित उपक्लृप्तः। इतो यथा कुशद्वीपो घृतोदेन। यस्मिन् क्रौञ्चो नाम पर्वतराजो द्वीपनामनिर्वर्त्तक आस्ते। योऽसौ गुहप्रहरणोन्मथितनितम्बकुञ्जोऽपि क्षीरोदेनाभिषिच्यमानो भगवता वरुणेनाभिगुप्तोऽभयो बभूव। तस्मिन्नपि प्रैयव्रतो घृतपृष्ठो नामाधिपतिः स्वे द्वीपे वर्षाणि सप्त विभज्य तेषु पुत्रनामसु सप्त रिक्थादान् वर्षपान्निवेश्य स्वयं भगवतः परमकल्याणयशस आत्मभूतस्य हरेश्चरणारविन्दमुपजगाम। आमो मधुरुहो मेघपृष्ठः सुधामा भ्राजिष्ठो लोहितार्णो वनस्पतिरिति घृतपृष्ठसुताः। तेषां वर्षगिरयः सप्त सप्तैव नद्यश्चाभिख्याताः। शुक्लो वर्द्धमानो भोजन उपबर्हिणो नन्दो नन्दनः सर्वतोभद्र इति। अभया

कल्मनीया आर्य्यिका तीर्थवती पवित्रवती शुक्लेति । यासामम्भः पवित्रममलमुपयुञ्जानाः पुरुषर्षभद्वीपदेवकसंज्ञावर्षपुरुषा आपोमयं देवमपांपूर्णेनाञ्जलिना यजन्ते" भाग० ५.२०.१२, अन्यत्रोक्तं कल्पभेदादविरुद्धम् । ८सामभेदे न० "क्रौञ्चानि भवन्ति" श्रुतिः तच्च साम गेयगाने १५प्र० २यार्द्धे ८, ९गानम् । क्रौञ्चपर्व्वतश्च द्विविधः; विष्णुपुराणोक्तक्रौञ्चद्वीपान्तर्गतः श्वेतगिरेः सन्निकृष्टस्थः हिमवत्पौत्ररूपश्च तमेव प्रकृत्य "प्रालेयाद्रेरुपतटमतिक्रम्य तांस्तान् विशेषान् हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म यत् क्रौञ्चरन्ध्रम्" मेघदूते वर्णितम्" । क्रौञ्चादिव हंसनिवहो निर्जगाम गुणगणः" काद०

क्रौञ्चदारण पु० क्रौञ्चं पर्व्वतं दारयति दृ–णिच्–ल्यु । १कार्त्तिकेये अमरः तद्दारणकथा क्रौञ्चशब्दे भा०व०२२४अ० वाक्यख्या । २परशुरामे च तत्कथा क्रौञ्चरन्ध्रशब्दे दृश्या

क्रौञ्चपदा "क्रौञ्चपदा भौ सभौ ननना नृगान्विरुपरयवसुनिविरतिरिह भवेत्" वृ० र० उक्ते पञ्चविंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे

क्रौञ्चपदी स्त्री भारतोक्ते तीर्थभेदे "वत्सपृष्ठे पयस्याश्च निरविन्दे च पर्व्वते । तृतीयां क्रौञ्चपद्याश्च ब्रह्महत्यां विशुध्यति" भा० आनु० २५अ०

क्रौञ्चपुर न० यदुवंशप्रसारमन्त्रपनिर्म्मिते पुरभेदे "सारसेनापि विहितं रम्यं क्रौञ्चपुरं महत् । चम्पकाशोकबहुलं विपुलं ताम्रमृत्तिकम् । वनवासीति विख्यातः स्फीतोऽजनपदो महान् । पुरस्य तस्य तु श्रीमान् द्रुमैः सर्व्वर्त्तुकैर्वृतः । हरि० ९५अ० "ततः सह्याचलयुतं सह्यार्य्याद्भुतम् । आत्मद्वितीयः श्रीमन्तं प्रयेत्तु दक्षिणापथम् । करवीरपुरञ्चैव रम्यं क्रौञ्चपुरं तथा" ९६अ० "तां (खट्वाङ्गीम्) तीर्त्त्वा निम्नगां तत्र तांश्च दृष्ट्वा तपोधनान् । रम्यं क्रौञ्चपुरं नाम गमिष्यामः पुरोत्तमम्" ९६अ०

क्रौञ्चबन्धम् अव्य० क्रौञ्चमिव बद्ध्वा "बन्धः संज्ञायाम्" पा० णमुल् कषादित्वात् यथाविध्यनुप्रयोगः । क्रौञ्चमिव बद्धा बद्ध इत्यर्थे

क्रौञ्चरन्ध्र न० क्रौञ्चस्य रन्ध्रम् । मानसस्थहंसनिर्गममार्गे क्रौञ्चपर्व्वतस्थे रन्ध्रे "हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म यत् क्रौञ्चरन्ध्रम्" मेघ० । "मानसस्थायिनो हंसाः क्रौञ्चरन्ध्रेण सञ्चरन्ते इत्यागमः" मल्लि० क्रौञ्चादिव हंसनिवहो निर्जगाम गुणगणः" काद०। तच्च रन्ध्रं परशुरामेण कृतं यथा मेघदूतव्याख्याने मल्लिनाथधृतः

"पुरा किल भगवतो देवात् धूर्जटेः धनुर्वेदमधीयानेन भृगुनन्दनेन स्कन्दस्य स्पर्द्धया क्रौञ्चं शिखरिणम् अतिनिशितविशिखसहस्रेण हेलया कृतपिच्छ भेदं भित्त्वा ततः क्रौञ्चभेदादेव सद्यःसमुज्जृम्भिते कस्मिन्नपि यशःक्षीरनिधौ निखिलमपि जगज्जालम् आप्लावितमिति" कथा श्रूयते"।

क्रौञ्चसूदन पु० क्रौञ्चं मयदैत्यसुतं सूदयति सूद–णिच्–ल्यु । कार्त्तिकेये तस्य तथात्वं क्रौञ्चशब्दे स्कान्दसंहितावाक्यात् ज्ञेयम् "स ते स्कन्दः प्रसीदतु" इत्युपक्रमे "रम्यद्व्यश्रपुर्देवः पातु त्वां क्रौञ्चसूदनः" सुश्रुते उक्तम्। क्रौञ्चनिसूदनादयोऽप्यत्र "ऋषभद्वीपमासाद्य सेव्यं क्रौञ्चनिसूदनम् । सरस्वत्यामुपस्पृश्य विमानस्थो विराजते" भा०व० ८४अ०

क्रौञ्चवत् पु० क्रौञ्चाः वकभेदा बाहुल्येन सन्त्यत्र मतुप् मस्य वः । पर्व्वतभेदे "कैलासं क्रौञ्चवन्तं च तथाद्रिं गन्धमादनम्" हरि० २०२अ० । क्रौञ्चयुक्तमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

क्रौञ्चादन न० अद्यते कर्म्मणि ल्युट् ६त० । मृणाले २चिञ्चोटके (चेँचको) ३घेञ्चुलिकायां (घेँचु) मेदि० ०४पिप्पल्यां शब्दरत्ना० पद्मबीजे स्त्री० राजनि० ङीप् ।

क्रौञ्चाराति पु० क्रौञ्चस्य दैत्यभेदस्यारातिः । १कार्त्तिकेये हला० २परशुरामे च शब्दमाला क्रौञ्चरिपुप्रभृतयोऽप्यत्र ।

क्रौञ्चारण्य न० जनस्थानात् क्रोशत्रयान्तरे दण्डकारण्यपार्श्ववर्त्तिनि वनभेदे "ततः परं जनस्थानात् त्रिक्रोशं गम्य राघवौ । क्रौञ्चारण्यं विविशतुर्गहनं तौ महौजसौ" रामा० आर० ६९अ० । "ततः पूर्व्वेण गत्वा च त्रिक्रोशं भ्रातरावुभौ । क्रौञ्चारण्यमतिक्रम्य मतङ्गाश्रममन्तिके" तत्रैवोक्तेः तस्य मतङ्गाश्रमात् त्रिक्रोशान्तरितपश्चिमस्थत्वम् ।

क्रौशशतिक त्रि० क्रोशशतादभिगमनमर्हति ठञ् । १क्रोशशतादागन्तरि भिक्षौ । क्रोशशतं गच्छति ठञ् । २क्रोशशतगन्तरि त्रि० । उभतः स्त्रियां ङीप् ।

क्रौष्टायन्य पुंस्त्री०प्रकृतिप्रकरणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् क्रोष्ट्रा गोत्रापत्यम् कुञ्जा० च्फञ् ततः स्वार्थे त्र्यस्त्रियाम् ञ्य । क्रौष्टायन्यः क्रोष्टुगोत्रोत्पन्नस्त्रियागोत्रापत्ये । बहुषु यस्का० लुक् । क्रौष्टायनाः तद्गोत्रापत्येषु । ततः अरीहणा० चतुरर्थ्याम् वुञ् । क्रौष्टायनक तन्निवृत्तादौ त्रि०।

क्रौष्टकि पुंस्त्री०क्रोष्टेव स्वार्थे क तस्यापत्यम् इञ् ।१क्रोष्ट-

कर्बुरपक्षे स्त्रियां ङीप्। २ऋषिभेदे पु०। "तत्को द्रविणोदाः ? इन्द्र इति क्रौष्टुकिः" निरुक्त० ८,२

क्लथ वधे वा चुरा० उभ०पक्षे भ्वा०प०सेट् घटादि०। क्लथयति ते क्लथति, अचिक्लथत् अक्लाथीत् अक्लथीत्। क्लथयांबभूव आस चकार चक्रे चक्लाथ। मध्ये घृतस्थापवर्त्तने च। "पौष्णो विष्यन्दमाने मारुतः क्लथन्" यजु० ३९,५, "क्लथनं मध्ये घृतस्यापवर्त्तनम्" वेददीपः

क्लद रोदने अक० आह्वाने सक० इदित् भ्वा० पर० सेट्। क्लन्दति अक्लन्दीत्। चक्लन्द। क्लन्द्यते

क्लद वैकल्ये दि० आत्म० अक०सेट् घटादि०। क्लदते अक्लदिष्ट चक्लदे। क्लदयति त अचिक्लदत् त।

क्लद रोदने भ्वा० उभ० इदित् अक० सेट्। क्लन्दति ते अक्लन्दीत् अक्लन्दिष्ट। चक्लन्द चक्लन्दे। क्लन्द्यते "याः क्लन्दास्तमिषीचयो ऽक्षकामामनो मुहः ताभ्यो गन्धर्वपत्नीभ्योऽप्सराभ्योऽकरं नमः" अथ० २,२,५

क्लप अव्यक्तवाक्ये चुरा० उभ० अक० सेट् घटा०। क्लपयति ते अचिक्लपत्–त। क्लपयां बभूव आस चकार चक्रे

क्लम ग्लानौ दिवा०पर०अक०सेट् शमा०। क्लाम्यति अक्लमीत् चक्लाम। उदित् क्लमित्वा–क्लान्त्वा। क्लान्तः। घञ् न वृद्धिः क्लमः। क्लम्यते अक्लमि। "क्लमं ययौ कन्दुकलीलयाऽपि या" "अक्लाय वा नियमजं क्लममुत्ससर्ज" कुमा० "न चक्लाम न विव्यथे" भट्टिः "तपः क्लमं साधयितुं य इच्छति" यजु०

क्लम ग्लानौ भ्वा० पर० अक० सेट्। क्लमति इरित् अक्लमत् अक्लमीत् चक्लाम। क्लमित्वा। क्लमितः।

क्लम पु० क्लम–भावे घञ् अवृद्धिः। "योऽनाय सः अनीदेहे प्रहृः श्वाससङ्कुलः। क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधकः"। भावप्र० उक्ते श्रमभेदे।

क्लमथ पु० क्लम-अथच्। आयासे अमरः।

क्लमिन् त्रि० क्लम-घिनुण् अवृद्धिः। क्लान्तियुक्ते।

क्लव भये दिवा० आत्म० अक० सेट् घटादि०। क्लव्यते अक्लविष्ट। चक्लवे। क्लवयति। वि-वैकल्ये विक्लवः।

क्लान्त त्रि० क्लम-क्त। श्रमार्त्ते। [यस्तदानीम्" माघः।

क्लान्ति स्त्री क्लम-क्तिन्। परिश्रमे "क्लान्तिच्छेदोपनतसलिल-

क्लिद आर्द्रीभावे दिवा० पर० अक० सेट्। क्लिद्यति। इरित्। अक्लिदत्-अक्लेदीत्-अक्लेत्सीत्। चिक्लेद। क्लेदः। क्लिद्यन् क्लेदी। क्लेदयति ते। अचिक्लिदत् त। "तेन क्लिद्यति व्रणः" सुश्रु०। "कुवेम्' पुरुषं दृष्ट्वा भ्रातरं यदि वा सुतम्। योनिः क्लिद्यति नारीणाम्" हितो०। "स्यन्ति भूमौ क्लिद्यन्ति बाष्पवा मे स्वपन्ति च" भट्टिः। "कुन्त्याः प्रस्रवसंयुक्तैरस्रैः क्लिन्नुरोऽभवत्" भा० आ० १३५। "नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः। न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः। अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च" गीता। "रक्तैरार्द्रक्लिन्नदूर्भूमिम् सैन्यैर्वानरराक्षसैः" भट्टिः। उपसर्गविशेषपूर्वकस्तु तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थविशिष्टे क्लेदे।

क्लिद रोदने इदित् भ्वा० उभ० अक० सेट्। क्लिन्दति ते अक्लिन्दीत् अक्लिन्दिष्ट। चिक्लिन्द चिक्लिन्दे। क्लिन्दितः। परिदेवने शोके सक०आत्म०। क्लिन्दते चैत्रम् सि०कौ०।

क्लिन त्रि० क्लिद कर्त्तरि क्त। आर्द्रे (भिजे) क्लेःधातौ उदा०

क्लिन्नवर्त्मन् न० "अक्लिन्नं बाह्यतः पूर्वमन्तःक्लिन्नं भवत्यपि। कण्डूनिस्तोदभूयिष्ठं क्लिन्नवर्त्म तदुच्यते" सुश्रुतोक्ते नेत्रावयवभेदवर्त्माश्रये रोगभेदे।

क्लिव पु० क्लप क्विप् पृषो०। लोके। "ओं क्रतो ! स्मर क्लिवे स्मर कृतं स्मर" यजु० ४०,१५, "क्लिवे क्लप्ताय लोकाय स्मर" माधवः। "कल्पते भोगाय क्लप् लोकः तस्मै स्मर ज्ञानादेय आर्षः छन्दस्युभयथेति" पा० "पदान्तत्वात्" वेददी०

क्लिश उपतापे दिवा० आ० अक० उपतप्तीकरणे सक० सेट् पा०। क्लिश्यते अक्लेशिष्ट। क्लेशित्वा क्लिष्ट्वा। क्लेशितः क्लिष्टः। अविकल्पमते अयसुभयपदी तेन "क्लिश्यन्त्यपि हि मेधावी" प्रत्याश्वस्तुषारदीधितिकरक्लिश्यत्तमोयस्यति" नृपात्मजौ चिक्लिशतुः समीतौ" भट्टिः सकर्मकत्वे "इन्द्रियैः कामदक्षैस्तु क्लिश्यसे प्राकृतो यथा" रामा० कि० १६,२७, अकर्मकत्वे "क्लिश्यन्ते हि जनाः सर्वे तस्मात् पुनः पुनः" भा० व० १३ अ०। "चिरं क्लेशित्वा मर्त्त्यवत्" भट्टिः परस्मैपदित्वे "भयं परं क्लिश्यन्ति साक्षिणः पतिभः कुलम्" मनुः। "ईदृशक्लिष्टप्रभावानि ज्योतींषीव मुखानि वः" कुमा०। "क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते" कुमा०।

उपसर्गपूर्व्वकस्तु तत्तदुपसर्गविशेषद्योत्यार्थोपतापे

क्लिश बाधने सक० क्र्या० ऊदित् वेट्। क्लिश्नाति अक्लेशीत् अक्लिक्षत् चिक्लेश। क्लिष्टः। क्लेशः क्लिशित्वा क्लिष्ट्वा। क्लिशितः क्लिष्टः "इत्थमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम्" कुमा०। "अयं मां सुदृढं क्षुद्रः कौरवाणां यशोहरः। क्लिश्नाति नाहं तत् सोढुं चिरं शक्ष्यामि कौरव!" भा०स० ६७। "असुरस्तारकोनाम त्वया दत्तवरः प्रभो !। सुरानृषींश्च क्लिश्नाति वधस्तस्य विधीयताम्" भा० आनु० ८५ अ०।

"क्लिश्नन्नवाप्य भुजमध्यमुरःस्थलेन" रघुः। अत्र मल्लिनाथः क्लिश्यन्निति पठित्वा क्लिश्नातिरयं सकर्म्मकः "क्लिश्नाति भुवनत्रयमिति दर्शनादिति व्याचख्यौ। तेन टीकायुक्तौ क्लिश्नन्निति पाठः प्रामाणिक एव।

उपसर्गविशेषात् तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्ते बाधने।

परि+सर्व्वतोबाधने। "परिक्लिश्यमाने" पा०।

क्लिशित त्रि० क्लिश–क्त वा इट्। १क्लेशयुक्ते २उपतापिते च

क्लिष्ट त्रि० क्लिश-क्त वा इडभावः। १क्लेशयुक्ते २पीडिते च। ३पूर्व्वापरविरुद्धार्थके वाक्ये न० अमरः

क्लिष्टा स्त्री क्लिश क्लेशः अस्त्यस्याम् अच्। पातञ्जलोक्ते चित्तवृत्तिभेदे यथा

"वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः" सू०

"क्लेशहेतुकाः कर्म्माशयप्रचयक्षेत्रीभूताः क्लिष्टाः। ख्यातिविषया गुणाधिकारविरोधिन्योऽक्लिष्टाः क्लिष्टप्रवाहपतिता अप्यक्लिष्टाः। क्लिष्टच्छिद्रेष्वप्यक्लिष्टा भवन्ति। अक्लिष्टच्छिद्रेषु क्लिष्टा इति। तथाजातीयकाः संस्काराः वृत्तिभिरेव क्रियन्ते संस्कारैश्च वृत्तय इति एवं वृत्तिसंस्कारचक्रमनिशमावर्त्तते तदेवम्भूतं चित्तमवसिताधिकारमात्मकल्पेनावतिष्ठते प्रलयं वा गच्छतीति। ताः क्लिष्टाश्च पञ्चधा वृत्तयः" भा०

"स्यादेतत् पुरुषो हि शक्यो, उपदिश्यते। न च वृत्तिनिरोधो वृत्तीरविज्ञाय शक्यो, न च सहस्रेणापि पुरुषायुषैरनन्ताः कश्चित् परिगणयितुमसंख्याताश्च कथं निरोद्धव्या इत्याशङ्क्य तासामियत्तास्वरूपप्रतिपादनपरं सूत्रमवतारयति ताः पुनर्निरोद्धव्या बहुत्वे सति चित्तस्य वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः। वृत्तिरूपोऽवयव्येकः। तस्य प्रमाणादयोऽवयवाः पञ्च ततश्च पञ्चावयवाः पञ्चतय्यः पञ्चावयवा वृत्तिर्भवति ताश्च वृत्तयश्चैत्रमैत्रादिचित्तभेदात् बह्व्य इति बहुवचनमुपपन्नम् एतदुक्तं भवति चैत्रो वा मैत्रो वा कश्चिदन्योऽपि तेषां वृत्तयः पञ्चतय्य एव नाधिका इति। चित्तस्येति चैकवचनं जात्यभिप्रायं चित्तानामिति तु द्रष्टव्यम्। तासामवान्तरविशेषमनुष्ठानोपयोगं दर्शयति। क्लिष्टाऽक्लिष्टा इति। अक्लिष्टा उपादेयाः क्लिष्टा निरोद्धव्यास्ता अपि परेण वैराग्येणेति। अस्य व्याख्यानम्। क्लेशहेतुका इति। क्लेशाः अस्मितादयो हेतवः प्रवृत्तिकारणं यासां वृत्तीनां तास्तथोक्ताः। यद्वा पुरुषार्थं प्रधानस्य रजस्तमोमयीनां हि वृत्तीनां क्लेशकारित्वेन क्लेशेभ्य प्रवृत्तिः क्लेशः क्लिष्टम् तदासामस्तीति क्लिष्टा इति। अत एव क्लेशोपार्ज्जनार्थमनूना प्रवृत्तिरत एव कर्म्माशयप्रचयक्षेत्रीभूताः प्रमाणादिकाः। स्वल्वयं प्रतिपक्ष्यर्थमवसाय तत्र धर्म्माधर्म्मौ वा कर्म्माशयमाचिनोतीति भवन्ति धर्म्माधर्म्मप्रचयप्रसवभूमयो वृत्तयः क्लिष्टा इति अक्लिष्टा व्याचष्टे ख्यातिविषया इति। विधूतरजस्तमसो बुद्धिसत्त्वस्य प्रशान्तवाहिनः प्रसादः ख्यातिस्तया विषयिण्या तद्विषयं सत्त्वपुरुषविवेकमुपलक्षयति तेन सत्त्वपुरुषविवेकविषया यतः अतएव गुणाधिकारविरोधिन्यः कार्य्यकरणं हि गुणानामधिकारो विवेकख्यातिपर्य्यवसानश्च स इति चरिताधिकाराणां तु गुणानामधिकारं विरुन्धति इति अतस्ता अक्लिष्टाः प्रमाणप्रभृतयो वृत्तयः। स्यादेतत् वीतरागजन्मादर्शनात् क्लिष्टवृत्तय एव सर्व्वं प्राणभृतां न च क्लिष्टस्रोतःप्रवाहे भवितुमर्हन्त्यक्लिष्टवृत्तयः। तथाभूतां भावेऽपि कार्य्यकारिता विरोधिमध्यपातित्वात्। तस्मात् क्लिष्टानामक्लिष्टाभिर्निरोधस्तासां च वैराग्येण परेणेति मनोरथमात्रमित्यत आह। क्लिष्टप्रवाहेति। आगमानुमानाचार्य्योपदेशपरिशीलनलब्धजन्मनो अभ्यासवैराग्ये क्लिष्टच्छिद्रान्तरे तत्र पतिताः स्वयमक्लिष्टा एव यद्यपि क्लिष्टप्रवाहपतिताः। न खलु शालग्रामे किरातशतसङ्कीर्णे प्रतिवसन्नपि ब्राह्मणः किरातो भवति। अक्लिष्टच्छिद्रेष्विति निदर्शनम्। क्लिष्टान्तर्वर्त्तितया च क्लिष्टाभिरनभिभूता अक्लिष्टाः स्वसंस्कारपरिपाकक्रमेण क्लिष्टा एव तावदभिभवन्तीत्याह तथाजातीयका इति। अक्लिष्टाभिर्वृत्तिभिरक्लिष्टाः संस्कारा इत्यर्थः। तदिदं वृत्तिसंस्कारचक्रमनिशमावर्त्तते आनिरोधसमाधेः तदेवम्भूतञ्चित्तं निरोधावस्थं संस्कारशेषं भूत्वात्मकल्पेनावतिष्ठत इत्यापाततः। प्रलयं वा गच्छतीति परमार्थतः। पिण्डीकृत्य सूत्रार्थमाह। ता इति पञ्चधेत्यर्थकथनमात्रं न तु मयड्वृत्तिव्याख्यानं तयपः प्रकारेऽस्मरणात्। ताः स्वसंज्ञाभिर्दर्शयति" विव०

"प्रमाणविपर्य्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः" सू०

"निर्द्देशे यथावचनं विग्रहश्चार्थे द्वन्द्वसमास इतरेतरयोगः। यथाऽनित्याऽशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्येत्युक्तेऽपि न दिङ्मोहालातचक्रादिविभ्रमा व्युदस्यन्ते। एवमिहापि प्रमाणाद्यभिधानेऽपि तदन्तरसङ्कावच्छान व्युदस्येति तन्निराकरणाय वक्तव्यं पञ्चतय्य इति एतावत्य एव वृत्तयो नापराः सन्तीति दर्शितं भवति" विव०

क्लिष्टि स्त्री क्लिश-क्तिन्। १क्लेशे २सेवायां च धरणिः।

क्लीत पु० सुश्रुतोक्ते अग्निप्रकृतिके कीटभेदे। "क्लीतः कणिषरारी च" सुश्रुतः कीटशब्दे विवृतिः

क्लीतक न० क्लीव-क्विप् नि० वलोपः क्लियं तकति हसते अच्। मधूके (यष्टिमधु)। अमरः। "तत्र क्लीतकाश्वमारगुञ्जासुगन्धनगरकरवाटविद्युद्दिवाविजयाशोत्पटी मूलविषाणि" सुश्रुतः। २करञ्जबीजे "आत्मनि मन्त्रान् संनमयेत्" "एकक्लीतकेन" आश्व० श्र०१,८,७,८, "करञ्जबीजस्य यत्रैकं बीजं तदेकक्लीतकम्" नारा० वृ०।

क्लीतकिका स्त्री क्लीतादागतः कन् क्लीतकः विक्रयः निन्द्यायां ठन् टस्य कः। नीलाख्यौषधौ अमरः। नील्याः विक्रयस्य निनिन्दितत्वमाह मिता० आपस्तम्बः "रोमकूपे यदा गच्छेद्रसो नील्यास्तु कस्यचित्। त्रिवर्णेषु च सामान्यात्तप्तकृच्छ्रं विशोधनम्। पालनं विक्रयश्चैव तद्वृत्त्या चोपजीवनम्। पतनञ्च भवेत्तस्य त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति"

क्लीतनक न० क्लीतं कीटभेदं नुदति नुद–बा० ड संज्ञायां कन्। मधूलिकायाम् अतिरसायाम् राजनि०।

क्लीब(व) वैक्लव्ये अप्रागल्भ्ये च भ्वा० आत्म० अक० सेट्। क्लीब(व)ते अक्लीबि(वि)ष्ट। चिक्लीबे(वे) क्लीबि(वि)त्वा। धा० मते अयं पवर्गान्त्यः कवि० मते अन्तस्थान्तः। ऋदित् चङि अचिक्लीब(व)त् त।

क्लीब(व) पु० न०। क्लीब(व)–क। पुंस्त्रीभिन्ने तृतीयप्रकृतौ षण्डे। स च "न मूत्रं फेनिलं यस्य विष्ठा चाप्सु निमज्जति। मेढ्रं चोन्मादशुक्राभ्यां हीनः क्लीबः स उच्यते" इति कात्यायनोक्तलक्षणः। स च चतुर्दशविधः नारदेन दर्शितो यथा।

"चतुर्दशविधः शास्त्रे षण्ढो दृष्टो मनीषिभिः। चिकित्स्यश्चाचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात्। निसर्गषण्डो१ऽवद्धश्च २पक्षषण्ड ३स्तथैव च। अभिशापाद् गुरो ४रोगात् ५देवक्रोधात् ६तथैव च। ईर्ष्याषण्ड ७स्तथाऽऽसेक्यो ८वातरेता ९मुखेभगः१०। आक्षिप्त ११मोघबीजश्च १२शालीनो १३ऽन्यापति १४स्तथा। तत्राद्यावप्रतीकार्य्यौ पक्षाख्यं मासमाचरेत्। अनुक्रमात्त्रयस्यास्य कालः संवत्सरः स्मृतः। ईर्ष्याषण्डादयोऽन्ये च चत्वारः समुदाहृताः। त्यक्तव्यास्ते पतितवत् क्षतयोन्या अपि स्त्रियाः। आक्षिप्तमोघबीजाभ्यां क्षतेऽपि पतिकर्म्मणि। पतिरन्यः स्मृतो नार्य्या वत्सरार्द्धं प्रतीक्ष्य तु। शालीनस्यापि इष्टस्त्रीसंयोगाद्बृंहयेत् ध्वजः। तं हीनवेगमभ्यस्तैर्वालाद्यैरभिरूपाचरेत्। अन्यस्यां यो मनुष्यः स्यादमनुष्यः स्वयोषिति। लभेत साऽन्यं भर्त्तारमेतत्कार्य्यं प्रजाकृते। अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री क्षेत्रं बीजिनो नराः। क्षेत्रं बीजवते देयं नाबीजी क्षेत्रमर्हति" अत्र "नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ। पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते" इति क्लीबपतिपरित्यागे प्राप्ते क्लीबस्य चिकित्स्याचिकित्स्यत्वभेदेन द्वैविध्यमुक्त्वा चिकित्स्यस्य कालविशेषपर्य्यन्तं सुश्रुताद्युक्तवाजीकरणादिना उपचर्य्यता अचिकित्स्यस्य तु सर्वथा त्याज्यता दर्शिता। तत्र निसर्गषण्डः सहजो मातापित्रोः समवीर्य्यजातः। अवद्धः बद्धहीनः छिन्नाण्डः कृतकोशश्च तौ द्वौ अप्रतीकार्य्यौ अचिकित्स्यौ। पक्षाख्यं पक्षव्यापकषण्डं मासमाचरेत् चिकित्सेत्। त्रयस्य गुरोरभिशापरोगदेवकोपकृतकक्लैव्यस्य संवत्सरं चिकित्स्यत्वम्। ईर्ष्याषण्डादयस्तु चत्वारः अचिकित्स्यत्वात् पतिततुल्यत्वेन सर्वथा त्याज्याः न तत्र कालप्रतीक्षा। आक्षिप्ता बीजस्य ईषत्क्षेप्ता दर्शनमात्रादिना स्खलितवीर्य्यः मोघवीर्य्यः अपत्योत्पादनायोग्यबीजः एतौ द्वौ षण्मासं चिकित्स्यौ शालीनस्य तु चिकित्स्यत्वेन अत्याज्यता। अन्यपतेस्तु सर्वथा त्याज्यता। अत्र क्षतयोन्या इति विशेषणात् क्लीबपतित्यागवचनं वाग्दत्ताविषयमिति कल्पनं निरस्तम्। नष्टे मृतेइत्यादिवचनं युगान्तरविषयम् "दत्तायाश्चैव कन्यायाः पुनर्दानं वरस्य च" इत्यादित्यपुराणे कलिवर्ज्यधर्म्मेष्वभिधानात् इति माधवाचार्य्याः। अन्ये तु कलिधर्म्मप्रकरणे पराशरेण तथाविधानात् स्मृतेः पुराणात् बलवत्त्वेन कलावपि तत्प्रवृत्तिरित्याहुः। साम्प्रदायिकास्तु वेदार्थानुभवज्ञन्दमुनिप्रणीतवाक्यस्यैव स्मृतित्वेन पुराणान्तर्गतधर्म्मविधायकनिषेधवाक्ययोरपि स्मृतित्वात् "द्वैधे बहूनां वचनमिति" न्यायेन बहूनां तथासम्मतत्वभावात् शिष्टाचारविरोधाच्च पराशरवाक्यमनादृत्य बहुसम्मत एव पक्ष आदरणीय इत्याहुः। ईर्ष्याषण्डादिलक्षणं सुश्रुतोक्तम्। सुश्रुते तु नपुंसकोत्पत्तिकारणपूर्वकं तद्भेदा अन्यथा दर्शिता यथा

"पित्रोरत्यल्पबीजत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत्। स शुक्रं प्राश्य लभते ध्वजोच्छ्रायमसंशयम्। यः पूतियोनौ जायेत स सौगन्धिकसंज्ञितः। स योनिशेफसोर्गन्धमाघ्राय लभते बलम्। स्वे गुदेऽब्रह्मचर्य्याद्यः स्त्रीषु पुं-

वत् प्रवर्त्तते । कुम्भीकः स च विज्ञेय ईर्ष्यकं शृणु चापरम् । दृष्ट्वा व्यवायमन्येषां व्यवाये यः प्रवर्त्तते । ईर्ष्यकः स च विज्ञेयः षण्डकं शृणु पञ्चमम् । यो भार्य्यायामृतौ मोहादङ्गनेव प्रवर्त्तते । ततः स्त्रीचेष्टिताकारो जायते षण्डसंज्ञितः । ऋतौ पुरुषवद्वापि प्रवर्त्तेताङ्गना यदि । तत्र कन्या यदि भवेत् सा भवेन्नरचेष्टिता । आसेक्यश्च सुगन्धी च कुम्भीकश्चेर्ष्यकस्तथा । सरेतसस्त्वमी ज्ञेया अशुक्रः षण्डसंज्ञितः । अनया विप्रकृत्या तु तेषां शुक्रवहाः शिराः । हर्षात् स्फुटत्वमायान्ति ध्वजोच्छ्रायस्ततो भवेत्" ।

तस्य दायानधिकारिता अंशशब्दे १४२पृ०उक्ता । तत्रायं विशेषः । "क्लीबोऽथ पतितस्तज्जः पङ्गुरुन्मत्तको जडः । अन्धोऽचिकित्स्यरोगाद्याभर्त्तव्याः स्युर्निरंशकाः" या० व्याख्या मिता० "एतेषां विभागात् प्रागेव दोषप्राप्तावंशत्वं न पुनर्विभक्तानां. विभागोत्तरकालमप्यौषधादिना दोषनिर्हरणे भागार्थिस्त्वेव "विभक्तेषु सुतोजातः सवर्णायां विभागभाक्" इत्यस्य समानन्यायात् । क्लीबात्वौ यदि जन्मत आरभ्य तदा विभागानर्हा एव यदि त्वन्तरा तदा, तदपगमश्चेदौषधादिना, तर्हि "दृष्टाया तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितादिति" रीत्या विभागार्हा एवेत्युक्तम्" । अत्र विशेषः क्लीबादीनामनंशत्वात्तत्पुत्राणामप्यनंशत्वे प्राप्त इदमाह" मिता० "औरसाः क्षेत्रजास्त्वेषां निर्दोषा भागहारिणः" । या० "एतेषां क्लीबादीनामौरसाः क्षेत्रजा वा पुत्रा निर्दोषा अंशग्रहणविरोधिक्लैब्यादिदोषरहिता भागहारिणः, अंशभागिनो भवन्ति । तत्र क्लीबस्य क्षेत्रजः पुत्रः सम्भवत्यन्येषामौरसा अपि । औरसक्षेत्रजयोर्ग्रहणं इतरपुत्रव्युदासार्थम् । क्लीबादिदुहितृणां विशेषमाह मिता०" । "सुताश्चैषां प्रभर्त्तव्या यावद्वै भर्तृसात्कृताः" । या० "एतेषां क्लीबादीनां सुता दुहितरो यावद्विवाहसंस्कृता न भवन्ति तावद्भरणीयाः । अनूढाश्च स्कारोश्च । क्लीबादिपत्नीनां विशेषमाह मिता०" अपुत्रायोषितश्चैषां भर्त्तव्याः साधुवृत्तयः । निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च" या० । "एषां क्लीबादीनामपुत्राः पत्न्यः साधुवृत्तयः सदाचाराश्चेद्भर्त्तव्या भरणीयाः । व्यभिचारिण्यस्तु निर्वास्याः । प्रतिकूलास्तथैव निर्वास्या भवन्ति भरणीयाश्चाव्यभिचारिण्यश्चेत् । न पुनः प्रातिकूल्यमात्रेण भरणमपि न कर्त्तव्यम्" मिता०

वीरमित्रोदये विशेषः "क्लीबादीनामपि दारपरिग्रहेण पुत्रस्य सम्भव उक्तो मनुना "यद्यर्थिता तु दारैः स्यात् क्लीबादीनां कथञ्चन । तेषामुत्पन्नतन्तूनामपत्यं दायमर्हति" । तन्तुरपत्यम् । न च क्लीबादेरुपनयनाभावेन पतितत्वात् कथं दारसम्बन्ध इति वाच्यम् । उपनयनानर्हतया अनुपनीतत्वे शूद्रवदपतितत्वात्" ।

एतच्चिन्त्यं "सुखेभगाश्च ये केचित् क्लीबप्राया नपुंसकाः । ब्रह्मदण्डहता ये च ये च वै ब्राह्मणैर्हताः । महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः" शु० त० ब्रह्मपु० क्लीबस्य पतितत्वोक्तेः । केचित्तु तत्र उत्तरार्द्धे "पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः पातः कर्त्तव्यो न चाशुः पाती च उदकक्रिया" इत्युक्तेरग्नौचाद्यभावाङ्गमिदं पातित्यं नान्यत्र । अतएव धर्मशिरगणनायां याज्ञवल्क्यादिभिः पतितात् पृथक् क्लीबस्य कीर्त्तनं सङ्गच्छते इत्याहुः । मनुनाऽस्यापाङ्क्तेयत्वमुक्तम् "आचारहीनः क्लीबश्च नित्ययाचनकस्तथा" इत्युपक्रमे "एतान् विगर्हिताचारानपाङ्क्तेयान् द्विजाधमान्" इति । "अस्योत्पत्तौ कारणमुक्तं मनुना । "पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः । साम्येऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणाल्पे च विपर्य्ययः" "पुंसो वीजे अधिकेऽयुग्मास्वपि पुत्रो जायते स्त्रीवीजेऽधिके युग्मास्वपि दुहितैव । अतोऽष्याहारादिना निजवीजाधिक्यं भार्य्यायाश्चाहारलाघवादिना वीजाल्पत्वमवगम्य युग्मास्वपि पुत्रार्थिना गन्तव्यमिति दर्शितं स्त्रीपुंसयोस्तु वीजसाम्येऽपुमान् नपुंसकं जायते पुंस्त्रियाविति यमौ निःसारेऽल्पे चोभयोरेव वीजे गर्भस्यासम्भवः" कुल्लू० ।

कर्त्तव्यकर्म्मसु२निरुद्यमाहे ३अधीरे ४पौरुषहीने अमरः तस्य भावः ष्यञ् । क्लैब्य न० । तल् क्लीबता स्त्री । त्व क्लीबत्व न० तद्भावे "मा क्लैब्यं गच्छ कौन्तेय ! नैतत्त्वय्युपपद्यते" गीता । "पुनरक्लीबतया प्रकाश्यताम्" रघुः । "अक्लीबतया धैर्य्येण" मल्लि० । "कोहि धर्मोऽस्ति ते भीष्म ! ब्रह्मचर्य्यमिदं वृथा । यद्धारयसि मोहाद्वा क्लीबत्वाद्वा न संशयः" भा० स०४०अ० । क्लैब्यञ्च पुंस्त्वेन्द्रियोपघातः अपक्रियशब्दे ४७२ पृ० उदा० । तत्र तस्य क्लीबताकारणं च सुश्रुते दर्शितं यथा "शुक्रवहे द्वे धमन्यौ तयोर्मूलं स्तनौ वृषणौ च तत्र विद्धस्य क्लीबता चिरात् प्रसेको रक्तयुक्तता च" । "क्लीबरूपांश्चिरीटिनः" ऋक० ८,६,७, क्लीबइवाचरति क्वः क्विप् या । क्लीबायते । का-

वपि क्लीबं॰क्लीबते सुग्ध॰। ४शब्दनिष्ठे धर्मभेदे तद्विवृतिः शब्दार्थरत्ने यथा

"लिङ्गत्वञ्च प्राकृतगुणगतावस्थात्मकोधर्म्मः तद्विशेषश्च पुंनपुंसकत्वादिः। तथा हि सर्व्वेषां त्रिगुणप्रकृतिकार्य्यतया शब्दानामपि तथात्वेन गुणगतविशेषाच्छब्देषु लिङ्गविशेष इति कल्प्यते स च विशेषः शास्त्रे इत्थमभ्यधायि। त्रिगुणसत्त्वादीनां तुल्यरूपेणावस्थानात् नपुंसकत्वं सत्त्वस्याधिक्ये पुंस्त्वम्, रजआधिक्ये स्त्रीत्वमिति। एवञ्च लिङ्गस्य शब्दधर्म्मत्वेऽपि शब्देन सहार्थाभेदारोपात् अर्थे तु बाधके अर्थेऽपि साक्षात् तत्पारतन्त्र्येण वा सर्व्वत्र तस्य विशेषणत्वम् शाब्दबोधे शब्दभानस्येष्टत्वाच्च शब्दस्य नामार्थतावत् तद्गतलिङ्गस्यापि नामार्थतौचित्यात् "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते" इति हर्य्युक्तेः "शब्दोऽपि यदि भेदेन विवक्षा स्यात्तदा तथा। नो चेत् श्रोत्रादिभिः सिद्धोऽप्यसावर्थेऽवभासते" इतिहर्य्युक्तेश्च शब्दानां नामार्थतावगतेः। तथा प्रातिपदिकार्थः। अभेदविवक्षायां तु श्रोत्रादिभिरेव सिद्धः स्यात्: सन् अर्थप्रकारतया भासते इति तदर्थः। युक्तञ्चैतत् पुंलिङ्गः शब्द इति व्यवहारात् "स्वमोर्नपुंसकादिति" पा॰सूत्रे शब्दस्यैव नपुंसकत्वव्यपदेशात् दारानित्यादौ पुंस्त्वान्वयबाधाच्च लिङ्गस्य शब्दधर्म्मत्वमन्यथैतेषु लिङ्गाद्यनन्वयापत्तेर्व्यवहारस्तत्रनिर्द्देशासङ्गत्यापत्तेश्च। तथा अर्थभेदाच्छब्दभेदवत् लिङ्गभेदादपि शब्दभेद इति कल्प्यते प्रागुक्तधर्म्मविशेषरूपभेदकसद्भावात्। उक्तञ्च भाष्ये "एकार्थे शब्दान्यत्वाद् दृष्टं लिङ्गान्यत्वमिति"। एवञ्च तटादिशब्दानामनेकलिङ्गत्वव्यवहारः समानानुपूर्व्वीकत्वेनैव वस्तुतस्तेषां भिन्नानामेव भिन्नलिङ्गत्वमिति दिक्"। "अकारादि सकारान्तान् क्लीबहीनान् लिखेत्ततः। ऋऋलृलृद्वयं लक्ष्ययं क्लीबं प्रचक्षते" अकडमचक्रे तन्त्रसारोक्ते ऋकारादिवर्णचतुष्के च

क्लु गतौ भ्वा॰ आ॰ सक॰ अनिट्। क्लवते अक्लोष्ट चुक्लुवे

क्लृप्त त्रि॰ कृप–क्त। १रचिते २कल्पिते ३विहिते॰ निर्म्मिते च शब्दच॰ "पतिंवरा क्लृप्तविवाहवेशा" क्लृप्तेन सोपानपथेन मञ्चम्" रघुः। ५र्वार्पिते च "क्लृप्तकेशनखश्मश्रुर्दान्तः शुक्लाम्बरः शुचिः" मनुः।

क्लृप्तकीला स्त्री क्लृप्ता कीलमत्र। (पाट्टा) इतिख्याते। निर्द्दिष्टकरग्रहणार्थं दत्तभूमिग्रहणग्रहणोपयोगिकत्वज्ञापके पत्रभेदे त्रि॰।

क्लेद पु॰ क्लिद–भावे घञ्। १आर्द्रतायाम्। सा च जलविकारभेदः यथाह या॰ "रसात्तु रसनं शैत्यं स्नेहं क्लेदं समार्द्दवम्"। "रसादुदकात् रसनेन्द्रियं शैत्यमङ्गानां, स्नेहं स्निग्धताम् मृदुतासहितं क्लेदमार्द्रताम्" मिता॰। देहस्थः क्लेदश्च श्लेष्मकार्य्यः क्लेदकशब्दे विवृतिः। "तदङ्गनक्लेदसमाकुलाक्षम्" "स तौ कुशलवोन्मृष्टगर्भक्लेदौ तदाख्यया" रघुः। २पूतीभावे शब्दचि॰ "पदस्थितस्य पद्मस्य बन्धू वरुणभास्करौ। पदाच्च्युतस्य तस्यैव क्लेदकशोषकावुभौ"

क्लेदक त्रि॰ क्लेदयति क्लिद णिच् ण्वुल्। १क्लेदकारके देहस्थकफे क्लेदनशब्दे विवृतिः। २क्लेदकारके जलादौ त्रि॰। देहस्थदशाङ्गमध्ये ३षड्ङ्गभेदे अग्निशब्दे ५॰ पृ॰ पदार्थादर्शवाक्यम् दृश्यम्। जलस्य क्लेदकत्वेऽपि तत्र अग्नेः साहचर्यादेव तथात्वम्।

क्लेदन् पु॰ क्लेदयति क्लिद-णिच्- कनिन् (चन्द्रे ज्योति॰)

क्लेदन पु॰ क्लेदयति क्लिद- णिच् ल्यु। क्लेदकारके देहस्थे श्लेष्मभेदे तद्विवृतिः भावप्रकाशे

"कफस्यैतानि नामानि क्लेदनश्चावलम्बनः। रसनः स्नेहनश्चापि श्लेष्मणः स्थानभेदतः। अथ क्लेदनादीनां स्थानान्याह "आमाशयेऽथ हृदये कण्ठे शिरसि सन्धिषु। स्थानेष्वेषु मनुष्याणां श्लेष्मा तिष्ठत्यनुक्रमात्"। दोषाणां सकलशरीरव्यापिनामपि पञ्च पञ्च स्थानानीति वाहुल्याभिप्रायेण ज्ञेयानि। तथाच वाग्भटः "इति प्रायेण दोषाणां स्थानान्यकुपितात्मनाम्। व्यापिनामपि जानीयात् कर्म्माणि च पृथक् पृथक्"। चरकश्च "ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्द्ध्वसंश्रया." इति। अथ तत्तत्स्थानगतस्य श्लेष्मणः कर्म्माण्याह "क्लेदनः क्लेदयत्यन्नमामाशयगतं परान्यपि। अनुगृह्णाति च श्लेष्मस्थानान्युदककर्म्मणा"। अयमर्थः क्लेदनोऽन्नं क्लेदयति तेन संहतमन्नं भेदं प्राप्नोति। अपराण्यपि श्लेष्मस्थानानि हृदयादीनि मार्गेण गत्वा तत्र तत्र हृदयालम्बनसन्ध्याश्चारसमन्वितसमस्तेन्द्रियतर्पणसन्धिसंश्लेषणादुदककर्म्मभिरनुगृह्णाति उपकरोति। तथा च "रसयुक्तात्मवीर्य्येण हृदयस्थावलम्बनम्। त्रिकसन्धारणं चापि विदधात्यवलम्बनः"। त्रिकं शिरोबाहुद्वयसन्धिः। "उभावपि ततः सौम्यौ तिष्ठतस्तावुभौ ततः" "रसान्विजानीयात् रसनारसनौ समौ"। रसना रसनेन्द्रियं रसनः कण्ठस्थकफः। "स्नेहनः स्नेहदानेन समस्तेन्द्रियतर्पणः।

क्लेशः सर्व्वसत्त्वानां संक्लेशं निदधात्यसौ" । २क्लेदकारके जलादौ त्रि० ।

क्लेदु पु० क्लिद-उन् । १चन्द्रे उज्ज्वल० २सन्निपाते त्रिका०

क्लेश पु० क्लिश-भावे घञ् । उपतापे दुःखे क्लिश्नन्ति क्लिश-बाधने कर्त्तरि अच् । पातञ्जलोक्तेषु अविद्यादिषु पञ्चसु । "क्लेशकर्म्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः" पात० सू० । "अविद्यादयः क्लेशाः" भा० । "क्लिश्नन्ति खल्वमी पुरुषं सांसारिकं विविधदुःखप्रहारेणेति" विवरणम् । अविद्यादीनां यथाक्लेशहेतुत्वात् तत्त्वज्ञानशाम्यत्वम् तथा तेषां निरोधोपायश्च तत्रैव साधनपादे दर्शितो यथा

"अथ के क्लेशाः कियन्तो वेति" भा०

"अविद्याऽस्मितारागद्वेषाऽभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः" सू०।

"इति पञ्च विपर्य्यया इत्यर्थः । ते स्पन्दमाना गुणाधिकारं द्रढयन्ति परिणाममवस्थापयन्ति कार्य्यकारणस्रोत उन्नमयन्ति परस्परानुग्रहतन्त्रीभूत्वा कर्म्मविपाकं चाभिनिर्हरन्ति" भाष्यम् ।

"पृच्छति अथेति । अविद्येति सूत्रेण परिहारः । अविद्यादयः क्लेशाः । व्याचष्टे पञ्च विपर्य्यया इति । अविद्या तावद्विपर्य्यय एव अस्मितादयोऽप्यविद्योपादानात्तदविनिर्भागवर्त्तिन इति विपर्य्ययाः । ततश्चाविद्यासमुच्छेदे तेषामपि समुच्छेदो युक्त इति भावः । तेषामुच्छेतव्यताहेतुं संसारकारणत्वमाह ते स्पन्दमानाः । समुदाचरन्तो गुणानामधिकारं द्रढयन्ति बलवन्तं कुर्व्वन्ति व्यक्तं परिणाममवस्थापयन्ति व्यक्तमहदहङ्कारपरम्परया किं कार्य्यकारणस्रोत उन्नमयन्ति उद्भावयन्ति । यदर्थं सर्व्वमेतत् कुर्व्वन्ति तद्दर्शयति परस्परेति । कर्म्मणां विपाको जात्यायुर्भोगलक्षणः पुरुषार्थः तममी क्लेशा अभिनिर्हरन्ति निष्पादयन्ति । किं प्रत्येकं ? नेत्याह परस्परानुग्रहेति कर्म्मभिः क्लेशाः क्लेशैश्च कर्म्माणीति" वाचस्पतिविवरणम् ।

"अविद्याक्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम्" सू०

"अत्राविद्या क्षेत्रं प्रसवभूमिरुत्तरेषामस्मितादीनां चतुर्विधकल्पितानां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् । तत्र का प्रसुप्तिः ? चेतसि शक्तिमात्रप्रतिष्ठानां बीजभावोपगमः तस्य प्रबोध आलम्बने संमुखीभावः प्रसंख्यानवतो दग्धक्लेशबीजस्य संमुखीभूतेऽप्यालम्बने नासौ पुनरस्ति दग्धबीजस्य कुतः प्ररोह इति । अतः क्षीणक्लेशः कुशलश्चरमदेह इत्युच्यते तत्रैव सा दग्धबीजभावा पञ्चमी क्लेशावस्था नान्यत्रेति सतां क्लेशानां तदा बीजसामर्थ्यं दग्धमिति विषयस्य संमुखीभावेऽपि सति न भवत्येषां प्रबोध इत्युक्ता प्रसुप्तिर्दग्धबीजानाम् अप्ररोहश्च । तनुत्वमुच्यते प्रतिपक्षभावनोपहताः क्लेशास्तनवो भवन्ति । तथा विच्छिद्य विच्छिद्य तेन तेनात्मना पुनः पुनः समुदाचरन्तीति विच्छिन्नाः कथं ? रागकाले क्रोधस्यादर्शनात् । न हि रागकाले क्रोधः समुदाचरति रागश्च क्वचित् दृश्यमानो विषयान्तरे नास्ति, नैकस्यां स्त्रियां चैत्रो रक्त इति अन्यासु स्त्रीषु विरक्तः, किन्तु तत्र रागो लब्धवृत्तिः, अन्यत्र भविष्यद्वृत्तिरिति स हि तदा प्रसुप्ततनुविच्छिन्नो भवति । विषये यो लब्धवृत्तिः स उदारः । सर्व्व एवैते क्लेशविषयत्वं नातिक्रामन्ति । कस्तर्हि विच्छिन्नः प्रसुप्तस्तनुरुदारो वा क्लेशः ? इति, उच्यते सत्यमेवैतत् किन्तु विशिष्टानामेवैतेषां विच्छिन्नादित्वं यथैव प्रतिपक्षभावनातो निवृत्तस्तथैव स्वव्यञ्जकाञ्जनेनाभिव्यक्त इति सर्व्व एवामी क्लेशा अविद्याभेदाः कस्मात् ? सर्व्वेषु अविद्यैवाभिप्लवते यदविद्यया वस्त्वाकार्य्यते तदेवानुशेरते क्लेशाः विपर्य्यासप्रत्ययकाले उपलभ्यन्ते क्षीयमाणां चाविद्यामनुक्षीयन्त इति" भा० ।

"हेयानां क्लेशानामविद्यामूलत्वं दर्शयति अविद्याक्षेत्रमित्यादि । तत्र का प्रसुप्तिरिति स्वोचितामर्थक्रियामकुर्व्वतां क्लेशानां सद्भावे न प्रमाणमस्तीत्यभिप्रायः पृच्छतः । उत्तरं चेतसीति । मा नामार्थक्रियां कार्षुः क्लेशाः विदेहप्रकृतिलयानां बीजभावं प्राप्तास्तु ते शक्तिमात्रेण सन्ति चोर इव दधिनोऽविवेकख्यातेरन्यदस्ति कारणं तन्नष्टतायाम् अतो विदेहप्रकृतिलया विवेकख्यातिविरहिणः प्रसुप्तक्लेशा न यावदवधिकालं प्राप्नुवन्ति, ततः प्राप्तौ तु पुनरावृत्ताः सन्तः क्लेशास्तेषु विषयेषु संमुखीभवन्ति । शक्तिमात्रेण प्रतिष्ठा येषां ते तथोक्ताः । तदनेनोत्पत्तिशक्तिरुक्ता बीजभावोपगम इति च कार्य्यशक्तिरिति । ननु विवेकख्यातिमतोऽपि क्लेशाः कस्मान्न प्रसुप्ताः ? इत्यत आह प्रसंख्यानवत इति । चरमदेहो न तस्य देहान्तरमुत्पत्स्यते यदपेक्षयास्य देहः पूर्व इत्यर्थः । विदेहादिष्वित्यर्थः नान्यत्र ननु सतो वस्त्वन्तविनाश इति किमिति तदीययोगर्द्धिबलेन विषयसंमुखीभावेन क्लेशाः प्रबुध्यन्ते इत्यत आह सतामिति । सन्तु क्लेशाः दग्धबीजाः [illegible] बीजभाव दग्धः । कुशलिनः [illegible]

ध्यानमनुष्ठानं तेनोपहतशक्तयः अथवा स्वयमज्ञानमविद्यायाः प्रतिपक्षः, भेददर्शनमस्मितायाः, माध्यस्थ्यं रागद्वेषयोः, अनुग्रहबुद्धिर्निरभिनिवेशस्येति । विच्छिन्नानाह तथेति । क्लेशानामन्यतमेन समुदाचरताऽभिभवादाऽन्यविषयसेवया वा विच्छिन्नविच्छिन्नास्तेन ते तात्मना समुदाचरन्ति आविर्भवन्ति शोकोदरणाग्नुप्रयोगेण वाभिभावकदौर्बल्येन वेति । शोपलया च विच्छेदसमुदाचारयोः पौनःपुन्यं दर्शयता यथाक्रमात् प्रसुप्तात् भेद उक्तः । रागेण वा समुदाचरता विजातीयः क्रोधोऽभिभूयते सजातीयेन वा विषयान्तरवर्त्तिना रागेणैव विषयान्तरवर्त्ती रागोऽभिभूयत इत्याह रागेति अविग्रहद्वेषान्तरयोर्गतिः यथायोगवेदितव्येत्याह । सहीति अविग्रहद्विशेषमात्मपरामर्शि सर्वनाम । न चैत्ररागपरामर्शि तस्य विच्छिन्नत्वादेवेति । उदारमाह विषय इति । ननु उदार एव पुरुषान् क्लिश्नातीति भवतु क्लेशो अन्ये त्वक्लेशिनः कथं क्लेशाः ? इत्यत आह । सर्व एवैते इति क्लेशविषयत्वं क्लेशपदवाच्यत्वं नातिक्रामन्ति उदारतामापद्यमानाः अतएव तेऽपि हेया इति भावः । क्लेशत्वेनैकता अन्यमानश्चोदयति कस्तर्हि ? इति । क्लेशत्वेन समानत्वेऽपि यथोक्तावस्थाभेदाद्विशेष इति परिहरति उच्यते सत्यमिति स्यादेतदविद्यातो भवन्तु क्लेशाः, तथाप्यविद्यानिवृत्तौ कथं निवर्त्तन्ते ? न खलु पटः कुविन्दनिवृत्तौ निवर्त्तते इत्यत आह सर्व एवेति भेदाद्विषय भेदास्तद्दर्शनभोगवर्त्तिन इति यावत् कस्मात् ? इति प्रश्नः । उत्तरं सर्वेष्विति तदेव स्फुटयति यदिति आकार्यते समारोप्यते शेषं सुगमम् "प्रसुप्तास्तत्त्वलीनानां तन्ववस्थाश्च योगिनाम् । विच्छिन्नोदाररूपाश्च क्लेशा विषयसङ्गिनामिति" संग्रहः" विव० । "क्लेशप्रहाणमिह लब्धसबीजयोगाः" "क्लेशकर्मफलभोगवर्जितम्" माघः । "दाशरथ्योः सुखक्लेशः" रघुः "क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते" कुमा० "यम्मातापितरौ क्लेशं सहेते सम्भवे नृणाम्" मनुः । "तद्राजनि रेवास्तु जनानीक्लेशकारिणः" माघः २क्रोधे ३व्यवसाये मेदि० । तयोरपि तद्धेतुत्वात्तथात्वम् । "अथे क्लेशतमसोः" पा० इनोः ड । क्लेशापहः पुत्र

क्लेशक त्रि० क्लिश-वुञ् । क्लेशयोगे "बहुला क्लिष्टे दुःखविधानं ताम्बोलग्रादिषु पाकरूपन्यायेन क्तजादयो न" सि० कौ० । तेन क्लेशितवानित्यसाधु । कर्त्तरि क्लि- [illegible] । "निःसुखैकाश्रविकलक्लेशिना विपिप-

लोम्" माघः ताम्बोलेन इन्धने कर्त्तरि तद्भवस्येव तेन "विद्वांस्तथैव यः शक्तः क्लिश्यमानो न कुप्यति । अनाक्रिश्या क्लेशारं परलोके च नन्दति" भा० अ० २८ अ०

क्लैतकिक न० क्लीतकेन निर्वृत्तम् ठञ् । मद्ये शब्दचन्द्रिका ।

क्लोमन् न० क्लु गतौ मनिन् । हृदयस्याधोभागे दक्षिण कुक्षिस्थे मांसपिण्डाकारे पदार्थे "तस्याधोवामतः प्लीहा फुप्फुसश्च दक्षिणतो यकृत् क्लोम" सुश्रुतः । "अपानवायु-हननं नाभिः क्लोम यकृत् प्लीहा" या० । अवहननं फुप्फुसः प्लीहा आयुर्वेदप्रसिद्धः तौ च मांसपिण्डाकारौ सव्यदक्षिणगतौ । यकृत् कालकं, क्लोम मांसपिण्डस्तौ च दक्षिणपार्श्वगतौ" मिता० । "द्वयोः प्लीहा यकृति हृदय क्लोम्नि या तथा । श्वासो यकृति तृष्णा च पिपासा क्लोमजेऽधिका । नाभीष्टहृदय क्लोमनिबद्धाम्बुवहादय" "कण्ठहृदयनेत्रक्लोमनाडीषु सबलाः" "शुष्कक्लोमगलाननः" इति च सुश्रुतः । सर्वे मान्ता अदन्ताः स्युरित्युक्तेः क्लोममप्यत्र भरतः । क्लोम च पिपासास्थानमिति वैद्यकम् । अतएव सुश्रुते पिपासा क्लोमजेऽधिका इत्युक्तम् "तिल्वक्लोम" दशकुमा० "वल्मीकान् क्लोमभिः" यजु० २५.८, अस्य पुंस्त्वमपि । "यकृत् क्लोमानं वरुणो भिषज्यन्" यजु० १९.८५

क्लोश पु० क्रोश+रस्य लः । भये । "सिन्धूरिव प्रवण आशुया यतो यदि क्लोशमनुष्वणि" ऋ० ६.४६.१४, "क्लोशाति भयनाम" भा०

क्व अव्य० किम्+अ किमः कुः । कस्मिन्नित्यर्थे "के कुमारी क वा ग्रामे सन्ति केन प्रतोषिताः" हा०द० "स्थायं स्थायं क्वचिद्दान्तं क्रान्त्वा च क्रान्त्वा स्थितं क्वचित्" भट्टिः क्वशब्दौ स्वार्थौ तयोर्महदन्तरं सूचयतः । "क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः" रघुः । सूर्यवंशकवि प्रज्ञयोर्विषयविषयिभावोऽत्यन्तमसम्भवीति गम्यते । एवमन्यत्रापि यथायथमूह्यम् । ततो भवार्थे त्यप् त्यक् वा क्वत्य० कस्मिन् भवे अर्थे त्रि० । ततः स्वार्थे क टापि । क्वत्यका । मुग्धबोधमते अकात् चिद्ग्नौ क्वचित् क्वचन । "क्वचित् क्वचित् विवरणे गूढभावः प्रकाश्यते" विवरणटीका । "क्वचन पतनयोग्यं देशमन्विष्य नाथः" नैष० । अमरमते द्वे पदे इति भेदः तयोः समासे काद्याचितकपदांशद्विः

क्वङ्गु पु० कु+अगि उन् । कङ्गौ (काङ्नी) धान्यभेदे हेमच०

क्वण अव्यक्तशब्दे भ्वा० पर० सक० सेट् । क्वणति अक्वाणीत्-अक्वणीत् चक्वाण । क्वता० क्वणः क्वाणः । क्वणितम् ।

"विलोलघण्टाक्वणितेन नागाः" रघुः "दुःसहा हि परिक्षिप्तः क्वणाङ्कुरनिनादकैः" अक्वाणिषुश्चाज्ञेताल-ज्ञालाः" चक्वणाशङ्खानोयैश्च मे" "विभूषणानां क्वणित-स्य षट्पदः"भट्टिः "किञ्चित्क्वणकिङ्किणरमध्युवास" क्वणा० तु णिवा वा दीर्घः। वीणायाः शब्दे अमरः। णिच् क्वणयति।

क्वण पु० क्वण—अप्। १वीणायाः शब्दे, अमरः २ध्वनिमात्रे हेमच०। कर्त्तरि अच्। ३शब्दकारके त्रि०

क्वणन न०क्वण—भावे ल्युट्। १वीणायाः शब्दे (कनकन) इति २शब्दभेदे। कर्त्तरि ल्यु। ३क्षुद्रघण्टिकायां (छोट-घाण्ट) त्रिका०।

क्वथ निष्पचने (क्वाथशब्दोक्तपाकभेदे) भ्वा०पर०सक० सेट्। क्वथति एदित् अक्वथीत् चक्वाथ क्वाथः। क्वथ्यमानः। णिच् क्वाथयति "जलाशयेषु तप्तेषु क्वथ्यमानेषु वह्निना" भा० आ० २२६अ० "पञ्चालयोर्वीर्यशोयात् यवागूं क्वथितां सकृत्" मनुः

क्वथित त्रि० क्वथ—क्त। १अतिशयपक्वे व्यञ्जनादौ, २दशमूलपाचनादौ च हेमच०। भावप्र० क्वथितजलगुणा उक्ता यथा "क्वथितस्य जलस्य शीतलीकृतस्य विधिमाह सुश्रुतः। "शृताम्बु यत् त्रिदोषघ्नं यदन्तर्योऽशीतलम्। अस्वच्छम-भिषन्दि कृमिष्टं ज्वरहृत्तथा। धारापातेन विष्टब्धं दुर्जरं पवनाहृतम्। भिनत्ति श्लेष्मसंघातं मारुतञ्चापकर्षति। अजीर्णं जरयत्याशु पीतमुष्णोदकं निशि" अन्तरीक्ष्यशीतलम् पिहितमेव शीतलम्"

क्वथिता स्त्री भावप्र० उक्ते(कढ़ी)इतिख्याते पदार्थे "स्थाल्यां घृते वा तैले वा हरिद्राहिङ्गु भर्जयेत्। व्यवलेहनसं-युक्तं तक्रन्तत्रैव निःक्षिपेत्। एषा सिद्धा समरीचा क्वथिता कथिता बुधैः। व्यवलेहनम्। (आरहन) इति लोके। "क्वथिता पाचनी रुच्या लघ्वी वह्निप्रदीपनी। कफानिलविबन्धघ्नी किञ्चित्पित्तप्रकोपणी। अलीकस्तुल्या शुक्ता या कि वा क्वथितया पुनः। उष्णा रोचना रुच्या बल्या वातगदापहा। कोष्ठशुद्धिकरी शुक्रा किञ्चित्पित्तप्रकोपणी। अर्हते सन्तुलाख्ये विशेषप्र हिता स्मृती"।

क्वल पु० कु+अल—अच्। सौवधरफले "कुवलं यत् पूतीके वा पर्णवल्कैर्नातिज्ञात् सौम्यं तदात् क्वलैरावसं तत् तत्प्रत् तवाञ्जलैरवदेवं तद्दातङ्गेन कातुषं तद्दाष्मा यत् इन्द्रात्कातनीता इन्द्रत्वाय" इति तैत्ति० २।५।२।५ "सोमस्योत्समानाया लतायाः स्वप्ताः प्रतीकाः। पलाशकाष्ठत्वांशाः पर्णवल्काः। सौवधरफलानि कुलाः। ईषदम्ल-तक्रम तस्य नं पूतीकादिभिरभिषुतं सोमप्रियम्" भा०।

क्वाण पु०क्वण भावे घञ्। १शब्दे वदनिप्रादेष्ट्र्य क्त वीणा-याःशब्दे अमरः। व्यना०कर्त्तरि ण। २शब्दकर्त्तरि त्रि०

क्वाथ पु० क्वथ-करणे घञ्। १अतिदुःखे हेम०। दुःखेन हि चित्तं क्वथ्यमानमिव भवतीति तस्य तथात्वम्, वैद्यकोक्ते जलादेः पाकभेदे यथा भावप्रकाशे

"पानीयं षोडशगुणं चूर्णं द्रव्यपले क्षिपेत्। मृत्पात्रे क्वाथयेद्ग्राह्यमष्टमांशावशेषितम्। कर्षादौ तु पलं यावद्दद्यात् षोडशिकं जलम्। ततस्तु कुडवं यावत्तोयमष्टगुणं भवेत्। चतुर्गुणमतस्तोर्ध्वं यावत्प्रस्थादिकं जलम्। षोडशिकं षोडशगुणम्। "तज्जलं पाययेद्धीमान् कोष्णं मृद्वग्निसाधितम्। शृतः क्वाथः कषायश्च निर्यूहः स निगद्यते"। क्वाथपानमात्रामाह "मात्रोत्तमा पले तत् स्यात् त्रिभिरक्षैस्तु मध्यमा। जघन्या च पलार्द्धेन स्नेहक्वाथौषधेषु च। तन्त्रान्तरे "क्वाथ्यद्रव्यपले वारि द्विरष्टगुणमिष्यते। चतुर्भागावशिष्टन्तु पेयं पलचतुष्टयम्। दीप्तानलं महाकायं पाययेदञ्जलं जलम्। अन्ये त्विदं परित्यज्य प्रवृत्तिं तु चिकित्सकाः। क्वाथस्यागमानिष्कल्प-मष्टभागावशेषितम्। पारम्पर्योपदेशेन इदं वैद्याः पल-द्वयम्"। अष्टभागावशेषितस्य चतुर्भागावशिष्टापेक्षया गुरुत्वात् दीप्तानलं महाकायं पलद्वयं पाययेन्मध्यमाग्नि मल्पकायं पलमात्रं पाययेत् मात्रोत्तमा पलेनेत्यादि वचनात्। "क्वाथे क्षिपेत् सितादांशैश्चतुर्थाष्टमषोडशैः। वातपित्तकफातङ्के विपरीतं मधु स्मृतम्। जीरकं गुग्गुलुं क्षारं लवणं च शिलाजतु। हिङ्गु त्रिकटुकं चैव क्वाथे शाणोन्मितं क्षिपेत्। क्षीरं घृतं गुडं तैलं मूत्रं चान्यत् द्रवं तथा। कल्कं चूर्णादिकं क्वाथे निःक्षिपेत् कर्षसंमितम्। तत्रोपविश्य विश्रान्तः प्रसन्नवदनेक्षणः। औषधं हेमरजतमृद्भाजनपरिस्थितम्। पिबेत् प्रसन्नहृदयः पीत्वा पात्रमधोमुखम्। विधायाचम्य सलिलं ताम्बूलाद्युपयोजयेत्"।

क्वाथसेवननिषेधकारादि भावप्र० दर्शितं यथा

"नवज्वरे मधार क्वाथकषायेषु विशेषतः। कुष्टभैषज्य-स्वन्यो निषिद्धस्तरुणज्वरे। तोयपेयादिसंस्कारे स्वदोषं तत्र भेषजम्"। शुद्धभेषजं क्वाथः तस्य दुष्कृतः पानम्। यतआह "न कषायं प्रयुञ्जन्ति नराणां तरुणे ज्वरे।

कषायेणाकुलीभूता दोषा जेतुं सुदुस्तराः"। आकुलीभूताः मन्दाः स्वमार्गं परित्यज्य इतस्ततोगताः। अत्र कषायशब्देन क्वाथो गृह्यते। उक्ताश्च क्वाथस्य पर्य्यायाः। "शृतं क्वाथः कषायश्च निर्यूहः स निगद्यते, इति। "तोयपेयादिसंस्कारे निर्दोषं तत्र भेषजमिति"। तत्र तरुणज्वरे भेषजम् मुख्यभेषजं क्वाथरूपं न तु कल्कमभिहिप्य कषायः प्रतिषिध्यत इति कल्कं तोयपेयायवाग्वादिकम्। ननु "स्वरसश्च तथा कल्कः क्वाथश्च हिमफाण्टकौ। ज्ञेया कषायाः पञ्चैते लघवः स्युर्यथोत्तरम्" इति वचनात् स्वरसादयोऽपि कथं न निषिध्यन्ते। तत्राह "तत्र यस्तु कषायः स्यात्स पञ्चात्र तरुणज्वरे" इति। चतुर्थभागावशेषकरणेनाष्टमभागशेषकरणे च कषायवर्णः कषायरसश्च स्यात्। स कषायः क्वाथः स तरुणज्वरे निषिद्धः। कषायस्य लक्षणमाह, "पादशिष्टः कषायः स्यात्"। अतः षडङ्गादिस्तरुणज्वरे न निषिद्धः पाकादूर्द्ध्वपाके चोक्तलक्षणाभावेन कषायत्वाभावात्। अथ तरुणज्वरे कषायस्य दोषमाह "दोषा बद्धाः कषायेण स्तम्भितास्तरुणज्वरे। स्तभ्यन्ते न विपच्यन्ते कुर्वन्ति विषमज्वरम्"। कषायेण स्तम्भिता प्रवृत्तये नियारिताः। यत आह कषायरसगुणात् "कषायः स्तम्भनः शीतोरूक्षः पित्तकफापहः" इत्यादि। स्तभ्यन्ते आध्मानं कुर्वन्ति न विपच्यन्ते सुखेन न विरिच्यन्ते दुःखं दत्त्वा विलम्बेन विपच्यन्ते इति यावत्"। [अमरः।

क्वाथोद्भवः न० क्वाथादुद्भवति उद्+भू-अच्। तुत्थाञ्जने

क्वेल कम्पे अक० गतौ सक० प० सेट् कवि०। क्वेलति अक्वेलीत् ऋदित् चङि अचिक्वेलत् त।

क्ष पु० क्षि-बा० ड। १संवर्त्ते २राक्षसे ३नरसिंहे ४विद्युति ५क्षेत्रे ६क्षेत्रपाले ७नाशे च मेदि०। तस्य वाचकशब्दाः तन्त्रशास्त्रे वर्णाभिधाने उक्ता यथा "क्षः कोपस्तुम्बकः कालोरूपः संवर्त्तकः परः। नृसिंहो विद्युता माया महातेजा युगान्तकः। परात्मा क्रोधसंहारी वर्णान्तो मेरुनायकः। सर्वाङ्गः सागरः कामः संयोगान्तक्षिपूरकः। क्षेत्रपालो महाक्षोभो मातृकान्तोऽनलः क्षयः। कूर्म्मः कव्यवहानन्ता कालजिह्वा गणेश्वरः। छायापुत्रश्च संघातो मलयश्रीर्ललाटगः" अत्र संयोगान्त इत्युक्तेः शब्दकल्पद्रुमे क्षकारस्य वर्णान्तरत्वकल्पनम् लोकशास्त्रविरुद्धत्वादतीव प्रामादिकम्। तथाहि अस्य कषयोः संयोगजत्वेन कादित्वम्। पृथग्वर्णत्वे चक्षमे धुनोद क्षिपेत्यादिकपदं न सिद्ध्येत् अर्द्धयुक्ततया हलादिशेषाप्रसक्तौ कषगादित्वाभावेन हत्वाप्रसक्तेः। किञ्च संयुक्तपरत्वात् पूर्व्वस्य गुरुत्वेन "निपीय यस्य क्षितिरक्षिणः कथाम्" नैषधे "लाङ्गूलविक्षेपविसर्पिशोभैः कुमारादौ काव्ये च "गजाक्षरोयातिक्षितिपतिरित्यादौ" "दाक्षे कालिकेति" च भैरवतन्त्रोक्तकालीस्तवे च सर्वत्र तत्पूर्व्वस्य गुरुत्वे सत्येव छन्दोनुगुणता असंयुक्तवर्णत्वे सर्वत्र छन्दोभङ्गः स्यात्। न च तस्यासंयुक्ततया क्वचिदपि तत्पूर्व्वस्य लघुत्वं दृष्टम्। अतएव कविकल्पद्रुमे "क्षदाद्यन्तादिमक्रमः" इति प्रतिज्ञाय कादिष्वेव क्षकारादिधातुपाठः मेदिन्यादौ कोषेऽपि तथैव कादिषु तस्य पाठः।

तन्त्रे तु कषयोः संयोगजत्वेऽपि मातृकावर्णानामङ्कपञ्चाशत्संख्यापरिपूर्त्त्यै लकारवत् पृथक् कीर्त्तनं न्यासादिकार्य्यार्थं "पञ्चाशल्लिपिभिर्मीला विहिता सर्व्वकर्म्मसु। अकारादिक्षकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्त्तिता। क्षार्णं मेरुमुखं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तम!। अनया सर्वमन्त्राणां जपः सर्वसमृद्धिदः" इति गौतमतन्त्रोक्तजपाङ्गमालाकल्पनार्थञ्च न वर्णान्तरत्वार्थम्। एवं सर्व्वतन्त्रेषु वर्णान्तरत्वकल्पनं लोकशास्त्रविरुद्धत्वादुपेक्ष्यम्। "विशेषं कथयाम्यद्य षोडशार्णाः कण्ठतः स्वराः। ऋद्वयं जिह्वया मूर्द्ध्नि लृद्वयं दन्तजिह्वया। कुक्ष्याणामाङ्गलोवाद्याः क्षकारः कण्ठघातजः" इति वरदातन्त्रे १०पटले तस्य कण्ठस्थानोच्चार्य्यत्वोक्तिरपि आद्यककाराभिप्रायेण द्रष्टव्या। "अतएव पान्ताः सर्व्वादि वा कान्ता वर्णानामनुरोधतः। पृथक् क्रमेण पठ्यन्ते तथाऽप्येते समन्वयात्" विश्वप्रकाशे तस्य उभयरूपतासमन्वय उक्तः। तत्समन्वयश्च उक्तरीत्या बोध्यः। एतेन शब्दानां क्षतुल्यत्वेन भेदलानां च तस्य क्षकारत्वेनोच्चारणं प्रामादिकमेव।

क्षज कृच्छ्रजीवने इदित् चुरा० उभ० अक० सेट्। क्षञ्जयति ते अचक्षञ्जत् त। क्षञ्जयां बभूव आस चकार चक्रे।

क्षज वधे भ्वा० आ० सक० सेट् घटा०। क्षजते अक्षजिष्ट। चक्षजे णिच् क्षजा। क्षजयति ते अचिक्षजत् त।

क्षञ्ज गतौ दाने च भ्वा० आत्म० इदित् सक० सेट्। क्षञ्जते क्षञ्जिष्ट चक्षञ्जे। कर्म्मणि क्षञ्ज्यते घटा० क्षञ्जयति इति क्ष(क्षा)ञ्जि क्षञ्जिन् क्षञ्जं क्षञ्जं क्षाञ्जं क्षाञ्जम् अनुपधाया अपि दीर्घः

क्षण वधे तना० उभ० सक० सेट्। क्षणोति क्षणुते। अक्ष-

क्षीत् अच॑क्षणत्। चक्षाण चक्षणे। उदित् क्षणित्वा क्षत्वा। क्षतिः क्षतः। क्षणः। मान्तत्वमतेऽपि रूपं तुल्यम् किन्तु क्षन् इति भेदः।

क्षण पु० क्षणोति दुःखं क्षण–अच्। १उत्सवे २मुहूर्त्तात्मक कालस्य द्वादशांशे त्रिंशत्कलात्मके कालभेदे अमरः ३प्रश्नचतुष्पूर्ते दीपिका "भुवनदुर्वरवर्गे वाजिहस्तासमेतैः क्षणसुदयमपेक्षा सत्सु केन्द्रस्थितेषु" नाडीद्वया त्मके ४मुहूर्त्तरूपे कालांशे सि० शि० तद्वाक्यं १७८८पृष्ठे दर्शितम्। ५निमेषक्रियावच्छिन्नकालस्य चतुर्थभागे शब्दार्थचि० तादृशार्थाभिप्रायेण "क्षणादिः स्यादुपाधितः" भाषा० व्या० मुक्तावलीवाक्यं तच्च कालशब्दे १९८५पृ० दर्शितम्। ६निर्व्यापारस्थितौ अमरः ७अवसरे ८मध्ये ९पराधीनतायां हेमच०। तत्र उत्सवकालभेदयोः "क्षणं क्षणोत्क्षिप्तगजेन्द्रकृत्तिना" माघः। उत्सवे "नाहं स्वयं त्वेकं सूतस्य क्षणमाचरेत्" उ०त०ब्रह्मपु०। "क्षणमुत्सवम्" उ०त०रघु०। कालांशे "क नु मां क्षणभि न्नसौहृदः" "स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः" कुमा०। अवसरे "स्थानं नास्ति क्षणो नास्ति नास्ति प्रार्थयिता नरः। तेन नारद! नारीणां सतीत्वमुपजायते" "दीयते च गयित्वं गयनोगे न क्षणः क्षणदयाऽपि बभूव्यः" माघः। अत्र क्षणदयापि न क्षणो दत्तइति उत्सवार्थत्वेन विरोधस्य कालविशेषार्थत्वेन परिहारात् विरोधाभासः। "नीता रात्रिः क्षण इव मया सार्द्ध-मिच्छारतैर्या" मेघः

क्षणक्षणा अव्य० वा० प्रकारे–द्वित्वम्। क्षणमात्रे त्रिका०

क्षणतु पु० क्षण–भावे वा० अतु। व्रणे शिरस्फोटे हेम०

क्षणद पु० क्षणं यात्रादिमुहूर्त्तं उत्सवं वा ददाति दा–क। १मौहूर्त्तिके गणके मेदि० २जले न० हेम०। ३रात्रौ ४हरिद्रायाञ्च स्त्री अमरः "क्षणदापायशशाङ्कदर्शनः" रघुः "न क्षणः क्षणदयापि बभूव्यः" माघः

क्षणदाकर पु० क्षणदां करोति हेतौ ट। निशाकरे चन्द्रे "आरम्य नार्य्यः क्षणदासु यत्र" माघः

क्षणदाचर पु० स्त्री क्षणदायां चरति चर–ट। निशाचरे राक्षसे "व्यापिता धर्म्मराजेन प्रविष्टः क्षणदाचराः" भा० व० ५५अ०। "सानुप्लवः प्रभुरपि क्षणदाचराणाम्" रघुः। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २निशाचरे खगादौ त्रि० स्त्रियां ङीप्।

क्षणदान्ध्य न० क्षणदायामान्ध्यम्। रात्र्यन्धत्वे। "मौ तोयं सैन्धवं कृष्णां रेणुकाञ्चापि पेषयेत्। अजमूत्रेण तां वर्त्तिः क्षणदान्ध्यप्रणाशने हिताः" सुश्रुतः

क्षणद्युति स्त्री क्षणं द्युतिरस्याः। क्षणप्रभायां विद्युति।

क्षणन न० क्षण–भावे ल्युट्। वधे हनने अमरः

क्षणनिःश्वास पुंस्त्री० क्षणात् संकृत्य निःश्वासोऽस्य। शिशुमारे (शोशक) शब्दरत्ना० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

क्षणप्रभा स्त्री क्षणं प्रभाऽस्याः। विद्युति चञ्चलायाम् अमरः

क्षणभङ्ग पु० क्षणात्परः भङ्गः ५त०। सर्व्वेषां भावानां क्षणिकत्वे क्षणानन्तरत्वे। स च सर्व०द०दर्शितोयथा।

"तत्र क्षणिकत्वं नीलादिक्षणानां सत्त्वेनानुमातव्यं यत् सत् तत् क्षणिकं यथा जलधरपटलं सन्तश्चामी भावा इति। न चायमसिद्धो हेतुः अर्थक्रियाकारित्वलक्षणस्य सत्त्वस्य नीलादिक्षणानां प्रत्यक्षसिद्धत्वात् व्यापकव्यावृत्त्या व्याप्यव्यावृत्तिरिति न्यायेन व्यापकक्रमाक्रमव्यावृत्तावक्षणिकात् सत्त्वव्यावृत्तेः सिद्धत्वाच्च। तच्चार्थक्रियाकारित्वं क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं न च क्रमाक्रमाभ्यामन्यः प्रकारः समस्ति "परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः। नैकतापि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधतः" इति न्यायेन व्याघातस्योद्भटत्वात्। तौ च क्रमाक्रमौ स्थायिनः सकाशाद्व्यावर्त्तमानौ अर्थक्रियामपि व्यावर्त्तयन्तौ क्षणिकत्वपक्ष एव सत्त्वं व्यवस्थापयत इति सिद्धम्। नन्वक्षणिकस्यार्थक्रियाकारित्वं किं न स्यात्? इति चेत् तदयुक्तं विकल्पासहत्वात् तथा हि वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले अतीतानागतयोः किमर्थक्रिययोः स्थायिनः सामर्थ्यमस्ति? न वा?। आद्ये तयोर्निराकरणप्रसङ्गः समर्थस्य क्षेपायोगात् यत् यदा यत्करणसमर्थं तत् तदा तत्करोत्येव यथा सामग्री स्वकार्य्ये समर्थश्चायं भाव इति प्रसङ्गानुमानाच्च। द्वितीयेऽपि कदापि न कुर्य्यात् सामर्थ्यमात्रानुबन्धित्वादर्थक्रियाकारित्वस्य, यत् यदा यन्न करोति तत् तदा तत्रासमर्थं यथा शिलाशकलमङ्कुरे, न चैवं वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले वृत्तवर्त्तिष्यमाणे अर्थक्रिये करोतीति तद्विपर्य्ययाच्च। ननु क्रमवत्सहकारिलाभात् स्थायिनः अतीतानागतयोः क्रमेण करणमुपपद्यते इति चेत् तत्रेदं भवान् पृष्टो व्याचष्टां, सहकारिणः किं भावस्योपकुर्व्वन्ति? न वा?। नो चेत् नापेक्षणीयास्ते अकिञ्चित्कुर्व्वतां तेषां तादर्थ्यायोगात्। उपकारकत्वपक्षे सोऽयमुपकारः किं भावाद्भिद्यते? न वा?। भेदपक्षे आगन्तुकस्यैव तस्य कारणत्वं स्यात् न भावस्याक्षणिकस्य,

आगन्तुकातिशयान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् कार्य्यस्य। तदुक्तम् "वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यस्ति तयोः फलम्?। चर्मोपमश्चेत् सोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्फलः" इति। अथ भावः सहकारिभिः सहैव कार्य्यं करोतीति स्वभाव इति चेत् अङ्ग तर्हि सहकारिणो न जह्यात् प्रत्युत पलायमानानपि गले पाशेन बद्ध्वा कृत्यं कार्य्यं कुर्य्यात् स्वभावस्यानपायात्। किञ्च सहकारिजन्योऽतिशयोऽतिशयान्तरमारभते? न वा? उभयथापि प्रागुक्तदूषणपाषाणवर्षप्रसङ्गः। अतिशयान्तरारम्भपक्षे बहुमुखानवस्थादौःस्थ्यमपि स्यात्। अतिशये जनयितव्ये सहकार्य्यन्तरापेक्षायां तत्परम्परापाततस्त्वेकानवस्था ऽऽस्थेया। तथाहि सहकारिभिः सलिलपवनादिभिः पदार्थैराधीयमाने बीजस्यातिशये बीजमुत्पादकमभ्युपेयम् अपरथा तदभावेऽप्यतिशयः प्रादुर्भवेत्, बीजञ्चातिशयमादधानं सहकारिसापेक्षमेवाधत्ते अन्यथा सर्वदोपकारापत्तौ अङ्कुरस्यापि सदोदयः प्रसज्येत। तस्मादतिशयार्थमपेक्ष्यमाणैः सहकारिभिरतिशयान्तरमाधेयं बीजे, तस्मिन्नप्युपकारे पूर्वन्यायेन सहकारिसापेक्षस्य बीजस्य जनकत्वे सहकारिसम्पाद्यबीजगतातिशयानवस्था प्रथमा व्यवस्थिता। अथोपकारः कार्य्यार्थमपेक्ष्यमाणोऽपि बीजादिनिरपेक्षः कार्य्यं जनयति तत्सापेक्षो वा। प्रथमे बीजादेर्हेतुत्वमापतेत्। द्वितीये अपेक्ष्यमाणेन बीजादिना उपकारे अतिशय आधेय एवं तत्र तत्रापीति बीजादिजन्यातिशयनिष्ठातिशयपरम्परापात इति द्वितीयावस्था स्थिरा भवेत्। एवमपेक्ष्यमाणेनोपकारेण बीजादौ धर्म्मिण्युपकारान्तरमाधेयमित्युपकाराधेयबीजातिशयाश्रयातिशयपरम्परापात इति तृतीयावस्था दुरवस्था स्यात्। अथ भावादभिन्नोऽतिशयः सहकारिभिराधीयत इत्यभ्युपगम्यते तर्हि प्राचीनो भावोऽनतिशयात्मा निवृत्तः अन्यश्चातिशयात्मा कुर्वद्रूपादिपदवेदनीयो जायत इति फलितं ममापि मनोरथद्रुमेण। तस्मादक्षणिकस्यार्थक्रिया दुर्घटा। नाप्यक्रमेण घटते विकल्पासहत्वात्। तथाहि युगपत्सकलकार्य्यकरणसमर्थः स भावस्तदुत्तरकालमनुवर्त्तते न वा। प्रथमे तत्कालवत् कालान्तरेऽपि तावत्कार्य्यकरणमापतेत्। द्वितीये स्थिरत्वाशा मूषिकभक्षितबीजादावङ्कुरादिजननसामर्थ्याशावदनुहरेत्। यत् विरुद्धधर्म्माध्यस्तं तन्नाना यथा शीतोष्णे विरुद्धधर्म्माध्यस्तश्चायमिति जलधरे प्रतिबन्धसिद्धिः। न चायमसिद्धो हेतुः स्थायिनि कालभेदेन सामर्थ्यासामर्थ्ययोः प्रसङ्गतद्विपर्य्ययसिद्धत्वात्। तत्रासामर्थ्यसाधकौ प्रसङ्गतद्विपर्य्ययौ प्रागुक्तौ सामर्थ्यसाधकावभिधीयेते यद्यदा यज्जननासमर्थं तत्तदा तन्न करोति यथा शिलाशकलमङ्कुरम् असमर्थश्चायं वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले अतीतानागतयोरर्थक्रिययोरिति प्रसङ्गः यद्यदा यत् करोति तत्तदा तत्र समर्थं यथा सामग्री स्वकार्य्यं, करोति चायमतीतानागतकाले तत्कालवर्त्तिन्यावर्थक्रिये भाव इति प्रसङ्गव्यत्ययः विपर्य्ययः। तत्राद्यपक्षे क्रमयौगपद्यव्यावृत्त्या व्यापकानुपलम्भेनाधिगतव्यतिरेकव्याप्तिकं प्रसङ्गतद्विपर्य्ययबलात् गृहीतान्वयव्याप्तिकं सत्त्वं क्षणिकत्वपक्ष एव व्यवस्थापयतीति सिद्धम्। तदुक्तं ज्ञानश्रिया "यत् सत् तत् क्षणिकं यथा जलधरः सन्तश्च भावा अमी सत्ता शक्तिरिहार्थकर्म्मणि मितेः सिद्धेषु सिद्धा न सा। नाप्येकैव विधान्यथा परकृतेनापि क्रियादिर्भवेत् द्वेधापि क्षणभङ्गसङ्गतिरतः साध्ये च विश्राम्यतीति"। न च कणभक्षाक्षपादपक्षकक्षीकारेण सत्तासामान्ययोगित्वमेव सत्त्वमिति मन्तव्यं, सामान्यविशेषसमवायानामसत्त्वप्रसङ्गात्। न च तत्र स्वरूपसत्तानिबन्धनः सद्व्यवहारः, प्रयोजकगौरवापत्तेः अनुगतत्वाननुगतत्वविकल्पपराहतेश्च, सर्पपर्वतोदधिकादिषु विलक्षणेषु क्षणेष्वनुगतस्याकारस्य मणिषु सूत्रवदनुगतस्य गुणवदप्रतिभासनाच्च। किञ्च सामान्यं सर्वगतं, स्वाश्रयसर्वगतं वा? प्रथमे सर्ववस्तुसङ्करप्रसङ्गः अपसिद्धान्तापत्तिश्च यतः प्रोक्तं प्रशस्तपादेन "स्वविषयसर्वगतमिति"। किञ्च विद्यमाने घटे वर्त्तमानं सामान्यमन्यत्र जायमानेन सम्बध्यमानं तस्मादागच्छत् सम्बध्यते अनागच्छद्वा आद्ये द्रव्यत्वापत्तिः द्वितीये सम्बन्धानुपपत्तिः। किञ्च विनष्टे घटे सामान्यमवतिष्ठते? विनश्यति? स्थानान्तरं गच्छति? वा प्रथमे निराधारत्वापत्तिः, द्वितीये नित्यत्ववाचोयुक्त्ययुक्तिः, तृतीये द्रव्यत्वप्रसक्तिः इत्यादि दूषणग्रहग्रस्तत्वात् सामान्यमप्रामाणिकम्। तदुक्तम् "अन्यत्र वर्त्तमानस्य ततोऽन्यस्थानजन्मनि। तस्मादचलतः स्थानाद्वृत्तिरित्यतियुक्तता। यत्रासौ वर्त्तते भावस्तेन सम्बध्यते न तु। तद्देशिनञ्च व्याप्नोति किमप्येतन्महाद्भुतम्। न याति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्न चांशवत्। जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिरिति"। अनुवृत्तप्रत्ययः किमालम्बन इति चेत् अङ्ग अन्यापोहालम्बन एवेति सन्तोष्टव्यमायुष्मतेति अलमतिप्रसङ्गेन"।

विवरणोपन्यासे चायं पक्षः पूर्व्वपक्षीकृत्य दूषितो यथा "अथैवं घटादिषु क्षणिकत्वं साध्येत विमताः उपान्त्याद्यो घटसत्ताक्षणाः स्वस्वानन्तरक्षणभाविघटनाशव्याप्ताः घटसत्ताक्षणत्वादन्त्यघटक्षणवदिति" तन्न विमतो घटनाशक्षणो घटसत्तायाम् कालत्वात् सम्मतवदित्याभासमानत्वात् । अथ घटाभावानुभवविरोध इति चेत् तर्हि क्षणिकत्वानुमानेऽपि सोऽयं घट इति प्रत्यभिज्ञाविरोधोऽस्त्वेव । ननु सर्व्वे भावाः क्षणिकाः अर्थक्रियाकारित्वात् व्यतिरेकेण शशविषाणवत् विपक्षे स्थायिनोऽर्थक्रियानुपपत्तिर्बाधिका । न च स्थायिन एव पदार्थस्य निमित्तसंयोगादन्यथाभूतस्यार्थक्रियापूर्व्वकं कार्य्यमुत्पादयितुं सामर्थ्यं न क्षणिकस्येति वाच्यम् किमसौ स्थायी पदार्थ एकमेव कार्य्यमुत्पादयेत् ? उत युगपदनेकानि ? उताहो क्रमेणानेकानि ?, तत्र प्रथमद्वितीययोः क्षतं स्थायित्वेनासत्कार्य्योत्पादनस्य क्षणिकेनैव सिद्धेः । न तृतीयः समर्थस्य क्षेपायोगात् । अतो भावानामेकक्षणस्थैव क्षणोऽर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वमिति, नैतद्युक्तं त्वन्मते अर्थक्रियायाः दुर्निरूपत्वात् । किमर्थक्रिया नाम संविदां स्वगोचरज्ञानजननं ? किं वा क्षणान्तरोत्पादनम् ? आद्येऽपि स्वसन्ताने तज्जननं? पुरुषान्तरसन्ताने वा? सर्व्वसन्ताने वा? नाद्यः संविदां स्वप्रकाशत्वेन तदसम्भवात्, अस्तु तर्हि द्वितीयः, देवदत्तसंवेदनं हि स्वप्रकाशमपि यज्ञदत्तसंवेदनस्य विषयत्वाज्जनकं भविष्यतीति, तदसत् न तावत् प्रत्यक्षज्ञानस्य विषयतया जनकमिति शक्यं वक्तुं, न हि पुरुषान्तरज्ञानं प्रत्यक्षतया कश्चिद्दृष्टं । नाप्यनुमानज्ञानविषयतया जनकं त्वया पुरुषान्तरप्रत्यक्षज्ञानमेव विषयजन्यमित्यङ्गीकारात् । ननु तर्हि तृतीयोऽस्तु सर्व्वज्ञस्य हि प्रत्यक्षज्ञानं सर्व्वपुरुषगतसंवेदनानि विषयीकुर्व्वत् तैर्जन्यते, मैवं तथा सति सोपप्लवैः सांसारिकसंवेदनैरीश्वरसंवेदनमप्युपप्लुतं स्यात् तन्मते ज्ञानज्ञेययोरभेदात् । अथ ईश्वरज्ञानमुपप्लुतमपि नोपप्लवदोषं भजते तत्त्वज्ञानेनोपप्लवस्य बाधादिति चेत् मैवं न तदेव ज्ञानं सोपप्लवं बाधते उपप्लवस्यैकस्मिन्नेव क्षणे प्राप्तिबाधयोरसम्भवात् नापि ज्ञानान्तरमुत्पाद्य उपप्लवं बाधितुं क्षमते पूर्व्वज्ञानोपप्लवस्य ज्ञानान्तराविषयत्वात् विषयत्वे पूर्व्वज्ञानान्तरमप्युपप्लुतं सत् कथं बाधकं स्यात् ? नचोपप्लवांशं विहाय संवेदनांशस्यैवेश्वरज्ञानं प्रति विषयतया जनकत्वं, तस्मिन् सत्युपप्लवानभिज्ञः कथमीश्वर उपदिशेत् । नापि क्षणान्तरोत्पादनमर्थक्रियेति द्वितीयः पक्षः, त्वत्प्रक्रियया चरमक्षणस्यासत्त्वप्रसङ्गात् तथा हि विज्ञानानि स्थायित्वकल्पनया द्रव्यगुणादिदोषैर्विषयैश्चोपप्लुतानि पूर्व्वपूर्व्वसजातीयविज्ञानलक्षणेभ्यः संस्कारेभ्य उत्तरोत्तराण्युत्पद्यन्ते तत्र सर्व्वं क्षणिकमिति भावनया स्थायित्वकल्पना निवर्त्तते स्वलक्षणमिति भावनया द्रव्यगुणादिकल्पना नश्यति दुःखमिति भावनया रागादिदोषप्रवृत्तिसुखदुःखोपप्लवाः क्षीयन्ते, शून्यमिति भावनया विषयोपप्लवविगमः । ततश्च भावनाभेदैश्चतुर्व्विधैश्चतुर्व्विधसंस्कारविरोधिभिश्चतुर्व्विधोपप्लवे क्रमेण मन्दीकृते भावनाप्रकर्षस्यान्त्यभूतादुपान्त्यप्रत्ययात् सर्व्वोपप्लवविरहि विज्ञानमुत्पद्यते तच्च संस्कारसन्तानान्त्याच्चरमक्षण इति गीयते, तस्य च कार्य्याभावादसत्त्वापत्तौ तथैव क्रमेण पूर्व्वपूर्व्वज्ञानानामप्यसत्त्वमाप्नुयात् । चरमक्षण ईश्वरज्ञानस्य जनकस्तद्विषयत्वादिति चेत् तर्हि चरमक्षणसर्व्वज्ञज्ञानयोर्विशुद्धतया तुल्यस्वभावयोरेकसन्तानत्वं स्यात् तुल्यस्वभावयोः कार्य्यकारणभावस्यैकसन्तानलक्षणत्वात् ततश्च सन्तानाविच्छेदादनिर्मोक्षः स्यात् । सर्व्वज्ञसन्तानप्रवेश एव मोक्ष इति चेत् एवमपि चरमक्षणस्य ईश्वरज्ञानविषयत्वं दुर्निरूपमिति, तज्जनकत्वं दूरापास्तं, भेदे हि सति संविदो विषयविषयिभावः न चेह भेदोऽस्ति । न तावत् संवित् संविदन्तरात् संविदाकारेण भिद्यते तथा सति वैलक्षण्यसिद्धये प्रतियोगिनोऽसंवित्त्वप्रसङ्गात् नाप्यसंविदाकारेण धर्म्मिणोरसंवित्त्वप्रसङ्गात् तस्माच्चरमक्षणस्य सर्व्वज्ञज्ञानोत्पादनलक्षणयाऽर्थक्रियया सत्त्वं दुःसम्पादम् । यदाप्यर्थक्रिया कल्प्येत तदापि सा किं कारणस्य सत्त्वं सम्पादयति ? उत प्रतीतिम् ? नाद्यः कार्य्यात् प्रागेव कारणस्य सत्त्वात् अन्यथा कारणत्वायोगात् । द्वितीये तत् कार्य्यं स्वकार्य्येण प्रतिभासितं सत् कारणप्रत्यायकं तदपि तथैवेत्यनवस्था स्यात् । ननु स्वयमेव स्वात्मानं प्रकाशयतीति नानवस्थेति चेत् तर्ह्यर्थक्रिया प्रतीतिहेतुरिति पक्षो हीयेत । स्वयमेव स्वार्थक्रियेति वदत आत्माश्रयं दुर्निवारम् । तदेवं न सत्त्वमर्थक्रियाकारित्वं किन्तु स्वाभाविकः कश्चिद्धर्मः, तथा चैकस्मिन् क्षणेऽर्थक्रियां कृत्वा पुनस्तूष्णीम्भूतस्यापि स्थायिनः सत्त्वं न विरुध्यते । यदुक्तं स्थायिनः क्रमेणानेककार्य्योत्पादकत्वं नास्ति समर्थस्य क्षेपायोगात् इति तदसत् शक्तस्यापि सहकारिसन्निधानविशेषक्रमापेक्षया कार्य्यक्रमोपपत्तेः लोके तथैवानुभवात् । अथ मतम् शक्तस्य सहकार्य्य-

पेक्षाया अप्ययुक्तत्वात् अशक्ता एव सर्वे पदार्थाः परस्परापेक्षया सामग्रीं जनयन्ति सा च शक्ता कार्य्यमुत्पादयति, तदयुक्तं सामग्रीं प्रत्यपि शक्तत्वे पदार्थानामन्योन्यापेक्षा न युक्ता अशक्तत्वे च तदजनकत्वात् निष्फलाऽन्योन्यापेक्षेति अनपेक्षैव सर्वत्र स्यात् । मा भूत् क्वापि सहकार्य्यपेक्षेति चेत् न अनुभवविरोधात्, न चानुभवोभ्रान्तः, बाधाभावात् । यद्यपि शक्तस्याशक्तस्य वाऽपेक्षा न युक्तेत्युक्तं तथापि शक्तत्वाशक्तत्वविनिर्मुक्तस्य मात्रस्य सहकार्य्यपेक्षा स्यात् न्यायस्यास्य त्वयाप्यङ्गीकार्य्यत्वात् । तथा हि कार्य्यसत्त्वेऽसत्त्वहानिः असत्त्वे चासंबद्धता कारणविशेषेण कार्य्यविशेषस्य समवायानिरूपणात् भवं सर्वस्मादुत्पद्येतेति परेण चोदिते सत्त्वासत्त्वसम्बद्धत्यासंबद्धत्वविशेषं विमुच्य नियतपूर्व्वभावि कारणं नियतोत्तरभावि कार्य्यमिति त्वया निरूपणीयस्य अन्वयव्यतिरेकौ तत्र निरूपकौ स इति चेत् सहकारिणोरपि तौ स एव तस्मादस्त्वेव सहकार्य्यपेक्षा तत्कृतस्योपकारविशेषस्य चिन्त्यताम् । यत्त्वेकदेशी मन्यते अन्वयव्यतिरेकसिद्धा भूम्युदकादिसहकारिणो बीजाख्ये कारणे विशेषमुच्छूनताख्यं जनयन्ति सतस्तद्बीजमङ्कुराख्ये कार्य्ये शक्तम् अन्यथा गुपकारो भूम्यादिर्बीजेन नापेक्ष्येतेति, तदसत् बीजं स्वगतविशेषोत्पत्तौ शक्तं न चेत् सहकारिसन्निधानमपि न तं जनयेत् ततो नाङ्कुरोत्पादनेऽपि शक्ष्यति । अथ शक्तं तदापि यदि सहकारिसहकृतः विशेषान्तरं प्राप्योच्छूनतायां शक्तं स्यात् तदाऽनवस्था स्यात् । अथ तदर्थ्यमेव तत्र शक्तं तदाङ्कुरेऽपि विशेषमन्तरेणैव शक्तं स्यात् । अथ मतम् अङ्कुरोत्पत्तिरुच्छूनत्वजन्मपूर्व्विका उच्छूनतोत्पत्तिस्तु सहकारिसन्निधिमात्रसाध्या तथैव दृष्टत्वादिति चेत् न तथासति शक्तिमता कारणेन स्वात्मन्यनुपकुर्व्वद्भिरपि सहकार्य्यपेक्ष्यत इति त्वयैव स्वमतव्याघात आपादितः स्यात् । तस्मात्सैकदेशिपक्षो युक्तिसहः तत्पत्रं पञ्चमतमादरणीयं न हि वयं तद्वत्कारणस्वरूपे सहकार्य्युपकारं ब्रूमः किं तर्हि क्षणिकात्मकात् कारणादुत्पद्यमानं कार्य्यं सहकारिणमपेक्षते कार्य्यस्य बहुकारणसाध्यत्वादिति ब्रूमः । यद्यपि स्थायिकारणमतेऽप्येतावत् समानं तथापि तन्मते यावत् कारणसत्त्वं नैरन्तर्य्येण कार्य्योत्पत्तिर्दोषः नियामकाभावात् । न च सहकारिसम्बन्धो नियामकः सम्बन्धस्यापि यावत्सम्बन्धिसत्त्वं भावतव्यत्वात् । न च तस्य सम्बन्धान्तरं नियामकम् अनवस्थापातात् । न च वाच्यं क्षणिकपक्षेऽपि न कारणसत्त्वक्षणे कार्य्यं जायते तयोर्यौगपद्यप्रसङ्गात् अन्यदा जन्माङ्गीकारे चानियमापत्तिरिति, कारणान्तरक्षणस्य कार्य्यनियामकत्वात् अतः क्षणिकत्वपक्ष एव श्रेयान्, नैवं सर्व्वत्र हि कार्य्यकारणभावो व्याप्तिबलेन निश्चेतव्यः तत्र किं त्वन्मते कार्य्यकारणव्याप्तिर्धूमाग्निव्यक्त्योः ? उत तत्सन्तानयोः ? । नाद्यः क्षणिकयोरन्वयव्यतिरेकबुद्धिद्वयकालावस्थानाद्योगात् । द्वितीयेऽङ्गारावस्थादग्नेर्धूमो जायेत तत्सन्तानपातित्वाविशेषात् कार्ष्ठाभावात्तदा जन्मनेति चेत् तथापि सन्तानेन विद्यमानत्वात् नचाग्निकाष्ठयोः सम्बन्धाभावः सन्तानद्वयनित्यत्वेन तद्व्याप्त्यनिर्व्वाहत्वात् । सम्बन्धः सम्बन्धान्तरपूर्व्वकत्वात् न सदातन इति चेत् न अनवस्थापत्तेः । क्षिचतुरकार्त्विश्वान्तदभ्युपगमेन नानवस्था इति चेत् तर्हि स्थायिकारणाभ्युपगमेऽप्यनवस्थाया । सुपरिहरत्वान्नोक्तदोषः । ननु स्थिरकारण उपकारकत्वाङ्गीकारे यदि स्थायित्ववादी स्वमतमपि समीकुर्य्यात् तर्हि तत्राङ्गीकुर्म इति चेत् धूमकाष्ठयोः कार्य्यसहकारिणोरुपकार्य्योपकारकभावस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धस्यावश्यं नीयत्वादन्वयव्यतिरेकयोरुपकार्य्योपकारकभावसाधकत्वं मूलकारणतत्कार्य्ययोरग्निधूमयोरपि तस्मादुपकारके सहकारिणि मतद्वयेऽप्यपेक्षा समाना । तथा च क्षणिकपक्षे यथैकस्य वह्नेः सहकारिभेदात् देशभेदाच्च युगपदनेककार्य्यसमभ्युपेयते वह्निः स्वदेशे वह्न्यन्तरं जनयति उपरिष्टाद्धूमम्, अन्तस्ताद्भस्म, पुरुषे विज्ञानञ्चेति तथा स्थायिपक्षेऽप्येकस्य कारणस्य कालभेदात् सहकारिभेदाच्चानेककार्य्यजनकत्वात् तत्र क्रमकारित्वं किं न स्यात् । न चैतावता क्षणिकस्थायिवादिनोर्मतसाङ्कर्य्यं शङ्कनीयं पूर्व्वस्य प्रतिकर्म्मव्यवस्थावादस्यान्ते निराकृतत्वात् । तदेवमतिदुष्टं क्षणिकविज्ञानवादिमतमुपेक्ष्य कूटस्थनित्यचैतन्यं सर्व्वमध्यभातया प्रतीयत इत्ययमेव वेदान्तवादोऽतिनिर्दोषत्वादादरणीय" इति ।

आत्मतत्त्वविवेके च "अथ बाधकं भवदात्मनि क्षणभङ्गोवेत्यादिना" पञ्चविप्रतिपत्तीनामात्मविदां मध्ये प्रथमविप्रतिनिरासेऽस्य विस्तरो द्रष्टव्यः ।

क्षणभङ्गुर त्रि॰ क्षणं प्राप्य भङ्गुरः । क्षणमात्रेण विनाशशालिनि "यदि पुनरसौ किमपि नाहमास्मदस्ति किञ्चिदपि वस्तु स्थिरं, विश्वमेव क्षणभङ्गुरम् अलीकं न्यवहारयेरन् न किञ्चिदपि कामयेरन् न चाकामयमानाः

कोऽपिचिदपि प्रवर्त्तन्ते” व्याख्या॰ शिरोमणिः [शब्दमा॰

क्षणारामिन् पुंस्त्री॰ क्षणेऽल्पं रमते रम-णिनि । पारावते

क्षणिक त्रि॰ क्षणः स्वसत्ता व्याप्यतयाऽस्त्यस्य ठन् । क्षणमात्र स्थायिनि । तल्लक्षणञ्च व्याप्तत्वविवेकव्याख्याने रघुनाथ शिरोमणयुक्तम् यथा

“क्षणिकत्वञ्च स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणा-नुत्पत्तिकत्वे सति कादाचित्कत्वम् उत्पत्तिमत्त्वं वा । उत्पत्तिश्च स्वाधिकरणक्षणाद्यतदागभावप्रतियोगित्वेन सम्बन्धः । समयश्च स्वाधेयपदार्थप्रागभावानाधारः समयः अस्तिस्तु विधेर्यौगिकानां प्रागभावे चरमत्वं से च, निषेधस्य बौद्धानामलीके, स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणत्वाभावत्त्वं क्षणिकत्वमिति तु न्यायः” । अत्र गदाधरव्याख्या कादाचित्कशब्दे १८८० पृ॰ दर्शिता अत्र कादाचित्कत्वं सत्त्वे सति किञ्चित्कालवृत्त्यभावप्रतियोगित्वम् । “क्षणिकत्वम् स्वोत्पत्त्यव्यवहितध्वंसप्रतियोगित्वम्” सुधाक॰ । २विद्युति स्त्री हेम॰

क्षणित त्रि॰ क्षणः सञ्जातोऽस्य तार॰ इतच् । जातक्षणे

क्षणिन् त्रि॰ क्षणः विश्रान्तिकालः उत्सवो वाऽस्त्यस्य इनि । क्षणात् १विश्रान्ते २उत्सवान्विते च । “तं विश्रान्तं शुभे देशे क्षणिनं कल्पमच्युतम्” भा॰ स॰ १२अ॰ । स्त्रियां ङीप् सा च ३रात्रौ शब्दर॰

क्षणेपाक पु॰ क्षणे पच्यते पच—कर्मणि घञ् न्यङ्क्वा॰ कुत्वम् अलुक्स॰ । क्षणेन पच्यमाने पदार्थे । [च क्षतम् ।

क्षत् स्त्री॰ क्षण—भावे संप॰ क्विप् । हनने १विदारणे २पीडने

क्षत त्रि॰ क्षण-क्त । १विदारिते २पीडिते ३दर्पिते च । “स्त्रीरत्नक्षमणेन पत्रिणा हृदि क्षतेनोरसिदव्यमर्पणः” रघुः । ४क्षतयुक्ते “कुञ्जराणामसृङ्गिः क्षतक्षुद्धार शोणितैः” कुमा॰ “क्षतविसरेषु दिग्भूमुखेषु” भट्टिः क्षतयोन्या अपि स्त्रियाः” “कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता” इति च नारदः । विदारणञ्च शस्त्रादिकरणकशरीरविभागः, “अक्षुलीरोरसंस्ता” रघुः । सर्पेण दंशनेनाङ्गल्याविदारणात्मतत्वात् । भावे क्त । ५विदारणे न॰ “नखक्षतानीव वनस्थलीनाम्” कुमा॰ “अनकङ्गेनाऽपि सुन्दर ! हरसि मनांसि यतः क्षतम् किं पुनरक्षतस्त्वं नखरक्षतैस्सह्याः” सा॰ द॰ । ६घर्षणे “क्षतोज्ज्वलाङ्कुठनखांशुभिन्नया” माघः । उपचारात् तत्कार्ये ७दुःखादौ “क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः” रघुः उपचारात् (वा) इति प्रसिद्धे क्षतरक्त

पूयादौ ८व्रणे हेमच॰ “प्रकुपितास्तु दोषास्तेऽभिपन्ना-मांसशोणिते प्रदूष्य कण्डूं जनयन्ति तत्र कण्डूयनात् क्षतं समुपजायते क्षते दुष्टांशजाः प्ररोहाः पिच्छिलरुधिरस्राविणो जायन्ते कूर्चिकाोऽप्यन्तरसुपरिस्रावा” सुश्रु॰ “यस्तु क्षतेपूपयुज्यते स भूयःकल्क इति संज्ञां स भते” सुश्रु॰ व्रणशब्दे विवृतिः ।

क्षतनिमित्तमरणेऽशौचभेदमाह शु॰ त॰ व्यासः “क्षतेन म्रियते यस्तु तस्याशौचं भवेन्नहि । आ सप्ताहाच्चिराच्च स्यात् इयरात्मनः परम् । शस्त्रघाते त्र्यहादूर्द्ध्वं यदि कश्चित् प्रमीयते । अशौचं प्राकृतं तत्र सर्व्ववर्णेषु निश्चयः” । “अत्र शस्त्रघातपदं क्षतेतरशस्त्रघातपरं पारिभाषिकशस्त्रघातपरमपि । यथा देवीपु॰ “पक्षिमत्स्यमृगैर्ये तु दंष्ट्रिशृङ्गिनखैर्हताः । पतनानशनप्रायैर्ज्वाल्किविषवन्धनैः । हता जलप्रवेशेन ते वै शस्त्रहताः स्मृताः” । अन्यथा क्षतं विना पतनादिभिर्विलम्बकृतानां दिनत्रयमपि अशौचं व्यवस्थायः स्यात् । न च शास्त्रीये व्यवहारेऽन्तरङ्गत्वेन पारिभाषिकप्रकरणस्यैव युक्तत्वमिति वाच्यम् व्याङ्गे पारिभाषिकापारिभाषिकशब्दयोः तत्प्रकरणवदत्रापि तथा युक्तत्वात् पारिभाषिकत्वादेव न प्रकरणनियमः” शु॰त॰

क्षतकास पु॰ ५त॰ । क्षतजाते कासभेदे “पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः” भावप्र॰ । कासशब्दे २०४२पृ॰ विवृतिः [शब्दच॰ । २लाक्षायां स्त्री हेम॰ ।

क्षतघ्न पु॰ क्षतं हन्ति हन हेतौ-क । (कुकुरसोंगा) क्षुपभेदे ।

क्षतज न॰ क्षतात् जायते जन-ड । १रुधिरे “अमरः स च्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुः” रघुः “क्षतजकषायर्षभत्रु णा च भ्रमता” काद॰ २पूये हेम॰ । ३क्षतजातमात्रे त्रि॰ । सुश्रुतोक्ते ४कासभेदे कासशब्दे तद्विस्तार उक्तप्रायोऽपि स्पष्टार्थं सुश्रुतवाक्यमत्रोदाह्रियते यथा

“उक्ता ये हेतवो नृणां रोगयोः श्वासहिक्कयोः । कासस्यापि च विज्ञेयास्त एवोत्पत्तिहेतवः । धूमोपघातद्रजसस्तथैव व्यायामरूक्षान्ननिषेवणाच्च । विमार्गगत्वादपि भोजनस्य वेगावरोधात् क्षवथोस्तथैव । प्राणो ह्युदानानुगतः प्रदुष्टः संभिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोषः । निरेति वक्त्रात्सहसा सदोषः कासः स विद्भिर्विहितस्तु । स वातपित्तप्रभवः कफाच्च क्षतात्तथान्यः क्षयजोऽपरश्च । पञ्चप्रकारः कथितो भिषग्भिर्विवर्द्धितो यक्ष्मविकारकृत् स्यात् । भविष्यतस्तस्य तु कण्ठकण्डूर्भोज्योपरोधो गलतालुलेपः । स्वशब्दवैषम्यमरोचकोऽग्निस्य दव लिङ्गानि भवन्त्यमूनि ।

हृच्छूलमूर्द्धोदरपार्श्वशूली क्षामाननः क्षीणबलस्वरौजाः । प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन कासेत् शुष्कं स्वरभेदयुक्तः । उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्द्दितस्तिक्तमुखस्तृषार्त्तः । पित्तेन पीतानि वमेत्कटूनि कासेत् स पाण्डुः परिदह्यमानः । विलिप्यमानेन मुखेन सीदन् शिरोरुगार्त्तः कफपूर्णदेहः । अभक्तरुग्गौरवसादयुक्तः कासेद्भृशं सान्द्रकफः कफेन । वक्षोऽतिमात्रं विहतस्य यस्य व्यायामभाराध्ययनाभिघातैः । विश्लिष्टवक्षाः स नरः सरक्तं ष्ठीव्यभीक्ष्णं क्षतजः स उक्तः । अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजनिग्रहैः । रूक्षस्योरः क्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् । स पूर्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सशोणितम् । कण्ठेन रुजताऽत्यर्थं विभिन्नेनेव चोरसा । सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना । दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना । पर्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्यपीडितः । पारावतस्वनाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात्" ।

क्षतजव्रण पु० भावप्र० उक्ते व्रणभेदे
"पृथक् समस्तदोषोत्था रक्तजागन्तुजौ तथा । व्रणशोथाः षडेते स्युः संयुक्ताः शोथलक्षणैः । (शोथलक्षणैः पूर्वोक्तैः) विशिष्टं रूपमाह । "विषमं पच्यते वातात् पित्तोत्थश्चाचिराच्चिरम् । कफजः पित्तवच्छोथो रक्तागन्तुसमुद्भवौ" । अत्र रक्तजेत्युक्तेः क्षतजव्रणस्येव शब्दस्यौचित्यात् शब्दकल्पद्रुमे क्षतव्रणशब्दकल्पनं प्रामादिकम्
भावप्र० उक्ते ५ पिपासाभेदे स्त्री यथा
"भयश्रमाभ्यां बलसंक्षयाद्वा ऊर्द्ध्वं चितं पित्तविवर्द्धनैश्च । पित्तं सवातं कुपितं नराणां तालु प्रपन्नं जनयेत् पिपासाम् । स्रोतःस्वपांवाहिषु दूषितेषु दोषैश्च तृट् सम्भवतीह जन्तोः । तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी क्षयात्तथान्याऽऽमसमुद्भवा च । भक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां निबोध लिङ्गान्यनुपूर्वशस्तु" । नराणां चितं स्वस्थान एव सञ्चितं पित्तं सवातं पित्तविवर्द्धनैः कट्वम्लोष्णादिभिः कुपितं भयश्रमाभ्यां बलसंक्षयाद्वा ऊर्द्धगादेव वातः कुपितः । तद्द्वयम् ऊर्द्ध्वं प्रसरत् तालु प्रपन्नं सत् पिपासां जनयेत् । न केवलं तालुन्येव दूषिते तृष्णा भवति । किन्तु जलवाहिस्रोतःस्वपि अत आह स्रोतःस्वित्यादि । अत्र बहुवचनं न युक्तम् । यतो जलवहे द्वे स्रोतसी सुश्रुतेनोक्ते । उच्यते । तयोरेवानेकप्रतानयोगात् दोषः । अपांवाहिषु स्रोतःस्विति जिह्वादेरप्युपलक्षणम् यत आह चरकः "रसवाहिनीश्च धमनीर्जिह्वा हृदयगलतालु क्लोम च । संशोष्य नृणां देहेषु कुरुतस्तु भृशमतिप्रबलौ पित्तानिलाविति । संख्यामाह तिस्र इत्यादि । तृष्णायाः सामान्यलक्षणमाह । "सततं यः पिबेत्तोयं न तृप्तिमधिगच्छति । पुनः काङ्क्षति तोयञ्च तं तृष्णार्दितमादिशेत्" । क्षतजामाह "क्षतस्य रुक्शोणितनिर्गमाभ्यां तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु" । क्षतस्य शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य रुक् पीडा" ।

क्षतविध्वंसिन् पु० क्षतं विध्वंसयति वि+ध्वन्स+णिच्-णिनि ६त० । रुद्रदारकवृक्षे शब्दच०

क्षतव्रत पु० क्षतं व्रतमस्य । स्खलितव्रतधारिणि अवकीर्णिनि अमरः तत्प्रायश्चित्तमाह प्रायश्चित्तविवेके "अथावकीर्णिप्रायश्चित्तम् "अथावकीर्णी मैथुनेन क्षतव्रतः यथाह याज्ञवल्क्यः "अवकीर्णी भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम्" प्रायश्चित्तमाहाङ्गिराः "अवकीर्णं निमित्तञ्च ब्रह्महत्याव्रतञ्चरेत् । चर्म्मवासाः षण्मासांस्तथा मुच्येत किल्विषात्" । अवकीर्णमवकीर्णिता भावे क्तः । अत्र सार्द्धसप्तभेदवः । इदं प्रमादकृतम् एतद्विषय एव याज्ञवल्क्यः "अवकीर्णी भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् । गर्द्दभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं स विशुद्ध्यति" । प्रयत्नात् स्त्रियमनुपागच्छतु प्रसङ्गे तु मनुः "एतस्मिन्नेव संप्राप्य वसित्वा गर्द्दभाजिनम् । सप्तागारांश्चरेद्भैक्ष्यं स्वकर्म परिकीर्त्तयन् । तेभ्यो लब्धेन भैक्ष्येण वर्त्तयन्नेककालिकम् । उपस्पृशंस्त्रिषवणमब्देन स विशुद्ध्यति" । एतद्विषय एवाभ्यासे शातातपः "अथातोऽवकीर्णिप्रायश्चित्तं व्याख्यास्यामः "ब्रह्मचारी यद्यवकीर्येत चतुर्थकालमब्दं भैक्ष्यं चरेदेवं पतोभवतीति" तथा पैठीनसिरपि "अवकीर्णी गर्द्दभाजिनं वसेत् संवत्सरं प्राजापत्यं चरेत्" मनुशङ्खलिखिताभ्यान्तु विकल्प एवोक्तः । तद्यथा "सप्तरात्रं यावकीर्ण्येत भैक्ष्याग्निकार्ये कृत्वा नु सद्यः कामादुत्सर्गे रेतसोऽन्यत्र स्वप्नात् तत्र प्रायश्चित्तं महाव्याहृतिभिर्जुहुयात् ओङ्कारपूर्विकाभिः संवत्सरं वा नक्तं भैक्ष्यञ्चरेत् चतुर्थकाले मितभुक्गायत्रीं तत्सहस्रमाभ्यसेदिति" । गायत्रीमपि संवत्सरं जपेदित्यर्थः । महाव्याहृतिहोमस्य लघुत्वादातिदेशिकावकीर्णित्वेन भैक्षाग्नित्यागे स्त्रियं विना कामात् सकृद्रेतस्त्यागे व्यवतिष्ठते, स्त्रियं विनापि कामाद्रेतस उत्सर्गे प्रमादगमने च यमः "ब्रह्मचारी चेत् स्त्रियमुपेयादरण्ये

चतुष्पथे लौकिकेऽग्नौ रक्षोदैवतं गर्दभं पशुमालभेत नैर्ऋ-
तं वा चरुं निर्वपेत् तस्य जुहुयात् कामाय स्वाहा काम-
कामाय स्वाहा । नैर्ऋत्यै स्वाहा रक्षोदेवताभ्यः स्वाहा
इति एतदेव रेतसः प्रयत्नोत्सर्गे दिवा स्वप्ने व्रतान्तरेषु च"।
अमत्या बाल्याद्वाऽतो विसर्गे दिवास्वप्ने चाध्याये चैवम् । प-
शोरभावे नैर्ऋतं चरुं निर्वपेदित्यर्थः । एतच्चाभावाख्यायां
कर्त्तव्यमित्याह बौधायनः । "अथावकीर्णामावस्यायां
निशाग्निमुपसमाधाय संपरिस्तीर्य्य दार्व्वीं कौशिकीं
परिचेष्टां कृत्वा द्वे आज्याहुती जुहुयात्" । अत्र
च व्रतान्तरेष्वित्यभिदधता वशिष्ठेन द्वादशाहादिकव्रतेषु
पुण्यार्थचान्द्रायणादिषु च यथातिदिष्टं तथा चैतदतिदिष्ट-
मविशेषात् । अतएव "कामतो रेतसः सेकं व्रतस्थस्य
द्विजन्मनः । अतिक्रमं व्रतस्याहुर्धर्म्मज्ञा ब्रह्मवादिनः"
इति मनुना सामान्येनैवावकीर्णिलक्षणमभ्यधायि अका-
मतो रेतसः स्रावे मनुः "स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः
शुक्रमकामतः । स्नात्वार्कमर्चयित्वा तु पुनर्म्मामित्यृचं जपे-
त्"। ब्रह्मचारिणो गुरुदारगमने तु तद्गमनोक्तप्रायश्चित्ते-
नैव गुरुणा लघ्ववकीर्णिप्रायश्चित्तं कृतम्भवेत् । यथा
ब्रह्मवधनिमित्तप्रायश्चित्तेनैव गुरुणा तदान्तरीयकावगोरण
प्रायश्चित्तं सम्पद्यते"।

क्षतहर न० क्षतं हरति हृ—हेतौ ट । क्षतहरणहेतौ १अगु-
रुचन्दने शब्दच० । २क्षतहारकमात्रे त्रि०

क्षताशौच न० क्षतनिमित्तमशौचम् । व्रणादिक्षतकृते
अत्युक्ते अशौचे । "समरः क्षतकी क्षयी मत्तोन्मत्तर-
जस्वलाः । क्षतवत्सुरवत्सुश्च दर्शान्यद्दौ स्वकालतः"
प्रा०त० देवलः । अशुचित्वमथाह तत्रैव सएव । "दन्त-
जन्मसंहार्य्यं लेपं मन्येत दन्तवत् । न तत्र बहुशः
कुर्य्यात् यत्नमुद्धरणे पुनः । भवेदशौचमत्यन्तं तृणवेधनात्
क्षते क्षते"। तृणवेधादित्युपलक्षणं व्रणहेतुमात्रस्य ।
अशौचापवादः "चन्द्रसूर्य्योपरागे चैव क्षतानां पिण्डकर्म्म-
णि । महातीर्थे तु संप्राप्ते क्षतदोषो न विद्यते" प्रा०त०
पुलस्त्यः । क्षतानां पिण्डकर्म्मणि निरवकाशत्वात् विना
निक्षेपकदानादौ । संप्राप्ते नियतशाकादिना सम्यक्प्राप्ते ।

क्षति स्त्री क्षण-क्तिन् । १हानौ,२अपचये३नाशे च । "क्रियाणां
न क्षतिः काचिद्रथस्य न मातले:" भा० व० १७२अ० ।
"द्विषां क्षतीर्दा प्रथमे शिलीमुखाः" किरा०

क्षतोदर क्षतजाते उदररोगभेदे उदरशब्दे ११५० पृ० विवृ-
तिः । शल्यमित्यादि तल्लक्षं सुश्रुतवाक्यं भावप्र० व्या-
ख्याय चरकमुनि क्षतातिप्रदर्शनेन विशेष उक्तो यथा
"शल्यं कण्टककर्करादि । अशोपहृतं भुक्तं यत् अन्नं
भिनत्ति यथा अन्यथा आगतं भोजनं विना आगतं, शर्क-
राभिरितरथापि यदन्नं भिनत्ति तत् । उपलक्षणम् ।
जृम्भणमत्यशनं वा यदन्त्रं भिनत्ति । यतउक्तञ्चरकेण
शर्करातृणकाष्ठास्थिकण्टकैरन्नसंयुतैः । भिद्यते अन्त्रं
यदा भुक्तं जृम्भयात्यशनेन चेत्"। तस्मात् भिन्नादन्नात् ।
गुदतस्तु भूयः कुन्तात्मकं पुनर्गुदतः स्रवेदित्यर्थः ।
दाल्यति विदार्य्यत एव । पदाविहारार्थत्वात् । एतत्
क्षतोदरमन्यान्तरे परिस्राव्युदरमादिष्टम्"

क्षत्तृ पु० स्त्री० क्षद—संवृतौ संज्ञायाम् तृच् अनिट् । १सारथौ
२द्वाःस्थे ३क्षत्रियायां शूद्रेण जाते वर्णसङ्करे पुंस्त्री०
अमरः स्त्रियां ङीप् । ४दासीपुत्रे ५नियुक्ते ६वेधसि पु०
मेदि० ७मत्स्ये शब्दचन्द्रिका० । उपधादीर्घविधौ क्षत्तृशब्दस्य
पृथग्ग्रहणात् औणादिकतृजन्तस्यान्यस्य निषेधेऽपि दीर्घः
क्षत्तारौ "क्षत्तारौ ते प्रजापते । ताविहायतां स्फातिम्"
२,२४,७, "यत् क्षत्तारं ह्वयन्त्या" अथ० ८,६,४८,आ-
र्त्विजनस्याग्निः क्षत्ता विश्वे देवाः सभासदः" श०ब्रा० १३,
५,४,६, "विविक्त्र क्षत्तारम्" यजु० ३०,१३, । "क्षत्रिया
मागधं वैश्यात् शूद्रात् क्षत्तारमेव च" या० उक्तेः
"शूद्रादायोगवः क्षत्ता चण्डालश्चाधमोन्नृणाम् । वैश्य-
राजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः । एकान्तरे त्वानु-
लोम्यादम्बष्ठोग्रौ यथा स्मृतौ । क्षत्तृवैदेहकौ तद्वत्
प्रातिलोम्येऽपि जन्मनि" मनूक्तेश्च क्षत्रियायां विप्रा-
ज्जात इति अमरमतत्वेन शब्दक० उक्तिः प्रामादिकी ।
"क्षत्ता स्यात् सारथौ द्वाःस्थे, क्षत्रियायाञ्च शूद्रजे"
इति नानार्थेऽमरोक्तेः मनुयाज्ञवल्क्यादिवाक्याच्च
"माहिष्योऽर्य्यक्षत्रिययोः क्षत्ताख्यः शूद्रयोः सुतः" इत्यम-
रोक्तौ अर्य्याशूद्रजातस्य क्षत्तृत्वोक्तावपि तत्र अर्य्या स्वा-
मिनी योग्यत्वात्तत्र क्षत्रिया, तेन न पूर्व्वापरविरोध इति
भानुदीक्षितव्याख्या । अतएव मेदिन्याम् "क्षत्ता शूद्रक्ष-
त्रियाजे प्रतीहारे च सारथौ । भुजिष्याजातनयेऽपि
स्त्रावियुक्तवेधसोः पुमान्"। तस्य वृत्तिमाह मनुः "क्षत्तुग्र-
पुक्कसानां तु बिलौकोवधबन्धनम्"। तत्र दासीपुत्रे "ततः
प्रीतमनाः क्षत्ता (विदुरः) धृतराष्ट्रं विशाम्पते ! ।
उवाच दिष्ट्या कुरवो वर्द्धन्त इति विस्मितः । वैचित्र-
वीर्य्यस्तु नृपो निशम्य विदुरस्य तत्" भा०आ०२००अ०।
विदुरस्य दासीपुत्रत्वं विदुरशब्दे वक्ष्यते "ततोऽपश्यत्

विदुरं तूर्णमाराद्ध्यायान्तं सव्यसाचः स राजा। अथाब्रवीत् भ्रातरं भीमसेनं किं नु क्षत्ता वक्ष्यते न समेत्य?" भा० व० ५ अ०। २द्वाःस्थे। "तत द्वाःस्थः प्रविश्यैव प्रक्रमे "ततो हृष्टो महाराजः क्षत्तारमिदमब्रवीत्" "क्षत्तारं कुरुराजस्तु शनैः कर्णमुपाजगत्" इति च भा० वि० ३८ अ०। सारथौ "जानश्रुतिर्ह पौत्रायण उपशुश्राव स ह संजिहान एव क्षत्तारमुवाच" "स ह क्षत्तान्विष्य नाविदमिति" "स ह क्षत्ताऽविदमिति" च छा० उप०। ८कोषाध्यक्षे च "अथ क्षत्ता पाल्पागलीमभिमेष्यति" शत० ब्रा० १३।५।२।८ "क्षत्ता सन्निधिनः कोषाध्यक्षः" भा०

क्षत्त्र पुंन०। क्षतस्त्रायते त्रै—क ५त० क्षद-संभृतौ कर्त्तरि त्र वा अर्द्धर्चा०। १क्षत्त्रिये "यस्य ब्रह्म च क्षत्त्रं च उभे भवत ओदनः" श्रुतिः "यत्र ब्रह्म च क्षत्त्रञ्च सम्यञ्चौ चरतः सह" यजु० २०,२५। "क्षत्त्रं च तपजातिः" वेददी० "क्षतात् किल त्रायते इत्युग्रः क्षत्त्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः" रघुः। अत्र मल्लि० "क्षणु हिंसायामिति धातोः सम्पदादित्वात् क्विप् गमादीनामिति वक्तव्यादनुनासिकलोपे तुगागमे च क्षदिति रूपं सिद्धम् अतः न यात् त्रायते इति क्षत्त्रः सुपीति योगविभागात् कः। तामेतां व्युत्पत्तिं कविरर्थतोऽनुक्रामति क्षतादित्यादिना। उदग्रः उन्नतः क्षत्त्रस्य क्षत्त्रार्थस्य वाचकः शब्दः क्षत्त्रशब्द इत्यर्थः क्षतात् त्रायते इति व्युत्पत्त्या भुवनेषु रूढः किल प्रसिद्धः खलु नापकर्णादिवत् केवलरूढः किन्तु पङ्कजादिवत् योगरूढः"। "नाब्रह्म क्षत्त्रमृध्नोति नाक्षत्त्रं ब्रह्म वर्द्धते। ब्रह्म क्षत्त्रञ्च संयुक्तमिहामुत्र च वर्द्धते" मनुः। क्षद्यते संभ्रियते राष्ट्रं, क्षद-कर्म्मणि त्र। २राष्ट्रे "क्षत्त्रं वा एष प्रपद्यते योराष्ट्रं प्रपद्यते क्षत्त्रं राष्ट्रम्" शत० ब्रा० ।२२। ३क्षत्त्रस्य कर्म्म अण्। तत्कर्म्मणि, "क्षात्त्रं द्विजत्वञ्च परस्परार्थम्" भट्टिः तस्येदमण्। क्षात्त्र तत्सम्बन्धिनि त्रि० "क्षात्त्रं कर्म्म स्वभावजम्" गीता ३उदके ४धने च निघ० ५देहे उणादिको० ६तगरे न० राजनि०

क्षत्त्रकर्म्मन् न० ६त०। "शौर्य्यं तेजोधृतिर्दाक्ष्यम् युद्धे चाप्यपलायनम्। दानमीश्वरभावश्च क्षात्त्रकर्म्म स्वभावजम्" गीतोक्ते कर्म्मभेदे। अत्र क्षात्त्रं कर्म्मेति वा पाठः

क्षत्त्रधर्म्म पु० ६त०। क्षत्त्रादुक्ते क्षत्त्रियस्य धर्म्मभेदे। यथाह हारीतः "राजन्यः क्षत्त्रियश्चापि प्रजा धर्म्मेण पालयन्। कुर्य्यादध्ययनं सम्यग्यजेद्यज्ञान् यथाविधि। दद्याद्दानं द्विजातिभ्यो धर्म्मबुद्धिसमन्वितः। स्वभार्य्यानिरतो नित्यं षड्भागार्हः सदा नृपः। नीतिशास्त्रार्थकुशलः सन्धिविग्रहतत्त्ववित्। देवब्राह्मणभक्तश्च पितृकार्य्यपरस्तथा। धर्म्मेण यजनं कार्य्यमधर्म्मपरिवर्जनम्। उत्तमां गतिमाप्नोति क्षत्त्रियोऽप्येवमाचरन्"।

"त्रीणि राजन्यस्याध्ययनं शस्त्रेण च प्रजापालनं स्वधर्म्मस्तेन जीवेत्" वशिष्ठः। पद्मपु० स्वर्गखण्डे २६ अ० "क्षत्त्रियस्यापि यो धर्म्मस्तं ते वक्ष्यामि पार्थिव!। दद्याद्राजा न याचेत यजेत न च याजयेत्। नाध्यापयेदधीयीत प्रजाश्च परिपालयेत्। नित्योद्युक्तो दस्युवधे रणे कुर्य्यात् पराक्रमम्। ये तु क्रतुभिरीजानाः श्रुतवन्तश्च पार्थिवाः। ये तु युद्धे विजेतारस्ते तु लोकजितो नृपाः। अविक्षतशरीरो हि संगरादुयो निवर्त्तते। क्षत्त्रियस्य तु तत्कर्म्म नाभवत्र यशःप्रदम्। क्षत्त्रियाणामयं धर्म्मो निर्णीतो ह्यग्निभिः परः। नास्य कृत्यतमं किञ्चिद्दाश्नो दस्युविनिग्रहात्। दानमध्ययनं यज्ञो राज्ञां श्रेयोऽभिधीयते। तस्माद्राज्ञा महाराज! योद्धव्यं धर्म्मधीमता। प्रजाः स्वेषु च धर्म्मेषु स्थापयेत महीपतिः। धर्म्मतो ह्येव हि कर्म्माणि कारयेत् सततं प्रजाः। परत्रार्द्धिमाप्नोति नृपतिः परिपालनात्। कुर्य्यादन्यन्न वा कुर्य्यादैन्द्रो राजन्य उच्यते। राजन्यानां करादानं विना वैशाखकञ्च यः। प्रतिपक्षः स निन्द्योऽत्र परत्र चाहवप्रदः। युद्धे पलायनञ्चैव तथा कातरताऽर्थेषु। अपालनं प्रजानाञ्च दाने धर्म्मे विरक्तता। अनवेक्षा स्वराष्ट्रस्य ब्राह्मणानामनादरः। अमात्यानामसम्मानस्तेषां कर्म्मनिवेक्षणम्। भृत्यानाञ्च परीक्षाचो निषिद्धं क्षत्त्रजन्मनाम्। राजन्यस्तु महाराज! यथा क्षेममवाप्नुयात्। तत् शृणुष्व तथाख्यास्ये धर्म्मसंग्रहतत्परः। वेदानधीत्य धर्म्मेण राजशास्त्राणि चानघ!। सनानाटीनि कर्म्माणि कृत्वा होमं निवेश्य च। पालयित्वा प्रजाः सर्व्वा धर्म्मेण जयतां वर। राजसूयाश्वमेधादीन् मखानन्यांस्तथैव च। आहृत्य च यथा पाठं विप्रेभ्यो दत्तदक्षिणः। संग्रामे विजयं प्राप्य तथाल्पं यदि वा बहु। स्थापयित्वा प्रजापालं पुत्रं राज्ये च पार्थिवः। अन्यगोत्रं प्रशस्तं वा क्षत्त्रियं क्षत्त्रियर्षभ!। अर्च्चयित्वा पितॄन् सम्यक् पितृयज्ञैर्यथा-

र्विदि । ऐतान् वर्णधर्म्मान् वेदैरर्चयित्वा प्रयत्नतः । अन्तकाले च सम्प्राप्ते य इच्छेदाश्रमान्तरम् । सोऽनुपूर्व्वाश्रमान् राजन्! गत्वा सिद्धिमवाप्नुयात् । राजर्षित्वेन राजेन्द्र! भैक्ष्यचर्य्याश्रमसेवया । अपेतगृहधर्म्मोऽपि चरेज्जीवितकाम्यया ॥ न चैतन्नैष्ठिकं कर्म्म त्रयाणां भूरिदक्षिणम् । चतुर्णां राजशार्दूल ! प्राहुराश्रमवासिनाम् । बाह्यायत्तं क्षात्रधर्म्मेनिवासानां लोकश्रेष्ठं धर्म्ममासेवमानैः । सर्व्वे धर्म्माः सोपधर्म्मास्त्रयाणां राज्ञो धर्म्मादिति वेदात् शृणोमि । एवं धर्म्मान् राजधर्म्मेषु सर्व्वान् सर्व्वावस्थं संप्रलीनान् निबोध । अल्पाश्रयानल्पफलान् वदन्ति धर्म्मानन्यान् वेदविदो मनुष्याः । महाश्रयं बहुकल्याणरूपं क्षात्रं धर्म्मं नेतरं प्राहुरार्य्याः । सर्व्वे धर्म्माः राजधर्म्मप्रधानाः सर्व्वे धर्म्माः पाल्यमानाश्चरन्ति । सर्व्वत्यागो राजधर्म्मेषु राजंस्त्यागं धर्म्मं चाहुरग्र्यं पुराणम् । मज्जेत् त्रयी दण्डनीतौ हतायां, सर्व्वे धर्म्माः प्रक्षयेयुर्विरुद्धाः । सर्व्वे धर्म्माश्चाश्रमाणां हताः स्युः क्षात्रे त्यक्ते राजधर्म्मे पुराणे । सर्व्वे त्यागा राजधर्म्मेषु दृष्टाः सर्व्वा दीक्षा राजधर्म्मेषु युक्ताः । सर्व्वे लोका राजधर्म्मे प्रविष्टा यथा जीवाः प्राकृतैर्बध्यमानाः । धर्म्मश्रुतानामुपपीडनाय एवं धर्म्मा राजधर्म्मैर्वियुक्ताः । आतुराश्रमधर्म्मांश्च यतिधर्म्मांश्च पार्थिव ! । लोकवेदोत्तराश्चैव क्षात्रे धर्म्मे समाहिताः । सर्व्वाण्येतानि धर्म्माणि क्षात्रे राजन्यसत्तम ! । अप्रतीकं बहुद्वारं धर्म्ममाश्रमवासिनाम् । क्षात्रेणैव हि धर्म्मेण प्रतप्तं क्रियते नृप ! । द्विजार्च्चनं क्षत्रियाणां तथा नारायणार्च्चनम् । राज्ञामपि पालनञ्चैव रणे निर्भयता तथा । नित्यं दानं ब्राह्मणेभ्यः शरणागतरक्षणम् । पुत्रवत् प्रजानाञ्च दुःखिनां परिपालनम् । शस्त्रास्त्राणाञ्च नैपुण्यं रणे शौर्य्यं तथैव च । तपश्च धर्म्मतत्त्वञ्च यत्नतः कुरुते सदा । पठितं नीतिशास्त्रञ्च नित्यञ्च परिपालयेत् । स्वनामध्ये वासयेच्च नित्यं सज्जित्य संवृतः । हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गञ्च चतुष्टयम् । पालयेत् यत्नतो नित्यं यशस्वी च प्रतापवान् । रणेऽरिमर्दकश्चैव दानेनाभिमतो भवेत् । रणे यो वा त्यजेत् प्राणान् तस्य स्वर्गो यथाक्षरः" । विस्तरस्तु भा० शा० राजधर्म्मे

क्षत्रधर्म्मन् पु० मङ्कणभ्रातुरनेनसो वंश्ये संकृतेः पुत्रे नृपभेदे । "संकृतेरपि धर्म्मात्मा क्षत्रधर्म्मा महायशाः । अनेनसः समाख्याताः क्षत्रवृद्धस्य मे शृणु" हरिवं० २९ अ०

क्षत्रस्य । धर्म्मे । २क्षत्रियस्य धर्म्मे च युद्धादौ । क्षत्रमतुष्यामो धर्म्मो यस्य कनिच् समा० । ३क्षत्रियधर्म्मयुते । "प्राप्तं पाणिकुलोयस्तु बध्यते क्षत्रधर्म्मवा" मनुः

क्षत्रधृति पु० क्रतुभेदे "क्षत्रधृतिः" "तदुभयत एके त्रिष्टोमज्योतिष्टोमौ" कात्या० श्रौ० १५।८।२४।२५। "त्रिष्टोमाद्यान्ते श्रावण्याम् क्षत्रधृतिसंज्ञः क्रतुर्भवति । कुर्व्वन्ति एके उपरिष्टात् । अत्र च वैशाखमासाषाढ्यां मधुग्रहौ, ज्यैष्ठमासपौर्णमास्यां केशवपनीयः, आषाढ्यां व्युष्टिद्विरात्रः, श्रावण्यां क्षत्रधृतिः" भाद्रपदाश्वयुजयोस्त्रिष्टोमज्योतिष्टोमौ, कार्त्तिक्यां सौत्रामणीति" कर्कः ।

क्षत्रबन्धु पु० क्षत्रं राष्ट्रं बन्धुरस्य । १क्षत्रिये "ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम्" । "आ द्वाविंशात् क्षत्रबन्धोरा चतुर्विंशतेर्विशः" मनुः । क्षत्रस्य बन्धुरिव । २क्षत्रियतुल्ये अपकृष्टक्षत्रिये । "क्षत्रबन्धुः सभार्य्योऽरामः परमदुर्म्मतिः" रामा० ल० ११अ०

क्षत्रभृत् पु० क्षत्रं बिभर्त्ति भृ-क्विप् । क्षत्रियभरणकर्त्तरि अग्निभेदे । "अग्निर्ब्राह्मणानामग्निः क्षत्रभृत्" आश्व० श्रौ० ४।१।२२। "विराडग्ने क्षत्रभृता दिदीहि" यजु० २७।७। क्षत्रं भर्त्तृत्वेनास्त्यस्य मतुप् मस्य वः। क्षत्रवत् तत्रैव ।

क्षत्रवनि त्रि० क्षत्रं वनति "छन्दसि वनसनरक्षिमथाम्" पा० कर्म्मण्युपपदे इन् । १क्षत्रजातिभागिनि । "ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि रायस्पोषवनि" यजु० २७। सुपां सुलुगिति" पा० सर्व्वत्र अमो लुक् । क्वचित् कर्म्मणि वाच्येऽपि इनि । २क्षत्त्रस्य "ध्रुवमसि पृथिवीं दृंह ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि" यजु० १।१७। "अत्र च वध्यते पुरोडाशनिष्पत्त्यर्थं क्षत्रवनि" वेददी०

क्षत्रविद्या स्त्री ६त०। धनुर्वेदे । तस्य व्याख्यानः ऋगयना० अण् । क्षात्रविद्य १तद्व्याख्याने ग्रन्थे तां वेत्ति अधीते वा अण् । "विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम्" वार्त्ति० विद्यान्तत्वेन ठञि प्राप्ते "अङ्गक्षत्रधर्म्मत्रिपूर्व्वा विद्यान्ताच्चेति" वार्त्ति० ठञो निषेधात् न ठञ् । क्षात्रवेद्य तद्विद्याध्येतरि तद्वेत्तरि च त्रि० ।

क्षत्रवृक्ष पु० क्षत्रः क्षत्रियविशेषनामा वृक्षः । मुचकुन्दाख्ये वृक्षे राजनि० तस्य मुचकुन्दक्षत्रनामकत्वात् ।

क्षत्रवृद्ध पु० आयुर्वंश्ये हस्तपर्व्वनामान्तरके नृपभेदे "क्षत्रधर्म्मकृयज्ञे द्वयम्। "अनेनसः समाख्याता क्षत्रवृद्धस्य मे शृणु ।

क्षत्त्रवृद्धात्मजस्तत्र सुहोत्रोऽस्य महायशाः" हरिवं० २९अ०
कैलवध ख्यात । "यः पुरूरवसः पुत्र आयुस्तस्याभवन् सुताः । नहुषः क्षत्त्रवृद्धश्च रजी रम्भश्च वीर्यवान् । अनेना इति राजेन्द्र ! शृणु क्षत्त्रवृधोऽन्वयम् । क्षत्त्रवृद्ध सुतस्यासन् सुहोत्रस्यात्मजास्त्रयः" भाग० ९।१७।१
क्षत्त्रवृधु हुईः । २ऋतध्वजिपे तपोदासस्य च चनालकस्य मनोः १पुत्रभेदे "तपोदास्य पुत्रास्ते विश्रुतास्तु रवेः सुताः । चित्रसेनोविचित्रश्च नाभोधर्म्मभृतोऽर्तिः । सुनेत्रः क्षत्त्रवृद्धश्च सुतपा निर्भयो दृढः" हरिवं० ७अ०

क्षत्त्रसव पु० ६त० । क्षत्त्रियकर्त्तव्ये यज्ञभेदे

क्षत्त्रान्तक पु० ६त० । परशुरामे "क्षत्त्रान्तकस्याभिभवेन चैव" भट्टिः ६त० । क्षत्त्रान्तकारिन् अप्यत्र "महानन्दसुतः शूद्रागर्भोद्भवोऽतिलुब्धः परशुराम इव अपरोऽखिलक्षत्त्रान्तकारी भविता ततः प्रभृति शूद्रा भूपाला भविष्यन्ति" पु० त० विष्णुपु०

क्षत्त्रिय पुंस्त्री० क्षत्त्रे राष्ट्रे साधु तस्यापत्यं जातौ वा घः । १ब्राह्मणानन्तरवर्णे अमरः टाप् । "नृपायां नृपसंसर्गात् प्रच्छन्नात् गूढजातकः । सोऽपि क्षत्त्रिय एव स्यादभिषेके च वर्जितः" ब्रह्मवै० नृपात् अपरणीतायां क्षत्त्रियजातिस्त्रियां गूढोत्पन्ने पुत्रे च" । पा० उक्तौ घस्तु जात्यैव अपत्यमात्रे इञ् । क्षात्त्रि क्षत्त्रजातेरपत्यमात्रे पुंसि स्त्रियां वा ङीप् । स्वार्थे क । तत्रार्थे स्त्रियां टापि यपूर्वत्वात् वा अत इत्वम् । क्षत्त्रियिका क्षत्त्रियका । ततो भावे त्व क्षत्त्रियत्व न० तल् क्षत्त्रियता स्त्री तद्भावे । ब्राह्मणत्ववत् क्षत्त्रियत्वस्य जातिविशेषत्वेऽपि गुणविशेषेण शूद्रस्यापि क्षत्त्रियत्वादि भवति । "शूद्रयोनौ हि जातस्य सद्गुणानुपतिष्ठतः । वैश्यत्वं लभते ब्रह्मन् ! क्षत्त्रियत्वं तथैव च । आर्जवे वर्त्तमानस्य ब्राह्मण्यमभिजायते" भा० व० २११ अ० । सद्गुणाश्च तत्रैवोक्ताः । "शूद्रोऽपि कर्म्मणि यतो वैश्यत्वादि कर्म्म सद्गुणवन्तं वैश्यत्वादयः समभायान्तीति गुणकृत एव वर्णविभागो न जातिकृत इति भावः" नीलक० । तस्य पत्नी ङीष् वा आनुक् । क्षत्त्रियाणी क्षत्त्रियी अमरः । "क्षत्त्रियाणीयाभ्याम्" वार्त्ते आनुक् ङीष् चेति सि० कौ० । पक्षान्तु ङीषेवेत्युक्तम् । जातौ तु योपधत्वात् न ङीष् किन्तु टाप् । क्षत्त्रिया क्षत्त्रयत्ने उदा० ।

क्षत्त्रियहणा पु० क्षत्त्रियं हन्ति अच् णत्वम् । परशुरामे । "किं न वै क्षत्त्रियहणो हरतुल्यपराक्रमः । विदितः पुत्र ! रामस्ते यतस्त्वं योद्धुमर्हसि" भा० उ० १७९अ०

क्षत्त्रियासन न० "क्षत्त्रियासनमास्थाय यत्कृत्वा धनवान् भवेत् । क्षेपेन पादयुगलं बद्ध्वा तिष्ठेदधोमुखः" रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे

क्षद संभृतौ भेदने भक्षणे च सौ० आ० सक० सेट् । क्षदते अक्षदिष्ट अक्षः । "तद्यथैवादो मनुष्यराज आगतेऽन्यस्मिन् वार्हन्युक्षाणं वा वेहतं वा क्षदन्त एवमेवास्मा एतत्" ऐत० ब्रा० १।१५ "शतं मेषान् वृक्ये चक्षदानम्" ऋ० १।११६।१६ "तस्मै इतं सुरां मध्वन्नम् क्षदामहे" अथ०।१०।६।५

क्षद्मन् न० क्षद-भक्षणे-मनिन् । १उदके २अन्ने च निघ० "दाढ़हाणो वज्रमिन्द्रो गभस्त्योःक्षद्मेव तिग्ममसनाय संश्यन्" ऋ०१।१३०।४ "क्षद्म वार्येषु तत्तरीथ उग्रा" ऋ०१०।१०६।७

क्षन्तृ त्रि० क्षम-तृच् । क्षमाशीले सहिष्णौ अमरः "ये क्षन्तारो नाभिजल्पन्ति चाप्यान्" भा०अ०।१०२अ० ।

क्षन्तव्य त्रि० क्षम-तव्य । १सोढव्ये "तदेतत् क्षन्तव्यं न खलु परुषोऽयः समुचितः" कर्पूरस्तवः, भावे क्त कर्त्तव्य २क्षमायां न० "क्षन्तव्यं प्रभुणा नित्यं क्षिपतां कार्य्यिणां नृणाम्" । मनुः "सर्व्वथा वर्त्तमानस्य राज्ञो ह्याश्रितैः सदा । क्षन्तव्यं पुत्र !" भा० अ० ४१अ०

क्षप क्षपे अद० चुरा० उभ० सक० सेट् । क्षपयति ते अचिक्षपत् त । क्षपयाम् बभूव आस चकार चक्रे । "अरण्ये काष्ठवत् त्यक्त्वा क्षपयेयुस्त्र्यहं ततः" मनुः

क्षप क्षेपणे चुरा० इदित् उभ० सक० सेट् । क्षम्पयति ते अचक्षम्पत् त । क्षम्पयाम् बभूव आस चकार चक्रे । अयं मित् "तेन इदित्व कन्त्य-धवार्थम् । क्षपति क्षम्प क्षम्प-क्षाम्पं क्षाम्पम्" अनुपधाया अपि वा दीर्घः ।

क्षप् स्त्री क्षप-क्विप् । रात्रौ "स क्षपः परि षस्वजे" ऋ०८।४१।३ "क्षपोरात्रीः" भा० "क्षप उस्रा वरिवस्यन्तु देवाः" ६।५२।१५।

क्षप पु० क्षप-कर्म्मणि अच् । उदके निघ०

क्षपण पु० क्षपयति क्षिपयरागं क्षप-ल्यु । बौद्धसंन्यासिनि दिगम्बरे स्वार्थे क । तत्रार्थे "एकः क्षपणक । शाकाहृतौ तत्र क्षपणक । दश शाकायाः । यत्र क्षपणक ! दश शाकायास्तत्र क्षपणक । का शाकाया" उद्भ० "स पथि नग्न क्षपणकमपश्यत्" भा० आ० ७८६श्लो० "नग्नक्षपणके देशे-

रजकः किं करिष्यति" पञ्चा० भावे ल्युट्। २क्षेपणे "स-ब्रह्मचारिण्येकाहमतीते क्षपणं स्मृतम्" "भुक्तातोऽन्य-तमस्यान्नमन्नन्ना क्षपणं त्र्यहम्" मनुः कर्त्तरि ल्यु। ३नाशके त्रि० "चरितानि यत्र गायन्ति लोकशमलक्षपणा-नि भक्ताः" भाग० ३।५।७ श्लो०

क्षपणी स्त्री क्षप-कर्मणि ल्युट् ङीप्। क्षेपण्याम् अमरटी०

क्षपण्यु पु० क्षप-बा० अन्यु। अपराधे शब्दमा०।

क्षपा स्त्री क्षपयति चेष्टाम् क्षप-अच्। १रात्रौ २हरिद्रायां च अमरः "क्षपातमस्काण्डमलीमसं नभः"। "प्रतिक्षपं ह-र्म्यतलेषु यत्र" माघः "दिनक्षपामध्यगतेव सन्ध्या" रघुः।

क्षपाकर पु० क्षपां करोति कृ-ट। १चन्द्रे २कर्पूरे च अमरः क्षिप् क्षपाकरद्वयम्। "वियदालयकूटघटिताः क्षपाकराः" माघः

क्षपाचर पुंस्त्री० क्षपायां चरति चर-ट। १राक्षसे 'नियोगे च मतं ज्ञात्वा निधायासिं क्षपाचरः" भा० व०२८८अ०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २रात्रिचरमात्रे त्रि०

क्षपाट पुंस्त्री० क्षपायामटति अट-पचा० अच्। १राक्षसे "ततः क्षपाटैः पृथुपिङ्गलाक्षैः" भट्टिः स्त्रियां ङीष्।

क्षपानाथ पु० ६त०। १चन्द्रे २कर्पूरे च "क्षिप्रं क्षपानाथ इवा-धिरूढः" माघः क्षपापत्यादयोऽप्यत्र।

क्षम सहने भ्वादि० आत्म०सक०वेट्। क्षमते अक्षमिष्ट अक्षंस्त चक्षमे क्षान्तः क्षान्तिः। क्षमिता क्षन्ता। "इन्द्र त्वा यशः क्षममाण आनट्" ऋ०१०।१०४।६। योऽनित्यं क्षमते तात! ब्रह्मन् लोकान् स विन्दति" भा० व० १२९ श्लो०। "का-र्पण्यात् साधुभावाद्वा क्लान्तो राजन्न चक्षमे" भा० व्या० १५७अ०। "क्षन्तेरवेः क्षालयितुं क्षमेत कः" माघः "कस्त्यक्तुं भीरु! यत्तप्योद् क्लुप्तोऽपि क्षमामहे" भट्टिः। षित् क्षमा "तेजः क्षमा वानैकान्तम्" माघः वैदिके तु नि० क्षमति क्षमिति। इति पा०।

क्षम सहने दिवा० पर०सक०वेट् शमादि० इरित्। क्षाम्यति अक्षमत् अक्षमीत्। चक्षाम 'कामं क्षाम्यतु यः क्षमी" माघः।

क्षम न० क्षम-अच्। १युक्ते। २शक्ते, "किन्तु सहितुं रणे—क्षान्तुमस्य भीरु! कः क्षमः" भट्टिः आत्मकर्म क्षमं देहम्" रघुः "प्रियासु बालासु रतक्षमासु" च नैष० ४क्षमावति त्रि० "अतोऽत्र किञ्चित् भवतीं बहुक्षमाम्" कुमा०।

क्षमता स्त्री० क्षमस्य भावः तल्। १योग्यतायां, शब्दनिष्ठे २अर्थप्रकाशनसामर्थ्ये च "शक्तिर्द्वितीया च क्षमता च लिङ्गम्" भट्टकारिका।

क्षमा स्त्री क्षम-अङ्। 'बाह्ये चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते क्वचित्। न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता" 'आक्रुष्टोऽभिहतो वापि नाक्रोशेन्न च हन्ति वा। अदुष्टवाङ्मनःकायैस्तितिक्षुः सा क्षमा मतेति" चोक्त लक्षणायाम् तितिक्षायाम्, चित्तवृत्तिभेदे, "आक्रुष्टोऽभिहतो यस्तु नाक्रोशेन्न हनेदपि। अदुष्टवाङ्मनोकायैस्तितिक्षुः क्षमा स्मृता' मात्स्ये १२० अ०। "विभा-गशीलः सततं क्षमायुक्तोदयान्वितः गृहस्थः स्यात् क्षमायुक्तो न गृहेण गृही भवेत् "क्षमा दया च विज्ञानं सत्यश्चैव दमः शमः। अध्यात्मनिरता ज्ञानं ज्ञानमेतद् ब्राह्मणलक्षणम्। विकर्मातिक्रमो हिंसाव-ज्ञवघातमनाम्। अन्यमन्युसमुत्थानां दोषाणां वर्ज्जनं क्षमा" कूर्मपु०१४अ०। २भूमौ च। अमरः। क्षान्तौ अव्य० शब्दरत्ना०। पृषो० क्षाम् क्ष्मा क्षा क्षमि क्षामा इत्यादयोऽपि निघं०क्षमायां भवायां "क्षाम तुभ्यं कृष्णा अग्नु क्षाम महना मनूत द्यौः" ऋ० ४।१७।१। "द्यौ-र्क्ष्माज्जनिमन्नेजतृक्षाः" ४।२२।४ "अजो न क्षां दा-धार पृथिवीम्" ऋ०४।६७।५ "क्षां दासायोपबर्हणीं कः" १।१७४।६ "वृहद्यो वर्तते यस्मिन् क्षाम्" १।६८३।२ "द्यौ क्षमा च" ५।५०।३। "क्षमा मन्महे रपो निष्ठ मो अस्तु भेषजम्" अथ०६।५७।२ "अभिक्षमि विषुरूपं यदस्ति" ऋ० ७।२७।२ "अग्निर्यद्रोधति क्षमि" ऋ० ४।४३।६। "स परिक्मा त्मना क्ष्मो दिवश्च" १।१००।१५ "द्यावाक्षामा" ऋ०१।९६।५ "तुरमरलयति नौततौगः क्षमा" इ० र० उक्ते ३त्रयोदशाक्षरपादके छन्दोभेदे स्त्री "दुर्गा शिवा क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा" नमोऽस्तु ते" ४इत्युक्ते दुर्गाशक्तिभेदे ५राधिकासहचरीभेदे "मया पूर्वन्तु त्वं दृष्टो गोप्या च क्षमया सह" "क्षमा देहं परित्यज्य लज्जया पृथिवीं गता" ब्रह्मवैपु० प्रकृ-तिख० ९अ०। ६खदिरे राजनि०

क्षमाज पु० क्षमातोजायते जन+ड ५त०; १मङ्गले २नरकासुरे ३भूजातमात्रे त्रि० क्षमाजात.दयोऽप्यत्र

क्षमादंश पु० क्षमायाः दंश इव। शिग्रुभेदे राजनि०

क्षमापि क्षमं क्षमान्वितं करोति क्षम-णिच् स्वा० पुक् टी-घंश। क्षमापयति ते अचि(च)क्षमापत् न क्षमापयाम्-बभूव आस चकार चक्रे। "तदनिच्छं ब्राह्मणं क्षमा-पयति हेतुवचनोक्त्या" का०उ०भा०। "क्षमापय महाभागं ततः शान्तिर्भविष्यति" भाग० ६।४।५२ श्लो०

क्षमाभुज् पु॰ क्षमां भुनक्ति भुज–अशने क्विप्। नृपे "सुरवैरिवक्ष उरसि क्षमाभुजः" माघः। कः। क्षमाभुजोऽप्यत्र

क्षमावत् त्रि॰ क्षमा+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। क्षमायुक्ते। "एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपपद्यते। यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः" गरु॰ पु॰ ११४ अ॰ स्त्रियां ङीप्

क्षमितृ त्रि॰ क्षम–तृच्। सोढरि सहनशीले अमरः

क्षमिन् त्रि॰ क्षम-ताच्छील्ये घिनुण्। क्षमाशीले "कामं क्षाम्यतु यः क्षमी" माघः "अक्रूरः पेशलो दक्षः क्षमिणां वरः" विष्णुस॰ स्त्रियां ङीप्।

क्षय पु॰ क्षि–क्षये क्षि–निवासगत्योर्वा भावादौ यथायथम् अच्। त्रिवर्गान्तर्गते नीतिवेदिनां राज्ञाम् १अष्टवर्गापचये। अष्टवर्गश्च। "कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम्। खन्याकरः करादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम्। अष्टवर्गः स्मृतो राज्ञाम्" भरतः। "क्षयस्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्" अमरः। क्षयः अष्टवर्गस्यापचयः तस्यैवोपचयः वृद्धिः, स्थानं तस्य उपचयापचयहीनतया स्थितिः" २प्रलये तस्मिन् सर्वेषां क्षयात्तथात्वम्। ३अपचये सच भावविकारभेदः यास्कोक्तः यथा

"षड् भावविकारा भवन्तीति वार्ष्यायणिः जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति। जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे नापरभावमाचष्टे न प्रतिषेधति, अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणं, विपरिणमत इत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वाद्विकारं, वर्धत इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं, सांयौगिकानां वार्थानां वर्धते विजयेनेति वा वर्धते शरीरेणेति वा, अपक्षीयत इत्यनेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमं, विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति"। ४गृहे अमरः ५यक्ष्मरोगे यक्ष्मरोगस्य क्षयसंज्ञाकारणं यथा "क्रियाक्षयकरत्वाच्च क्षय इत्युच्यते बुधैः। राजचन्द्रमसो यस्मादभूदेष महामयः। तस्मात्तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुर्मनीषिणः" सुश्रु॰। "रक्तपित्ताद्भवेत् कासः कासात् संजायते क्षयः" वैद्यकम् "राजयक्ष्मपरिहाणिमाययौ" इत्युपक्रमे "राशिं तत् क्षणमभूत् क्षयातुरे" रघुः। ६रोगमात्रे राजनि॰। षष्टिवर्षान्तर्गते षष्टितमे ७वर्षे तल्लक्षणं ज्यो॰त॰ भवि॰पु॰ "क्षयेऽपि लभते देवि! सर्वभूतं चराचरम्। देशभङ्गश्च दुर्भिक्षं क्षये संक्षीयते प्रजा। सौराष्ट्रे मालवे देशे दक्षिणे कोङ्कणे तथा। दुर्भिक्षं जायते घोरं क्षये संवत्सरे प्रिये!। कौसुम्भमर्घं दाद्याय यमुनानर्मदातटम्। त्रिन्त्रायां सैन्यवत्तापि विनश्यति न संशयः। सिंहलो मध्यदेशश्च काश्मीरस्तथैव च। क्षये क्षयन्ति सर्वाणि नान्यथा वरवर्णिनि!"।

ता॰ ८ब्राह्मणोक्ते दर्शनीयसंघे देवसंघे च यथा "रश्मिरसि क्षयाय त्वा क्षयं जिन्व सवितृप्रसूता बृहस्पतये स्तुत" ता॰ब्रा॰ "तैत्तिरीयाणां पञ्चमकाण्डोक्तब्राह्मणे रश्मिरिति मन्त्र आम्नायादित्यादिदृष्टिहेतुत्वाभिधानादादित्यादिपरतया रश्म्यादिशब्दा व्याख्येयाः तत्र ब्राह्मणकृतस्तोदाहरिष्यते। हे आदित्य! त्वं रश्मिरसि रश्मियुक्तोऽसि देवा यस्मिन् क्षियन्ति निवसन्ति इति क्षोत्रसंघः क्षयः तस्मै क्षयाय तदनुग्रहाय तत्प्राप्त्यर्थं हे आदित्य! त्वां स्तरामीति शेषः। ततः क्षयं देवसङ्घं जिन्व प्रीणय क्षयमस्य देवविषयत्वं तैत्तिरीयास्तृतीयकाण्डेऽष्टमब्राह्मणे समामनन्ति "रश्मिरसि क्षयाय त्वा क्षयं जिन्वेत्याह देवा वै क्षय इति" भा॰। ज्योतिषोक्ते ९द्विसंक्रान्तियुक्ते शुक्लप्रतिपदादर्शान्ते चान्द्रे मासि यथाह सि॰शि॰

"असंक्रान्तिमासोऽधिमासः स्फुटं स्याद्द्विसंक्रान्तिमासः क्षयाख्यः कदाचित्। क्षयः कार्त्तिकादित्रये नान्यतः स्यात् तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयं च"।

"यस्मिन् शशिमासेऽर्कसंक्रान्तिर्नास्ति सोऽधिमास इति प्रसिद्धम्। तथा यत्र मासे संक्रान्तिद्वयं भवति स क्षयमासो ज्ञेयः। यतः संक्रान्त्युपलक्षिता मासाः। अत एकस्मिन् मासे संक्रान्तिद्वये जाते सति मासयुगलं जातम्। स क्षयमासः कदाचित् कालान्तरे भवति। यदा भवति तदा कार्त्तिकादित्रय एव। तदा क्षयमासात् पूर्वं मासत्रयान्तर एकोऽधिमासोऽग्रतश्च मासत्रयान्तरितोऽन्योऽसंक्रान्तिमासः स्यात्। अत्रोपपत्तिः। चन्द्रमासप्रमाणमेकोनत्रिंशत् सावनदिनान्येकत्रिंशत् घटिकाः पञ्चाशत् पलानि २९।३१।५०। तथार्कमासस्त्रिंशद्दिनानि षड्विंशतिर्घटिकाः सप्तदशपलानि ३०।२६।१७। एतावद्भिर्दिवसैरर्को मध्यगत्या राशिं गच्छति। यदार्कगतेरुपचयः तदा सार्धैकोनत्रिंशता दिनैः २९।२० राशिं गच्छति। अत चान्द्रमासादल्पोऽर्कमासस्तदा स्यात्। एवं रविमासस्य परमाल्पता २९।२०।४०। सा चैकपादिगतिर्वृश्चिकादित्रयेऽर्कस्य। स द्वयोऽल्पोऽर्कमासो यदा चान्द्रमासस्यान्तःपाती भवति तदैकस्मिन् मासे संक्रमणद्वयसम्पत्तेः। अत उक्तं क्षयः कार्त्तिकादित्रय इति। एवं

किल भाद्रपदेऽर्कसंक्रान्तिर्जाता। ततोऽर्कगतेरधिकत्वान्मार्गशीर्षे द्विसंक्रान्तिः। ततः पुनर्गतेरल्पत्वाच्चैत्रोऽप्यसंक्रान्तिर्भवति। ततो वर्षमध्ये ऽधिमासद्वयमित्युपपन्नम्" प्रमिता०। मेषादिषु सूर्य्यस्य गतिभेदात् भोगकालस्याल्पानल्पदिनादिकमुच्यते

मे	वृ	मि	क	सि	क	तु	वृ	ध	म	कु	मी
३०	३१	३१	३१	३१	३०	२९	२९	२९	२९	२९	३०
५५	२४	३७	२८	२	२९	५७	२७	१५	२४	४९	२[illegible]
२२	५६	२२	२५	५२	४	२	२९	२	०	४२	२१

"इदानीं गणकानां प्रतीत्यर्थं क्षयमासकालान् गतगतान् कतिचिद्दर्शयति च" प्रमिता०।

"गतोऽब्ध्यद्रिनन्दै ९७४ र्मिते शाककाले तिथीशै ११ १५ र्भविष्यत्यथाङ्गाक्षसूर्यैः १२५६। गजाद्र्यग्निभूमि १३७८ स्तथा प्रायशोऽयं कुवेदेन्दु १४१ वर्षैः क्वचिद्गोकुभिश्च १९।

"स्पष्टम्। अत्रोपपत्तिः। यदा त्रिंशैकविंशतिः शुद्धिस्तदा भाद्रपदोऽधिमासः। तस्मिन् जाते कार्त्तिकादित्रये क्षयमासः संभाव्यते। सा च तथाविधा शुद्धिः कुवेदेन्दु १४१ वर्षान्तरे काले पुनर्भवति। किन्तु सत्रिभागाभिश्चतुर्भिर्घटिकाभिरधिका भवति। कदाचिदेकोनविंशत्या वर्षैस्तादृशी भवति। तत्र त्रिभागोनाभिश्चतुर्दशघटिकाभिरधिका भवति। कुवेदेन्दुवर्षैस्त्र्यधिकैः श्रिभिरेकोनविंशतिवर्षैर्व्योच्चिधा द्विरावृत्तैः खराङ्कैश्च भक्ता इत्यादिना तब्धाधिमासेषु शेषतिथिषु सूर्य्यं प्रथमस्थाने सत्रिभागाः षड्घटिकाः ६। २०। द्वितीये विलोमगावशतुर्दश १३। ४०। अत उक्तं प्रायशोऽयं कुवेदेन्दुवर्षैः क्वचिद्गोकुभिश्चेति। प्रायायतस्त्वर्थादुक्तं स्यात्" प्रमिता०।

कालमा० उक्तं सि०शि० वाक्यं व्याख्यातं विशेषोऽभिहितः "स्फुटमानेन योऽसङ्क्रान्तः सः स्फुटोऽधिमासः तेनैव मानेन यो द्विसंक्रान्तियुक्तः स क्षयाख्यः स च कार्त्तिकमार्गशीर्षपौषेष्वेव त्रिष्वन्यतमो भवति नान्येषु माघादिषु अतएव एकाधिकमासयुक्ते वर्षे क्षयमासात् पूर्वेषु त्रिषु मासेषु मध्ये कश्चिदधिमासो भवति क्षयमासादूर्द्ध्वमपि मासत्रयमध्ये ऽपरोऽधिमासः। तदेवंविधमेकवर्षस्थं मलमासद्वयं चिरेण कालेन यदा कदाचिदायाति तत्र कथितमासवत् पुनः पुनः क्षयमासः समायाति तच्चिरयोगमनकालः सिद्धान्तशिरोमणौ दर्शितः। "गतोऽब्ध्यद्रीत्यादि (वाक्यं प्रागुदाहृतम्) अस्यायमर्थः। चतुःसप्तत्यधिकनवशतसंख्याकैर्वर्षैः परिमिते शाककाले कश्चिदुक्तमासत्रययोपेतो वत्सरो गतः। अथोत्तरसंख्या चाब्ध्यद्रिनन्दैरित्यनेन पदेन विवक्षिता। अब्धयश्चत्वारः अद्रयः सप्त नन्दा नव। एतत्संख्यात्रयगमका अङ्का गणकप्रसिद्ध्या प्रातिलोम्येन लिखिता यथोक्तसंख्यायां पर्य्यवस्यन्ति। तिथीशैरित्यत्रापि तिथयः पञ्चदश ईशा एकादश तत्र गणकैरङ्केषु प्रक्षिप्तेषु पञ्चदशाधिकशतयुक्तसहस्रसंख्या सम्पद्यते। तावद्भिः शकवर्षैर्मिते काले, कश्चिदुक्तमासत्रययुतः संवत्सरः। अङ्गाक्षसूर्यैरित्यत्राङ्गानि षट् अक्षाणीन्द्रियाणि पञ्च सूर्या द्वादश तत्राङ्कप्रक्षेपे षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयोपेतसहस्रसंख्या सम्पद्यते। तावद्भिर्वत्सरैर्मिते शककाले यथोक्तमासत्रयोपेतः कश्चित्संवत्सरः। तस्य चोदाहरणम्। पूर्व्वोदाहृत ईदृश संवत्सरः प्राचीनोभावी वा संवत्सरः। तत्र भाद्रपदशुक्लामावास्यायां कन्यासंक्रान्तिस्तत ऊर्द्ध्वम् असंक्रान्तमेकमासमतीत्य उत्तरयोर्मासयोः क्रमेण तुलावृश्चिकसंक्रान्ती तत ऊर्द्ध्वमेकस्मिन्नेव मासे शुक्लप्रतिपदि धनुःसंक्रान्तिः तत ऊर्द्ध्वं दर्शे मकरसंक्रान्तिः। तत ऊर्द्ध्वं कुम्भसंक्रान्तिः समनन्तरे मासे दर्शे। तत ऊर्द्ध्वं असंक्रान्तिमासमतीत्योत्तरस्मिं दृश्यतेति यदि मीनसंक्रान्तिरेवं च एकस्मिन्नेव वत्सरे द्वासंक्रान्तौ मासौ एकोद्विसंक्रान्तिमास इति यथोक्तमासत्रयं सम्पद्यते। गजाद्र्यग्निभूमिरित्यत्रापि गजा अष्टौ, अद्रयः सप्त, अग्नयस्त्रयः भूरेका तत्राङ्कप्रक्षेपे सप्तसप्तत्यधिकशतत्रयोपेतसहस्रसंख्या सम्पद्यते। तावद्भिर्वत्सरैर्मिते शाककाले कश्चिदुक्तविधः सम्पत्स्यते वत्सरः। कुवेदेन्दुवर्षैरित्यत्र कुरेकः वेदाश्चत्वार इन्दुरेकस्तत्राङ्कप्रक्षेपे एकचत्वारिंशदधिकशतसंख्या भवति एतावद्भिर्वर्षैः कश्चित्पूर्व्वोत्तरक्षयमासयोर्व्यवधानं भवति गोकुभिश्चेत्यत्र नवसंख्यकवर्जितेषु खराद्येषु गणकमानेष्वोकारो नवमः सम्पद्यते। कुरेका तत्राङ्कप्रक्षेपे सति एकोनविंशतिर्भवति तावद्भिर्वत्सरैः क्वचित्पूर्वोत्तरयोः क्षयमासयोर्व्यवधानमिति। अत्र द्विसंक्रान्तियुक्तस्य क्षयसंज्ञायामुपपत्तिरुच्यते। यदा धनुःस्थे रवौ दर्शपूर्त्तिस्तदा तस्य मेषादिस्थवचनेन मार्गशीर्षत्वं प्राप्तम्। तथा सति पूर्वोदाहृते द्विसंक्रान्ते मासे धनुःस्थे रवौ दर्शो न समाप्तः मकरस्थे तु रवौ समाप्तः। अतः पौषमासत्वं तस्य सम्पन्नम्। तथा च मार्गशीर्षस्य तत्र लुप्तत्वात् तस्य क्षयसंज्ञा युक्ता। अत एवैकमास-

प्राप्तित्वादंहसः पापस्य पतिरिति व्युत्पत्त्या स एवां-हस्पतिसंज्ञयापि व्यवह्रियते। स च व्यवहारो वार्ह-स्पत्यज्योतिषे दृश्यते "यस्मिन् मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव वा। संसर्पांहस्पती मासावधिमासश्च निन्दितः" इति तत्र क्षयमासात् पूर्वोऽसंक्रान्तः स संसर्पस्तस्यासंक्रान्तत्वेनेतराधिमासवत् कर्मानर्हः सन् सम्यक् सर्पतीति संसर्पः। तस्य कर्मानर्हत्वं चाभिप्रेत्यैवं स्मर्यते "सिनीवालीमतिक्रम्य यदा संक्रमते रविः। रविणा लङ्घितो मासोऽनर्हः सर्वकर्मस्विति"। तदपवाद एवं स्मर्यते। "मासद्वयेऽब्दमध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा भवेत्। प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादधिमासस्तथोत्तरः" इति संक्रान्तिरहितयोर्द्वयोर्मासयोर्यः पूर्वोऽसंक्रान्तः स प्राकृतः शुद्धः। कर्मार्ह इत्यर्थः। अस्मिन्नेवार्थे जावालिः "एकस्मिन्नेव वर्षे चेद्वौ मासावधिमासकौ। प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादुत्तरस्तु मलिम्लुचः" इति। अतः संसर्पत्वं तस्योपपन्नम्। असंक्रान्तमासद्वयमध्यवर्त्तिनः क्षयमासस्यांहस्पतित्वनिरुक्तिः पूर्वमेव दर्शिता। तदुत्तरभाविनोऽसंक्रान्तस्य कालाधिक्यादधिमासत्वम्। त एते त्रयोऽपि ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धा विवाहादौ निन्दिताः। यथोक्तप्रकारेणांहस्पतिनाम्नः क्षयमासस्य द्वितीयसंक्रान्तिप्रयुक्तनामसम्भवे सति शुद्धमासवत् स्यात्तन्त्रान्तु पूर्वोत्तरमासयोस्त्वशुद्धावकाशः"।

स्मृ० चि० पी० तादृशमासत्रयस्य माङ्गल्यकर्मसु वर्ज्यतोक्ता यथा

"दृष्टकन्याग्रगोदानस्नानासनमहोत्सवम्। न कुर्यात् मलमासे तु संसर्पेऽंहस्पतौ तथा" मरीचिः "यदा क्षयमासो भवति तदा पूर्वोत्तरावधिमासौ भवतः तत्र पूर्वः संसर्पः द्वितीयोऽंहस्पतिः मासः" वाग्यादिषु वर्ज्जनीये "विशुत्वदृश्यसितयोर्न्यूनाधिनासे तथा" कृत्य० चि०। अपचये। "सर्वं पार्थिव धनान्यपि क्षयम्" माघः "क्षयं हन्तुं वणिजा पण्यानामविजानता" या० स्मृ० टष्टे "इवतोऽस्तुलम्भक्षयागमाः" माघः "अनेकं निरये चैव यातनाश्च यमक्षये" मनुः। १०नाशे "कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृत्तः"। "कुलक्षये विनश्यन्ति कुलधर्म्माः सनातनाः" गीता। "अष्टकासु वृद्धौ च गयायां च क्षयाहनि" छ० त० भवि० पु०

क्षयङ्कर त्रि० क्षयं करोति कृ—खच्। क्षयकारके। "प्रमुदमक्षयङ्करः"। भा० आ० २६६० श्लो०

क्षयज पु० क्षयात् जायते जन—ड। कासभेदे। यथा

"विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात्। घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः। कुपिताः क्षयजं कासं कुर्य्युर्देहक्षयप्रदम्। स गात्रशूलज्वरदाहमोहान् प्राणक्षयञ्चोपलभेत कासी। शुष्यन् विनिष्ठीवति दुर्बलस्तु प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम्। तं सर्वलिङ्गं भृशदुश्चिकित्स्यं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति। इत्येवमासाद्य भवत्यथोर्वे याप्यत्वमाप्नोति क्षयजस्तु कासम्" "क्षयजे क्षयमासाद्य कर्त्तव्यो वृंहणो विधिः" इति च सुश्रुतः। क्षयात् कासः। क्षयकासोऽप्यत्र।

क्षयतरु पु० क्षयस्य क्षयहेतुस्तरुः अश्वघासादिवत् चतुर्थ्यर्थे इत०। स्थालीवृक्षे राजनि०

क्षयथु पु० क्षि-अथुच्। कासरोगे हेम०।

क्षयनाशिनी स्त्री क्षयं रोगं नाशयति नश—णिच्—णिनि ङीप्। १जीवन्तीवृक्षे शब्दमाला। २क्षयरोगनाशके त्रि०।

क्षयपक्ष पु० क्षीयते चन्द्रोऽस्मिन् क्षि-आधारे अच् कर्म०। कृष्णपक्षे। "चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः" ज्यो० उक्तेस्तस्य तथात्वम्। [दृश्यम्।

क्षयमास पु० कर्म०। द्विसंक्रान्ते चान्द्रे मासे क्षयशब्दे

क्षयरोग पु० क्षयहेतुः रोगः। यक्ष्मरोगे "क्रियाक्षयकरत्वाच्च क्षय इत्यभिधीयते" सुश्रुतः। स विद्यतेऽस्य इनि। तद्रोगयुक्ते त्रि० "राजहा क्षयरोगी स्यादेषां तत्र च निष्कृतिः। गोभूहिरण्यमिष्टान्नजलवस्त्रप्रदानतः। घृतधेनुप्रदानेन तिलधेनुप्रदानतः। इत्यादिना क्रमेणैव क्षयरोगः प्रशाम्यति" शाता०।

क्षयवायु पु० क्षयस्य प्रलयस्य वायुः। प्रलयवायौ "शुष्मान्वेतत् क्षयवायुकल्पात् इति" भट्टिः

क्षयिन् त्रि० क्षयो राजयक्ष्माऽस्त्यस्य इनि। १राजयक्ष्मयुक्ते २चन्द्रमसि पु० चन्द्रस्य यक्ष्मरोगस्य कारणप्रवादात् तत्कथा राजयक्ष्मशब्दे दृश्या। रोगश्चन्द्रमसोऽयक्ष्मादभूदेष महामयः। तस्मात्तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुर्मनीषिणः" सुश्रु० "क्षयामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च" मनु, "क्षितिरिन्द्रुमती कुले जातां क्षयिणां मनुजेश्वर!"। भा० आनु० १०४अ०। क्षि—ताच्छील्ये इनि, ३क्षयशीले त्रि० "स तु तत्समवृद्धिश्च न चाभूत् तावित्र क्षयी" रघुः

क्षयिष्णु त्रि० क्षि—वा० इष्णुच्। क्षयशीले "क्लेदक्षयिष्णुमायामयसूकरस्य" भाग० ६।१२।२४ अन्तर्भूतण्यर्थोऽत्र।

क्षय्य त्रि० क्षेतुं शक्यः क्षि—शक्यार्थे यत् "क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे"
पा० नि०। क्षेतुं शक्ये। शब्दक० क्लीवोक्तिः प्रामादिकी

क्षर सञ्चलने भ्वा० पर० अक० सेट्। क्षरति अक्षारीत्। चक्षार
क्षरितः क्षरन् क्षारः। "इयं त इन्द्र! रातिः क्षरति
सुन्वतः" ऋ० ८,१२.४। "मधु क्षरन्ति सिन्धवः" मधुसूक्तम्।
"यशोऽनृतेन क्षरति तपः क्षरति कीर्त्तनात्" "इन्द्रि-
याणां हि च सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम्। तेनास्य
क्षरति प्रज्ञा" मनुः। "त्वत्प्रसादान्महादेव! तपो मे
न क्षरेत वै" भा०अ०७०११श्लो०। आर्षत्वात् पदव्यत्ययः।
"क्षतारिपुः शराङ्गाणि तथा। रक्तःपयोधराः" भट्टिः
ज्वला० क्षरः क्षारः। उपसर्गपूर्वस्तु तदुपसर्गद्योत्या-
र्थयुक्ते चलने। आङ्पूर्वकः णिजन्तस्तु आक्षारणे ६०२
पृ० दृश्यम्। सञ्चलनञ्च मोचनं स्रवणं चलनं स्यन्दनञ्च
तत्र मोचने सक० अन्यत्र अक०। तत्र मोचने "मधु
क्षरन्ति सिन्धवः"। "स्रोतोभिस्त्रिदशगजा मदं क्षरन्तः"
किरा०। स्रवणे "तपः क्षरतीत्यादि प्रागुक्तम्। वेदे
भि० तिपि क्षरति।

क्षर न० क्षरति स्यन्दते मुह्यति वा क्षर–ज्वला० वा अच्।
१जले २मेघे पु० मेदि०। ३चले त्रि० ४देहे "द्वाविमौ
पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च। क्षरः सर्वाणि भूतानि
कूटस्थोऽक्षर उच्यते" गीतोक्तेषु ५सर्वप्राणिषु तेषां स्वो-
पाध्यन्तःकरणचलनेन औपाधिकचलनवत्त्वात्तथात्वम्
भा० अनु० १७अ० जीवानां क्षरणप्रकार उक्तो यथा
"आयुःकीर्त्तिकराणीह यानि कृत्यानि सेवते। शरीर-
ग्रहणे यस्मिंस्तेषु क्षीणेषु सर्वशः। आयुःक्षयपरीतात्मा
विपरीतानि सेवते। बुद्धिर्व्यावर्त्तते चास्य विनाशे प्रत्यु-
पस्थिते। सत्त्वं बलञ्च कालञ्च विदित्वा चात्मनस्तथा।
अतिवेलमुपाश्नाति स्वैर्विरुद्धान्यनात्मवान्। यदाऽयमति
कष्टानि सर्वाण्युपनिषेवते। अत्यर्थमपि वा भुङ्क्ते न
वा भुङ्क्ते कदाचन। दुष्टान्नामिषपानञ्च यदन्योन्यविरो-
धि च। गुरु चाप्यमितं भुङ्क्ते नातिजीर्णेऽपि वा
पुनः। व्यायाममतिमात्रञ्च व्यवायञ्चोपसेवते। सततं
कर्म्मलोभाद्वा प्राप्तं वेगं विधारयेत्। रसाभियुक्तमन्नं
वा दिवास्वप्नञ्च सेवते। अपक्वानागते काले स्वयं दोषान्
प्रकोपयेत्। स्वदोषकोपनाद्रोगं लभते मरणान्तिकम्।
अपि चोद्बन्धनादीनि परीतानि व्यवस्यति। तस्य तैः का-
रणैर्जन्तोः शरीरं च्यवते तदा। जीवितं प्रोच्यमानं
तद्यथावदुपधारय। ऊष्मा प्रकुपितः काये तीव्रवायुसमी-
रितः। शरीरमनुपर्य्येत्य सर्वान् प्राणान् रुणद्धि वै।
अत्यर्थं बलवानूष्मा शरीरे परिकोपितः। भिनत्ति जीव-
स्थानानि मर्म्माणि विद्धि तत्त्वतः। ततः सवेदनो जीवः
सद्यः प्रच्यवते क्षरात् (देहात्)। शरीरं त्यजते जन्तुश्छि-
द्यमानेषु मर्म्मसु। वेदनाभिः परीतात्मा तद्विद्धि द्विजसत्तम!।
जातीमरणसंविग्नाः सततं सर्वजन्तवः। दृश्यन्ते सन्त्यज-
न्तश्च शरीराणि द्विजर्षभ! गर्भसंक्रमणे चापि मर्म्मणा-
मतिसर्पणे। तादृशीमेव लभते वेदनां मानवः पुनः।
भिन्नसन्धिरथ क्लेदमद्भिः स लभते नरः। यथा पञ्चसु
भूतेषु सम्भूतत्वं नियच्छति। शैत्यात् प्रकुपितः काये ती-
व्रवायुसमीरितः। यः स पञ्चसु भूतेषु प्राणापाने व्यव-
स्थितः। स गच्छत्यूर्द्ध्वगो वायुः कृच्छ्रान्मुक्त्वा शरीरिणम्।
शरीरञ्च जहात्येवं निरुच्छ्वासश्च दृश्यते। स निरूष्मा
निरुच्छ्वासो निःश्रीको हतचेतनः। ब्रह्मणा सम्परित्यक्तो
मृत इत्युच्यते नरः। स्रोतोभिर्यैर्विजानाति इन्द्रिया-
र्थान् शरीरभृत्। तैरेव न विजानाति प्राणानाहारस-
म्भवान्। तत्रैव कुरुते काये यः स जीवः सनातनः।
तथा यद्यद्भवेद्युक्तं सन्निपाते क्वचित् क्वचित्। तत्तन्मर्म्म
विजानीहि शास्त्रदृष्टं हि तत्तथा। तेषु मर्म्मसु भिन्नेषु
ततः स समुदीरयन्। आविश्य हृदयं जन्तोः सत्त्व-
ञ्चाशु रुणद्धि वै। ततः सचेतनो जन्तुर्नाभिजानाति
किञ्चन। तमसा संवृतज्ञानः संवृतेष्वेव मर्म्मसु। स
जीवो निरधिष्ठानश्चाल्यते मातरिश्वना। ततः स तं म-
होच्छ्वासं भृशमुच्छ्वस्य दारुणम्। निष्क्रामन् कम्पयत्याशु
तच्छरीरमचेतनम्। स जीवः प्रच्युतः कायात् कर्म्मभिः
स्वैः समावृतः। अङ्कितः स्वैः शुभैः पुण्यैः पापैर्वाप्यु-
पपद्यते। ब्राह्मणा ज्ञानसम्पन्ना यथावच्छ्रुतनिश्चयाः।
इतरं कृतपुण्यं वा तं विजानन्ति लक्षणैः। यथाऽन्ध-
कारे खद्योतं लीयमानं ततस्ततः। चक्षुष्मन्तः प्रपश्यन्ति
तथा च ज्ञानचक्षुषः। पश्यन्त्येवंविधं सिद्धा जीवं दिव्येन
चक्षुषा। च्यवन्तं जायमानञ्च योनिञ्चानुप्रवेशितम्।
तस्य स्थानानि दृष्टानि त्रिविधानीह शास्त्रतः। कर्म्म-
भूमिरियं भूमिर्यत्र तिष्ठन्ति जन्तवः। ततः शुभाशुभं कृत्वा
लभन्ते सर्वदेहिनः। इहैवोच्चावचान् भोगान् प्राप्नुवन्ति
स्वकर्म्मभिः। इहैवाशुभकर्म्माणः कर्म्मभिर्निरयं गताः।
अवाग्गतिरियं कष्टा यत्र पच्यन्ति मानवाः। तस्मात्
सुदुर्लभो मोक्ष रक्ष्यश्चात्मा ततो भृशम्। ऊर्द्ध्वन्तु जन्तवो
गत्वा येषु स्थानेष्ववस्थिताः। कीर्त्त्यमानानि तानीह क-

मृतः सन्निबोध मे। तच्छ्रुत्वा मैत्रेयीं बुद्धिं विन्देथाः कर्म्मनिश्चयम्। तारारूपाणि सर्वाणि यत्रैतच्चन्द्रमण्डलम्। यत्र विभ्राजते लोके स्वभासा सूर्य्यमण्डलम्। स्थानान्येतानि जानीहि जनानां पुण्यकर्म्मणाम्। कर्म्मक्षयाच्च ते सर्वे च्यवन्ते वै पुनः पुनः। तत्रापि च विशेषोऽस्ति दिवि नीचोच्चमध्यमः। न च तत्रापि सन्तोषो दृष्ट्वा दीप्ततरां श्रियम्। इत्येता गतयः सर्वाः पृथक् ते समुदीरिताः। उपपत्तिन्तु वक्ष्यामि गर्भस्याहमतः परम्। तथा तन्मे निगदतः शृणुष्वावहितो द्विज!"।

११अम्भसि च "क्षरं त्वविद्या च मृतं तु विद्या" श्वेताश्व० उ०। १२परमेश्वरे "सदसत्क्षरमक्षरम्" विष्णुस०। "सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति" श्रुतेस्तस्य सर्वभूतमयत्वात्तथात्वम्। "कार्य्यकारणरूपं तु नश्वरं क्षरमुच्यते" इत्युक्तयोः १३कार्य्यकारणयोः।

क्षरे(र)ज त्रि० क्षरे जायते जन—ड वा सप्तम्या लुक्। मेघजाते

क्षरण न० क्षर—भावे ल्युट्। १स्रवणे २मोचने च "क्षरणात् चलनाद्वा क्षारः" सुश्रुतः "अङ्गुलीक्षरणसन्नवर्त्तिकः"। कर्त्तरि ल्यु। ३क्षरणशीले त्रि०।

क्षरिन् पु० क्षर—इनि। १वर्षाकाले हेमच०। २क्षरणयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्।

क्षल शोधने वा चु० उभ०पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट्। क्षालयति ते क्षलति अचिक्षलत् त अक्षालीत्। क्षालयाम् बभूव आस चकार चक्रे चक्षाल। क्षना० क्षलः क्षालः। "क्षते रवेः क्षालयितुं क्षमेत कः" माघः। "क्षालितमपि हृदयं मलिनं शोकोर्म्मिभिः क्रियते" प्रबो०। "क्षालयन्नपि वृक्षाङ्घ्रीन्नदीवेगो निकृन्तति" हितो०। क्षादिस्तु क्षाले चयने कवि० इति भेदः। प्राद्युपसर्गपूर्व्वस्तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्तशोधने। "गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य सलिलेन सा" भा० वि० १७अ०। "मुखं प्रक्षालयेत्ततः" स्मृतिः।

क्षव पु० क्षु—भावादौ अप्। १क्षुते (हाँचि) २राजिकायां (राइसर्षा)। अमरः। ३कासे शब्दरत्ना०।

क्षवक पु० क्षु—करणे अप् संज्ञायां कन्। १राजिकायाम् २अपामार्गे ३भूतांकुशे च राजनि०। [भावप्र०।

क्षवकृत् पु० क्षवं करोति कृ—क्विप्। क्षुपभेदे (छिक्कनी)

क्षवथु पु० क्षु—अथुच्। १क्षुते (हाँचि)। २कासे च मेदि०। क्षुतलक्षणं सुश्रुते उक्तं "घ्राणाश्रिते मर्म्मणि संप्रदुष्टे यस्यानिलोऽनिःसृतया निरेति। कफानुयातः बहुशः सशब्दं रोगमाहुः क्षवथुं विधिज्ञाः"। "उद्घाततोयः क्षवथुर्निरेति" सुश्रुतः। क्षतजशब्दे २१५६ पृ० उदा०

क्षवपत्रा स्त्री क्षवः क्षुद्धेतुः पत्रं यस्याः। द्रोणपुष्प्याम् राजनि०तत्पत्राघ्राणे हि क्षुतं जायते। क्षरपत्रेति वा पाठः।

क्षविका स्त्री क्षवः क्षुतं साध्यतयाऽस्त्यस्य ठन्। इक्कतीभेदे राजनि०।

क्षात्र न० क्षत्रस्य कर्म्म भावो वा—अण्। "शौर्य्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम्। दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म्म स्वभावजम्" गीतोक्ते १क्षत्रियकर्म्मणि। तस्येदमण्। २तत्सम्बन्धिनि त्रि० "आत्मकर्म्मक्षमं देहं क्षात्रोधर्म्म इवाश्रितः" रघुः।

क्षत्राणां समूहः अण्। ३तत्समूहे न० "शतं क्षात्रसंग्रहीतानाम् पुत्राः" शत० ब्रा० १३,४,२,५, "क्षत्राः कोषाध्यक्षाः तेषां समूहः क्षात्रम्" भा०।

क्षात्रि त्रि० क्षत्त्रस्यायं जातिभिन्न इञ्। क्षत्त्रसम्बन्धिनि जातौ तु क्षत्त्रिय इत्येव।

क्षान्त त्रि० क्षम—कर्त्तरि क्त। १सहिष्णौ केनचित्पीडनेऽपि सामर्थ्ये सति तत्प्रतीकारपराङ्मुखे। कर्म्मणि क्त। २सोढे। ३"निर्वैरो निर्वृतिः क्षान्तो निर्मन्युः क्रतिवेश्च च। निघ्नो मातृवर्ती च व्याधाः परमधार्म्मिकाः" हरिवं० २१अ० उक्ते सप्तव्याधमध्ये ३व्याधभेदे। ते च गुरोर्गोहरणात् क्रमेण मृगचक्रवाकादियोनिप्राप्ताः तत्रैव तत्कथा। क्षान्ताशब्दे परे प्रिया० कर्म्मधारये न पुंवत्। परमाक्षान्ता। उत्करा० चतुरर्थ्यां छ। क्षान्तीय तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०। ४ऋषिभेदे पु०। क्षान्तस्य गोत्रापत्यम् अश्वा० फञ्। क्षान्तायन तदृषिगोत्रापत्ये पुंस्त्री०

क्षान्ति स्त्री क्षम-भावे क्तिन्। क्षमायाम् सामर्थ्ये सत्यपकारिणोऽपकाराचिकीर्षायाम्। "क्षान्त्या शुध्यन्ति विद्वांसः" मनुः। "शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्ज्जवमेव च। ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म्म स्वभावजम्" गीता "शमो दमस्तपः शौचं सन्तोषः क्षान्तिरार्ज्जवम्। ज्ञानं दयाच्युतात्मत्वं सत्यञ्च ब्रह्मलक्षणम्" भाग० ७।११ २२

क्षान्तु पु० क्षम—तुन् दीर्घश्च। १क्षमाशीले उणादिकोषः २पितरि पु० संक्षिप्तसा०

क्षाम त्रि० क्षै—कर्त्तरि क्त। १क्षीणे २अल्पे शब्दरत्ना० "क्षामोऽयिवर्णत्वक्स्नायुः नखैः किञ्चिच्चनन्त्यपि"। "क्षामेण क्षुत्क्षामेण मन्दाग्निना" सुश्रुतः "क्षामच्छायं भवनमधुना दृष्टिदोषेण मन्ये" इत्यादौ क्षामा क्षीणतनुर्विषादि क्षपा नि-.

ज्ञानाग्निः" मेघ०। अतिसूक्ष्मत्वात् ३परमेश्वरे "नक्षत्रनेमिर्नक्षत्री क्षमः क्षामः समीहनः" विष्णु स०। "क्षामा भिन्दन्तो अरुणीरपघ्नन्" ऋ० ४।२।१६।४धरायां स्त्री निघ०। भावे क्त ५क्षये न०

क्षामन् त्रि० क्षै-मनिन्। १क्षयशीले २पृथिव्यां निघ०। "क्षमा क्षामन् रुरुच उषसो न भानुना" यजु० १७,१०, "तेन इन्द्रः पृथिवी क्षाम वर्द्धन्" ऋ० ५,५१,११। "हिरण्ययं शकुनं क्षामणि स्थाम्" ८,८५,११

क्षामवत् त्रि० क्षामं दोषक्षयः साध्यतयाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। १वह्निभेदे। "इष्टकृदाहेऽग्नये क्षामवते पुरोडाशः" कात्या० श्रौ०। २इष्टिभेदे स्त्री। "क्षामवत्यादिना यस्तु कर्म्मणा घृतमापतेत्।। दैवदोषादकस्मात् जाते दोषकदम्बके। होमेनैकेन दोषाणां सर्वेषां शमनादिशेत्"। एवञ्चैकमात्रायासेनानेकदोषक्षये क्षामवतीष्टिः सर्वत्र दृष्टान्तः" मा० त०।

क्षामास्य न० क्षामस्य क्षयस्यास्य स्थानम्। कुपथ्ये "अपथ्यमहितं रोग्यं क्षामास्यं परिकीर्त्तितम्" शब्दच०। क्षमस्यमिति वा पाठः पृषो०।

क्षार त्रि० क्षर-ज्वला० वा ण। १क्षरणशीले। २लवणरसे ३धूर्त्ते ४काचे ५भस्मनि च पु० मेदि० ५गुडे हेम० ६टङ्कणे ७सर्जिकाक्षारे पु० राजनि०। ७विडलवणे ८यवक्षारे च न० त्रिका०। चक्रदत्तोक्ते ९भस्मभेदजाते औषधभेदे यथा "प्रशस्तेऽहनि नक्षत्रे कृतमङ्गलपूर्व्वकम्। कालमुष्ककमाहृत्य दग्ध्वा भस्म समाहरेत्। आढकन्त्वेकमादाय जलद्रोणे पचेद्भिषक्। चतुर्भागावशिष्टेन वस्त्रपूतेन वारिणा। शङ्खचूर्णस्य कुडवं मर्ज्जिय विपचेत् पुनः। शनैःशनैर्दर्व्या यावत् सान्द्रतनुर्भवेत्। सर्जिकायवशूकाभ्यां शुण्ठी मरिचपिप्पली। वचा चातिविषा चैव हिङ्गुचित्रकयोस्तथा। एषां चूर्णानि निक्षिप्य पृथक्शाणसमांशकम्। दर्व्या संघट्टितश्चापि स्थापयेदायसे घटे। एष वह्निसमः क्षारः कीर्त्तितः काश्यपादिभिः। तोये कालकमुष्ककस्य विपचेद्भस्माढकं षड्गुणे पाते लोहमये दृढे विपुलधीर्दर्व्या शनैर्घट्टयन्। दग्ध्वाग्नौ बहुशङ्खनाभिशकलान् पूताम्भसे निक्षिपेत् यद्वोरकज्जनावनेव दहति क्षारो परो वाक्षणात्। प्रायश्चित्तमार्गविष्टे विस्रञ्च कर्पैस्तल्यरक्तता। संजायते तदा क्षाव्यं क्षाराक्षो याहाभिधीयते। तथैवाष्टमकेन षोडशभवेनांशेन संव्यूहितो मध्यः स्वेच्छ इति क्रमेण विहितः क्षारो दकाच्छकः। योऽतिसान्द्रो नातितनुः क्षारपाक उदाहृतः। दुर्नामकादौ निर्दिष्टः क्षारोऽयं प्रतिक्षारकः। पानीयो यस्तु गुल्मादौ तं क्षारानेकधिं तम्। क्षापयेत् षड्गुणे तोये केचिदाहुश्चतुर्गुणे"। यवक्षारादिविशेषगुणाः सुश्रुते उक्ता यथा

"यवक्षारसर्जिकाक्षारपाकिमटङ्कणक्षाराः। गुल्मार्शोग्रहणीदोषशर्कराश्मरिनाशनाः। क्षारास्तु पाचनाः सर्वे रक्तपित्तकराः सराः। ज्ञेयौ वह्निसमौ क्षारौ सर्जिकायावशूकजौ। शुक्रश्लेष्मविबन्धार्शोगुल्मप्लीहविनाशनौ। उष्णोऽनिलघ्नः प्रक्लेदी टङ्कणक्षारो बलापहः। मेदोघ्नः पाकिमः क्षारो मूत्रवस्तिविशोधनः। विरूक्षणोऽनिलकरः श्लेष्मघ्नः पित्तदूषणः। अग्निदीप्तिकरस्तीक्ष्णष्टङ्कणः क्षार उच्यते"। मेदिन्युक्तं भस्म च मुष्ककदलीत्वगादिभस्म तच्च रजकस्य वस्त्रशोधकद्रव्यम्। "यथा क्षारोदकवस्त्रनिर्णेजनाभिः वासांसि शुद्धिमुपयान्ति" प्रा० त० हारीतः। क्षालभेदे वस्त्रे क्षारयोजननिषेधमाह स्मृतिः "द्वादश्यां पञ्चदश्योरन्ते संक्रान्त्यां श्राद्धवासरे। वस्त्रं न पीडयेत्तत्र न च क्षारेण योजयेत्"। ततः उत्करा० चतुरर्थ्यां छ। क्षारीय तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०

क्षारक पु० क्षर-ण्वुल्। १अचिरजाते फले (कालि) अमरः। २पक्षीमादिपिटके (खाचा) मेदि०। क्षाराय तद्योजनाय साधु कन्। ३रजके शब्दमा०।

क्षारगुड पु० क्षारेण पक्वः गुडः शा० त०। च० द० उक्ते क्षारपक्वे गुडभेदे यथा

"पञ्चमूलं त्रिफलामर्कमूलं शतावरीम्। दन्तीं चित्रकमास्फोतां रास्नां पाठां सुधां शठीम्। पृथग्दशपलान् भागान् दग्ध्वा भस्म समावपेत्। त्रिःसप्तकृत्वस्तद्भस्म जलद्रोणेन गालयेत्। तद्रसं साधयेदग्नौ चतुर्भागावशेषितम्। ततो गुडतुलां दत्त्वा साधयेन्मृदुनाग्निना। सिद्धं गुडन्तु विज्ञाय चूर्णानीमानि दापयेत्। वृश्चिकाली हिकाकल्यौ यवक्षारं समां वचाम्। एतत् पञ्चपला भागाः पृथक् पञ्च पलानि च। हरीतकीं त्रिकटुकं सर्जिकां चित्रकां वचाम्। हिङ्ग्वम्लवेतसाभ्यां द्वे पले तत्र दापयेत्। अक्षप्रमाणां गुटिकां कृत्वा खादेद्यथाबलम्। अजीर्णं जरयत्येव जीर्णे सन्दीपयत्यपि। भुक्तं भुक्तञ्च जीर्येत पाण्डुत्वमपकर्षति। प्लीहार्शःश्वयथुञ्चैव श्वासकासमरोचकम्। मन्दाग्निविषमाग्नीनां कफे कण्ठोरसि स्थिते। कुष्ठानि च प्रमेहांश्च गुल्मश्चाशु नियच्छति।

ल्पानः क्षारगुडो ह्येष रोगयुक्ते प्रयोजयेत्"।

क्षारतैल न० चक्र०उक्ते कर्णशूलनिवारके पक्वतैलभेदे यथा "बालमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गु महौषधम्। शतपुष्पावचाकुष्ठं दारुशिग्रुरसाञ्जनम्। सौवर्चलं यवक्षारः सर्जिकोद्भिदसैन्धवम्। भूर्जग्रन्थिविडं मुस्तं मधुशुक्तं चतुर्गुणम्। मातुलुङ्गरसश्चैव कदल्या रस एव च। तैलमेभिर्विपक्तव्यं कर्णशूलहरं परम्। बाधिर्य्यं कर्णनादश्च पूयस्रावश्च दारुणः। पूरणादस्य तैलस्य क्रिमयः कर्णसंश्रिताः। क्षिप्रं विनाशं गच्छन्ति कृष्णात्रेयस्य शासनात्। क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयापहम्। मधुप्रधानं शुक्तन्तु मधुशुक्तं तदोच्यते। जम्बीरस्य फलरसं पिप्पलीमूलसंयुतम्। मधुभाण्डे विनिःक्षिप्य धान्यराशौ निधापयेत्। मासेन तज्जातरसं मधुशुक्तमुदाहृतम्"। गारुडे १८०अ० इत्यमेव। तत्रोक्ते शिरोमतादिसाधने २तैलभेदे च यथा "शुष्कमूलककदल्यानां दीर्घवृन्तात् वसुच्छकात्। दग्ध्वा क्षारं समादाय खरमूत्रेण गालयेत्। क्षाराष्टभागं विपचेत् तैलस्य सार्षपं बुधः। इदमन्तःपुरे देयं तैलमालेषु पूजितम्। विन्दुरेकः पतेद्यत्र तत्र रोमापुनर्भवः। मत्स्यादिवर्णे देयमश्विभ्यां विनिर्मितम्। अर्शसां कुष्ठरोगाणां पामादद्रुविचर्चिकाम्। क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं सर्वकुष्ठहरं परम्।"

क्षारत्रय न० ६त० "सार्जिकश्च यवक्षारः टङ्कणक्षार एव च। क्षारत्रयश्च त्रिक्षारम् क्षारत्रितयमेव च" राजनि०। उक्ते क्षारद्रव्यत्रये [राजनि०

क्षारदला स्त्री क्षारो दलेऽस्याः। चिल्लीशाके क्षुद्रशालूके

क्षारद्रुमक न० ६त०। "शिग्रुमूलकपलाशचुक्रिका चित्रकार्द्रकनिम्बसर्षपैः। इक्षुसैरिकमोचिकोद्भवैः क्षारपूर्वद्रुमकं प्रकीर्त्तितम्" राजनि० उक्ते दशविधक्षारद्रव्ये

क्षारदेश पु० क्षारप्रधानो देशः शा० त०। क्षारप्रधाने देशे "जीवनं जीवनं हन्ति प्राणान् हन्ति समीरणः। किमाश्चर्यं क्षारदेशे प्राणदा यमदूतिका" उद्भटः

क्षारद्रु पु० क्षारप्रधानो द्रुः। घण्टापाटलिवृक्षे रत्नमा०

क्षारनदी स्त्री क्षारप्रधाना नदी। नरकविशेषस्थे नदीभेदे

क्षारपत्र पु० क्षारः पत्रेऽस्य। वास्तूकशाके राजनि०। ततः कप्। तत्रार्थे हेमच०

क्षारपाक पु० सुश्रुतोक्ते क्षारद्रव्यस्य पाकभेदे तत्र क्षारभेदस्य गुणप्रयोगादिकमुक्त्वा तत्पाकविधिरुक्तो यथा "अथातः क्षारपाकविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः। शस्त्रानुशस्त्रेभ्यः क्षारः प्रधानतमः छेद्यभेद्यलेख्यकरणात्त्रिदोषघ्नत्वाद्विशेषक्रियावचारणाच्च। तत्र क्षरणात् क्षणनाद्वा क्षारः। नानौषधिसमवायात्त्रिदोषघ्नः शुक्लत्वात्सौम्यस्तस्य सौम्यस्यापि सतो दहनपचनदारणादिशक्तिरविरुद्धा स आग्नेयौषधिगणभूयिष्ठत्वात् कटुक उष्णस्तीक्ष्णः पाचनो विलयनः शोधनो रोपणः शोषणः स्तम्भनो लेखनः कृम्यामकफकुष्ठविषमेदसामुपहन्ता पुंस्त्वस्य चातिसेवितः। स द्विविधः प्रतिसारणीयः पानीयश्च। तत्र प्रतिसारणीयः कुष्ठकिटिभदद्रुकिलासमण्डलभगन्दरार्बुददुष्टव्रणनाडीचर्मकीलतिलकालकन्यच्छव्यङ्गमशकबाह्यविद्रधिकृमिविषार्शःसूपदिश्यते सप्तसु च मुखरोगेषूपजिह्वाधिजिह्वोपकुशदन्तवैदर्भेषु तिसृषु च रोहिणीष्वेतेष्वेवानुशस्त्रप्रणिधानमुक्तम्। पानीयस्तु गरगुल्मोदराग्निसङ्गाजीर्णारोचकानाहशर्कराश्मर्य्यभ्यन्तरविद्रधिकृमिविषार्शःसूपयुज्यते। अहितस्तु रक्तपित्तज्वरितपित्तप्रकृतिबालवृद्धदुर्बलभ्रममदमूर्च्छातिमिरपरीतेभ्योऽन्येभ्यश्चैवंविधेभ्यः। तमितरक्षारवद्दग्ध्वा परिस्रावयेत्तस्य विस्तारोऽन्यत्र। स च त्रिविधो मृदुर्मध्यस्तीक्ष्णश्च। तं चिकीर्षुः शरदि गिरिसानुजं शुचिरुपोष्य प्रशस्तेऽहनि प्रशस्तदेशजातमनुपहतं मध्यमवयसं महान्तमसितमुष्ककमधिवास्यापरेद्युः पाटयित्वाभिमन्त्र्यानेन मन्त्रेण। अग्निवीर्य्य! महावीर्य्य! मा ते वीर्य्यं प्रणश्यतु। इहैव तिष्ठ कल्याण! मम कार्य्यं करिष्यसि। मम कार्य्ये कृते पश्चात् स्वर्गलोकं गमिष्यसि। श्वेतपुष्परक्तपुष्पसहस्रं जुहुयात्। स्वस्तयः प्रकल्प्याथ निर्वाते देशे निचितं कृत्वा सुधाशर्कराश्च प्रक्षिप्य तिलनालैरादीपयेदथोपशान्तेऽग्नौ तद्भस्म पृथग्गृह्णीयाद्भस्मशर्कराश्च। अथानेनैव विधानेन कुटजपलाशाश्वकर्णपारिभद्रकविभीतकारग्वधतिल्वकार्कस्नुह्यपामार्गपाटलानक्तमालवृषकदलीचित्रकपूतीकेन्द्रवृक्षास्फोताश्वमारकसप्तच्छदाग्निमन्थान् गुञ्जाश्चतस्रश्च कोषातकीः समूलफलपत्रशाखा दहेत्। ततः क्षारद्रोणमुदकद्रोणैः षड्भिरालोड्य मूत्रैर्वा यथोक्तैरेकविंशतिवारान् परिस्राव्य महति कटाहे शनैर्दर्व्या विघट्टयन् विपचेत्। स यदा भवत्यच्छो रक्तस्तीक्ष्णः पिच्छिलश्च तमादाय महति वस्त्रे परिस्राव्येतरं विभज्य पुनरग्नावधिश्रयेत्। तत एव च क्षारोदकात् कुडवमध्यर्धं वाऽपनयेत्। ततः कटशर्कराभस्मशर्कराक्षीरपाकशङ्खनाभीरग्निवर्णाः कृत्वाऽऽयसे

पात्रे तस्मिन्नेव क्षारोदके निषिच्य पिष्ट्वा तेनैव द्विद्रोणिकेऽष्टपलसम्मितं शङ्खनाभ्यादीनां प्रमाणं प्रतिवाप्य सततमप्रमत्तश्चैनमवघट्टयन् विपचेत्। स यथा नातिसान्द्रो नातितनुश्च भवति तथा प्रयतेत। अथैनमवगतपाकमवतार्यानुगुप्तमायसे कुम्भे संवृतमुखे निदध्यादेष मध्यमः। एष एवाप्रतीवापः पक्वः संव्यूहिमो मृदुः। प्रतीवापे यथालाभं दन्तीद्रवन्तीचित्रकलाङ्गलीपूतिकप्रवालतालपत्रीविडसुवर्चिकाकनकक्षीरीहिङ्गुवचातिविषाः समाः श्लक्ष्णचूर्णाः शुक्तिप्रमाणाः प्रतीवापः। स एव सप्रतीवापः पक्वः पाक्यस्तीक्ष्णश्च। तेषां यथाव्याधिबलमुपयोगः। दौर्बल्ये तु क्षारोदकमावपेद्बलकरणार्थम्। भवति चात्र। नैवातितीक्ष्णो न मृदुः शुक्लः श्लक्ष्णोऽथ पिच्छिलः। अविष्यन्दी शिवः शीघ्रः क्षारो ह्यष्टगुणः स्मृतः। अतिमार्दवश्वैत्यौष्ण्यतैक्ष्ण्यपैच्छिल्यसर्पिताः। सान्द्रताऽपक्वता हीनद्रव्यता दोष उच्यते। तत्र क्षारसाध्यव्याधिव्याधितमुपवेश्य निवाते देशेऽसम्बाधेऽग्रोपहरणीयोक्तेन विधानेनोपसम्भृतसम्भारं ततोऽस्य तमवकाशं निरीक्ष्यावघृष्यावलिख्य प्रच्छयित्वा शलाकया क्षारं पातयित्वा वाक्शतमात्रमुपेक्षेत। तस्मिन्निपतिते व्याधौ कृष्णता दग्धलक्षणम्। तत्राम्लवर्गः शमनः सर्पिर्मधुकसंयुतः। अथ चेत् स्थिरमूलत्वात् क्षारदग्धं न शीर्यते। इदमालेपनं तत्र समग्रमवचारयेत्। "अम्लकाञ्जिकबीजानि तिलान्मधुकमेव च। प्रपिष्य समभागानि तेनैनमनुलेपयेत्। तिलकल्कः समधुको घृताक्तो व्रणरोपणः। रसेनाम्लेन तीक्ष्णेन वीर्योष्णेन च योजितः। आग्नेयेनाग्निना तुल्यः कथं क्षारः प्रशाम्यति। एवं चेन्मन्यसे वत्स! प्रोच्यमानं निबोध मे। अम्लवर्जान् रसान् क्षारे सर्वानेव विभावयेत्। कटुकस्तत्र भूयिष्ठो लवणोऽनुरसस्तथा। अम्लेन सह संयुक्तः स तीक्ष्णलवणो रसः। माधुर्यं भजतेऽत्यर्थं तीक्ष्णभावं विमुञ्चति। माधुर्याच्छममाप्नोति वह्निरद्भिरिवाप्लुतः। तत्र सम्यग्दग्धे विकारोपशमो लाघवमनास्रावश्च। हीनदग्धे तोदकण्डूजाड्यानि व्याधिवृद्धिश्च। अतिदग्धे दाहपाकरागस्रावाङ्गमर्दक्लमपिपासामूर्च्छाः स्युर्मरणं वा। क्षारदग्धव्रणन्तु यथादोषं यथाव्याधि चोपक्रमेत्। तथा नैते क्षारकृत्याः। तद्यथा दुर्बलबालस्थविरभीरुसर्वाङ्गशूनोदरिरक्तपित्तिगर्भिण्यृतुमतीप्रवृद्धज्वरिप्रमेहिरूक्षक्षतक्षीणतृष्णामूर्च्छोपद्रुतक्लीबापवृत्तोद्वृत्तफलयोनयः। तथा मर्मशिरास्नायुधमनीसन्धितरुणा-

स्थिसेवनीगलनाभीनखान्तरशोफस्रोतःस्वल्पमांसेषु च प्रदेशेष्वक्ष्णोश्च न दद्यादन्यत्र वर्त्मरोगात्। तत्र क्षारसाध्येष्वपि व्याधिषु शूनगात्रमस्थिशूलिनमन्नद्वेषिणं हृदयसन्धिपीडोपद्रुतं क्षारो न साधयति"।

क्षारभूमि स्त्री क्षारयुक्ता भूमिः। क्षाराम्बुधिसमीपस्थभूम

क्षारमध्य पु° क्षारो मध्येऽस्य। अपमार्गे रत्ना°

क्षारमृत्तिका स्त्री क्षारसंयुक्ता मृत्तिका। ऊषरस्थाने। अमरः। [राजनि°

क्षारमेलक पु° क्षाराणां मेलःसंघः क्षारौघे। क्षारसमूहे

क्षारमेह पु° सुश्रुतोक्ते पित्तजे मेहभेदे "पित्ताद्नीलहरिद्राक्षारमञ्जिष्ठाशोणितमेहाः षट् याप्याः" सुश्रु° "क्षारमेहिनं त्रिफलाकषायम्" सुश्रुत:

क्षारवृक्ष पु° क्षारप्रधानो वृक्षः। मुष्ककवृक्षे राजनि°

क्षारश्रेष्ठ न° क्षारः श्रेष्ठोऽत्र। १पलाशे २मुष्कके च राजनि°

क्षारषट्क न° ६त°। "धावापामार्गकुटजलाङ्गलीतिलमुष्ककैः। क्षारैरेतैस्तु मिलितैः क्षारषट्कादिकोगणः। राजनि° उक्ते क्षारद्रव्यषट्के।

क्षारसमुद्र पु° क्षारप्रधानः समुद्रः। लवणसमुद्रे "सीता तु ब्रह्मसदनात् केसराचलादिशिखरेभ्योऽधोधः प्रस्रवन्ती गन्धमादनमूर्द्धसु पतित्वाऽन्तरेण भद्राश्वं वर्षं प्राच्यां दिशि क्षारसमुद्रमभि प्रविशति" भाग° ५.१७८,। क्षारसिन्धु क्षाराम्बुधिप्रभृतयोऽप्यत्र "भूमेरर्द्धं क्षारसिन्धोरुदक्स्थं जम्बुद्वीपं प्राहुराचार्यवर्याः। अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः" सि°शि°।

क्षारसूत्र न° चक्र° द° उक्ते क्षारभाविते सूत्रभेदे "भावितं रजनीचूर्णैः स्नुक्क्षीरे पुनः पुनः। बन्धनात् सुदृढं सूत्रं भिनत्त्यर्शोभगन्दरम्"।

क्षारागद पु° सुश्रुतोक्ते औषधभेदे यथा "धवाश्वकर्णतिनिशपलाशपिचुमर्दपाटलिपारिभद्रकाम्रोदुम्बरकरहाटकार्जुनककुभसर्जकपीतनश्लेष्मातकाङ्कोठामलकप्रग्रहकुटजशमीकपित्थाश्मन्तकार्कचिरबिल्वमहावृक्षारुष्करारग्वधमधुशिग्रुशाकगोजीमूर्वातिल्वकेक्षुरकगोपघोण्टारिमेदानां भस्मान्याहृत्य गवां मूत्रेण क्षारकल्पेन परिस्राव्य विपचेद्द्वाढ्याढ्य पिप्पलीमूलतण्डुलीयकवराङ्गचोचमञ्जिष्ठाकरञ्जिकाहस्तिपिप्पलीमरिचोत्पलशारिवाविडङ्गगृहधूमानन्तासोमसरलावाह्लीकगुहाकोशाम्रश्वेतसर्षपवरुणलवणप्लक्षनिचुलकवर्द्धमानवञ्जुलपुत्रश्रेणीसप्तपर्णटुण्टुकैलवालुकनागदन्त्यतिविषाभयाभद्रदारुकुष्ठहरि-

द्वारवाकूर्वाणि योजनानि समभागानि ततः क्षारोदा-
नन्यावकर्तार्थं योजनानि निदध्यात् । अनेन
दुन्दुभिं क्षिपेत् पताकातोरणानि च । अथवाहूर्णनात्
सर्वात् विप्रान् सर्वातिथिपूजते । तत्र क्षारोदो नाम
सर्वरात्रप्ररोषु च । सर्वेषु वातगुल्मेषु कासन्-
योदरेषु च । सर्वेषु पक्ष्वोदेषेषु मध्यदेशे च दारुणे।
शोफे सर्वसरे चापि देवःस्नाने च दारुणे । एवं सर्ववि-
कारीणां सर्वथैवोपयुज्यते । तथा तत्कालप्रमाणानां द-
र्पोद्धयोऽमदः"।

क्षाराब्ध न० क्षारं चाब्धम् । कालद्रव्यभेदे हारा० ।

क्षारिका स्त्री क्षर-ण्वुल् टाप् अतइत्वम् । क्षुधायां हारा०

क्षारित त्रि० क्षर-णिच्-क्त । १अपवादयुक्ते, ग्रामदोषे,
अमरः २क्षालिते मेदि०

क्षारोद(क) पु० क्षारमुदकमस्य वा उदादेशः । लवणसमुद्रे
"क्षारोदेक्षुरसोदसुरोदघृतोदक्षीरोददधिमण्डोदशुद्धोदाः
सप्त जलधयः" भाग० ५।१०।५ श्लो० "क्षारोदधिवरणम्
"जम्बुद्वीपोऽयं यावत्प्रमाणविस्तारस्तावता क्षारोदधिः"
भाग० ५।२०,२श्लो०

क्षाल त्रि० क्षल-शोधने अच्-१कर्त्तरि च । शोधनकर्त्तरि

क्षालन न० क्षल-भावे ल्युट् । शोधने "क्षौमादौ प्रयतो
नित्यं क्षालनाय करोदयोः" का० त० प्रयुक्ते "प्रक्षा-
लनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्" नीतिशा०

क्षालित त्रि० क्षल-क्त । १शोधिते कृतप्रक्षालने च । "क्षालितं
तु यक्तिमन्तु बहूनां द्राक्षितं तु हृदयं मधुकरैः" माघः

क्षि क्षये अक० ऐश्वर्ये सक० भ्वा० पर० अनिट् । क्षयति अ-
क्षैषीत् चिक्षाय क्षीयात् । क्षेष्यः क्षितिः । क्षयः । क्षयम्
क्षेतुम् । भावे दैन्ये आक्रोशे च निष्ठातस्य वा नः दीर्घो
वा । तत्र दैन्ये क्षितं क्षीणं वा तपस्विना । आक्रोशे
क्षितायुः क्षीणायुः भूयात् । "क्षयन्तमस्य रजसः पराके"
ऋ० ७,१००,५, "यक्षिन क्षयन्ति वसुधीः" अथ०१२,२,१०
"नाहि मध्यं मरायाभिन्द्राग्नी क्षयितः" ऋ०८,४०,
२, कर्मकर्त्तरि क्षीयते "अपक्षीयते नश्यति" यास्कः
"क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" कठो० ।
"शरीरकर्षणात्प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा । तथा
राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात्" मनुः

क्षि हिंसायां स्वा० पर० सक० अनिट् । क्षिणोति, क्षिणुतः
क्षिणुवः क्षिणुमः । अक्षैषीत् । चिक्षाय । "शदिनी क्षि-
णोति" वेद० । "तथा दहनायमसेः क्षिणोति" भा०
व० १३अ० । "शक्षीणेन भूत्यानिक्षिणोति" शत० ब्रा०
२।५।१।७५। अयं क्रादिरपि तत्रार्थे । "क्षिणाति प्रभु-
तामिमान्" दश० २।१८।२।

क्षि वासे अक० गतौ सक० तु० प० अनिट् । क्षियति ।
अक्षैषीत् चिक्षाय । "अन्तरिक्षं पृथिवीं क्षियन्ति" तैत्ति०
२,१,१,७, "मनुष्याः न दीव उर्वीम क्षयन्तम्" ऋ०१०,६८,८,
वेदे गतस्य प्रयात् क्वचित् प्रयोगः । "जयति क्षेत्र पु-
ष्यति" ऋ० ७,३२,६, "क्षति क्षेमेभिः साधुभिः" ८।७३।६।

क्षि त्रि० क्षि-वा० डि । १निवासे २गतौ ३क्षये च मेदि० ।

क्षिण हिंसायां तना० उभ० सक० सेट् । क्षिणोति क्षिणुते
अक्षेणीत् अक्षेणिष्ट । चिक्षेण चिक्षिणे ।

क्षित त्रि० क्षि-हिंसायां कर्मणि क्त । १हिंसिते । भावे क्त
२हिंसायां न०

क्षिति स्त्री क्षि-निवासे आधारे क्तिन् । १भूमौ, "निपीय यस्य
क्षितिरक्षिणः कथाम्" नैष० । भावे क्तिन् । २निवासे
क्षि क्षये भावे-क्तिन् । ३क्षये, कर्त्तरि क्तिच् । ४रोचना
ख्योगन्धद्रव्ये गन्धद्रव्ये शब्दच० ५मनुष्ये निघ० । "इन्द्र ! पराजित
क्षितीः" ऋ० ८,६,२६ "क्षितीर्महतृष्ट्रान्" भा० । "प्रजाव
ता नः क्षितीः करतमूर्ज्यन्तीः" ऋ०७,६६,३, "ध्रुवास
क्षितिषु क्षियन्तः" ऋ० ७,८८,७, "इन्द्र क्षितीर्दधीषे-
यन्ती" ७,७६,१, "क्षितीर्हि वा" अथ०१०,५,१६ । क्षि क्षये
आधारे क्तिन् । ६प्रलयकाले मेदि० । क्षितिव्युद्गतक्तिः
शब्दर्थे०पृ०प्रा०-ख०७अ० । "कल्पान्ते क्षयं याति क्षिति-
क्षेत्र प्रकीर्त्तिता"। क्षयिणपक्षे कर्त्तरि क्तिच् इति भेदः ।

क्षितिकण पु० ६त० । धूलौ त्रिका० ।

क्षितिकम्प पु० ६त० क्षितिधरादौ वस्तुनिमित्ते भूमेः
कम्पे तत्र निशेषः वह्रुतसागरे "मेघे हरिसभे मत्तः प्र
चलति व्याघ्रादिभिः कथ्यते, वारुणे मीनकुञ्जरमे च इयं
स्वं चलेत् वक्लप्तः । यूके कुम्भधरे सुरेन्द्रविकृते
कन्याकुगे पवनस्तंभानिकतमो यदि भवन्ति चान्ये
तदा कथ्यते । कम्पेमे मरणं ज्ञेयं मरणाद्यपि पक्षगे ।
सर्वत्र सुरदृश्यैव पृथिव्यां चलिते गजे । प्रथितमतं-
मरमरणं व्यसनान्यान्येयथाक्रमयोः । चतुर्थमतिसं प्र-
भिरुपपीडनो कनापि । त्रिमतुर्थपक्षमदिने चापि
पक्षे त्रिपक्षके । भवति यदा भूकम्पः प्रधाननृपनाशनं
कुरुते" । "क्षितिभृदिव क्षितिकम्पशीर्णशृङ्गः" भट्टिः ।

क्षितिक्षम पु० क्षितौ क्षमते क्षम-अच् । खदिरवृक्षे राजनि०

क्षितिक्षित् पु० क्षितिमीष्टे क्षि ऐश्वर्ये क्विप् । भूमीश्वरे-

राजनि । "अपदान्तरस्य परितः क्षितिक्षिताम्" माघः । अक्षौ चादादयोऽप्यत्र ।

क्षितिज पु॰ क्षितेर्जायते जन–ड । १मङ्गले "क्षितिजा-र्दितो गतः" ज्यो॰ । २नरकासुरे । ३भूनागे उपरसभेदे राजनि॰ । ४वृक्षे च । ५भूमिजाते त्रि॰ सि॰शि॰ गोलयन्त्राधिकारोक्ते वृत्तभेदे यथा

"पूर्वापरं विरचयेत् समवृत्तमाख्यं याम्योत्तरं च विदि-ग्गोलयुगं च । अध्यास्य पर्यनिह वृत्तचतुष्कमेतदादेश्यं तिर्यगपरं क्षितिजं तदर्थे" सि॰शि॰ ।

"एवं पूर्वापरयाम्योत्तरं तथा कोणवृत्तद्वयमेवं वृत्तचतु-ष्टयमूर्ध्वाधोवृत्तमेकं तदर्थं वृत्तं क्षितिजाख्यं निवे-शयेत् । अत्र याम्योत्तरं [illegible] कार्यम् । द्रष्टव्यः क्षितिजादधोऽस्त् । इदानीमुन्मण्डलमाह" प्रमि॰ ।

"पूर्वापरक्षितिजसंज्ञयोर्भिन्नम् याम्ये ध्रुवे पलभवैः क्षि-तिजादधःस्थे । सौम्ये ध्रुवादुपरि चाक्षलवैर्ध्रुवे तद्-न्मण्डलं दिननिशोः क्षयवृद्धिकारि" सि॰शि॰ ।

"समक्षितिजयोर्यौ पूर्वापरौ संपातौ तयोर्ध्रुवचिह्न-योश्च सक्तं यद्बध्यते तदुन्मण्डलसंज्ञम् । दिनरात्र्यो-र्वृद्धिक्षयौ तद्वशेन भवतः" प्रमि॰ ।

क्षितिजन्तु पु॰ क्षितेर्जन्तुरिव । भूनागे उपरसभेदे राजनि॰ ।

क्षितिदेव पु॰ क्षितौ देव इव पूज्यत्वात् । ब्राह्मणे क्षितिदेव-तादयोऽपि तत्रार्थे । "अभिवृद्धिमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः" भा॰ शा॰ पराशरः ।

क्षितिधर पु॰ क्षितिं धारयति धृ–णिच् अच् वृक्षः । १प-र्वते "क्षितिधरपतिकन्यामाददानः करेण" कुमा॰ । २कूर्मे वासुकिदिग्गजेषु च स्मृतिः । [राजनि॰ ।

क्षितिनाग पु॰ क्षितिजातो नागः । उपरसभेदे भूनागे

क्षितिनाथ पु॰ ६त॰ । भूमिपाले राजनि क्षितिपत्यादयो-ऽप्यत्र । "क्षितिपतिसमकुलमन्वतो विनाशम्" रघुः ।

क्षितिप पु॰ क्षितिं पाति पा–क । भूपाले राजनि "क्षितिपः काचित्सादात्मकः" माघः । "क्षितिपसमाजमगात् स्वयं-वरस्थम्" रघुः । "अड्गुनाऽद्भुत क्षितिपः प्रांशुः" भट्टिः ।

क्षितिपाल पु॰ क्षितिं पालयति पालि–अण् उप॰स॰ । मही-पालके राजनि "मिलेत्स्वयोऽपि क्षितिपालसद्भिः" रघुः । स्त्रियां ङीप् । क्षितिपालकोऽप्यत्र । "कनककेभ्यः क्षितिपालभा-गभ्यः" भट्टिः । "क्षितिपालं भजन्ते यान्ति दूतप्रेक्षादीनि तेभ्यः क्षितिपालभागभ्यः" जयम॰ । यत्र मकृत॰ क्षिति-पालभाव महत्ता राजार्थकत्वमत्र्यन्तमतीव प्रासादिकम् ।

क्षितिपुत्र पु॰ ६त॰ । १मङ्गलग्रहे २नरकासुरे च तदोत्पत्ति-पुराणकथा आग्नेयखण्डे ८२६ पृ॰ कुजखण्डे २०६०पृ॰ दर्शिता "स वासुदेव जालेन क्षितिपुत्रः (नरकासुरः) वशं गताः" कालिकापु॰३८अ॰ । क्षितितनयादयोऽप्यत्र ।

क्षितिभृत् पु॰ क्षितिं बिभर्त्ति धारयति पालयति च धारक पोषकयोः क्विप् । भूधरे १पर्वते "क्षितिभृदिव क्षिति-कम्पकीर्णकूटः" भट्टिः । २महीपाले राजनि । "अधुना धर्मैः क्षितिभृतोऽनिभृताः" किरा॰ भूभृदादयोऽप्यत्र । "प्रमथितभूभृतः प्रतिपदं मथितस्य भृशं महीभृता" माघः ।

क्षितिरन्ध्र न॰ ६त॰ । गर्त्ते शब्दचि॰ ।

क्षितिरुह पु॰ रोहति रुह–क ७त॰ । वृक्षे हेम॰ । "क्षि-तिरुहपल्लवपुञ्जकर्णपूरे" माघः ।

क्षितिवदरी स्त्री क्षितौ जाता वदरी । भूवदर्याम् राजनि॰

क्षितिवर्द्धन त्रि॰ क्षितिं वर्द्धयति वृध–णिच् ल्यु । शवे मृते त्रिका॰ । "करोमि क्षितिवर्द्धनम्" भट्टिः ।

क्षितिव्युदास पु॰ क्षितिं व्युदस्यति वि+उद्+अस–अण् उप॰ स॰ । गर्त्तस्थानभेदे शब्दचि॰

क्षितीश पु॰ क्षितिमीष्टे ईश–क्विप् । भूमीश्वरे नृपे "आसमुद्र-क्षितीशानाम्" रघुः "पञ्चानां वो वीर्यवतां क्षितीशाः" भा॰व॰ १६२अ॰ । २विष्णौ च "देवकीनन्दनः स्रष्टा-क्षितीशः पापनाशनः" विष्णुस॰ ।

क्षितीश्वर पु॰ ६त॰ । भूमीश्वरे नृपे "तदानन्ददतस्तुरभि क्षितीश्वरः" "कौशिकेन स किल क्षितीश्वरः" रघुः ।

क्षित्यदिति स्त्री क्षितौ अदितिः । क्षितौ अदितेरवतारे देवक्यां वसुदेवपत्न्याम् । तत्कथा च हरिवं॰ ५६अ॰ । "या च सा सुरभिर्नाम अदितिश्च सुरारणी । उभे ते तस्य वै भार्ये सह तेनैव यास्यतः । ताभ्यां सह स गोपत्वे कश्यपो भुवि रंस्यते । तदस्य कश्यपस्यांशो जज्ञे कश्यपोपमः । वसुदेव इति ख्यातो गोषु तिष्ठति भूतले । गिरिर्गोवर्द्धनो नाम मथुरायास्त्वदूरतः । तत्रास्तो गोष्वभिरतः कंसस्य करदायकः । तस्य भार्या-द्वयञ्चैव अदितिः सुरभिस्तथा । देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्य धीमतः । तत्रावतर लोकानां भवाय मधुसूदन !" । विष्णुं प्रति ब्रह्मोक्तिः ।

क्षित्वन् पु॰ क्षि–क्वनिप् तुक् च । वायौ उज्ज्वलदत्तः

क्षिद्र पु॰ क्षिद–रक् । १रोगे २सूर्य्ये ३विषाणे च संक्षिप्तसा॰ ।

क्षिप प्रेरणे तुदा॰ उभ॰ सक॰ अनिट् । क्षिपति–ते अक्षै-

प्सीत् अक्षिप । चिक्षेप चिक्षिपे । क्षिप्तः क्षेपकः । क्षेप्ता क्षिता क्षिपः क्षिपन् । "क्षिपन्नकैन वेगेन पक्षवातयतानि च" भा० व० १०१८श्लो० । "शुभवर्णी वायकालेरात्मानं क्षिपते च पुनः पुनः" भा० वि० ११अ० । "पदाङ्गुष्ठेन चिक्षेप संपूर्णं दशयोजन" रामा० १।१।अ० "यक्षिप्त् यत्नुरुषि यक्षिम्त्र स एकोन भविष्यति" भा०आ० ६७अ० "स यत् काष्ठं तृणं वापि क्षितां वा क्षेप्स्यते मयि" भा० व० २८१अ० "चिक्षेप मारीचोरसि" रामा० बा० ३२स० । आक्षेपे च "चिक्षेप च स तं धीमान् वाग्भिरुग्राभिरच्युतम्" भा० आश्व० १५अ० । प्रेरणे कश्चित् कार्ये च क्षिप क्षेपयति ते अचिक्षिपत् त

अति+ अत्यन्तक्षेपे । "सन्धिमुक्तमुत्पिष्ट क्षिप्तं विवर्त्तित मवक्षिप्तमतिक्षिप्तं तिर्य्यक्क्षिप्तमिति षड्विधम्" "अतिक्षिप्ते द्वयोःसन्ध्योरतिक्रान्तता वेदना" सुश्रुतः ।

अधि—तिरस्कारे "तत्रादेतैरधिक्षिप्तः सहेतासंज्वरः सदा" मनुः । "त्वं नाधिक्षेप्तुमर्हसि" भा० व० ८८अ० । अधिक्षेपशब्दे विवृतिः । [अवक्षेपशब्दे विवृतिः

अव+अधःक्षेपणे "अवक्षिप दिवो अश्मानमुच्चाः" ऋ०२,५२,५

आ+ आकर्षणे "आक्षिप्य वेगात् वेगेन बाहोर्भ्यामाह पाण्डवम्" भा० वि० ७५०श्लो० । भर्त्सने । आक्षेपशब्दे ६०१पृ० विवृतिः । "आक्षिपन्तं प्रभां भानोः" भा० आ० ११०२ । "आक्षिपन्तोमिव प्रभां शशिनः स्वेन तेजसा" भा० व० ११४७श्लो० । [कुमा० ।

परि+आ+आकल्प बन्धने । "पर्य्याक्षिपत् काचिदुदारबन्धम्"

उद्+अर्द्धक्षेपणे । "वलिमाकाश उत्क्षिपेत्" मनुः "शिर उत्क्षिप्य नागस्य पुनः पुनरवाक्षिपत्" भा०आ०११२६श्लो० उत्क्षेपशब्दे १०८६ पृ० विवृतिः

नि+नितरां क्षेपणे निधाने च । "कञ्च भूमौ स्वपाकाल वायसेभ्यश्च निर्वपेत्" याज्ञ० । गात्राणि कान्तासु च निक्षिपन्तः" रामा० ५।११ निक्षेपशब्दे विवृतिः

निस्+निःशेषेण क्षेपे । "मक्षिकावणजातस्य निःक्षिपन्ति सदा क्रमीन्" सुश्रुतः ।

परि+ परितः क्षेपे । "गङ्गास्रोतःपरिक्षिप्तम्" कुमा० ।

प्र + प्रकर्षेण क्षेपे "नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ" मनुः

प्रति+प्रतिरूपक्षेपे । "अन्तः शिराणां श्वसनः स्थितोऽपि प्रतिक्षिपन्" सुश्रु० । अधिक्षेपे निवारणे प्रेरणे च

वि + विशेषेण क्षेपे "विक्षिप्यमाणाः धनुषा नरेन्द्राः" भा०आ० ७०२२श्लो० । वायुकृते उन्मादे, विक्षिप्तचित्तः । योगा-

मतावकरणे चित्तस्येतस्ततः सञ्चारे च "अन्तर्मुखवृत्त्यनवधानेन चित्तस्येतस्ततश्चलनं विक्षेपः" वेदान्तसा० "लये संबोधयेत् चित्तं विक्षिप्तं शमयेत् पुनः" तत्रत्या कारिका

सम्+सम्यक्क्षेपे विस्तीर्णस्य सङ्कोचापादने व्यापारे "आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु निषादिभिः" रघुः । "संक्षेपः प्रतिसंहृतिः" अमरः । "संक्षिप्तसारमाचष्टे" संक्षिप्तसा०

क्षिप प्रेरणे दिवा० प० सक० अनिट् । क्षिप्यति-ते अक्षैप्सीत् । चिक्षेप । "यत्नुत्रान् युधि शकाभोगिनीन् क्षिप्यस्तकल्पितान्" "वाक्यं सत्त्वप्योऽक्षिप्यदक्षिपस्त्रीन्द्र-जिन्द्रजित्" भट्टिः ।

उपसर्गभेदेनार्थविशेषः तौदादिकवत् ।

क्षिप् स्त्री क्षिप-क्विप् । अङ्गुलौ निघ० । "दश क्षिपः पूर्व्यं सीमजीजनन्" ऋ० १,२१,२, हलन्तत्वात् वा टाप् । "हिन्वन्ति धीराः दशभिः क्षिपाभिः ऋ० ६,६७,५७,

क्षिप त्रि० क्षिप क । १क्षेपके । भावे भिदा० अङ् टाप् । क्षिपा । २क्षेपणे स्त्री ।

क्षिपक त्रि० क्षिप—क क्षिपः ततः अशातादौ कन् । क्षेपके स्त्रियां टापि क्षिपका० नात इत्वम् । ततः निर्ह्रासादौ प्रेक्षादि० चतुरर्थ्याम् इनि । क्षिपकिन् तदर्हसादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

क्षिपकादि पु० पा० उक्तं नापि इत्वनिषेधनिमित्ते शब्द गणभेदे स च गणः । क्षिपका ध्रुवका चरका सेवका करका चटका अवका लहका अलका कन्यका ध्रुवका एडका" आकृतिगणः ।

क्षिपण न० क्षिप भावे वा० क्युन् । क्षेपणे जटा०

क्षिप(णि)णी स्त्री क्षिप्यतेऽनया क्षिप-अनि स्त्रिर्वा ङीप् । १नौकादण्डे (दाँड) अमरटीका । कर्मणि अनि । २जालभेदे ३आयुधे च उज्ज्वल० ४वडिशे शब्दचि० । ५अध्वर्य्योः संक्षिप्ताभा० । भावे अनि । ६क्षेपणे "स तस्य राजो क्षिपणिं तुरण्यति" ऋ० ४।४०।४, इत्युदाहृत्य "क्षिपणिं क्षेपणम्" इति २।२८। निरुक्तोक्तम्

क्षिपणु पु० क्षिप—अनुङ् । १वाते त्रिका० २व्याधे "मृगा इव क्षिपणोरीषमाणाः" यजु० १७।८४ । "क्षिपणोः क्षिपति हिनस्ति क्षिपणुर्व्याधः" वेददी०

क्षिपण्यु पु० क्षिप—कन्युच् । १वसन्ते उज्ज्वल० २देहे पु० ३सुरभिगन्धे पु० ३तद्वति त्रि०मेदि०

क्षिपति(प्ति) पु० क्षिप—वा०करणे अति(क्ति) । बाहौ निघ०

क्षिप्त त्रि॰ क्षिप–क्त। १प्रेरिते, २त्यक्ते, ३विकीर्णे ४अवमाने, ५रागद्वेषादिव्याधिव्याकुले चित्ते, ६वायुरोगयुक्ते च। ७निक्षिप्ते निधानरूपेण स्थापिते "क्षिप्तः शरीरैः शरितां गुरः पतत्" "केसरी निष्ठुरक्षिप्तमृगयूथो मृगाधिपः" माघः "निरस्तृता विपक्षाः प्रक्षाः क्षिप्ता कृता अपि" माघ॰ २।१८।४८। "क्षिप्ता अवमानाः" श्रीधरः। "क्षाकस्य क्षिप्तचेतसाम्" भा॰ व॰ ५अ॰। "ततस्तु मेघसमयो निक्षिप्य मेघकीम्" कथा॰ ६।१०८।५।८ रात्रौ स्त्री टचा॰

क्षिप्तकुक्कुर पुंस्त्री कर्म॰। पागले (क्षेपा कुकुर) स्त्रियां ङीष्।

क्षिप्तयोनि त्रि॰ क्षिप्ता योनिर्यो त्यक्तोत्पत्तिस्थानं यस्य। क्षिप्त मा के अपमर्षे नावसन्नाट्ये। "क्षिप्तयोनिरिति चैके" आश्व॰ श्र॰ सू॰ १,१२,१८ "क्षिप्तयोनिर्नाम यस्य माता समक्षमिव नात्तिष्ठते" नारा॰ वृत्तिः। तस्य (तत्कर्तृकम्) आर्त्विज्यं न कार्यमित्यनुषङ्गः

क्षिप्नु त्रि॰ क्षिप–क्नु कुत्सा॰ न गत्वम्। क्षेपणशीले त्रि॰

क्षिप्र न॰ क्षिप-रक्। १शीघ्रे क्रियाविशेषणत्वे क्लीवता "क्षिप्रं ततोऽश्वत्यद्दरकुत्वायी मठिः। २तद्वति त्रि॰ "चर्ति क्षिप्रेव विध्यति" ऋ॰ ४।८।८। "पुष्पाश्विन्यभिजिद्धस्ता लघु क्षिप्रं गुरुस्तथा" ज्यो॰ उक्ते पुष्यादिषु ३नक्षत्रेषु "परिक्षाभी-मवटान् विना च विपक्षौ निक्षिपुवं सप्तमे" मुहू॰ चि॰ ४शीघ्रगे त्रि॰ "रतनक्षेत्र क्षिप्रेण चम्बा" ऋ॰२।२४।५। ततः अतिशायने इष्ठन् ईयसुन् रकोपे गुणः। क्षेपिष्ठ क्षेपीयस् अतिशयशीघ्रे त्रि॰ "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता" श्रुतिः इयसुनि स्त्रियां ङीप्। क्षेपीयसी।

क्षिप्रकारिन् त्रि॰ क्षिप्रं करोति कृ–णिनि। (चाबाक) शीघ्रक्रियाकारके।

क्षिप्रपाकिन् पु॰ क्षिप्रं शीघ्रं पच्यते पच–बा॰ घिनुण्। (गन्धभाण्डिलिया) वृक्षभेदे राजनि॰। २शीघ्रपाकयुक्ते त्रि॰

क्षिप्रहोम पु॰ क्षिप्रं हूयते हु-मन्। सायंप्रातःकर्त्तव्ये होमे तद्वृत्तिः सं॰ त॰ "द्विविधा होमा याज्ञिकप्रसिद्धाः क्षिप्रहोमास्तन्त्रहोमाश्च। तत्र क्षिप्रहोमाः क्षिप्रं हूयन्त इति व्युत्पत्त्या सायंप्रातर्होमादयः। तन्त्रहोमाश्च परि-समूहनपर्युक्षणाद्यङ्गविस्तारयुक्ताः। यत्र वै समित्-त्रिहोमास्तन्त्रहोमाः यत्र तूष्णीसमर्थे योऽग्नौ होमस्तेषु वेषामु वैश्वदेवसायंप्रातर्होमादीनामेतदिध्माबर्हिर्द्रव्यं उपरि दद्यात् अथ इध्मानुकल्पेन दहनेन सूक्ष्मीक्तं तेषु वा तत्कर्मेषु 'क्षिप्रहोमेषु इध्मस्य निवृत्तिर्भवेदिति"।

तत्र विशेषमाह व्यासः "दत्वे स्वे च कुर्वीत क्षिप्रहोमे विदं द्रव्यम्" इदं परिसमूहनमात्रं चेति। "विहृतं च न जपेत् प्रयतस्तु विचक्षणः "क्षिप्रहोमेषु सर्वाङ्गेषु सायं प्रातःहोमप्रभृतिहोमादिषु ग्राह्यम्" एवं सोमकर्त्ते दर्शादिकमनुकरणं वा परिसमूहनं न कुर्यात्"।

क्षिया स्त्री क्षि–क्षये भावे भिदा॰ अङ्। १अपचये अमरः २धर्मव्यतिक्रमे हे॰ को॰। "इति क्षियायाम्" "क्षियाशीः प्रयोगेषु तिङाकाङ्क्षः" पा॰ "स्वाचारं धर्मव्यतिक्रमे सि॰ कौ॰ यथा स्वयं रथेन याति उपाध्यायं पदातिं नयति" उदा॰ अनाद्यतिङ् प्लुतः।

क्षिव निरसने भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। क्षेवति अक्षेवीत्। चिक्षेव उदित्। क्षिवित्वा क्ष्यूत्वा क्ष्यूतः क्ष्यूतिः। निरसनं फूत्कार इव मुखाद्बहिर्निःसारणम्। मुखेन ग्रासादेर्निःसारणमित्यन्ये

क्षिव निरसने दिवा॰ पर॰ सक॰ सेट्। क्षीव्यति अक्षेवीत् चिक्षेव। उदित् क्षेवित्वा क्ष्यूत्वा। [अते

क्षी हिंसायां भ्वा॰ उभ॰ सक॰ अनिट्। क्षयति ते अक्षैषीत् अक्षेष्ट। चिक्षाय चिक्षिये [क्षीज

क्षीज अव्यक्तशब्दे भ्वा॰ पर॰ अक॰ सेट्। क्षीजति अक्षीजीत्

क्षीजन न॰ क्षीज–भावे ल्युट्। कीचकवंशशब्दे हेम॰।

क्षीण त्रि॰ क्षि–क्त। १दुर्बले, २कृशे च "अष्टम्यां चतुर्दश्याः क्षीणोभवति चन्द्रमाः" छन्दो॰। "क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति" श्रुतिः

भावप्र॰ वातादित्रयभेदेन क्षीणभेदादिलक्षणादिकमुक्तम् "वातक्षयेऽल्पचेष्टत्वं मन्दवाक्यं विसंज्ञता। पित्तक्षयेऽधिकः श्लेष्मा वह्निमान्द्यं प्रभाक्षयः। कफक्षयः शिथिलाः सन्धयः रौक्ष्यमन्तर्दाहः कफक्षये। कृशोदरा कफशोषोऽथ त्वक् रूक्षा तद्रसक्षये। शिराः श्लथा हिमाम्लेच्छा तनु-परुषं क्षयेऽसृजः। मांसक्षये स्फिगाद्यस्थिशोषः। मेदःक्षये प्लीहवृद्धिः सन्धिशून्यता। मेदःक्षयोरोरीकिता शिथिलाः भवेयुर्मांसक्षये। अस्थिक्षये संक्षिप्तता तनुत्वता। मज्जक्षये सिक्तं स्वाम्नेदः क्षये। शुक्रक्षये रौक्ष्यं भवदन्तत्रुटिस्तथा। शुक्रक्षये विद्युन्मेतद्दोषैः सर्वे-षदाहृतम्। एकाकालं पूर्वभेदस्तोदः शून्यं स्तनस्थिति। विज्ञाप्येतानि जायन्ते नराणां सप्तकक्षये। एकक्षये एतेऽधिकल्पं वा श्लेष्मपि लक्षयेत्। चिरेण शुक्रदोषः स्थाने रक्तात्प्रयुक्तता। अथौजःक्षयस्य निदानमाह "ओजः संक्षीयते कोपात् क्षुधाशोकश्रमादिभिः। कृशौ

क्षीणाः कटुकैः कर्षणैरपरैरपि। अथ क्षीणौज आदीनां लक्षणमाह। "बिभेति दुर्बलोऽभीक्ष्णं ध्यायति व्यथितेन्द्रियः। दुश्छायो दुर्मना रूक्षः क्षामः स्यादोजसः क्षये। पुरीषस्य क्षये पार्श्वे हृदये च व्यथा भवेत्। सशब्दस्यानिलस्योर्द्ध्वगमनं कुक्षिसंहतिः"। कुक्षिसंहतिः उदरसङ्कोचः "मूत्रक्षयेऽल्पमूत्रत्वं वस्तौ तोदश्च जायते। स्वेदनाशे त्वचो रौक्ष्यञ्चक्षुषोरपि रूक्षता। स्तब्धाश्च रोमकूपाः स्युर्लिङ्गं स्वेदक्षये भवेत्। आर्त्तवस्य स्वकाले चाभावस्त्वाल्पताथ वा। जायते वेदना योनौ लिङ्गं स्यादार्त्तवक्षये। अभावः स्वल्पता वा स्यात् स्तन्यस्य भवतस्तथा। म्लानौ पयोधरावेतल्लक्षणं स्तन्यसंक्षये। अनुन्नतो भवेत् कुक्षिर्गर्भस्यास्पन्दनन्तथा। इति गर्भक्षये प्राज्ञैर्लक्षणं समुदाहृतम्"। अथ क्षीणानां धातुदोषमलानां वर्द्धनमाह। "तत्तत्संवर्द्धनाहारविहारातिनिषेवणात्। तत्तत् प्राप्य नरः शीघ्रं तत्तत्क्षयमपोहति। ओजस्तु वर्द्धते नृणां स्निग्धस्वादुभिस्तथा। द्रव्यैरन्यैर्विशेषात्तु क्षीरमांसरसादिभिः"। अन्यत्र "दोषधातुमलक्षीणो बलक्षीणोऽपि मानवः। तत्तत्संवर्द्धनं यत्तदन्नपानं प्रकाङ्क्षति। यद्यदाहारजातन्तु क्षीणः प्रार्थयते नरः। तस्य तस्य स लाभेन तत्तत्क्षयमपोहति"। तत्र केन क्षीणः किं काङ्क्षतीत्याकाङ्क्षायामाह "कषायकटुतिक्तानि रूक्षशीतलघूनि च। यवश्यामप्रियङ्गूंश्च वातक्षीणोऽभिकाङ्क्षति"। पित्तक्षीणः किं काङ्क्षतीत्याकाङ्क्षायामाह "तैलमाषकुलत्थादिपिष्टविकृतिन्तथा। मस्तुशुक्ताम्लतक्राणि काञ्जिकञ्च तथा दधि। कट्वम्ललवणोष्णानि तीक्ष्णं क्षारं विदाहि च। सम्यं देशसम्पन्नञ्च पित्तक्षीणोऽभिकाङ्क्षति। मधुरस्निग्धशीतानि लवणाम्लगुरूणि च। दधि क्षीरं दिवास्वप्नं कफक्षीणोऽभिकाङ्क्षति। रसक्षीणो नरः काङ्क्षत्यम्भोऽतिशिशिरं शुद्धः। रात्रिनिद्रां हिमं चन्द्रं भोक्तुञ्च मधुरं रसम्। रक्तं मांसरसं मद्यं मधुसर्पिर्गुडौदनम्। द्राक्षादाडिमयुक्तानि सस्नेहलवणानि च। रक्तसिद्धानि मांसानि रक्तक्षीणोऽभिकाङ्क्षति। अन्नानि दधिसिद्धानि षाडवांश्च बहूनपि। स्थूलक्रव्यादमांसानि मांसक्षीणोऽभिकाङ्क्षति"। षाडवा मधुराम्लादिरससंयोगपाचिताः गुड़प्रभृतयः। "मेदःसिद्धानि मांसानि ग्राम्यानूपौदकानि च। सक्षाराणि विशेषेण मेदःक्षीणोऽभिकाङ्क्षति। अस्थिक्षीणस्तथा मांसं मज्जास्थिस्नेहसंयुतम्। स्वादुदुग्धसंयुतं द्रव्यं मज्जाक्षीणोऽभिकाङ्क्षति। शिखिनः कुक्कुटस्याण्डं हंसपारावयोस्तथा। ग्राम्यानूपौदकानाञ्च शुक्रक्षीणोऽभिकाङ्क्षति। यवान्नं यावकाद्यञ्च शाकानि विविधानि च। मसूरमाषयूषञ्च मलक्षीणोऽभिकाङ्क्षति। पेयमिक्षुरसं क्षीरं सगुडं बदरोदकम्। मूत्रक्षीणोऽभिलषति त्रपुसैर्वारुकाणि च। अभ्यङ्गोद्वर्त्तने मद्यं निवातशयनासने। गुरु प्रावरणं चैव स्वेदक्षीणोऽभिकाङ्क्षति। कट्वम्ललवणोष्णानि विदाहीनि गुरूणि च। फलशाकानि पानानि स्त्री काङ्क्षत्यार्त्तवक्षये। सुरासवक्षमांसानि गोक्षीरं शर्करान्तथा। आमं दधि द्रव्याणि स्तन्यक्षीणाऽभिकाङ्क्षति। मृगाजाविवराहाणां गर्भिण्याकाङ्क्षति संस्कृतान्। मधुराम्लप्रकारादीन् भोक्तुं गर्भपरिक्षये"।

क्षीणचन्द्र पु० कर्म्म०। उभयपक्षयोरष्टमीमध्यस्थे चन्द्रे "कृष्णाष्टमीदलादूर्द्ध्वं यावच्छुक्लाष्टमीदलम्। तावत्कालं शशी क्षीणः पूर्णस्तस्योपरि स्मृतः" ज्यो०।

क्षीणाष्टकर्म्मन् पु० क्षीणान्यष्ट कर्म्माणि यस्य। जिने हेम०। अर्हच्छब्दे ३८६पृ० विवृतिः "अष्टकर्म्मक्षयान्मोक्षः" "क्षीणाष्टकर्म्मणोऽर्हतः" इति तत्रत्यवाक्यम्

क्षीव(व) मदे भ्वा० आत्म० अक० सेट्। क्षीव(व)ते अक्षीवी(वी)त्। ऋक्षीव(व)

क्षीव(व) त्रि० क्षीव(व)–क्त नि०। मत्ते। "क्षीवाः(वाः) कुर्वन्ति हास्यञ्च कलहं च तथाऽपरे" रामा०सु०६ स०।

क्षीर पु०न० क्षि-क्रन् दीर्घश्च, घस—अदने ईरन् किच्च उपधालोपे घर् वा अर्द्धर्चा०। १दुग्धे २जले अमरः ३सरलद्रवे शब्दच०। "आमप्रदात् प्रसवात् क्षीरं पेयूषमुच्यते। परतो मोरटं विद्यादप्रसन्नं कफात्मकम्" रत्नमा०। क्षीरवर्गशब्दे विवृतिः "शाकाम्लफलपिण्याककुलत्थलवणान्वितैः। करीरदधिमाषैश्च प्रायः क्षीरं विरुध्यते। स्निग्धं शीतं गुरु क्षीरं सर्वकालं न सेवयेत्। दीनाग्निं कुरुते मन्दं मन्दाग्निं नाशयेच्च। क्षीरं न भुञ्जीत कदाप्यतप्तं तप्तञ्च नैतल्लवणेन सार्द्धम्। पिष्टान्नसन्धायकमाषमुद्गकोशातकीकन्दफलादिकैश्च"। "मत्स्यमांसगुडमुद्गमूलकैः कुत्सितां वहति यैर्युतं पयः। शाकजाम्बवरसादिभिर्युतं मारयत्यबुधमाशु सर्पवत्" वैद्यके द्रव्यान्तरसंयोगे तस्यानर्थ्यतोक्ता।

"धेनूनां स्तननिष्क्रान्तां धारां क्षीरस्य यो नरः। शिरसा प्रतिगृह्णाति स पापेभ्यः प्रमुच्यते" वराहपु० "गृ क्षीरवृक्षा

नद्योऽमृताः पायसकर्दमाः। तान् लोकान् पुरुषा यान्ति क्षीरस्नपनका हरेः। आह्लादं निर्वृतिं स्वास्थ्यमारोग्यं चानुरूपताम्। सम्प्राप्नोत्यखिलान् कामान् क्षीरस्नानपरो हरेः। दध्यादीनां विकाराणां क्षीरतः सम्भवो यथा। तथैवाशेषकामानां क्षीरस्नानसमुद्भवः। यथा च विमलं क्षीरं यथा निर्वृतिकारकम्। तथास्य विमलं ज्ञानं भविष्यति फलप्रदम्। पञ्चानुकूलतां पुष्टिं प्रियसङ्गं श्रिये जने। करोति भगवान् विष्णुः क्षीरस्नपनतोषितः। सर्वेऽस्य सिद्धिमायान्तीति हरिमाह महीपतिः। स्नानक्षीरेण देवेशे स्नपिते मधुसूदने"। वह्नि० पु० क्रियायोगसाराध्याये। तत्पाकविधिः भावप्र०। "क्षीरमष्टगुणं द्रव्यात् क्षीरात्तोयं चतुर्गुणम्। क्षीरावशेषं तत्पीतं शूलमामोद्भवं जयेत्"

क्षीरक पु० क्षीरमिव कायति कै-क। क्षीरमोरटलतायाम् रत्नमा०। [शब्दरत्ना०।

क्षीरकञ्चुकी स्त्री क्षीरं कञ्चुकमिव त्वगस्य। क्षीरीश

क्षीरकण्ठ पु० क्षीरं कण्ठे यस्य। स्तनन्धये बालके।

क्षीरकन्द पु० क्षीरमिव कन्दोऽस्य। १क्षीरविदार्य्याम्, जटाधरः २क्षीरवल्ल्यां स्त्री राजनि०। "क्षीरकन्दोऽपि सम्प्रोक्तो विनामस्य कलापकः" राजनि०।

क्षीरकाकोलिका स्त्री क्षीरमिव शुभ्रा काकोली। क्षीरविदार्य्यां भावप्र० काकोलीशब्दे १८५४ दृश्यम्।

क्षीरकाण्डक पु० क्षीरान्वितं काण्डं यस्य कप्। १स्नुहीवृक्षे, २अर्कवृक्षे च अमरः।

क्षीरकाष्ठा स्त्री क्षीरप्रधानं काष्ठमस्याः। वटीवृक्षे राजनि०

क्षीरकीट पु० ६त०। दुग्धजाते कीटभेदे हारा०

क्षीरक्षव पु० क्षीरं क्षरति क्षु-अच्। दुग्धपाषाणे राजनि०

क्षीरखर्जूर पु० क्षीरवत् स्वादुः खर्जूरः। पिण्डखर्जूरे

क्षीरघृत न० क्षीरादुत्थात उद्धृतं घृतम्। मथितदुग्धजाते घृते "क्षीरघृतं पुनः संग्राहि रक्तपित्तभ्रममूर्च्छाप्रशमनं नेत्ररोगहितञ्च" सुश्रुते तद्गुणा उक्ताः "द्राक्षारसं क्षीरघृतं पिबेद्वा" सुश्रुतः [माघे स्त्रि०

क्षीरज न० क्षीराज्जायते जन-ड। १दध्नि हेम० २दुग्धजात-

क्षीरतैल न० क्षीरपक्वं तैलम्। सुश्रुतोक्ते तैलभेदे "स्नेहेनकाथ्य पादांशशिष्टमवतार्य्य परिस्राव्य तैलेनोन्मिश्र्य पुनरप्यावधिश्रयेत् ततस्तैलं क्षीराद्युत्तममवतार्य्य शीतीभूतमभिमथ्नीयात्तस्य यः मण्ड उत्तिष्ठेत्तमादाय मधुरौषधकल्कक्षीरयुक्तं विपचेदेतत् क्षीरतैलमेतदधराणां पानाभ्यङ्गादिषूपयोज्यम्। तैलहीनं वा क्षीरसर्पिरन्तरपर्णमिति"।

क्षीरदल पु० क्षीरं दले यस्य। अर्कवृक्षे (आकन्द) राजनि०

क्षीरद्रुम पु० क्षीरप्रधानो द्रुमः शा०त०। अश्वत्थवृक्षे राजनि०

क्षीरधि पु० क्षीरं धीयतेऽस्मिन् धा-आधारे कि। क्षीरसमुद्रे क्षीरनिधिरप्यत्र। "इन्दुः क्षीरनिधाविव" रघुः

क्षीरधेनु स्त्री क्षीरनिर्म्मिता धेनुः। दानार्थकल्पितक्षीरविकृतधेन्वाम् तद्विधानादि हेमा० दा० ख० स्क० पु० यथा "क्षीरधेनुं प्रवक्ष्यामि तां निबोध नराधिप!। अनुलिप्ते महीपृष्ठे गोमयेन नरोत्तम!। गोचर्ममात्रमानेन कुशानास्तीर्य्य सर्वतः। तत्रोपरि महाराज! न्यसेत् कृष्णाजिनं बुधः। तत्रोपरि कुशच्छन्नां गोमयेन कृतामपि। क्षीरकुम्भं ततः स्थाप्य चतुर्थांशेन वत्सकम्। सुवर्णमुखशृङ्गाणि चन्दनागुरुकाणि च। प्रशस्तपत्रश्रवणां तिलपात्रोपरि न्यसेत्। मुखं गुडमयं तस्या जिह्वा शर्करया तथा। फलप्रशस्तदन्तांश्च मुक्ताफलमयेक्षणाम्। इक्षुपादां दर्भरोमां सितकम्बलकम्बलाम्। ताम्रपृष्ठां कांस्यदोहां पट्टसूत्रमयं तथा। पुच्छञ्च, नृपशार्दूल! नवनीतमयस्तनीम्। स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां पञ्चरत्नमयीं भुवि। चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्द्दिक्ष्वपि स्थापयेत्। सप्तधान्यसमायुक्तां दिक्षु सर्वासु प्रक्षिपेत्। एवं लक्षणसंयुक्तां क्षीरधेनुं प्रकल्पयेत्। आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन गन्धपुष्पैः समर्च्चयेत्। धूपन्दीपादिकं कृत्वा ब्राह्मणाय निवेदयेत्। आच्छाद्यालङ्कृतं कृत्वा मुद्रिकाकर्णपत्रकैः। पादुकोपानहं छत्रं दत्त्वा दानं समर्पयेत्। अनेनैव तु मन्त्रेण क्षीरधेनुं प्रकल्पयेत्। या लक्ष्मीः सर्वभूतानामित्यादि नरपुङ्गव!। आप्यायस्वेति मन्त्रेण क्षीरधेनुं प्रदापयेत्। प्रतिगृह्णामि त्वां देवि! भक्त्या दाता को मन्त्रमुच्चरेत्। एवं धेनुं प्रदायाथ क्षीराहारो दिनं चरेत्। त्रिरात्रन्तु पयोभक्षो ब्राह्मणो राजसत्तम!। दीयमानां प्रपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम्। एतां हेमसहस्रेण शतेनाथ स्वशक्तितः। शतार्द्धमथ वाप्यर्द्धं,तथैवार्द्धं यथेच्छया। दत्त्वा धेनुं महाराज! शृणु तस्यापि तत्फलम्। दिव्यं वर्षसहस्रन्तु रुद्रलोके महीयते। पितृपितामहैः सार्द्धं ब्रह्मणो भवनं व्रजेत्। दिव्यं विमानमारूढो दिव्यगन्धानुलेपनः। क्रीडित्वा सुचिरं कालं विष्णुलोकं स गच्छति। हादशादित्यसङ्काशैर्विमानैरलङ्कृतैः। गीतवादित्रनिर्घोषैरप्सरोगणसेवितैः। तत्रोपविष्टोऽसौ राजा विष्णुसायुज्यतां व्रजेत्। य इदं शृणुयाद्राजन्। पठेद्वा भक्तिभावितः। सर्वपापविनिर्म्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति"

क्षीरनाश पु० क्षीरं नाशयति नश–णिच् अण् उप०स० । चास्फोटकवृक्षे राजनि० । तद्वृक्षदुग्धयोगाद्दुग्धस्य नाशनं लोकविदितम् ।

क्षीरनीर न० क्षीराक्तं नीरमिव । १आलिङ्गने शब्दमा० आलिङ्गने हि क्षीरनीरयोरिव संसर्गो भवति । शब्दा०द०।२क्षीरनीर-समाहारे न० "क्षीरनीरसमं मित्रं प्रशंसन्ति विचक्षणाः । तत्र नीरं क्षीरयति" वेता०। क्षीरमिव नीरम् । ३क्षीरतुल्ये जले न० क्षीरनीरं धीयतेऽत्र धा-आधारे कि । क्षीर-धि दुग्धसमुद्रे पु० ।

क्षीरप त्रि० क्षीरं पिबति पा–क । दुग्धपायिनि बालक-भेदे पु० "तत्रोनषोडशवर्षा बालास्तेऽपि त्रिविधाः क्षीर-पाः क्षीरान्नादा अन्नादा इति तेषु संवत्सरपराः क्षीरपाः द्विसंवत्सरपराः क्षीरान्नादाः परतोऽन्नादाः" सुश्रु० "क्षीरं तु बालवृद्धानां ये पिबन्तीह मानवाः । न तेषां क्षीरपाः केचित् भवन्ति कुलवर्द्धनाः" भा०आनु०१२५अ०

क्षीरपर्णिन् पु० क्षीरयुक्तं पर्णमस्य इनि । अर्कवृक्षे राजनि०

क्षीरपर्णी स्त्री क्षीरं पर्णेऽस्याः गौ० ङीष् । अर्कवृक्षे शब्दच०

क्षीरपलाण्डु पु० क्षीरमिव शुभ्रः पलाण्डुः । श्वेतपलाण्डौ "स्निग्धोऽभिष्यन्दिः स्थिरधातुकर्त्ता बल्योऽग्निमेधाकर पुष्टिदश्च । स्वादुर्गुरुः स्वादितपित्तशान्तः स पिच्छलः क्षीर-पलाण्डुरुक्तः" सुश्रुते तद्गुणा उक्ताः ।

क्षीरपाण पु० पीयते पा-कर्म्मणि ल्युट् क्षीरं पानंयस्य "पानं देशे" णत्वम् अत्र देशः देशस्थायिजनपरः । १उशीनरदाधिजने सि०कौ० "वा भावकरणयोः" पा० भावे करणे च ल्युटि वा णत्वम् इत्न०। २तत्पानकरणे त्रि० । ३तत्पानपात्र्यां स्त्री ङीप् । ४दुग्धस्य पाने न० ।

क्षीरभृत पु० क्षीरेण भृतः । दुग्धमात्रभृतिके गोपाले भृत्यभेदे । "गोपः क्षीरभृतोयस्तु स दुह्याद्दशतो वराम् । गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात् पालेऽभृते भृतिः" मनुः "यो गोपालस्तु भृत्यः क्षीरेण भृतो न भक्तादिना स स्वाम्यनुमत्या दशभ्योगोभ्यः श्रेष्ठामेकां गां भृत्यर्थं दु-ह्यात् वा भक्तादिरहिते गोपाले भृतिः स्यात् । एवं चैकगवीक्षीरदानेन दश गाः पालयेदित्युक्तम्" कुल्लू०

क्षीरवर्ग पु० ६त० सुश्रुतोक्ते क्षीरभेदसंघे यथा "गव्यमाजन्तथा चौष्ट्रमाविकं माहिषञ्च यत् । अश्वा-याश्चैव नार्य्याश्च करेणूनाञ्च यत्पयः । तत्त्वनेकौषधिर-सप्रसादं प्राणदं गुरु । मधुरं पिच्छिलं शीतं स्निग्धं श्लक्ष्णं सरं मृदु । सर्वं प्राणभृतां तस्मात्सात्म्यं क्षीरमि-होच्यते । तत्र सर्व्वमेव क्षीरं प्राणिनामप्रतिषिद्धं जा-तिसात्म्यात् । वातपित्तशोणितमानसेष्वपि विकारेष्वविरुद्धम् । जीर्णज्वरकासश्वासशोषक्षयगुल्मोन्मादोदरमूर्च्छाभ्रममद-दाहपिपासाहृद्बस्तिपाण्डुरोगग्रहणीदोषार्शःशूलोदाव-र्त्तातिसारप्रवाहिकायोनिरोगगर्भास्रावरक्तपित्तश्रमक्लम-हरं पाप्मापहं बल्यं वृष्यं वाजीकरणं रसायनं मेध्यं सन्धानमास्थापनं वयःस्थापनमायुष्यं जीवनं बृंहणं वमनं विरेचनञ्च तुल्यगुणत्वाच्चौजसो वर्द्धनमि-ति बालवृद्धक्षतक्षीणानां क्षुद्व्यवायव्यायामकर्षितानाञ्च पथ्यतमम् । गोक्षीरमनभिष्यन्दि स्निग्धं गुरु रसाय-नम् । रक्तपित्तहरं शीतं मधुरं रसपाकयोः । जीव-नीयं तथा वातपित्तघ्नं परमं स्मृतम् । गव्यतुल्यगुणं त्वाजं विशेषाच्छोषिणां हितम् । दीपनं लघु संग्राहि श्वासकासास्रपित्तनुत् । अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्त-निषेवणात् । नात्यम्बुपानाद्व्यायामात्सर्व्वव्याधिहरं पयः । रूक्षोष्णं लवणं किञ्चिदौष्ट्रं स्वादुरसं लघु । शोफगुल्म-मोदरार्शोघ्नं क्रिमिकुष्ठविषापहम् । आविकं मधुरं स्निग्धं गुरु पित्तकफावहम् । पथ्यं केवलवातेषु कासे चानिलसम्भवे । महाभिष्यन्दि मधुरं माहिषं वह्नि-नाशनम् । निद्राकरं शीतकरं गव्यात् स्निग्धतरं गुरु । उष्णं चैकशफं बल्यं शाखावातहरं लघु । नार्य्यास्तु मधुरं स्तन्यं कषायानुरसं हिमम् । नस्याश्च्योतनयोः पथ्यं जीवनं लघु दीपनम् । हस्तिन्या मधुरं वृष्यं क-षायानुरसं गुरु । स्निग्धं स्थैर्य्यकरं शीतं चक्षुष्यं बल-वर्द्धनम् । प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विष्टम्भि शीत-लम् । रात्रौ सोमगुणत्वाच्च व्यायामाभावतस्तथा । दिवाकराभितप्तानां व्यायामानिलसेवनात् । वातानुलोमि श्रान्तिघ्नं चक्षुष्यं चापराह्णिकम् । पयोऽभिष्यन्दि गुर्व्वा-मं प्रायशः परिकीर्त्तितम् । तदेवोक्तं लघुतरमनभि-ष्यन्दि यै शृतम् । वर्जयित्वा स्त्रियाः स्तन्यमाममेव हि तद्धितम् । धारोष्णं गुणवत् क्षीरं विपरीतमतोऽन्यथा । तदेवातिशृतं सर्वं गुरु बृंहणमुच्यते । अनिष्टगन्धम-म्लञ्च विवर्णं विरसञ्च यत् । वर्ज्यं सलवणं क्षीरं यच्च विग्रथितं भवेत्" । भावप्र० अत्र विशेष उक्तस्तत्रैव दृश्यं ।

क्षीरमोरट पु० क्षीरवत् स्वादुः मोरटः । मोरटभेदे मोरट-शब्दे विवृतिः । "क्षीरमोरटमधूलिकाकूष्माण्डप्रभृतीनि समादिश मधुरोवर्गः" सुश्रु० स्त्री च पीलुपर्ण्यौषधौ ।

क्षीरलता स्त्री क्षीरप्रधाना लता । क्षीरविदार्य्याम् राजनि०

क्षीरवत् पु० क्षीरमिव निर्यासोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। १अश्वत्थादौ क्षीरनिर्यासयुक्ते वृक्षे। २दुग्धयुक्ते त्रि० "अपूपवान् क्षीरवांश्चरुमेह सीदतु" अथ० १८।४।१६ स्त्रियां ङीप्। सा च ७नदीभेदे "ततः क्षीरवतीं गच्छेत् पुण्यां पुण्यतमैर्वृताम्। पितृदेवार्च्चनपरो वाजपेयमवाप्नुयात्" भा० व० ८४अ०

क्षीरवल्ली स्त्री क्षीरा क्षीरवती वल्ली। क्षीरविदार्य्याम् राजनि०

क्षीरवारि पु० क्षीरमिव वारि यस्य। क्षीरसमुद्रे

क्षीरवारिधि पु० क्षीरमिव वारि धीयतेऽस्मिन् धा-आधारे कि। क्षीरसमुद्रे क्षीरसिन्धुप्रभृतयोऽप्यत्र

क्षीरविकृति स्त्री ६त० (क्षीरसा) कूर्च्चिकायाम् अमरः

क्षीरविदारी स्त्री क्षीरमिव शुभ्रा विदारी। १श्वेतभूमिकुष्माण्डे शब्दार्थचि०। क्षीरप्रधाना विदारी। २शुक्लकृष्णयोर्भूमिकुष्माण्डयोः राजनि०

क्षीरविषाणिका स्त्री क्षीरमिव विषाणमग्रमस्त्यस्य ठन्। १वृश्चिकालीवृक्षे (बिछाटि) जटाध०। २क्षीरकाकोल्याम् राजनि०

क्षीरवृक्ष पु० क्षीरप्रधानो वृक्षः। १उडुम्बरे जटा० २क्षीरिकायां भरतः। ३राजादन्याम् राजनि० ४न्यग्रोधे ५अश्वत्थे ६मधूके (मौल) च सुश्रुतः। "चतुर्णां वा क्षीरवृक्षाणां न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थमधूकानाम्" सुश्रु० "पत्राणि क्षीरवृक्षाणाम्" सुश्रु०।

क्षीरशर पु० क्षीरं शीर्य्यतेऽत्र शॄ—आधारे अप्। आमिक्षायां हेमच०। दधियोगात्तप्तोष्णपयसः अम्बनेन जायमानत्वात् तथात्वम्। [भावप्र० उक्ते नष्टे दुग्धे (छेँना दुध)

क्षीरशाक न० "पक्कमेव हि यत्तप्तं क्षीरशाकं हि तत् पयः"

क्षीरशीर्ष पु० क्षीरमिव शीर्षमस्य। श्रीगर्भे चन्दनभेदे राजनि०

क्षीरशुक्ल पु० क्षीरमिव शुक्लः। १शृङ्गाटके (पानीयफल) शब्दच०। २राजादन्यां राजनि०। ३शुक्लभूकुष्माण्डे स्त्री अम०

क्षीरशुक्ला स्त्री क्षीरवत् शुक्ला। क्षीरकाकोल्यां राजनि०

क्षीरश्री त्रि० क्षीरेण श्रीणाति मिश्रीक्रियते श्री—कर्म्मणि क्विप्। क्षीरमिश्रिते सोमादौ "शुक्रः क्षीरश्रीः" यजु० ८।५७। "क्षीरमिश्रितः सोमः शुक्र एव भवति" वेददी०। क्षीरस्य श्रीरिव श्रीरस्य। २दुग्धतुल्यशोभाके त्रि०। ६त०। ३दुग्धशोभायां स्त्री

क्षीरषट्पलक न० क्षीरेण सह षण्णां पञ्चकोलानां पलमत्र कप्। चक्र० उक्ते पक्के घृते "पञ्चकोलैः ससिन्धूत्थैः पलिकैः पयसा समम्। सर्पिः प्रस्थं शृतं पीतं प्लीहज्वरगुल्मनुत्"

क्षीरषष्टिक न० क्षीरेण पक्कं षष्टिकम्। क्षीरपक्वे षष्टिकधान्यान्ने। तच्च ग्रहयज्ञे बुधबलौ देयं यथाह याज्ञ० "गुडौदनं पायसञ्च हविष्यं क्षीरषष्टिकम्। दध्योदनं हविश्चूर्णं मांसं चित्रान्नमेव च। दद्याद् ग्रहक्रमात् तत्"।

क्षीरस पु० क्षीरं स्यति सो—क। क्षीरसरे राजनि०

क्षीरसन्तानिका स्त्री० क्षीरस्य सन्तानोऽस्त्यस्य ठन्। आमिक्षायां (छाना) राजनि० "क्षीरसन्तानिका हृद्या स्निग्धा पित्तानिलापहा" राजनि०

क्षीरसमुद्र पु० क्षीरतुल्यः स्वादुरसः समुद्रः। क्षीराम्बुधौ क्षीरसागरादयोऽप्यत्र। "मथितः क्षीरसागरः" भाग० ८।८।४

क्षीरसर्पिस् न० क्षीरेण पक्कं सर्पिः। सुश्रुतोक्ते क्षीरतैलपाकविधिना क्षीरेण पक्कं घृतभेदे। क्षीरतैलपाकविधिः क्षीरतैलशब्दे उक्तः। "तैलहीनं वा क्षीरसर्पिरञ्जितर्पणम्" सुश्रु०। "क्षीरसर्पिषा चैनमनुवासयेत्" सुश्रु०

क्षीरसार पु० क्षीरं सरति गच्छति कारणत्वेन सृ—अण्। क्षीरजाते शृङ्गाटकादिचूर्णमिश्रणेन (पालजात) ख्याते १पदार्थे ६त०। २नवनीते च "क्षीरसारमपनीय शङ्कया शीलितं यदि पलायनं त्वया" उद्भटः।

क्षीरस्फटिक पु० क्षीरमिव शुभ्रः स्फटिकः। क्षीरवर्णे स्फटिकमणिभेदे हेम०।

क्षीरस्वामिन् पु० अमरटीकाकारे शाब्दिके पण्डितभेदे

क्षीरहिण्डीर पु० ६त०। दुग्धफेने शब्दचिन्ता०।

क्षीरह्रद पु० क्षीरपूर्णो ह्रदः। क्षीरपूर्णे ह्रदे। तत्रभवादौ शिवा०—अण्। क्षैरह्रद तत्रभवादौ त्रि०

क्षीरा स्त्री क्षीरं तद्वर्णोऽस्त्यस्य अच्। काकोल्याम् राजनि०

क्षीराब्धि पु० क्षीरस्य दुग्धरसस्याब्धिः। क्षीरसमुद्रे एव क्षीरसागरादयोऽप्यत्र।

क्षीराब्धिज पु० क्षीराब्धौ जायते जन—ड। १चन्द्रे। २लक्ष्म्यां स्त्री ३अमृतादौ यथायोग्यलिङ्गता। ४मौक्तिके ५साम्भूलवणे न० मेदि०। "यथा भगवता ब्रह्मन्! मथितः क्षीरसागरः" इत्युपक्रमे भाग० ८।८ अ० तेभ्यः समुत्पन्ना निर्दर्शिता यथा "तन्नागा जगृहुः सर्वं तच्छेषं शङ्करोऽग्रहीत्। नारायणाज्ञया तेन नीलकण्ठत्वमाप्तवान्। ऐरावतश्च नागेन्द्रो ह्युच्चैःश्रवाः पुनः। द्वितीयावर्त्तनाद्राजन् तुरगाविति नः श्रुतम्। तृतीयावर्त्तनेऽप्सरोगणो जातः सुशोभनः। चतुर्थात् पारिजातश्च उत्पन्नः स महातरुः। पञ्चमात् हिमगुस्तस्मात् उत्थितः क्षीरसागरात्। तं भवः शिरसा धत्ते नारीभ्यः स्वस्तिकं नृप!। नाना-

नाविधानि रत्नानि दिव्यान्याभरणानि च । क्षीरोदधेस्तू-त्थितानि गन्धर्वाश्च सहस्रशः । एतान् दृष्ट्वा तदोत्पन्नान् सर्वाश्चर्यसमन्विताः । अभवन् जातहर्षास्ते तत्र सर्वे सुरासुराः । दैवपक्षे ततो मेघाः सम्यग्वर्षन्ति संस्थिताः । कृष्णाज्ञया तु वायुस्तु सुखं वाति सुरान् प्रति । विष-निःश्वासवातेन वासुकेश्चार्कतापनात् । निस्तेजसोऽभवन् दैत्या निर्वीर्याश्च महामते ! । ततः श्रीरुत्थिता तस्मात् क्षीरोदाद्धृतपङ्कजा । विभ्राजमाना राजेन्द्र दिशः सर्वाः स्वतेजसा । ततस्तीर्थोदकैः स्नाता दिव्यवस्त्रैरलङ्कृता । दिव्यगन्धानुलेपैस्तु सुमनोभिः सुपूजिता । देवपक्षं समाश्रित्य स्थिता चामरिन्दम ! । हरिवक्षःस्थलं प्राप्ता ततः सा कमलालया । ततोऽमृतघटं पूर्णं गृहीत्वा पयसो निधेः । धन्वन्तरिः समुत्तस्थौ" ।

क्षीराब्धितनया स्त्री ६त० । लक्ष्म्यां १तस्यास्तज्जातत्वा-त्तथात्वम् २चन्द्रे पु० क्षीराब्धिजशब्दे दृश्यम् ।

क्षीरावी स्त्री क्षीरमवति अव—अण् ङीप् । दुग्धिकायाम् (दुधी) अमरः स्वार्थे क । तत्रार्थे । अस्याः पत्रच्छेदने दुग्धवन्निर्यासनिःसरणभावात्तथात्वम् । सा च "शकुलतुल्य-पत्रा" सुभूतिः । [त्रिका०

क्षीराह्व पु० क्षीरमाह्वयते स्पर्द्धते आ+ह्वे-क । सरलद्रुमे

क्षीरिका स्त्री क्षीरं तत्तुल्यस्वादोऽस्त्यस्य ठन् । १राजादने २पिण्डखर्ज्जूरे अमरः । "क्षीरिकायाः फलं पक्वं गुरु विष्टम्भि शीतलम्" राजनि० । "क्षीरिकायाः फलं वृष्यं बल्यं स्निग्धं हिमं गुरु । तृष्णामूर्च्छामदभ्रान्तिक्षयदोषत्रयापहृजित्" भावप्र० । ३परमान्ने भावप्र० कृतान्नशब्दे २१८०पृ० दृश्यम्

क्षीरिद्रुमाद्य न० "क्षीरिद्रुमाद्योत्थरसे विपक्वं तज्जैश्च कल्कैः पयसा च सर्पिः । सितोपलार्द्धं मधुपादयुक्तं रक्तातिसारं शमयत्युदीर्णम्" चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे

क्षीरिन् पु० क्षीरं तत्तुल्यनिर्यासोऽस्त्यस्य इनि । क्षीरतुल्य-निर्यासयुक्ते १वृक्षभेदे स च भावप्र० उक्तो यथा "न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थपारीषप्लक्षपादपाः । पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षास्तेषां त्वक् पञ्चवल्कलम् । केचित्तु पारीषस्थाने शिरीषं वेतसं परे" वदन्तीति शेषः । "क्षीरवृक्षा हिमा वर्ण्या योनिरोगव्रणापहाः । रूक्षाः कषायामेदोघ्न-विसर्पश्वयथुनाशनाः । शोथपित्तकफास्रघ्नाः सन्धान-कारिणोऽग्निजिताः । त्वक्पञ्चकं हिमं ग्राहि व्रणशोथ-विसर्पजित् । तेषां पत्रं हिमं ग्राहि कफवातास्रनुत्तु ।

विस्फोटव्रणजित् तिक्तं कषायं लघुलेखनम्" तद्गुणाः । २हिमजायां तिक्तदुग्धायां पीतदुग्धायां क्षीरिकायां स्त्री ङीप् जटा० "क्षीरिणी तिक्तपीता च रेचना शोकताप-हृत् । कृमिदोषकफघ्नी च पित्तज्वरहरी परा" राज-नि० । ३वराहक्रान्तायां शब्दच० ४कटुतुम्ब्यां ५काश्म-र्य्यां ६दुग्धिकायां च राजनि० दुग्धिकायां पुंस्त्री शब्दच० ७क्षुद्रोडुम्बरे ८अर्कवृक्षे ९राजादन्याम् १०दुग्धपाषाणे ११पलाशे १२सोमलतायां १३श्यामाकीडके च पु० राजनि०

क्षीरी स्त्री० क्षीर+अस्त्यर्थे अच् गौरा०ङीप् । (क्षिरखोला) ख्याते वृक्षभेदे शब्दर० ।

क्षीरीश पु० क्षीरिणां वृक्षाणामीशः प्रधानत्वात् । वरपत्रे कुक्कुटे मूलकाकारमूले खरगन्धे वृक्षभेदे रत्नमा० ।

क्षीरेयी स्त्री० क्षीरेण ईं शोभां याति या-क गौ० ङीप् । क्षीर+वा० भवार्थे ढञ् वा ङीप् । परमान्ने हला०

क्षीरोद पु० क्षीरमिव स्वादु उदकं यस्य उदादेशः । दुग्धस-मुद्रे "ततः श्रीरुत्थिता तस्मात् क्षीरोदात् धृतपङ्कजा" वह्निपु० । क्षीरोदमन्थनकथा यथा

"मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम् । दानवैः सहिता भूत्वा मथध्वं क्षीरसागरम् । अहञ्च तत्र साहाय्यं करिष्यामि दिवौकसः ! । मथिष्यत्सु तं तत्र तत्पावाहुर्लवत्तराः । मथ्यत्र क्षणादेव अमृतस्य प्रभा-वतः । यूयं सर्वे महावीर्या भविष्यथ रणोत्कटाः । इन्द्राद्यास्तु महोत्साहाः स्थानानि महाबलीन् । ततो हि दानवान् जेतुं समर्था नात्र संशयः । इत्युक्ता देवदेवेन देवाः सर्वे जगत्पतिम् । प्रणम्यागम्य निर्भयं सन्धिं कृत्वाथ दानवैः । क्षीराब्धिमथने सर्वं चक्रु-रुद्योगमुत्तमम् । बलिना चोद्धृतो राजन् ! मन्दराख्यो महागिरिः । क्षीराब्धौ क्षेपणस्यैव तेनैकेन नृपोत्तम ! । सर्वौषधिश्च प्रक्षिप्ता देवदैत्यैः पयोदधौ । वासुकिश्च ततस्तत्र राजन् ! नारायणाज्ञया । सर्वदेवहितार्थाय विष्णुश्च स्वयमागतः । ततो विष्णुसमादेशात्तत्र सर्वे सुरा-सुराः । समेत्य मित्रभावेन क्षीराब्धेस्तटमाश्रिताः । मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वाऽथ वासुकिम् । ततो मथितुमारब्धा नृपते ! तरसाऽमृतम् । विष्णुना मुखभागे तु वासुकेर्दानवाः कृताः । देवाश्च पुच्छभागे तु मन्थ-नार्थं नियोजिताः । एवन्तु मन्थनात्तत्र मन्दराधः प्र-विश्य वै । आधारेण विना राजंस्तं दृष्ट्वा सहसा हरिः । सर्वेषां हितार्थाय कूर्मरूपमधारयत् । आत्मानं सं-

प्रवेश्याथ मन्दरस्य गिरेरधः। प्रविश्य धृतवान् शैलं पृथग्रूपेण केशवः। उपर्य्याक्रान्तवान् शैलं पृथग्रूपेण केशवः। चकर्ष नागराजानं देवैः सार्द्धं जनार्द्दनः। असुराद्यरूपेण दैत्यमध्ये च केशवः। ततस्ते त्वरायुक्ता ममन्थुः क्षीरसागरम्। यावच्छक्त्या ह्यपन्थेव! बलवन्तः सुरासुराः। मथ्यमाने ततस्तस्मात् क्षीराब्धेरभवत्तदा। कालकूटमिति ख्यातं विषमत्यन्तदारुणम्"

क्षीरोदतनय पु॰ ६त॰। १चन्द्रे २लक्ष्म्यां स्त्री क्षीरोदतनयादयोऽप्यत्र पुंस्त्री।

क्षीरोदन पु॰ क्षीरेणोपसिक्त ओदनः "अन्नेन व्यञ्जनम्" पा॰ स॰। दुग्धोपसिक्ते भक्ते "क्षीरौदनं भुञ्जमानाश्च तु" सुश्रु॰

क्षीव निरासे भ्वा॰ प॰सक॰ सेट्। क्षीवति अक्षीवीत् चिक्षीव। निरासः फूत्कारः तत्र अक॰, मुखेन लेपादेर्निरसनस्य तत्र सक॰ इति भेदः।

क्षु शब्दे पु॰(हाँचि) अदा॰ अक॰ सेट्। क्षौति क्षुतः क्षुवन्ति अक्षावीत् क्षुवाय करिष्यति। उगन्तत्वात् क्तिति क्ते अनिट्त्वम्। क्षुतिः क्षुत्वा। क्षवथुः "पुरा क्षुताय चाशुभम्" भट्टिः। "क्षतकं कामिनि क्षुतवे क्षणाक्ष्या" माघः "सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वाऽनृतं वचः। पीत्वापोऽध्येष्यमाणश्च आचामेत् प्रयतोऽपि सन्"। "क्षुवतीं जृम्भमाणां वा" मनुः। "क्षुतोत्पतनजृम्भासु" लि॰ तं॰ पु॰। "राज्ञी मयि क्षुतवति क्षितिपालपुत्र्या" चौरप॰।

अव+अवःस्थस्य क्षवथुना दूषणे "अवक्षुतं केशपतङ्गकीटैः" यमः। अवक्षुतं उपरिकृतक्षुतेन दूषितम्। "पतितान्नमवक्षुतम्" मनुः "अवक्षुतम् उपरिकृतक्षुतम्" कुल्लू॰ अन्योपसर्गपूर्व्वस्य तत्तद्द्योत्यार्थयुक्तक्षुतौ।

क्षु पु॰ क्षुद्–बा॰ डु। १अन्ने निघण्टुः "तत्प्रदी मनसो वेनता वागज्येष्ठाय वा धर्म्मणि क्षोरनीके" ऋ॰ ८।५।७,२२ क्षण–हिंसायां डु। २शिंके एकाक्षरकोषः ३शब्दादियत्वे क्षुमत्

क्षुण पु॰ क्षु–नक्। अरिष्टके शब्दच॰

क्षुण्ण त्रि॰ क्षुद्–क्त। १अभ्यस्ते, २विहते ३चूर्णीकृते च जटा॰। "अधीत्यानक्षुण्णतयाऽतिदुर्गमम्" "क्षुण्णं यदन्तःकरणेन वृक्षाः" "क्षुण्णं क्षणं यदुबलैर्दिवमाततांसुः" इति च माघः। "रेखामात्रमपि क्षुण्णात्" रघुः। "क्षुण्णभिन्नशिरस्कैः" भट्टिः

क्षुत् स्त्री क्षु–सं॰ भावे क्विप्। क्षुते (हाँचि) अमरः।

क्षुत न॰ क्षु–भावे क्त। क्षवथौ (हाँचि) अमरः अवक्षुतशब्दे विवृतिः। क्षुतस्य शुभाशुभसूचकत्वं वसन्तराजशाकुने १प॰ "अथ क्षुताख्यं शकुनं क्रमेण महाप्रभावं प्रविभावयामः। वदन्ति यस्मात् शकुनाः समस्ता मृगाधिनाथादि वनप्रसूताः। सर्व्वस्य सर्व्वत्र च सर्व्वकालं क्षुतं न कार्य्ये क्वचिदेव शस्तम्। याहुः क्षुते नैव न किञ्चिदेव कुर्य्यात् क्षुतं प्राणहरस्य जन्तुः। निषेधमप्येऽचिरेण दक्षिणे च धनक्षयं दक्षिणकर्णदेशे। तत्पृष्ठभागे कुरुतेऽर्थवृद्धिं क्षुतं कदाचित् शुभमादधाति। भोगाय वामश्रवणस्य पृष्ठे कर्णे च वामे कथितं जयाय। सर्व्वाधिनाशाय च वामनेत्रे जातं क्षुतं स्यात् क्रमशोऽष्टधैव। क्रमाद्विशेषं गमनस्य विघ्नं करोति सद्धिं क्षुतमप्युरोगम्। करोति रोगक्षयमर्थलाभं दीप्राद्दिशायास्तु क्षुतं करोति। प्रागाद्यपुंसः परतोऽपरा स्यात् पुनः पुनस्तीतर एव जातम्। वृद्धाश्वशोर्व्वा कफतो हठाद्वा जातं क्षुतं केऽपि वदन्ति शस्तम्। आद्यन्तयोर्न स्वजने प्रशस्तं क्षुतं प्रशंसन्ति न भोजनादौ। भवेत् कथञ्चिद्यदि भोजनान्ते भवेत्तदाप्ये न हि भोज्यलाभः। आदौ क्षुतञ्चेत् शकुनैस्ततः किं जातानजातान् शकुनान्निहन्ति। क्षुतं क्षणेनास्य न संशयोऽस्मिन् प्रयोजने यत्नकृतेऽपि जातम्। क्षुतं क्षणान्तर्हि निकृन्त्यवश्यं यात्यात्मकेनापि सनागदोषम्। तस्मादुपेक्ष्यं न विचक्षणेन क्षुतं यतस्तस्य फलं विचित्रम्"। इति।

"छिक्कायाः लक्षणं वक्ष्ये लभेत् पूर्वे महाफलम्। आग्नेये शोकसन्तापौ, दक्षिणे हानिमाप्नुयात्। नैर्ऋते शोकसन्तापौ, मिष्टान्नञ्चैव पश्चिमे। अन्नं प्राप्नोति वायव्ये, उत्तरे कलहो भवेत्। ईशाने मरणं प्रोक्तं, प्रोक्तं छिक्काफलाफलम्" गारुडपु॰ ६०अ॰

तिथित॰ वर्षकृत्यवाक्यम् "विप्तं ब्रह्मणि, कार्य्यसिद्धिरतुला शक्रे, हुताशे भयं, याम्यामग्निभयं, सुरद्विषि कलिः, लाभः समुद्रालये। वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं, दिव्याङ्गना चोत्तरे, ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं लक्षणे। व्योमोक्ते क्षुतेऽप्येवमूचुः केचिच्च कोविदाः" इति। क्वचित्तस्य शुभसूचकता यथा "आसने शयने दाने भोजने वस्त्रसंग्रहे। विवादे च विवाहे च क्षुतं सप्तसु शोभनम्" क्षुतनिमित्तं शुद्ध्यर्थमाचमनं कर्त्तव्यम् यथाह याज्ञ॰ "स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे। आचान्तः पुनराचामेत् वासोविपरिधाय च"। अपरार्के स्मृतिः "क्षुते निष्ठीविते सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने। कर्म्मस्थ एव

आचामेत् दर्शयं श्रवणं स्पृशेत्"। अन्यकर्तृके जीवशब्दः प्रयोज्यः यथा मदनपारिजातधृतम् "जीवेति क्षवतो ब्रूयात् जीवेत्युक्ते त्वया सहेति" "क्षुतोत्पतनजृम्भासु जीवेत्तिवाक्यमिष्यते। गुरोरपि च कर्त्तव्योऽन्यथा प्रत्यवायी भवेत्" त०त०। "दीर्घायुष्कृत् क्षुतं दीर्घं युगपच्च निष्पिष्टकम्" काशीख०स्त्रीलक्षणे। असंवृतमुखस्य क्षुतकरणं निषिद्धं यथा विष्णुध० "नासंवृतमुखः कुर्य्याद्धास्यं जृम्भां तथा क्षुतम्"। "स्वनितं पतितक्षुतमिश्रोपश्रुत्ये" माघः ताजकोक्तायाम् २अरिष्टयोगे अरिशब्दे २५५पृ० विवृतिः "क्षुताख्यारिष्टा न शुभं तदापि"। "क्षुतदृष्ट्या रिपोर्भयम्" नीलक०।

क्षुतक पु० क्षुताय साधु कन्। राजिकायाम् राजनि०।

क्षुताभिजनन पु० क्षुतमभिजनयति अभि+जन-णिच्-ल्यु। (राइ) कृष्णसर्षपभेदे अमरटीकायां स्वामी

क्षुत्करी स्त्री क्षुतं करोति कृ-ट ङीप्। सर्पिण्यां च शब्दच०

क्षुद गतौ निघ० भ्वा० प० सक० सेट्। क्षोदति अक्षोदीत् चुक्षोद। "उत क्षोदन्ति रोदसी महित्वा" ७,५८,१, "क्षोदन्त आपो रिणते वनानि" ऋ०५,५८,६,

क्षुद पेषणे रुधा० उभ० सक० अनिट् इरित्। क्षुणत्ति अक्षुदत् अक्षौत्सीत् अक्षुत्त। चुक्षोद चुक्षुदे। क्षुण्णः क्षुन्दन् क्षुन्दानः। क्षोदः। "क्षुण्णभिन्नविपन्नकैः" क्षुन्दन्ति सर्पान् पाताले" भट्टिः। "ते तं व्याधिमुरश्चौत्सुः" "अक्षुदद्वाजिकुञ्जरम्" भट्टिः "घनः स्वपङ्कनसपङ्कमादाक्षुदजक्षोदक्षमे" नैषधम्। उपसर्गपूर्वस्तु तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्ते पेषणे। [कविक०।

क्षुद् स्त्री क्षुद-सम्प० भावे क्विप्। चूर्णने "क्षुदिर क्षुदि"

क्षुद्र त्रि० क्षुद-कर्त्तरि रक्। १कृपणे २अधमे ३क्रूरे ४अल्पे च मेदि०। ५दरिद्रे हेम०। ६नखकुलीयपाके पु० संक्षिप्तसा०। "क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने" कुमा० "क्षुद्राः संत्रासमेते विजहत हरयः" सा०द०। "कामात्मा विषयः क्षुद्रः" मनुः। ततः अतिशायने इष्ठन् ईयसुन् स्थूलादि० यणादिलोपे पूर्वस्य गुणः। क्षोदिष्ठ क्षोदीयस् अतिशयक्षुद्रादौ त्रि०। "हृष्टतृषछायः कार्य्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति" माघः

क्षुद्रकण्टकारी स्त्री नि० क०। अग्निदमनीवृक्षे राजनि०

क्षुद्रकण्टकी स्त्री क्षुद्रं कण्टकं यस्याः गौ०ङीष्। १वृहत्याम् भावप्र० क्षुद्रघण्टिकेति वा पाठः

क्षुद्रकण्टिका क्षुद्रं कण्टकं यस्याः टाप् अत इत्वम्। कण्टकारिकायाम् शब्दचि०।

क्षुद्रकमानस न० काश्मीरदेशस्थे कुङ्कुमोत्पत्तिस्थानभेदे। "काश्मीरेषु सरो नाम्ना दिव्यं क्षुद्रकमानसम्" सुश्रु०

क्षुद्रकम्बु पु० कर्म०। शम्बूके (शामुक)। हेमच०

क्षुद्रकारवेल्ली स्त्री कर्म०। वनकारवेल्लीभेदे राजनि० पृषो० क्षुद्रकारलिकाप्यत्र राजनि०

क्षुद्रकुलिश पु० नि० कर्म०। वैक्रान्तमणौ राजनि०

क्षुद्रकुष्ठ न० कर्म० सुश्रुताद्युक्तेषु एककुष्ठादिषु एकादशकुष्ठभेदेषु कुष्ठशब्दे विवृतिः [क्षुरे राजनि०

क्षुद्रक्षुर पु० क्षुद्रक्षुरस्येवाकारोऽस्त्यस्य अच्। क्षुद्रगो-

क्षुद्रगोक्षुरक क्षुद्रगोक्षुरमिव कायति कै-क (छोटगोक्षुरी) गोक्षुरभेदे राजनि० [किङ्किण्याम् (घुङुर) अमरः

क्षुद्रघण्टिका स्त्री० घण्टा+अल्पार्थे कन् घण्टिका कर्म०।

क्षुद्रघोण्टी स्त्री नि० कर्म०। १चिरिविल्वाख्ये राजनि०

क्षुद्रचञ्चु पु० क्षुद्र चञ्चुरिवाकारोऽस्य। क्षुपभेदे राजनि०

क्षुद्रचन्दन पु० नित्य कर्म०। रक्तचन्दने राजनि०

क्षुद्रचिर्भटी स्त्री नि० कर्म०। गोपालकर्कट्यां राजनि०

क्षुद्रचूड पुंस्त्री क्षुद्रा चूडा यस्य (गुणशालिक) खगभेदे शब्दच०

क्षुद्रजन्तु पु० कर्म०। "क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथ वा क्षुद्र एव वा। शतं वा प्रसृतौ येषां केचिदा नकुलादपि" इत्युक्ते स्वल्पे १जन्तौ। २शतपद्यां शब्दमाला

क्षुद्रजम्बू स्त्री कर्म०। भूमिजम्ब्वाम् शब्दचि०।

क्षुद्रजातीफल पु० कर्म०। आमलके राजनि०

क्षुद्रजीरक न० कर्म०। कणजीरके, सुगन्धे शब्दच०

क्षुद्रजीवा स्त्री कर्म०। जीवन्तीवृक्षे राजनि०

क्षुद्रतुलसी स्त्री नि० कर्म०। वर्वरीभेदे राजनि०

क्षुद्रदंशिका स्त्री नि०कर्म०। (छोटडांश) दंशभेदे जटा०।

क्षुद्रदुरालभा स्त्री नि०कर्म०। स्वल्पदुरालभाभेदे राजनि०

क्षुद्रदुस्पर्शा स्त्री नि० कर्म०। अग्निदमनीवृक्षे राजनि०

क्षुद्रधात्री स्त्री नित्य कर्म०। कर्कटवृक्षे राजनि०।

क्षुद्रधान्य न० कर्म०। तृणधान्ये कङ्गुप्रभृतौ भावप्र० "क्षुद्रधान्यं कुधान्यञ्च तृणधान्यमिति स्मृतम्। क्षुद्रधान्यमनुष्णं स्यात् कषायं लघु लेखनम्। मधुरं कटुकं पाके रूक्षञ्च क्लेदशोषकम्। वातकृत् बद्धविट्कञ्च पित्तरक्तकफापहम्" तद्गुणा उक्ताः।

क्षुद्रनासिक त्रि० क्षुद्रा नासिकाऽस्य। ह्रस्वनासिके (खाँदा)

क्षुद्रपत्रा स्त्री क्षुद्रं पत्रं यस्याः टाप्। चाङ्गेर्य्याञ्च (चुकोपालङ्ग)। हारा०। २स्वल्पपत्रान्विते त्रि०। गौरा० ङीष्। ३वचायां स्त्री राजनि०।

क्षुद्रपनस पु० नि० कर्म० । लकुचे (मांदार) राजनि० ।

क्षुद्रपर्ण पु० क्षुद्रं पर्णमस्य । १अर्जके वर्वरीभेदे राजनि० । २स्वल्पपत्रयुक्ते त्रि० । [क्षुपभेदे राजनि० ।

क्षुद्रपाषाणभेदा स्त्री नि० कर्म० । गिरिभवे कन्दरोत्थे

क्षुद्रपिप्पली स्त्री नित्य० कर्म० । वनपिप्पल्याम् राजनि०

क्षुद्रपृषती स्त्री नित्य० कर्म० । स्वल्पबिन्दुविचित्रितायां मृग्यां पृषत्यां मृगीभेदे "पृषती क्षुद्रपृषती स्थूलपृषती मैत्रावरुण्यः" यजु० २४,२, अत्रत्यवेददीपे उक्तार्थकता दृष्टा

क्षुद्रपोतिका स्त्री नि० कर्म० । मूलपोतिकायां राजनि० ।

क्षुद्रफल(क) त्रि० क्षुद्रं फलमस्य वा कप् । १जीवनवृक्षे शब्दच० । २भूमिजम्बुवृक्षे शब्दमा० । कबभावे । ३इन्द्रवारुण्यां ४गोपालकर्कट्याम् ५अग्निदमन्यां ६कण्टकारिकायां च स्त्री राजनि० टाप् ।

क्षुद्रभण्डाकी स्त्री नि० कर्म० । वृहत्याम् राजनि० ।

क्षुद्रमत्स्य पु० कर्म० । स्वल्पमत्स्ये (कोटमाछ) "क्षुद्रमत्स्याः स्वादुरसा दोषत्रयविनाशनाः । लघुपाका रुचिकराः सर्वदा ते हिता मताः । अतिसूक्ष्माः पुंस्त्वहराः रुच्याः कासानिलापहाः" भावप्र० तद्गुणा उक्ताः ।

क्षुद्रमुस्ता स्त्री नि० कर्म० । कसेरुकुपे राजनि० ।

क्षुद्ररोग पु० कर्म० । सुश्रुतोक्ते चतुश्चत्वारिंशत्स्वल्परोगभेदे यथा "अथातः क्षुद्ररोगाणां निदानं व्याख्यास्यामः । समासेन चतुश्चत्वारिंशत् क्षुद्ररोगा भवन्ति । तद्यथा अजगल्लिका यवप्रख्याऽन्धालजी विवृता कच्छपिका वल्मीकमिन्द्रवृद्धा पनसिका पाषाणगर्द्दभो जालगर्द्दभः कक्षा विस्फोटकोऽग्निरोहिणी चिप्पं कुनखोऽनुशयी विदारिका शर्कराऽर्बुदं पामा विचर्च्चिका रकसा पाददारिका कदरमलसेन्द्रलुप्ते दारुणकोऽरुंषिका पलितं मसूरिका यौवनपिडका पद्मिनीकण्टको जतुमणिर्म्मशकश्चर्म्मकीलस्तिलकालको न्यच्छं व्यङ्गः परिवर्त्तिकाऽवपाटिका निरुद्धप्रकशो निरुद्धगुदोऽहिपूतनं वृषणकच्छूर्गुदभ्रंशश्चेति । स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा । कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिका१ । यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससंश्रिता । पिडका श्लेष्मवाताभ्यां यवप्रख्येति२ सोच्यते । अवक्त्रां पिडकामुन्नतां परिमण्डलाम् । अन्धालजी३ मल्पपूयां तां विद्यात् कफवातजाम् । विवृतास्यां महादाहां पक्वोदुम्बरसन्निभाम् । विवृतामिति४ तां विद्यात्पित्तोत्थां परिमण्डलाम् । ग्रथिताः पञ्च वा षड्वा दारुणाः कच्छपोन्नताः । कफानिलाभ्यां पिडकां तां विद्यात् कच्छपी५मिति । पाणिपादतले सन्धौ ग्रीवायामूर्द्ध्वजत्रुणि । ग्रन्थिर्वल्मीकवद्यस्तु शनैः समुपचीयते । तोदक्लेदपरीदाहकण्डूमद्भिर्व्रणैर्वृतः । व्याधिर्वल्मीक६ इत्येष कफपित्तानिलोद्भवः । पद्मपुष्करवन्मध्ये पिडकाभिः समाचिताम् । इन्द्रवृद्धान्तु ७ तां विद्याद्वातपित्तोत्थितां भिषक् । कर्णस्योपरि समन्ताद्वा पृष्ठे वा पिडकोग्ररुक् । शालूकवत्पनसिकां ८ तां विद्यात् श्लेष्मवातजाम् । हनुसन्धौ समुद्भूतं शोफमल्परुजं स्थिरम् । पाषाणगर्द्दभं ९ विद्याद्बलासपवनात्मकम् । विसर्पवत्सर्पति यो दाहज्वरकरस्तनुः । अपाकः श्वयथुः पित्तात् स ज्ञेयो जालगर्द्दभः१० । बाहुपार्श्वांसकक्षासु कृष्णस्फोटां सवेदनाम् । पित्तप्रकोपात्सम्भूतां कक्षामिति११ विनिर्दिशेत् । अग्निदग्धनिभाः स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्ततः । क्वचित्सर्वत्र वा देहे स्मृता विस्फोटका१२ इति । कक्षाभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारणाः । अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभाः । सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा पक्षाद्वा घ्नन्ति मानवम् । तामग्निरोहिणीं १३ विद्यादसाध्यां सन्निपाततः । नखमांसमधिष्ठाय पित्तं वायुश्च वेदनाम् । करोति दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्प१४मादिशेत् । तदेव क्षतरोगाख्यं तथोपनखमित्यपि । अभिघातात्प्रदुष्टो यो नखो रूक्षोऽसितः खरः । भवेत्तु कुनखं१५ विद्यात्कुलीनमिति संज्ञितम् । गम्भीरामल्पसंरम्भां सवर्णामुपरिस्थिताम् । कफादन्तःप्रपाकान्तां विद्यादनुशयीं१६ भिषक् । विदारीकन्दवद्वृत्तां कक्षावङ्क्षणसन्धिषु । रक्तां विदारिकां१७ विद्यात् सर्वजां सर्वलक्षणाम् । प्राप्य मांसशिरास्नायुश्लेष्मा मेदस्तथाऽनिलः । ग्रन्थिं कुर्वन्ति भिन्नोऽसौ मधुसर्पिर्वसानिभम् । स्रवत्यास्रावमत्यर्थं तत्र वृद्धिं गतोऽनिलः । मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्करां जनयेत्पुनः । दुर्गन्धं क्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं ततः सिराः । स्रवन्ति सहसा रक्तं तद्विद्याच्छर्करार्बुदम्१८ । पामाविचर्च्च्यौ१९ २०कुष्ठेषु रकसा२१च प्रकीर्त्तिता । परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षयोः । पादयोः कुरुते दारीं२२ सरुजां तलसंश्रिताम् । शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः । मेदोरक्तानुगैश्चैव दोषैर्वा जायते व्रणाम् । स कीलः कठिनो ग्रन्थिर्निम्नमध्योन्नतोऽपि वा । कोलमात्रः सरुक्स्रावो जायते कदरस्तु२३ सः । क्लिन्नाङ्गुल्यन्तरौ पादौ कण्डूदाहरुगन्वितौ । दुष्टकर्द्दमसंस्पर्शादलसं २४ तं विनिर्दिशेत् । रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् । प्रच्यावयति

रोमाणि ततः खेत्रा वर्णोऽपितः । रुणाड्डि रोमकूपांस्तु ततोऽन्येषामसम्भवः । तदिन्द्रलुप्तं २५ खालित्यं रुज्येति च विभाव्यते । दारुणा कण्डुरा रूक्षा केशभूमिः प्रजायते । कफवातप्रकोपेण विद्याद्दारुणकन्तु २६ तम् । अरूंषि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदानि मूर्द्धनि । कफासृक्कृमिकोपेन नृणां विद्यादरुंषिकाम् २७ । क्रोधशोकश्रमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः । पित्तञ्च केशान् पचति पलितं २८ तेन जायते दाहज्वररुजावन्तस्ताम्राः स्फोटाः सपीतकाः । गात्रेषु वदने चान्तर्विज्ञेयास्ता मसूरिकाः २९ । शाल्मलीकण्टकप्रख्याः कफमारुतशोणितैः । जायन्ते पिडका यूनां ३० वक्त्रे या मुखदूषिकाः । कण्टकैराचितं वृत्तं कण्डुमत् पाण्डुमण्डलम् । पद्मिनीकण्टकप्रख्यैस्तदाख्यं ३१ कफवातजम् । नीरुजं समसुत्सन्नं मण्डलं कफरक्तजम् । सहजं रक्तमीषच्च श्लक्ष्णं जतुमणिं ३२ विदुः । अवेदनं स्थिरञ्चैव यस्य गात्रेषु दृश्यते । माषवत् कृष्णमुत्सन्नमनिलान्माषकं ३३ दिशेत् । समुत्थाननिदानाभ्यां चर्म्मकीलं ३४ प्रकीर्त्तितम् । कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च । वातपित्तकफोद्रेकात्तान् विद्यात्तिलकालकान् ३५ । मण्डलं महदल्पं वा श्यामं वा यदि वा सितम् । सहजं नीरुजं गात्रे न्यच्छं ३६ मित्यभिधीयते । क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः । सहसा मुखमागम्य मण्डलं विसृजेत्ततः । नीरुजं तनुकं श्यावं मुखे व्यङ्गं ३७ तमादिशेत् । मर्द्दनात्पीडनाच्चापि तथैवाप्यभिघाततः । मेढ्रचर्म्म यदा वायुर्भजते सर्वतश्चरः । तदा वातोपसृष्टन्तु चर्म्म प्रतिनिवर्त्तते । मणेरधस्तात्कोशश्च ग्रन्थिरूपेण लम्बते । सवेदनः सदाहश्च पाकञ्च व्रजति क्वचित् । मारुतागन्तुसम्भूतां विद्यात्तां परिवर्त्तिकाम् ३८ । सकण्डूः कठिना चैव सैव श्लेष्मसमुत्थिता । अल्पीयसीं यदा हर्षाद्बालां गच्छेत्स्त्रियं नरः । हस्ताभिघातादथ वा चर्म्मण्युद्वर्त्तिते बलात् । मर्द्दनात्पीडनाद्वापि शुक्रवेगविघाततः । यस्यावपाट्यते चर्म्म तां विद्यादवपाटिकाम् ३९ । वातोपसृष्टमेवन्तु चर्म्म संश्रयते मणिम् । मणिश्चर्म्मोपनद्धस्तु मूत्रस्रोतो रुणद्धि च । निरुद्धप्रकशे तस्मिन्मन्दधारमवेदनम् । मूत्रं प्रवर्त्तते जन्तोर्म्मणिर्न च विदीर्य्यते । निरुद्धप्रकशं ४० विद्यादरुद्धां चावपाटिकाम् । वेगसन्धारणाद्वायुर्विहतो गुदमाश्रितः । निरुणद्धि महत्स्रोतः सूक्ष्मद्वारं करोति च । मार्गस्य सौक्ष्म्यात् कृच्छ्रेण पुरीषं तस्य गच्छति । सन्निरुद्धगुदं ४१ व्याधिमेनं विद्यात्सुदुस्तरम् । शकृन्मूत्रसमायुक्तेऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत् । स्विन्नस्यास्नाप्यमानस्य कण्डू रक्तकफोद्भवा । कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटाः स्रावश्च जायते । एकीभूतं व्रणैर्घोरं तं विद्यादहिपूतनम् ४२ । स्नानोत्सादनहीनस्य मलो वृषणसंश्रितः । प्रक्लिद्यते यदा स्वेदात् कण्डूं जनयते तदा । तत्र कण्डूयनात् क्षिप्रं स्फोटाः स्रावश्च जायते । प्राहुर्वृषणकच्छूं ४३ तां श्लेष्मरक्तप्रकोपजाम् । प्रवाहणातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं बहिः । रूक्षदुर्बलदेहस्य तं गुदभ्रंशमादिशेत् ।

क्षुद्रल त्रि० क्षुद्राः क्षुद्ररोगाः सन्त्यस्य सिध्मा० लच् । क्षुद्ररोगयुक्ते

क्षुद्रवर्वरा स्त्री नित्यकर्म्म० । वरटायां राजनि०

क्षुद्रवल्ली स्त्री नित्यकर्म्म० । मूलपोतिकायाम् राजनि०

क्षुद्रवार्त्ताकिनी स्त्री नि०कर्म्म० । श्वेतकण्टकार्य्यां राजनि०

क्षुद्रवार्त्ताकी स्त्री नि० कर्म्म० । वृहत्याम् अमरः

क्षुद्रशङ्ख पु० नित्य कर्म्म० । शङ्खनखे (जोङ्का) अमरटीका

क्षुद्रशर्करा स्त्री नि०कर्म्म० । यावनालशर्करायाम् राजनि०

क्षुद्रशार्दूल पुंस्त्री नि० कर्म्म० । क्षुद्रव्याघ्रे (चिताबाघ) राजनि०

[वति त्रि०

क्षुद्रशीर्ष पु० क्षुद्रं शीर्षमस्य । १मयूरशिखावृक्षे, २स्वल्पशीर्ष-

क्षुद्रशुक्ति स्त्री नि० कर्म्म० । जलशुक्तिकायाम् । स्वार्थे क तत्रैवार्थे राजनि०

क्षुद्रश्यामा स्त्री नि० कर्म्म० । कटभीवृक्षे राजनि०

क्षुद्रश्लेष्मातक पु० नि० कर्म्म० । भूकर्बुदारवृक्षे राजनि०

क्षुद्रश्वास पु० कर्म्म० । श्वासरोगभेदे "क्षुद्रकस्तमकश्छिन्नो महानूर्द्ध्वश्च पञ्चधा भिद्यते स महाव्याधिः श्वास एको विशेषतः । प्राग्रूपं तस्य हृत्पीडा भक्तद्वेषोऽरतिः परा । आनाहः पार्श्वयोः शूलं वैरस्यं वदनस्य च । किञ्चिदारभमाणस्य यस्य श्वासः प्रवर्त्तते । निषण्णस्यैति शान्तिञ्च स क्षुद्र इति संज्ञितः" सुश्रु० "रूक्षायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रो वात उदीरयन् । क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रबाधकः । हिनस्ति न स गात्राणि न च दुःखं यथेतरे । न च भोजनपानानां निरुणद्ध्युचितां गतिम् । नेन्द्रियाणां व्यथाञ्चापि काञ्चिदुत्पादयेद्रुजम् । स साध्य उक्तो बलिनः सर्वे चाव्यक्तलक्षणाः" भावप्र०

क्षुद्रश्वेता स्त्री सुश्रुतोक्ते अर्कादिगणोक्ते ओषधिभेदे "रास्नेन्द्रपुष्पी क्षुद्रश्वेता महाश्वेतादि" सुश्रुतः

क्षुद्रसहा स्त्री सह–अच् क्षुद्रस्य सहा ६त०। १सहपर्ण्याम् २मार्ज्जारगन्धायाञ्च राजनि०

क्षुद्रसुवर्ण न० नि० कर्म०। पित्तले राजनि०

क्षुद्रहिङ्गुली स्त्री कर्म०। १कण्टकार्य्याम्। स्वार्थे क अत इत्त्वं टाप्। अत्रैवार्थे शब्दच०।

क्षुद्रा स्त्री क्षुद–रक्। १वेश्यायाम्, "क्षुद्राधिष्ठितभवनाः" काद० २कण्टकार्य्याम्, ३सरघायाम्, अमरः ४मक्षिकामात्रे, ५चाङ्गेर्य्याम्, ६हिंस्रायाम्, हेमच० ७गवेधुकायां (गड़गड़े धान) रत्नमा० ८वादरतायाम्, शब्दर० "क्षुद्राभिरक्षुद्रतराभिराकुलम्" माघः "क्षुद्राभिः सरघाभिः" मल्लि० ९व्यङ्गायाञ्च। क्षुद्राभिः निर्वृत्तम् अण्। क्षौद्र मधुनि "स क्षौद्रपटलैरिव" रघुः [कायाम् राजनि०

क्षुद्राग्निमन्थ पु० कर्म०(छोटगणिआरी) स्वल्पगणिकारि-

क्षुद्राञ्जन न० सुश्रुतोक्ते अञ्जनभेदे "गोमूत्रपित्तमदिरा यकृद्धात्रीरसे पचेत्। क्षुद्राञ्जनं रसे चाम्लतयकृत् स्वेफलेऽपि वा। गोमूत्राज्यार्णवमलपिप्पलीक्षौद्रकट्फलं सैन्धवोपहितं युक्तं विहितं वेणुगह्वरे। मेदो यकृदुत्तमाङ्गं पिप्पल्यः सैन्धवं मधु। रसमामलकस्यापि पक्वं सम्यङ्निधापयेत् कोषे खादिरनिर्माणे तद्वत् क्षुद्राञ्जनं हितम्"।

क्षुद्राण्डमत्स्यसंघात पु० क्षुद्राणामण्डमत्स्यानामण्डाभिनवजातानां मत्स्यानां संघातः। (पोनार झाँक) पोताधाने अमरः

क्षुद्रादिकषाय पु० चक्रदत्तोक्ते कषायभेदे "क्षुद्रामृतानागरपुष्कराह्वयैः कृतः कषायः कफमारुतोत्तरे। सश्वासकासारुचिपार्श्वरुग्भवे ज्वरे त्रिदोषप्रभवे च शस्यते"

क्षुद्रापामार्ग पु० नि० कर्म०। रक्तापामार्गे राजनि०

क्षुद्रामलसंज्ञ पु० क्षुद्रामलकस्य संज्ञेव संज्ञा यस्य। कर्कटवृक्षे राजनि०

क्षुद्राम्र पु० नि० कर्म०। कोषाम्रे राजनि०

क्षुद्राम्रपनस पु० नि० कर्म०। लकुच त्रिका०

क्षुद्राम्ला स्त्री क्षुद्रा अम्लरसा कर्म०। १चाङ्गेर्य्याम् ष्टारा० (तुकोपालङ्ग) स्वार्थे क। अत्रैवार्थे। २यवाङ्कुल्याम् राजनि०

क्षुद्रिका स्त्री क्षुद्रैव क। दंशे(डाँश) राजनि०

क्षुद्रीय त्रि० क्षुद्र+उत्करा० चतुरर्थ्याम् छ। क्षुद्रनिर्वृत्तादौ

क्षुद्रेङ्गुदी स्त्री नित्यकर्म०। यवासे राजनि०

क्षुद्रेर्वारु पु० कर्म०। गोपालकर्कट्याम् राजनि०

क्षुद्रोडुम्बरिका स्त्री कर्म०। काकोडुम्बरिकायाम् राजनि०

क्षुद्रोपोदिका स्त्री नि० कर्म०। मूलपोतिकायाम् राजनि०

क्षुद्रोलूक पुंस्त्री कर्म०। उलूके राजनि०

क्षुध बुभुक्षायां दिवा० पर० सक० अनिट् लृदित्। क्षुध्यति अक्षुधत्। चुक्षोध क्षुत्। क्षुधा क्षुधितः। क्षुधित्वा। "क्षुध्यद्भ्योवय आसुतिदाः ऋ० १,१०४,७, मा क्षुधन्मा-तृषत्" अथ० २,२९,४, क्षुध्यन्तोऽप्यवसन् व्याधा."। "क्षुधित्वा पक्षिभिर्वनम्" भट्टिः। क्षुधाजातास्य तारका० इतच्। क्षुधित संजातक्षुधे त्रि०

क्षुध् स्त्री क्षुध–भावे संप० क्विप्। १बुभुक्षायाम्। कर्म्मणि क्विप्। २अन्ने निघ० पाठान्तरम्। "यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा" मनुः हलन्तत्वात् वा टाप्। क्षुधाप्यत्र स्त्री क्षुधार्त्तः। "या देवी सर्वभूतेषु क्षुधारूपेण संस्थिता" देवीमा०। क्षुधा च प्राणिनां स्वाभाविकदुःखहेतुर्यथोक्तं सुश्रुते "स्वाभाविकाः क्षुत्पिपासाजरामृत्युनिद्राप्रभृतयः"। इयञ्च प्राणधर्म्मः यथाह शा०ति० "बुभुक्षा च पिपासा च प्राणस्य,मनसः स्मृतौ। शोकमोहौ, शरीरस्य जरामृत्यू षडूर्मयः"। क्षुधा कार्य्याणि यथा

"व्याधयो निर्जिताः सर्वे क्षुधया नपश्यत!। कुब्जकी सकटी काणी तथैवाकृतो नरः। क्षुधार्त्तो न विराजेत प्रेतवत्कृशितो नृणाम्। स्त्रीरत्नं विविधान् भोगान् वस्त्राण्याभरणानि च। न चेच्छति नरः किञ्चित् क्षुधया कलुषीकृतः। यथा भूमिगतं तोयं रविरश्मिभिः शुष्यति। शरीरस्थस्तथा धातुः शुष्यते जाठराग्निना। न शृणोति न चाघ्राति चक्षुषा न च पश्यति। दह्यते वेपते मूढः शुष्यते च क्षुधार्दितः। मूकत्वं बधिरत्वञ्च जडान्धत्वन्तु पङ्गुताम्। रौद्रं मर्य्यादहीनत्वं क्षुधा सर्वं प्रयच्छति। भगिनीं जननीं पुत्रं भार्य्यां दुहितरं तथा। भ्रातरं स्वजनं वापि क्षुधाविष्टो न विन्दति"।

क्षुधाकुशल पु० ७त०। बिल्वान्तरवृक्षे राजनि०

क्षुधाभिजनन पु० क्षुधामभिजनयति अभि+जन+णिच् ल्यु। १राजिकायां अमरः। २क्षुधाजननमात्रे त्रि०

क्षुधालु त्रि० क्षुध–बा० आलुच्। क्षुधायुक्ते

क्षुधावत् त्रि० क्षुधा–अस्त्यस्य क्षुधा शब्दतयाऽस्त्यस्याः वा मतुप् मस्य वः। १क्षुधायुक्ते स्त्रियां ङीप्। भैषज्यरत्नावल्युक्ते २गुटिकाभेदे स्त्री "रसाभ्रगन्धकाभ्याञ्च त्र्यूषणं त्रिफला वचा। यमानी यवपुष्पा च चविका जीरकद्वयम्। प्रत्येकं एकभागान्तु वराटाकर्षो द्रव्यवा। पाचकं

पश्चिमश्चेन्द्रवैसराजसुदर्शनाः। दग्धोत्पला विशल्ली जामाद्दरकचन्दनम्। भल्लातापामार्गफलका मधुकस्य पलार्द्धकम्। चार्द्रकस्य रसेनाथ गुडिकां संप्रकल्पयेत्। बदरास्थिप्रमाणां तां भक्षयित्वा पिबेदनु। वारि मन्दं ज कस्यैव प्रातरुत्थाय मानवः। वटी क्षुधावती नाम सर्वाजीर्णविनाशिनी। अग्निश्च कुरुते दीप्तं भस्मकञ्च नियच्छति। अन्नं पानञ्च भुक्तञ्च परिणामयतश्च यत्। तत् सर्वं शमयत्याशु भास्करस्तिमिरं यथा। मन्दरं वर्ज्जयेदत्र विशेषात् क्षीरशर्करे"।

क्षुधासागररस पु° भैषज्यरत्नावल्युक्ते औषधभेदे "त्रिकटु त्रिफला चैव तथा लवणपञ्चकम्। क्षारत्रयं रसं गन्धं भागैकं पृथगुद्भिषक्। गुञ्जामात्रां वटीं कुर्य्याल्लवङ्गैः पञ्चभिः सह। क्षुधासागरनामायं रसः सूर्य्येण निर्म्मितः"। [अमरः। "अस्य क्षुधितः पातुम्"

क्षुधित त्रि° क्षुधा + जाताऽस्य तार° इतच्। क्षुधायुक्ते

क्षुधुन पुंस्त्री क्षुध–उन किच्च। म्लेच्छजातौ उज्ज्वल°।

क्षुप मर्द्दे सौ° प° अक° सेट्। क्षोपति अक्षोपीत् चुक्षोप "स यस्य क्षुपतः" भा° आ° १७१अ°

क्षुप पु° क्षुप–क क्षु–पक् वा। ह्रस्वशाखाशिफे वृक्षे अमरः। वासुदेवस्य सत्यभामायां गर्भजातपुत्रभेदे। "जज्ञिरे सत्यभामायां भानुर्भीमरथः क्षुपः" हरिवं° १६अ°। इक्ष्वाकुपितरि ३राजभेदे च पु°। "आसीत् कृतयुगे तात! मनुर्दण्डधरः प्रभुः। तस्य पुत्रो महाबाहुः प्रसन्धिरिति विश्रुतः। प्रसन्धेरभवत् पुत्रः क्षुप इत्येव संज्ञितः। क्षुपस्य पुत्र इक्ष्वाकुः" भा°आश्व°४अ°। ४द्वारकापश्चिमस्थे ४पर्वतभेदे।
"वभौ रैवतकः शैलो रम्यसानुगुहाजिरः। पूर्वस्यां दिशि लक्ष्मीवान् मणिकाञ्चनतोरणः। दक्षिणस्यां लतावेष्टः पञ्चवर्णो विराजते। इन्द्रकेतुप्रतीकाशः पश्चिमस्यां तथा क्षुपः" हरि° १५७अ°।

क्षुपडोडमुष्टि पु° दोलयति दुल–उत्क्षेपे अच् साडद्योमुष्टिरस्य पृषो° कर्म्म°। विषमुष्टिक्षुपे राजनि°

क्षुब्ध पु° क्षुभ नि° करणे क्तः। १मन्थानदण्डे हेम°। "सुधेव मन्दरक्षुब्धक्षोभिताम्भोधिवर्णना" माघः। २क्षोभयुक्ते त्रि°। "पार्ष्णी परिपदे कृत्वा योनिं शिश्नेन ताडयेत्। बाहुभ्यां धारयेद् गाढं बन्धोऽयं क्षुब्धसंज्ञकः" रतिम° उक्ते ३रतिबन्धभेदे पु°

क्षुभ सञ्चलने भ्वा° आत्म° अक° सेट् लृदित्। क्षोभते अक्षुभत् अक्षोभिष्ट चुक्षुभे क्षोभिष्यम्। क्षोभः क्षोभणम् क्षोभी "तामसो नापि चाक्षुभत् नाक्षुभद्राघवोऽभ्रातः" भट्टिः क्षुब्धः क्षुभितः। "क्षुब्धतोया महावेगाः श्वसमाना इवाशुगाः" भा° व° ८अ°। "क्षुभिताः सागराः सर्व्वे" रामा° वा° ६५स°। "चुक्षुभे द्विषतां मनः" रघुः "यदेतदादित्यस्य मध्ये क्षोभत इव" छा° उ°। क्षोभमाणः।

क्षुभ सञ्चालने वा दिवा° क्र्या° अक° सेट्। क्षुभ्यति क्षुभ्नाति अक्षोभीत्। क्षुभितः। "क्षुभ्यन्ति प्रसभमहो विनापि हेतोः" माघः। क्षुभ्नातीत्यत्र क्षुभ्ना° न णत्वम्। प्रादुपसर्गपूर्व्वकस्तत्तदर्थयुक्ते क्षोभे

क्षुभ त्रि° क्षुभ–क। १क्षोभके २प्रवर्त्तके च "मठराकमद्-बडाद्यांस्तांस्तान् वन्देऽग्निक्षुभान्" भा°व° ३अ° "अग्निक्षुभान् तत्प्रवर्त्तकान्" नीलक°। ३सूर्य्यपरिषद्भेदे स्त्री। "क्षुभया सहिता मैत्री याश्चान्याभूतमातरः" तत्रैव "क्षुभा निष्प्रभानुप्रकर्त्री देवता" नीलक°

क्षुभित त्रि° क्षुभ–क्त। १आलोडिते, २व्याकुले, ३भीते च हला°। "क्षुभितसैन्यपरागविपाण्डुरे" माघः "महाप्रलयमारुतक्षुभितपुष्करावर्त्तकेति वेणी°

क्षुभ्नादि पा° उक्ते निमित्ते सत्यपि णत्वनिषेधनिमित्ते शब्दगणे स च गणः "क्षुभ्ना नृनमन नन्दिन् नन्दन नगर। एतान्युत्तरपदानि संज्ञायामप्रयोजयन्ति। हरिनन्दी हरिनन्दनः गिरिनगरम्। नृतिर्यङि प्रयोजयति। नरीनृत्यते। नर्त्तन गहन नन्दन निवेश निवास अग्नि अनूप एतान्युत्तरपदानि प्रयोजयन्ति। परिनर्त्तनम् परिगहनम् परिनन्दनम् शरनिवेशः शरनिवासः शराग्निः दर्भानूपः। आचार्य्यादणत्वञ्च। आचार्य्यभोगीनः। आकृतिगणोऽयम् क्षुभ्नादिः। "अविहितलक्षणो णत्वप्रतिषेधः क्षुभ्नादिषु द्रष्टव्य "इति भाष्यम्" न भाष्यकैयटादयस्त्वस्यैव प्रपञ्चः" इति कैयटः। पाठान्तरम् "क्षुभ्ना तृप्नु नृनमन नर नगर नन्दन यङ्वृति गिरिनदी गृहगमन निवेश निवास अग्नि अनूप आचार्य्यभोगीन चतुर्हायन इरिकादीनि वनोत्तरपदानि (संज्ञायाम्) इरिका तिमिर समीर कुबेर हरि कर्म्मार क्षुभ्नादिः"।

क्षुमत् त्रि° क्षु+अस्त्यर्थे मतुप्। १अन्नयुक्ते उपचारात् २अन्नवत्सुखे च। "आ तू इन्द्र! क्षुमन्तम्" ऋ° ८,८१,१, "क्षुमन्तं स्तुत्यम्" भा°

क्षुमा स्त्री क्षु–मक्। (मसिना) (तिसी) १अतस्याम् अमरः। "क्षौमी विधूनने क्षायति शब्दं न कम्पयति पृषो°। क्षुमा २सत्कर्म्मणि त्रि° "क्षुमाश्च पातये-

नम्" यजु० १०,८ वेददीपे उक्तैव व्युत्पत्तिर्दर्शिता २मणो वारसुन्दरी ३नीलिकायाम् लताभेदे शब्दमा०। क्षुमाया इदम् अण्। क्षौम वस्त्रभेदे "क्षौमं शाणं वा वाल्कलम्" याज्ञ०

क्षुम्प गतौ भ्वा०प० सक०सेट्। क्षुम्पति अक्षुम्पीत् चुक्षुम्प

क्षुर विलेखने तुदा० पर० सक० सेट्। क्षुरति अक्षोरीत् चुक्षोर क्षुरः।

क्षुर पु० क्षुर-क क्षु-रक् वा। १नापितास्त्रे पश्वादीनां २शफे, (खुर) अमरटीकायां स्वामी ३कोकिलाक्षे अमरः ४गोक्षुरे, मेदि० ५महापिण्डीतके ६बाणे च राजनि० खट्वादिपादुकायाम् धरणिः "छेदेऽसिपथः क्षुरः मनुः "संधाय धनुषि क्षुरम्" रा० आ० ७२स०। "क्षुरेण शितधारेण चकर्त्तास्य शरासनम्" रामा० ल० ६० अ०

क्षुरक पु० क्षुर-कन्। १गोक्षुरे, (गोखुरी) २कोकिलाक्षे, मेदिनी ३तिलकवृक्षे अमरः ४भूताङ्कुशे राजनि० स्वार्थे क। क्षुरशब्दार्थे च

क्षुरकर्म्मन् न० क्षुरसाध्यं कर्म्म। केशच्छेदने। क्षुरकर्म्मणि विहितनक्षत्रादिकं मु० चि० पी० धा० उक्तं यथा "दन्तक्षौरनखक्रियात्र विहिता चौलोदिते वारभे पातङ्ग्यारशनैश्चिरं विहाय नवमञ्चन्द्र सन्ध्यान्तथा। रिक्तां पर्वनिशां निरासनरणग्रामप्रयाणोद्यतस्नाताभ्यक्तकृताशनैर्नहि पुनः कार्य्या हितान्वेषुभिः"। मु० चि० "चौलोदितेषु चौलप्रोक्तेषु वारेषु नक्षत्रेषु उपलक्षणत्वात्तदुक्ते लग्नेऽपि च दन्तक्षौरनखक्रियात्र विहितोक्ता। "येषु येषु प्रशंसन्ति क्षुरकर्म्म महर्षयः। तेषु तेषु प्रशंसन्ति नखदन्तविलेखनमिति"। येषु येषु वारनक्षत्रलग्नादिष्वित्यर्थः। अथ क्षौरनिषिद्धकाल उच्यते। पातङ्गीति। पतङ्गः पक्षिसूर्य्ययोरित्यभिधानात् पतङ्गः सूर्य्यस्तस्यापत्यं पातङ्गिः शनिः आरश्च प्रसिद्धौ। तेषां वारान् विहाय त्यक्त्वा उपलक्षणत्वात् तेषां लग्नानि [illegible] अंशकांश्च विहायेत्यर्थः। उक्तञ्च वसिष्ठेन "कृत्तिके पुष्यपुनर्वसौ च मघाश्विविष्णुश्रितवाश्विनीषु। पौष्णेन्दुहस्ते क्षुरकर्म्म शस्तं [illegible] शुभवारलग्ने" इति। अतः शुभप्रदायां वारलग्नांशे क्षौरं कार्य्यमिति फलितोऽर्थः। वारफलानि गर्गोक्तानि "भानुरायुः क्षपयति मासं सप्त शनैश्चरः। भौमोमासाष्टकं हन्ति सोमजस्तत्समाष्टकम्। एकादश कविर्दद्यात्कृते तु क्षौरकर्म्मणीति"। तत्फला-

न्यत्वाद्यस्थानाच्छेषाणां चैतानि फलान्यूह्यानि। न केवलमायुर्हानिः किन्तु शस्त्रघातोऽपि पापवारेषु। तदुक्तं वसिष्ठेन "आदित्यभौमार्किदिनेषु धीमान् दन्तकाष्ठं क्षुरकर्म्म कार्य्यम्। कुर्वन्नवाप्नोति फलं समग्रं शस्त्रेण सम्यक् स्वशरीरघातम्"। तथा नवमं वह्नं च विहाय यद्दिने क्षौरं कृतं ततो नवमदिने पुनः क्षौरं न कार्य्यम्। "उत्सवे भूषिते चैव यानगो नवमेऽहनीति" नारदोक्तेः। यत्तु नवमे नवम्यामिति व्याकुर्वन्ति तदयुक्तं दिनपदोपादानाप्रसङ्गात्। दिनपदं तिथिपरमिति चेन्न रिक्तायाः वक्ष्यमाणस्वतन्त्रनिषेधानुपपत्तेः। ननु पृथगुपादानात् नवम्यां सर्वथा क्षौरं निन्द्यमेव चतुर्थीचतुर्दश्योस्तु तथा नेति चेन्न "चतुर्थीं चैव षष्ठीं च अष्टमीञ्च चतुर्दशीम्। तथा पञ्चदशीञ्चैव ब्रह्मचारी भवेत्सदा। स्त्रीक्षुरकर्म्म शिरोऽभ्यङ्गं दन्तधावनमैथुनम्। जन्तुश्चैतानि यः कुर्य्याल्लक्ष्मीस्तत्र न तिष्ठति"। क्षौरे व्यासवचने चतुर्थीचतुर्दश्योः सर्वथा निषेधाभिधानात्। अतएवामुमर्थं स्फुटमाह पराशरः "क्षौराह्नान्नवमे त्वह्नि नेष्टमात्ययिकेष्वपीति" तथा सन्ध्यां प्रातः सन्ध्यां सायं सन्ध्याञ्च विहाय एवं रिक्ताम् विहाय पर्वाण्यपि निशां रात्रिमपि विहायेत्यर्थः अथाधिकारिणो निरूप्यन्ते हितान्वेषुभिः शुभोदर्कमिच्छद्भिरेतादृशैः क्षौरक्रिया हि निश्चयेन न कार्य्या। कीदृशैः आसनकूचकादिः तच्छ्रितैः रणः संग्रामः ग्रामो जनपदविशेषः प्रयाणमर्थयात्रा एतदर्थमुद्यतैः कृतोद्योगैः स्नातैरनुष्ठितनित्यनैमित्तिकस्नानैः यत्तु क्षौरार्थमेव स्नानं विधीयते प्रायश्चित्तादौ च तत्र नायं निषेधस्तथैव तस्य विधानात्। अभ्यक्तैः कृततैलाभ्यङ्गैः कृताशनैः कृतभोजनैः सुवर्णालङ्कारभूषितैरित्यपि ध्येयम्। यदाह वराहः "न स्नातमात्रगमनोत्कटभूषितानामभ्यक्तभुक्तरणकालनिराकृतानाम्। सन्ध्यानिशाशनिकुजार्कदिने च रिक्ते क्षौरं हितं न नवमेऽह्नि न चापि विष्ट्यामिति" उत्कटानां कुक्कुटासनवदवस्थितानाम्। सन्ध्यालक्षणमपि वराहेणोक्तम् "अर्धास्तमितादुदितात् सूर्य्यादस्पष्टभं नभो यावत्"। वृद्धगर्गः "मन्वारर्किवारेषु रात्रौ पाते मतेऽहनि। श्राद्धाहे प्रतिपद्रिक्ताभद्राः क्षौरं विवर्जयेत्। षष्ठ्यमापूर्णिमापातचतुर्दश्यष्टमी तथा। आसु सन्निहितं पापं तैले मांसे क्षुरे भगे इति"। पी० धा०

"ऋतुपाणिपीडनमौञ्जिमोक्षणे क्षुरकर्म्म च द्विज-

क्षपाख्यया चरेत्। शववाहतीर्थगमसिन्धुमज्जनं क्षुरमाचरेन्न खलु गर्भिणीपतिः”। मु० चि०
“अथ केषाञ्चिन्निमित्तविशेषे क्षौरस्य विधिनिषेधौ मञ्जुभाषिणीच्छन्दसाह। क्रतुपाणीति अत्र पूर्व्वार्द्धे त्वपि निषिद्धवारादौ एषु कर्म्मसु क्षुरकर्म क्षौरं सद्यः कार्य्यमिति वाक्यार्थः क्रतौ यज्ञे विप्राज्ञया क्षौरम्। तथा पाणिपीडो विवाहो लक्षणया ततः प्रागभाविनि गोदानकर्म्मणि, केचित्तु विवाहे श्मश्रुकर्मप्राशस्त्यपरं क्षौरमित्याहुः अतएव शाखाविशेषेण विवाहे क्षौरस्य नित्यत्वः। तथा च श्रुतिः “सुवङ्यितारः प्रविशाय मावधूमठामित्यादि”। अतो मातापित्रोर्मरणे बन्धमोक्षणे कारागृहे बन्धस्य यदा मोचनं भवेत्तदा द्विजाज्ञया राजाज्ञादावपीति बोध्यम् नृपो राजा तस्याज्ञया चौरादेः क्षौरं कार्य्यमेव यदाह नारदः “नृपविप्राज्ञया यज्ञे मरणे बन्धमोक्षणे। उद्वाहेऽखिलवारर्क्षतिथिषु क्षौरमिष्टदमिति”। धर्म्मशास्त्रे “गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्मृतेऽहनि। आधाने सोमपाने च षट्सु क्षौरं विधीयते” इति। अथ गर्भेति गर्भिणी गर्भवती तस्याः पतिर्भर्त्ता शववाहं मृतकवहनं तीर्थयात्रां उपलक्षणत्वाद्विदेशगमनमपि। सिन्धुमज्जनम् समुद्रस्नानं, क्षुरं क्षुरकर्म एतानि कर्म्माणि न आचरेन्न कुर्य्यात्। यदाह वशिष्ठः “दहनिर्माणमुदधिस्नानं चौलं मृतस्य तु। तीर्थयात्रां नखप्रान्तं न कुर्य्याद्गर्भिणीपतिः”। “सिन्धुस्नानं द्रुमच्छेदं वपनं प्रेतवाहनम्। विदेशगमनञ्चैव न कुर्य्याद्गर्भिणीपतिः” धर्म्मशास्त्रे तु विशेषः “राजा योगी पुरस्त्री च मातापित्रोस्तु जीवतोः। मुण्डनं सर्वतीर्थेषु न कुर्य्याद्गर्भिणीपतिः” अयञ्च क्षौरादिनिषेधो गुर्विणीपतेः सप्तमासादूर्ध्वं न प्राक्, यदुक्तं नारदीये “वपनं तीर्थयात्राञ्च वर्ज्जयेद्गर्भिणीपतिः। श्राद्धञ्च सप्तमान्मासादूर्ध्वं नान्यत्र वेदवित्”। श्राद्धं श्राद्धभोजनम्। इदमुत्तरार्द्धं गर्भाधानप्रकरणे वक्तव्यमपि प्रसङ्गादत्रैवोक्तं ग्रन्थकृतेति”। पी० धा०
“नृपाणां हितं क्षौरभे श्मश्रुकर्म दिने पञ्चमे पञ्चमेऽस्योदये वा। षडग्निस्त्रिमैत्रोऽष्टकः पञ्चपित्र्योऽब्दतोऽब्धत्र्यैना क्षौरकृन्मृत्युमेति”। मु० चि०
“अथ क्षौरे राज्ञां विशेषं सर्वथा वर्ज्यनक्षत्राणि च भुजङ्गप्रयातेनाह नृपाणां हितमिति क्षौरभे क्षौरनक्षत्रे विहिते सति पञ्चमे पञ्चमे एव दिने श्मश्रुकर्म-सहशोभाकारि क्षुरकर्म नृपाणां राज्ञां हितं प्रशस्तं यदाह वशिष्ठः “महीभृतां पञ्चमे पञ्चमेऽह्नि क्षौरं च कार्य्यं हितमुक्तभेषु” नतु पञ्चमे इति वीप्सयोक्त्या नियम। प्रतीतेर्विहितनक्षत्राभावे च सति श्मश्रुकर्म कार्य्यमिति उक्तं च वशिष्ठेन “न लभ्यते चेन्न तदुक्तधिष्ण्यं तस्योदये वा निखिलं विधेयमिति” उदयशब्देन मुहूर्त्त इति केचिद्व्याकुर्वते तदाह गर्गः “क्षौरकर्म महीशानां पञ्चमे पञ्चमेऽहनि। कर्त्तव्यं क्षौरनक्षत्रेऽप्यथवा तन्मुहूर्त्तके इति तेषां क्षौरनक्षत्राणां ये स्वामिनस्तेषां मुहूर्त्ते इत्यर्थः। तांश्च मुहूर्त्तान् विवाहप्रकरणे वक्ष्यति। अत्र क्षौरपदं श्मश्रुकर्मपरम्। “राजा योगी पुरस्त्री च मातापित्रोस्तु जीवतोः। मुण्डनं सर्वतीर्थेषु न कुर्याद्गर्भिणीपतिरिति” राज्ञो मुण्डननिषेधात्। अतएवोक्तं श्रीपतिना “श्मश्रुकर्म पञ्चमे च पञ्चमेऽह्नि च भूभृताम्। क्षौरभस्योदये वाऽपि स्यान्निन्द्यतारका न चेत्” इति। निन्द्यतारका जन्मविपदादितारका। अन्ये त्वेवं व्याचक्षते अस्योदये वेति अस्य क्षौरभस्योदये लग्ने। यथा मेषलग्नं त्रिंशद्भागात्मकं तत्राद्यास्त्रयोदशभागा १३,२० अश्विनीतिलिप्ता यावता कालेन मेषलग्ने उदयं यान्ति तावदश्विनीनक्षत्रमुदयं यातीत्यर्थः। तदनन्तरं तावन्त एवांशा यावता कालेनोदयं यान्ति तावद्भरण्युदय इत्यनेन न्यायेन सर्वेषां नक्षत्राणामुदया ज्ञेयाः। इयं च व्याख्या वराहपद्यव्याख्यावसरे भट्टोत्पलेनाभ्यधायि। पितृचरणास्त्वेवं व्याकुर्वते। यस्मिन्काले अश्विन्या उदयः क्षितिजसम्बन्धः संपद्यते तं समयमारभ्य यावद्भरण्या उदयः क्षितिजसम्बन्धस्तदन्तराले यावान्कालः सोऽश्विन्या उदय उच्यते। एवं सत्युदयद्वयांशान्तरालाश्रितमार्गेण यावानिष्टकाल आगच्छेत्स एव तत्तन्नक्षत्रोदय इति निष्कृष्टार्थ इति। नक्षत्रस्योपलक्षणत्वाच्छुभवारांशेऽपि तद्धोरायां कार्य्यम् उक्तञ्च नारदेन “यस्य खेटस्य यत्कर्म वारे प्रोक्तं विधीयते। तस्य क्षणवारेऽपि तस्य तत्कर्म सर्वदेति”। क्षणवारः कालहोरा। एवं सति निषिद्धवासरेष्वपि प्रथमश्मश्रुकर्म कार्य्यमिति युक्तमुत्पश्यामः। षडग्निरिति। अग्निः कृत्तिका क्षौराहत्या षड्वारं कृत्तिका यस्य। एवं त्रीणि मैत्राण्यनुराधा यस्य अष्टौ वा रोहिण्यो यस्य। पञ्च पित्र्याणि मघा यस्य। अब्धयश्चत्वारोऽर्यमाण उत्तराफाल्गुन्यो यस्य। एतादृशः क्षौरकृत् अब्दतः वर्षानन्तरं मृत्युं

क्षुरकर्मेति प्राञ्चः । यदाह वशिष्ठः "अष्टाङ्कश्च पित्र-पञ्चकश्च षड्वर्ज्जिष्णुश्चतुर्य्यमर्क्षाः । जिनैतभः यम्र संनिभोऽपि क्षौरे नरोऽष्टाङ्गिधनं गतः सः" इति । चन्द्रांशे मध्या तत्रत्विमलाटनक्षत्रपादानां कैतुतिकल्प्या-यकर्षनार्थम् नतु रत्नमालापद्ये "षट्क्षत्रिकः पञ्चमध निमैत्रो मध्याह्नकोयचतुरुत्तरश्च । क्षौरी च वर्षं चतुरा-श्वतोऽपि न प्राप्यतीति प्रचुरः प्रवादः" इत्येवं सामान्यतः त्रिनक्षत्राणामप्युत्तराणां ग्रहणादिदोषः इति चेत् नैवं आलाप्युत्तरापदेन प्रथमोपस्थितिकत्वाद्विसिष्ठवाक्येन चन्द्रैककार्यतानुरोधाच्चोत्तराफाल्गुन्येव ग्रहणते नाषाढभाद्र-पदे । तत्र तु वचनान्तरविरोधो नास्ति पौष्णमारुत-चन्द्रोत्तराश्विनैरित्यादौ तत्र सामान्यतः सर्वासामुत्तराणां ग्रहणं भवति" पी० धा०

"प्राचीमुखः सौम्यमुखोऽपि भूत्वा कुर्य्यात्क्षुरः क्षौ-रमनुत्कटस्थः । उत्तराभिमुखश्चाप्यरोहिणीरौद्रसार्पधि-ष्ण्येषु चाग्निभे । इमश्रुकर्म सकलं विवर्जयेत् प्रेतकार्य्य-मपि बुद्धिमान्नरः" ज्यो० त०

क्षुरधान न० क्षुरो धीयतेऽत्र धा—आधारे—ल्युट् । (भाँड़) इति ख्याते नापिताक्षस्थापने पात्रभेदे "आ-नखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः" शत० ब्रा० १४.४,२०१६ [पर्य्ययुक्ते २शरश्यादौ त्रि० राजनि०

क्षुरपत्र पु० क्षुर इव पत्रमस्य । क्षुरधारे बाणे, क्षुरतुल्य-

क्षुरपत्रिका स्त्री क्षुर इव पत्रं यस्याः कप् अतइत्वम् । पालङ्क्याशाके राजनि०

क्षुरपवि त्रि० क्षुरतुल्या पविर्धारास्य । तीक्ष्णाग्रभागे "तं क ख क्षुरपवी निमेषम्" शत०१,६,२०८ "क्षुरपवी क्षुरधारे" भाष्यम् निरुक्ते ५.५ पविशल्यस्य पतार्थ-कत्वमाह" "पवीरथनेमिर्भवति यद्विपुनाति भूमिम् । "तं मरुतः क्षुरपविना व्ययुः"

क्षु(खु)रप्र पु० क्षुरः (खुरः) इव प्रणाति छिनत्ति प्रा—क । (क्षुरपी) इति ख्याते १घासच्छेदनास्त्रे, तत्तुल्याग्रफलके २शरभेदे च हेमच०

क्षुरभाण्ड न० ६त० । (भाँड़) ख्याते नापिताक्षस्थापने पात्र भेदे "गीयमानोयतां क्षुरभाण्डं क्षौरकर्मकरणाय गच्छा-मि" पञ्चत० [हेमच०

क्षुरमर्द्दिन् पु० क्षुरं मृद्नाति चर्वयति मृद-णिनि । नापिते

क्षुरमुण्डिन् पु० क्षुरेण मुण्डयति मुण्ड-णिनि ३त० । नापिते । शब्दचि०

क्षुराङ्क पु० क्षुर इव अङ्कमस्य । गोक्षुरे (गोखुरी) । राजनि०

क्षुरिका स्त्री क्षुद्रः क्षुरः ङीप् संज्ञायां क । १छुरिकायां (पालङ्क) २शाकभेदे राजनि० .

क्षुरिकापत्र पु० क्षुरिका छुरिकेव पत्रमस्य । शरे राजनि०

क्षुरिणी स्त्री० क्षुर + अस्त्यर्थे इनि ङीप् । १वराहक्रान्तायाम् २नापितभार्य्यायाञ्च शब्दच० .

क्षुरिन् पु० क्षुर + इनि । १नापिते, २पशौ च ।

क्षुरी स्त्री स्वल्पः क्षुरः ङीप् । छुरिकायाम् हेम०

क्षु(खु)ल्ल त्रि० क्षुद्(खुद) दंकप् क्षुद्(खुद्) तां लाति ला-क । १अल्पे, २लघौ, ३कनिष्ठे च हेम० स्वार्थे क । तत्रार्थे

क्षुल्लक त्रि० क्षुधा लक्यते लक-आस्वादने घञर्थे क । १नीचे, २अल्पे च भरतः । २पामरे, हेमच० ३शाद्रुणक्षे राजनि०

क्षुल्लतात पु० पितृकनिष्ठभ्रातरि जटाध० । एवं क्षुल्लपितामहादयोऽपि पितामहादिकनिष्ठभ्रातरि

क्षेत्र न० क्षि-ष्ट्रन् । १शस्याद्युत्पत्तिस्थाने केदारे (क्षेत) अमरः शस्यभेदेन तस्य नामभेदा शब्दरत्ना० उक्ता यथा "व्रीहिभवोचितं क्षेत्रं व्रैहेयं तत् सधीरितम् । शाल्युद्भवोचितं यत्तु शालेयमभिधीयते । यव्यं यवोचितं क्षेत्रं यवक्यं यवकोचितम् । षष्टिकोद्भवनं यत्तु षष्टिक्यं तत् प्रकीर्त्तितम् । तिलोद्भवोचितं यत्तु तिल्यं तैलीन मित्यपि । एवं माषन्तु माषीणं कौद्रव्यं कौद्रवीणवत् । तथा भङ्ग्यञ्च भाङ्गीनमुम्यमौमीनमित्यपि । अथ मौद्गञ्च मौद्गीनमणव्यमाणवीनवत् । वापकोद्भवभङ्गोमासुद्धागु-प्रभयोचितम् । बीजाक्तमङ्कष्टत नीतिसमाह्वये । सीत्यं कृष्टञ्च हल्यञ्च तृतीयाकृतमित्यपि । त्रिगुणाकृतमित्येवं त्रिवारकृष्टभूमिषु । शम्बाकृतं द्विहल्यञ्च द्वितीयं द्विगु-णाकृतम् । द्वितीयाकृतमप्यत्र द्विवारकृष्टभूमिषु । द्रोणा-ढकखार्य्यादिवापादौ द्रौणिकस्तथा । शताद्याढकिक-खारीकौ उक्तमर्य्यादयक्रिषु । आदिभ्यां प्रस्थिकादिश्च पाकादौ द्रौणिकोऽपि च"

२देहे ३अन्तःकरणे ४कलत्रे, ५सिद्धस्थाने च मेदि० । सिद्धस्थानानि काशीक्षेत्रादीनि तानि भारतादौ प्रसि-द्धानि कतिचित् संक्षिप्य प्रदर्श्यन्ते

तत्र वाराणसीक्षेत्रं यथा "आसन्नं युवयोः क्षेत्रमिदं वा-राणसी तु वत् । कथितं नातिदूरे च वसते नरस-त्तमो" । कामरूपक्षेत्रं यथा । "नाचिरात् कामदं पुण्यं क्षेत्रं पीठं निगद्यते । चिरात्तु कामदो देवो नचिरायत्र मानदः । तत् क्षेत्रमिति लोके प्रदृश्यते

पूर्व्वसूरिभिः । कामरूपं महापीठं गुह्याद्गुह्यतमं परम्” कालिकापु० ५० अ० । गङ्गाक्षेत्रं स्कान्दे “तीराद्गव्यूतिमात्रन्तु परितः क्षेत्रमुच्यते” । नारायणक्षेत्रं यथा “प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम् । तत्र नारायणःस्वामी गङ्गागर्भान्तरे वरे । तत्र नारायणक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे हरेः पदे । एतेष्वन्येषु यो दानं प्रतिगृह्णाति कामतः । स च तीर्थप्रतिग्राही कुम्भीपाकं प्रयाति च” ब्रह्मवै० पु०प्र०ख०२७ अ० । भास्करक्षेत्रम् “गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्मृते गुरौ । आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम् । इतिस्मृति शङ्खलिखितवचनम् । “भास्करक्षेत्रं प्रयागः” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् । गयाक्षेत्रं यथा “पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः” इति वायुपुराणम् । पुरुषोत्तमक्षेत्रम् । “मुनय ऊचुः । पुरुषोत्तमाख्यं सुमहत् क्षेत्रं परमपावनम्” । “जैमिनिरुवाच । एतत्क्षेत्रवरस्यास्य वपुर्भूतं महात्मनः । स्वयं वपुष्मान् यत्रास्ते स्वनाम्ना ख्यापितं हि तत्” उत्कलखण्डम् । विष्णुक्षेत्राणि यथा “श्रीभगवानुवाच । शृणुष्वावहितो ब्रह्मन् ! गुह्यनामानि मेऽधुना । क्षेत्राणि चैव गुह्यानि तव वक्ष्यामि यत्नतः । कोकामुखे वराहञ्च मन्दरे मधुसूदनम् । अनन्तं कपिलद्वीपे प्रभासे रविनन्दनम् । माल्योदये तु वैकुण्ठं महेन्द्रे तु नृपात्मजम् । ऋषभे तु महाविष्णुं द्वारकायान्तु भूपतिम् । पाण्डुसह्ये तु देवेशं वसुरूढे जगत्पतिम् । वल्लीवने महायोगं चित्रकूटे नराधिपम् । नैमिषे पीतवासञ्च गवां निष्क्रमणे हरिम् । शालग्रामे तपोवासम् अचिन्त्यं गन्धमादने । कुब्जाम्रके हृषीकेशं गङ्गाद्वारे गदाधरम् । गरुडध्वजं तोयके च गोविन्दं नामसाह्वये । वृन्दावने तु गोपालं मथुरायां स्वयम्भुवम् । केदारे माधवं विद्यात् वाराणस्यान्तु केशवम् । पुष्करे पुष्कराक्षन्तु धृष्टद्युम्ने जयध्वजम् । तृणबिन्दुवने वीरमशोकं सिन्धुसागरे । कसेरटे महाबाहुममृतं तैजसे वने । विश्वासयूपे विश्वेशं नारसिंहं वने वने । लोकाकुले रिपुहरं देवशाले त्रिविक्रमम् । पुरुषोत्तमं दशपुरे कुब्जके वामनं विदुः । विद्याधरं वितस्तायां वाराहे धरणीधरम् । देवदारुवने गुह्यं कावेर्य्यां नागशायिनम् । प्रयागे योगमूर्त्तिञ्च पयोष्ण्यां सुन्दरं विदुः । कुमारतीर्थे कौमारं लौहित्ये हयशीर्षकम् । त्रिविक्रमप्रतिष्ठान्यां विश्वकोटे चतुर्भुजम् । हरिहरं तुङ्गभद्रायां दृष्ट्वा पापात् प्रमुच्यते । विश्वरूपं कुरुक्षेत्रे मणिकुण्डे हलायुधम् । लोकनाथमयोध्यायां कुण्डिने रुक्मिणीपतिम् । भण्डीरे वासुदेवञ्च चक्रतीर्थे सुदर्शनम् । आद्यं विष्णुपदे विद्यात् शूकरे शूकरं विदुः । कुशेशं मानसे तीर्थे दण्डके श्यामलं विदुः । त्रिकूटे नागमोक्षञ्च मेरुपृष्ठे च भास्करम् । विरजं पुष्पभद्रायां बालं चामीकरे विदुः । यशस्करं विपाशायां माहिष्मत्यां हुताशनम् । क्षीराब्धौ पद्मनाभञ्च विमले तु सनातनम् । शिवनद्यां शिवकरं गयायाञ्च गदाधरम् । सर्व्वत्र परमात्मानं यः पश्यति स मुच्यते । अष्टषष्टिस्तु नामानि कीर्त्तितानि मया तव । क्षेत्राणि चैव गुह्यानि कथितानि विशेषतः । द्रष्टव्यानि यथाशक्त्या क्षेत्राण्येतानि मानवैः । वैष्णवैस्तु विशेषेण तेषां मुक्तिं ददाम्यहम्” नारसिं० पु० ६२ अ० । ६ मेषादिद्वादशराशिषु । “राशिनामानि च क्षेत्रं भवनं गृहनाम च । मेषादीनाञ्च पर्य्यायं लोकादेव विचिन्तयेत्” । ग्रहाणां क्षेत्राणि ज्यो०त० “कुजशुक्रबुधेन्द्वर्कसौम्यशुक्रावनीभुवाम् । जीवार्किभानुजेज्यानां क्षेत्राणि स्युरजादयः” ज्योति०त० । “इन्द्रियाणि दशैकञ्च पञ्च चेन्द्रियगोचराः । इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः । एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम्” गीतोक्तेषु ७ पदार्थेषु क्षेत्राकारे दर्शितवत्यादि मणिवत् त्रिकोणचतुष्कोणादिके पदार्थे तारक्षेत्रभेदाच्च रेखाभेदशाखा क्षेत्राभेदसंज्ञा निरूप्यते तत्राक्षुद्रवरवैः क्षेत्रतत्त्वदीपिकायामित्यमभ्यधायि यथा

१ यः पदार्थो लक्षयितुं शक्यः परिमाणस्य सत्त्वे दैर्घ्यविस्ताररहितः स बिन्दुः । [(बिन्दुक्षुद्रायोरेखा)

२ यः पदार्थो दीर्घो विस्तारस्थूलत्वाभ्यां रहितः स रेखा

३ यः पदार्थो विस्तारदैर्घ्ययुक्तः स्थूलत्वरहितः स धरातलम्

४ यः पदार्थो विस्तारदैर्घ्यस्थौल्ययुक्तः सः स्थूलपदार्थः ।

५ रेखा च त्रिविधा सरला वक्रा मिश्रिता च ।

६ तत्र या रेखा एकदिग्गमनेनैव चिह्नद्वयान्तराले तिष्ठति एवं ययोश्चिह्नयोरन्तराले सत्यप्यनेकरेखासु सर्वतोऽल्पतमा सा सरला । यत्र रेखामात्रकथने सरलैव ग्राह्या ।

७ या रेखा वर्त्तनेन प्रतिचिह्नं दिगन्तरे गच्छति सा वक्रा । (उभयलक्षणान्विता मिश्रिता)

८ रेखा च समान्तरा विषमान्तरा लम्बः सम्पातरेखा च ।

९ ययोः रेखयोरन्तरं समानमेव वर्त्तनेन तयोर्यान्तः

कदापि न भवितुमर्हति सा समानान्तरा रेखा भवति ।

१० ययोरन्तरं विषमम् एवं वहिर्गच्छतोरन्तरं तद्द्वयं वर्द्धते नोनतरोत्तरमेवान्तरं यावच्च तयोर्योगस्तदनन्तरमुत्तरोत्तरमन्तरं विवर्द्धते योगश्च कदापि भवितुं न शक्नोति सा विषमान्तरा ।

११ एकरेखायामन्यरेखासंयोगादुत्पन्नौ कोणौ यदि समानौ भवतस्तदा ते रेखे मिथोलम्बरूपे भवतः ।

१२ या रेखा हस्तपार्श्वनिर्गता सती पार्श्वखण्डं न करोति सा लम्बान्तरेखा भवति । यदुक्तं हस्तलम्बान्तेन खण्डितं न भवति स हस्तलम्बान्तः ।

१३ एकचिह्नान्निःसृते द्वे रेखे यदि सम्मुखेतरभिन्नदिग्गते भवतस्तदा तच्छिद्रे कोणोभवति ।

१४ कोणस्त्रिविधः समकोणोऽल्पकोणोऽधिककोणश्च ।

१५ तत्र समानरेखायां लम्बयोगादुत्पन्नः कोणः समकोणः

१६ समातिरिक्तोविषमकोणोभवति ।

१७ समकोणान्न्यूनोऽल्पकोणोभवति ।

१८ समकोणादधिकोऽधिककोणो भवति ।

१९ धरातलं द्विविधं समं वर्त्तुलं च ।

२० तत्र यस्मिन्धरातले सरला रेखा सर्वतो भावेन संलग्ना भवति यथा यत्र कुत्रापि चिह्नद्वये लग्ना सरला रेखा सर्वतः स्पृशति तद्धरातलं समं ज्ञेयम् । समातिरिक्तं विषममिति ।

२१ सरलरेखाभिः कुटिलरेखाभिर्वा निबद्धसीमं धरातलं समधरातलक्षेत्रं भवति । यत्र क्षेत्रमध्ये तत्र समधरातलक्षेत्रं ज्ञेयम् ।

२२ सरलरेखानिबद्धसीमं धरातलकं क्षेत्रं भुजैः कोणैर्वाऽभिधेयं भवति किन्तु यावन्तो भुजास्तावन्त एव कोणाः भवन्ति । [यच्चाऽनेकविधं भवति ।

२३ त्रिभिर्भुजैर्निबद्धसीमं धरातलं त्रिभुजक्षेत्रं भुजैः को-

२४ यस्य त्रयोबाहवः समानास्तत्समत्रिभुजं भवति ।

२५ यस्य द्वौ बाहू समानौ तत्समद्विभुजं ज्ञेयम् ।

२६ यस्य त्रयोबाहवोविषमास्तद्विषमत्रिभुजं भवति ।

२७ यस्यैकः समकोणस्तत्समकोणत्रिभुजं ज्ञेयम् ।

२८ समातिरिक्तकोणं विषमत्रिभुजं भवति ।

२९ यस्यैकोऽधिककोणस्तदधिककोणत्रिभुजं भवति ।

३० यस्य त्रयोऽपि न्यूनकोणास्तन्न्यूनकोणत्रिभुजं ज्ञातव्यम् ।

३१ चतुर्भुजैर्निबद्धसीमं धरातलं चतुर्भुजक्षेत्रं भवति ।

३२ यस्य चतुर्भुजस्य परस्परं सम्मुखौ भुजौ समानौ भवतस्तत्समानान्तरभुजं चतुर्भुजं क्षेत्रं भवति । तच्च समानाभिधानं चतुर्विधं तद्यथा ।

३३ यस्य चतुर्भुजस्य परस्परसम्मुखौ भुजौ समानौ एकैकः समकोणश्च भवति तच्चतुर्भुजं समकोणायतं भवति।

३४ यस्य चत्वारोभुजा मिथःसमानाः कोणाश्च समानाश्चतुर्भुजं समकोणसमचतुर्भुजं वर्गक्षेत्रं वा भवति ।

३५ यस्य परस्परं सम्मुखरेखाद्वयं समानं समानान्तरं च भवति । कोणाश्च विषमास्तच्चतुर्भुजं विषमकोणायतम्

३६ यस्य चत्वारोबाहवः समानाः समानान्तराश्च भवन्ति कोणाश्च विषमास्तद्विषमकोणसमचतुर्भुजं भवति ।

३७ यस्य च परस्परं सम्मुखौ भुजौ विषमान्तरौ तच्चतुर्भुजं विषमचतुर्भुजं भवति ।

३८ यस्य भुजद्वयं समानान्तरं तत्समानान्तरविषमचतुर्भुजम्

३९ चतुर्भुजस्यैकान्तरकोणसंलग्ना रेखा कर्णो भवति ॥

४० चतुर्भुजादधिकभुजैर्निबद्धं धरातलं सामान्यतोबहुभुजं क्षेत्रं तद्बहुविधं भुजानुसारेण कोणानुसारेण वा तेषां नामानि

४१ यथा पञ्चभुजं षड्भुजं सप्तभुजमष्टभुजं नवभुजं दशभुजमेकादशभुजं द्वादशभुजमित्यादीनि ॥

४२ तत्र बहुभुजक्षेत्रं यदि समभुजं भवति तस्य कोणाः समानाभवन्ति तदा तत्क्षेत्रं समपञ्चभुजमित्याभिधानकं भवति तदितरत् विषमपञ्चभुजमित्यादि ।

४३ एवमेव समत्रिभुजे कोणाः समानाभवन्त्येवेति नियमः तस्त्रिभुजं समानकोणसमत्रिभुजं भवति । यस्य चत्वारो भुजाः समानाः सन्ति तत्समचतुर्भुजं क्षेत्रं भवति ।

४४ यस्य क्षेत्रस्य भुजाः समानाभवन्ति तत् क्षेत्रं समभुजं यस्य कोणाः समानास्तत्समानकोणं क्षेत्रं यस्य भुजाः कोणाश्च समानाभवन्ति तत्क्षेत्रं समकोणसमभुजं भवति

४५ कुटिलरेखया निबद्धसीमं धरातलं वृत्तक्षेत्रं भवति सा रेखा परिधिसंज्ञिका पालिसंज्ञिका वा भवति तस्या मध्यविन्दुः केन्द्रसंज्ञकोभवति ॥

४६ केन्द्रान्निःसृता वृत्तपालिसंलग्ना रेखा व्यासार्द्धं भवति ।

४७ या रेखा उभयतः पालिसंलग्ना केन्द्रगा च भवति सा व्याससंज्ञिका भवति ॥

४८ परिधिखण्डश्चापसंज्ञकोभवति ॥

४९ चापोभयप्रान्तगा रेखा चापकर्णसंज्ञिका ज्यासंज्ञिका च

५० जीवाचापाभ्यां निबद्धधरातलकं क्षेत्रं धनुःक्षेत्रं चापक्षेत्रं वा भवति ॥

५१ यस्य चापस्य व्यासरेखा जीवा भवति तत् अर्द्धवृत्तम् ।

५२ केन्द्रान्निःसृते द्वे रेखे चापोभयप्रान्तसंलग्ने यदि भवत स्तदा तत्क्षेत्रं वृत्तांशसंज्ञकं वृत्तखण्डकं च भवति ॥

५३ यस्य चापः परिधिपाद्‌मितः केन्द्रान्निःसृताभ्यां रेखाभ्यां समकोणश्च भवति तद्वृत्तपादक्षेत्रं भवति ॥

५४ क्षेत्रयोर्द्धकोणादाधाररेखायां पतितलम्बमितमौद्धाम्

५५ समकोणत्रिभुजे समकोणसम्मुखभुजः कर्णोभवत्यन्यौ पादौ भवतः किं नैक आधारोऽन्योलम्बः ॥

५६ अत्र कोणोपलब्धिः कल्पितत्रिभिरक्षैर्भवति किन्तु सदैव कोणसंलग्नोवर्णोमध्यउच्चारणीयः ॥

५७ परिधेः षष्ट्यधिकशततमांशोंऽशसंज्ञकोभवति । अंशस्य षष्ट्यंशः कला । कलायाः षष्ट्यंशोविकला । विकलायाः षष्ट्यंशः प्रतिविकलेत्यादि ।

५८ कोणस्य परिमितिः कोणचिह्नतकेन्द्रात् कृते वृत्ते तत्कोणाकारकरेखयोरन्तरालचापगतांशतुल्या भवति सकोणस्तद्वृत्तस्य केन्द्रं भवति ॥

५९ तेषां चापानां केन्द्राद्दूरत्वं समानं भवति येषु केन्द्रान्निःसृतोलम्बः समोभवति ॥

६० येषु दीर्घोलम्बः पतति तेषां दूरत्वं दीर्घं भवति ॥

६१ चापगतैकचिह्नान्निःसृते द्वे रेखे तदन्यचापोभयप्रान्तमिलिते तदुद्भूतः कोणश्चापान्तर्गतकोणोभवति ॥

६२ अनन्तरोक्तकोणादन्तरितभवः कोणस्तत्कोणसत्त्वे चापोपरिस्थः कोणोभवति किन्तु द्वयोः कोणयोः स्वरूपं समानं तयोः प्रथमोऽन्तर्गतो द्वितीयउपरिस्थइत्येव भेदः

६३ यत्कोणचिह्नं परिधिगतं भवति स परिधिकोणोभवति यस्य तच्चिह्नं केन्द्रगतं स्यात्स कोणः केन्द्रकोणोभवति ॥

६४ सरलरेखाकृतक्षेत्रस्य सर्व्वे कोणा यदि वृत्तमध्ये परिधिसंलग्नाभवन्ति तदा तत्क्षेत्रं वृत्तान्तर्गतं क्षेत्रोपरिगतवृत्तं वा भवति ॥

६५ यदि सरलरेखाकृतक्षेत्रस्य मध्ये सर्व्वभुजसंलग्नः परिधिस्तदा तद्वृत्तं क्षेत्रान्तर्गतं वृत्तोपरिगतक्षेत्रं वा,

६६ सरलरेखाकृतक्षेत्रस्य सर्व्वभुजसंलग्नायदि तद्‌पराक्षेत्रस्य सर्व्वे कोणाभवन्ति तदा तत्क्षेत्रं क्षेत्रान्तर्गतं क्षेत्रोपरिगतक्षेत्रं वा भवति ॥

६७ यद्रेखायाएकांशोवृत्तान्तर्गतोद्वितीयोबहिर्गतः स्यात्सा रेखा छेदकसंज्ञिनी भवति ॥

६८ ययोर्द्वयोस्त्रिभुजयोर्ययोर्वा सरलरेखाकृतक्षेत्रयोर्वा प्रतिदिग्भुजैः प्रतिदिग्भुजाः समानाः सन्ति तानि परस्परं समभुजानि भवन्ति ययोर्येषां वा प्रतिदिक्कोणाः समानास्तानि क्षेत्राणि परस्परं समानकोणानि भवन्ति ॥

६९ उभयोः क्षेत्रयोः परस्परं भुजाः कोणाश्च परस्परं भुजैः कोणैश्च समानाभवन्ति किं वैकस्य क्षेत्रस्य सर्व्वे भुजाः कोणाश्च द्वितीयक्षेत्रस्य सर्व्वैर्भुजैः कोणैश्च परस्परं समानाः यथा एकक्षेत्रोपरि द्वितीयक्षेत्रं स्थाप्यते तदा सर्व्वे भुजाः कोणाश्च सर्वभुजोपरि कोणोपरि च समानरूपेण पतिताः स्युः यथा द्वयोरेकरूपं स्यादीदृक्क्षेत्राण्येकरूपाणि भवन्ति ॥

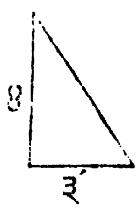
७० येषां क्षेत्राणां प्रतिदिक्कोणाः समानाएवं प्रतिदिग्भुजा एकनिष्पत्तियुताभवन्ति तानि क्षेत्राणि सजातीयानि

७१ क्षेत्रस्यास्त्रिभुजयोगः सीमाख्यःकिमुच्यते ॥

एवं रेखानिष्पन्नक्षेत्राणां भुजकोणादिमानफलज्ञानार्थं लीलावत्युक्तः क्षेत्रव्यवहारोऽत्र दर्श्यते यथा

"भुजकोटिकर्णानामन्यतमाभ्यामन्यतमानयनाय करणसूत्रं वृत्तद्वयम् । इष्टाद्बाहुर्यः स्यात्तत्स्पर्द्धिन्यां दिशीतरोबाहुः । त्र्यस्रे चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्त्तिता तज्ज्ञैः । तत्कृत्योर्योगपदं कर्णो,दोःकर्णवर्गयोर्विवरात् । मूलं कोटिः, कोटिश्रुतिकृत्योरन्तरात्पदं बाहुः। उदाहरणम् । कोटिश्चतुष्टयं यत्र दोस्त्रयं तत्र का श्रुतिः । कोटिं दोःकर्णतः, कोटिश्रुतिभ्याञ्च भुजं वद ।

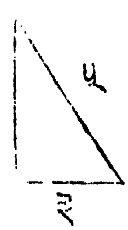
न्यासः

कोटिः ।४। भुजः ।३। भुजवर्गः ९ । कोटिवर्गः । १६ । एतयोर्योगम् ।२५।मूलम् ५। कर्णोजातः॥

॥अथ कर्णभुजाभ्यां कोट्यानयनम् ॥

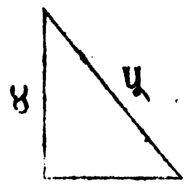
न्यासः

कर्णः ।५। भुजः ।३।अनयोर्वर्गान्तरम् ।१६। एतन्मूलं ।४। कोटिः

॥अथ कोटिकर्णाभ्यां भुजानयनम् ॥

न्यासः

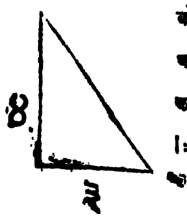

कोटिः ।४। कर्णः ।५। अनयोर्वर्गान्तरम् ।९। एतन्मूलं । ३ । भुजः "प्रकारान्तरेण तज्ज्ञानाय करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।

राश्योरन्तरवर्गेण द्विघ्ने घाते युते तयोः । वर्गयोगो भवेदेवं तयोर्योगान्तराहृतिः । वर्गान्तरं भवेदेवं ज्ञेयं सर्वत्र धीमता ॥

कोटिश्चतुष्टयमिति पूर्वोक्तोदाहरणे ।

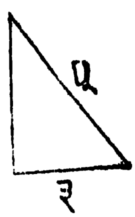
न्यासः

कोटिः । ४ । भुजः । ३ । अनयोर्घातः ।१२। द्विघ्नः ।२४। अन्तरवर्गेण ।१। युतः वर्गयोगः ।२५। अस्य मूलं कर्णः ।५।

अथ कर्णभुजाभ्यां कोट्यानयनम् ।

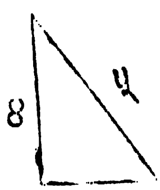
न्यासः

कर्णः ।५। भुजः ।३। अनयोर्योगः ।८। पुनरेतयोरन्तरेण ।२। ऽऽहतो वर्गान्तरम् । १६ । अस्य मूलं कोटिः । ४ ।

अथ कर्णकोटिभ्यां भुजानयनम् ।

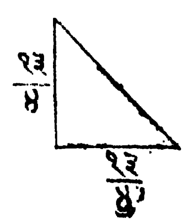
न्यासः

कोटिः ।४। कर्णः ।५। (उक्तरीत्या) जातो भुजः । ३ ।

"उदाहरणम् । साङ्घ्रित्रयमितो बाहुर्यत्र कोटिश्च तावती । तत्र कर्णप्रमाणं किं गणक ! ब्रूहि मे द्रुतम् ॥

न्यासः

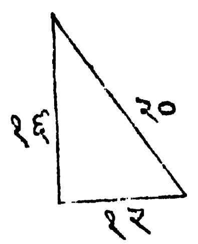
भुजः १३/४ कोटिः १३/४ अनयोर्वर्गयोर्योगः १६९/८ अस्य मूलाभावात्करणीगत एवायं कर्णः

अस्यासन्नमूलज्ञानार्थमुपायः वर्गेण महते-ष्टेन हताच्छेदांशयोर्वधात् । पदं गुणपदक्षुण्ण-च्छिद्भक्तं निकटं भवेत् ॥ एतस्य कर्णवर्गः १६९/८ अस्य छेदांशघातः १३५२ अयुतगुणितः १३५२०००० अस्यासन्नमूलम् ३६७७ इदं गुणमूलेन १०० गुणितच्छेदेन ८०० भक्तं लब्धमासन्नपदं ४ भागाः ४७७/८०० अयं कर्णः । एवं सर्वत्र ।

"अत्र जात्ये करणसूत्रं वृत्तद्वयम् । इष्टोभुजोऽस्माद्द्विगुणेष्टनिघ्नादिष्टस्य कृत्यैकवियुक्तयाप्तम् । कोटिः पृथक् सेष्टगुणा भुजोना कर्णो भवेत्त्र्यस्रमिदन्तु जात्यम् ॥ इष्टोभुजस्तत्कृतिरिष्टभक्ता द्विःस्थापितेष्टोनयुतार्द्धिता वा । तौ कोटिकर्णाविति कोटितो वा बाहुश्रुती वा करणीगते स्तः ।

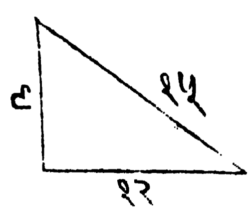
उदाहरणम् । भुजे द्वादशके यौ यौ कोटिकर्णावनेकधा । प्रकाराभ्यां वद क्षिप्रं तौ तावकरणीकतौ ।

न्यासः

भुजः। १२ । इष्टम् । २ । अनेन द्विगुणेन । ४ । गुणितो भुजः ।४८। इष्ट । २ कृत्या । ४ । एकोनया । ३ । भक्तो लब्धा । १६ । कोटिः इष्टगुणा। ३२ । भुजो। १२ । ना जातः कर्णः । २० ।

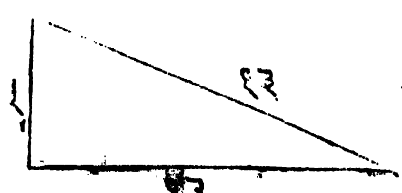
त्रिकेणेष्टेन वा ।

कोटिः । ९ । कर्णः ।१५।

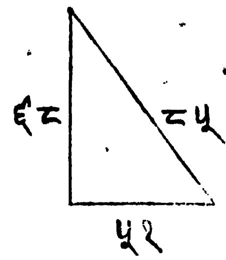
(उक्तरीत्यायातः)

पञ्चकेनेष्टेन वा

कोटिः । ५ । कर्णः । १३ । (उक्तरीत्यायातः)

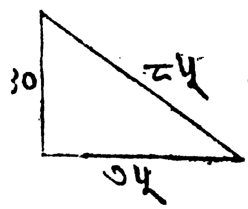
न्यासः

कर्णः । ८५। अयं द्विगुणः ।७०।
द्विकेनेष्टेन हृतः । १४० । इष्ट०
। २ । लब्धा । ४ ।ऐक्या । ५ ।
भक्तो जाता कोटिः । ६८ ।
इयमिष्टरगुणा । १२६ । कर्णो
। ८५ । भिता जातोभुजः॥५१॥

भुजः । १२ । अस्य
कृतिः । १४४ । इष्टेन ।२।
भक्ता लब्धम् । ७२ । इष्टेन
। २ । ऊन । ७० । युतो
। ७४ । अर्द्धितौ जातौ
कोटिकर्णौ । ३५ । ३७ ।

चतुष्कोष्टेन वा ।

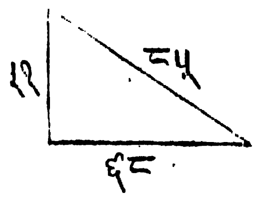
कोटिः । ४० । भुजः । ७५ ।

(उक्त रीत्यायातः)

प्रकारान्तरेण तत्करणसूत्रं वृत्तम् । इष्टवर्गेण सैकेन
द्विघ्नः कर्णोऽथ वा हृतः । फलोनः श्रवणः कोटिः
फलमिष्टगुणं भुजः ॥
पूर्वोदाहरणे । न्यासः

कोटिः । १६ । कर्णः । २० ।

(उक्तरीत्यायातः)

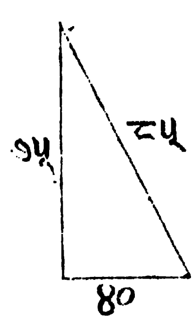

कर्णः । ८५ । अत द्विके-
नेष्टेन जातौ किल कोटि
भुजौ । ५१ । ६८ ।

कोटिः । ८ । कर्णः । १५ ।

(उक्तरीत्यायातः)

चतुष्केण वा।

कोटिः । ७५ । भुजः ।४० । अत्र
दोःकोट्योर्मिथोभेद एव केवलं न
क्षेत्रभेदः ।

भुजानयने करणसूत्रं वृत्तम् । इष्टेन
कोटिद्विघ्ना कृत्यैकयुजा यदाप्तम् । कोटि-
निघ्नी तत्कर्णयोरन्तरमत्र बाहुः ॥
पञ्चाशीतिमिते कर्णे यौ यावकरणी-
स्वभुजौ तौ तौ वद कोविद । तत्रर:

अथेदानीं भुजकोटिकर्णानयने
करणसूत्रं वृत्तम् । इष्टयोराहति-
र्द्विघ्नी कोटिर्वर्गान्तरं भुजः ।
कृतियोगस्तयोरेवं कर्णश्चाकरणी-
गतः ॥
उदाहरणम् । यैर्यैस्त्र्यस्रं भवे-
ज्जात्यं कोटिदोःश्रवणैः सखे ।
लीलयाविदितानेतान् क्षिप्रं ब्रूहि विचक्षण ! ॥